

Het Wiesbadense handschrift

Oese aniffene smijftet de heleghe
kerke, my de ewe band heleghe
moeder gods. Als heleghe dinge lene
En wonderd ed hant-foetpale dinge
hebbē faete en pape, en hant my smeltet
ke ende de gade mensche my en drile
mer alle zachte beblide si. Dat gheleue
es de scare en spreken parmantie die
ons beest hoetde. Rome en ghevechte
hede durs. ihefus leuft. En hebeuen es
de wade ed wisse my de wade si is sara
feit. sal zuseu. de heleghe gheest. En de
gheest ed si
de gheest
heden de gheest

En my met salomone hare te waken ende te
lene.
Oetus gelufus fons signatus et
Dese woert segt salomone. En my pante
ed doet moedich ed en.
Omy die wille dat die doghet ed doemoe
heden so moet doet en es te verbergen
leuene te comen. hebbē die heleghe keere
venghe pante beferen. biden welken ghe
mentenden wille ghefelt. de mensche
naet sijn dolen. ed de wē warden ghe
ander wille de leu. naet dolen. ed de wē
pante wille dolen. ed de wē warden ghe
pante wille dolen. ed de wē warden ghe
pante wille dolen. ed de wē warden ghe

Doen hi
haren
Willie sijn. En dit sal die hant
sijn dore. en in wesen sal. Ende
in dese salie mine name helege
Alsus so spreken wi mit begim
el van dore. en in dore.
onse.
de welken in alden hemele
Gheheleht si alden name. In
dusgedane mesthe. es god
Ende si sijn in gode.
Dat ander woert. dat ihe
sprac. aen den cruce. Dat
was. dat hi seide. Wilt sich
hier dijn kint. En tote thane
van sich hier diere moeder.
hier meende onse heere. Also
it v. t.ween beuele mallic
anderen. Also een moeder my
den kinde. En een kint metter
moeder. In eenen dore.
lic anderen. En in eenen dore.
delic bi stane. Also beueht
allen den ghenen. Die dit rike
Willen besitten. Dat ic hem
en in dore. en in dore. dat

Die ter lichte hant
vanden dore. si. dat de roden
op waert tiepen. Ofte gods
pne best. come mede vanden
cruce. En helpe di seluen. Wi
sullen aen di ghelouen. Ende
si loghen. Die ter lichte hant
hinc die seide. Ofte ghi de gods
sone sijn. En v helpen moghet
help v. en ons. Die ter recht
hant hinc seide. Wilt du en
ic hebbe der dood verdient
maer hi en heues met ver
dient. Dat hi hier hanghet
es met onrechte. Dese dief
die ter recht hant hinc. Die
hadde. in. punten aen hem.
Dat eerste was. dat hi een
mede doghen hadde met ahe
kerste. Dander. dat hi hem
stullich gaf. Dat der de dat
hi gode onstullich kende.
Dese. in. punten. sijn allen
menschen moet. Die ten een
welken leuen come wille
Ende dese. in. punten die
en in in. punten. es gode

Hs. Wiesbaden,
Hessisches Hauptstaatsarchiv,
3004 B 10

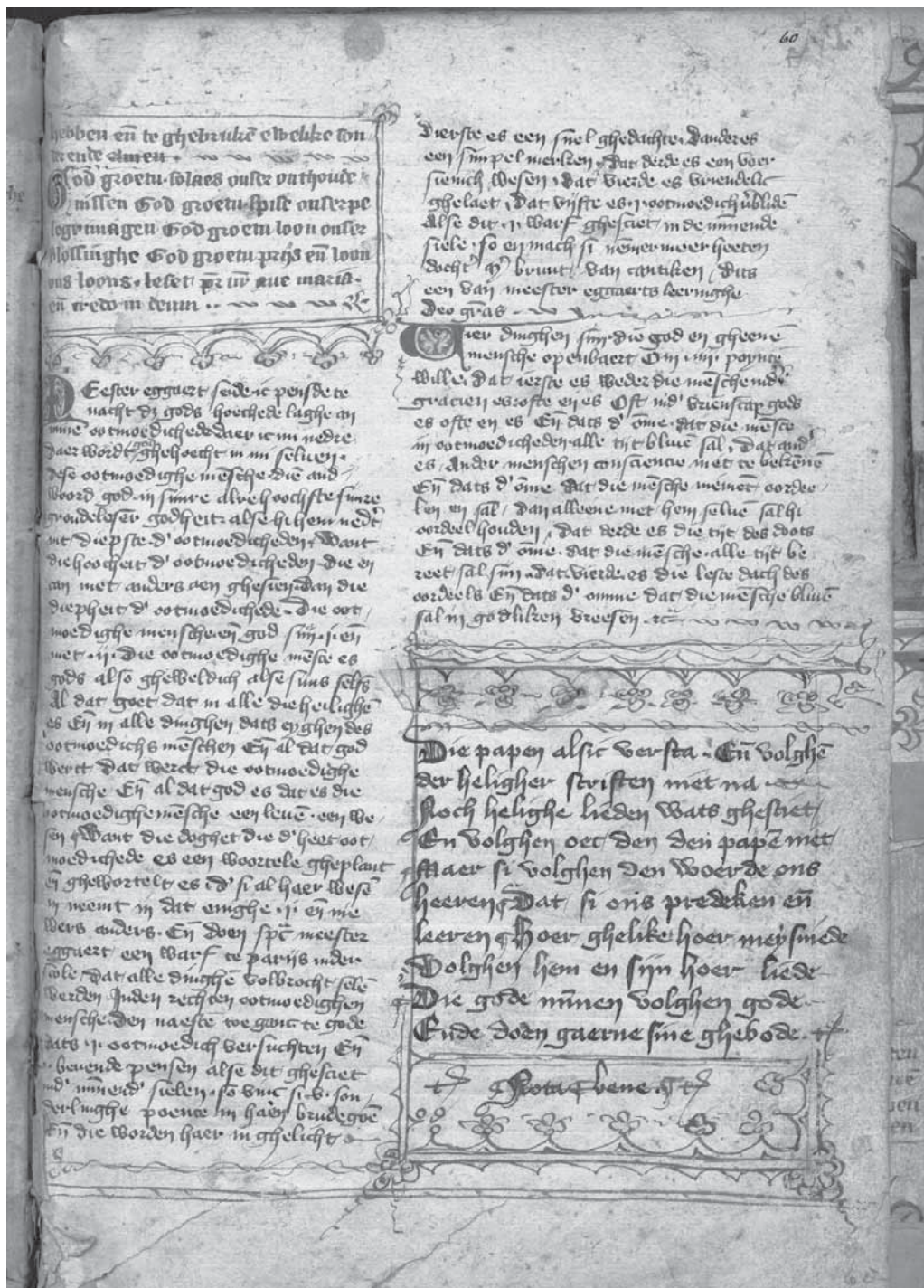
Uitgeverij Verloren

Huygens Instituut

Het Wiesbadense handschrift

Afb. 1 Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10, f. 60r.

Het Wiesbadense handschrift

Hs. Wiesbaden,
Hessisches Hauptstaatsarchiv,
3004 B 10

Kritische editie ingeleid en bezorgd door
HANS KIENHORST en KEES SCHEPERS

Met bijdragen aan de inleiding van
AMAND BERTELOOT en PAUL WACKERS

Hilversum, Verloren, 2009

Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden

XI

Uitgegeven onder auspiciën van het Huygens Instituut der Koninklijke
Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Projectcommissie: W. van Anrooij, Leiden; A. Berteloot, Münster; P. Boot,
Den Haag; H. Brinkman, Den Haag; H. Kienhorst, Nijmegen; Th. Mer-
tens, Antwerpen; D.E. van der Poel, Utrecht; P.W.M. Wackers, Utrecht

ISSN 0929-9866 / ISBN 978-90-8704-126-7

© Copyright 2009 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen,
Amsterdam

Copyright foto's Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden

Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, tel. 035-6859856, fax 035-6836557

Typografie: Rombus, Hilversum

Ontwerp binnenwerk: F.C. Bos, Amsterdam

Omslagontwerp: Het Lab – Arnhem, Josée Langen

Druk: Wilco, Amersfoort

Bindwerk: Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf 7

Inleiding 11

Geschiedenis van het onderzoek 11

De tekstcollectie 12

1. Inleiding 12
2. Eerste deel (f. 2-89) 13
3. Tweede deel (f. 90-120) 15
4. Derde deel (f. 122-151) 16
5. De codex als geheel 17
6. Bijkomende observaties 18
7. Besluit 21

Beschrijving van het handschrift 21

1. Inleiding 21
2. Opbouw van het handschrift 22
3. De watermerken 24
4. De handen in de tekstcollectie 26
5. De handen op tekeningen en losse bladen 52
6. Rubricering en decoratie 65
7. Band en geschiedenis 77

Lokalisering 78

1. Mengtaal 78
2. Schrijvershanden 80
3. Herkomst van de leggers 82
4. Besluit 85

De tekeningen in de codex 86

Synthese handen en tekeningen 92

Overzicht van de inhoud 100

Afkortingen 112

Algemene karakteristiek 112

Keuze van de oplossingen 120

1. Bijzonderheden hand 1 120
2. Bijzonderheden hand 3 125
3. Bijzonderheden hand 7 126

Verantwoording van de editie	127
<i>Editieprincipes</i>	127
<i>Presentatie van de tekst, spelling en interpunctie</i>	128
1. Structurering	128
2. Behandeling van de handen	129
3. Interpunctie en spelling	129
4. Woordscheiding	130
5. Ingrepen in de tekst	130
<i>Apparaten</i>	131
1. Verklarende voetnoten	131
2. Tekstkritisch commentaar	131
3. Paleografisch commentaar	131
4. Variantenapparaat bij <i>Wech van salicheit</i>	132
<i>Bronteksten en bijbelplaatsen</i>	133
1. Bronteksten	133
2. Bijbelplaatsen	133
 Editie	 135
 Een kritische editie in de MVN-reeks	 648
 Literatuuropgave	 650
<i>Afkortingen</i>	650
<i>Bronnen</i>	650
<i>Literatuur</i>	651
 Kleurafbeeldingen	 656
 Lijst van zwart-witafbeeldingen	 689
 Register van opschriften	 690
 Register van incipits	 692
<i>Incipits van teksten in het Middelnederlands</i>	692
<i>Latijnse incipits</i>	696
 Summary	 697

Woord vooraf

De codex Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10 bevat een even unieke als onbekende collectie Middelnederlandse geestelijke literatuur in proza en op rijm, en vormt een getuigenis van laatmiddeleeuwse lekenvroomheid. De omvangrijke codex in-folio werd rond 1410 in een Vlaams-Brabants grensgebied vervaardigd. Het handschrift bevat geen aanwijzingen over herkomst of bezitters. De kopiïsten en samenstellers spreken niet over hun bedoelingen en geen van hen noemt zijn naam. Hoogstwaarschijnlijk vormden zij echter een groep van stedelijke leken die zich toedegden op een oprecht religieus leven en die het zelfs waagden zich aan de kerkelijke autoriteit te onttrekken wanneer die het nastreven van hun spirituele idealen in de weg zou staan.

Behalve door loutere beschikbaarheid lijkt de keuze van teksten te zijn bepaald door drie belangstellingssferen: catechetische instructie, apocalyptiek en lekenspiritualiteit. Het karakter van de teksten verandert geleidelijk van deugdzaam en ootmoedig naar vurig religieus en zelfbewust. Hoewel wetenschappelijke analyse geneigd is naar samenhang te speuren in alles wat zij onderzoekt, moet 'toeval' hier in principe als belangrijke verzamel-factor worden overwogen.

De codex heeft een onprofessioneel karakter dat wordt versterkt doordat de verzamelaars niet alleen als kopiïsten optreden maar ook versieringen aanbrengen, waarbij de meest dynamische, maar niet noodzakelijk meest deskundige kopiïst uiteindelijk de rol van *editor-in-chief* op zich neemt. Zijn persoonlijke toets, letterlijk en figuurlijk, treffen we in heel de codex aan, doordat hij alle beschikbare open ruimtes opvult met ruwe decoraties en kleine tekstjes. Een opvallend onderdeel van de codex is de formulering in verzen van uitleenregels. Deze suggereert dat de leden van de groep zelf de geïntendeerde lezers van de codex waren, al is het niet zeker of het handschrift ooit op de bedoelde wijze heeft gefunctioneerd.

De raadselachtige aard van dit verzamelhandschrift wordt nog versterkt door het feit dat het, eveneens bij toeval, een onvergelykelijke verzameling van pre-Eyckiaanse tekeningen bevat. De afzonderlijke tekeningen zijn op losse bladen gelijmd en her en der in de codex ingevoegd.

Het wezenlijke kenmerk van de codex lijkt te zijn, dat het zich aan alle gangbare voorstellingen en karakterisering onttrekt. Geen enkele voor de hand liggende verwachting wordt ingelost en een lange lijst van ongerijmdheden kan worden opgesteld. De tekeningen die de codex bevat, waren nooit bedoeld om daar deel van uit te maken en ze hebben niets met het

handschrift te maken. Hoewel de codex in privé-bezit was, hebben de eigenaren geen opdracht tot de vervaardiging gegeven, zoals je zou verwachten, en het handschrift werd ook niet door professionele kopiisten geschreven. Wat eruit ziet als een boek uit een institutionele collectie – een klooster- of kapittelbibliotheek –, was blijkbaar in het bezit van particuliere personen en zij waren zelf de kopiisten. Een boek dat lijkt te zijn bedoeld voor ernstige studie of *lectio divina*, bevat in feite catechetische kennis en materiaal voor privé-devotie.

Hoewel de aanblik doet vermoeden dat de codex thuishoort in een omvangrijke verzameling, was het uiteindelijk vermoedelijk een ‘bibliotheek-in-één-boek’. Het karakter van veel teksten past uitstekend bij een klein, handzaam boek en veel minder bij deze omvangrijke codex in-folio. Het formaat en de lay-out van de bladen is opvallend ongebruikelijk voor een boek dat de privé-lectuur dient.

Kunsthistorici hadden vanwege de tekeningen al vroeg belangstelling voor het Wiesbadense handschrift. Een eerste studie van Dittmar Heubach verscheen al in 1925; een proefschrift van Marta O. Renger werd in 1985 gepubliceerd.¹

De codex werd voor het eerst onder de aandacht van medioneerlandici gebracht door Jan Deschamps in 1970, toen het in Brussel werd tentoongesteld. Uiteindelijk leidde dit tot het NWO-project ‘Verzamelde vroomheid. Een handschrift als spiegel van lekendevotie rond 1400’, dat in 2001 van start ging onder verantwoordelijkheid van Paul Wackers en met Hans Kienhorst en Kees Schepers als uitvoerders. Het project beoogde naast de kritische editie van het Wiesbadense handschrift – die nu is voltooid – ook de studie naar de totstandkoming van de codex en het onderzoek van afzonderlijke teksten, waarvan inmiddels in verschillende artikelen verslag is gedaan.²

De voltooiing van deze editie geeft de gelegenheid tot dankbetuigingen aan degenen die haar mogelijk hebben gemaakt. In de eerste plaats danken we NWO voor het besluit de financiering voor dit project te verschaffen. Een woord van dank is ook op zijn plaats aan het Huygens Instituut KNAW en de J.E. Jurriaanse Stichting die het mogelijk maakten dat deze publicatie kon verschijnen.

Vervolgens gaat onze grote en welgemeende dank uit naar de leden van de projectcommissie Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Hun consciëntieuze controle en correctie van het manuscript in

---

1 De literatuur waarnaar wordt verwezen, is opgenomen in de literatuurlijst.

2 Zie de literatuurlijst.

---

verschillende fasen van de totstandkoming vormden een essentiële bijdrage tot het resultaat. We zijn Dieuwke vander Poel (voorzitter) en de commissieleden Wim van Anrooij, Amand Berteloot, Herman Brinkman en Thom Mertens grote dank verschuldigd. Amand Berteloot was bovendien zo vriendelijk om zijn expertise aan te wenden in de beschrijving van schrijftaalkenmerken die in deze inleiding is opgenomen. Paul Wackers schreef het hoofdstuk over de tekstcollectie.

Ten slotte bedanken wij – Hans Kienhorst en Kees Schepers – elkaar voor de uitzonderlijk harmonieuze en inspirerende samenwerking gedurende de afgelopen jaren; en wij danken Paul Wackers, die niet alleen een bijdrage aan de inleiding leverde, maar ook het initiatief nam zonder hetwelk deze editie niet zou bestaan.

Inleiding

GESCHIEDENIS VAN HET ONDERZOEK

Er is nog betrekkelijk weinig onderzoek verricht naar het Wiesbadense handschrift. Vanuit twee disciplines is aandacht besteed aan dit verzamelhandschrift: de kunstgeschiedenis en de medioneerlandistiek.³

Vanwege de unieke verzameling tekeningen die erin is opgenomen, trok de Wiesbadense codex aanvankelijk vooral de belangstelling van kunsthistorici. De vroegste verwijzing naar het handschrift als geheel is te vinden in Friedrich Back, *Mittelrheinische Kunst* uit 1910. In 1925 verscheen een beknopte monografie van Dittmar Heubach, onder de titel *Grisailles und Federzeichnungen der altflämischen Schule. Aus einer niederländischen Bilderhandschrift vom Jahre 1410*. Deze studie bevat reproducties van alle tekeningen.

Het duurde zestig jaar voor een tweede integrale studie van de tekeningen volgde. In 1985 verscheen het proefschrift van Marta O. Renger: *The Wiesbaden Codex B 10 and Netherlandish Art around 1400*. Daarin beoogt zij dat de tekeningen, die in de codex meestal op ingeschakelde bladen geplakt zijn, geen miniaturen of illustraties zijn in de gebruikelijke zin van het woord. Het zijn vermoedelijk (model)tekeningen, afkomstig uit schildersateliers, die hoogstens een toevallige relatie hebben met de teksten uit de codex. Deze visie is ook terug te vinden in het artikel *The Wiesbaden Drawings* uit 1987, en in haar laatste bijdrage, *Wiesbaden 3004 B 10: More than a Manuscript*, die in 1995 verscheen.⁴ Zij geeft daarin de volgende karakterisering van de tekeningen:

They are done variously in silverpoint, pen and ink, pen and ink with wash and some colored with gouache. The variety of styles in the drawings and obvious differences in their original intent indicates not only a source in creations of different artists and regions, but probably a range in time from c. 1380 to the date the miscellany was finished in 1410. Some drawings have been strengthened to restore faded outlines or have drawing added to create specific devotional pages out of what were originally prophet or apostle model figures, adding appropriate attrib-

---

3 De eerste die melding maakt van het handschrift is August Demmin. Hij gebruikte twee tekeningen uit de codex voor zijn encyclopedie van de wapenkunde uit 1891.

4 Zie ook de beschrijving door B. Dekeyzer en J.B. Oosterman in *Vlaamse miniaturen* 1993, 210-214, nr. 67.

utes, texts and frames. Others have been used as the basis for new compositions which were completed by drawing added after they were pasted on the inserted pages of the manuscript. Obviously they were, at the time of insertion, the remains of early working processes transformed here into devotional images to accompany, if not to illustrate, the texts.⁵

De aandacht van medioneerlandici begint met de beschrijving die Jan Deschamps van de codex geeft in de tentoonstellingscatalogus *Middel nederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* uit 1970 (tweede herziene druk 1972).⁶ In de jaren tachtig publiceerde Robrecht Lievens twee prozateksten uit het handschrift: in 1982 de *Antihierarchische disputatie*, en in 1985 de *Questien van eenen goeden simpelen mensche*. Bij gelegenheid van de introductie van de reeks Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden in 1996 werd opnieuw op het belang van de codex gewezen.⁷ Uiteindelijk heeft dit geleid tot het NWO-project 'Verzamelde vroomheid',⁸ waarvan de onderhavige editie de bekroning vormt.

DE TEKSTCOLLECTIE

1. Inleiding

Het is niet de bedoeling van dit hoofdstuk om het laatste woord te spreken over de bijzondere verzameling teksten die in dit handschrift is bijeengebracht. Dat past niet bij de opzet van de mvn-reeks en bovendien is er veel te weinig inhoudelijk onderzoek gedaan om op dit moment de collectie genuanceerd en in al haar eigenheid te kunnen beschrijven. Het nu volgende is een globale karakterisering, die bedoeld is als uitgangspunt voor dieper gravend onderzoek naar zowel afzonderlijke teksten als de collectie als geheel.

De collectie bestaat uit louter teksten die behoren tot de geestelijke letterkunde en die naar aard en omvang een grote verscheidenheid laten zien. En juist daarin ligt de samenhang van de verzameling die rond 1410 binnen

⁵ Renger 1995, 207. Zie ook hierna, 86-92.

⁶ Deschamps 1972, 243-246, nr. 88. Verder werd een korte beschrijving van het handschrift opgenomen in de studie die Bruno Krings schreef over het klooster Arnstein (zie Krings 1990, 269-270).

⁷ Zie de artikelen van Wackers en Kienhorst in de congresbundel *Middeleeuwse verzamelschriften uit de Nederlanden* (Sonnemans 1996, 23-60).

⁸ In 2002 wijdde Wackers zijn inaugurele rede aan het handschrift en publiceerde Kienhorst een bijdrage over de totstandkoming ervan; een artikel van Kienhorst en Schepers over de tekstjes op en bij de tekeningen verschijnt in 2010 tegelijk met een bijdrage van Wackers over de *Berijmde dialoog* op f. 93-104. Van Kees Schepers verscheen een bijdrage over de vertaling van de *Miroir de l'ame* (Schepers 2005-2008) en over *Die expositie van Apocalipsi* (2008); een artikel over *Wech van salicheit* van zijn hand is in voorbereiding.

een gemeenschap van devote leken lijkt te zijn aangelegd. Wij komen over deze ‘coherentie’ nog te spreken.

Op basis van inhoudelijke accenten die in een aantal teksten zijn aan te wijzen, kunnen drie hoofddelen worden onderscheiden. Het eerste deel omvat de katernen 1 tot en met 7 (f. 2-89), het middengedeelte de katernen 8-11 (f. 90-120),⁹ het laatste gedeelte de katernen 12 tot en met 17 (f. 122-151). De samenhang wordt verstoord door kleinere tekstjes die in veel gevallen niet bij de hoofdlijn passen. Veelal zijn dit bladvullingen die later zijn aangebracht door degene die voor de uiteindelijke samenstelling van de codex verantwoordelijk is geweest.

2. Eerste deel (f. 2-89)¹⁰

Dit deel bevat als eerste en voornaamste tekst de *Wech van salicheit*, een grote catechetische summa (tekst 5, inhoudsopgave tekst 1).¹¹ Ook de tweede grote tekst die dezelfde kopiïst afschreef, een vertaling van Jean Gersons *Miroir de l'ame* (tekst 7), is catechetisch van aard. De teksten bevatten de kennis die nodig is om een goed christelijk leven te leiden. Qua opzet en omvang zijn ze echter verschillend. Gerson behandelt uitsluitend de tien geboden en de diverse manieren waarop daartegen gezondigd kan worden. De *Wech van salicheit* is veel uitgebreider. Ook de hoofdzonden, sacramenten en zeven gaven van de Heilige Geest komen aan bod, en de tekst eindigt met een zeer uitgebreide beschrijving van hel en hemel.¹² Hij gaat dus veel verder dan de *Miroir* van Gerson, stelt veel meer aspecten van het geestelijk leven aan de orde, en ook het anagogische perspectief op het aardse leven ontbreekt niet. Anderzijds komen de teksten overeen omdat ze allebei een duidelijk instructieve invalshoek hebben. Gersons tekst was namelijk in eerste instantie bedoeld om verschillende categorieën van eenvoudige gelovigen de correcte basisinformatie te geven voor een goed begrip van de tien geboden.¹³ De *Wech van salicheit* geeft in het begin aan dat de mens God moet kennen én beminnen. De tekst bevat de noodzakelijke *kennis* die vereist is om God uit liefde te dienen en de eeuwige zaligheid te bereiken.

9 Het problematische karakter van de katernen 8-10 komt hierna uitvoerig aan de orde.

10 In de codicologische beschrijving (zie tabel 2 op p. 28) gaat het om de eenheden Ia en Ib (f. 2-60) en IIa (f. 62-89).

11 Uit de parallelleverlevering (zie Inhoudsopgave, p. 100-101) blijkt dat *Wech der salicheit* de oorspronkelijke titel geweest is. In het handschrift had de tekst aanvankelijk geen titel. Door een latere hand werd in de buitenmarge op f. 44v de titel *Die spiegel van den kersten ghelove* toegevoegd. Zie afb. 29 op p. 58.

12 Schepers (in voorbereiding); Pansters 2007.

13 Schepers 2005-2008.

Naast deze catechetische teksten bevat het eerste deel ook twee Bijbelcommentaren, namelijk tekst 12 en 26. Tekst 12 is Augustijnkens *Expositie op het Sint-Jansevangelië*. Dit is een berijmde toelichting op de proloog van het evangelie van Johannes, een ook liturgisch belangrijke tekst omdat hij aan het eind van iedere mis gelezen werd.¹⁴ Augustijnken bespreekt onder andere het goddelijk wezen, de paradox van de Drie-eenheid, Gods eeuwigheid, het verschil tussen engelen en duivels enerzijds en mensen anderzijds, de eigen aard van de menselijke ziel en de manier waarop deze beeld van God is. Daarbij hanteert hij filosofische begrippen als ‘substantie’ en het onderscheid dat Aristoteles maakt tussen drie soorten zielen.¹⁵ In vergelijking met Latijnse exegetische teksten gaat Augustijnken niet echt diep en nergens is hij origineel, maar voor een Middelnederlands rijmwerk heeft zijn tekst niettemin een hoog intellectueel niveau. Ook verstechnisch is de tekst opmerkelijk: de proloog wordt helemaal in het Latijn geciteerd, maar zodanig in stukken verdeeld dat het gepaard rijm ononderbroken door gaat.¹⁶

Tekst 26 is een bewerkende vertaling van Beda’s Apocalyps-commentaar, waarvan de beoordeling wordt bemoeilijkt doordat de weergave ervan in het handschrift inadequaat is. De bedoeling lijkt te zijn geweest om de verzen uit de Apocalyps in een littera textualis te schrijven, en de toelichtingen daarop in een littera cursiva. Deze onderverdeling is echter niet consequent toegepast. Ondanks een bijkomende geleding van de tekst door paragraaftekens – die evenmin consequent is uitgevoerd – is de structuur ervan alleen met grote inspanning te begrijpen; onduidelijk is wat de lezers van het handschrift ermee gedaan hebben.¹⁷

Als wij het eerste deel echter als geheel overzien, dan kan het gekarakteriseerd worden als een collectie die vooral gericht is op het presenteren van noodzakelijke kennis over het christelijk leven. Het bevat – ruw gezegd – de gangbare opvattingen over de juiste wijze van leven voor alle christenen, gericht op het verwerven van het uiteindelijke zielenheil (al is dit voor het Apocalyps-commentaar minder evident).

14 Cf. Jungmann 1962, II, 555. Het gebruik om de mis te besluiten met Joh. 1:1-14 is in de middeleeuwen ontstaan maar heeft zich niet overal even snel verspreid. Onze hypothese is dat Augustijnken deze tekst niet zo zou hebben toegelicht als het door hem beoogde publiek er niet vanuit de liturgische praktijk mee vertrouwd was geweest.

15 Het gaat om *anima vegetativa*, *anima sensitiva* en *anima rationalis*. Deze worden ook wel als drie vermogens van de ziel behandeld (Stoffers 1994, 207-213).

16 Cf. Kienhorst 2005, I, 140-141.

17 Zie Schepers 2008.

3. *Tweede deel* (f. 90-120)¹⁸

Het middengedeelte bevat teksten die nuttig kunnen zijn bij een verdieping van het geloofsleven. De belangrijkste tekst in dit deel is de berijmde dialoog over het volmaakte, dat is het mystieke, leven (tekst 33).¹⁹ Deze vormde oorspronkelijk een zelfstandig handschrift, dat bestond uit een katern van zes perkamenten dubbelbladen (thans f. 93-104) en nadien werd uitgebreid met een katern van twee perkamenten bifolia (f. 105-108). De tekst waarvoor de perkamenten binio werd toegevoegd, *Questien van eenen goeden simpelens mensche* (tekst 34), gaat eveneens over het volmaakte leven en de rol van werken en schouwen daarin; en tekst 42, door Lievens tot *Antihierarchische disputatie* bestempeld, handelt daar ook over. Alle drie de teksten zijn bovendien voor leken bedoeld. Een van de gesprekspartners uit de berijmde dialoog over het schouwende leven (tekst 33) wordt namelijk *jonfrouwe* genoemd. Dit woord heeft meer betekenissen, maar wordt vrijwel uitsluitend gebruikt voor niet-religieuze vrouwen.²⁰ De *Questien* (tekst 34) formuleert in vraag 27 dat het *sekerste* leven een mix is van *vita activa* en *vita contemplativa* (r. 321-323) en verdedigt in vraag 28 leken tegen de arrogantie van geleerde geestelijken. De twee sprekers in de *Antihierarchische disputatie* lijken beiden religieuzen te zijn, maar de tekst levert heel veel kritiek op (slechte) geestelijken en biedt steun aan leken. De intentie en de richting van het tweede deel zijn dus anders dan die van het eerste deel. Het gaat niet meer zozeer over de ‘officiële’ standpunten van de Kerk, maar over de vraag hoe ver de mens in deze wereld kan gaan in zijn zoektocht naar God en wat de mogelijkheden en de gevaren zijn van een geestelijk leven in de wereld. Twee aspecten zijn daarbij belangrijk.

Het eerste betreft het zelfbewustzijn van de leken dat uit een aantal teksten naar voren komt. In de berijmde dialoog bijvoorbeeld geeft een geestelijk leidsman (een gewijde geestelijke?) een vrouw informatie over Godschouwing, die zij naar zijn overtuiging zal kunnen bereiken maar hijzelf niet. In de korte *Armoededialoog* op f. 91v (tekst 30) is het de leek die uitspraken doet over het beste geestelijke leven en is het ‘Meester Eckhart’ die deze sanctioneert; en in de *Antihierarchische disputatie* wordt de geestelijkheid sterk bekritiseerd en wordt de geestelijke, die een van de twee gesprekspartners is, volstrekt overvleugeld door zijn vrouwelijke ondervraagster. Wij hebben hier dus te maken met een vorm van lekenspiritua-

18 In de codicologische beschrijving (zie tabel 2 op p. 28) gaat het om de eenheden IIb (f. 90-110) en III (f. 111-120).

19 Het genre van de tekst is moeilijk te bepalen. De tekst wordt als brief gepresenteerd en hij vertoont ook enkele briefkenmerken maar bestaat voor het grootste deel uit dialoog. Zie over deze problematiek Wackers (te verschijnen).

20 Cf. MNW, lemma ‘joncfrouwe’.

liteit die zich niet zonder meer wil schikken naar wat de Kerk als instituut leert.

Het tweede aspect is dat de volmaakte vorm van leven in de meeste gevallen niet beschreven wordt als het schouwende leven, maar als een mengvorm van werkend en schouwend leven. Het verzonken zijn in God mag dan wel het hoogste zijn dat de mens kan bereiken, hier op aarde blijft aandacht voor de naaste altijd een verplichting. Een heel karakteristieke schets van dit ideaal is te vinden in de *Questien*. In vraag 27 worden het leven van Maria (namelijk de contemplatie) en dat van haar zuster Martha (de deugdbeoefening) tegenover elkaar geplaatst. De beste manier van leven is volgens de tekst echter een vermenging van de twee. Misschien kan men stellen dat Ruusbroecs ideaal van de *ghemeyne mensche* hier op een eenvoudiger, gemakkelijker te begrijpen manier wordt gepresenteerd. Maar hoe dan ook beveelt deze tekst, en feitelijk vrijwel het hele tweede deel, een christelijk leven aan dat voor leken in de wereld realiseerbaar is en toch een duidelijke mystieke of spirituele dimensie bevat. De hier verzamelde teksten willen leken inspireren die in hun geloofsleven ‘tot het uiterste’ willen gaan. Bovendien is het belangrijk te beseffen, dat in dit deel kennis niet meer de voornaamste factor is. Er wordt nog wel informatie overgedragen, maar wat de teksten voornamelijk doen, is een bepaalde levenshouding propageren.

4. *Derde deel* (f. 122-151)²¹

Dit deel is het minst coherente. Het bevat enkele teksten die aansluiten bij het tweede deel, doordat ze ingaan op het mystieke leven, zoals het *Palmboomtraktaat* (tekst 56) en het *Limburgs sermoen 46* (tekst 58); en er zijn ook teksten die passen bij de geest van het eerste deel, bijvoorbeeld tekst 57 (een preek die ingaat op het mysterie van de transsubstantiatie) of 49 (over stervensbegeleiding). De meeste teksten zijn echter het best bruikbaar voor (privé)devotie. Wij vinden gebeden, spreuken, korte overwegingen en andere teksten waarover gemediteerd kan worden of die de devotie richting kunnen geven. Opvallend is in dit deel het grote aantal teksten dat op een ‘rijtje’ gebaseerd is. We vinden vier punten van ootmoedigheid (tekst 59), vier dwalingen (tekst 63), twee aspecten van Gods goedertierenheid (66) en dertig sporten van de ladder van het Oude en Nieuwe Testament (56). Ook reeksen die een belangrijke rol spelen in de leer van de Kerk komen terug: de gaven van de Heilige Geest (54) en de zonden tegen de Heilige Geest (55), de zaligsprekingen (70) en de kruiswoorden (68 en 69). Regelmatig wordt met de rijtjes ‘gespeeld’. Zo worden in tekst 70 de kruiswoorden

21 In de codicologische beschrijving (zie tabel 2 op p. 28) gaat het om de eenheden IV en V.

verbonden met de onderdelen van het Onze Vader, en in tekst 55 de zonden tegen de Heilige Geest met Zijn zeven gaven. Deze vermenging en verbinding van rijtjes is heel gebruikelijk in catechetische teksten uit de middeleeuwen. Wij interpreteren ze als een aanwijzing dat deze teksten voor privé-devotie bedoeld zijn.²² De lezer van deze teksten krijgt een nieuw verband aangeboden tussen zaken die hij al kent, en juist dat verband biedt een mogelijkheid om de bekende stof geestelijk levend te maken.

5. *De codex als geheel*

Als wij nu het handschrift als geheel overzien, dan kan de inhoud in zijn verscheidenheid verrassend samenhangend genoemd worden. De codex bevat namelijk alles wat nodig is voor een hoogstaand religieus leven. Daarvoor is kennis nodig van Gods geboden en de kerkelijke leer. Die wordt vooral in het eerste deel verschaft. Daarnaast moet er helderheid zijn over het ideaal dat mensen dienen na te streven. Dat bestaat niet alleen uit het navolgen van de kerkelijke voorschriften, maar ook uit het van ganser harte en met inzet van de hele persoonlijkheid trachten Gods wil te vervullen. Traditioneel was dat binnen de Kerk als het monastieke, contemplatieve leven beschreven. Voor leken is die manier van leven niet haalbaar, waarschijnlijk zelfs niet wenselijk. Het middengedeelte biedt een geheel ander model dat leken kunnen navolgen om in de wereld volmaakt God te dienen, en moedigt het hen aan ook werkelijk zo te leven.

Die ideale dienst aan God impliceert het in balans brengen van aandacht voor de noden van de wereld en gerichtheid op Hem. Of anders gezegd: een leek die volmaakt wil leven, moet deugden beoefenen maar daarnaast zijn geest op God gericht houden. De devotionele teksten uit het derde deel bieden handvatten daarvoor. Hetzelfde geldt voor veel van de tekstjes die in de laatste fase van productie van het handschrift als bladvulling in de eerste twee delen werden opgenomen en voor de toegevoegde tekeningen, die door de bijgeschreven tekstjes het karakter van een devotieprent of ‘didactische pagina’ hebben gekregen. Toen het eenmaal van een band was voorzien, bood het handschrift met andere woorden alles wat voor een christelijk leven nodig is: de officiële kaders, aanmoedigingen om de ideale toestand te bereiken, en concrete middelen om aan die ideale toestand te werken.

---

²² Waar het gaat om de gebruikers van het handschrift, is tekst 76 misschien van belang, omdat die zich exclusief tot rechters richt.

6. *Bijkomende observaties*

Aandacht voor het apocalyptische

Er is in de codex een terugkerende aandacht voor het apocalyptische, voor het einde der tijden. Deze hangt op logische wijze samen met de bekommernis om het ultieme zielenheil van de gelovigen. Die belangstelling is meteen bespeurbaar in de eerste tekst, de *Wech van salicheit*. Ongeveer eenderde ervan handelt namelijk over het laatste oordeel. Over de dood handelen verder het *Gebed van sint Andreas* (tekst 31), de excerpten uit de *Admonitio morienti et de peccatis suis nimis formidanti* van pseudo-Anselmus in het Middelnederlands (tekst 49), en de vertaling van Gerard van Vliederhoven, *Cordiale de quatuor novissimis* (tekst 75). In tekst 31 vraagt de apostel Andreas, hangend aan zijn kruis, aan God of hij nu eindelijk mag sterven. Na de dood zal hij immers de eeuwige zaligheid bezitten. Tot nu toe heeft zijn lichaam het verlangen naar de dood bestreden. Nu doet het dat niet meer en kan hij voluit naar het ware goede verlangen. Tekst 49 geeft aan hoe men een stervende kan helpen bij het verkrijgen van een goede dood, en tekst 75 beschrijft het angstwekkende van de dood als een aanmoediging om goed te gaan leven.²³ In Beda's *Expositio Apocalypseos* (tekst 26) spelen eindtijd en Laatste Oordeel vanzelfsprekend een belangrijke rol. Maar omdat steeds losse Bijbelverzen besproken en geestelijk geïnterpreteerd worden, komen ook allerlei andere themata aan de orde.

De aandacht voor het einde van mens en wereld ontbeert morbide trekjes. In de vijftiende eeuw zijn er vele teksten en afbeeldingen die het gruwelijke van dood en oordeel benadrukken en die angst aan proberen te jagen. Ook in het Wiesbadense handschrift is dit aspect aanwezig, maar het overheerst niet. Zo worden bij de behandeling van het Laatste Oordeel in de *Wech van salicheit* weliswaar de geestelijke en lichamelijke pijnningen van de zondaars in de hel uitgebreid beschreven, maar daarop volgt een even uitvoerige beschrijving van alle vreugden die de zaligen in de hemel zullen genieten. Daarna volgt alleen nog een afsluitend hoofdstuk dat uitlegt waarom het goed is deze hemelse vreugde te zoeken, en dat de hoop uitspreekt dat dit 'boek' daarbij behulpzaam zal zijn. De *Wech* eindigt dus in majeur, en ook elders in het handschrift komt extreme vrees voor de laatste dingen niet voor.

Antihierarchische karakter

Wie het handschrift kent uit de publicaties van Lievens over de *Antihierarchische disputatie* (tekst 42) en *Questien* (tekst 34), kan de indruk krijgen dat de inhoud van de gehele codex een antihierarchisch of antikerkelijk

²³ Wackers 2002, 14-15.

karakter heeft. In het bijzonder de *Antihierarchische disputatie* bevat, als gezegd, veel expliciete kritiek op slechte geestelijken, die de algemeen gehoorde klachten overstijgt. Wat de antikerkelijke stellingname betreft, sluit dit gesprek volgens Lievens nog het best aan bij *Meester Eggaert en de onbekende leek*, een gefingeerde dialoog uit de eerste helft van de veertiende eeuw, waarin de gesprekspartner van Eggaert ‘een religieus en ethisch bewogen leek’ is, die ‘een vurig pleidooi houdt tegen het zedelijke verval binnen de kerkelijke hiërarchie en opkomt voor de door God verlichte maar door de Kerk vervolgde leek’.²⁴ Misschien mag een vergelijking gemaakt worden met de korte *Armoededialoog* (tekst 30) op f. 91v, waarin de leek en niet de magister beleert, zoals in de *Antihierarchische disputatie* de *joffrouw van oerdinen* en niet de *priester van oerdenen* (of *pape*) het gesprek draagt en partij voor de leken kiest.²⁵

Delen uit vooral het eerste kwart van *Meester Eggaert en de onbekende leek* werden opgenomen in *Questien* (tekst 34).²⁶ Lievens zoekt de auteur ervan in het deels orthodoxe, deels onorthodoxe milieu van de begaarden.²⁷ In *Questien* wordt weliswaar een kritische houding tegenover de tekortschietende clerus aangenomen, maar zij vormt niet de algemene teneur van de tekst. Andere teksten gaan probleemloos uit van ondergeschiktheid van

24 Lievens 1982, 170. Cf. Lievens 1985, 191-192. De tekst van *Meester Eggaert en de onbekende leek* is volledig alleen overgeleverd in handschrift Brussel, KB, 888-890, f. 205va-285vb (met het opschrift *Dit es een ander boxken*) en is integraal uitgegeven door Schweitzer (1997).

25 Lievens 1982, 167-170; cf. <http://www.fransmensonides.nl/ahd.htm> (31-7-2008).

26 In onderstaand schema is aangegeven uit welke vragen van de *Dialoog van Meester Eckhart en de onbekende leek* is geput voor de *Questien*. De *Dialoog* bevat 141 vragen. Vraag 90 is de laatste die voor de *Questien* is gebruikt. Deze vraag komt in het Brusselse handschrift (cf. supra, noot 24) voor op f. 224vb. Hieruit blijkt duidelijk dat de vragen 91-141 een disproportioneel deel van de tekst in beslag nemen. De *Questien* zijn dus gebaseerd op slechts een kwart van de volledige tekst van de *Dialoog*.

W	E	W	E	W	E	W	E	W	E
1	14, 15, 56	9	11	17	57	25	67	33	79
2		10	48	18	58	26	68, 69, 70	34	80
3	85	11		19	59, 60	27	71	35	81
4	86	12	49	20	62	28	73	36	82
5	87	13	51	21	63	29	74	37	83
6	88	14	52	22	64	30	75	38	84
7	15, 89, 90	15	54	23	65	31	76		
8	15, 13, 2, 3	16	55	24	66	32	77		

W = vragen hs. Wiesbaden; E = *Eckhart en de leek*

27 Lievens 1985, 192: ‘Brenge wij nu alle bovengenoemde trekken van onze auteur samen – simpele ongeleerde, mystieke, celibataire mannen, levend in gemeenschap en een ordeskleed dragend, maar toch niet behorend tot de traditionele kloosterorden –, dan kom ik uit bij bogaarden, de mannelijke pendant van de begijnen. Deze leken woonden samen in kongregaties, niet onderworpen aan een kloosterregel, wel ongehuwd maar zonder blijvende geloften.’ Zie t.a.v. *Questien* Lievens 1982, i.h.b. 168-169.

leken aan de clerus. Dat geldt ook voor belangrijke teksten in de codex zoals *Wech van salicheit* (tekst 5) en *Miroir de l'ame* (tekst 7). Het antihiërarchische karakter beperkt zich tot teksten in het tweede deel en enkele van de kleine tekstjes die de 'redacteur' van het handschrift later toevoegde. Het is niet uit te sluiten dat in de groep rond de Wiesbadense codex antihiërarchische gevoelens heersten.²⁸ Voor zover een profiel te geven valt, geeft de tekstcollectie als geheel hoogstens aanleiding de groepsleden te karakteriseren als leken die niet zonder meer bereid waren de leiding van elke geestelijke te volgen.²⁹

Intellectuele niveau

In zijn oratie heeft Wackers betoogd dat het intellectuele niveau van degenen die toegang tot het handschrift hadden, relatief hoog moet zijn geweest, gezien het 'intellectuele en abstracte kader' van teksten daaruit, en vanwege het niveau van bijbelkennis dat verondersteld lijkt te worden.³⁰ Wij denken daar intussen iets anders over. De voorbeelden van veronderstelde kennis van de Bijbel komen alle uit *Wech van salicheit* (tekst 5). In de proloog van deze tekst staat echter:

Hier omme eest dat ic nu meene te bewisene den simpelen menschen, diet in latine niet en verstaen, ter moeder tonghe dat meeste ende tgrove dat alle kerstine creatueren (...) wel sijn sculdich te kennen ende te wetene (...).³¹

De auteur van de tekst gaat dus uit van een eenvoudig, Latijnonkundig publiek, en bij nader inzien blijkt in alle gevallen waarin aan de bijbel wordt gerefereerd, zoveel toelichting voor te komen, dat extra kennis daarvan nooit nodig is. Bovendien wordt nergens kennis van het Latijn verondersteld. Al het Latijn dat in de codex voorkomt, wordt vertaald; en de kwaliteit van de Latijnse passages is vaak zeer matig, maar niets wijst er op dat gebruikers van het boek zich daaraan gestoord hebben. Het lijkt ons dus verantwoord aan te nemen dat deze leken echt geïnteresseerd waren in het zelf mede vorm geven aan hun geloofsleven, maar dat ze geen formele intellectuele training hadden genoten.

28 Van deze tendens getuigen de korte tekstjes 25, 45 en 46.

29 Cf. Wackers 2002, 14.

30 Wackers 2002, i.h.b. 17.

31 Editie r. 17-20, onderstr. PW. Een vergelijkbare karakterisering vinden wij in het traktaat van Gerson over de Tien geboden (tekst 7): *om de zalicheit der zielen des simpels kerstens volcs* (r. 1-2).

7. *Besluit*

In het bovenstaande hebben wij de tekstcollectie als coherent beschreven. In de codicologische beschrijving die hieronder volgt, zullen het ‘doe-het-zelfkarakter’ van het handschrift en de toevalligheid van de samenstelling worden benadrukt. Er is geen tegenspraak tussen deze perspectieven. Wie zelf vorm wil geven aan zijn geestelijk leven, heeft behoefte aan kennis van de christelijke leer, aan een beeld van de mogelijkheden tot volmaakt leven, en aan middelen om dat leven ook concreet vorm te geven, zoals gebeden en aanzetten tot geestelijke overwegingen. Teksten die deze drie aspecten bieden, zijn alle vertegenwoordigd in de codex en dat bevreemdt niet. Dat het juist deze teksten zijn die werden opgenomen en geen andere, en dat ze in deze volgorde voorkomen en niet in een andere, daaraan ligt geen plan of voorontwerp ten grondslag. Dat is mede het gevolg van toeval en van wat nu eenmaal voorhanden was.

BESCHRIJVING VAN HET HANDSCHRIFT³²

1. *Inleiding*

Volgen wij de moderne foliëring met inkt,³³ die ook de dekbladen meetelt, dan omvat het handschrift 153 bladen. Deze zijn van papier en perkament en meten ongeveer 28,5-29,0 bij 20,5 cm, op f. 132 en 136 na, die beduidend kleiner van formaat zijn. De oude, deels gerestaureerde band bestaat uit houten, met leer overtrokken platten, die vrijwel dezelfde hoogte en breedte hebben als het boekblok. De tekstverzameling zelf bestaat uit 139 folia. De overige 14 bladen staan in verband met de verzameling tekeningen. Ze zijn op verschillende manieren aan de codex toegevoegd. Het betreft de

32 De tekst wordt in de codicologische beschrijving kritisch weergegeven, tenzij diplomatische weergave vereist is.

33 Zij vervangt een eerder begonnen foliëring met inkt op dezelfde positie. Die begint op huidig f. 2, het eerste blad van katern 1, en loopt tot 39, dat is huidig f. 40. Een nadien aangebrachte nummering met potlood, rechts onderaan op de rectozijde, loopt tot en met f. 60 gelijkop met de door ons gevolgde foliëring met inkt. Folio 61 is overgeslagen; op huidig f. 62 staat met potlood 61. (Mogelijk ontbrak f. 61 op dat moment, wat ook de amateuristische restauratie van dit blad zou verklaren.) Het onderaan iets kortere blad f. 101 is evenmin met potlood genummerd; op f. 103 vervolgt de potloodnummering met 101. En de kleinere blaadjes 132 en 136 zijn bij de nummering met potlood overgeslagen; zij loopt vanaf 133 op 137r door tot 148 op f. 152. Een nadien met potlood verbeterde notitie in blauwe inkt rechtsonder f. 137r houdt verband met een verstoring in de volgorde van de bladen 137-138 en 141-142. Naar deze notitie wordt met potlood verwezen op f. 141r; en er is een extra nummering met potlood aangebracht op f. 137-142, waarin de juiste positie is vastgelegd: 3-6, 1-2, 7-8. Ten slotte is de vermissing van de tekeningen op f. 60v en 152r met potlood opgemerkt: *fehlt 1.2.19...* (de laatste twee cijfers konden wij niet ontcijferen).

twee dekbladen (f. 1 en 153), vier verdere bladen van perkament (f. 25, 92, 121, 152) en acht papieren bladen (f. 14-16, 24, 61, 126, 132 en 136). Op de twee kleinere blaadjes f. 132 en 136 en op tien van de andere ingeschakelde bladen zijn tekeningen gelijmd. Noch deze afbeeldingen, noch die welke op andere pagina's in het handschrift geplakt zijn, werden voor deze tekstcollectie vervaardigd, zo ze überhaupt bedoeld waren om in een boek geplaatst te worden.

Het handschrift moet in de eerste decennia van de vijftiende eeuw tot stand zijn gekomen. Er is een jaartal, 1410, dat voorkomt in het colofon onderaan kolom 2va. Een mogelijke eigendomsnotitie in dat zelfde colofon is onleesbaar uitgewist (zie pl. II op p. 658).³⁴ Op zeker moment heeft de codex vermoedelijk 161 bladen bevat. Dit getal, in Romeinse cijfers, staat op rasuur en komt dus in de plaats voor een eerder, ander cijfer. In een notitie daaronder is het getal 161 nogmaals, op een onbekend moment, toegevoegd. Deze moeilijk te interpreteren notities hangen samen met het feit dat de codex niet in één keer vanuit een vooropgezet plan tot stand is gekomen, zoals al blijkt uit de onregelmatige en ingewikkelde samenstelling ervan, mede in relatie tot de tien titels en tekstverwijzingen die op f. 2v, op verschillende momenten van het compositieproces, werden toegevoegd.³⁵ Voor zover wij al van een inhoudsopgave kunnen spreken, heeft die niet in de traditionele betekenis gefunctioneerd: de lezer kan er zijn weg in de codex beslist niet mee vinden.

2. *Opbouw van het handschrift*

De codex bevat 131 folia van papier en 22 van perkament. Van de 22 perkamenten bladen vormden f. 93-104 en 105-108 een eenheid van twee aansluitende katernen: een senio en een binio; zij werden op een gegeven moment binnen de tekstcollectie geïncorporeerd. Twee andere perkamenten bladen, genummerd 1 en 153, zijn tegen de binnenzijde van het voor- en achterplat gelijmd. Van deze twee is f. 1 een blad waarop een tekening voorkomt. Folio 153 is een blanco dekblad, waar in het midden een papieren tekening is opgeplakt. Blijven over de losse perkamenten bladen f. 25, 92, 121 en 152. Daarvan bevatten de folia 25 en 152 alleen tekst; dat wil zeggen, van f. 25 is alleen de linker kolom op de rectozijde beschreven. Datzelfde hand beschreef de versozijde van f. 152, en op de rectozijde is een perkamenten blad gelijmd, dat door een andere kopiist beschreven is. Op

34 In de editie is dit colofon tekst 3.2. Deschamps (1972, 244) geeft als datering '1410 en ca. 1410'. Hij lokaliseert het handschrift in Vlaanderen. In de beschrijving in *Vlaamse miniaturen* (cf. supra, noot 4) wordt het gelokaliseerd in de Zuidelijke Nederlanden.

35 In de editie de teksten 2.1-2.8 en 4.1 en 4.2.

de versozijde van f. 121 staan afbeeldingen van de vier kerkvaders. De tekening linksboven was oorspronkelijk op papier vervaardigd en is daarna op het perkamenten blad geplakt, waarop de andere drie werden getekend. Op de rectozijde is overdwars een grote, op papier gemaakte voorstelling van de doop van Christus in de Jordaan gelijmd; zij beslaat de volledige bladspiegel. Op f. 92 ten slotte zijn op beide zijden naast elkaar twee papieren tekeningen geplakt.

Behalve dat het handschrift aantoonbaar een aantal bladen mist, zijn ook opgeplakte tekeningen verdwenen van nog aanwezige folia. Voor de restauratie van deze en bijna losgeraakte folia zijn verschillende materialen gebruikt zijn. Renger merkt over de moderne reparaties op:

Crude repairs were made on some drawing pages at the center edge, probably about 1900. (...) Apparently, they were made to hold the picture pages in the first half of the book more securely and to fill the spaces where pictures had been cut out.³⁶

Wij onderscheiden verschillende codicologische eenheden, dat wil zeggen productie-eenheden die een afgesloten tekst of reeks teksten bevatten. In de hiernavolgende collatieformule zijn deze eenheden door een asterisk gescheiden:³⁷

[1 is dekleblad] 1¹² (2-13) 14 15|16 2¹⁴ (17-23^26-32 24|25) 3¹² (33-44) * 45|60 4¹⁰ (46-55) 5⁴ (56-59) 61 * 6¹² min 1 na 2 (62-72) 7¹⁸ min 1 na 17 (73-89) * 8⁴ (90-91^109-110 92) * 9¹² (93-104) 10⁴ (105-108) * 11¹⁰ (111-120) * 121 12⁴ (122-125) 126 * 13⁴ (127-130) 14⁴ (131 133-135 132) 136 * 15⁴ (137-140) 16⁸ (141-148) 17⁴ min 1 na 3 (149-151) 152 [153 is dekleblad]

Bij het inbinden is de volgorde van de bladen van katern 15 en 16 verstoord: f. 143-146, die nu de binnenste twee bifolia van katern 16 zijn, vormden een zelfstandige binio; ze werden verwisseld met de folia 137-140.³⁸ De oorspronkelijke samenstelling was waarschijnlijk: 15⁴ (143-146) * 16⁸ (141-142 137-140 147-148) 17⁴ min 1 na 3 (149-151). In tabel 1 op p. 27 is deze 'juiste' volgorde aangehouden. De katernen 8, 9 en 10 vormen

36 Renger 1985, 23. Zie afb. 30 (p. 75) en pl. VII en VIII (p. 663 en 664).

37 Katernen krijgen als naam hun volgnummer, dat onderstreept is. De superscripte cijfers duiden per katern het aantal bladen aan, mits regelmatig samengesteld. Zo staat het getal '12' voor een katern van (oorspronkelijk) zes bifolia ofwel twaalf bladen. De moderne foliëring (in inkt) is tussen ronde haakjes gezet. De nummers van de ingeschakelde losse bladen staan in vetjes; koppelbladen, zoals f. 45 en 60, worden door een verticaal streepje gescheiden. De indeling in eenheden wordt verantwoord door Kienhorst 2002 en Kienhorst 2005, 808-814. Voor het begrip 'codicologische eenheid', zie Gumbert 2004, i.h.b. 12-16.

38 Tekst 68 loopt van f. 137vb door op f. 142ra. Zie ook supra, noot 33.

thans één katern, bestaande uit twee papieren bifolia met daarbinnen de oorspronkelijke verlengde perkamenten eenheid f. 93-108.

Tabel 1 geeft een schematische weergave van de collatieformule met een verdeling van de watermerken over de katernen. Deze verdeling maakt waarschijnlijk dat de papieren katernen in een relatief korte periode door de leden van een en dezelfde groep beschreven zijn. Blijkbaar konden meerdere kopiïsten over hetzelfde papier, met het watermerk eenhoorn, beschikken. In de hiernavolgende paragraaf gaan wij nader in op de verdeling van de watermerken over het handschrift.

3. De watermerken

De eenhoorn (met geitenkop) is het belangrijkste watermerk in de Wiesbadense codex. Uit de positie ervan in de vouw van een dubbelblad kunnen we afleiden dat het bij dit watermerk niet gaat om vellen papier van het gebruikelijke kanselarijformaat (ca. 32 x 45 cm), die tot bifolia gevouwen zijn. De dubbelbladen vormen de helft van grotere vellen papier in royaalformaat (ca. 43 x 62 cm); het materiële formaat is met andere woorden in-quarto in plaats van in-folio. Het betreffende watermerk is te identificeren aan de hand van Piccards *Findbuch X (Fabeltiere)*. Zo komt de eenhoorn in het dubbelblad f. 20[^]29 overeen met Piccards *Abt. III, Einhorn, Grossformate*, figuur 2480, en kan het bij de eenhoorn in het dubbelblad f. 23[^]26 om figuur 2483 gaan. Bij deze twee watermerken gaat het om een tweelingpaar, dat wil zeggen om papier uit twee schepvormen die tegelijkertijd bij de papiermaker in gebruik waren. Piccard trof het papier aan in gedateerde documenten uit Mechelen uit de jaren 1407-1409. Papier van groot formaat met vergelijkbare watermerken is geattesteerd in oorkonden uit Gent uit de jaren 1402-1404 en 1408-1410.³⁹ Deze datering komt natuurlijk mooi overeen met het jaartal '1410' in het colofon onderaan kolom 2va van de codex.

Het watermerk eenhoorn komt verspreid over de hele codex voor. Voor de eerste drie katernen (f. 2-13, 17-23[^]26-32 en 33-44) en voor de laatste vier (f. 131-151) is zelfs alleen deze papiersoort gebruikt. De eerste drie ka-

---

39 Piccard 1980, 376. De betreffende nummers 2478-2483 worden in het repertorium van Briquet vertegenwoordigd door filigranen in de groep *Licome* 9979-9983. Deze papiersoorten zijn volgens Briquet afkomstig uit het noordwesten van Frankrijk. Het verspreidingsgebied omvat de Nederlanden en Noord-Frankrijk in de jaren ca. 1400-1410. In deze groep heeft het watermerk 9983 de sterkste gelijkenis met Piccard 2483; daarenboven komt precies dit watermerk voor in papier van royaalformaat (42 x 60 cm). Het papier van watermerk Briquet 9983 is aangetroffen in documenten van 1401 (Troyes) tot 1413 (Brussel) en 1414 (Metz). Volgens Renger (1985, 26) correspondeert het watermerk eenhoorn exact met nummer 1613 uit Piccards *Findbuch Fabeltiere*, 'which has been located on dated documents found in Ghent, 1407-1409'.

ternen vormen een eenheid, waarin hand 1 de *Wech van salicheit* afschreef. Daaraan kunnen de katernen f. 45-55 en 56-59 toegevoegd worden, die omsloten zijn door de gekoppelde bladen f. 45 en 60. In deze eenheid Ib kopieerde hand 1 de Middelnederlandse vertaling van Gersons *Miroir de l'ame* plus enkele korte gebeden. Voor beide katernen is hetzelfde grote formaat papier met het watermerk eenhoorn gebruikt, met uitzondering van één dubbelblad, f. 50[^]51, waarvoor papier van het meer gebruikelijke kanselarijformaat met het watermerk lelie genomen is, dat verder in de codex niet voorkomt. Het is te vergelijken met Briquets *fleur de lis* nr. 6805 (ca. 1405-1409); in groep 188-229 in Piccard, *Wasserzeichen Lelie, Abt. I* (ca. 1390-1410) komt geen figuur voor die een nauwe gelijkenis vertoont met het watermerk lelie in de Wiesbadense codex.

De volgende eenheid (IIa) omvat de papieren katernen 6 (f. 62-72) en 7 (f. 73-89). Het watermerk eenhoorn is in de minderheid: in de drie binnenste bifolia van katern 6 treffen wij het watermerk P aan, en in vijf van de acht complete bifolia van katern 7 komt het watermerk kat voor.⁴⁰ In deze eenheid kopieerde hand 3 *Die expositie van Apocalipsi*. Het watermerk P komt ook voor in de bifolia 90-91[^]109-110 (bij ons katern 8), waarvan de voorste bladen ook door hand 3 beschreven zijn. Het kan vergeleken worden met Piccard, *Wasserzeichen Buchstabe P. Abt. I*, nr. 358-359 (Arnhem, Riga, 1410-1411). Het watermerk kat vertoont overeenkomst, zij het geen exacte, met de figuren 1315-1316 uit Piccards Findbuch XV (*Wasserzeichen Vierfüßler*), deel 2 (*Raubtiere*); het betreft een tweelingpaar, geattesteerd in papier van Arnhemse documenten uit 1408. In mindere mate komt het ook overeen met Briquets *chat* nrs. 3553-3555 (30 x 43 cm, Troyes, 1404, 1409, 1414).

De dubbelbladen f. 90-91[^]109-110 omsluiten de perkamenten katernen 9 (f. 93-104) en 10 (105-108); het geheel is in tabel 2 aangeduid als eenheid IIb. In drie van de vijf bifolia die het daarop volgende katern 11 (f. 111-120, eenheid III) vormen, komt een kleine letter A als watermerk voor; in een vierde dubbelblad het watermerk vogel, waarschijnlijk een zwaan. De letter A is een kleinere variant van Briquets *lettre A* 7916 (ca. 1410-1420). Net als bij de eenhoorn gaat het bij de zwaan om papier van royaalformaat. Mogelijk vormden de overige bifolia 111[^]120 en 115[^]116 samen één zo'n vel, met het watermerk zwaan. Van hetzelfde papier kan het hele katern 13 (f. 127-130) vervaardigd zijn.

In de bifolia 122[^]125 en 123[^]124, die het tussenliggende katern 12 vormen, komen geen watermerken voor; maar omdat de kettinglijnen horizontaal over de bladen lopen, moet het om twee helften van een vel papier

40 Ook Renger (1985, 25-27) wijst op deze twee papiersoorten die naast het grotere papier met de eenhoorn gebruikt zijn.

van groot formaat gaan, waarschijnlijk met het watermerk eenhoorn.⁴¹ De door hand 9 (zie hiernaast, tabel 1) beschreven katernen 12, 13 en 14 zijn daarmee alle gemaakt van papier van royaalformaat: de kopiist gebruikte in totaal drie vellen voor even zoveel binionen.

4. *De handen in de tekstcollectie*

Wij onderscheiden negen handen. Het onderscheid dat Deschamps maakt tussen tien teksthanden, wordt door ons maar ten dele gehandhaafd.⁴² Op twee na (hand 4 en 5, die de perkamenten katernen 9 en 10 beschreven) hebben ze een kopiistengroep gevormd. Van de samenwerking daarbinnen is geen scherp beeld te krijgen. Een centrale rol speelde zeker hand 7. Hij werkte samen met hand 3 en, in het laatste deel van de codex, met de handen 8 en 9.

Hand 7 neemt een centrale positie in bij de samenstelling van de Wiesbadense codex. Hij corrigeerde de teksten van andere kopiïsten en vulde onbeschreven delen met korte tot zeer korte tekstjes op. Verder bracht hij enkele titels aan, en noteerde hij de meeste van de tien titels en tekstverwijzingen die op f. 2v werden bijgeschreven. Van hem is ook de berijmde vermaning tot de lezer in kolom 2va en het colofon daaronder.

Hand 7 schreef zowel een textualis als cursiva en hij gebruikte voor de toegevoegde opschriften en bladvullingen ook een combinatie van beide schriften. Ook hand 3 schrijft een cursiva en textualis; in dat laatste schrift voegde hij onder andere enkele titels aan de 'inhoudsopgave' op f. 2v toe. De andere twee handen met wie hand 7 samenwerkte (hand 8 en 9), schrijven alleen een cursiva, net als hand 6, die enkele korte tekstjes op f. 108-109 kopieerde. De overige teksthanden (1, 2, 4 en 5) schrijven een textualis, en dat geldt ook voor de handen die, buiten hand 7, de tekstjes op en bij de tekeningen schreven en op de ingeschakelde folia 25 en 152 kopieerden. Deze handen zijn niet genummerd maar hebben een kenletter gekregen, van A tot G.

De teksthanden kunnen deels gekoppeld worden aan eenheden van een of meer katernen (zie tabel 2), zonder dat wij daarmee een bewuste werk-

41 De afstand tussen de vier lijnen die over het midden van de bladen lopen, is 44-45 mm. Dat is ook het geval bij de dubbelbladen 131^A135 en 133^A134. Mogelijk vormden ze de andere helft van de respectieve vellen.

42 Robrecht Lievens identificeerde volgens Renger (1985, 30-31) 13 teksthanden en zes handen op de tekeningen, maar zij licht ons hierover verder niet in en volgt uiteindelijk zelf Deschamps (1972). Tot de extra teksthanden ten opzichte van Deschamps zou Lievens 'onze' hand E kunnen rekenen (f. 25r en f. 152v, zie hierna, p. 61-62) en de handen van het opgeplakte blad f. 152r (boeteformulier, tekst Q, en berijmde stervensoverweging, tekst R) en de opvulling van kolom 152vb (berijmd *vanitas*-gebed, tekst X).

Tabel 1. Verdeling van het papier in de codex

katernen		hoofdhanden		katernen		hoofdhanden	
1	2 [^] 13 eenhoorn	2r-2va8	1	7	73 [^] –	79ra5-89v	3
	3 [^] 12 –	3r-44va28	1		74 [^] 89 – kat		
	4 [^] 11 –				75 [^] 88 kat –		
	5 [^] 10 eenhoorn				76 [^] 87 kat –		
	6 [^] 9 –				77 [^] 86 – kat		
	7 [^] 8 eenhoorn				78 [^] 85 – kat		
2	17 [^] 32 eenhoorn				79 [^] 84 –		
	18 [^] 31 –				80 [^] 83 eenhoorn		
	19 [^] 30 –				81 [^] 82 –		
	20 [^] 29 eenhoorn			8	90 [^] 110 – P	90ra-91vb	3
	21 [^] 28 –				91 [^] 109 – P		
	22 [^] 27 eenhoorn			9	93 [^] 104 perk	93ra-104ra8	4
	23 [^] 26 eenhoorn				94 [^] 103 perk	104ra9-108ra	5
3	33 [^] 44 –				95 [^] 102 perk		
	34 [^] 43 eenhoorn				96 [^] 101 perk		
	35 [^] 42 –				97 [^] 100 perk		
	36 [^] 41 eenhoorn				98 [^] 99 perk		
	37 [^] 40 eenhoorn			10	105 [^] 108 perk	108rb-109vb41	6
	38 [^] 39 –				106 [^] 107 perk	110r	7
4	45 ?	45v-51vb34	1	11	111 [^] 120 –	111r-113v	7
	46 [^] 55 –	51vb37-58rb3	2		112 [^] 119 A –	114r-118r	8
	47 [^] 54 eenhoorn				113 [^] 118 A –	119r-120v	7
	48 [^] 53 eenhoorn				114 [^] 117 A –		
	49 [^] 52 –				115 [^] 116 vogel		
	50 [^] 51 lelie			12	122 [^] 125 –	122r-123vb22	9
5	60 ?	58v-59rb34	3		123 [^] 124 –	124r-125v	9
	56 [^] 59 –	59va8-60r	3	13	127 [^] 130 vogel	127r-135v	9
	57 [^] 58 eenhoorn				128 [^] 129 –		
6	62 [^] 72 –	62r-78vb9	3	14	131 [^] 135 eenhoorn		
	63 [^] 71 eenhoorn				133 [^] 134 eenhoorn		
	^70 eenhoorn			15	143 [^] 146 eenhoorn	143r-146v	7
	64 [^] 69 P –				144 [^] 145 –		
	65 [^] 68 P –			16	141 [^] 148 –	141-142,137-	
	66 [^] 67 – P				142 [^] 147 –	140,147-151	7
					137 [^] 140 eenhoorn		
					138 [^] 139 eenhoorn		
				17	149 [^] eenhoorn		
					150 [^] 151 –		

Tabel 2. De handen in de Wiesbadense codex

katern/foolia		tekst	hoofdhanden		bladvullingen/ toevoegingen	eenheden
1	2-13	1 2-4 5	2ra-va8 3ra-44va28	1 1	 2va9-2vb8	Ia 7/3
2	17-23^26-32					
3	33-44	6			44va29-44vb	7
4	45, 46-55	7 8	45va-5ovb6	1	 5ovb7-9	Ib 7
5	56-59, 60	9-11 12 13-16 17 18-20 21-22 23-24 25	5ovb10-51vb34 51vb37-58rb2 58va-59rb34 59va8-60ra8 60ra9-rb23 25	1 2 3 3 3 3	 58rb4-23 59rb35-37 59rb38-59va7 60rb24-34	 7 7 7 7
6	62-72	26 27 26	62ra-rb41 62va-78vb9	3 3	 62rb42-45	IIa 3
7	73-89		78vb9-79ra4 79ra5-89vb	7 3		
8	90-91^	28 29 30-31 32	90ra-91rb41 91va-91vb38	3 3	 91rb42-43 91vb39-42	IIb 7 7
9	93-104	33	93ra-104ra8	4		perk
10	105-108	34	104ra9-108ra	5		perk
8	^109-110	35-40	108rb-109vb41	6	 109vb42-43	IIb 7
11	111-120	42 43-46 47-51	111ra-113vb 114ra-116vb32 116vb33-118rb 119ra-120vb	7 8 8 7		III
12	122-125	52 53 54-55	122ra-123vb22 124ra-125vb	9 9	 123vb23-40	IVa 7
13	127-130	56-57	127ra-134vb35	9	 134vb36-39	IVb 7
14	131, 133-135	58-59	135ra-135vb	9		
15	143-146	60-64	143ra-146vb	7		Va
16	141-142, 137-140, 147-148	65-74 75-77	141ra1-140vb 147ra1-151rb	7 7		Vb
17	149-151					

verdeling willen suggeren. Zo er al een gemeenschappelijke laag valt aan te wijzen, betreft die de correcties en bladvullingen van hand 7 en de eenvoudige decoratie die wij door het hele handschrift heen aantreffen en die ook door hem werd aangebracht.

Wij lopen hierna de verschillende handen langs, te beginnen met hand 1, die met het kopiëren van *Wech van Salicheit* en de vertaling van Gersons *Miroir de l'ame* zeer waarschijnlijk de basis voor de tekstverzameling legde. Het betreft de eenheden Ia (f. 2-44) en Ib (f. 45-60), waarbij van Ib de laatste bladen door andere handen werden volgeschreven.

Eenheid Ia en Ib

Hand 1

In tabel 2 onderscheiden wij de eenheden Ia en Ib, die geheel of nagenoeg geheel zijn samengesteld uit papier met het watermerk eenhoorn. In elk daarvan is door hand 1 een grote tekst geschreven: de genoemde twee catechetische teksten. De eerste, *Wech van salicheit*, vult geheel eenheid Ia. Deze omvat de katernen 1-3, die achtereenvolgens zes, zeven en zes bifolia, samen 38 bladen, omvatten. De twee senionen hebben een perkamenten hartstrookje. In het midden van de septenio zijn twee bladen (f. 24 en 25, verbonden door een hartstrookje) toegevoegd; tussen het eerste en tweede katern drie bladen (f. 14-16).⁴³ De tekst van *Wech van salicheit* begint op het tweede blad van katern 1 (huidig f. 3); op het eerste blad (f. 2) noteerde de kopiist een overzicht van de hoofdstukken.⁴⁴ De tekst eindigt op de versozijde van f. 44, halverwege de a-kolom.

Het schrift van hand 1 (zie afb. 2 op p. 31) is een kleine tot middelgrote littera textualis waarvan het uitvoeringsniveau als doorsnee bestempeld kan worden. De *a* is meestal een 'hokjes'-*a* (na een *v* wordt in de regel een 'buikjes'-*a* gezet); het gebruik van de ronde *r* (in de vorm van een tweetje) is beperkt tot na een *e* aan het eind van een woord; het beentje van de *k* is

43 Onder kolom 13vb en onder kolom 32vb is een met rood doorstreepte custode geplaatst. De custode *in desen pot w'p* onder 13vb verwijst naar de eerste regel van kolom 17ra. Rechtsboven de custode is een met rood gehooft kroontje getekend, met rechts daarvan, in een cursieve hand, de aanwijzing *ouer tfierd[e] | blat dese* (te weten dit kroontje, zie afb. 30 op p. 75). Rechts van de custode onder het kroontje, is in dezelfde kleur inkt een letter *A* tussen puntjes geplaatst, gevolgd door de paraaf van hand 7 en, in rood, een stukje tekst dat vrijwel geheel is uitgewist en daarom niet meer te ontcijferen valt. Een met rood gehooft kroontje is ook getekend boven kolom 17ra, die begint met *in desen pot worpen...* Ten aanzien van de septenio f. 17-23[^]26-32 kan nog worden opgemerkt, dat midden in de ondermarge van f. 26r een klein lettertje *b* geplaatst is (ter aanduiding van het achtste blad?), misschien door de hand die de custoden onder 13vb en 32vb noteerde.

44 Dit kapitteloverzicht is in de editie tekst 1; de tekst van *Wech van Salicheit* heeft nummer 5.

45 Cf. Gumbert 1974, 227-228: '(...) das "Rücken-s", bei dem ein etwa L-förmiger Zug (ein "Rücken") die Grundlage des Buchstabens bildet'.

gedegenereerd tot een doorgaans horizontaal dun haaltje halverwege de schacht; de ronde eind-*s* is een zogenaamde ‘rug’-*s*.⁴⁵

Hand 1 schreef ook het grootste deel van eenheid Ib: hij kopieerde de Middelnederlandse vertaling van Gersons *Miroir de l'ame* (tekst 7) en liet daarop, na enkele regels wit, nog drie korte gebeden (tekst 9-11) volgen. Eenheid Ib (f. 45-60) heeft een niet volledig te doorgronden samenstelling. Zij omvat allereerst de katernen 4 en 5; het eerste katern bestaat uit vijf, het tweede uit twee bifolia, samen f. 46-59. Beide katernen hebben perkamenten hartstrookjes. Het blad dat aan katern 4 voorafgaat, f. 45, is door middel van een perkamenten opzetstrook gekoppeld aan het blad dat op katern 5 volgt: f. 60. Op de voorzijde van f. 45 is een tekening gelijmd; op de versozijde van f. 60 was dat ook het geval, maar deze tekening werd verwijderd. Langs de binnenrand van f. 60v is een strook gladbruin papier geplakt, die over f. 61r doorloopt.⁴⁶

De vertaling van Gersons *Miroir de l'ame* begint op f. 45v. De binnenmarge van deze bladzijde wordt vrijwel volledig ingenomen door de perkamenten opzetstrook. Mogelijk vormde f. 45 oorspronkelijk het voorste blad van het buitenste bifolium van katern 4. Dat zou dan, net als katern 1 en 3, een senio geweest zijn. De drie gebeden die hand 1 verder nog afschreef, beslaan f. 50vb10-51vb34. Daarmee eindigde zijn kopieerwerk op het tweede blad van het dubbelblad f. 50^51. Dit is het binnenste bifolium van katern 4, dat als enige in de codex een fleur-de-lys als watermerk heeft. In feite had hij het kunnen weglaten. Het deel dat hand 1 ‘inleverde’, bestond daarmee uit vier katernen, samen 50 bladen; de laatste vijf folia van katern 4 (f. 51-55) liet hij onbeschreven.

Hand 2

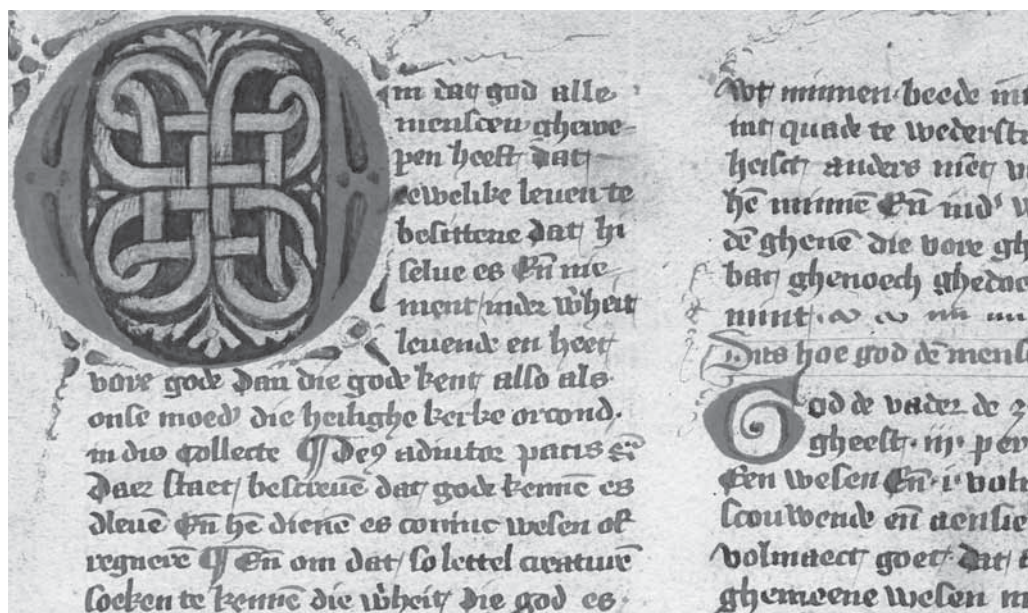
In kolom 51vb begon hand 2, na enkele regels wit, zijn afschrift van Augustijns *Expositie op het Sint-Jansevangelië*. Dit gedicht (tekst 12) loopt door in de binio f. 56-59, die aan katern 4 werd toegevoegd. Het gedicht eindigt daarin bovenaan kolom 58rb, met driemaal *amen* op r. 2. Het afschrift is de enige bijdrage van hand 2 aan de codex.

Het schrift van hand 2 is een textualis die iets groter en net iets ronder is dan die van hand 1 (zie hiernaast, afb. 3). De *a* is steeds een ‘hokjes’-*a*; en de kopiist maakt graag gebruik van rondboogverbindingen, met diezelfde *a*. De ronde *r* wordt gebruikt na een *o*, na een *b*, (ronde) *d*, *p* en *v*, en soms na een *e* en *a*; de ronde slot-*s* is achtvormig, met als basis een ‘omgekeerde

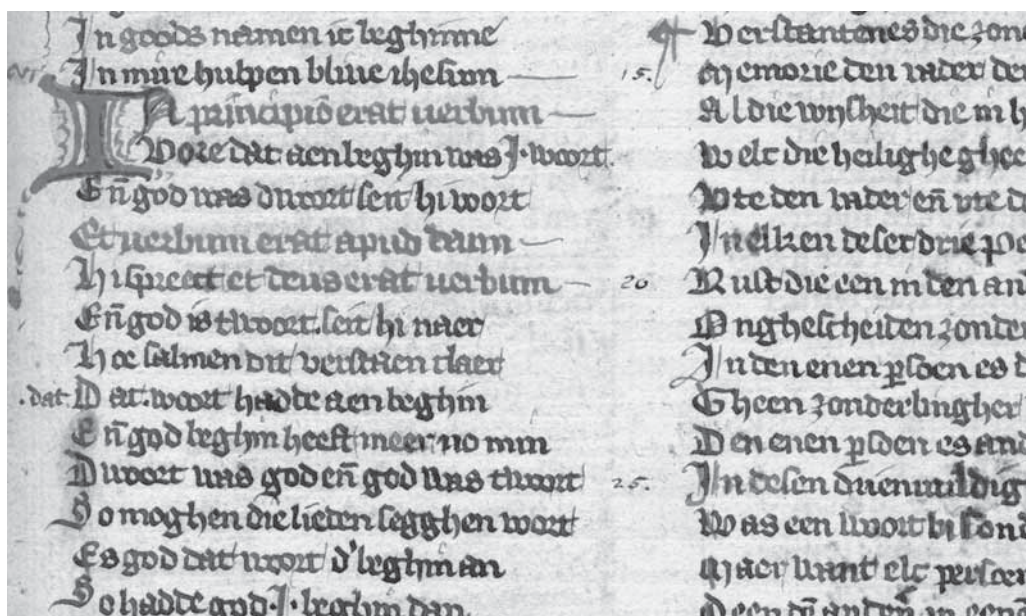
46 Deze moderne restauratie verklaart waarschijnlijk ook waarom in de binnenrand van f. 45 de oorspronkelijke middenvouw zichtbaar is; de zes enkelvoudige sneetjes daarin corresponderen met de positie van de huidige (dubbele) bindingen en de kettingsteken.

47 Cf. Gumbert 1974, 249.

Afb. 2 f. 3r (detail). Hand 1.

Afb. 3 f. 52r (detail). Hand 2.

Daer staet ghelovene in venite
 In manu tua domine
 Sunt omnes fines terre
 In gods handen sijn alle enden
 Van erdike sond' weder wenden
 Want god beghin noch eynde en heet
 So eyndt in hē dat eynde heeft
 Die wille climmen in sijn hand
 Hier bouen in sijn vater land
 Die moet climen met graden huc
 Want wie gesont is inden huc
 heeft vyf yingheren an elke hant
 In medicinen dat ic vant
 Ghelovene op eenen stonde
 Dat inden diene leit dootwonde
 Dat doet trepuls dat d' in zoert

So wylt hi ooc niet onder
 Den priester sijn selues
 Op dat hem iet ter herte
 Biachte heeft graden da
 Dierde es vordenken dat in
 hoemē deue heeft gheleu
 Dand' es waerachtichheit
 Want wie in biechten log
 Dat es onghebiecht en g
 D' om seghet siute august
 So waer die biechte recht
 D' salmen die sonden nom
 metter waerheit volcome
 also verve allinense weitz
 Want groten loon comt va
 Outfruchtichheit do d' d' 21

Afb. 4 f. 58r (detail). Hand 3 (textualis).

nemen inden aduent
 n lude roept. be diet
 en verlanghen. der
 der ouder vaderen
 der donkert. Waven
 sonden. Dat si gode
 en noch aen scouwē
 hoe vele dogheden
 n. En alsoe en mo
 och alle die verdon
 m dootliken zonden
 den ons god sine
 mine wilde bewisen

nd. of si zinneloes waren. Wat
 deuocyen leere. die jonghe nd
 ane doude. ach laten hoe deyne
 es die gode ontfermisse. Hier
 ome moet vā node bitterle
 staen in die heileghe kerke. Wat
 oetmoedichheit. ontferhtichheit.
 trouwe. waerheit. broedhke min
 penitencie. Feynleue. Gherecht
 gheloeue. Gherecht hope. Dites
 zeere vergaen. In d' heileghe stat
 En want elc mint hē seluē
 Soect sijn eyghe voordeel. In al dat
 hi vermacht. Nota bene t

Afb. 5 f. 44v (detail). Hand 7 (textualis). Met aan het eind van de onderste regel zijn paraaf.

3',⁴⁷ en de z (met een staart) heeft door het bovenste gedeelte een diagonaal dwarsstreepje.

Hand 3

De eerste tekst die in de textualis van hand 3 geschreven werd, is het gedicht *Vanden viere vingheren ende vanden dume* (tekst 18), dat begint op f. 58v en eindigt op regel 34 van kolom 59rb. Zijn textualis (zie hiernaast, afb. 4) doet wat stijver aan dan die van hand 2, maar ook hand 3 schrijft een 'hokjes'-a, en de ronde eind-s heeft ook bij hem de vorm van een acht. Distinctief is het vrijwel uitsluitende gebruik van de ronde r, ongeacht de positie van deze letter; alleen in de combinatie van twee r'en wordt als eerste een rechte r gezet. De regels 59rb35-59vb7 zijn 'opgevuld' door hand 7 (zie hierna, p. 34). Op f. 59vb8-60ra8 schreef hand 3 in zijn textualis de tekstjes 21 (*Die beswaringhe des lidens Jhesu Christi*) en 22 (groetgebed tot Jezus Christus). De twee daarop volgende tekstjes, *Dicta Meester Eckhart* (tekst 23) en *Vier verborgen dingen* (tekst 24), op f. 60ra9-60rb23, zijn ook door hand 3 geschreven, maar nu in een kleine, overigens goed leesbare litera cursiva; wij komen hier nog over te spreken. Zowel in zijn textualis als in zijn cursiva zette hand 3 een klein otje als diacritisch teken boven een u, wat andere handen hooguit sporadisch doen.

Hand 7: textualis

Op verschillende plaatsen in de eenheden Ia en Ib komen wij hand 7 tegen. Zijn grootste bijdrage is de prozatekst over de O-antifonen, met als opschrift, in rode inkt, *Van der O diemen inden advent singt* (tekst 6). Hij kopieerde die in de vrijgebleven anderhalve kolom op f. 44v, de laatste bladzijde van eenheid Ia. Zowel de tekst als de titel zijn geschreven in de textualis van hand 7 (zie afb. 29 op p. 58).

Deze textualis (zie afb. 5) is ronder en breder dan die van hand 3 en ook de inkt is zwarter. Verder onderscheidt deze textualis zich door de vorm van de a (zgn. 'buikjes'-a) en het gebruik van de rechte r, al zet hand 7 ook wel eens een ronde r aan het begin van een woord. Zijn g heeft doorgaans de eenvoudige vorm, met open staart of met een haarlijntje vanuit het oog van de letter naar het uiteinde van de staart, van waaruit dan het onderste gedeelte ervan getrokken is; de e kan een duidelijk getrokken haarlijn als 'tong' hebben; en de stokletters hebben bovenaan vaak een dwarsstreepje door of aan de top.

Verder voegde hand 7 in een iets grotere textualis en met rode inkt het opschrift *Dijt es de exposijcye van sente Jans ewangelium in Dyetsche. Austijn toe* boven het gedicht van Augustijnken, in kolom 51vb (zie pl. XII op p. 668).⁴⁸

48 Hand 7 bracht in zijn textualis (met zwarte inkt) ook correcties in de Augustijnken-tekst aan,

hand 7 voor een *r* nogal eens een hoofdletter aan het woordbegin; deze ‘klein kapitale’ *r* (die wij ook in zijn textualis aantreffen) heeft, net als de *k*, een bijna horizontaal pootje, dat de stok van de letter deels doorkruist.⁵⁴ De interpunctie bestaat uit een punt of combinatie van twee of drie punten. Afkortingen gebruikt hand 7 maar met mate.

Hand 7: paraaf

Zoals te zien is op afbeelding 1 (frontispice), noteerde hand 7 in de vrijgebleven ruimte onder de *Antihierarchische rijmtekst* in kolom 6or^b midden op de regel *Nota bene*. Tussen beide woorden en links en rechts ervan plaatste hij een rood paragraafteken; aan weerszijde daar weer van zette hij zijn paraaf, bestaande uit de kleine letter *t* met rechts aan de dwarsstreep een zwierige lus.⁵⁵ Hij zette zijn paraaf overigens al eerder, zoals achter *Nota bene* op de laatste regel van de prozatekst over de O-antifonen op f. 44v (zie afb. 5 op p. 32). De eerste keer dat wij dit teken in de codex aantreffen, is achter het opschrift dat hand 7 boven de kapitellijst van de *Wech van salicheit* (tekst 1) in de bovenmarge van f. 2r toevoegde. De laatste keer staat het op f. 151rb13, aan het eind van de laatste regel van het excerpt uit Gerard van Vliederhovens *Cordiale de quatuor novissimis* in het Middel-nederlands (tekst 75).⁵⁶

Eenheid IIa: Beda's *Apocalyps-commentaar*

Hand 3 (met een korte onderbreking door hand 7)

De eenheid IIa bestaat uit twee katernen van oorspronkelijk zes en negen bifolia,⁵⁷ beide met perkamenten hartstrookjes, net als bij de voorgaande katernen. De opmaak van de bladzijde is eveneens vergelijkbaar, dat wil zeggen, net als in Ia en Ib zijn met loodstift horizontale kaderlijnen en verticale kolomlijnen getrokken. Het aantal regels varieert: het bedraagt op f. 5r (hand 1) bijvoorbeeld (kol. a) 46 en (kol. b) 45, en 45 regels in beide kolommen op f. 62r (hand 3), maar op f. 51r (hand 1) komt het aantal regels op 49, en op f. 64r (hand 3) op 40 (kol. a) en 39 (kol. b).⁵⁸

⁵⁴ Wij treffen deze letter in kolom 146vb bijvoorbeeld aan in *riepen* (r. 3) en *rike* (r. 33 en 36).

⁵⁵ Zie Renger 1985, 36-37, die van een monogram spreekt, en Kienhorst 2002, 55. Waar de paraaf van hand 7 in het handschrift voorkomt, is dat vermeld in het paleografisch commentaar.

⁵⁶ Net als aan het eind van de door hem gekopieerde O-antifonen is deze paraaf in dezelfde kleur inkt geschreven als voor de tekst gebruikt is, en heeft ook de *t* dezelfde vorm. De kolom werd door hand 7 opgevuld met twee berijmde overwegingen (tekst 76 en 77).

⁵⁷ Niet alleen in de ondermarge van f. 72v, de laatste pagina van het eerste katern, is met inkt een custode gezet, maar ook op de versozijde van het volgende blad, f. 73v. Onderaan f. 85r en 87v is een custode grotendeels afgesneden. In de ondermarge van f. 74v is nog binnen het schrijfkader met rode inkt een custode aangebracht. Verder is in de ondermarge van f. 71v en 78v in klein schrift maar nu met loodstift een custode geplaatst.

⁵⁸ Cf. Deschamps 1972, 244, waar bij hand 1 42 à 50 regels per kolom wordt opgegeven, bij

Ten aanzien van de textualis van hand 3 op f. 62r (zie hiernaast, afb. 7) en, wat groter uitgevoerd, in het Apocalyps-commentaar, moet opgemerkt worden, dat onder andere vaker een rechte *r* geschreven wordt. De *a* is een ‘hokjes’-*a*.

Ook deze eenheid vertoont een aantal merkwaardigheden. Zo is op de voorzijde van f. 62 een blad papier gelijmd, niet met een tekening, zoals op f. 45r, maar met de proloog van de tekst. Deze proloog, die niet helemaal onderaan de b-kolom op 62rb41 eindigt, is afgeschreven in de textualis van hand 3. In diezelfde textualis, maar ditmaal met rode inkt, vulde hand 3 de resterende ruimte op met een als proza geschreven rijmtekstje (62rb42-45, tekst 27). Het Apocalyps-commentaar zelf begint op f. 62v met een grote, langszijdig geplaatste initiaal *I* in de vorm van een vis. De tekst is vrijwel geheel afgeschreven door hand 3. Wij merkten al op, dat de bedoeling zal zijn geweest, de bijbelpassages in een grotere textualis en het commentaar in een cursiva weer te geven, maar dat hand 3 deze opzet maar halfslachtig heeft uitgevoerd, en dat een poging deze structuur (mede) door rode paragraaftekens weer te geven, al evenmin volledig is geslaagd. Verder laat het afschrift van hand 3 ook niet op elke pagina een consistent schriftbeeld zien.

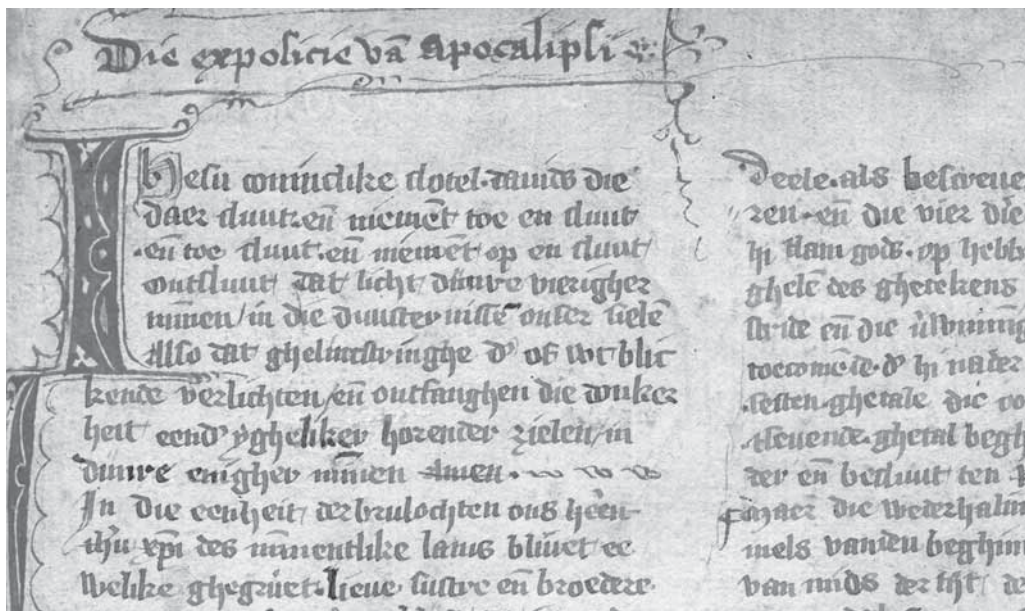
Hand 7 neemt in regel 78vb9 het schrijfwerk halverwege een tekstverklaring tijdelijk van hand 3 over (zie afb. 7). Zijn aandeel betreft drie verdere becommentarieerde passages uit de Apocalyps (16:10, 16:11 en 16:12), die hij telkens afsluit met zijn paraaf. Midden in het commentaar op de derde passage (59ra5/6) vervolgt hand 3 de tekst tot helemaal onderaan kolom 89vb. De tekst breekt daar abrupt af; van het tweede katern is het pendantblad van f. 73, dat als laatste blad volgde op f. 89, verwijderd, en ook dat blad was benut.⁵⁹ Overigens is in het eerste katern tussen f. 63 en 64 het pendantblad van f. 70, met verlies van tekst, weggesneden, misschien omdat op de versozijde ervan een tekening was gelijmd.⁶⁰

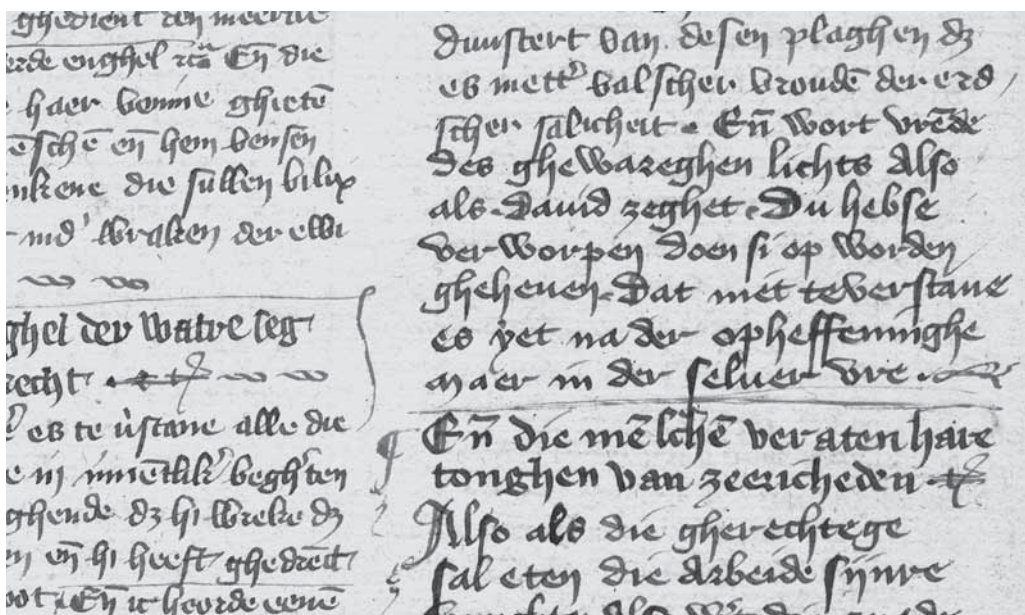
hand 2 41 à 43 regels, en bij hand 3 en 4 (onze hand 3) 39 à 46 regels. Afmetingen van de schriftspiegel worden niet verstrekt, en ook wij hebben op dit punt geen metingen verricht.

59 Op de rectozijde van de overgebleven kim is nog een restje rode versiering, op de versozijde het restje van een rode scheidingslijn bewaard gebleven.

60 Op de versozijde van de kim die tussen f. 63 en 64 uitsteekt, zit nog een stukje opgeplakt papier, waarop resten van een rood kader en een groene ondergrond te zien zijn. Dat kan erop duiden dat ook hier een bladzijde van een katern gebruikt is voor het inplakken van een tekening.

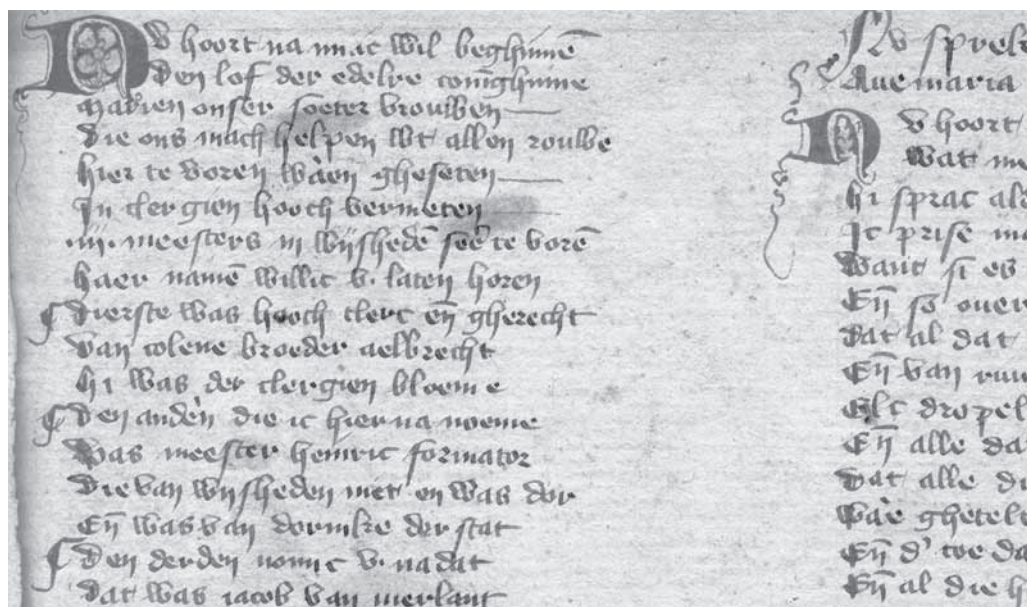

Afb. 6 f. 62r (detail). Hand 3 (textualis). Met opschrift door hand 7.

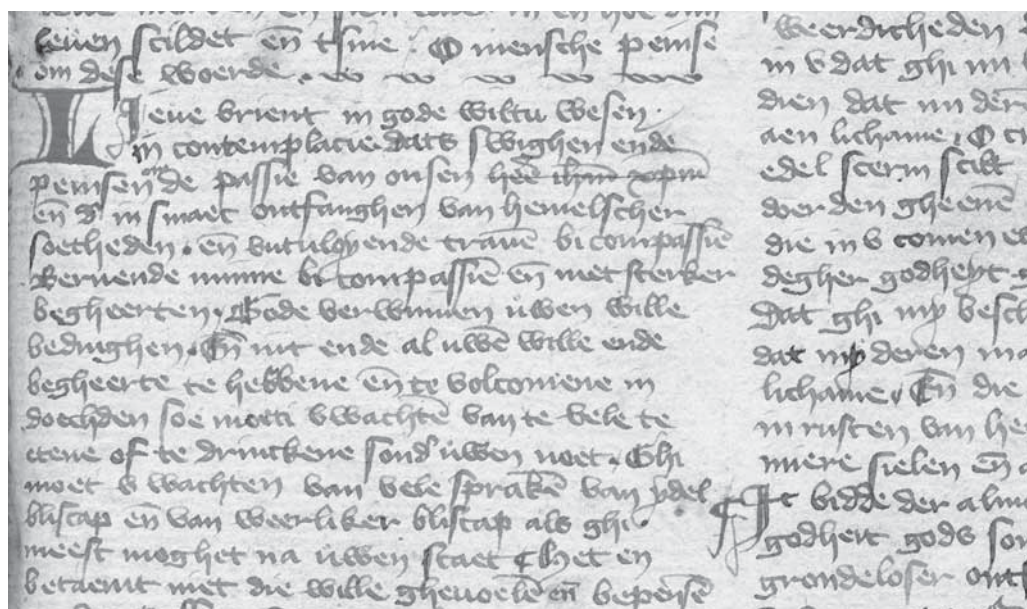

Afb. 7 f. 78v (detail). Hand 3 (cursiva/textualis) en 7 (cursiva/textualis).

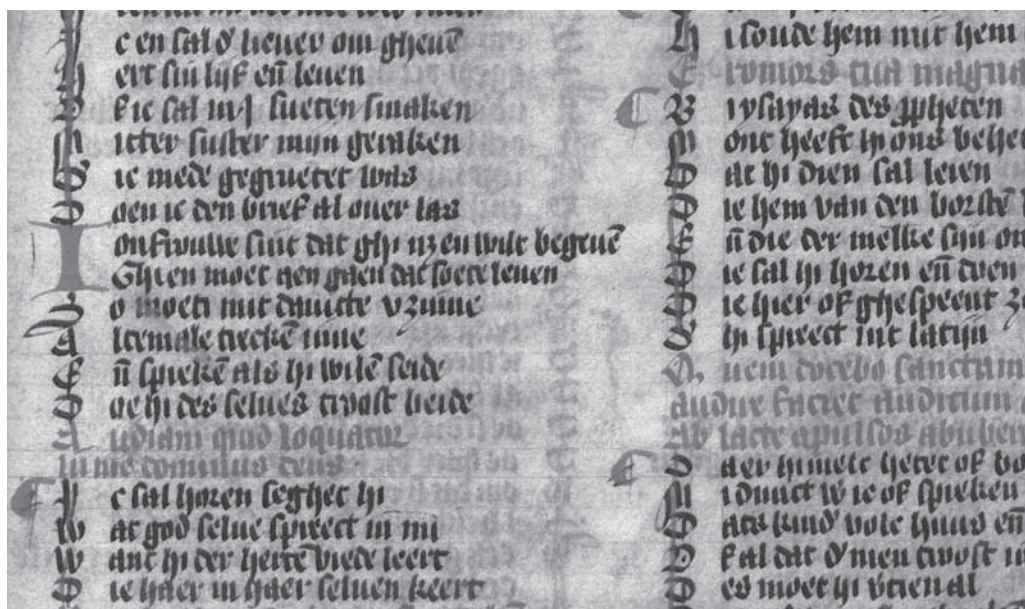

Afb. 8 f. 90r (detail). Hand 3 (cursiva).

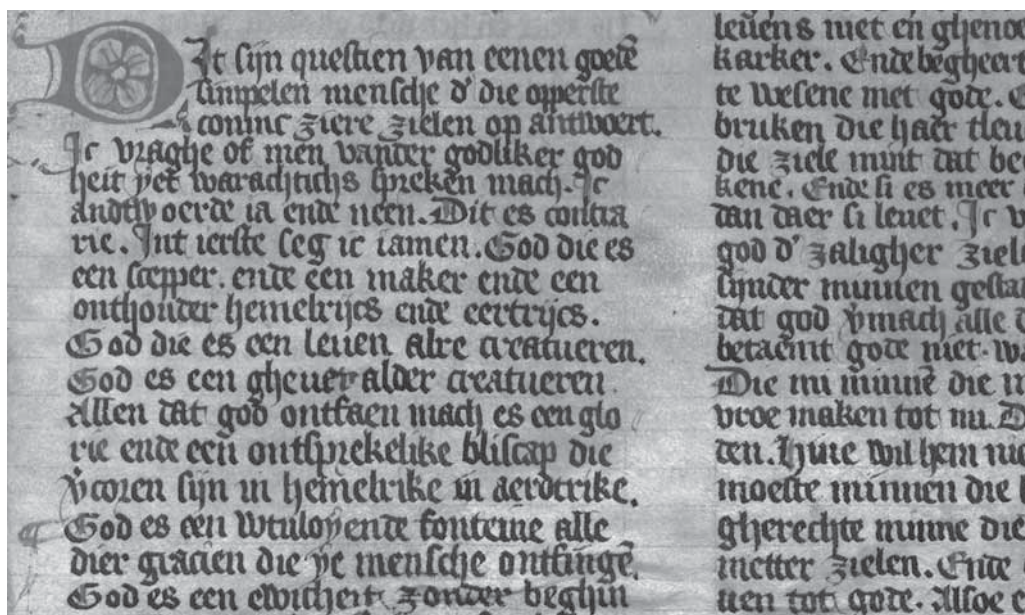

Afb. 9 f. 109r (detail). Hand 6.

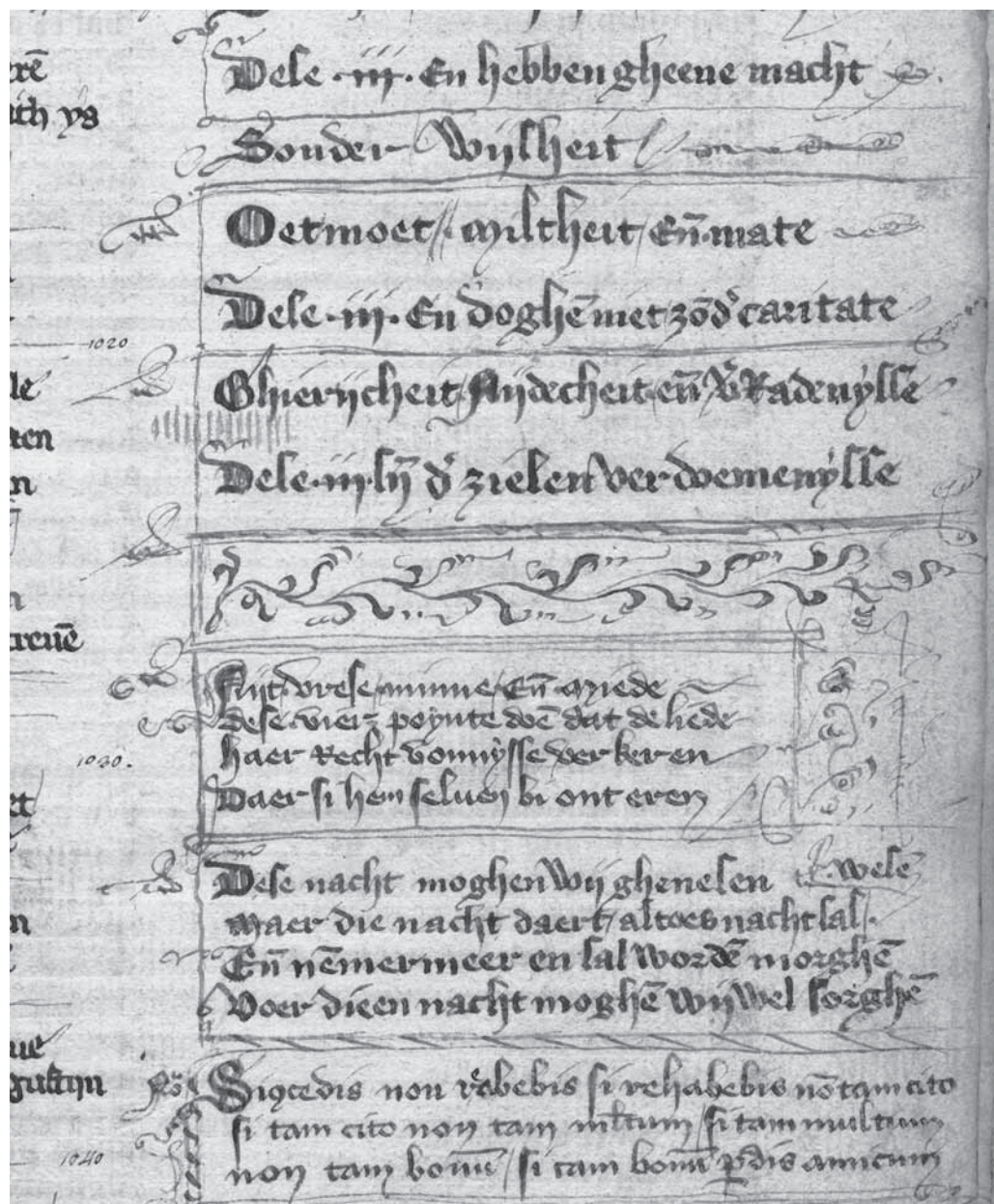

Afb. 10 f. 97r (detail). Hand 4.

Afb. 11 f. 104r (detail). Hand 5.

Afb. 12 f. 58r (detail). Bladvulling door hand 7.

Eenheid IIb

Deze eenheid wordt gevormd door twee papieren bifolia (f. 90-91[^]109-110, katern 8), die een geheel van twee perkamenten katernen omsluiten: een katern van 12 folia (93-104) en een van vier folia (105-108). De omsluitende bifolia zijn gemaakt van hetzelfde soort papier, met het watermerk P, dat voor drie van de zes dubbelbladen van katern 6 (f. 62-72) gebruikt werd. De eerste twee bladen (f. 90-91) zijn beschreven in de cursiva van hand 3. Wij behandelen eerst de twee perkamenten katernen (9 en 10), die een verlengde codicologische eenheid vormden.⁶¹ De door hand 4 beschreven senio (f. 93-104, katern 9) werd door hand 5 namelijk uitgebreid met een binio (f. 105-108, katern 10), om daarin zijn tekst voort te zetten.

Hand 4

Katern 9 (f. 93-104) lijkt ooit een op zichzelf staand handschrift te zijn geweest. De voorste zes bladen (f. 93-98) zijn genummerd, van *j* tot *vj*. Er staan twee kolommen op een pagina, van elk 50 regels. De pagina's zijn afgelijnd en gelinieerd met loodstift. Dit enkelkaternhandschrift bevatte maar één tekst: de berijmde dialoog over het schouwende leven (tekst 33). Die begint op f. 93r met een vijf regels hoge ingebouwde initiaal *I* en eindigt op f. 104r, op regel 7 van de a-kolom.

De kopiist, bij ons hand 4, is geïdentificeerd als een van de kopiïsten van een fragmentarisch overgeleverde perkamenten codex in vier kolommen van de *Spiegel historiae*.⁶² Dat handschrift wordt gedateerd omstreeks 1400 en is in Holland gelokaliseerd.⁶³ Hand 4 schrijft een regelmatige littera textualis (zie afb. 10 op p. 39). Een van zijn kenmerken is het consequente gebruik van de 'hokjes'-*a*, en van de ronde *r* na een *o*; een enkele keer zet hij die 2-vormige *r* ook na een (ronde) *d*. De *g* heeft een rechte, doorgaande haal als rug; de ronde eind-*s* heeft als basis een 'omgekeerde 3'.

Hand 5

De binio die door hand 5 werd toegevoegd, is van een duidelijk andere kwaliteit perkament (f. 105-108). De verlenging diende voor de prozatekst die opent met *Dit sijn questien van eenen goeden simpelen mensche, daer die opperste coninc ziere zielen op antwoert* (tekst 34). Deze dialoog begint op regel 9 van kolom 104ra en eindigt onderaan kolom 108ra. Hand 5 schrijft, net als 4, een littera textualis. Ook zet hij de aflijning en liniëring met loodstift voort. Het aantal regels per kolom wisselt echter: het be-

61 Zie voor het begrip 'verlengde codicologische eenheid', Gumbert 2004, 21-26, i.h.b. 24-25.

62 Biemans 1997, 257, 355.

63 Cf. Deschamps 1972, nr. 30a. Biemans (zie vorige noot) neemt deze datering en lokalisering over.

draagt 47 op 104rb, 48 op f. 104v en 50 op f. 105r-108r. Verder noteerde hand 5 rechtsonder in de marge van f. 104v een custode.

De textualis van hand 5 heeft een tamelijk gebroken karakter (zie afb. 11 op p. 39). Dat verklaart misschien waarom hij naast een 'hokjes'-a ook een 'buikjes'-a schrijft. Net als hand 4 zet hij consequent een ronde *r* na een *o*, en soms schrijft hij die ook na andere letters die op een boog eindigen (inclusief *v/w*). Deze 2-vormige *r* loopt onderaan uit in een zwierig sierlijntje; de rechte *r* heeft steeds een verticaal sierhaaltje, en ook rechts aan het dwarsstreepje van de *t* zit een dergelijk sierhaarlijntje. De (ronde) eind-*s* van hand 5 heeft de structuur van wat Gumbert een 'officiële' *s* noemt.⁶⁴ De (ronde) *d* en daaropvolgende *a*, *e* of *o* vormen steeds een ligatuur.

Een onderscheidend kenmerk is het horizontale schrapje door de bovenste helft van de *z*. Door zijn staart lijkt deze letter op een 3. Daarmee wijkt hij af van de *z* met dwarsstreepje en staart zoals hand 2 die schrijft. Ten slotte kan gewezen worden op het naar verhouding spaarzame gebruik van abbreviaturen door hand 5.

F. 90-91: hand 3

Van de twee papieren bifolia die om de twee perkamenten katernen gelegd werden, zijn de folia 90-91 beschreven in de cursiva van hand 3, die hetzelfde papier, met het watermerk P, ook gebruikte voor zijn afschrift van Beda's Apocalyps-commentaar (zie tabel 1). Op de eerste drie bladzijden kopieerde hij het gedicht *Den lof van Maria ghemaect op drie staven* (f. 90ra-91rb41, tekst 28), op de vierde bladzijde gevolgd door de dialoog tussen 'Meester Eggaert en de leek' over waarachtige armoede (f. 91va1-30, tekst 30) en een gebed dat sint Andreas sprak toen hij aan het kruis hing (f. 91va31-vb38, tekst 31). De cursiva van hand 3 (afb. 8 op p. 38) is beduidend kleiner en ronder dan die van hand 7; maar buiten dit verschil in algemeen aspect zijn er ook duidelijk overeenkomsten. Zo is de eerste haal van de *v* en *w* ook in de cursiva van hand 3 duidelijk gebroken.

F. 109-110: hand 6

Volgend op de *Questien*, de tweede tekst in de perkamenten eenheid, werden in een kleine, wat vluchtiger cursiva enkele korte teksten gekopieerd door hand 6. Deze hand komt verder in de codex niet voor. Op f. 108rb-109ra schreef hij een prozatekst die begint met *Dit sijn die oefeninghen die behoren eenen gheesteliken toe* en tot halverwege kolom 109va doorloopt

⁶⁴ Gumbert 1974, 227-228: 'erst Oberteil: 1. linke Senkrechte, 2. "Dachstrich"; dann Unterteil: 3. "Fussstrich", 4. Abschluss rechts unten'. Bij de *g* gaat het om de structuur waarbij, aldus Gumbert, 217, 'der rechte Oberteil und der linke Oberteil zu einer durchgehenden Kurve verbunden sind'.

(tekst 35), waarna een Passie-overweging (tekst 36) volgt, die onderaan de kolom eindigt; in kolom 109rb vervolgt hand 6 met een gebed tot het kruis (tekst 37), dat in dezelfde kolom bijna ongemerkt overgaat in een gebed om bescherming (tekst 38); daarop volgen nog een overweging bij de zes dagen voor de Passie (tekst 39) en, op f. 109vb35-41, een kort gebed (tekst 40).

In de cursiva van hand 6 (zie afb. 9 op p. 38) valt de vorm van het gtje in kolom 108rb op: de staart ervan loopt onderaan uit op een boogje naar rechts, waardoor de letter veel weg heeft van een '9' met weerhaakje. Deze 'vlakoppige' g lijkt erg veel op die van hand 9, die een even kleine, misschien iets nettere cursiva schrijft, met een wat grotere regelafstand en met minder zwierig getrokken afkortingstekens. Waar hand 9 de g consequent zo schrijft, komen wij deze structuur bij hand 6 op f. 108v-109v niet meer tegen.

Kenmerkend voor hand 6 zijn onder andere de zwierige lus aan de letter y, die vanuit de staart naar de punt op de letter loopt, en de brede nasaalstreek die vanuit de slot-e naar links getrokken is. Ook zet hij sporadisch een cirkeltje als onderscheidingsteken boven de u.⁶⁵

Bladvullingen door hand 7

In de ruimte onderaan kolom 91rb voegde hand 7 in zijn cursiva een Middelnederlandse rijmspreuk (tekst 29) toe, onderaan kolom 109vb nog een zinnetje in het Latijn.⁶⁶ Op f. 110r, de voorlaatste bladzijde van de binio 90-91^109-110, kopieerde hij in dezelfde cursiva een reeks gebeden tot Johannes de evangelist (tekst 41); het opschrift bovenaan kolom 110ra, *Dits een goet ghebet van sente Jan ewangeliste*, noteerde hij in een wat ander schrift (zie afb. 13 op p. 47). Het is een combinatie van textualis en cursiva die hand 7 vaker gebruikt voor een opschrift of bladvulling.⁶⁷ Het gebed loopt tot de laatste regel van de b-kolom door; om goed uit te komen ging hand 7 aan het eind dicht op elkaar schrijven. Dat zal hij gedaan hebben met het oog op de bladgrote tekening op de laatste bladzijde, f. 110v.

De overgang van de merkwaardig samengestelde eenheid f. 90-110 naar de volgende eenheid (f. 111-120) lijkt samen te vallen met het moment waarop in kolom 2va alle titels en tekstverwijzingen op één na waren bijgeschreven. Alleen de verwijzing (tekst 2.6) naar de *Antihierarchische disputatie*, die op f. 111r begint, moest nog door hand 7 in een kleine cursiva

65 Bijvoorbeeld 109vb10 *vut*, 25 *liene* en 33 *verwerven*.

66 In de editie 'toegevoegd' aan tekst 40 (gebed).

67 De *a* van *Jan* is in één verdieping. Volgens de Cartesiaanse nomenclatuur van Gumbert (1976) is in het onderhavige geval van T/E sprake: *a* in een en twee verdiepingen, stokletters zonder lussen, lange *s* en *f* eindigen op de basislijn.

worden toegevoegd. De expliciete verwijzing naar deze tekening in de preambule op f. 111ra1-6 (zie hierna) laat zien dat hand 7 op dit moment bewust afbeeldingen in de tekstverzameling opnam. In kolom 2vb noteerde hand 7 in zijn forse cursiva een verwijzing naar de gebeden tot de evangelist Johannes op f. 110r en naar een tweede gebed, dat hij tegenover de tekening op f. 118v kopieerde.

Inhoudsopgave, lenersinstructie en colofon op f. 2va

Het kapitelloverzicht van *Die wech van salicheit* eindigt op f. 2va8. De twee titels die er direct onder volgen (f. 2va9-10, tekst 2.1 en 2.2; zie pl. II op p. 658), zijn geschreven in de textualis van hand 7, net als de twee titels die als laatste boven de berijmde uitleenregels staan (f. 2va18-20, tekst 2.7 en 2.8). Titel 2.1 verwijst naar de tekst over de O-antifonen die hand 7 in diezelfde textualis op f. 44v als bladvulling kopieerde; titel 2.2 verwijst naar de Augustijnken-tekst op f. 51vb.

De derde titel (2va11-12, tekst 2.3) is in de textualis van hand 3 geschreven en betreft zijn afschrift van Beda's Apocalyps-commentaar (tekst 26) op f. 62-98. Hij schreef ook de verwijzing naar de *Questien*, die op de vijfde positie in de inhoudsopgave staat: *Ende hier achter sijn questien van eenen goeden simpelen mensche* (2va15-16, tekst 2.5). Alleen is het schrift iets groter en is de inkt iets lichter van kleur. De titel ertussen, *Bescouwen des levens volghet hier naer ghescreven in francine* (2va13-14, tekst 2.4), is daarentegen in een opvallend forsere textualis genoteerd. Een overeenkomst met de textualis van hand 3 is de 'hokjes'-a, die hand 7 eigenlijk nooit gebruikt. De vorm van de g en van de tweede poot van de n komt sterk overeen met die van de grotere textualis die hand 3 schrijft in het Apocalyps-commentaar, al maakt dit schrift wel een wat rondere indruk dan de tekstverwijzing in kolom 2va; en ook de vorm van de ronde eind-s vertoont geen evidente overeenkomst, een enkel geval uitgezonderd, zoals de s van *lams* in r. 2903.

De tekstaanduidingen 2.4 en 2.5 op f. 2va13-16 verwijzen naar de *Berijmde dialoog* en *Questien* die waren afgeschreven in de twee perkamenten katernen (f. 93-108). De daaraan voorafgaande inhoudsaanduiding *Bescouwens des levens volct hier na, ghescreven in frasine, ende die questie van eenen goede simpele mensche* (tekst 32), die hand 7 onderaan kolom 91vb met rood in een forse textualis schreef, kan van latere datum zijn dan de twee vrijwel gelijkkluidende titels in kolom 2va.

De twee titels die hand 7 in zijn textualis noteerde op de volgende regels, 2va18-19 (tekst 2.7) en 20 (tekst 2.8), verwijzen naar het door hand 3 gekopieerde gedicht op f. 90-91: *Hier staet den lof ende den prijs van onser liever vrouwen, Jacob Maerlant*, en naar het door dezelfde kopiist afgeschreven gedicht *Vanden viere vingheren ende vanden dume* op f. 58va-59rb34. Met die laatste inschrijving neemt hand 7 de titel over die in de vrij

gebleven ruimte boven de tekst was ingevuld door hand A (*Dit es vander conscientie*). Zoals wij al opmerkten, is dit een van de handen die met rode inkt teksten op en bij tekeningen schreven.

De onderste helft van de kolom wordt ingenomen door de berijmde instructie voor de lener (2va22-29, tekst 3.1) en daaronder het colofon met het jaartal 1410 (tekst 3.2). Beide zijn geschreven in de cursiva van hand 7, die midden boven het gedicht het woord *Nota* schreef. Het colofon beslaat drie regels (2va30-32): *Desen boec*⁶⁸ *es (.....) | Anno domini .m.cccc. ende .x. iaer | Ende hi hout .C.lxj. bladeren* (2va30-32). Behalve dat een eigendomsmerk kan zijn uitgewist, is het aantal folia – 161 – op rasuur geschreven.⁶⁹

Onder de dubbele, met rood versierde omlijsting van het gedicht met colofon noteerde hand 7 in zijn cursiva in rood *Ende noch*,⁷⁰ waarachter op rasuur in lichtgrijze inkt is geschreven *in 161* (tekst 3.3). Blijkbaar werd de codex tussentijds uitgebreid, nadat hand 7 in 1410 de berijmde instructie en het colofon had toegevoegd.⁷¹

Vervolg inhoudsopgave in kolom 2vb

De zeven titels en tekstaanduidingen die hand 3 en 7 in hun textualis schreven, hebben alle betrekking hebben op teksten uit de eenheden Ia, Ib, IIa en IIb (zie tabel 2 op p. 28). Onder de verwijzing naar de *Questien van eenen goeden simpelen mensche* (tekst 2.5) noteerde hand 7 op regel 17 in een kleinere cursiva de aanvulling *ende van 1joffrouwe van oerdenen ende pape* (tekst 2.6), gevolgd door zijn paraaf. Bij het rubriceren bracht hij nadien ook nog een correctie aan: aan het einde van regel 16 voegde hij namelijk *ende van eenre* toe.⁷² Tekst 2.6 is een verwijzing naar de *Antihierarchische disputacie* in eenheid III (f. 111-120), waarvan hand 7 zelf het eerste gedeelte afschreef. Hiermee zijn alle titels en tekstverwijzingen in kolom 2va (tekst 2.1 tot en met 2.8) aan de orde geweest.

In rechterkolom van f. 2v noteerde hand 7 in zijn forse cursiva nog twee verwijzingen, naar relatief korte, door hem zelf geschreven teksten: *Dit es een goet ghebet hier achter van sente Jan ewangeliste. Ende noch hier achter inde bouc staet een goede oerracie van onser liever vrouwen, sente Ma-*

68 In de titelverwijzingen in kolom 2vb schrijft hand 7 de variant *bouc* (r. 5).

69 Rechts onderaan op f. 100v is vermoedelijk met loodstift, nog zeer vaag leesbaar, in een grote cursieve letter een 'tussenstand' genoteerd: (...) .C. blade(...) (100 folia).

70 De *n* van *noch* is uitgewist.

71 Het door Kienhorst (2002, 59-61; 2005, 813) geuite vermoeden dat het oorspronkelijke aantal .lv. luidde (en daarmee ongeveer gelijk was aan de eenheden Ia en Ib, samen 54 folia), kon bij hernieuwde bestudering niet bevestigd worden.

72 Misschien is er samenhang met de toevoeging *Ende noch...* onderaan de a-kolom.

rien, ende maecte sente Augustijn (2vb1-8). De eerste (4.1) heeft betrekking op het gebed (tekst 41) dat hand 7 op het eind van eenheid IIb op f. 110r toevoegde. De tweede verwijzing (4.2) slaat op het gebed (tekst 47) dat hij in eenheid III afschreef, nadat op f. 118v (net als eerder op f. 110v) een bladgrote tekening was gelijmd.

De vrij gebleven ruimte van kolom 2vb werd opgevuld met de uitgeknipte tekening van een profeet, waarboven (op een bijgetekende banderol) en waaronder hand A, een van de handen die de tekstjes op en bij de opgeplakte tekeningen schreef, de twee strofen van een rijmwerk van 12 korte verzen (tekst B) noteerde.

Laatste deel van de codex: de eenheden III, IV en V

Na de overgang van dat merkwaardige bestand van de katernen 8-10 (f. 90-110) naar de volgende eenheid III, die alleen uit katern 11 bestaat (f. 111-120), gaat hand 7 zelf een essentiële bijdrage leveren aan de tekstverzameling.⁷³ Algemeen kan gesteld worden dat hij een vrij forse cursiva schrijft, maar dat de schriftgrootte, ook op dezelfde pagina, nogal eens wisselt; en dat geldt ook voor de breedte van de kolommen en de geserreerdheid van het schrift. Aan dit laatste deel hebben ook de handen 8 en 9 een wezenlijke bijdrage geleverd. Net als hand 7 schrijven ze een littera cursiva. In eenheid III wordt hand 7 afgelost door hand 8; de daarop volgende eenheden IVa (f. 122-125) en IVb (f. 127-130, 131, 133-135) zijn geschreven door hand 9. De katernen 15, 16 en 17 (f. 137-151) vormen aan het eind van de codex de eenheid Va en Vb; ze zijn (vrijwel) volledig beschreven in de cursiva van hand 7.

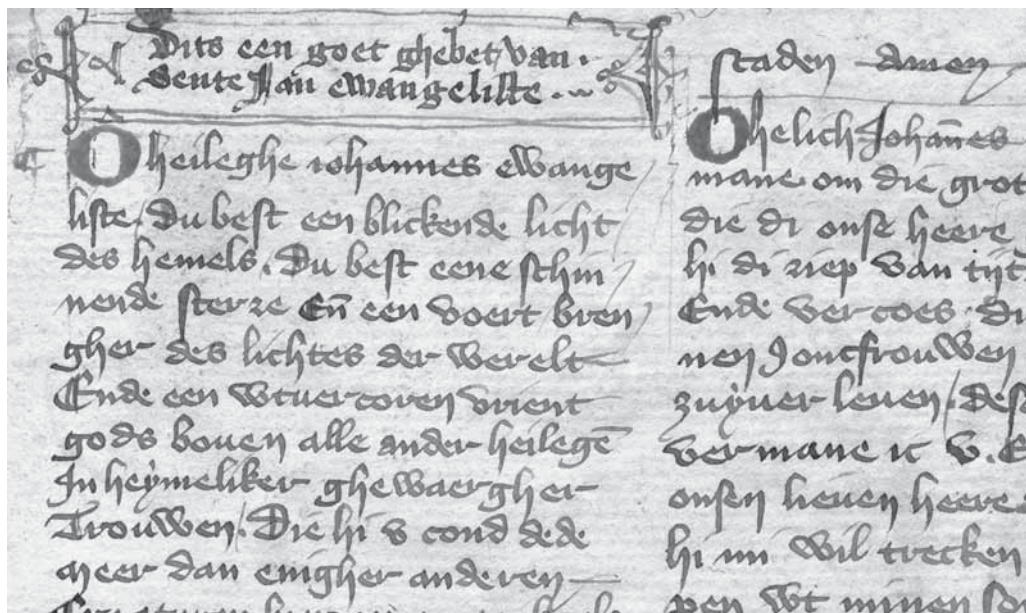
Katern 11 (f. 111-120): hand 7 en 8

Hand 7 begint op f. 111r, de eerste bladzijde van katern 11, met de *Antihiërarchische disputatie* (tekst 42). Hij beschrijft de folia 111-113. Op deze bladen komt alleen de rechte *r* voor; het 'schouderstreepje' hiervan is met de schacht verbonden door een van daaruit naar boven getrokken haarlijn. Het schrift op f. 114r heeft een ander aspect, zodat wij geneigd zijn van een andere hand te spreken. Dat komt vooral door de zwierige lussen, bijvoorbeeld aan de *y*, die wij ook bij hand 6 op f. 108vb-109v opmerkten,⁷⁴ en de lange, over het woord getrokken afkortingsstrepen.⁷⁵ Als interpunctiete-

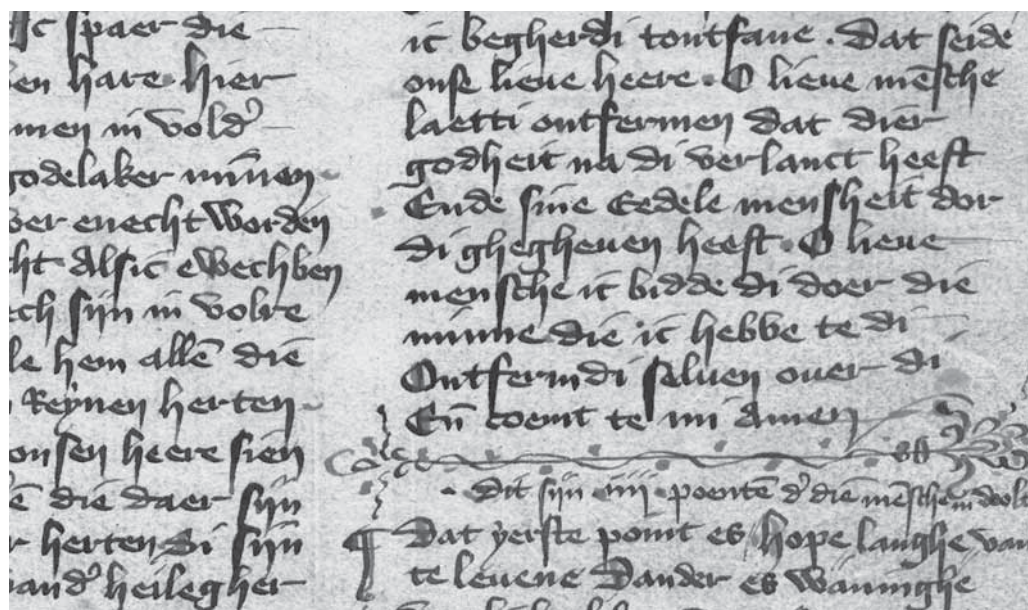
73 Bij de bespreking van de inhoud van de codex op p. 12-21 loopt het middelste van de drie daar onderscheiden delen van f. 90 tot 120.

74 Cf. lus aan de *y* 114ra11 en 13 *my*, net als bij hand 6 in 109rb15 *my* en 115rb26 *leyden*; zelfde lus in afk. *M'*, bv. in 114rb22, en aan *A*, bv. in 114va14 *Also*; zie ook 114vb17 *in*. Verder laat de *g* in 114ra13 *gheen* net als bij hand 6 onderaan een lusje naar rechts zien (bv. 108rb2 *gheesteliken*).

75 Hand 6 trekt de afkortingsstreep boven *en* (voor *ende*) echter niet vanuit de tweede poot van de *n*, zoals 8 doet; ook hand 7 doet dat niet.

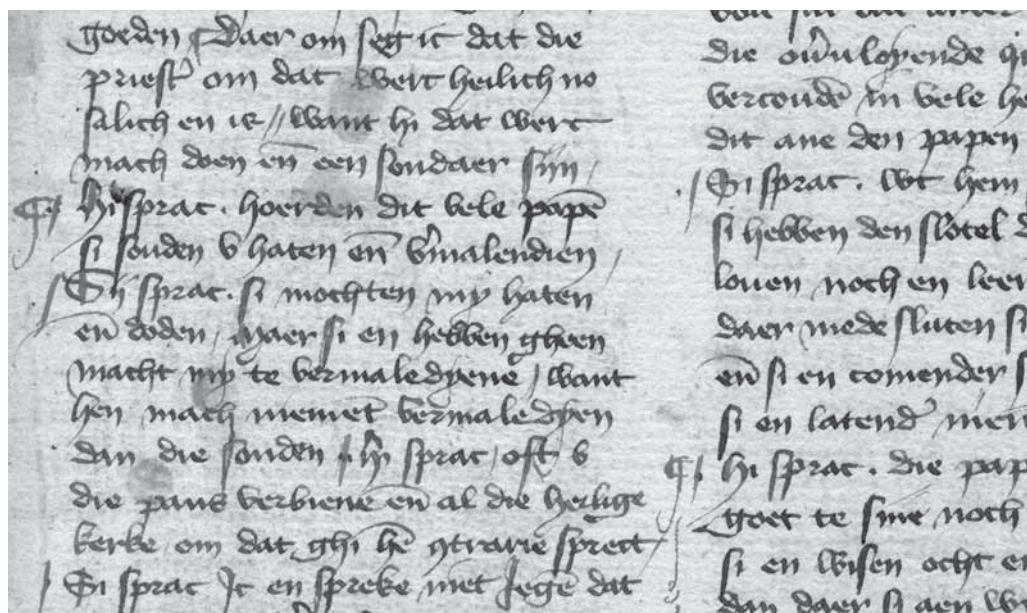

Afb. 13 f. 110r (detail). Hand 7.

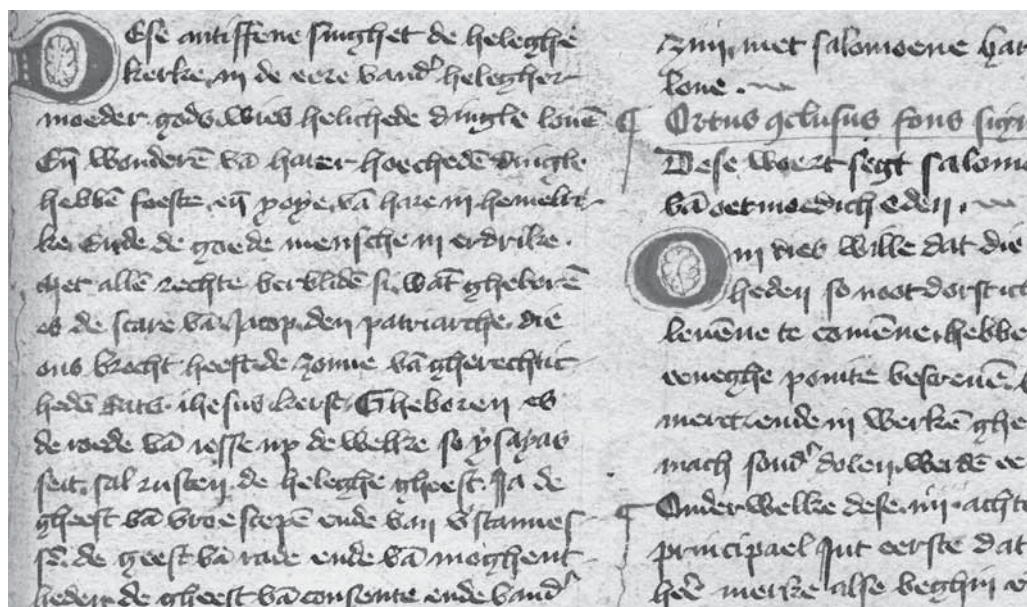

Afb. 14 f. 146v (detail). Hand 7.

Afb. 15 f. 114r (detail). Hand 8.

Afb. 16 f. 135r (detail). Hand 9.

kens zijn meestal schuine streepjes gezet. Verder staan er meer regels op een pagina.⁷⁶ De rechte *r* komt alleen voor aan het woordbegin en na een *e*, zij het dat op die laatste positie ook wel een ronde *r* geschreven wordt en wij na andere letters sporadisch een rechte *r* aantreffen. Vanaf f. 115 wordt weer vaker een rechte *r* geschreven, maar niet zo consequent als op f. 111-113.

Hand 8 neemt het kopieerwerk van hand 7 halverwege de *Antihierarchische disputatie* over, en hij schrijft ook de daaropvolgende vier teksten, waarvan de laatste (tekst 46) de regels 118rb18-29 beslaat. Op de versozijde van f. 118 is weer een bladgrote tekening gelijmd. De volgende teksten in katern 11 zijn gekopieerd door hand 7. Het gebruik van ronde *r* treedt daarin nog maar sporadisch op. Net als bij de overgang van f. 110v naar 111r, is de tekst die bij de opgeplakte afbeelding hoort, dus weer geschreven in de cursiva van hand 7. Dit prozagebed tot de moeder Gods (tekst 47) heeft als opschrift *Dit ghebet heeft van yerst ghescreven sente Augustijn*, door hand 7 geschreven in zwarte inkt en in een versierd rood kadertje geplaatst.⁷⁷ Het wordt op f. 119v gevolgd door een tweede gebed tot Maria (tekst 48, f. 119vb10-32).⁷⁸

Verder kopieerde hand 7 op f. 120r een excerpt uit de *Admonitio morienti* van Pseudo-Anselmus in het Middelnederlands (tekst 49), dat eindigt op f. 120va5.⁷⁹ Onder deze vijf regels werd over de hele breedte van het blad een volgende tekening, van twee heiligen, gelijmd. Rechts boven die tekening kopieerde hand 7 nog een rijmspreuk van vijf regels (f. 120vb1-5, tekst 50), eronder een gebed om berouw (f. 120va6-19, 120vb6-19, tekst 51).

76 De kolommen 112vb en 113vb tellen 35 regels, 113ra, 113rb en 113va 36 regels; kolom 114ra telt 42, 114rb 39 en 114va 38 regels.

77 De naam *Augustijn* is met rood doorstreept en wordt gevolgd door de paraaf van hand 7. Het opschrift *Van .iiij. lichten*, de titel van tekst 44 (f. 117ra-118ra), werd door hem met rode inkt en in kleiner schrift toegevoegd onder kolom 116vb.

78 Dit gebed zou in kolom 119va kunnen eindigen met de tekst op regel 2-6, waar een wat simpeler versierd kadertje omheen gezet is, en die eindigt met *dat moet waer sijn* (in de editie r. 42). Wij laten het gebed eindigen op f. 119vb9, waar het met *amen* wordt afgesloten; de ruimte die deze tekst scheidt van het tweede Mariagebed (tekst 48), is met eenvoudige decoratie opgevuld.

79 Het opschrift op 120va1-3 is net als dat bovenaan 119ra in hetzelfde type schrift en in dezelfde kleur inkt geschreven als de tekst zelf, en van hetzelfde versierde kader voorzien, zij het nu zonder de paraaf van hand 7. Ook bovenaan kolom 124ra is het opschrift door de kopiist (hand 9) zelf aangebracht en van een versierd kadertje voorzien.

80 Deze drie katernen hebben elk een perkamenten hartstrookje, net als de katernen van eenheid 1a en 1b. De binio f. 127-130 heeft buitenom een perkamenten opzetstrook, met resten van opgeplakt papier. Wij komen hier nog op terug. Op de versozijde van f. 131, het eerste blad van de volgende binio, zijn nog vaag de lijnen zichtbaar die voor de kolommen getrokken werden, evenals de horizontale lijnen ter afbakening van de hoogte van de schriftspiegel, met dien verstande dat er op de bovenlijn geschreven is; het aantal regels per kolom bedraagt 39.

In de codex volgt dan het ingeschakelde blad f. 121. Daarna begint het gedeelte (eenheid IVa en IVb) dat geschreven is door hand 9. Al op het eerste gezicht is duidelijk dat die een andere, kleinere en netter uitgevoerde cursiva schrijft.

De binionen van hand 9 (f. 122-135)

In de eenheden IVa (de binio f. 122-125) en IVb (de binionen f. 127-130 en f. 131, 133-135)⁸⁰ kopieerde hand 9 respectievelijk de teksten 52 (*Ladder met dertig treden*, f. 122ra-123vb22), 54-55 (f. 124ra-125vb), 56 (*Palmboomtraktat*, f. 127ra-130va34), 57 (*Preek over Johannes 8:59*, f. 130va35-134vb35), 58 (*Limburgs sermoen 46*, f. 134vb36-135rb3) en 59 (*Over vier punten van ootmoed*, f. 134rb4-135vb).

Karakteristiek voor de kleinere cursiva van hand 9 is de g, met zijn brede dakstreep, die de letter met de volgende verbindt; net als bij het 9-vormige gtje van hand 6 in kolom 108rb, maakt de staart onderaan een boogje naar rechts. De voorkeur gaat bij hand 9 uit naar het gebruik van de ronde r; maar hij is hierin niet consequent. Dat Deschamps op f. 127r een andere hand laat beginnen,⁸¹ kan onder andere te maken hebben met de afwezigheid van dat karakteristieke gtje op f. 127r en 127v, en met het feit dat de kopiist maar weinig gebruik maakt van de ronde r. Dat laatste geldt overigens weer niet voor de navolgende bladen; maar het gtje van hand 9 keert vanaf f. 128r wel gewoon terug (zie afb. 16 op p. 48).

In beide eenheden, IVa en IVb, is hand 7 wel nadrukkelijk aanwezig. Zo noteerde hij boven kolom 122ra in rode inkt het opschrift van tekst 52 (over de dertig sporten van de ladder van het Oude en Nieuwe Testament): *Dits douwe testament ende dnyewe Jhesus Cristus*. Net als bij het opschrift op f. 110ra1-2 – daar geplaatst binnen de schriftspiegel – is het schrift een combinatie van textualis en cursiva.⁸² Onder tekst 52, in het onbeschreven gelaten deel van kolom 123vb, kopieerde hand 7 in zijn cursiva een proza-tekstje over de zeven zaligheden die Jezus Christus schenkt (f. 123vb23-40, tekst 53).⁸³

Vanaf 124r kopieert hand 9 alle teksten, met inbegrip van de rubrieken. Een uitzondering vormt alleen het thema *Ortus conclusus es dei genetrix. Ortus conclusus fons signatus, surge, propera, amica mea* van het *Limburgs sermoen 46* (tekst 58). Het is onderaan kolom 134vb (r. 36-39) met rode inkt geschreven in een forse textualis maar met lussen aan de l.⁸⁴ Het schrift

81 Deschamps (1972, 244) onderscheidt de handen 9 (f. 122-125) en 10 (f. 127-136). Het aantal regels bedraagt volgens hem respectievelijk 39 en 38 à 40 per kolom.

82 Dat wil zeggen de *a* van *testament* is in één verdieping; dus strikt genomen type E in de Carthesiaanse nomenclatuur van Gumbert (1976).

83 Op de vrijgebleven ruimte van kolom 123va r. 25 noteerde hand 7 *des help ons Jhesus* (in de editie r. 169). Ook het tweede *amen* op r. 22 van kolom 123vb is van hand 7.

84 Deze combinatie heeft in de kubus van Gumbert (1976) de letter Y. Cf. supra, noot 67 en 82.

lijkt erg veel op dat van hand 7, bijvoorbeeld dat van zijn bladvulling op f. 59rb38-45 (tekst 18). Merkwaardig is dan, dat hand 9 op de eerste regels van de preek (135ra1-2) naar dit niet door hem zelf gekopieerde maar door hand 7 (nadien) aangevulde Latijns citaat verwijst: *Dese antiffene singhet de heleghe kerke...*⁸⁵

De preek wordt in kolom 135rb gevolgd door een tekst over vier punten van ootmoed (tekst 59), die helemaal onderaan kolom 135vb eindigt; om de tekst nog op deze laatste bladzijde van eenheid IVb te krijgen, moest hand 9 halverwege de kolom de regels dichter op elkaar gaan schrijven.⁸⁶

De katernen van hand 7 (f. 137-151)

De huidige binionen 143-146 en 137-140 werden door de binder verwisseld: de folia 143-146 vormen in onze tabel 2 (op p. 28) de eenheid Va, die dus vier bladen telt. De eerste tekst (60) opent met een berijmd opschrift in rode inkt: *Dit es sinte Pauwels leere, ghemaect den heligen geest ter eeren* (143ra1-2). Het is het tweede opschrift dat geschreven is door hand A; de tekst zelf is in de cursiva van hand 7, zoals alle teksten tot 151r door hem geschreven zijn. Tekst 60 loopt door tot halverwege kolom 146ra. De rest van de kolom wordt gevuld met een *memento mori*-tekst (tekst 61). Bovenaan de b-kolom noteerde hand 7 in grotere letters *Dit sermoen preecte ons vrouwe voer broeder Heinrike vander Calstren te Colne* (146rb1-3).⁸⁷ De preek (tekst 62) eindigt halverwege kolom 146vb, waarna nog het prozatekstje *Vier dwalingen* (tekst 63) en een dictum van Bernardus (tekst 64) volgen, die gescheiden zijn door sierlijnen.

De twee resterende katernen vormen de eenheid Vb. De bifolia 137-138^139-140 vormen de binnenste twee dubbelbladen van quaternio 14*, de bifolia 141-142^147-148 de buitenste.⁸⁸ De folia 149-151 van katern 15 sluiten hierop aan. Samen tellen de twee katernen 11 folia, met de teksten 65-77. Daarvan loopt tekst 68 van f. 142v door op huidig f. 137r; tekst 74 eindigt onderaan kolom 140vb.⁸⁹ Daarop aansluitend begint op f. 147r het

85 Hand 7 brengt in de door hand 9 gekopieerde teksten wel correcties aan. Ook het onderschrift bij de tekening op de versozijde van het ingevoegde blad f. 132 is van zijn hand, en dat is een parafrase van het incipit dat hand 9 op f. 130v36-39 aan zijn afschrift van de preek over Johannes 8:59 vooraf liet gaan. Ook het *Amen* aan het einde van de regel erboven is overigens van hand 7 (zie boven, noot 83).

86 Ook het aantal afkortingen ligt in deze kolom hoger.

87 Net als bij het opschrift op 110ra1-2 gaat het bij het schrift om T/E: de *a* in *vander* is in één verdieping.

88 Perkamenten hartstrookjes in 138^139, in 142^147, en in bif. 144^145; iets kortere perkamenten strookjes op de rug van 143^146.

89 Op de onderste regel van kol. 140vb een paraaf in rode inkt links en rechts van het woord *amen*, met aan weerszijden regelvulling in rood. Kolom 140vb telt verhoudingsgewijs enkele regels meer, om de tekst op deze bladzijde te kunnen laten eindigen.

excerpt uit Gerard van Vliederhovens *Cordiale de quatuor novissimis* in het Middelnederlands (tekst 75), dat in kolom 151rb nog door twee berijmde overwegingen (tekst 76 en 77) gevolgd wordt.

Het schrift van hand 7 komt in alle aspecten overeen met dat op f. 111-113, waarna hij dus afgelost wordt door hand 8. Een vergelijkbare overgang lijkt zich voor te doen op f. 147r, waar wij in de a-kolom en eerste regels van kolom b opnieuw te maken krijgen met het ‘vlakkoppige’ gtje waarvan de staart onderaan een haaltje naar rechts heeft, dat wij ook tegenkwamen in de cursiva van hand 6 in kolom 108rb; en op f. 147r en 147v met het gebruik van de ronde naast rechte r, waarbij de schacht van de rechte r tot een ‘knikvoet’ gevormd is, zodat die op een ‘ronde’ r lijkt.⁹⁰ Ook het aspect van het schrift verschilt ten opzichte van de voorgaande pagina’s.

Kolom 148ra is evident geschreven in de cursiva van hand 7, maar halverwege de b-kolom verandert het aspect weer: zo vallen bijvoorbeeld de lussen aan de y op en gaat de voorkeur uit naar de ronde r. Vanaf f. 148v kunnen wij zeker weer spreken van de cursiva van hand 7. Folio 151rb13, de laatste regel van tekst 75, eindigt ook met diens paraaf in zwarte inkt, waarna de kolom door hand 7 met twee berijmde overwegingen (tekst 76 en 77) is volgeschreven. Op f. 151v is een tekening gelijk. Het oorspronkelijk daaropvolgende blad, het pendantblad van f. 149, werd weggesneden. Wat volgt, is een ingeschakeld blad, f. 152, met op de rectozijde een opgeplakt blad met de teksten o en p, en op de versozijde de teksten q tot en met v.

5. *De handen op tekeningen en losse bladen*

Van de 37 tekeningen die Renger in haar artikel uit 1987 noemt (zie hiernaast, tabel 3),⁹¹ zijn de meeste op ingevoegde bladen geplakt. De tekeningen hebben volgens haar een toevallige relatie tot teksten:

They are not miniatures or illustrations for the texts, but drawings that were probably obtained from an artist’s workshop. As a group of silverpoint and pen-and-ink drawings surviving from north European sources and made in the years ca. 1380-1410, they offer valuable information on late medieval drawing practice and on the use of existing drawing material in a new context.⁹²

90 Cf. Gumbert 1974, 248: ‘der Fuss [ist] zu einem “Knickfuss” ausgebildet, der einen eigenen Takt in der Schreibbewegung beansprucht; wenn der Schulterstrich sich eng mit dem nächsten Buchstaben verbunden hat, sieht der geknickte Schaft oft ganz wie ein “rundes” r aus’.

91 De getallen tussen ronde haakjes verwijzen respectievelijk naar de nummering van de tekeningen in de dissertatie van Renger (Renger 1985, Catalogue) en naar de positie van de tekening waar meerdere afbeeldingen op een pagina voorkomen.

92 Renger 1987, 390.

Tabel 3. Overzicht van de tekeningen volgens Renger 1987

			handen	afb. pl.
<u>I. Zilverstift model tekeningen; opgeplakt</u>				
1	(2)	profeet Jeremia	15r (3/1) B	35 V
2	(3)	een profeet	15r (3/2) B	35 V
3	(10)	sint Mattheus de evangelist	61v (3/1) A/7	44 XV
4	(11)	sint Johannes de evangelist	61v (3/2) 7	44 XV
5	(1)	Jona en Ezechiël	15r (3/3) B	35 V
6	(5)	een profeet	2vb A	– II
7	(6)	Job	24r (4/3) C	39 IX
8	(7)	sint Catharina	24r (4/4) C	39 IX
9	(8)	sint Paulus	153 A	63 XXXII
10	(9)	de aanbidding van de wijzen (4 tekeningen)	24v C,D	40 X
11	(12)	het Laatste Oordeel: Deësis	15v (2/1) –	36 VI
12	(13)	sint Johannes confessor en sint Andreas martelaar	61v (3/3) A	44 XV
13	(14)	sint Daniël en sint Thomas apostel	120v A	– XXI
14	(15)	Salvator Mundi	132r –	57 XXVI
<u>II. Pen-en-inkttekeningen met gewassen kleuren; opgeplakt</u>				
15	(17)	sint Joris bevecht de draak, met prinses en kasteel	14v C	34 IV
16	(24)	sint Joris staand	151v B	– XXX
17	(32)	Mozes ontvangt de wetstafels	45r A	41 XI
18	(18)	sint Maarten en de bedelaar	14r (2/1) C	33 III
19	(20)	de Annunciatie	61r (2/1) A	38 XIV
20	(25)	sint Stefanus	92r (2/1) B	47 XVII
21	(–)	sint Blasius	92r (2/2) B	47 XVII
22	(26)	sint Martha	92v (2/2) C	48 XVIII
23	(4)	Salomon (David)	24r (4/2) ?	39 IX
24	(19)	de drie doden	126r B	55 XXI
25	(16)	sint Michael vecht met de draak	136r –	59 XXVIII
26	(21)	de Joden gaan Christus stenigen	132v 7	58 XXVII
direct op de pagina getekend				
27	(33)	de vrouw vol onkuisheden	80rb 3	– XVI
28	(34)	de adelaar van sint Johannes de evangelist	51v ?	– XII
29	(36)	het Laatste Oordeel: engelen en herrezenen	15v –	36 VI
30	(35)	Christus in de wolken	14r (2/1) C	33 III
gemengde techniek en kleuring: penseel en pen met was en gouache				
31a	(27)	kerkvaders: sint Gregorius (opgeplakt),	121v C	54 XXI
31b	(37)	sint Hiëronymus, Augustinus, Ambrosius		
32	(22)	Seneca	126v C	56 XXV
33	(23)	de profeten Jeremia en Jesaja	61r (2/2) A	43 XIV
34	(29)	Madonna en kind, met sint Catharina en Barbara	118v C,7	– XX
35	(28)	monnik en non	110v A	– XIX
36	(30)	de doop van Christus	121r C	53 XXII
37	(31)	Salvator Mundi	1 C	32 I
<u>Verwijderde tekeningen</u>				
		sint Christoffel	16r C,D	37 VII
		sint Mattheus	16v (2/1) C	38 VIII
		sint Bernardus	16v (2/2) C	38 VIII
		onbekend	24r (4/1) –	39 IX
		onbekend	60v –	– XIII
		Maria Magdalena	92v (2/1) C	48 XVIII
		sint Petrus, sint Paulus	136v –	60 XXIX
		onbekend	152rb –	61 XXXI

De opgeplakte tekeningen waren inderdaad nooit voor dit handschrift bedoeld. De relatie met teksten is toevallig, maar in twee gevallen wel bijzonder. In een geval wordt in de tekst verwezen naar de opgeplakte tekening die eraan voorafgaat. In de preambule van de *Antihierarchische disputatie* (tekst 42) komt de zinsnede *Nu hoert een disputacie tusschen hem tweeën* voor (f. 111ra). De aanduiding ‘hen tweeën’ kan alleen betrekking hebben op de *broeder* en *joncvrouwe* die elkaar in de banderollen op de tegenoverliggende bladzijde (f. 110v, zie pl. XIX op p. 675) toespreken.⁹³ In het andere geval wordt op de tekening verwezen naar de navolgende tekst. Dit doet zich voor op f. 45r, bij de afbeelding van Mozes die de Tien Geboden ontvangt. De aanduiding *hier na betughet metter scrifturen* verradt dat de schrijver wist dat Gersons commentaar op de Tien Geboden (tekst 7) zou volgen; deze begint op de versozijde (f. 45v) en is geheel afgeschreven door hand 1.

De tekst op de banderollen op f. 110v (tekst 1) en de vijf regels lange prozatekst boven de tekening van Mozes die de wetstafelen ontvangt (tekst 1), zijn geschreven door hand A. Dit is een van de handen die met rode inkt en in een textualis tekstjes aan de tekeningen toevoegden.⁹⁴ Hand A schreef ook op het papier van de tekstcollectie zelf. In kolom 2va kopieerde hij met rood de rijmtekst bij de opgeplakte tekening van een profeet rechtstreeks op het papier van katern 1; en op f. 58v en 143r vulde hij de opschriften in boven tekst 17 (*Vanden viere vingheren ende vanden dume*) en 60 (*Leer van sint Paulus over de Heilige Geest*).

Hand A was met andere woorden actief bij de productie van de codex. Het lijkt ons aannemelijk dat het bij A om dezelfde persoon gaat als bij hand 7 (zie voor hand A hiernaast, afb. 17 en 18, en voor de textualis van hand 7 afb. 5 op p. 32). Deze veronderstelling past goed bij onze kennis over de genese van de codex. Hand 7 bemoeide zich actief met de toevoeging van de tekeningen aan de tekstcollectie.

Hand A en hand 7

Behalve uit de tekening die op f. 110v gelijmd is, blijkt deze bemoeienis van hand 7 uit de positie van twee andere tekeningen, die op bladen van katern 11 (f. 111-120) geplakt zijn en beide ook door hand A van tekst voorzien werden. In het eerste geval gaat het om de afbeelding van Maria met kindje Jezus, geflankeerd door de heilige maagdmartelaressen Catharina en Bar-

93 Alleen heeft de tekst van de *Disputacie* het over *eene joffrouwe van oerdinen* en *eenen priester van oerdenen* (f. 111ra7-9, r. 4 in de editie), wat hand 7 in de ‘inhoudsopgave’ in kolom 2ra weer vertaalt in *joffrouwe van oerdenen* en *pape* (tekst 2.6).

94 De handen die tekstjes op en bij de tekeningen schreven, hebben wij, ter onderscheiding van de ‘teksthanden’, een letter gegeven, van A tot en met G.

Dit sijn die heilige .x. ghelode. Die god moyses gaf opten berch v
na betughet metter scrifturen. Daer ons alle volcomenheit kersten
gheleert wort. Ende alle sonden ende ghebredicheit in vertoden es En
metten werken ende metten leuene die blift behouden. Ende wie da
die also scrift Die wert verdermt ende van gode ewelic vermalende

Afb. 17 f. 45r (detail). Hand A.

Dit es vander ontfacning

Afb. 18 f. 58v (detail). Hand A.

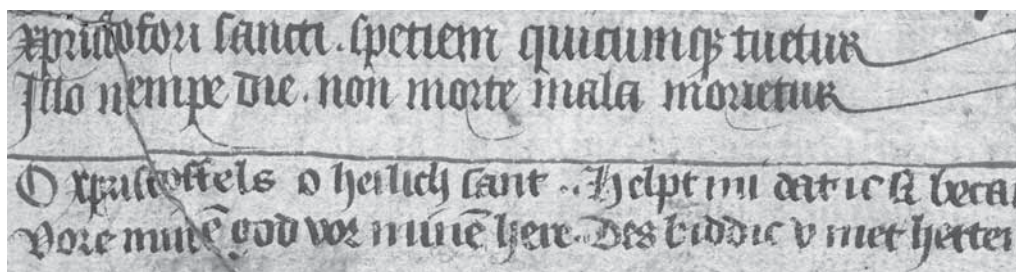
he legt af v houerde
hoe ons in die erde
hebben vbeten
di oer vseten

Weldaet sal dinc vberden
Als alle dinc van di sal soeyde
hebtu dan wel gedaen
So sal weldaet bi di staen
Anders en can di niet gebate
dan du ghedaet heft en ordn

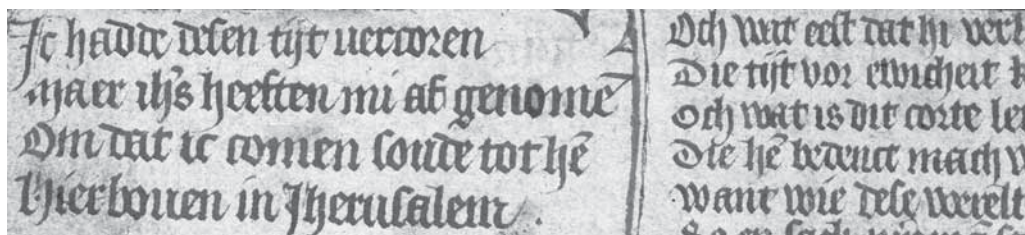
Afb. 19 f. 126r (detail). Hand B.

. O. sente ioris heyligh martelare
Bidt vor mi arm sondare

Afb. 20 f. 151v (detail). Hand B.

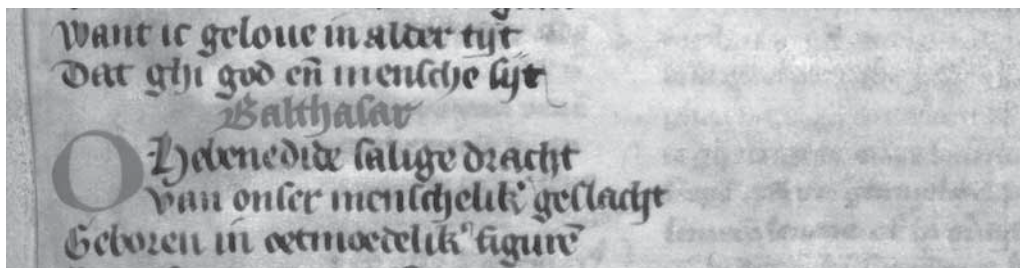
Afb. 21 f. 16r (detail). Hand C (boven) en D (onder).

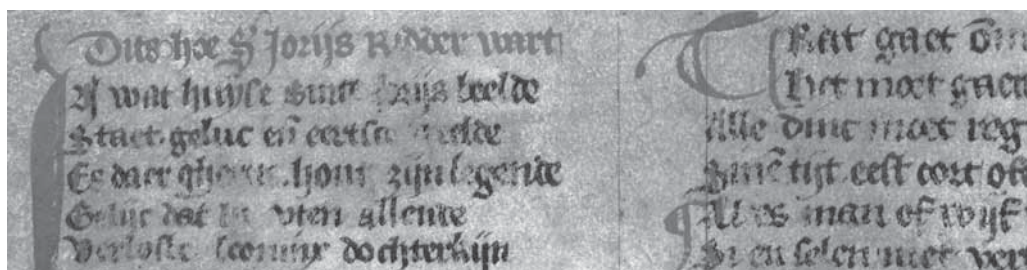
Afb. 22 f. 16v (detail). Hand C.

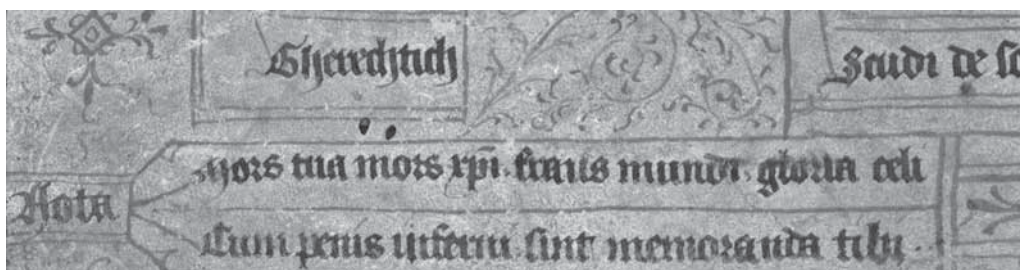
Afb. 23 f. 24v (detail). Hand D.

Afb. 24 f. 25r (detail). Hand E.

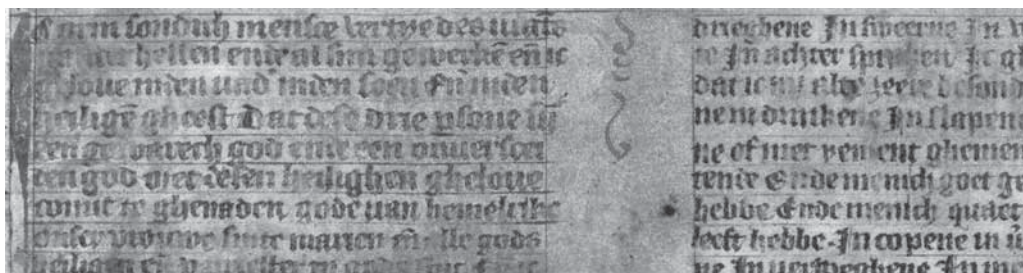

Afb. 25 f. 152v (detail). Hand E.

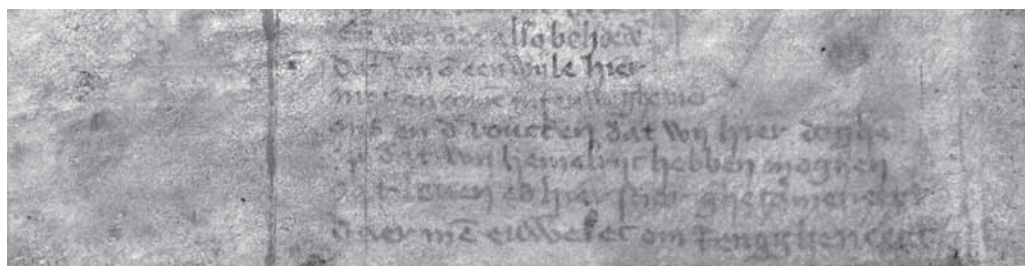

Afb. 26 f. 1v (detail). Hand C.

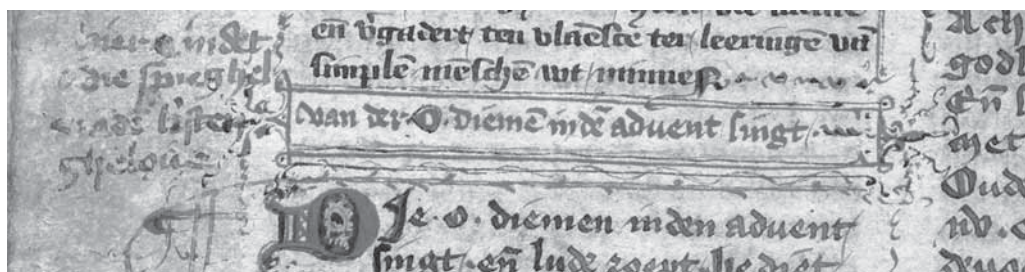

Afb. 27 f. 152r (detail). Hand F.

Afb. 28 f. 152v (detail). Hand 7.

Afb. 29 f. 44v (detail). Titel is de buitenmarge toegevoegd; de *e* in *eindet* op rasuur. Onder de titel een groot paragraafteken in dezelfde lichtgrijze kleur inkt.

bara, die op f. 118v gelijmd werd; dat is net als bij f. 110v op een pagina tegenover een tekst die door hand 7 is afgeschreven en er ook goed bij past, namelijk Augustinus' Mariagebed (tekst 47). Hand A noteerde op de tekening de bijpassende namen *Sente Katherina*, *Mater Jhesu Cristi* en *Sente Barbara*.

Hand 7 schreef alle teksten op de folia 119r-120v. Midden op f. 120v is een tekening gelijmd van twee heiligen achter een balustrade. Ze zijn door hand A van banderollen voorzien met de tekst *Sente Danielus: ic ben blide* en *Sente Thomaes apostel*. Welke bedoeling hij met deze voorstelling gehad heeft, blijft de vraag; maar gezien de plaats van de tekening, midden op de beschreven pagina, moet zij tijdens het kopieerwerk van hand 7 zijn opgeplakt.

Onder de tekening op f. 118v kopieerde hand 7 met rode inkt nog een rijmgebed (tekst M),⁹⁵ waardoor zij ook als op zichzelf staande devotieprent te gebruiken was. Wij treffen hand 7 vaker aan in combinatie met tekeningen die door hand A van tekst voorzien werden, zoals op het ingeschakelde blad f. 61, dat de eenheden Ib en IIa scheidt.

Op de rectozijde van dat blad zijn twee, op de versozijde drie plaatjes gelijmd. Het bovenste van de twee plaatjes op f. 61r toont de Annunciatie.⁹⁶ Rechts is Maria op een hemelbed gezeten, met voor zich, op de dekens, een boek dat zij opengeslagen houdt. Hand A noteerde daarin het woord *Magnificat*; en in de banderol die de engel van de annunciatie links vasthoudt, schreef hij *God gruet u, vol van gratien*. De onderste tekening toont twee mannen, die met elkaar in gesprek zijn. Hand A voegde de bijschriften toe, die ze identificeert als de profeten Jeremia en Jesaja, die beiden uitspraken gedaan hebben die typologisch met de annunciatie verbonden zijn.⁹⁷

Op het onderste plaatje op f. 61v zijn, net als op f. 120v, twee heiligen achter een balustrade getekend. Op de banderol van de heilige links schreef hand A *Sente Johannes confessoer*, op die van de heilige met kruis rechts *Sente Andreas martelare goods was*. Daarboven zijn naast elkaar twee tekeningen geplakt. Op de breedste, links, schreef vermoedelijk hand A op het rolletje van de evangelist de afgekorte naam *Jhesus*.⁹⁸ Bij de staande jon-

95 Net als bij de opschriften van hand 7 houdt het schrift het midden tussen een textualis en cursiva: de *a* is in één verdieping, de lange *s* eindigt op de basislijn, en de stokletters hebben nu eens wel, dan weer geen lus; bij Gumbert (1976) E/Z.

96 Over het midden loopt een verticale vouw, die de tekening in twee helften van 9,1 cm verdeelt. Cf. f. 121r, waar de horizontale vouw de tekening in helften van 10 en 10,3 cm hoog verdeelt. Zie voor een verklaring hierna, Synthese handen en tekeningen, p. 92-99.

97 Cf. Jes. 11:1-3 en Jer. 23:5-6 en 33:15-16.

98 Het rolletje wordt door de schrijver vastgehouden met het lemmet van het mes waarmee hij zojuist zijn pen heeft bijgesneden. Het rust op een boek, dat door een knielende engel – misschien het symbool van Mattheus – wordt vastgehouden. Cf. Renger 1987, 398-99, nr. 3.

ge man op de tekening rechts werd onder andere een gifbeker toegevoegd, waaruit een slangetje kronkelt. Dit attriboot hoort bij de apostel Johannes. Beide tekeningen werden voorzien van een brede rode spreukband met tekst. Die zijn ditmaal niet geschreven door hand A, maar door hand 7 in het type schrift, waarin hij elders in de codex titels en kleine tekstjes toevoegde; het is te vergelijken met het eveneens door hem in rood geschreven rijmgebed onder de tekening op f. 118v.⁹⁹

Ten slotte treffen we hand A aan op de papieren tekening van Paulus met zwaard en boek, die midden op het perkamenten achterdeksblad (f. 153) gelijmd werd. Hij voegde met rood de banderol toe, die vanaf de rechterhand achter het hoofd van de apostel doorloopt: *Ik en mach mi verblijden niet dan inden cruce Cristus, wats gheschiet.*

Hand B

Behalve A onderscheiden wij nog tenminste twee handen die met rood tekstjes op en bij de tekeningen schreven: B en C. Hun schrift is ook weer een wat grotere, bij C vaak forse, zwierige textualis. Ze onderscheiden zich van hand A door het gebruik van de 'hokjes'-a. De vraag is of B (zie afb. 19 en 20 op p. 55) desondanks niet, net als A, een schrijfvariant is van de persoon achter hand 7.¹⁰⁰ Ook hij schrijft namelijk één keer op het papier van een katern uit de 'eigenlijke' tekstcollectie. Van hand B is namelijk het tweeregelige rijmgebedje onder de opgeplakte perkamenten tekening van de staande sint Joris op f. 151v.

Wij treffen hand B verder nog aan op de rectozijde van drie losse bladen met tekeningen: f. 15, 92 en 126. Op f. 126r is een tekening gelijmd van drie doden op het moment dat zij uit hun doodskisten opstaan. Hand B kopieerde onder deze uitgeknipte tekening een rijmtekst van vier strofen, die de toeschouwer waarschuwt voor de ijdelheid van het aardse bestaan (tekst N).

Folio 92 is het perkamenten blad dat tussen het tweede blad van katern 8 (f. 90-91[^]109-110) en het eerste blad van de perkamenten eenheid f. 93-108 (katern 9-10) werd ingevoegd. Op de rectozijde zijn naast elkaar twee papieren tekeningen gelijmd, een van de heilige diaken Stefanus en een van een bisschop. Op het papier ervan, dus niet op dat van het ingeschakelde blad, schreef hand B, boven de afgebeelde figuren, hun naam, in het Latijn: *Sanctus Stephanus* en *Sanctus Blasius*. Op de brede strook papier die onder

99 Dit keer schrijft hand 7 zowel een *a* in één als in twee verdiepingen, de lange *s* eindigt op de basislijn, en de stokletters hebben geen lussen; bij Gumbert (1976) T/E.

100 Een van de verschillen tussen B en C is de wijze waarop ze de majuskel *S* uitvoeren. Verder zijn de letters in het geposeerde schrift van hand C relatief smal, met een scherp contrast tussen haar- en schaduwlijnen. De ronde slot-*s* van C is achtvormig; die van hand A en hand B is een 'rug'-*s*; en dat geldt ook voor de ronde slot-*s* in de textualis van hand 7.

de tekeningen geplakt is, kopieerde hij berijmde gebeden tot elk van de heiligen (tekst J1 en J2).

Op f. 15r schreef hand B, zoals elders hand A, de namen van de vier profeten die op de drie opgeplakte tekeningen zijn afgebeeld: Jeremia, Samuel en Jona en Ezechiël; bij de gezamenlijke afbeelding van de twee laatsten loopt de rode banderol gedeeltelijk door op het papier van het draagblad.

Hand C

Op de versozijde van f. 15 is geen tekst toegevoegd. Wel werd de tekening die bovenaan het blad gelijmd is, aangevuld met een voorstelling die rechtstreeks op het papier van het 'draagblad' geschilderd werd. Op de versozijde van de andere twee bladen, f. 92 en 126, schreef hand C de tekstjes.

In het geval van f. 126v gaat het om het onderschrift bij een bijna bladgrote voorstelling van een auteur in zijn schrijfstoel. In de weinige ruimte onder deze tekening noteerde hand C het rijmtekstje *Senica seit aldus een woert: Spreect wel, so eist al eens wiet hoert*. De bedoeling van deze 'identificatie' valt niet meer na te gaan. Wij kunnen hoogstens constateren dat hand 7, met rood, bovenaan kolom 143ra een dictum noteerde, dat begint met *Senica seeght...* (tekst 65). Folio f. 143 is het eerste blad van een nieuw katern, zodat de tekening zich eerder tegenover deze pagina kan hebben bevonden.

Op de versozijde van het perkamenten blad f. 92 zijn, net als op de rectozijde, twee papieren tekeningen gelijmd; de tekening links is verwijderd. Hand C noteerde boven de tekeningen, ditmaal op hun draagvlak, links *Dbescouwende leven* en rechts *Dwerkende leven*. Het actieve leven en het contemplatieve leven worden in de *Berijmde dialoog* op de volgende bladen f. 93-104 (tekst 33) gerepresenteerd door de zussen Martha en Maria. Dat zou de plaatsing van dit blad kunnen verklaren. Onder de tekeningen schreef C, ook direct op het perkament, een berijmd gebed tot elk van beide heiligen.

Hand C schreef op meer losse bladen met tekeningen of op de opgeplakte tekeningen zelf, bijvoorbeeld f. 16. Op de versozijde daarvan waren naast elkaar twee papieren tekeningen gelijmd, waarvan de linker is uitgesneden en de rechter verdwenen. Erboven schreef hand C de namen van de afgebeelde heiligen: links *Sinte Matheeus apostel ende ewangeliste*, rechts *Sinte Bernaerdt*.¹⁰¹ Eronder kopieerde hij twee rijmtekstjes (tekst F1 en F2).

Een volledig bladvullende tekening is overdwers op f. 121r gelijmd. Zij toont de doop van Christus in de Jordaan. Op deze tekening schreef hand C de persoonsaanduidingen *Sente Jan Baptista* en *Jhesus Cristus*. De achterkant is een perkamenten blad met tekeningen van de vier kerkvaders.

101 Het woord *Sinte* is in beide gevallen voluit geschreven; op f. 24r schrijft C voluit *Sente*.

Die van Hiëronymus, Augustinus en Ambrosius zijn rechtstreeks op het perkament gemaakt; de tekening van Gregorius de Grote werd op papier aangebracht en kan later zijn bijgeplakt. De opschriften *Sanctus Gregorius* (op het papier van de opgeplakte tekening), *Iheronimus*, *Augustinus* en *Ambrosius* (op het perkament) zijn alle genoteerd door hand C.

Op de versozijde van f. 14 werd overdwars een tekening geplakt van sint Joris die te paard de draak bestrijdt. Zij werd door hand C van een tweeregelig berijmd gebed voorzien; de rode banderol is gedeeltelijk op het papier van het draagblad getekend. Op de voorzijde voorzag hand C een compositie van (midden op het blad) een uitgeknipte tekening van sint Maarten en de bedelaar en (in de linker bovenhoek rechtstreeks op het draagblad getekend) een voorstelling van Christus op de wolken van drie rijmtekstjes (tekst c), die de getoonde figuren sprekend opvoeren.¹⁰²

Hand C en D

Op de rectozijde van f. 16 was een tekening van de heilige Christoffel gelijmd, die eveneens verdwenen is. Hand C schreef twee van de drie tekstjes bij deze tekening, namelijk die er direct boven en die er direct onder. De textualis van het derde tekstje, helemaal onderaan en eveneens in rood geschreven, is wat ronder; en de letters zijn minder smal en zonder zwierige halen (zie afb. 21 op p. 56). Wij duiden de kopiïst aan als hand D.

Dezelfde combinatie treffen wij aan op f. 24v. Het betreft hier een compositie van vier tekeningen. Overdwars op deze pagina zijn naast elkaar plaatjes gelijmd van de drie koningen en van Maria en het kindje Jezus. Hand C schreef boven de plaatjes van de drie wijzen een gedicht (tekst g) en rechts daarvan, boven Maria en kind, de identificatie *Maria, mater Ihesu Christi*. Onder de plaatjes van de drie wijzen noteerde D de eerste regel van een Latijnse rijmspreuk over de drie koningen, waarin hun namen en geschenken in de getoonde volgorde genoemd worden (afb. 23 op p. 56).

Op de rectozijde van f. 24 schreef hand C, eveneens op het draagblad zelf, boven het plaatje rechtsonder *Sente Katherine*, op het plaatje links daarvan *Job* en op de banderol die deze oudtestamentische figuur vasthoudt: *God gaf, god nam; de name gods si ghebenedijt*. Of hij ook de naam *David* schreef op het plaatje rechtsboven, kan nauwelijks worden nagegaan. Een vierde plaatje, dat links daarvan gelijmd was, is verdwenen.

Twee gekleurde afbeeldingen zijn rechtstreeks op het papier van de tekstcollectie getekend. De eerste is die van de adelaar, als symbool van de evangelist Johannes, onder kolom 51vb. In zijn snavel houdt hij een deels afge-

¹⁰² De bedelaar spreekt tot sint Maarten, sint Maarten tot de bedelaar, en Christus tot sint Maarten.

sneden banderol met, eveneens in rood, de woorden *Sanctus Johannes*. De tekst is te weinig om de hand te kunnen identificeren.

Het andere ingekleurde tekeningetje, dat van de ‘grote publieke vrouw’, werd op een nog opmerkelijker plaats aangebracht, namelijk bovenaan kolom 80r. Het dient als illustratie bij de verzen 17:1-2 uit de Apocalyps. De vertaling van deze passage eindigt onderaan kolom 79vb: *Com, ende ic sal di tonen die verdomenisse des groten gemeinen wijsfs* (r. 1894-95). In het rode tekstballonnetje boven de tekening waarmee de volgende bladzijde opent, voegde hand 3 (of anders 7) met rode inkt de overigens overbodige uitleg *Dwyf vol oncuyshe* in een wat vluchtiger cursiva toe.¹⁰³

Dat hand C ook met zwarte inkt schrijft, blijkt uit de tekstjes die hij op het blad met de tekening Salvator Mundi noteerde (f. 1v, pl. I; voor het schrift afb. 26 op p. 57). Alleen met zwarte inkt schrijft ten slotte hand E (afb. 24 en 25, ook op p. 57), die de rijmtteksten op f. 25r en 152v kopieerde; in beide gevallen gaat het om een los perkamenten blad en is een relatie tussen de tekstjes en tekeningen in de codex aanwijsbaar.

Hand E

Het gedicht *Dits vanden heiligen III coningen* (tekst H), dat hand E links op f. 25r kopieerde – de rest van het blad is onbeschreven¹⁰⁴ –, past bij de compositie Aanbidding van de wijzen op f. 24v. Het voert in drie strofen de drie koningen op, die ieder onder hun naam een monoloog houden. De volgorde ervan is dezelfde als die van de onderschriften die hand D onder de plaatjes van de drie koningen noteerde.

Hand E schreef ook een aantal rijmtteksten op f. 152v, te weten in de akolom een berijmde tekst over sint Joris (tekst Q) en een berijmd gebed tot sint Christoffel (tekst E). Het rijmgebed tot deze laatste heilige werd eerder door hand D onderaan f. 16r gekopieerd (tekst R3); het heeft daar alleen geen opschrift. Het gedicht over sint Joris zou kunnen passen bij de afbeelding van hem op f. 151v, waaronder hand B een kort rijmgebed kopieerde.

Net als bij f. 25 ging het bij f. 152 oorspronkelijk misschien om een perkamenten blad dat maar aan een zijde beschreven was en als zodanig in de codex werd ingeschakeld. Bij het driekoningengedicht op f. 25r en bij het

103 Volgens Renger (1987, 405) zijn de plooiën in de nek en de hoge borsten van de ‘vrouw vol onkuisheden’ te vergelijken met die van de Moeder Gods op f. 24v en f. 118v. Verder zouden de stroken van de brede pen overeenkomen met die van de adelaar van Johannes in de ondermarge van f. 51v en van de tekeningen die op f. 15v en 14r rechtstreeks op het papier werden aangebracht, en met de toevoegingen met pen op de zilverstifttekeningen van Job en sint Catharina op f. 24r en van sint Paulus op f. 153.

104 Er zijn alleen vaag sporen te zien van de twee verticale lijnen, aangebracht met loodstift, waarmee deze ene kolom is afgelijnd.

gedicht over sint Joris en het schietgebedje tot sint Christoffel op f. 152v is er een (mogelijke) relatie met tekeningen in het handschrift. Een dergelijk verband ontbreekt bij de drie rijmteksten (tekst s, t en u) die hand E in kolom 152vb kopieerde.

De handen F en G

Op de voorzijde van f. 152 is een beschreven perkamenten blad gelijmd, waarvan de huidige linkermarge nagenoeg ontbreekt. De pagina laat een voor de codex zeer afwijkend beeld zien: de aflijning en liniëring zijn aangebracht met inkt, en het schrift is een kleine littera textualis; er staan twee kolommen op een pagina; de a-kolom, waarop het grootste deel van het boeteformulier (tekst o) staat, telt 57 regels. Het boeteformulier gaat in de b-kolom over in een berijmde stervensoverweging, gekopieerd in twee kolommetjes van drie zesregelige strofen (tekst p). Wij noemen de kopiïst hand F (zie afb. 27 op p. 58 en pl. XXXI op p. 687).

De tekening van Paulus die op het perkamenten achterdekblad gelijmd is, heeft een oud onderschrift (zie pl. XXXII), geschreven in een grote littera textualis formata. De zwarte inkt is thans zeer verbleekt. We duiden de hand aan met G. Toen de tekening werd ingeplakt, voorzag hand A de apostel van een spreukband in rode inkt.¹⁰⁵

Nogmaals hand 7

Dat brengt ons weer bij hand 7. In de resterende ruimte van 152vb voegde hij in nu verbleekte inkt een berijmd *vanitas*-gedicht (tekst v) toe; het schrift is een kleine cursiva (zie afb. 29 op p. 58), waarvan de stokletters niet altijd een lus hebben.¹⁰⁶

Ook voorzag hand 7 een van de vier plaatjes die gelijmd werden op de ingevoegde bladen van kleiner formaat, f. 132 en 136, van een onderschrift. Het betreft de uitgeknipte tekening op perkament van een groepje van vijf mannen met stenen in hun hand. De tekening werd gelijmd op de versozijde van f. 132. Hand 7 schreef met rode inkt, geplaatst in een rood kader, onder het plaatje *Dese wouden onse heere steenen, Jhesus berch hem en* (sic) *ginc henen*, in dezelfde forse letters die hij voor het toegevoegde Latijnse thema onderaan kolom 134vb gebruikte. Het onderschrift (een gedeeltelijke vertaling van Joh. 8:59¹⁰⁷) verbindt de afbeelding met tekst 53. Op de rectozijde van het ingevoegde blaadje f. 132 is een tekening van de

¹⁰⁵ Zie hiervoor, p. 60.

¹⁰⁶ Bij Gumbert (1976) C/H-schrift.

¹⁰⁷ *Tulerunt ergo lapides ut iacerent in eum Iesus autem abscondit se et exiit de templo*: 'Toen namen zij stenen op om [ze] naar hem te werpen, maar Jezus verborg zich en ging de tempel uit'.

Salvator Mundi gelijmd, en op de voorzijde van het tweede blaadje, f. 136, een tekening van de aartsengel Michael die de duivel of antichrist in de gedaante van een draak verdrijft. De tekening van Christus als Salvator Mundi op f. 132r kan op deze plaats zijn ingevoegd vanwege het thema *bedeckinge* in tekst 53 (f. 130vb-134vb), dat onder andere toegepast wordt op de H. Consecratie.¹⁰⁸ Op de versozijde van f. 136 is een plaatje verwijderd waarop Petrus en Paulus waren afgebeeld, zoals blijkt uit een veel later toegevoegd onderschrift.¹⁰⁹

6. *Rubricering en decoratie*

Hand 7 heeft als ‘redacteur’ van de Wiesbadense codex in een laatste fase onder andere allerlei eenvoudige verfraaiingen aanbracht. Zo is hij verantwoordelijk voor de versiering van de rode lombarden met kleine florale motieven in het oog van de letter. Renger geeft er de volgende beschrijving van:

Foliate initials two lines high with pen flourishes appear frequently. Their centers are of two kinds. The most numerous are oak leaves which are found throughout the manuscript. The flowers are less numerous, but also distributed throughout. These foliate initials are red with either yellow wash flowers or leaves on a black background in the center, or the entire center is covered with yellow wash.¹¹⁰

Een mooi voorbeeld van een dergelijke ‘bladinitiaal’ is te zien op f. 51v (pl. XII op p. 668). De drie regels hoge rode lombarde *S* waarmee het gedicht van Augustijnken begint, is versierd met geel gekleurde eikenblaadjes in de letter, en de ruimte er omheen is opgevuld met zwarte inkt. Met dezelfde inkt lijken ook enkele letters in het rode opschrift boven de tekst te zijn gehooft, zoals hand 7 er op andere plaatsen correcties mee heeft aangebracht en letters mee ophaalde.

Ofschoon niet consequent uitgevoerd, zien wij dat de simpele verfraaiing van de rode lombarden in de hele codex heeft plaatsgevonden. Evenzo worden dezelfde eenvoudige elementen van versiering, in zwarte en rode inkt, soms gehooft met gele waterverf, op vrijwel alle bladzijden aangetroffen ter opvulling van regeleinden en als decoratie tussen en rond de teksten. Deels gaat het om versierinkjes die ook bij de opgeplakte tekeningen, als onderdeel van de rode omlijstingen, worden aangetroffen, wat er vol-

108 Op f. 133ra11 is in een textualis, vermoedelijk door hand 7, *Hoc est enim corpus meum* geschreven.

109 Misschien was de tekening bedoeld bij tekst 60, waarvan het rode, door hand A ingevulde opschrift bovenaan f. 143ra begint met *Dit es sinte Pawwels leere*.

110 Renger 1985, 38.

gens Renger op zou wijzen, '[that] the same artists were responsible for decorating the entire manuscript'.¹¹¹ Het betreft een amateuristische poging tot stilistische eenheid, die echter waarschijnlijk op naam van één persoon geschreven moet worden, namelijk hand 7.

Een groot deel van de rubricering mag eveneens op zijn conto gezet worden. In de hele codex zette hand 7 rode paragraaftekentjes, zoals hij ook met rood punten toevoegde of interpunctie ophaalde, majuskels en *nominina sacra* ophoogde, en sporadisch correcties aanbracht. Dat laatste deed hij, misschien al eerder, ook met zwarte inkt (en dan vaak op rasuur).

Eenheid Ia en IIa (f. 2-60)

De indruk van één boek te zijn, wordt versterkt doordat de *Wech van salicheit* (tekst 5) op f. 3r opent met de grootste en ook meest kleurrijk versierde initiaal uit de codex. De decoratie van deze acht regels hoge O is echter een anachronisme. Het oog van de letter is opgevuld met een eenvoudig patroon van geel gehoogd bandvlechtwerk, met boven en onder uitgespaarde bladmotieven, tegen een zwarte grond. Voor het bandvlechtwerk lijkt de verluchter een ouder voorbeeld gevolgd te hebben; dit type initiaal komt vooral in de twaalfde eeuw voor maar in de vijftiende zeker niet.¹¹² Dat de codex de verwachting van een echt bibliotheeksboek aanvankelijk ook redelijk waarmaakt, is te danken aan hand 1, die in de twee grote, door hem afgeschreven traktaten een regelmatige rubricering aanbracht. Hij vulde zelf de rode kapittelopschriften in, waarna de hoofdstukken telkens beginnen met een rode lombarde, die doorgaans twee regels hoog is. Voor de verdere geleiding zijn rode paragraaftekens gebruikt. Net als voor de lombarden werd daarvoor ruimte in de tekst opengelaten. De majuskels aan het begin van een nieuwe zin zijn door hand 1 met rood gehoogd.

Bij het Tien Geboden-commentaar (tekst 7) verschilt de openingsletter niet opvallend van de overige rode lombarden die de tekst geleiden. Dat een echte openingsinitiaal ontbreekt, zou kunnen samenhangen met het feit dat op de rectozijde van f. 45 de bladvullende tekening is geplakt van God die Mozes de Tien Geboden overhandigt. Rode kapittelopschriften komen in dit traktaat niet voor; wel is een nummering van de hoofdstukken met rode inkt aangebracht. Voor het overige verschilt de oorspronkelijke rubricering niet wezenlijk van die in *Wech van Salicheit*.

Na enkele regels wit begint in kolom 50vb de vertaling van (pseudo-) Thomas van Aquino's *Concede mihi, misericors Deus*. Het is het eerste van

¹¹¹ Renger 1985, 39-40; cf. p. 66: 'The careless and often hesitating hand of the text decorator seems to have been copying the work of the picture decorator'.

¹¹² Zo is er een opmerkelijke overeenkomst met het bandvlechtwerk in de versierde initiaal D op f. 93r van het 12de-eeuwse psalterium München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 2951.

de drie gebeden (tekst 9-11) waarmee hand 1 zijn kopieerarbeid beëindigt. Dit langere gebed begint met een rode lombarde *I*, waarvoor een rechthoek van vijf regels werd uitgespaard.

Na opnieuw een ruimte van enkele regels begint in kolom 51vb Augustijnkens *Expositie op het Sint-Jansevangelië* (tekst 12). Het is de enige door hand 2 gekopieerde tekst. De Latijnse bijbelverzen die het gedicht zijn structuur geven, schreef hij met rode inkt. Het gedicht opent met de al genoemde drie regels hoge rode lombarde *S*. In kolom 52ra en 54vb komen nog twee rode lombarden *I* voor, aan het begin van r. 18 en r. 498 (*In principio erat verbum*). Voor de verdere geleding zijn rode paragraaftekens gezet, die telkens links van de kolomlijn staan en waarvoor representanten in de vorm van twee diagonale schrapjes geplaatst zijn; de beginletters van de verzen zijn met rood gehooft.

Het gedicht *Vanden viere vingheren ende van den dume* (tekst 17), dat in de textualis van hand 3 gekopieerd is, begint op de volgende bladzijde, f. 58v, met een twee regels hoge rode lombarde. Ook hier zijn voor de rode paragraaftekens links van de kolommen representanten gezet, en zijn de beginletters van de verzen met rood gehooft.

Op de laatste bladzijde van eenheid Ia, f. 44v, kopieerde hand 7 de prozatekst over de O-antifonen (tekst 6), die hij voorzag van een rood opschrift: *Van der O diemen inden advent singt*. De tekst opent met een twee regels hoge rode lombarde en heeft in het midden nog zo'n lombarde bij het begin van een volgende alinea (r. 14). In eenheid Ib noteerde hand 7 in kolom 51ra met rode inkt de titel *Eene goede bedinghe* boven tekst 10; hij voegde in kolom 51vb met rood het opschrift boven het Augustijnken-gedicht toe, en zette met rood het woordje *amen* in kolom 59vb2, onder tekst 21.

Op f. 59v komt een rode lombarde voor aan het begin van de twee door hand 7 gekopieerde Latijnse Mariagebeden (tekst 19 en 20, kolom 59va), aan het begin van *Die beswaringhe des lidens Jhesi Christi* (tekst 21, kolom 59va), en aan het begin en (iets kleiner) bij r. 33 van het groetgebed tot Jezus Christus (tekst 22, kolom 59vb). De laatste twee teksten zijn geschreven in de textualis van hand 3. Ook de teksten 23 (*Dicta Meester Eckhart*) en 24 (*Vier verborgen dingen*) op f. 60r, die door hand 3 in zijn cursiva geschreven werden, beginnen met een rode lombarde. Deze lombarden werden net als die van de andere teksten in eenheid Ia en Ib op de gebruikelijke wijze versierd. Overigens laat de opening f. 59v-60r goed zien hoe hand 7, die in kolom 60rb de *Antibiërarchische tekst* (tekst 25) toevoegde (zie afb. 1, frontispice), waarschijnlijk terzelfder tijd met rode inkt paragraaftekentjes zet, interpunctietekens aanbrengt en ophaalt, *nomina sacra* doorstreept en tekst corrigeert.¹¹³

113 Zo werd met rood het woord *god* in 60ra12 tussen *wordt* en *ghehoecht* (tekst 23 r.2) boven

In welke fase hand A in de vrijgebleven eerste regel op f. 58v met rood de titel *Dit es vander conscientie* invulde, valt niet na te gaan, zoals wij ook niet meer kunnen bepalen in welke fase de tekening op f. 45r gelijmd werd, die hij eveneens van tekst voorzag.

Eenheid IIa (f. 62-89)

Op f. 62r begint de proloog van *Die expositie van Apocalipsi* (tekst 26) met een grote opengewerkte rode letter *I*, waarvoor een zes regels hoge rechthoek is uitgespaard. De letter steekt daar half buiten uit en gaat langszijdig de kolom over in een J-vormige versiering. Het gedichtje onderaan kolom 62rb (tekst 27) werd met rood door hand 3 in zijn textualis gekopieerd. Hand 7 voegde nadien boven de a-kolom met rood en in zijn textualis bovengenoemde titel toe (zie afb. 6 op p. 37).

Het commentaar zelf begint op f. 62v met een grote letter *I* in de vorm van een vis, die langs de a-kolom met zwart en rood getekend is. Een duidelijke lijn valt in het spaarzame gebruik van initialen niet te herkennen. Er zijn drie lombarden van één regel hoog: in kolom 62vb en 63ra, aan het begin van regel 35 en 82 (onder de in een grotere textualis geschreven verzen Apok. 1:11 en 2:1), en in kolom 81ra, aan het begin van een in textualis geschreven passage (Apok. 18:1, r. 2013); een twee regels hoge rode lombarde komt voor onderaan 66ra (r. 426).

Het onderscheid tussen de Bijbeltekst en het commentaar is allesbehalve consequent aangegeven door het verschil in schrift (textualis tegenover cursiva). Ook laat de tekst een wirwar van rode paragraaftekentjes zien, zowel binnen de regel als links van de kolomlijn; eronder zijn vaak dunne streepjes in tekstinkt zichtbaar. Deels hebben ze tot doel dat zelfde onderscheid te markeren; en ook zijn met het oog daarop rode scheidingslijnen geplaatst.¹¹⁴

Verder zijn met rood beginletters van zinnen en interpunctietekens opgehaald, de steeds afgekorte namen *Jhesus* en *Cristus* en woorden als *god* en *heer* rood doorstreept, en golvende lijntjes gezet als opvulling van lege regeleinden.¹¹⁵

Eenheid IIb (f. 90-108)

Het gedicht *Den lof van Maria ghemaect op drie staven* (tekst 28) opent op f. 90r met een rode lombarde van twee regels hoog. Ook voor de verdere

---

de regel toegevoegd, en werd de *r* van *der* in tekst 22 r. 12 *der herten* met rood opgehaald. Hand 7 bracht op deze pagina's ook verbeteringen aan in dezelfde zwarte inkt als waarmee hij de tekstjes 19 en 20 kopieerde.

¹¹⁴ Zie ook hiervoor, p. 36.

¹¹⁵ Cf. Renger 1985, p. 39. Voor de twee diagonale streepjes die met rood regelmatig links van de eerste regel van een kolom geplaatst zijn, hebben wij geen verklaring.

geleding zijn rode lombarden gebruikt; verder komen links van de kolomlijn enkele rode paragraaftekens voor. De wat forsere, opengewerkte rode lombarde *A* halverwege kolom 90va is aan de linkerzijde door een met rood getekend visje versterkt. In de lombarden *N* in kolom 90rb en *D* in kolom 91ra is nog duidelijk een representant zichtbaar; voor de paragraaftekens zijn representanten in de vorm van twee diagonale schrapjes gezet. De zwarte inkt van de versiering van de lombarden op f. 90r-91r lijkt ook te zijn gebruikt voor het ophalen van enkele letters en voor verbeteringen.¹¹⁶ De twee op f. 91v eveneens door hand 3 geschreven prozateksten (tekst 30 en 31) beginnen respectievelijk met een onversierde lombarde *M* en met een *D* waarin met rode inkt een bloemetje getekend is.

De papieren dubbelbladen 90-91[^]109-110 zijn rond de perkamenten katernen 9 (f. 93-104) en 10 (f. 105-108) gelegd. De *Berijmde dialoog* (tekst 33) in het eerste katern is geschreven door hand 4, die ook de rubricering aanbracht. Het gedicht begint met een vijf regels hoge, ingebouwde initiaal *I*, uitgevoerd in rood en eenvoudig versierd met rood penwerk. De Latijnse citaten zijn telkens in rode inkt geschreven, en de tekst is verder geleed door eenvoudige rode lombarden, doorgaans twee regels hoog; verder komen rode paragraaftekens voor. Deels zijn de representanten – twee diagonale streepjes voor de paragraaftekens – nog zichtbaar. De beginletters van de verzen zijn in één haal rood doorstreept.

Hand 7 zette in de *Berijmde dialoog* hooguit de rode streepjes om een gedeeltelijk beschreven regel wat op te vullen. In kolom 104ra begint de *Questien* (tekst 34), gekopieerd door hand 5. Vanaf hier is hand 7 nadrukkelijker aanwezig. Zo is de drie regels hoge rode lombarde *D* waarmee de tekst begint, door hem verfraaid, net als de eerste letter van de daarop volgende serie van vijf door hand 6 geschreven teksten (35-39) op f. 108rb-109vb; de rubricering van deze laatste kan wel eens geheel door hand 7 zijn verzorgd; hij bracht daarbij ook weer enkele verbeteringen met rode inkt aan.¹¹⁷ Aan het eind van 109va22 doorstreepte hand 7, als vaker, het woordje *Amen*, en voegde hij met rood de zinsnede *Dat moet waer sijn* (tekst 38 r. 34) toe.

Eerder in deze eenheid noteerde hand 7 in forse rode letters de inhoudsaanduiding (tekst 32) onderaan kolom 91vb, waarin hij de verwijzingen naar de *Berijmde dialoog* en *Questien*, die in kolom 2va (tekstjes 2.4 en 2.5) in een textualis van verschillende grootte onder elkaar genoteerd werden, als het ware samenvoegde. De korte gebeden tot de evangelist Johannes

116 Zo is op de laatste regel van kolom 90vb (r. 190) met deze zwarte inkt door hand 7 het afgekorte woord *haer* toegevoegd. Ook op f. 59v treffen wij enkele retouches en een correctie (het woord *oliesel* in tekst 22 r. 29) aan, waarvoor hij dezelfde zwarte inkt gebruikt lijkt te hebben als voor de versiering van de twee rode lombarden waarmee de teksten 21 en 22 openen.

117 Zo voegde hij aan het eind van 108rb29 met rood het woordje *met* toe (tekst 35 r. 17).

(tekst 41) die hij zelf op f. 110r kopieerde, beginnen elk met een onversierde lombarde van één regel hoog. Waar de naam Johannes voorkomt, is die met een rood lijntje gehoogd. Hand 7 schreef ook het opschrift erboven, bovenaan kolom 110ra, weliswaar met zwarte inkt, echter niet in zijn cursiva maar in een littera textualis, met één keer een *a* in één verdieping (zie afb. 13 op p. 47); het werd in een versierd kadertje geplaatst.

Eenheid III (f. 111-120)

Dat laatste geldt ook voor de preambule, die de eerste zes regels van kolom 111ra beslaat; hier is echter geen verschil in schrift met de rest van de *Antihiërarchische disputatie* (tekst 42). Die begint op r. 7 met een twee regels hoge 'bladinitiaal'. Verder komen in de tekst geen lombarden voor.

De overgang van f. 113 naar 114 valt samen met een wisseling van hand 7 naar 8. Een van de verschillen tussen deze twee handen betreft de interpunctie. Hand 7 hanteert een ogenschijnlijk willekeurig systeem van punten, die bij het rubriceren deels zijn opgehaald dan wel aangevuld, en waar soms een klein rood paragraaftekentje voor in de plaats gezet is. De interpunctie van hand 8 is niet veel transparanter: hij gebruikt vooral diagonale haaltjes, al dan niet in combinatie met een of twee punten. Ook deze interpunctie is nadien door hand 7 niet ongemoeid gelaten.

Op de laatste zeven regels van kolom 116vb is een spreuk van Christus (tekst 43) genoteerd,¹¹⁸ waaronder waarschijnlijk hand 7 met rood de titel *Van III lichten* toevoegde. Deze titel is in een kadertje gevat, dat deels met gele waterverf versierd is. Met geel ingekleurde *trefoils* verfraaien ook de afsluitstreep onder het kopieerwerk van hand 8, vrijwel onderaan kolom 118rb; ze vormen een onderdeel van wat Renger 'schulpranden' noemt; een ander decoratief element is de fleur-de-lys.¹¹⁹ Ze horen ook tot de stereotiepe sierelementen van de kaders die hand 7 met rood aanbracht rond opgeplakte tekeningen.

Deze verfraaiingen markeren een fase waarin hand 7 niet alleen in de tekstcollectie aanvullende tekstjes schreef, zoals op f. 60r (zie afb. 1, frontispice); hij gaat ook een meer wezenlijke bijdrage aan de tekstcollectie leveren, om uiteindelijk enkele katernen aan het eind volledig voor zijn rekening te nemen.

Over vier lichten (tekst 44) staat in het door hand 8 geschreven deel van het katern. De tekst begint bovenaan kolom 117ra met een twee regels hoge bladinitiaal, en de tweede lombarde in deze kolom is op dezelfde wijze versierd. De derde en vierde rode lombarde, in kolom 117rb, hebben alleen

¹¹⁸ Het is niet helemaal duidelijk of de laatste drie regels van tekst 43 onderaan kolom 116vb ook door hand 8 en niet door hand 7 geschreven zijn; de inkt is in elk geval zwarter.

¹¹⁹ Renger 1985, 67.

langs de contouren extra lijntjes in de zwarte inkt van de initiaalversiering. De decoratie van de vijfde en laatste lombarde, in kolom 117vb (in de editie r. 78), is dezelfde als die van de twee eerste lombarden. De twee klachten die vervolgens bovenaan en halverwege kolom 118rb beginnen (tekst 45 en 46), hebben een grotere, in tekstinkt uitgevoerde grotere beginletter, die met geel is ingekleurd, zoals ook het geval is met de drieblaadjes aan de eerder genoemde versierde eindstreep.

Hand 7 beschreef de laatste drie folia 119-120. Het *Gebed tot Maria van Augustinus* (tekst 47) op f. 119r-vb9 opent met een bladinitiaal van twee regels hoog. Het opschrift erboven (119ra1-2), eveneens geschreven in zijn cursiva, is in een versierd kader geplaatst. Van de overige kleinere lombarden die de tekst geleden, zijn de eerste twee (in kolom 119ra) en de laatste (in kolom 119va) bladinitialen. Het tweede groetgebed tot Maria (tekst 48), dat het grootste deel van kolom 119vb vult, telt zes kleinere, onversierde rode lombarden.

Op f. 120r begint de 'leer van sint Anselmus' (tekst 49) met een opschrift van drie regels, dat weer in dezelfde kleur inkt geschreven is als voor de tekst gebruikt is, en ook een versierd kader heeft, deels met drieblaadjes. De tekst begint met een rode lombarde van één regel hoog en eindigt op de volgende bladzijde, op regel 120va5. Nadat midden op die bladzijde een tekening was geplakt, kopieerde hand 7 nog een gebed om rouw (tekst 51) en een rijmspreuk (tekst 50). Op deze pagina komen geen rode lombarden voor. Wel zijn de tekening en teksten eromheen gevat in brede rode lijsten, met sierelementen in zwarte en rode inkt, die deels met geel gehoogd zijn (zie pl. XXI op p. 677).

Eenheid IVa en IVb (f. 122-135)

Deze eenheden zijn volledig het werk van hand 9. Bovenaan kolom 122ra, op de eerste bladzijde, begint de tekst over de dertig sporten van de ladder (tekst 52) met een opengewerkte en versierde rode lombarde *S*, waarvoor een rechthoek van drie regels hoog was uitgespaard. De vorm ervan verschilt duidelijk van de lombarde *S* aan het begin van het Augustijnkengedicht in kolom 51vb. De versiering ervan mist de inkleuring van de blaadjes met geel; dat laatste geldt voor alle versierde lombarden in de teksten die hand 9 schreef, zoals de ruimte rond de blaadjes vaak ook niet met zwart is opgevuld. Voor de geleiding van de tekst zijn links van de kolomlijn rode paragraaftekens geplaatst, maar die kunnen zijn aangebracht toen hand 7 de teksten op de hem gebruikelijke wijze met rode inkt redigeerde. Hij voegde daarbij ook het rode opschrift boven kolom 122ra toe; maar verder zijn alle rubrieken door hand 9 zelf geschreven.

Tekst 52 eindigt halverwege kolom 123vb. Hand 9 vervolgt zijn kopieerwerk op f. 124r met twee rijtjsteksten (54 en 55).¹²⁰ Niet alleen het opschrift daarboven, ook het introducerende tekstje onderaan kolom 130va

werd door hem met rood geschreven, waarna de betreffende *Preek over Johannes 8:59* (tekst 57) bovenaan kolom 130vb begint met het in rood geschreven thema *Ihesus autem abscondit se et exivit de templo* (r. 1-2).

Beide rijtjsteksten beginnen in kolom 124ra met een bladinitiaal; de *O* waarmee de tweede tekst (55) op f. 124ra9 aanvangt, is groter dan de *D* van dat eerste, kleinere tekstje; het handelt over de zeven zonden tegen de Heilige Geest en de zeven gaven van de Heilige Geest als remedie daartegen. De overgang is gemarkeerd door een twee regels hoge bladinitiaal bovenaan kolom 125b. In het gedeelte ervoor beginnen de zonden 2-7 elk op een nieuwe regel met een rode lombarde van één regel hoog; alleen de laatste, op 125ra9, is een bladinitiaal. De zeven gaven beginnen eveneens op een nieuwe regel met een rode lombarde van een regel hoog, waarvan de tweede (125rb20) in het oog een bloemetje heeft. Tekst 55 eindigt helemaal onderaan kolom 125vb.

Het *Palmboomtraktat* (tekst 56) dat hand 9 vervolgens kopieerde, begint bovenaan 127ra, de eerste bladzijde van eenheid IVb, met een grote opengewerkte rode lombarde *A*. De letter staat aan het begin van het eerste van de met rood uitgevoerde Latijnse citaten die de tekst structureren. Hij is drie regels hoog en met simpel penwerk, eveneens in rood, origineel versierd. Het tweede en derde citaat beginnen, in dezelfde kolom, als enige nog met een twee regels hoge rode lombarde, waarvan de tweede, een *S*, met twee blaadjes in zwarte inkt is opgevuld, waarschijnlijk weer door hand 7. Hij zal ook de Latijnse citaten van een vluchtig uitgevoerd rood kadertje voorzien hebben, zoals hij dat bijvoorbeeld ook bij de kapittelopschriften in *Wech van salicheit* deed.

Zo'n versierd rood kadertje kregen verder het introducerende tekstje van de *Preek over Johannes 8:59* (tekst 57), onderaan kolom 130va, en het thema ervan, bovenaan kolom 130vb. Beide zijn met rood geschreven. De eerste letter van het thema is een forse, langszijdig geplaatste, opengewerkte rode *J*, weer van hand 9. Deze fungeert tegelijk als eerste letter van de vertaling van het Bijbelvers eronder *Jhesus bedecte...* Verder komen in de tekst geen initialen voor. De rode paragraaftekens die links van de kolomlijn geplaatst werden, kunnen het werk zijn van hand 7.

Onderaan kolom 134vb is met grote rode letters de Latijnse tekst geschreven die het thema van de volgende preek, *Limburgs sermoen 46* (tekst 58), vormt. Op grond van het schrift zou men denken met een aanvulling door hand 7 van doen te hebben. De preek opent bovenaan kolom 135ra met een twee regels hoge alleen in rood versierde bladinitiaal, en dat geldt

---

120 De tekst onderaan kolom 123vb, *Over zeven zaligheden* (49), werd toegevoegd in de cursiva van hand 7. Mogelijk ging hand 9 met het kleine prozatekstje 50 niet in kolom 123vb verder omdat hand 7 de resterende ruimte in deze kolom intussen had opgevuld.

ook voor elk van de vier punten van hoogmoed in de daaropvolgende tekst 59, die midden in kolom 135rb begint en doorloopt tot onderaan kolom 135vb.

De eenheden Va en Vb (f. 137-151)

De laatste katernen van de Wiesbadense codex zijn nagenoeg geheel beschreven door hand 7. De bladen moeten gelezen worden in de volgorde 143-146, 141-142, 137-140, 147-151. De eerste tekst is dan de *Leer van sint Paulus over de Heilige Geest* (tekst 60); hij eindigt in kolom 146ra. Het rode opschrift (143ra1-2) is geschreven door hand A, waarna de tekst opent met een grote bladinitiaal van drie regels hoog. De overige rubrieken zijn alle op daarvoor opengelaten plaatsen aangebracht door hand 7. Hij verzorgde de rubricering op de hem bekende wijze en als steeds tamelijk vluchtig.¹²¹

Een tendens die wij al in de eerdere eenheden bespeurden, zet zich verder door. Aan de versiering van de weinige rode lombarden die nog voorkomen, is minder tot geen aandacht besteed; net als bij de wat grotere initiaal in kolom 143ra en bij de initialen in de eerder door hand 9 gekopieerde teksten wordt geel al helemaal niet gebruikt. De lombarden zijn vaak niet meer dan één regel hoog en onversierd. In tekst 60, die eindigt in kolom 146ra, komen ze helemaal niet voor.

De volgende tekst, *Memento mori* (tekst 61), beslaat f. 146ra5-31 en opent met zo'n kleine, één regel hoge rode lombarde. De preek 'van Maria voor Hendrik van Calster' (tekst 62) heeft op de eerste drie regels van kolom 146rb een opschrift in forse rode letters, zoals vaker bij hand 7 in een combinatie van textualis en cursiva. De tekst begint met een iets opengewerkte rode lombarde *I*, waarvoor een ruimte van twee regels hoog was uitgespaard. De preek wordt in kolom 146vb nog gevolgd door twee kortere tekstjes: *Vier dwalingen* en *Dictum sint Bernardus*. Tussen de afsluitende sierlijn en de eerste regel van het eerste tekstje (tekst 63) schreef hand 7 met zwarte inkt in kleinere letters de titel *Dit zijn III poenten daer die mensche in doelt* (146vb25). Dit tekstje en het volgende (tekst 64) worden gescheiden door een dunne lijn met versierde uiteinden; en onder kolom 146va en 146vb werd, als vaker, over de hele breedte van de bladspiegel een sierlijn getrokken. Rechts daaronder noteerde hand 7 *Nota* (146vb39).

Na f. 146 volgden de huidige bladen f. 141-142 en 137-140, waarna f. 147-151 de laatste bladen van de codex zijn. De eerste drie regels van kolom 141ra worden gevormd door een spreuk van Seneca (tekst 65), die

121 Opmerkelijk is overigens, dat hij met een fijn rood pennetje aan het eind van de eerste regel van tekst 61, *Ic beghinne in den name*, met rood het woord *Jhesus* aanvulde. Cf. f. 141rb34, waar tussen *Ende* en *lieden* een rood invoegteken is gezet en rechts van de regel met rood het woordje *doemt* met invoegteken is geplaatst (tekst 66 r. 31).

hand 7 met rood schreef. Zij begint met een wat forsere letter en is tussen rode lijnen geplaatst. Eronder begint *Over de goedertierenheid van God* (tekst 66) met een rode lombarde *I* van één regel hoog; de tekst eindigt op f. 141va17 met een rood doorstreept *Deo gratias*.

De opschriften van de volgende twee teksten (67 en 68) zijn, net als de spreuk van Seneca, in rood uitgevoerd en tussen simpel versierde rode lijnen geplaatst. De eerste, *Dits sente Pauwels leere* (141va18), is in forsere rode letters, een combinatie van cursiva en textualis, geschreven. De geleiding van de tekst bestaat uit acht rode lombarden van één regel hoog. Het tweede rode opschrift is in de 'gewone' cursiva van hand 7 (142rb21-23), waarna de tekst met een twee regels hoge, onversierde lombarde *A* begint. De tekst (68) is de eerste van twee over de zeven woorden van Christus aan het kruis. Net als in tekst 67 zijn voor de verdere geleiding kleine rode lombarden van één regel hoog gebruikt. Na het einde ervan, met twee keer een rood doorstreept *amen*, begint de tweede tekst over de zeven kruiswoorden (tekst 69) met een eenvoudige rode lombarde van één regel hoog. Dit type initialen, waarmee steeds op een nieuwe alinea begonnen wordt, structureert ook de volgende rijtjestekst, over de acht zaligsprekingen van Christus (tekst 70). Die begint onder een scheidingslijn op f. 137vb20 en loopt door tot 138vb19. Er volgt, onder opnieuw een iets versierde scheidingslijn, een tekst over nederigheid (tekst 71), die bijna ongemerkt overgaat in een kort exemplen (tekst 72).

Daarmee zijn we gekomen aan het eind van kolom 139ra. Die wordt afgesloten met sierlijnen waartussen hand 7 zijn paraaf gezet heeft. In kolom 139rb begint een gebed (tekst 73); op de eerste regel noteerde hand 7 met rode inkt *Hier beghint een goede oracie*, waarachter hij eveneens in rode inkt zijn paraaf zette. Opnieuw is de initiaal een eenvoudige rode lombarde van één regel hoog; en dat geldt ook voor de eerste letter van de aan sint Bernardus toegeschreven tekst over geestelijke armoede en liefde (tekst 74), die onder een volgende scheidingslijn in kolom 139vb begint en doorloopt tot onderaan kolom 140vb. Daaronder noteerde hand 7, nu tussen twee parafen, het woord *amen*, dat hij, als vaker, met een rood streepje ophaalde.

De laatste grote tekst – excerpten uit de Middelnederlandse vertaling van Gerard van Vliederhovens *Cordiale de quatuor novissimis* (tekst 75) – wordt bovenaan kolom 147ra ingeleid door een Latijns citaat, waarvan de eerste letter een drie regels hoge, oorspronkelijk opengewerkte rode letter *M* is. De tekst eindigt op 151rb regel 13, waar hand 7 opnieuw zijn paraaf zette. Er volgen nog twee overwegingen (tekst 76 en 77), waarna op de versozijde een tekening van sint Joris is gelijmd, met daaronder het door hand B toegevoegde schietgebedje.

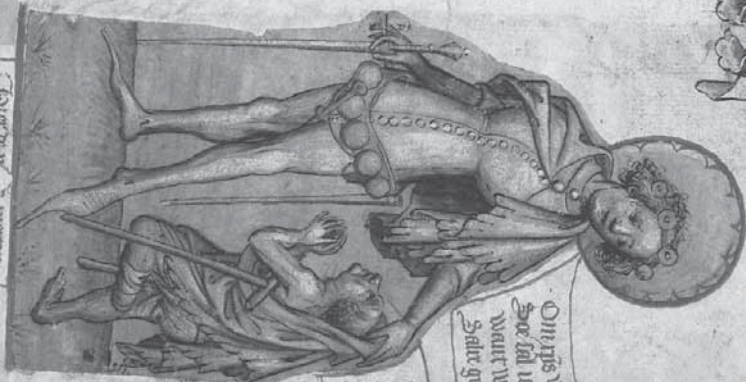

[illegible][illegible]

O macthu! Was hat er
 Der on nimen wille gheuen
 Wilt die mi mit mouden drent
 Sullen beduden dat eelhege luen

Omnes uelle tibi al. uident
Soc sal uo in statu fano
uaut uie xpi mortuouit uia
Salu grai ion af outren

Das wil lieuehere
Om gods wil staet mi in staet
Iets couet mi wiest to seer
Om gode wilt mi becrachten

Afb. 31 f. 14v-15r. Band, plaats waar de bindingen gebroken zijn.

F. 152 en 25

Folium 152 is een ingeschakeld blad, met op de rectozijde een opgeplakt blad dat niet binnen de kopiistengroep geschreven is. De versozijde werd geschreven door dezelfde hand (E), die de berijmde monologen van de drie koningen (tekst H) op f. 25 kopieerde. Dat gedicht heeft het rode opschrift *Dits vanden heiligen III coningen*; en ook de twee rijmteksten in kolom 152va (tekst Q en R) hebben een opschrift in rode inkt: *Dits hoe Sinte Jorijs ridder wart* en *Van Sinte Christoffels*. Ze beginnen respectievelijk met een langszijdig geplaatste rode lombarde I en een lombarde O van twee regels hoog. De drie rijmtekstjes die hand E in kolom 152vb kopieerde, beginnen met een rode lombarde, waarbij die van het eerste tekstje (s) twee regels hoog is, die van de volgende twee (r en u) één regel hoog. Net als bij het rijmwerk over sint Joris, zijn de strofen van de eerste berijmde tekst in kolom 152vb, over de ijdelheid van het bestaan, geleed door rode paragraaftekens, die links van de kolomlijn geplaatst zijn.

7. Band en geschiedenis

Het handschrift heeft een bruine kalfsleren band op eiken borden, waarvan de platten 29,5 cm hoog en 21 cm breed zijn. Ze zijn eenvoudig versierd met driedubbele blinddruklijnen, die een ruitpatroon vormen. Van de twee koperen sloten zijn op het achterplat de borgplaatjes met resten van leren sluitriemen, en op het voorplat de asmueters bewaard. De huidige band valt open tussen f. 14 en 15, waar de vier dubbele, van leer vervaardigde bindingen gebroken zijn (zie hiernaast, afb. 31). De vraag is of de band nog uit de vijftiende eeuw dateert, zoals Deschamps veronderstelt. De kwestie van de verwisselde 'binionen' achter in de codex zou erop kunnen wijzen dat het bij de huidige band om een herbinding gaat. Ongebruikte naaigaatjes hebben wij alleen in het eerste katern kunnen waarnemen, geen sporen die eenduidig op een eerdere band wijzen.

Over de geschiedenis van het Wiesbadense handschrift is weinig bekend. Het behoorde toe aan het premonstratenzer klooster Arnstein an der Lahn, ten zuidoosten van Koblenz (gesticht in 1139), dat op 22 november 1802 ten tijde van de secularisatie werd opgeheven.¹²² De codex werd toen blijkbaar in het archief van het klooster bewaard. Wanneer en langs welke wegen het boek daar terecht is gekomen, kon niet worden achterhaald.¹²³

¹²² Deschamps 1972, 244.

¹²³ Volgens Krings (cf. supra, noot 6) moet het handschrift voor het einde van de 16de eeuw zijn weg naar Arnstein gevonden hebben, omdat geen van de andere bekende handschriften nadien in de bibliotheek van het klooster terecht is gekomen; het vroegst is te denken aan de tijd van de abt Meffried (1459-1473).

Het archief van Arnstein werd in 1803 naar Weilburg, en vanuit Weilburg in 1841 naar het Herzoglich-Nassauische Zentralstaatsarchiv in Idstein overgebracht. Vanuit Idstein kwam het in 1881 in het Preussische Staatsarchiv, thans Hessische Hauptstaatsarchiv in Wiesbaden, waar het handschrift wordt bewaard onder de signatuur 3004 B 10.

LOKALISERING

1. Mengtaal

Nadat het codicologische onderzoek heeft getoond dat het aandeel van de handen 4 en 5 niet organisch deel uitmaakt van de Wiesbadense codex, is het goed deze twee handen bij het algemene onderzoek voorlopig buiten beschouwing te laten. We zullen hun taal apart bestuderen en bekijken hier eerst het werk van de overige zeven kopiïsten.

Bij het bladeren in het handschrift en het bekijken van steekproeven in de hele tekst wordt al gauw duidelijk dat men te maken heeft met een codex die uit het zuidwesten van het Middelnederlandse taalgebied afkomstig moet zijn. Dit blijkt b.v. uit de talrijke vormen met *ie* i.p.v. *uu* (*liede, dierbaer, vier*), het optreden van *cht* i.p.v. *ft* (*cracht, -achtich*) en de vele vormen met *e* i.p.v. *i* (*met, es, nemmer, let, sempel*). Naast algemeen verspreide vormen als *comen* en *tonen* en gerundia zonder apocope (type *te minnen*) treffen we ook de Vlaamse alternatieven *commen, toghen* en veelvuldig het gerundium op *-e* (*te minnene*) aan. Dat we niet helemaal in de kuststreek moeten zoeken bewijst het verregaande ontbreken van spontane palatalisatie in woorden als *op* en *vol* (waarnaast echter een enkele keer ook *upperste* verschijnt) en het ontbreken van de *ou*-spelling voor *oe* (*roepen, proeven*). Naast *bracht, ambacht* en *af* mist men de westelijke varianten met *o*, en voor de *ie* vinden we geen *ê* in *spiegel*. *Lichaem* kent ook niet de Zuidwest-Vlaamse tegenhanger *lachaem*. Eerder Oost-Vlaams zijn het optreden van *met* als bijwoord, de afwisseling van *die* en *de* in de functie van bepaald lidwoord en ook de *i* in woorden als *mysse* en *silveren* in het suffix *-nisse*. Het ontbreken van umlaut in woorden als *salich* en *geslacht* en de verregaande afwezigheid van het Brabantse voegwoord *ochte* tegenover *of* resp. *ofte* wijzen ook eerder naar het westen dan naar het oosten.

Maar meteen moet eraan toegevoegd worden dat op vrijwel geen enkele bladzijde een homogene streektaalvariëteit te bekennen valt. Wij hebben dus bijna overal te maken met mengtaal, en wel met een mengeling van Vlaamse en Zuid-Brabantse kenmerken. Deze treft men bijvoorbeeld aan in talrijke woorden met *e* resp. *i*, zoals *es/is, kennen/kinnen, engel/inghel, blent/blint, sente/sinte, brengen/bringen, clemmen/climmen* en *denken/dinken*. Ook in het paar *toghen/tonen* is de eerste variant Vlaams, de twee-

de oostelijker. De oppositie *sulke/selke* bestaat uit een Vlaamse en een Brabantse component. Typisch voor de grensstreek tussen Vlaanderen en Brabant is de afwisseling van *ê* en *ei* in woorden met een West-Germaanse *ai*, zoals *cleene/cleine*, *gemeen/gemeen*, *beede/beide*, *helich/heilich*, *sceiden/sceden*, *teken/teiken*. Brabantse naast Vlaamse schrijfwijzen zijn in het spel bij de paren *ierst/eerst*, *rueren/roeren*, *grueten/groeten*. De opvallendste variatie vertoont zeker het hulpwerkwoord *sullen*, dat niet alleen het Brabantse *selen*, maar ook het ontronde Oost-Vlaams/Brabantse *sellen* naast zich heeft.

De meest in het oog springende karakteristiek van het handschrift is de hoge mate van variabiliteit van een aantal kenmerken. Hiervoor zijn drie verklaringen denkbaar:

- a. Een van beide variëteiten is afkomstig uit de legger, de andere is kenmerkend voor de bovenlaag, dat wil zeggen de kopie.
- b. Het handschrift is geschreven door kopiïsten uit een grensregio, waarin zowel Vlaamse als Brabantse kenmerken te vinden zijn.
- c. Wij hebben te maken met een soort pre-Standaardnederlands dat gekenmerkt wordt door additie van streektaalkenmerken.

De a-variant moet bij een paar teksten in het handschrift onmiddellijk in twijfel getrokken worden omdat de legger aantoonbaar niet uit Vlaanderen of Brabant afkomstig was. Als desondanks deze mengeling van Vlaams en Brabants aanwezig blijkt, moet daar een andere reden voor zijn.

De b-variant is bij de huidige stand van onze kennis de meest plausible. Wij zouden dus moeten zoeken in het grensgebied tussen het Vlaams en het Brabants. Alleen vertoont het Oost-Vlaams in de middeleeuwen nauwelijks karakteristieke eigen kenmerken. Het is Vlaams met een naar het oosten afnemend aantal Vlaamse en toenemend aantal Brabantse kenmerken. Deze geleidelijke overgang vindt men omgekeerd ook in het zuidwesten van Brabant. Daar krijgen wij dus te maken met Brabants met een naar het westen toe toenemend aantal Vlaamse karakteristieken. Dit overgangsgebied is vrij breed en vertoont een van west naar oost uitwaaiend terraslandschap. Dit wordt traditioneel verklaard door het feit dat de Vlaams-Brabantse grens in de loop van de middeleeuwen in beweging is geweest. Kern van het landschap is het riviertje de Dender. Vandaar dat men van de 'Denderstreek' spreekt. Het komt neer op een driehoek met Aalst in het noorden, Oudenaarde in het westen en Brussel in het oosten. Vrijwel alle kenmerken die men in het Wiesbadense handschrift aantreft, komen bijvoorbeeld met wisselende frequentie voor in de Oude-naardse oorkondentaal.¹²⁴ Ze zijn echter even goed aan te treffen in het Zuidwest-Brabants.¹²⁵

Gelet op het feit dat er onder de literaire handschriften uit de veertiende eeuw onverwacht veel te vinden zijn die wat hun taal betreft in deze regio gelokaliseerd moeten worden, wordt het steeds dringender om de vraag te stellen of deze diagnose wel juist is. Dan zou de Denderstreek namelijk het leeuwenaandeel van de literaire handschriftenproductie in de veertiende eeuw hebben voortgebracht. Dat is niet onmogelijk, maar het is niet helemaal uitgesloten dat deze mengtaal volgens het principe van de varianten-additie (resp. de complementaire substractie) een soort voorstadium van de ontwikkeling naar een gemeenschappelijke schrijftaal in de zuidelijke Nederlanden is geweest, de c-variant dus. Misschien fungeerde in de veertiende eeuw een mengtaal bestaande uit Vlaamse en Brabantse elementen ook buiten de grensstreek tussen beide regio's als een soort pre-standaardtaal. Het onderzoek op dit gebied is echter nog niet ver genoeg gevorderd om hierover definitieve uitspraken te doen. Voor de drukkerstaal in de tweede helft van de vijftiende eeuw moeten wij een dergelijke constellatie (met ook Hollandse kenmerken erbij) in elk geval wel aanmerken.¹²⁶

Het lijkt bij de huidige stand van onderzoek het meest waarschijnlijk dat het Wiesbadense handschrift ontstaan is in de driehoek Aalst-Oudenaarde-Brussel. Dit geconstateerd zijnde zullen wij eerst de afzonderlijke kopiïsten bekijken en daarna onderzoeken of er in de teksten invloed van de respectieve leggers te constateren valt.

2. *Schrijvershanden*

We kunnen onder de kopiïsten van het Wiesbadense handschrift drie groepen onderscheiden. De kerngroep wordt gevormd door de handen 1, 2, 3, 6, 7 en 8. Duidelijk afwijkend is hand 9. De twee resterende handen, 4 en 5, zijn verantwoordelijk voor het perkamenten deel van de codex. Dat verbindt ze wel enigszins met elkaar, betekent echter geenszins dat zij samen een homogene groep vormen.

De Oost-Vlaams/Brabantse groep

Wanneer wij de eventuele invloed van de legger wegfilteren (zie hieronder), kunnen wij vaststellen dat het merendeel van de bovengenoemde zes handen die de kern van de Wiesbadense codex hebben geschreven, gekenmerkt wordt door de boven beschreven mengeling van Vlaamse en Brabantse kenmerken. Zij kunnen dus binnen de driehoek Aalst-Oudenaarde-Brus-

---

¹²⁴ Zie Hoebeke 1968.

¹²⁵ Van Loey 1937.

¹²⁶ Zie Berteloot 2005.

sel gelokaliseerd worden. Alleen hand 6 gedraagt zich enigszins afwijkend. Deze kopiïst, die slechts enkele relatief korte prozateksten in kolom 108rb tot en met 109vb schreef, is het sterkst Oost-Vlaams getint; bij hem ontbreken de te verwachten Brabantse kenmerken. Zijn idioom past daarom bij het centrale gedeelte van Vlaanderen (oostelijk West- en westelijk Oost-Vlaanderen). Hij is dus helemaal aan de westelijke rand van onze driehoek te situeren, maar vormt in zoverre nog geen buitenbeentje binnen de groep.

Een West-Vlaming in het gezelschap

Hand 9 is verantwoordelijk voor de binionen 12 tot 14 in het laatste gedeelte van de codex (zie tabel 2 op p. 28). Zijn taal verschilt in talrijke opzichten van die van de andere handen. Hij is bijvoorbeeld de enige kopiïst die niet consequent is in het foneem *b* (zie bijvoorbeeld tekst 52 r. 3 *thoude testament*, 153-54 *Gheeft goede exemple in hu werke*). Hij gebruikt bij gelegenheid ook het typische vrouwelijke pronomen *soe* (bijvoorbeeld in 48-49 *In de maniere dat twijf haer besiet inden spieghel of soe iet heeft in hare aensichte dat haren brudegoem mochte vernoyen*, en tekst 56 r. 219-220 *so hevet soe soe grote joye in hare, dat soe se ne can ghespreken noch gheswighen*). Hij laat spontane palatalisatie zien bij de *o*: *spurte* i.p.v. *sporte* (sport van een ladder, tekst 52 r. 2, 30, 37 etc.) en *vul* i.p.v. *vol* (tekst 57 r. 29, 39, 72, 127, 189). Hij vertoont de typische ingweoonse ontronding van de *ü* in tekst 57 r. 75 *stic* en de bekende Vlaamse *ou*-spelling voor *oe*: *gheprouft* (tekst 52 r. 97; 55 r. 42), *droufheyt* (tekst 57 r. 81), *ghenouch* (140, 246). Hij kent de varianten *commen* voor *comen*, *blomme* voor *bloeme*, *toghen* voor *tonen*, *ic bem* voor *ic ben* en, last but not least, *lachame* voor *lichame* (128 naast 114, 124 *lichame*). Deze opsomming van kenmerken is genomen uit diverse teksten van zijn hand. Ze kunnen waarschijnlijk niet aan de legger worden toegeschreven.

De genoemde kenmerken zijn West-Vlaams, de variant *lachame* is zuidelijk West-Vlaams resp. Frans-Vlaams. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat hand 9 een West-Vlaming is. Men kan echter ook vaststellen dat hij moeite doet om zijn teksten aan de geplogenheid van zijn collega's aan te passen; dat wil zeggen, hij probeert een schrijftaalvariëteit te bereiken die kenmerken vertoont van de Vlaams/Brabantse grensregio. Het ligt daarom voor de hand om aan te nemen dat hij eveneens tot de kerngroep gerekend moet worden, al is hij duidelijk van andere herkomst dan zijn collega's.

Een complete buitenstaander

Hand 4, die de *Berijmde dialoog* (tekst 33) op f. 93-104 afschreef, staat volledig buiten de Oost-Vlaams/Brabantse groep. Zijn taal vertoont talrijke kenmerken die naar het noordwesten verwijzen, en een enkele keer een exclusief Hollands element: de uitgang *-ste* bij de tweede persoon enkelvoud, zoals in 300-301 *En waer oft u niet en hatste gedaen die boete die du had-*

ste onfaen. Dit hoeft ons niet te verwonderen, want het codicologisch onderzoek heeft uitgewezen dat het betreffende perkamenten katern ooit een op zichzelf staand handschrift vormde dat naderhand in de codex is geïntegreerd. De hand is die van een professionele schrijver, die al eerder geïdentificeerd werd als een van de kopiïsten van een zeer fragmentarisch overgeleverd *Spiegel historiael*-handschrift in vier kolommen. Volgens Deschamps is deze kolossale codex omstreeks 1400 in Holland tot stand gekomen.¹²⁷

Hand 5

Deze schrijver schreef de *Questien* (tekst 34) af, waarvoor hij aan het enkelkaternhandschrift f. 93-104, met de berijmde dialoog, de perkamenten binio f. 105-108 toevoegde. Hij bekleedt hierdoor op het eerste gezicht samen met kopiïst 4 een geïsoleerde positie. Niettemin is zijn taal helemaal in overeenstemming met die van de kerngroep van de codex, al moet eraan toegevoegd worden dat zijn afschrift wel een grotere diversiteit aan varianten laat zien dan de rest van het handschrift. Hij kent bijvoorbeeld ook de variant *lude* (i.p.v. *liede*), die eigenlijk niet binnen de omschreven driehoek past en die nauwelijks te verenigen valt met de variant *vier* (nnl. *vuur*) in dezelfde kolom 107ra (362; 352 *luden*). Toch is er geen aanleiding om dit als een relict uit de legger te beschouwen. Het tekstgedeelte van hand 5 wijkt wel wat de beschrijfstof, maar niet wat de taal betreft af van het aandeel van de kerngroep van de Wiesbadense codex. Als de binio van hand 5 als import beschouwd moet worden, dan toch wel uit de onmiddellijke omgeving.

3. Herkomst van de leggers

Met uitzondering van de hand van het oorspronkelijke enkelkaternhandschrift f. 93-104 richten de kopiïsten die aan het Wiesbadense handschrift meegewerkt hebben, zich allemaal naar schrijftradities die kenmerkend zijn voor de driehoek Aalst-Oudenaarde-Brussel. Er is echter ook een aantal teksten waarin een sterker geprononceerde substraatlaag aanwezig is, die niet zonder meer tot die mengtaal gerekend kan worden. Wij tellen zeven teksten waarin dit vrij duidelijk het geval is.

Wech van salicheit en Gersons Miroir de l'ame in het Middelnederlands

De twee grote teksten die door hand 1 geschreven zijn in de eerste vier katernen, bevatten naast de Vlaamse kenmerken die in de Oost-Vlaams/Braabantse grensstreek aan te treffen zijn, ook enkele karakteristieken die uit-

¹²⁷ Zie boven, p. 41.

gesprokener Kustwestvlaams zijn en die elders in het handschrift niet aangetroffen worden. Voorbeelden zijn het vrouwelijke pronomen *so* (470; 2639 *Also* te lezen als *Als so*) en 162 *toverigghen*, met het West-Vlaamse suffix *-igge* naast het in Vlaanderen relatief ongebruikelijke *-erse* in 4415 *singhersen*.¹²⁸ Deze uitgesproken West-Vlaamse vormen kunnen alleen aan de legger te wijten zijn en die zou dan uit de Vlaamse kuststrook, eventueel uit Brugge, afkomstig moeten zijn.

Het is in dit verband interessant dat de auteur van de *Wech van salicheit* enkele keren zelf zegt dat hij een Latijnse tekst in het 'Vlaams' aan het vertalen is (zie 391 *na tvlaemsce*, 4571 *ten vlaemsce*; in r. 1144, 1158 en 1173-74 variëte lezing *in dietsce*). Men kan zich goed voorstellen in welke moeilijkheden hand 1 verkeerde op het moment dat dit fenomeen zich voordeed. Op r. 389-91 lezen wij *Dese sonde es vreeselijcst ende dat scijnt wel bi haren name, want si es ghebeeten int latijn 'doetsonde' ende na tvlaemsce 'hoetsonde'*.¹²⁹

Nu is *hoet* een typisch Brabantse variant voor *hoeft* en de schrijver moet dit geweten hebben, want hij schakelt al op de volgende regel over naar de ook al eerder door hem zelf gebruikte variant *hoeftzonde* (160, 200), die wel Vlaams is. Het moet hem echter opgevallen zijn dat die verwijzing naar het Vlaamse karakter van zijn tekst in zijn eigen afschrift niet meer passend was. Hij reageerde daarop door bij het volgende optreden van het woord 'Vlaams' dit te vervangen door 'Diets' (zie boven). Dit was dus blijkbaar de naam die hij (of die men) gebruikte om de geobserveerde mengtaal – dus misschien ook die zuidelijke pre-standaardvariëteit? – te karakteriseren. In elk geval opteert hij niet voor 'Brabants', hoewel deze term ook door Jacob van Maerlant in zijn Franciscus-proloog als naam voor de betreffende taalvariëteit wordt gebruikt.¹³⁰ De kopiist van het parallelle handschrift B had er geen moeite mee en liet het woord gewoon staan, maar hij schreef dan ook uitgesproken West-Vlaams; en ook in handschrift G en in de incunabel uit 1479 bleef *vlaemsche* gehandhaafd.¹³¹

Augustijnkens Expositie op het Sint-Jansevangelië

De tweede tekst waarin een duidelijk substraat aanwezig is, is de *Expositie op het Sint-Jansevangelië* van Augustijnken. Dit is de enige tekst in het handschrift die door hand 2 werd afgeschreven (f. 51vb37-58rb2). Met betrekking tot bijvoorbeeld het Gruuthuse-handschrift en een aantal codices die ontstonden aan het Hollandse hof in het begin van de 15de eeuw, heeft

128 Mooijaart 1992, kaart 108 en 112.

129 Het kan natuurlijk zijn dat de auteur zelf op deze plaats (en alleen hier) met de tegenstelling *doet - hoet* speelde, maar het is dan wel vreemd dat hij *hoet* 'Vlaams' noemt.

130 Ed. Maximilianus 1954, vs. 132-135.

131 Zie kritisch commentaar bij de editie, p. 176.

men het vaak over ‘Duitse kleuring’ gehad.¹³² Dit fenomeen kan men ook observeren in de Augustijnken-tekst in het Wiesbadense handschrift.

Bij rijmteksten is de gelaagdheid in de taal meestal makkelijker te zien dan bij prozateksten, omdat in het bijzonder de rijmen vaak het substraat aan het licht brengen. Wanneer men de rijmen in de tekst van Augustijnken bekijkt, is men snel geneigd de term ‘Duitse kleuring’ te relativiseren. Een deel van de rijmen verwijst naar de oostelijke periferie van het Nederlandse taalgebied, namelijk naar de streek van de Nederrijn (305 *dich*), het zuidoosten van Limburg (57/8 *versteit:wijsheit*, 95/6 *ghesacht:ghewracht*, 231/2 *steit:gheseit*) en een enkele keer het Ripuarische gebied (175/6 *haen:staen*). Het aantal rijmen waarin ‘echte’ tweede klankverschuiving waar te nemen valt, is daarentegen gering (bv. 373/4 *ghescraft:crafft*, maar *crafft* is ook Hollands). Andere Duitse kenmerken zijn *nicht* voor ‘niet’ (rijmend op 254 *ghesticht*, 261/2 *niet:gheschiet*) en *liep/lieb* (333/34 *sciep:lieff*). Die zogenaamde Duitse kleuring moet aan de bekende veertiende-eeuwse mode toegeschreven worden om aan teksten een Duits tintje te geven. Als men de overige rijmen bestudeert, dan moet men een grote diversiteit constateren; met andere woorden, Augustijnken was waarschijnlijk een Hollander (van Dordt/Dordrecht?) maar kende voldoende regionale varianten om daarmee handig te kunnen rijmen.¹³³ Dit is het bekende fenomeen dat met Jacob van Maerlant *misselike tonghe* kan worden genoemd.

Waar de legger van de *Expositie op het Sint-Jansevangelië* vandaan komt, is niet meer te achterhalen. Uit de oostelijke kleur van sommige rijmen valt hierover niets af te leiden.

Die expositie van Apocalipsi

Beda's Apocalyps-commentaar werd, op een kleine onderbreking na, gekopieerd door hand 3 in de eenheid die door de katernen 6-7 (f. 62-89) gevormd wordt. In de tekst duikt op een zeer consequente manier een West-Vlaams kenmerk op dat men in de andere teksten niet aantreft, en wel de geronde vocaal in *de ghone* (nnl. *degene*). Dit valt niet te rijmen met het Oost-Vlaams/Brabantse karakter van het afschrift en zou dus uit de legger afkomstig moeten zijn. Opvallend is ook het gebruik van *of* voor *af*, dat in dezelfde richting wijst. Helaas zijn de overige teksten van hand 3 (op f. 90-91) te kort, en de rijmvarianten in *Den lof van Maria ghemaect op drie sta-*

132 De Duitse kleuring in Middelnederlandse teksten vormt het onderwerp van de dissertatie van Corrie de Haan nadat talrijke anderen zich daarover hadden uitgelaten. Zie De Haan 1999, 109 noot 18.

133 Van Anrooij (1991, 100) maakt melding van een *Augustine den clerc* in Gentse rekeningen vanaf 1323 tot het midden van de veertiende eeuw; de persoon in kwestie wordt in deze rekeningen ook met het voor de ‘Hollandse’ sprookspreker kenmerkende diminutief *Augustinkine* aangeduid.

ven te extreem om de tegenproef te kunnen nemen, maar de teksten hebben bijvoorbeeld geen *of* maar wel *af*. Het zou dus kunnen dat het Apocalyps-commentaar van Vlaamse herkomst is, maar dit verdient nader onderzoek.

Het Palmboomtraktaat

Het zogenaamde *Palmboomtraktaat* (f. 127r-130va, tekst 56) is een van de teksten die door hand 9 geschreven zijn. Naar wij hierboven hebben geconstateerd, maakt de taal het mogelijk de kopiïst als West-Vlaming te identificeren. Opmerkelijk is dan ook, dat in deze tekst een Brabantisme te observeren is, dat elders nauwelijks voorkomt, namelijk het voegwoord *ochte* (117/8; nnl. *of*). Dit detail is te sterk Brabants om met de algemene West-Brabantse kleuring van het hele handschrift overeen te stemmen; en uiteraard klopt het al helemaal niet met het West-Vlaamse idioom van hand 9. Het kan het best vanuit een Brabantse legger verklaard worden.

Preek van Maria voor Hendrik vander Calster

In de door hand 7 afgeschreven laatste drie katernen van de codex komt op f. 146rb-vb dit sermoen voor, dat voortreffelijk in het algemene taalbeeld van het handschrift past. Midden in deze relatief korte tekst duikt ettelijke keren de variant *-lake* voor het suffix *-like* op. Dit is een Antwerps sjibbolet. De legger van de preek komt dus vrijwel zeker uit Antwerpen.

Excerpten van Gerard van Vliederhovens Cordiale de quatuor novissimis In deze tekst die hand 7 in katern 17 (f. 147r-151r) kopieerde, springt ten slotte het gebruik van *mit* (naast *met*) en *du biste* in het oog. Bovendien vertoont hij de opvallende *scl*-spelling in woorden waarin in de regel *sl* verschijnt (*bescloten*, *ghesclachten*, *sclym*). De *mit*-vormen zijn noordelijk en oostelijk, de *scl*-spelling is niet lokaliseerbaar, omdat ze sporadisch op diverse plaatsen opduiken.¹³⁴ De *scl*-speling is in ieder geval geattesteerd in het Zuidoost-Limburgs/Ripuarisch,¹³⁵ waar ook de beide andere kenmerken voortreffelijk passen.

4. *Besluit*

Het Wiesbadense handschrift is het werk van een groep van negen kopiïsten, waarvan er zeven (de handen 1, 2, 3, 5, 6, 7 en 8) in de driehoek Aalst-Oudenaarde-Brussel gelokaliseerd kunnen worden, al zou het aandeel van

¹³⁴ Van Loey 1976, § 102 en Aant.

¹³⁵ Men komt haar bijvoorbeeld zeer regelmatig tegen in het zogenaamde handschrift-Borgloon (ed. Biemans e.a. 2000).

hand 5 wel eens op import kunnen berusten. Bij deze groep sluit een West-Vlaming aan (hand 9), die een opvallend convergerend taalgedrag aan de dag legt zonder echter zijn herkomst te kunnen verloochenen. Hand 4, de schrijver van het perkamenten katern f. 93-104, hoort duidelijk niet thuis bij deze groep. Hij is vermoedelijk van Hollandse afkomst.

Wanneer de afschriften sporen van hun leggers laten zien, blijken deze van verschillende herkomst te zijn. De *Wech van salicheit*, Gersons Tien Geboden-tekst en *Die expositie van Apocalipsi* zijn vermoedelijk Vlaams van origine. De legger van het *Palmboomtraktaat* schijnt Brabants te zijn; het *Sermoen voor Hendrik van der Calster* komt vermoedelijk uit Antwerpen, de *Excerpten van Gerard van Vliederhoven* komen waarschijnlijk uit het zuidoosten.

DE TEKENINGEN IN DE CODEX¹³⁶

Renger onderscheidt in haar artikel *The Wiesbaden drawings* uit 1987 veertien tekeningen die oorspronkelijk in zilverstift waren gemaakt, en drieëntwintig pen-en-inkttekeningen, waaronder vier die rechtstreeks op de tekstpagina's werden aangebracht. In tabel 3 (op p. 53) wordt een overzicht gegeven. Van de tekeningen met pen en inkt zijn er vijf op perkament gemaakt. Aan zestien pen-en-inkttekeningen zijn met penseel gewassen (transparante) kleuren toegevoegd, de overige zeven combineren waterverf en gouache; ze stammen volgens Renger waarschijnlijk van omstreeks 1390-1410. De grisaille-tekeningen zouden doorgaans ouder zijn en uit de periode ca. 1380-1400 dateren.¹³⁷ Ze werden alle uitgevoerd op (groen of wit geprepareerd) papier; de meeste zijn met wit gehoogd. Het best bewaard in haar meest oorspronkelijke staat is de tekening van de Salvator Mundi op de voorzijde van het losse kleinere blad f. 132; het is de enige tekening die zelfs niet ten dele met pen en inkt is overgetrokken, met enkel de gewassen kleur geel op nimbus en aardbol.

Veel van de tekeningen die met zilverstift vervaardigd zijn, werden getoucheerd met een bredere pen en inkt, of met een penseel. Volgens Renger gebeurde dit waarschijnlijk in het atelier waar ze als modeltekeningen gebruikt zijn. Deze procedure was noodzakelijk om te voorkomen dat de

136 Dit hoofdstuk is hoofdzakelijk gebaseerd op de publicaties van Renger (zie hiervoor, Geschiedenis van het onderzoek) en de samenvatting daarvan in *Vlaamse miniaturen*.

137 Ze worden verder onderverdeeld naar de drie plooi-stijlen die wij uit werk kennen dat in de jaren 1370-1380 aan de Franse hoven vervaardigd werd: de Parement groep (tabel 3 op p. 53, nrs. 1-4), de Beauneveu groep (nrs. 5-10), en de Bondol groep (nrs. 11-14). Zie Renger 1987, 393. In haar dissertatie uit 1985 kwam Renger op een totaal van 15 zilverstifttekeningen, maar de tekening rechtsboven op f. 24r verhuisde twee jaar later naar de pentekeningen. Zie Renger 1987, 404, nr. 23: 'Solomon (David)'. Cf. *Vlaamse miniaturen* 1993, 212-213.

fragiele zilverstiftfiguren langzaamaan zouden verbleken.

Naar grootte variëren de tekeningen van 9 x 9,8 cm tot het formaat van een volledig blad. De kleinere tekeningen werden op drie manieren in het handschrift ingevoegd. In totaal vier – een is er thans verdwenen – werden op de toegevoegde kleinere blaadjes 132 en 136 geplakt. Vaker zijn twee of drie tekeningen op een volledig daarvoor gebruikt blad gelijmd, verfraaid met een verbindende groene ondergrond, een rood raamwerk en een simpele decoratie, waarna de bladen tussen of binnen de katernen werden ingeschakeld. Waar ruimte tussen de opgeplakte tekening en de omlijsting over was, werd, ter opvulling daarvan, de kleur van de ondergrond over de rand van de tekening uitgebreid. Hierdoor waren de onregelmatig uitgesneden plaatjes niet alleen in een geordende ruimte geplaatst en visueel verenigd; de toevoegingen gaven elke tekening ook de status van individueel devotioneel object.¹³⁸ Twee kleinere tekeningen zijn op een pagina gelijmd waarop al tekst voorkwam: die van een profeet in kolom 2vb, en die van de profeet Daniël en de apostel Thomas midden op f. 120v. Ze zijn, aldus Renger, door hun omlijsting en eigen teksten gemaakt tot een volledig vergelijkbaar equivalent van de gebeden en korte teksten die vaker als bladvulling dienen.

De onregelmatige vormen van de grisaille-tekeningen vormen een aanwijzing dat ze afkomstig zijn uit grotere modelbladen, misschien een voorbeeldenboek.¹³⁹ Zo kunnen de figuur van Jeremia, links op f. 15r, en de tekening rechts ervan gediend hebben als zilverstift atelier-modeltekeningen van disputerende profeten. De tekening van Jeremia is de enige in de codex die volledig met pen en inkt werd overgetrokken. Dat kan al eerder gebeurd zijn, om de zichtbaarheid van een vervaagde maar waardevolle afbeelding te herstellen, in de tijd dat zij nog als een model gebruikt werd.¹⁴⁰ De met zwarte inkt op geel-groen getint papier gemaakte, en met wit gehoogde tekening van Maria en kind en de heilige Catharina en Barbara, die op f. 118v gelijmd werd, representeert volgens Renger het type van schijnbaar ‘kant en klare’ compositie, die als zodanig met contemporaine schilderijen vergeleken kan worden.¹⁴¹

Binnen de grotere groep van pen-en-inkttekeningen onderscheidt Renger er twee die oorspronkelijk van omlijsting, tekst en decoratie voorzien waren: de Salvator Mundi, op f. 1v, en de afbeelding van Mozes die de wet-

138 Renger 1987, 391.

139 Renger 1987, 392. Zie ook Scheller 1995, i.h.b. 40-41.

140 Cf. Renger 1995, 209.

141 Renger 1995, 209. Gewezen wordt op detailovereenkomsten met het schilderij *Madonna en kind met engelen en vlinders* in de Gemäldegalerie in Berlijn, dat rond 1410 wordt gedateerd en aan Johan Maelwael wordt toegeschreven.

stafels ontvangt, die op f. 45r gelijmd werd. Zij noemt dit ‘didactische’ tekeningen, ‘since picture and written message were equally intended to communicate a message’.¹⁴² Deze aanname lijkt ons in zoverre niet juist, dat de verklarende tekst op de tekening op f. 45r door hand A is geschreven, die ook op andere plaatsen in de codex voorkomt, zoals in kolom 2vb. Daar schreef hij de tekst boven en onder de uitgeknipte kleinere tekening rechtstreeks op het papier van het blad.

Blijft staan dat de omlijsting van de tekening op f. 45r, als enige, inderdaad overeenkomt met die van de perkamenten tekening die de binnenzijde van het voorplat volledig bedekt. De tekst hierop is met zwarte inkt geschreven door hand C, die met rood andere tekeningen en composities van tekeningen op ingeschakelde bladen van tekst voorzag.

Zowel bij de twee tekeningen op f. 1 en 45r (pl. I en XI) als bij de andere grotere pentekeningen die in de codex opgenomen zijn – te weten die van sint Joris op f. 14v (Pl. IV), de drie doden op f. 126r (pl. XXIV), de monnik en non op f. 110v (pl. XIX), en de doop van Christus op f. 121r (pl. XXII) –, rijst volgens Renger de vraag naar het oorspronkelijke doel ervan:

Although we have no difficulty imagining that the smaller silverpoint drawings of one or two figures were cut from larger model sheets, the origins of the larger drawings are not so clear. It is true that around 1400 more examples of compositions and figures with a relationship to each other appear in model books. However, the size, finished condition, and number of compositions among these pen drawings, as well as the extensive coloring of some of them, make it likely that they were created for a purpose other than that of providing models or memories of existing compositions, as is the case with contemporary model drawings.¹⁴³

Een mogelijk antwoord zou Zoroslava Drobná in haar studie *Die gotische Zeichnung in Böhmen* uit 1956 leveren. Met betrekking tot een groep grotere, voltooide tekeningen op losse folia, deels dekbladen uit gebonden handschriften, ontwikkelde zij de hypothese dat die gediend hebben als voorbeelden voor paneelschilderingen of sculpturen. Ook de grotere en meer voltooide tekeningen uit de Wiesbadense codex kunnen volgens Renger voor dit doel gebruikt zijn, als ‘tussenstadium tussen de ontwerpsteke-

142 Renger 1987, 393-394. Zij wijst op overeenkomst met pagina's uit de latere blokboeken, waarin tekst en plaatje eveneens gecombineerd zijn, onder verwijzing naar Delaisé (1968, 27), die een dergelijke overeenkomst al eerder aanwijst bij de opgeplakte tekening op f. 132v (Joden op weg om Jezus te stenigen), waar tekst en kader met rode inkt later zijn aangebracht door hand 7.

143 Renger 1987, 394. Cf. Heubach 1926, t.a.v. de tekening van sint Joris die de draak bestrijdt, op f. 14v, met verwijzing naar gelijkaardige composities in Taube 1911 (zie Renger 1985, 112). Ook t.a.v. de tekening op f. 136r, van sint Michael die met de draak vecht, merkt Heubach, 9, op: ‘The composition is appropriate for a mural painting’ (Renger, 109).

ning en het afgewerkte kunstwerk'.¹⁴⁴ Deze aanname zou worden gesteund door composities van modeltekeningen, zoals die op andere plaatsen in de codex afzonderlijk zijn opgeplakt.

Een dergelijke afgewerkte compositie is de voorstelling van het Laatste Oordeel op f. 15v (pl. VI). Deze bestaat uit twee onder elkaar geplaatste scènes. De bovenste is een opgeplakte voorstelling van de Deësis, met links Maria, met onblote rechterborst, in het midden Christus, en rechts Johannes.¹⁴⁵ De verbindende regenboog waarop Christus zetelt, is bijgetekend en verwijst naar Apok. 11:19.¹⁴⁶ De onderste scène, die de opstanding van de doden verbeeldt, werd rechtstreeks op het papier van het 'draagblad' getekend. Bij de kunstwerken waarvoor de modeltekeningen dienden, moet naar onze mening beslist aan muurschilderingen gedacht worden. Een muurschildering die beide genoemde scènes verenigt, treffen we bijvoorbeeld aan op de westelijke voorgevel in het noordelijk schip van de Sankt Nikolaikirche in Kalkar.¹⁴⁷

Een tweede compositie komt voor op f. 14r (pl. III). Zij bestaat uit een uitgeknipte tekening van sint Maarten die de bedelaar de helft van zijn mantel schenkt, en in de linker bovenhoek, direct op het papier van het draagblad getekend en ingekleurd, Christus op de wolken; en ook hij houdt een halve mantel vast. Waar de betekenis van de compositie op f. 15v voor zichzelf sprak, wordt die op f. 14r verhelderd door de rijmtekstjes die hand C de drie afgebeelde figuren laat spreken.

De derde compositie die Renger noemt, is de Aanbidding der wijzen op f. 24v (pl. X). Deze bestaat uit vier verschillende zilverpentekeningen, die naast elkaar op één blad zijn geplakt en tot één geheel werden verwerkt door de toegevoegde gemeenschappelijke ondergrond met gras en bloemen; ook is de bijgewerkte bank waarop Maria zit, deels op het plaatje van de eerste koning doorgetrokken, zoals op f. 15v het puntje van de mantel van Maria op de afbeelding van Christus en Johannes de Doper getekend is, met het aanvullen van de scène.¹⁴⁸ Verder is de aureool van Maria dezelfde als die van Martha op f. 92v, die gedeeltelijk op het perkament van het ingeschakelde blad getekend werd. De bijgetekende ster met wolken

¹⁴⁴ *Vlaamse miniaturen* 1993, 212. Om Renger (1987, 394) zelf te citeren: 'It seems reasonable to assume for the time being that the larger and more finished Wiesbaden drawings were intended as such patterns, to be used as a planning stage between model drawings and finished works'.

¹⁴⁵ Door De Hommel-Steenbakkers (2001, 338) omschreven als 'iconografisch thema afkomstig uit de Byzantijnse kunst, voorstellende de tronende Christus tussen Maria en Johannes de Doper als bemiddelaars tussen Christus en de Mensheid'.

¹⁴⁶ Cf. De Hommel-Steenbakkers, i.h.b. 233-234.

¹⁴⁷ In die kerk vinden we ook een gewelfschildering van Christus als Salvator die treffende gelijkenis vertoont met de afbeelding op f. 1; hij heeft een spreukband met identieke tekst. Zie voor beide muurschilderingen De Werd 2002, 18-19.

¹⁴⁸ Renger 1987, 395. Cf. *Vlaamse miniaturen* 1993, 212.

boven de tekst die hand C aan de Aanbidding toevoegde, is gedeeltelijk weggesneden. Dat kan gebeurd zijn omdat het blad met daarop de compositie van tekeningen anders niet in het handschrift paste. Van de andere kant kunnen wij niet meer vaststellen, hoeveel de (laatste) binder van de buitenrand heeft afgesneden.

Dat men over te grote tekeningen beschikte, mag worden afgeleid uit de Doop van Christus (pl. XXII), die overdwars op de rectozijde van f. 121 geplakt werd. Van die tekening werd de oorspronkelijke rechterrاند iets naar binnen gevouwen en vastgelijmd, waarna zij verder werd bijgekleurd. Ook deze afbeelding is overigens door hand C van tekst voorzien.

Dat opgeplakte tekeningen waar nodig bewerkt werden, is goed te zien op de afbeelding van sint Joris die de draak bestrijdt, met op de achtergrond links een biddende prinses en rechts een kasteel op een heuvel (pl. IV). De tekening, die over het midden gemeten 17,4 hoog en 22,2 cm breed is en overdwars midden op f. 14v gelijmd is, werd ongelijkmatig uitgesneden. Voordat zij werd opgeplakt was de tekening al ingekleurd, zoals Renger in haar dissertatie beschrijft:

Fine pen and black ink, gray shadows; yellow on the saddle and halo of St. George and the dress and headdress of the princess; green on the hills and blue on the towers of the castle. The dragon is light brown with short blue strokes painted over it at intervals giving an iridescent effect in bright light.¹⁴⁹

Het rood van de banderol en van de tekst die hand C daarop aanbracht, loopt van de bovenkant van de tekening door op het draagvlak en kan tegelijk zijn aangebracht met het rood van het dak van het kasteel, het staatsietuig van het paard, het kruis op de rug van sint Joris, het bloed van de draak en de versierde lijst, waarvan de bovenste zijde door de binder werd afgesneden:

The drawing is surrounded on three sides by a red border with scallops at the outside ending in trefoils with flourishes at the two lower corners. This line is drawn straight even where the drawing has been cut unevenly at the edge and does not meet it.¹⁵⁰

De ruimte tussen die ongelijkmatig afgeknipte onderrand en de rode omlijsting is opgevuld met een voortzetting van de groenige ondergrond. Het kleurverschil laat duidelijk zien dat die, net als op de tekening Doop in de Jordaan, pas later is aangebracht, nadat de tekening was opgeplakt. De

149 Renger 1985, 110-113, nr. 17, hier 111. Onvermeld blijven de tekeningetjes die vaag onder het groen van de ondergrond te zien zijn, waaronder, naar het lijkt, een engel tussen de draak en sint Joris. T.a.v. het papier merkt Renger, 110, nog op: 'its heavy laid lines are farther apart than the other unprepared papers used in the manuscript'.

150 Renger 1985, 111.

vraag is natuurlijk of hand C rechtstreeks met de verrijking van motieven en achtergronden in verband te brengen is. Van de andere kant lijkt de afstand tussen degene die voor de composities op f. 14r en 24v tekende, en hand C die ze van passende tekst voorzag, niet groot te zijn geweest.

Wat betreft de tekeningen die op f. 14r en 24v en op f. 15v werden aangevuld, wijst Renger op de gestileerde wolken, die ook te zien zijn op de wandtapijten met taferelen uit de Apocalyps in het Musée des Tapisseries te Angers,¹⁵¹ en op overeenkomsten tussen de Babylonische hoer op een van de taferelen daaruit en de 'vrouw vol onkuisheden' in het Wiesbadense Apocalyps-commentaar. Ook de opgeplakte pen-en-inkttekening van sint Michael die met de draak vecht, op f. 136r, is volgens Renger nauw verwant met een scène op een van de tapijten in Angers.¹⁵² Voor de engelen, blazend op hun bazuinen, en de herrezenen in de tekening van de opstanding van de doden op f. 15v wordt daarnaast verwezen naar de miniaturen in het handschrift van de Vlaamse Apocalyps te Parijs,¹⁵³ waarop ook het robuuste type van de knielende engel op het plaatje van de evangelist Mattheus (op f. 61v), een van oorsprong zilverstift-modeltekening, terug te zien is:

In the vigorous pen and ink addition the emerging figures show a close resemblance again to some in the Flemish Apocalypse in Paris. The profiles with puffy cheeks which touch the edges of their mouths, heavy eyelids under bulging foreheads, and stiff articulation of the body joints, are details both groups have in common.¹⁵⁴

Het Apocalyps-handschrift in Parijs werd in het begin van de 15de eeuw in Vlaanderen vervaardigd, maar het staat allerm minst vast dat de miniaturisten uit Brugge afkomstig zijn.¹⁵⁵ De wandtapijtenreeks in Angers werd in de

151 Renger 1985, 220. Zie De Hommel-Steenbakkers 2001, o.a. afb. 43, 45 en 79; zie ook Renger 1985, 179-180, t.a.v. Christus in de wolken op f. 14r.

152 Renger 1985, 109.

153 Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. néerl. 3. Zie Renger 1995, 210-211. Voor de herrezenen op f. 18r uit het Parijse handschrift, zie De Hommel-Steenbakkers, 101, pl. XVIII, voor de engelen op f. 10r, Ibidem, 85, pl. X.

154 Renger 1995, 211. Voor de knielende engelen op f. 2r van de Vlaamse Apocalyps waarnaar Renger verwijst, zie De Hommel-Steenbakkers, 69, pl. II. Een vergelijkbare voorstelling van de evangelist Mattheus komt o.a. voor op de triptiek van de H. Drie-eenheid in de Gemäldegalerie te Berlijn, die dateert uit ca. 1390-1400. Zie De Hommel-Steenbakkers, 261, afb. 93, naar Panofsky 1971, en Renger 1985, fig. 16.

155 Cf. de beschrijving door M. Smeyers en J.B. Oosterman in *Vlaamse miniaturen* 1993, 113-116, nr. 37, i.h.b. 115: 'De miniaturen zijn minstens door drie handen uitgevoerd. De samenhang met andere handschriften en kunstwerken laat toe te stellen dat ze in Brugge werkzaam waren, kort na 1400.' Daartegenover de conclusie van De Hommel-Steenbakkers, 261: 'Het dialect-onderzoek wees uit dat het hoogst onwaarschijnlijk is dat de kopiisten in Brugge actief waren,

jaren 1374-1381 in Parijs geweven naar het ontwerp van de Brugse artiest Jean Bondol (Hennequin de Bruges).

Renger wijst op iconografisch en stilistische verwantschap met enkele verdere werken die mogelijk aan Brugge gerelateerd kunnen worden, bijvoorbeeld de overeenkomst in compositie tussen de tekening van sint Joris te paard op f. 15v en de afbeelding op het deksel van een met leer overtrokken juwelengkistje van vermoedelijk Brugse makelij uit het eind van de 14de eeuw.¹⁵⁶ Op een muurschildering van ca. 1400 in huis De Patientie te Brugge is sint Joris gezeten op een indrukwekkend en levendig afgebeeld wit paard; met zijn lans doorsteekt hij de draak en zo behoedt hij de eveneens afgebeelde weerloze maagd voor verder onheil; verder is op dit tafereel ook een versterkte stad afgebeeld.¹⁵⁷ De opgeplakte tekening van sint Maarten op f. 14r zou een sterke parallel hebben in de figuur op f. 16r van het *Liber astrologiae* uit de Pierpont Morgan Library, dat vóór juni 1403 vervaardigd en door Lubert Hauscilt, van 1393 tot 1417 abt van de Eeckhout bij Brugge, aan hertog Jean de Berry geschonken werd.¹⁵⁸ Uit zulke opvallende (Vlaamse, c.q. Brugse) invloeden kunnen wij voorzichtig opmaken met een Vlaams atelier van doen te hebben, dat deze zo heterogene collectie tekeningen afgedankt heeft.

SYNTHESE HANDEN EN TEKENINGEN

De vele disparate gegevens met betrekking tot de tekeningen en de 'handen op plaatjes' kunnen we samenbrengen in een hypothese over hun samenhang met de genese van de codex.

Uitgangspunt is het aantoonbare feit dat het handschrift een groepsproject was van een aantal kopiïsten. Naarmate de codex zijn huidige omvang begon te bereiken werd de rol van de kopiïst/redacteur 'hand 7' steeds groter. De andere kopiïsten verdwenen uit beeld en uiteindelijk was deze hand alleen verantwoordelijk voor de voltooiing. Hij schreef zelf een groot aantal teksten in het laatste deel van de codex en voegde daarnaast her en der in de codex op nog opengebleven plaatsen kleine tekstjes toe. Zijn poging tot het aanbrengen van samenhang wordt vooral ook zichtbaar in de erg

---

waardoor ook de kans dat de verluchters in Brugge aanwezig waren, aanzienlijk kleiner wordt. De twijfel wordt nog vergroot doordat alle aanwijzingen voor een ontstaan in Brugge die uit de miniaturen zijn afgeleid, indirect zijn, en doordat de margeversieringen afwijken van wat men gewoonlijk in Brugse handschriften aantreft.'

156 Zie Renger 1985, 113. Het *Minnekästchen* bevindt zich in het Deutsche Ledermuseum und Schuhmuseum Offenbach in Offenbach/Main.

157 Zie Buyle 1995, m.n. 9-10.

158 New York, Pierpont Morgan Library, ms. M. 785. Zie Renger 1987, 402-403. Cf. Renger 1985, 226, 114-118, cat. nr. 18.

Tabel 4. Overzicht van de ingevoegde bladen en de opgeplakte tekeningen

blad	tekening	tekst	nr.
1v	Salvator Mundi	<i>divisio</i> -tekst	A1
2vb	een profeet	berijmd <i>vanitas</i> -tekst (Lat.)	A2
14r	sint Maarten en de bedelaar; Christus in de wolken	moralistisch rijmpje	B
14v	sint Joris bevecht de draak, met prinses en kasteel	berijmd gesprek bedelaar, sint Maarten, God	C
15r	Jeremia; de profeet Samuel; Jona en Ezechiël	berijmd gebed tot sint Joris	D
15v	het Laatste Oordeel (2 tekeningen)		
16r	Christoffel (tekening verdwenen)	rijmspreuk over sint Christoffel	E1
		rijmspreuk over sint Christoffel (Lat.)	E2
		berijmd gebed tot sint Christoffel	E3
16v	sint Mattheus (tekening verdwenen)	berijmd tekst	F1
	sint Bernardus (tekening verdwenen)	berijmd tekst	F2
24r	onbekend (tekening verdwenen); Salomon (David); Job; sint Catharina		
24v	de aanbidding van de wijzen (4 tekeningen)	berijmd tekst over drie koningen	G
	rijmspreuk over drie koningen (Lat.)		
25r	[<i>alleen 25ra is beschreven</i>]	berijmd monologen drie koningen	H
45r	Mozes ontvangt de wetstafelen	uitleg tekening, introductie tekst	I
60v	onbekend (tekening verdwenen)		
61r	de Annunciatie; de profeten Jeremia en Jesaja		
61v	sint Mattheus de evangelist; sint Johannes de evangelist	tweete theses over God	
	sint Johannes confessor en Andreas martelaar		
92r	sint Stefanus	rijmgebed tot sint Stefanus	J1
	sint Blasius	berijmd gebed tot sint Blasius	J2
92v	Maria Magdalena (tekening verdwenen)	berijmd gebed tot Maria Magdalena	K1
	Martha	berijmd gebed tot sint Martha	K2
110v	monnik en non	berijmd dialoog	L
118v	Madonna en kind, met sint Catharina en Barbara	berijmd gebed tot Jezus om steun en vergeving	M
120v	sint Daniël en sint Thomas apostel		
121r	de doop van Christus		
121v	kerkvaders (4 tekeningen, 1 opgeplakt)		
126r	de drie doden	berijmd <i>vanitas</i> -tekst	N
126v	Seneca	dictum Seneca	
132r	Salvator Mundi		
132v	de Joden gaan Christus stenigen	rijmtekst	
136r	sint Michael vecht met de draak		
136v	sint Petrus, sint Paulus (tekening verdwenen)		
151v	sint Joris staand	berijmd gebed	
152r		boeteformulier	O
		berijmd stervensoverweging	P
152v		berijmd tekst over sint Joris	Q
		berijmd gebed tot sint Christoffel	R
		berijmd tekst over ijdelheid van het bestaan	S
		berijmd tekst over mededogen	T
		berijmd gebed	U
		berijmd <i>vanitas</i> -tekst	V
153	sint Paulus	berijmd tekst	

eenvoudige versieringen die hij in de codex aanbracht. Bovenal kunnen we het proces van het inpassen van de verzameling tekeningen waarover de groep beschikte, aan hem toeschrijven.

Wat weten we over die tekeningen? In het verleden is al gesteld dat dit waarschijnlijk modeltekeningen zijn. Wij willen nog iets verder gaan, en spreken het vermoeden uit dat de tekeningen te maken hebben met schilderingen op muren en pilaren. Vanzelfsprekend bestaat er een wisselwerking tussen beide. De tekeningen dienen enerzijds als model voor dergelijke schilderingen, maar anderzijds kunnen bestaande muurschilderingen invloed hebben op tekeningen die vervolgens weer als model voor nieuwe muurschilderingen zijn gaan dienen. Vrijwel alle tekeningen hebben een 'monumentaal' karakter en van de voorstellingen op tal van tekeningen bestaan vergelijkbare schilderingen op muren en pilaren en de correspondenties tussen die schilderingen en de tekeningen is frappant.

We veronderstellen dat voorstellingen op de individuele tekeningen zonder meer tot muurschildering konden worden getransponeerd. Een goed en belangrijk voorbeeld is de *Salvator Mundi* op f. iv. Deze Christus-voorstelling komt feitelijk als gewelfschildering voor en zelfs de onderschriften kan men zich op muren voorstellen. Ook het type getekende guirlandes treffen we op muurschilderingen aan.

Verschillende andere bladen bevatten meerdere tekeningen of er zijn meerdere afzonderlijke tekeningen op één blad samengebracht die ieder afzonderlijk als model voor een muurschildering konden dienen. Het gaat hierbij vrijwel steeds om afbeeldingen van heiligen die frontaal staan afgebeeld zonder dat visuele elementen rondom de persoon zijn toegevoegd. Individuele heiligen werden doorgaans op pilaren geschilderd. Legio voorbeelden daarvan zijn nu nog in vele kerken te vinden.¹⁵⁹ Het is aannemelijk dat een verzameling van deze individuele of meervoudige tekeningen in een al dan niet gebonden bundel in het bezit was van de ambachtslieden die zich met muurschilderingen bezighielden.

Composities vormen de derde categorie van tekeningen op afzonderlijke bladen. Ze vormen een aparte, meer complexe categorie. Het is niet mogelijk, met zekerheid iets te zeggen over het moment van vervaardiging en de oorspronkelijke functie. Zeer waarschijnlijk hebben de afzonderlijke elementen en de daaruit vervaardigde composities op verschillende tijdstippen verschillende functies gehad. Dat de functie van de samenstellende delen anders was toen ze nog als afzonderlijke tekeningen functioneerden, is evident.

---

159 Bijvoorbeeld in de Grote of Sint-Nicolaaskerk van Sprang-Capelle bij Waalwijk, waar pilaren worden gesierd door schilderingen van onder meer de heiligen Erasmus en Servaas, die uit de vijftiende eeuw dateren.

De basis van de composities wordt gevormd door individuele tekeningen die afzonderlijk als modeltekeningen voor muurschilderingen gefunctioneerd kunnen hebben. Het is daarenboven mogelijk dat de composities werden samengesteld als voorbeeld voor of als afbeelding van muurschilderingen. Een argument hiervoor vinden we in de samengestelde voorstelling van het Laatste Oordeel (f. 15v, pl. VI), aangezien deze daadwerkelijk als muurschildering is overgeleverd. Bij de Aanbidding der wijzen (f. 24v) en Sint Maarten en de bedelaar (f. 14r) is het ook denkbaar dat ze als compositie een andere functie hadden, bijvoorbeeld om in een woning aan de muur te worden gehangen, of eenvoudigweg als onderdeel van een verzameling. Hoe het ook zij, belangrijk is dat ook deze composities geen enkele relatie met de codex hebben. We achten het daarom waarschijnlijk dat ze al op dit formaat bestonden toen ze ofwel nog in relatie tot muurschilderingen functioneerden ofwel als wanddecoratie of privaat 'kunstbezit' werden bewaard.

Dat sommige tekeningen (zowel de individuele tekeningen, als de meervoudige tekeningen, als de onderdelen van de composities) lange tijd los en in opgevouwen toestand werden bewaard, blijkt met zekerheid uit het feit dat een behoorlijk aantal ervan oude vouwen vertoont. Door het regelmatig open- en dichtvouwen raakte de verf op de vouw beschadigd en konden er scheuren ontstaan. Beide gevolgen zijn goed zichtbaar op bijvoorbeeld de tekening van de Annunciatie bovenaan f. 61r (pl. XIV) en op de tekening van Joris en de draak op f. 14v (pl. IV). Een heel duidelijke vouw loopt over de tekening van de Doop van Christus. De tekening van de tronende Christus bij het Laatste Oordeel bovenaan f. 15v (pl. VI) is samengesteld uit twee delen. Op het linkerdeel knielt Maria, op het rechterdeel zien we Christus en Johannes. De voorgaande observaties doen vermoeden dat deze tekening oorspronkelijk uit één stuk bestond en dat die werd gevouwen tussen Maria en Christus. Bij het hergebruik werd de rafelige scheur verwijderd, waardoor Maria iets opschoof in de richting van Christus. De verbinding tussen de helften wordt versterkt door de toegevoegde regenboog en retouches bij de tip van de mantel van Maria. De afbeelding van Catharina rechtsonder op f. 24r (pl. IX) werd zelfs tweemaal gevouwen, aangezien we een horizontale en verticale vouw zien waarop de verf duidelijk is beschadigd.

Andere ouderdomsslijtage zien we op f. 92r (pl. XVII). De groene ondergrond waarop de heiligen staan, is in beide gevallen aan de rechteroer kant versleten. Een mogelijke verklaring is, dat de tekeningen voorheen los werden gehanteerd, waarbij ze telkens aan de rechteroer kant werden vastgepakt. Alles wijst er op dat de tekeningen aanvankelijk door ambachtslui regelmatig werden gebruikt. Bij de compositie van de aanbidding der wijzen blijkt dat voor sommige van de samenstellende delen afzonderlijk. In ieder geval de tekening van Maria met Kind laat een hori-

zontale vouw zien en de tekening van Melchior is zwaar beschadigd. De compositie als geheel is niet opgevouwen geweest.

Het is dus zeker dat afzonderlijke tekeningen die ooit door ambachtslieden zijn gebruikt, een tweede leven als samengestelde compositie hebben gekend, maar nog steeds zonder enige band met de huidige codex. Daarom is denkbaar en zelfs waarschijnlijk dat de afgedankte tekeningen in het bezit zijn gekomen van iemand met een band met het atelier en dat deze persoon al is begonnen met de composities. Het is dan maar een kleine stap naar het vermoeden dat die bezitter de gehele verzameling tekeningen bezat en dat hij al was begonnen ze van teksten en decoraties te voorzien voordat het idee was geboren om de tekeningen in een codex op te nemen. Het zou hier kunnen gaan om de persoon die zich manifesteert als hand C.

Er bestaan goede gronden voor deze vergaande vermoedens over de oorspronkelijke functie van modeltekeningen in relatie tot muurschilderingen. Laten we bijvoorbeeld de Salvator mundi op f. 1v (afb. I) nader onder de loep nemen. Deze tekening bezit de genoemde monumentaliteit, maar we wijzen nu vooral op het schrift van de teksten. Dit is een schrifttype dat feitelijk op muurschilderingen voorkomt, maar belangrijker nog, de hand die ze schreef (hand C) lijkt op geen enkele wijze verbonden met het werk aan de codex als tekstverzameling. Zijn schrift komt niet op tekstbladzijden voor. Dat betekent dat deze voorstelling als zodanig een bestaan kende buiten de codex om en daar een functie moet hebben gehad. De principiële mogelijkheid dat de afbeelding speciaal voor deze codex werd vervaardigd, kunnen we uitsluiten. Niet alleen heeft zij geen directe relatie met enig van de teksten, maar vele vergelijkbare tekeningen hebben zelfs *geen* relatie met de teksten.

De composities van sint Maarten en de bedelaar op f. 14r en van de aanbidding van de wijzen op f. 24v, bijvoorbeeld, zijn zeer bewust samengesteld, maar hebben niet de minste relatie met de teksten. De compositie van het Laatste Oordeel op f. 15v is in algemene zin bijna onvermijdelijk met teksten in verband te brengen (omdat de eindtijd nu eenmaal zo'n belangrijk thema is in de geestelijke letterkunde van die tijd), maar heeft geen directe relatie met enige tekst, terwijl het die wel heeft met bestaande muurschilderingen. De kopiïsten die op deze composities schreven (hand C en op f. 24v hand D) komen dus niet in de tekstcollectie zelf voor.

Nemen we aan dat de tekeningen en de (onderdelen van) composities in hun oorspronkelijke vorm zonder enige relatie met de codex tot stand kwamen, dan kunnen ook enkele merkwaardige details verklaard worden. Sommige tekeningen waren te groot en moesten bijgesneden of anderszins passend gemaakt worden. Dit is het geval bij, opnieuw, de Aanbidding der wijzen, waar de ster van Betlehem die we in de rechterbovenhoek mogen vermoeden, grotendeels is afgesneden; en dit is ook het geval bij de teke-

ning van de doop van Christus, waarvan een smalle rand is omgevouwen.

Nog kleinere details worden plotseling begrijpelijk in dit verklaringsmodel. Het onderschrift bij de tekening van 'Seneca' is geschreven door hand C, die we van de codex-externe composities kennen. En plotseling valt dan een onbeduidend versieringselementje op, een ruit met een puntje erin en pennenstreekjes in alle vier richtingen, die zowel op deze tekening als op f. 1v identiek is uitgevoerd.

Een ander detail is dat het schrift op sommige van de tekeningen aantoonbaar al geleden had toen de tekening in de codex werd opgenomen; met andere woorden, sommige teksten werden met zekerheid op de tekeningen aangebracht lang voordat ze in de codex werden verzameld. Hier levert onder andere de compositie van sint Maarten en de bedelaar een duidelijk voorbeeld. De hele tekening is op een blad geplakt dat in de codex werd opgenomen, maar de tekst op de tekening was al oud en versleten toen dat gebeurde (zie pl. III). In de spreukband bij God in de wolk loopt een scheur door een aantal letters. Het is duidelijk dat ze al op het papier stonden toen dat scheurde. De scheur is oud, want de inkt is aan de rand ervan versleten. Precies hetzelfde zien we in de tekst bij de tekening van 'Seneca'; ook daar zit er een oude scheur in het papier en de tekst stond er al toen de slijtage ontstond (pl. XXV).

Nu kunnen we dan ten slotte een nog subtieler detail op deze zelfde compositie ontdekken en begrijpen. Zij moet op de volgende wijze zijn ontstaan. Om te beginnen was de tekening van sint Maarten en de bedelaar voorhanden. Daarnaast bestond de rijmtekst in drie strofen die daarbij past. De eerste strofe betrof echter Christus die tot Maarten spreekt, en Christus ontbrak op de tekening. Om dus de volledige tekst te kunnen gebruiken moest een tekening van hem worden toegevoegd. Een bekwame hand tekende Christus op de wolken; hand C (dezelfde persoon of iemand anders in de groep van ambachtslieden) kon vervolgens de drie banderollen met tekst bij de tekening invullen.

Maar er is nog een allerlaatste fase, een detail dat met de inpassing van de tekeningen in de codex door hand 7 te maken heeft. We weten dat hand 7 op de tekeningen allerlei soorten verfraaiing toevoegt ten behoeve van de stilistische homogeniteit. Vanuit deze kennis kunnen we waarnemen dat hij ten slotte de rode omranding met decoratief patroon aan de halo van Maarten toevoegde. Een subtiel maar reëel verschil in de kleur rood van de teksten en de halo is waarneembaar.

Nu we weten dat hand C vooral actief is op codex-externe composities, die uiteindelijk in het handschrift een nieuw onderkomen vonden, merken we op dat de Aanbidding der wijzen alle karakteristieken van de compositie van sint Maarten en de bedelaar vertoont: er is een samenstel van elementen; er is een getekende toevoeging op het draagvlak (de ster van Bethlehem

van dezelfde hand als Christus op de wolken, en van de opstanding der doden op f. 15v), en er is de belangrijke rol van hand C, die de banderollen schrijft, en de minimale inbreng van een onbeduidende tekst-externe hand, die ook tot de ambachtsliedengroep moet hebben behoord.

We gaan er vervolgens van uit dat het formele schrift en de decoratiepatronen die op de al bestaande composities en tekeningen voorkwamen – op de bladen dus die hun vorm al kregen in handen van de ambachtsslui buiten de context van de codex –, als voorbeeld gediend hebben voor hand 7, die verder met de tekeningen en bladen aan de slag ging toen hij ze in de codex begon op te nemen.

Kijken we opnieuw naar de codex-externe compositie van Salvator Mundi met bijbehorende teksten en decoraties op f. 1v. In het midden tussen de teksten bevinden zich twee vlakken met daarop guirlande-achtige versieringen. Hand 7 liet zich klaarblijkelijk door een dergelijk decoratie-element inspireren, wanneer hij vergelijkbare, maar duidelijk te onderscheiden versierinkjes op meerdere plaatsen in de codex aanbrengt, zowel op bladen met plaatjes als in de codex zelf. De verticale decoratieve guirlandes in rood van hand 7 op f. 15r (zie afb. V op p. 661) zijn identiek aan die op f. 24r; en ook aan de grotendeels verdwenen decoratie van de middenkolom op f. 16v, en, frappant, vrijwel identiek aan de horizontale, zwarte guirlandes tussen de tekstjes 13 en 14 op f. 58r.

Er is een bijkomende reden om te vermoeden dat de verzameling van al dan niet bewerkte tekeningen een tussenfase vormt tussen het oorspronkelijke bestaan van de tekeningen in de functionele omgeving van het ambachtsmilieu en de opname ervan in de codex. Hoewel we hand C voornamelijk kennen van codex-externe composities, en we hand 7 aan het werk zien bij de editoriale inpassing van de tekeningen in de codex, is het toch zo dat hun werk op een aantal bladen samenkomt. Op f. 16v en 24r zien we hand C teksten schrijven op dezelfde bladen waar we bekende decoratiekenmerken van hand 7 (guirlandes en rode kaders met ‘driehoeken’¹⁶⁰) tegenkomen. De verklaring lijkt ons dat hand C de tekeningen bewerkt wanneer die nog codex-extern zijn en dat hand 7 in een latere fase dergelijke sierelementen heeft toegevoegd, die een zekere stilistische eenheid in de codex bewerkstelligen.

Op de ingevoegde bladen komen we handen tegen die in ieder geval codex-extern zijn (C en D en E, die de rijmteksten schreef op f. 25r en 152v); deze horen bij mensen in of nabij het ambachtssliedenmilieu dat de functionele modeltekeningen en -composities bezat. Daarnaast zijn er de handen die met zekerheid of grote waarschijnlijkheid toebehoren aan één of maximaal twee personen die bij de redactie van de codex en de bijbehorende in-

passing van de tekeningen betrokken waren. Hand 7 schrijft met zekerheid het rijmgebed onder de tekening van Maria met kind en de heilige Catharina en Barbara op f. 118v; en het is zeer waarschijnlijk dat hand 7 ook hand A is, die de tekstjes op de betreffende tekening noteerde; en hoewel de schriftverwantschap van hand 7 met hand B minder groot is, is het niet onmogelijk en zelfs aannemelijk dat ook achter hand B de persoon van hand 7 schuil gaat.

Nu we duidelijk onderscheiden tussen de fase van codex-externe composities met bijbehorende handen en de fase van de invoeging van de tekeningen met redacteurhanden, kunnen we ook beter zien voor welke typische decoraties hand 7 verantwoordelijk is. Bij hand 7 als kopiïst komen we zijn paraaf tegen; bij hand 7 als decorateur zien we het gebruik van de al genoemde drieblaadjes in combinatie met andere voor hem typische sierelementen in doorgaans een zeer simpele lijnenstructuur. Enkele ervan komen op identieke wijze voor in de hoeken met lijnenstructuur en trefoils op f. 151v en 90r, zeer vergelijkbaar bovendien op f. 61, f. 118 en f. 153 (Paulus). Zoals wij al opmerkten, zien we deze elementen ook op en rond de ingeplakte tekening op f. 120v, die met de grootste zekerheid door hand 7 is ingevoegd en versierd, aangezien hij deze tekening inpast in de tekst die hij zelf schrijft.¹⁶¹

De vermoedelijke gang van zaken laat zich als volgt samenvatten. De tekeningen komen uit een milieu van ambachtslieden die zich met muurschilderingen bezig hielden. Sommige beschadigingen tonen aan dat aanvankelijk ruw met de tekeningen werd omgegaan, en dat past bij de werkomgeving waarin ze functioneerden. Na bewezen diensten werden de tekeningen afgedankt. Er werden composities en bladen met meervoudige tekeningen vervaardigd waarop tekeningen werden geplakt die sporen van de voormalige werkomgeving verraden. De tekeningen gingen een verzameling vormen die nog steeds geen relatie had met de codex. In deze fase was de verzameling vermoedelijk in handen van de persoon achter hand C. In een volgende fase gingen de tekeningen en bladen benut en ingeschakeld worden in handschrift Wiesbaden. Nu nam hand 7 het werk over. Die voegde stereotiepe decoraties toe op bladen en teksten die veelal compleet met teksten in zijn bezit kwamen; als hand A schreef hij ook tekstjes op en bij de tekeningen.

---

¹⁶¹ Zie hiervoor, p. 59 en 71.

OVERZICHT VAN DE INHOUD

Hieronder volgt een overzicht van de teksten die in de Wiesbadense codex voorkomen.¹⁶² Per tekst worden vermeld:

- het tekstnummer
- de identificatie van de tekst en de auteur, indien bekend¹⁶³
  - al dan niet gestandaardiseerde titel van de tekst (in klein kapitaal)
  - identificatie van de tekst in het handschrift, indien aanwezig. Wanneer een opschrift later is toegevoegd, is dat tussen rechte haken geplaatst.
  - incipit en explicit (volgens de kritische tekst¹⁶⁴). Van bladvullingen en (rijm)spreuken is alleen het incipit, niet het explicit vermeld.
- Ed.: editie van de tekst naar dit handschrift, of, indien voorafgegaan door *cf.*, naar een ander handschrift
- Par.: parallellevering
- Opm.: alle verdere opmerkingen

1 f. 2ra-2va8: WECH VAN SALICHEIT, inhoudsopgave
Opschrift: [*Dit es de tafele van desen boecke*] Inc.: *Dits hoe god den mensche gemint heeft*. Expl.: *Waer bi de mensce sculdich es te begheerne die bliscap van hemelrike*.

2.1-8 f. 2va9-20: INHOUDSOPGAVE CODEX (1)
Inc.: *Van der O diemen inden advend singt*.

3.1-3 f. 2va21-33: LENERSINSTRUCTIE + COLOFON
Inc.: *Nota. Alse desen boec ghelesen es*.

4.1-2 f. 2vb1-8: INHOUDSOPGAVE CODEX (2)
Inc.: *Dit es een goet ghebet hier achter van sente Jan ewangeliste*.

5 f. 3ra-44va28: WECH VAN SALICHEIT

¹⁶² De teksten die voorkomen op de ingevoegde bladen en ingeplakte tekeningen zijn opgenomen in tabel 4 (p. 93). Wij hebben ons beperkt tot teksten van enige omvang (tenminste twee regels). Dat betekent dat opschriften niet en teksten in banderollen slechts in bijzondere gevallen zijn opgenomen. De teksten hebben een kenletter in klein kapitaal, met volgnummer als op dezelfde pagina meer teksten staan. Alleen de teksten op de ingeschakelde bladen f. 25 (H) en 152 (Q-X) zijn in deze inhoudsopgave opgenomen.

¹⁶³ Onze bijzondere dank geldt Herman Mulder (Koninklijke Bibliotheek Brussel). Zonder zijn hulp was een aantal identificaties (i.h.b. van gebeden) niet mogelijk geweest.

¹⁶⁴ Ook de diakritische tekens zijn opgenomen.

Inc.: *Om dat god alle menschen gheroepen heeft dat eewelike leven te besittene dat hi selve es, ende niemant inder waerheit levende en heet vore gode dan die gode kent – also als onse moeder die heilighe kerke orcond in die collecte Deus adiutor pacis etc, daer staet bescreven dat gode kennen es dleven ende hem dienen es coninc wesen of regneren –, ende om dat so lettelt creaturen soeken te kennen die waerheit die god es,...* Expl.: *Dies moet ons onnen god die vader, die zone entie heilighe gheest. Nu segt alle Amen. Ende bidt met minnen over den priester die dit boec ghetroect heeft uten Latine ende vergadert ten Vlaemsce, ter leeringen van simplen menschen uut minnen.* In marge f. 44v [*Hier eindet die spiegel van den kerstenen ghelove*]

Ed.: Cf. De Belder en Fallon 1970 (diplomatiese editie van hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 280).

Par.: Handschriften: Brussel, KB, II 280, f. 1r-80r; Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1291, f. 1-119; Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 2557(2), fragment. Incunabelen: [The Netherlands: Printer of 'Wech der sielen salicheit', before 5 May 1479] (IDL 4708, Campbell 1776); [Utrecht: Printer with the Monogram, before 5 May 1479] (IDL 4709, Campbell 1777); Utrecht: [Printer with the Monogram], 13 Jan. 1480 (IDL 4710; Campbell 1775).

Opm.: Zie Schepers (in voorbereiding).

6 f. 44va29-vb: TEKST OVER DE O-ANTIFONEN

Opschrift: *Van der O diemen inden advent singt Inc.: Die O diemen inden advent singt ende lude roept, bediedt dat roepen ende verlanghen der propheten...* Expl.: *Ende want elc mint hem selven ende soect sijn eyghen voordeel in al dat hi vermach. Nota bene.*

Opm.: Zie over O-antifonen o.a. LThK 7, kol. 953.

7 f. 45va-50vb6: JEAN GERSON, MIROIR DE L'AME, Middelnederlands

Inc.: *Glorie moet sijn in gode, in wies name, om de zalicheit der zielen des simplen kerstens volcs, ende om hem te bewisene in luttel woerden den staet ons gheloefts, ende om te wetene wat ons god ghebiet ende verbiet, so es dese corte scripture gheordeneert, om dat si verclaert soude worden den ghenen die dicke andre sermone niet horen en mogen.* Expl.: *Ende bidden wi met goeder herten ende met godliker minnen elc vore den andren, dat wi moghen behouden sijn in die ewige bliscap, de welke moet ons verleenen den gewarich, die es ghebenendijt eewelijc in sijn eewich rike. Amen, amen, amen.*

Ed.: Frans/Latijn: Ouy 1998, 2-52; Frans: Glorieux 1960-1973, dl. 7, 193-206, nr. 312.

Opm.: Zie Schepers 2005-2008.

8 f. 50vb7-9: DICTUM OVER DE TRINITEIT, Latijn

Inc.: *Creacio ex patre*

9 f. 50vb10-51ra38: PS.-THOMAS VAN AQUINO, CONCEDE MIHI, MISERICORS DEUS, Middelnederlands

Opschrift: *Dit ghebet maecte ende plach te lesene die heilighe, vercorene leerare sente Thomaes van Aquinen, vander predecaren oerdenen.* Inc.: *Ik bidde u, heere, dore u ontfermherticheit, dat ghi mi verleent al dat u behaghelic es erenstelijc met heeter minnen te begerne, vroedelijc tondersoekene, ghewaerlijc te bekenne ende volcomelic te volbringene, te love enter glorien dijs namen.* Expl.: *Mijn*

goedertieren heere Jhesu, gheeft mi uwer dierer passien ende pinen *toeghevoecht ende medevormich te wesene met penitencien, uwer gaven te orboren in gracen, uwe bliscap te ghebruikene overmids uwe glorie. Die leeft met gode den vader in eenicheden des heilighen gheest van eewen teeuwen. Amen.

Ed.: Cf. Prims 1926, 66; Stracke 1945, 255-257; Axters 1970, 259.

Par.: Brussel, KB, 11795, f. 39r-41r; *olim* Nijmegen, Provinciebibliotheek Nederlandse Jezuïeten, 5000 MS 57 BI (thans KU Leuven, Maurits Sabbebibliotheek van de faculteit Godgeleerdheid), f. 37v-41v.

Opm.: Talrijke handschriften hebben andere versies, cf. Mulder G82.

10 f. 51ra39-51va44: GEBED

Opschrift: [*Eene goede bedinghe*] Inc.: *O hemelsce god, vader, heere alre creatueren, ic neighe ende valle vore u als een besondicht mensce ende claghe met in-nicheit mijns herten dat ic uwer werdicheit so luttel gheacht hebbe ende uwen lof met so cleinen vlite beghert hebbe.* Expl.: *Dat verleene ons die godlike mogentheit des vaders, ende die eweghe wijsheit, onse heere Jhesus Cristus, sinen eenborenen zone, ende die begerlike minne des heilighen gheests. Amen.*

Ed.: Cf. De Bruin 1940, 249-250, 345 (nr. 102A).

Par.: Brussel, KB, 3014-15 (VDG 837), f. 127r-133r.

Opm.: Een andere versie is Mulder G131.

11 f. 51va45-51vb34: PASSIEGEBED

Opschrift: *Dit ghebet maecte die tweentwintichste paens Jan, ende gaf elken mensce die met berouwe alle siere zonden in die jeghenwoerdicheit des heilichs sacraments lase, also menighen dach aflaets als ons heere Jhesus menich wonde hadde, dwelke waren v^m CCC XXV wonden, beteekent in dese veerse: x bis, v, ter c, quibus addas milia quinque; tot fertur Cristus pro nobis vulnera passus.* Inc.: *Ghenadeghe, goedertieren heere Jhesu Criste, ic biddu dore die grote minne daer ghi dmenschelike gheslachte mede minnet doen ghi, hemelsce coninc, hinct ane den cruce met godliker minnen, met sachtmoedeger sielen...* Expl.: *...dat ghi mi ghenadich ende soenlic wilt wesen van alle miere zonden menichfuldicheit, ende een goet ende een heilich eynde mijns levens ende oec een blide ende gloriose op-verstannisse ende verrisenesse ghewerdicht mi te ghevene. Die leeft ende regneert met gode den vader in eenicheden des heilichs gheests van eeuwen teeuwen. Amen, amen, amen.*

Ed.: Cf. Brinkman en Schenkel 1999, 317, nr. 43.1; Meertens 1930-1934, I, 143-45.

Opm.: Zie over de verschillende versies Meertens t.a.p., en over de talrijke handschriften Mulder G64.

12 f. 51vb37-51rb2: AUGUSTIJNKEN, EXPOSITIE OP HET SINT-JANSEVANGELIE

Opschrift: [*Dit es de expositiycy van sente Jans ewangelium in dyetsche. Austijn.*] Inc.: *Sente Johannes ewangeliste, / die met goods gracen wiste / vander godliker verholentheit, / *heeft gescreven ende gheseit / ene ewangelie recht ende claer, / ghelijc dat hier volghet naer, / met sconen woorden wel geseit.* Expl.: *Die dit dichte ende screef, / god die aneden cruce bleef, / moete hem gheven hemelrike / ende ons allen ghemeenlike. / Amen, amen, amen.*

Ed.: Cf. Blommaert 1851, 131-42 (hs. Brussel, KB, 15642-51).

Par.: Brussel, KB, 15659-61, f. 106v-116v; Brussel, KB, 15642-51, f. 184r-189r; Egmond-Binnen, Sint-Adelbertabdij, z.s., fragment.

Opm.: Over de verzameling Augustijnken-teksten in het Brusselse handschrift,

- zie Hogenelst, 1997, dl. 1, 97-99. Lievens 1964 bespreekt het fragment in Egmond-Binnen, cf. Kienhorst 2005, dl. 2, N17; uitvoerig over het oeuvre van Augustijnken: Warnar 2005.
- 13 f. 58rb4-12: RIJMSPREUKEN
Inc.: *Lesen ende beden ende contem<p>leren,...*
- 14 f. 58rb13-16: RIJMSPREUK
Inc.: *Nijt, vrese, minne ende miede,...*
- 15 f. 58rb17-20: RIJMSPREUK
Inc.: *Dese nacht moghen wij ghenesen,...*
- 16 f. 58rb21-23: RIJMSPREUK, Latijn
Inc.: *Si concedis non reabebis; si rehabebis non tam cito;...*
- 17 f. 58va-59rb34: VANDEN VIERE VINGHEREN ENDE VANDEN DUME
Opschrift: [*Dit es vander conscientie*] Inc.: *Daer staet ghescreven [In] Venite, / in manu tua, domine, / sunt omnes fines terre.* Expl.: *Dit es ootmoet volcomelike / ende levet met gode emermeere.*
Ed.: Cf. Blommaert 1851, p. 128-130 (hs. Brussel, KB, 15642-51).
Par.: Brussel, KB, 15642-51, f. 104v-106v; *olim* Nijmegen, Provinciebibliotheek Nederlandse Jezuïeten, 5000 CC 1 (thans KU Leuven, Maurits Sabbebibliotheek van de faculteit Godgeleerdheid), f. 37r-40v. Zie Hogenelst 1997, dl. 2, nr. 137.
- 18 f. 59rb38-45: SPREUK
Inc.: *Oetmoedicheit is al vol wijsheden,...*
- 19 f. 59va1-5: BERIJMD GEBED TOT MARIA, Latijn
Inc.: *Salve regina, peccatorum medicina,...*
- 20 f. 59va6-7: BERIJMD GEBED TOT MARIA, Latijn
Inc.: *Ave Maria rosa, gracia plena fiola,...*
- 21 f. 59va8-59vb2: DIE BESWARINGHE DES LIDENS JHESU CRISTI
Opschrift: *Dits die beswaringhe des lidens ons liefs heeren Jhesu Cristi* Inc.: *Dierste es dat ons heere van beghinne sijns levens bekende die bitterheit sijnre doot; daer om en loech hi noyt, maer hi weende driewarf.* Expl.: *Dese ix poenten ver-swaerden dat liden ons liefs heeren Jhesu Cristi. O lieve heere, nu bid ic u dat dese zware lidene ende pine die ghi om minen wille gheleden hebt, mi, arme mensche, te stade comen moete. Amen.*
Opm.: Een tekst met vergelijkbare titel komt voor in hs. Gent, UB, 1353, f. 74-75. De inhoud verschilt van die in de Wiesbadense codex; zie Reynaert 1996. Ook hs. Brussel, KB, 20105, f. 61r-62v heeft een tekst met dezelfde titel maar een andere inhoud.
- 22 f. 59vb3-60ra8: GROETGEBED TOT JEZUS CHRISTUS
Inc.: *God gruete u, ghenadighe, ontfermhertighe, overvloeiende heere Jhesus Cristus, dat ewighe woort des vaders,...* Expl.: *God grueteu, prijs ende loon ons loons. Leset Pater noster, Ave Maria ende Credo in deum.*

- Opm.:** Een van de vele varianten van groetgebeden, cf. Mulder G97, Meertens 1930-1934, I, 36-37.
- 23 f. 60ra9-60rb9: **Dicta Meester Eckhart**
 Inc.: *Meester Eggaert seide: Ic pense te nacht dat gods hoechede laghe an mine ootmoedichede: ... Expl.: Also dit eenwarf ghesiet in de minnende siele, so en mach si nemmermeer heeten dochter, maer bruut van Cantiken. Dits een van meester Eggaerts leeringhe. Deo gracias.*
Ed.: Ubbink 1978, 206-207.
- 24 f. 60rb10-23: **Vier verborgen dingen**
 Inc.: *Vier dinghen sijn die god en gheen mensche openbaert om IIII poynte wile. Expl.: Dat vierde es die leste dach des oordeels. Ende dats daer omme dat die mensche bliuen sal in godliken vreesen. etcetera*
- 25 f. 60rb24-34: **Antihiërarchische rijmtekst**
 Inc.: *Die papen, alsic versta / en[de] volghen der heligher scriften niet na; ... Expl.: Die gode minnen volghen gode / ende doen gaerne sine ghebode. / Nota bene.*
- 26 f. 62ra-62rb41, 62v-89v: **Beda, Expositio Apocalypseos**, Middelnederlands
 Opschrift proloog: [*Die expositie van Apocalipsi*] Inc.: *Jhesu, coninlike slotel Davids, die daer sluut ende niemant toe en sluut, ende toe sluut ende niemant op en sluut, ontsluit dat licht dijñre vierigher minnen in die duusternissen onser sie-len, also dat ghelincstringhe daer of uytblickende verlichten ende ontfanghen die donkerheit eender ygheliker horender zielen in dijñre enigher minnen. Amen.*
 Expl. proloog: *Welker VII poente voerseit beghin ende eynde u die text clær toent, ende ooc sijn hier in gheroert alle capitelen.* Inc. tekst: *Inden eersten capitel so seghet Johannes dat ons heere Jhesus Cristus hem gheopenbaert heeft dese prophetie, toecomende bi sinen enghel, also als die text houdt, ende beghint...*
 Expl.: *Dat hevet hi gheseghet door der valscher wille, niet door die ghone die simpelike dat si ghelove<n> segghen, in welken die prophetie niet verstomt en wort.*
Ed.: Latijn: Gryson 2001.
Opm.: Zie Schepers 2008.
- 27 f. 62rb42-45: **Berijmde Bede**
 Inc.: *Leset dese scrifte ende verstaet met uwer herten wel,...*
- 28 f. 90ra-91rb41: **Den lof van Maria gemaect op drie staven**
 Inc.: *Nu hoort na mi, ic wil beghinnen / den lof der edelre coninghinne, / Marien, onser soeter vrouwen, / die ons mach helpen uut allen rouwe. Expl.: Spreken wi alle nu / eene Pater noster ende een Ave Marie, / dat god ons allen ghebenedie. Amen.*
Ed.: Cf. Brinkman & Schenkel 1999, 264-271, nr. 26; de Pauw 1893-1997, 1-10.
Par.: Brussel, KB, 15589-623, f. 36rb-37vb; Keulen, Historisches Archiv, G.B. oct. 69, f. 2r-10r.
Opm.: Hogenelst 1997, dl. 2, 45-46, nr. 46.
- 29 f. 91rb42-43: **Rijmspreuk**
 Inc.: *Sinder dat Judas verriet den meester sijn,...*

- 30 f. 91va-30: ARMOEDEDIALOOG 'MEESTER ECKHART'
 Inc.: *Meester Eggaert vraechde eenen mensce wes hem meest ghebrake. Doen antwoerde hem die mensche: Mi ghebreect armoede. Expl.: Hi sal dese iii armoeden hebben over hem.*
 Ed.: Ubbink 1978, 204-205, Dolch 1909, 48-49.
 Par.: Brussel, KB, 15131, f. 14r-15r.
- 31 f. 91va31-91vb38: GEBED VAN SINT ANDREAS
 Opschrift: *Doen die helighe apostel sinte Andries hinc dwaers anden cruce, ontdaen met sinen armen ende met sinen voeten, doen sprac hi dit ghebet, als ons sinte Augustinus scrijft. Inc.: O soete minnentlike, mijn uutvercoren alder liefste heere Jhesu Criste, hore mi Expl.: Bi u en willic niet langher sijn. Hier es, mijn alre liefste heere ende mijn behouder, die wille dijn. Amen.*
 Ed.: Cf. Prims 1926, 214; Latijn: PL 40, kol. 1120-1121.
 Opm.: Zie Meertens 1930-1934, dl. 6, 176.
- 32 f. 91vb39-42: INHOUDSAANDUIDING
 Inc.: *Bescouwens des levens volct hier na, ghescreven in fra<n>sine,...*
- 33 f. 93ra-104ra8: BERIJMDE DIALOOG OVER HET SCHOUWENDE LEVEN
 Inc.: *Jhesus, der soeter zielen leven, / die moet u, jonfrouwe, gheven / u herte, u cracht, ende al u zinne... Expl.: Dat wi nemmer daer of en sceiden, / des onne Jhesus ons selven beiden.*
 Opm.: Zie Kors 1993, p. 63, 68 en 381 n. 10; Wackers (te verschijnen).
- 34 f. 104ra9-108ra: QUESTIEN VAN EENEN GOEDEN SIMPELEN MENSCE
 Opschrift: *Dit sijn questien van eenen goeden simpelen mensche, daer die opperste coninc ziere zielen op antwoert. Inc.: Ic vraghe of men vander godliker godheit yet warachtichs spreken mach. Expl.: Dat moet ons verleenen die in drien personen een warachtich god es, ghebenendijt van eewen tot eewen zonder ende. Amen.*
 Ed.: Lievens 1985, p. 187-208; Duits: Schweitzer 1997.
 Opm.: Nader onderzoek van de tekst in Lievens 1999. Een parallelle tekst is de *Dialoog van meester Eckhart en de onbekende leek*, zie de Vooyts 1910.
- 35 f. 108rb-109ra10: OEFENINGEN VAN EEN GEESTELIJK MENS
 Opschrift: *Dit sijn die oefeninghen die behoren eenen gheesteliken toe Inc.: Int ierste es boven al eenre suvere consciencie, bedi die metten lichame besloten willen sijn in een huus van buten, hem es noot dat sine siele sij besloten int huus van siere consciencien. Expl.: Voert saltu voer oghen hebben dat leven van eenen goeden mensche ende daer na dijn leven leeden, ende altoes dijn leven merken ende sien waerin ende hoe dijn leven scildet ende tsine. O mensche, peinse om dese woerde.*
- 36 f. 109ra11-49: PASSIEOVERWEGING
 Inc.: *Lieve vrient, in gode wiltu wesen in contemplacie, dats swighen ende peinsen om de passie van onsen heere Jhesum Cristum,...* Expl.: *Soe sultune sien met uwen gheesteliken oghen, dats met uwen ghepeinse, ende dan sal god sonder twifel dine claghe ontfaen, ende sal selve sijn in de middel van dijre herten, ende eene ghenoechte met u nemen ende van sinen wine di scenken, ende hine sal di niet moghen weernen sijn ryke. Amen, amen.*

Ed.: Cf. De Gheldere 1896, p. 57-58.

Par.: Brugge, Groot Seminarie, 72/175 (olim 72/97).

Opm.: Een beschrijving van het Brugse handschrift in *Vlaamse miniaturen* 1993, 48-51, nr. 16.

37 f. 109rb1-19: GEBED TOT HET KRUIS

Inc.: *O cruce, weerdelyc, vry, edel, ghebenedijt, dat metten heylighen gods bloede es ghewijt, ic biddu ende vermane...* **Expl.:** *...dat ghi my beschermen moet van allen dien dat my deren mach beede aen siele ende aen lichame. Ende die benedictie verleenne mi in rusten van herten, behouden der salicheit miere sielen ende alle minen vryenden. Amen.*

Par.: Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 565 (hs. uit Brugge), f. 57r-57v; Leuven, UB, D 419 (verloren), f. 62r-62v.

Opm.: Een beschrijving van het parallelle handschrift uit Brugge in *Vlaamse miniaturen* 1993, 36-37, nr. 13, en Oosterman 1995, dl. 2, 349.

38 f. 109rb20-109va22: GEBED OM BESCHERMING

Inc.: *Ik bidde der almoghender, overvloyender godheit gods sonder beghin, ende siere groter grondeloser ontfermherticheit Jhesus Kerst sonder mate,...* **Expl.:** *Soete heere, doet uwe grote ghenadicheit, tot uwer groter gherechticheit maect mi quite van allen miere onsuverheit. Amen. [Dat moet waer sijn.]*

Par.: Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, 565, f. 57v-59v; Leuven, UB, D 419 (verloren).

Opm.: Zie tekst 37.

39 f. 109va23-109vb34: OVERWEGING BIJ DE ZES DAGEN VOOR DE PASSIE

Inc.: *O soete Jhesus, ic bidde u omme die grote minne die u brachte tot Jherusalem, daer ghi quamet vi daghe voer u ghebenedide doot, dat ghi mi ghevet te bekennene mine sonden vi daghe voer mine doet.* **Expl.:** *...comt tot miere doet ende ontfaet mine siele in uwen armen, ende ghevet my al dat ghi met uwer heiligher doet verworven hebt. Dat moet waer sijn. Amen.*

40 f. 109vb35-43: GEBED

Inc.: *O soete heere Jhesus Cristus, ic bidde u bider cracht des gheloeven...*

41 f. 110r: GEBEDEN TOT JOHANNES DE EVANGELIST

Opschrift: *[Dits een goet ghebet van sente Jan ewangeliste]* **Inc.:** *O heileghe Johannes ewangeliste, du best een blickende licht des hemels,...* **Expl.:** *Ende wilt ons, lieve Johannes, geleiden ons ziele als si sal sceiden vanden lichame. Des jonne mi die vader, die sone, die helighe gheest. Amen, amen.*

42 f. 111ra-116vb32: ANTIHIËRARCHISCHE DISPUTATIE

Opschrift: *Nu hoert een disputacie tusschen hem tweende dat daer na volghen sal. Want die waerheit wort dicke wedersproken ende wederproeft, omdat men ghewin mint boven die waerheit.* **Inc.:** *Eene joffrouwe van oerdinen vraechde eenen priester van oerdenen welc dat boechste werc ware dat die mensche doen moechte.* **Expl.:** *Nochtan weten si wel dat dit waer is, alse die scriben ende die phariseen: sij wisten wel dat Cristus waer seide, maer sij en wilden der waerheit niet horen. Ende alsoe eest noch sekerlijc.*

Ed.: Lievens 1982 (inclusief inleiding).

- 43 f. 116vb32-39: SPREUK VAN CHRISTUS
Inc.: *Cristus sprac: Niement en salic geven dien edelen scat des dogens...*
- 44 f. 116vb40-118ra: OVER VIER LICHTEN
Opschrift: [Van III lichten] Inc.: *Onse heere seget: Wandelt inden lichte, op dat ghi kindere blijft des lichts.* Expl.: *Ende dese zoeken dat licht der glorien in gebrukene sondeliker dinc; daer omme zoeken si dat licht der deemsterheden.*
- 45 f. 118rb1-17: KLACHT
Inc.: *Onse heere seget: Soe waer si v selen wesen in een huys, daer selen die drie sijn jegen die twee ende die II jegen die III.*
- 46 f. 118rb18-29: KLACHT
Inc.: *Sente Augustijn seghet: Niet te meer dan gode es bequame dat bassen vanden honden.*
- 47 f. 119ra-vb9: GEBED TOT MARIA VAN AUGUSTINUS
Opschrift: *Dit ghebet heeft van yerst ghescreven sente Augustijn* Inc.: *O waerde zoete moeder gods Maria, coninghinne des hemels, sterre [ende]des meres,...* Expl.: *...ende dat ic dat ewich aenscouwen moet met vruechden, met di, soete moeder Gods, ende met allen saleghen zielen. Amen.*
Opm.: Vermelding van dit gebed in De Vreese 1962, 94.
- 48 f. 119vb10-32: GEBED TOT MARIA
Inc.: *God gruetu, Maria, rose der doghet. God groet u, vyolette der oetmoedicheit.* Expl.: *...helpt mi, arm zondare, toet uwes liefs zoens Jhesus ende uwer ewigher salicheit. Amen, dats te segghene, dat moet waer sijn. In gods namen. Amen, amen, amen.*
- 49 f. 120ra-120va5: Ps.-ANSELMUS CANTUARIENSIS, ADMONITIO MORIENTI ET DE PECCATIS SUIS NIMIS FORMIDANTI, Middelnederlands, excerpt
Opschrift: *Na sente Anselmus leere salmen eenen zieken mensche alse hi sterven sal toespreken oft als hi cranc es aldus* Inc.: *Broeder, sidi des blide dat ghi in kerstene gheloeve sterven sult? Soe sal hi andwoerden met goeder meeninghe: Jaey ic.* Expl.: *Ende spreect dan: Heere, in dinen handen bevelijc u minen gheest. Amen.*
Ed.: Twee andere, van elkaar onafhankelijke vertalingen zijn uitgegeven in Iterson 1847, 185-186, en Govers e.a. 1994, 113-114, tekst 78; Latijn: PL 158, kol. 685-688.
Par.: Negen handschriften vermeld in BNM (sub *Admonitio morienti*).
Opm.: Studie van tekst en genre: Rudolf 1956; VL² (Anselm von Canterbury), kol. 378.
- 50 f. 120vb1-5: RIJMSPREUK
Inc.: *Biechte sonder rouwe / ende vrient sonder trouwe...*
Ed.: Cf. Brinkman & Schenkel 1999, 737, nr. 148.15.
Par.: Brussel, KB, 15589-623, f. 137rb27-30.
- 51 f. 120va6-19, 120vb6-19: GEBED OM BEROUW
Inc.: *Om hoe vele hebbic mesdaen ende mesdoe alle daghe,...* Expl.: *...ende die tranen van Maria Magdalenen, ende die weeninghe van den apostel sente Peeter, die dijns loechende. Des onne mi god. Amen.*

- 52 f. 122ra-123vb22: LADDER MET DERTIG TREDEN
Opschrift: [*Dits douwe testament ende dnyewe Jhesus Cristus*] Inc.: *Sente Jheronimus seit van eenre leere de welke hadde xxx spurten. Expl.: Daer so moete ons bringen Jhesus Kerst bider bede van ziere moeder. Des jonne ons de vader, de zone, de heleghe gheest. Amen, amen.*
- 53 f. 123vb23-40: OVER ZEVEN ZALIGHEDEN
Inc.: *Die mensche die onsen heere ontfact met sonderlingher begherten, onse lieve heere Jhesus Cristus ghevet hem zevenderhande salichede.*
- 54 f. 124ra1-8: DE ZEVEN GAVEN VAN DE HEILIGE GEEST
Opschrift: *Dit zijn de vii gaven vanden helegghen geest* Inc.: *Die eerste es die vreese gods.*
- 55 f. 124ra9-125vb: ZEVEN ZONDEN TEGEN DE HEILIGE GEEST EN ZEVEN GAVEN VAN DE HEILIGE GEEST
Inc.: *Onse heere spreckt in der ewangelie: Die sondecht inden helegghen gheest, ...*
Expl.: *Nu bidde wi alle die dit sien ofte horen sullen, dat si onsen heere bidden die dit te voerscine heeft brocht, dat hi sinen besten niet en ontblive. Segt amen alle de ghene diet horen. Amen, amen.*
- 56 f. 127ra-130va34: PALMBOOMTRAKTAAT
Inc.: *Ascendam in palmam et apprehendam fructus eius. Dit segt Salomon in den bouke van minnen: Ic sal clemmen inden palmboom ende sal nemen ziere vrucht.*
Expl.: *Die blader van desen telghe es ghescreven vander passien gods ende dat versuchten dat die saleghe hebben omme gode onsen heere, die ons allen moete bringen ten ewelike levene. Amen, dat moete waer zijn. Amen.*
Ed.: Cf. Reynaert 1978.
Opm.: De tekst ligt het dichtst bij die in het Berlijnse en Gentse handschrift. Cf. Reynaert 1978, 224-225. Over de tekst, zie Fleischer 1976 en Scheepsma 2001.
- 57 f. 130va35-134vb35: PREEK OVER JOHANNES 8:59
Opschrift: *Dit es daer onse heere hem bedecte doen hem de joden steenen wouden ende ghinc uten temple. Dat volcht hier naer.* Inc.: *Ihesus autem abscondit se et exiit de templo. Jhesus bedecte hem ende ghinc uten temple. Dit beschrijft mijn heere sente Jan, die suptile ewangeliste, in eene ewangelie die men leest vor dese, dat teenen tiden onse heere Jhesus Cristus stont biden temple, den welken hi voerseit uteghinc.* Expl.: *Jhesus danne bedecte hem ende ghinc uut den temple – ten welken temple zij glorie ende eere gheseit –, die met zinen temple ons den uppersten temple inghestitueert hevet. Amen, amen.*
- 58 f. 134vb36-135rb3: LIMBURGS SERMOEN 46
Inc.: *Ortus conclusus es, dei genitrix. Ortus conclusus, fons signatus, surge, prospera, amica mea. Dese antiffene singhet de heleghe kerke in de eere vander heleggher moeder gods, wies helichede dingle loven ende wonderen van harer hoededen.* Expl.: *Ortus conclusus, fons signatus etcetera. Dese woert segt Salomoen.*
Ed.: Cf. Kern 1895.
Par.: Cf. Scheepsma 2005, 168.
Opm.: Een uitvoerige, recente studie over de *Limburgse Sermoenen* is Scheepsma 2005.

- 59 f. 135rb4-135vb: OVER VIER PUNTEN VAN OOTMOED
 Opschrift: *Van IIII punten van oetmoedicheden Inc.: Om dies wille dat die doghet van oemoedicheden so nootdorstich es ten eeweghen levenne te comenne,...*
 Expl.: *...wilstu besitten die hoechede gods, so achtervollecht die oetmoedichede Cristus. Die moet ons verleenen god eewelijc ghebenedijt. Amen, amen.*
/De folia 137-148 moeten gelezen worden in de volgorde 143-146, 141-142, 137-140, 147-148./
- 60 f. 143ra-146ra4: LEER VAN SINT PAULUS OVER DE HEILIGE GEEST
 Opschrift: *Dit es sinte Pauwels leere, ghemaect den heligen gheest ter eeren. Inc.: Die heileghe leerere sinte Pauwels sprekt: Dat dat rike gods binnen ons es, dats gherechticheit, vrede ende blijscap in den heilighen gheest. Expl.: Dat es die meeste wijsheit die een mensche hebben mach, hem selven te bekenne ende gode sinen sceppere te minne, die werelt te versmadene ende die sonden te late-ne. Daer help ons god toe. Amen, amen.*
- 61 f. 146ra5-31: MEMENTO MORI
 Inc.: *Sente Baernaert seit toten kersten menschen: Alle die tijt die di ghegheven es, hoe dune bestaet heves salmen du eyschen in den daghe des oerdeels. Expl.: Ende daer toe oec volghen ledicheit, ghebet sonder innicheit, een reyn leven sonder oetmoedicheit: dats al verloren aerbeit, also de scripture seit.*
- 62 f. 146rb-vb24: PREEK VAN MARIA VOOR HENDRIK VAN CALSTER
 Opschrift: *Dit sermoen preecte ons vrouwe voer broeder Heinrike vander Calstren te Colne Inc.: Ic beghinne inden name Jhesus, inden zoeten name ons lijef heeren Jhesu Cristi. Amen. Expl.: O lieve mensche, ic bidde di doer die minne die ic hebbe te di, ontfermdi selven over di ende coemt te mi. Amen.*
 Ed.: Axters 1947, p. 254-255.
 Par.: Tien handschriften met de tekst in het Middelduits; opsomming in Axters 1947, 239-240.
 Opm.: Vermelding en bespreking van de preek: Axters 1947; Axters 1970, 55; Morvay & Grube 1974, 149, nr. 316; VL², dl. 3, kol. 779.
- 63 f. 146vb25-34: VIER DWALINGEN
 Opschrift: *Dit sijn IIII poenten daer die mensche in doolt Inc.: Dat yerste point es hope langhe van te levne Expl.: Dat vierde es niet te vreesene tfonnesse ons heeren.*
- 64 f. 146vb35-38: DICTUM SINT BERNARDUS
 Inc.: *Sente Bernaert seget: Het es quæt te houdene oetmoedecheit met rijcheden...*
- 65 f. 141ra1-3: SPREUK SENECA
 Inc.: *Senica seeght: Wi souden wandelen...*
- 66 f. 141ra4-va17: OVER DE GOEDERTIERENHEID VAN GOD
 Inc.: *In tweene dinghen machmen proeven die goedertierede gods: deen es dat hi verduldlike spaert den mensche in sonden, dander es dat hine ghenadelike ontfaet alse hi hem bekeert ut den sonden. Expl.: Die ghene oec die vroet sijn, sine*

decken hare sonden niet, ne waer sie beliense gode onse heere Jhesus Cristus, om dat hi goet es ende sine ghenadichede eeuwelec es sonder ende. Deo gratias.

- 67 f. 141va18-142rb20: LEER VAN SINT PAULUS
Opschrift: *Dits sente Pauwels leere Inc.: Sente Pauwels seget: Sijt dat ghi scint ofte sciint dat ghi sijt. Expl.: Een onnaturlec mensche, dats die noch met quaetheden behanghen es. Legt die af, dats ons raet.*
- 68 f. 142rb21-vb, 137ra-va32:¹⁶⁵ ZEVEN WOORDEN VAN CHRISTUS AAN HET KRUIS
Opschrift: *Dit sijn de zevene woerde die onse lieve heere Jhesus sprac aen den heileghen cruyce Inc.: Alse die vroetscap van den vader gherecht was aen den cruyce,... Expl.: Nu bidden wi alle den ghenen diet sien ofte horen sullen, dat si met eenen pater noster bidden voer den ghenen die dit te voersine brochte. Amen, amen.*
Opm.: Teksten met dezelfde titel maar andere inhoud zijn Brinkman & Schenkel 1997, 791-792, nr. III.7, en Mulder, dl. 5, hs. iv 318, f. 96r.
- 69 137va33-137vb24: ZEVEN WOORDEN VAN CHRISTUS AAN HET KRUIS
Inc.: *Onse heere Jhesus sprac vii woerde aen den helegghen cruce. Expl.: Dat zeven de woert was: Vader, ic bevele u minen gheest. Dat verbiet ons onsyverhede.*
Opm.: Teksten met dezelfde titel maar andere inhoud zijn Brinkman & Schenkel 1997, 791-792, nr. III.7, en Mulder, dl. 5, hs. iv 318, f. 96r.
- 70 f. 137vb25-138vb19: DE ACHT ZALIGSPREKINGEN VAN CHRISTUS
Inc.: *Dit es de leeringhe dien Jhesus Cristus, onse lieve heere god, leerde sinen apostelen ende sine jongheren, alse ons sente Matheus ewangeliste beschrijft in de ewanghelie. Expl.: Die dese leeringhe wel hilde, hi ware seker hemelrichs.*
- 71 f. 138vb20-139ra22: OVER OOTMOED
Inc.: *Die baniere Jhesus Cristus dat es oetmoedichede. Expl.: Die ghene die vroet zijn, sine decken hare sonden niet, ne ware si beliense gode, om dat hi goet es ende sine ghenadichede eeuwelijc es. Deo gracias.*
- 72 f. 139ra23-31: EXEMPEL
Inc.: *Een heilich vrouwen zeide: Eest verre dat men zittende dorgaen mach? Expl.: Of zoe segghen wilde: Neent.*
- 73 f. 139rb-va4: GEBED
Opschrift: *Hier beghint een goede oracie Inc.: S[z]oete heere Jhesus, anevest die marghe myere ziele ter alre zoester ende zalichster wonde diere minnen,... Expl.: Daer moet ons toe bringhen die leeft ende regneert in secula seculorum. Amen.*
- 74 f. 139va5-140vb: SINT BERNARDUS OVER GEESTELIJKE ARMOEDE EN LIEFDE
Opschrift: *Sente bernaerd zeghet Inc.: Het nes niet scadelijc wissel te latene alle dinghe om den ghenen die boven allen dingen es,... Expl.: O heere god, lieve heere Jhesus Cristus, ic bidde u met alre myere begherte, dat ghi mi met wwer groter graciën ende wwer karitaten myn herte wilt onsteken. Amen.*

¹⁶⁵ De tekst op f. 137r sluit aan op die van 142v; f. 141 vormt een dubbelblad met f. 148, f. 142 met f. 147, de bladen f. 137-140 hoorden oorspronkelijk thuis tussen f. 142 en 147.

- 75 f. 147ra-151rb13: GERARD VAN VLIEDERHOVEN, CORDIALE DE QUATUOR NOVISMIS, Middelnederlands, excerpten
 Inc.: *Memorare novissima tua et in eternum non peccabis. Dit leert ons die wise man ende bediet dus in onser talen: Ghedinct dijn uterste ende inder ewicheyt en seltu niet sondighen.* Expl.: *Dus est waer ende openbaer bi veel exempelen dat ghedenckenysse des doots den mensche leyt tot penitencye.*
 Ed.: Cf. Dusch 1975.
 Par.: Zie Dusch 1975, 57*-61*.
 Opm.: De tekst bevat delen uit de voorrede en het eerste hoofdstuk van het *Cordiale*.
- 76 f. 151rb14-23: BERIJMDE OVERWEGING VOOR RECHTERS
 Inc.: *Ghi, die gene die rechteren sijt, / hebt in u ghedachte talre tijt...* Expl.: *...die haer neringhe doen ongherechtelicke.*
- 77 f. 151rb24-31: BERIJMDE OVERWEGING
 Inc.: *Weldaet sal dins verbeiden...* Expl.: *...so en wort u die doot nie fel.*
 Par.: Mulder, dl. 6, hs. IV 1010, f. 58r.
- O f. 152ra-rb24: BOETEFORMLIER
 Inc.: *Ik, arm sondich mensche, vertye des viants vander hellen* Expl.: *Ik roepe ghenaden, heere god, ghenade, weest mijns ghenadich arm sondich mensche, ende wilt mi so langhe sparen in desen cranken levене, dat ic mijn leven betren moet ende uwe gracie vercrighen. Des jonne mi die vader, die zone ende die heilighe gheest. Amen, amen.*
- P f. 152rb25-43: BERIJMDE STERVENSOVERWEGING
 Inc.: *Dat eynde versint / eer ghijs beghint* Expl.: *...des bid ic zeer / voer quaet beleyt. / Nota*
- Q f. 152va1-32: BERIJMDE TEKST OVER SINT JORIS
 Opschrift: *Dits hoe sinte Jorijs ridder wart* Inc.: *In wat huyse sinte Jorijs beelde / staet, geluc ende eerste weelde...* Expl.: *...ende met Jhesum regneren ewelike. / Amen.*
- R f. 152va33-37: BERIJMD GEBED TOT SINT CHRISTOFFEL
 Opschrift: *Van sinte Christoffels* Inc.: *O Christoffels, o heylich sant / helpe mi, dat ic zij becant.*
 Opm.: Hetzelfde gebed is te vinden onderaan op f. 16r.
- S f. 152vb1-20: BERIJMDE TEKST OVER IJDELHEID VAN HET BESTAAN
 Inc.: *Trat gaet omme en caent verweren...*
- T f. 152vb21-26: RIJMTEKST OVER MEDEDOGEN
 Inc.: *Als ghi ter tafelen zijt gezeten...*
- U f. 152vb27-31: BERIJMD GEBED
 Inc.: *Die vader in zijnre ewicheit, / de zoene in zijnre ontfermicheit...*
- V f. 152vb32-45: BERIJMDE VANITAS-TEKST
 Inc.: *De tijt gaet vast / wij sijn hier gast...*

Afkortingen

De schrijffhanden 1, 3 en 7 kunnen als belangrijkste in de codex worden aangemerkt. Hand 1 heeft kwantitatief het grootste aandeel, hand 3 kopieerde onder meer de Middelnederlandse vertaling van Beda's Apocalyps-commentaar, die de folia 62-89 omvat, en hand 7 hoort bij de persoon die de definitieve gestalte van de codex bepaalde. Om inzicht te krijgen in het gebruik van afkortingen in de codex, beperken wij ons bij de verdergaande analyse van de abbreviaturen tot deze drie handen. Bij deze handen wordt in onderstaande Algemene karakteristiek door middel van een asterisk aangegeven wanneer de oplossing van de betreffende afkorting in de daarop volgende paragraaf Oplossing van de afkortingen wordt verantwoord.

ALGEMENE KARAKTERISTIEK

Zoals in de meeste Middelnederlandse teksten, wordt slechts een gering aantal afkortingen gebruikt. Bij de verschillende afkortingstekens wordt van elke hand, geplaatst tussen vierkante haakjes, een voorbeeld gegeven.¹⁶⁶ Veruit de belangrijkste zijn de navolgende:

1. *Bovengeplaatste horizontale streep*

- a. boven een vocaal voor het weglaten van een *m* of *n* ('nasaalstreep'):¹⁶⁷
  - [1] 3ra *ōme* (*omme*), *hē* (*hem*), 3rb *adā* (*adam*) 3ra *dienē* (*dienen*)
  - [2] 54va *ōme* (*omme*), 52ra *kerstēliker* (*kerstenliker*), 54va *Adāme* (*Adamme*), 55ra *cōt* (*comt*), 52vb *doē* (*doen*), 53ra *hē* (*hem*), 54ra *quā* (*quam*)
  - [3] 62va *conīc*, *ōme* (*omme*), *hē* (*hem*), *sielē* (*sielen*), *tē* (*ten*)
  - [4] 93ra *ēmer* (*emmer*), *wīnen* (*winnen*), 93rb *cōnen* (*connen*), 93ra *wandelē* (*wandelen*), *enē* (*enen*), 93rb *mē* (*men*), 94vb *zīj* (*zijn*)
  - [5] 104rb *levēs* (*levens*), 106rb *wāt* (*want*), 105va *stēme* (*stemme*), 104ra *goedē* (*goeden*), 104va *zēlvē* (*zelven*),¹⁶⁸ 105ra *dā* (*dan*), *sīj* (*sijn*), 107ra *hē* (*hem*), 107va *lichaē* (*lichaem*)

---

¹⁶⁶ De globale indeling in vijf groepen op basis van het type afkortingstekens is overgenomen van Herman Mulder (zie De Graaf 1980, 296). Afkortingen in Latijnse tekstgedeelten zijn buiten beschouwing gelaten.

¹⁶⁷ Bij een woord als *omme* staat de streep ook boven de *m*.

¹⁶⁸ Hs. *zelue* met het horizontale streepje boven de *u*, zoals de kopiist ook consequent het horizontale streepje in de afkorting van het woord *omme* boven de *m* van *ome* plaatst.

- [6] 108rb *ōme* (*omme*), *sacramēt* (*sacrament*), 108va *mīne* (*minne*), 109rb *minnē* (*minnen*), 108rb *lichamē* (*lichamen*), 108vb *brudegoē* (*brudegoem*)
- [7] 112ra *ōme* (*omme*), 143ra *ēmermeer* (*emmermeer*), 110ra *mȳre* (*mynre*), 110rb *Johānes* (*Johannes*), 142va *Jhāne* (*Jhanne*), 119ra *conīghinne* (*coninghinne*), 146ra *bekennēne* (*bekennenne*), 110ra *optē* (*opten*), 111vb *sondē* (*sonden*)
- [8] 114rb *mīne* (*minne*), *wāt* (*want*), 114ra *vā* (*van*), *papē* (*papen*), *hē* (*hem*), 114rb *andrē* (*andren*), *herē* (*heren*)
- [9] 122va *ōme* (*omme*), 123ra *diēne* (*dienne*), *ghevēne* (*ghevenne*), 123va *quaēt* (*quaemt*), 128va *cōpūctie* (*compunctie*), 122ra *vā* (*van*), *vandē* (*vanden*), *hē* (*hem*), 122rb *doē* (*doen*), 123rb *grā* (*gram*), 128ra *mes-quā* (*mesquam*)
- b. boven *p* (voor *re*):
- [1] 18rb *ṗdekē* (*predeken*), 40ra *ṗcieusen* (*precieusen*)
- [2] Ø
- [3] 62vb *ṗdika'e* (*predikare*)
- [4 5 6 7] Ø
- [8] 114vb *ṗdicatiē* (*predicatie*), 115va *ṗlaten* (*prelaten*)
- [9] 133vb *reṗsenterē* (*representeren*)
- c. vast teken in de afkorting van het voegwoord *ende*, waar het teken boven de *n* van *en* staat (eñ): [alle handen]
- d. bij contractie:¹⁶⁹
- [1] 6rb *xṗs* (*Cristus*), 31va *xṗc* (*Cristus*), 9rb *xṗo* (*Cristo*)
- [2] 54vb *xṗs* (*Cristus*), 55va *xṗm* (*Cristum*), 56va *ghē* (*ghene*)
- [3] 62ra *xṗi* (*Cristi*), 62va *xṗs* (*Cristus*), 62va *iohēs* (*Johannes*), 66ra *rcōre(?)* (*rectore*)
- [4] Ø
- [5] 105va *xṗo* (*cristo*)
- [6] 108vb *jḥs xṗs* (*Jhesus Cristus*), 108va *xṗo* (*Cristo*), 109vb *xṗus* (*Cristus*), 109rb *hṭe* (*herte*), 109vb *iḥrlm* (*Jherusalem*)
- [7] Ø¹⁷⁰
- [8] 114ra *iḥu xṗi* (*Jhesu Cristi*), 116vb *xṗs* (*Christus*) *Xṗus* (*Cristus*), 117vb *iḥc xṗc* (*Jhesus Christus*), 116vb *iḥrlm* (*Jherusalem*)
- [9] 127ra *iḥesū xpṡm* (*Jhesum Cristum*), 127rb *iḥ'u xṗi* (*Jhesu Cristi*), 130va *iḥrlm* (*Jherusalem*)

¹⁶⁹ Het streepje is bij contracties doorgaans boven het woord geplaatst.

¹⁷⁰ Ofschoon bij hand 7 niet altijd een duidelijk verschil te zien is tussen *xps* met een bovengescreven streepje en *xṗ*'s, lijkt ons steeds een apostrof bedoeld te zijn.

e. bij suspensie:

- [1] 7va .cō. (*coninc*), 5va v̄ (*van*), 46vb vrōu (*vrouwen*)
 [2 3 4 5] Ø
 [6] 109ra vernoȳ (*vernoyen*)
 [7 8] Ø
 [9] 128vb cō.dochter (*conincsdochter*), 133va cō (*coninc*)

2. Hoger geplaatste apostrof

a. voor het weglaten van *r*, *re*, *er*, *aer* of *ar*i. door de *v* (of boven de *u*) voor *ver*:

- [1] 3rb v'mindert (*vermindert*), v'kiesen (*verkiezen*), ov'mids (*overmids*)
 [2] 51vb v'holentheit, 52vb hov'de (*hoverde*)
 [3] 62ra v'claringhe (*verclaringhe*), v'winninghe (*verwinninghe*)
 [4] 93ra v'driet (*verdriet*), 99vb ov'luut (*overluut*), 95va v' (*ver*)
 [5] 104ra v'coren (*vercoren*), 105ra v'weentheyte (*verweentheyte*),
 105vb ov'mits (*overmits*), 106va v' (*ver*)
 [6] Ø
 [7] 112vb v'derven (*verderven*), 138va v'stānesse (*verstānesse*),
 151vb v'horē (*verhoren*), ov'zien (*overzien*)
 [8] 114ra v'malendien (*vermalendien*), 115vb ov' (*over*), 114rb
 ov'vloyende (*overvloyende*)
 [9] 122rb v'ghevene (*verghevene*), 133ra v'rees (*verrees*), 134va ov'
 (*over*)

ii. links of rechts van een klinker,

r afgekort:

- [1] *leera'e (*leerare*), *salig'e (*saligre*), *wat'e (*watre*), 13va sout'e
 (*souter*)
 [2] 52rb ande'n (*andren*)
 [3] *ha'e (*hare*), ha'en (*haren*), 64rb wa'en (*waren*), 68vb leera'en
 (*leeraren*), 63rb martela'e (*martelare*), 69rb wat'e (*watre*), 59va
 ma'ia, 62rb mai'a (*Maria*), 69va onghelovighe' (*onghelovigher*)
 [4] Ø
 [5] 107rb mae' (*maer*)
 [6] Ø
 [7] 111va me'ct (*merct*), 112rb suve'se (*suverse*), 112va we'ken (*werken*),
 112vb wa'e (*ware*), 117ra meest'e (*meester*), 148va wae'elec
 (*waerelec*), co'te (*corte*)
 [8] 114rb and'en (*andren*), 116ra and'e (*andre*), 117ra kind'e (*kindre*)
 [9] 135va and'e (*andre*)

re afgekort:

- [1] *he'n (*heren*), *kinde' (*kindere*)
 [2] Ø

[3] *he'n (heren), 62va regne'n (regneren), 68ra broede'n (broederen)

[4 5 6] Ø

[7] 111vb prieste'n (priesteren), 112ra woekera' (woekerare), 119ra, 119rb he'n (heren), 140rb he' (here)

[8] 114ra he'n (heren)

[9] Ø

er afgekort:

[1] *he'e (heere), *he'en (heeren), *and'e (andere), 3va w'elt (werelt)

[2] 57ra h'e (here), 54va kind'e (kindere), 57ra mi'e (miere), ze'e (zeere)

[3] *he'e (heere), *he'en (heeren), *h'en (heren), 62va openba't (openbaert)

[4] 93ra h'en (heren), 96ra menigh'ande (menigherande)

[5] 105ra Hi' (Hier), 106va w'elt (werelt)

[6] 108vb he'en (heeren), 108rb and'en (anderen)

[7] 110ra he'e (heere), 120ra hee'n, 120rb heen' (heeren), 111rb son-d'en (sonderen), 143vb ha's (haers), 145rb wa'e (waere), 148ra wa' (waer), 151rb ha' (haer)

[8] 114rb he'e (heere), 115va se'e (seere), 114va h'en (heren), 114rb morden'en (mordeneren), 115va cled'e (cledere), 115va gheend' (gheender)

[9] 122ra he'e (heere), 122rb hee'n, 128vb heen' (heeren), 128ra ze'e (zeere), 122va leed'e (leedere)

iii. na een medeklinker,

re afgekort:

[1] *and' (andre), *kind' (kindre)

[2 3] Ø

[4] 98rb wacht'n (wachtren)

[5 6] Ø

[7] 139vb sp'ken (spreken)

[8 9] Ø

er (or of oer) afgekort:

[1] *w't (wert, bnw. 'waard'), *w'de (werde, znw. 'waarde'), 4ra vierdew'f (vierdewerf), 3rb ind' (inder), 3va vand' (vander), 4ra recht' (rechter)

[2] 53vb h'ten (herten), 51vb vand' (vander), 52ra ut' (uter)

[3] *w't (wort, impf. wert), *w'den (worden, impf. werden), 62rb menigh'ande (menigherande), 62ra uw' (uwer), 62va priest' (priester), 64ra sond' (sonder), 87va witt' (witter)

[4] 93ra and's (anders), h'ten (herten), 101ra w't (wert, 'waard'), 93vb w't (wort, o.t.t. 'wordt'),¹⁷¹ 93ra w'den (worden, inf. 'worden'), 96va w'ret (werret), 97rb h't (herten), 97va h'de (herde), gh'ne (gherne), 93va willigh' (willigher), sond' (sonder), 95rb d' (der), 96ra h' (her, 'heer')

- [5] 106va h'ten (herten), 104rb d' (der), 106va comt' (comter)
 [6] 108va ond'scheedicheden (onderscheedicheden), 108vb d' (der),
 109rb grot' (groter)
 [7] 111vb w'dich (werdich), 119rb w'dicheit (werdicheit), 120rb an-
 tw't (antwoert) 110rb meest' (meester), moed' (moeder), grot'
 (groter), 111va heilig' (heiliger)
 [8] 114ra priester' (priester), 116rb kind' (kinder)
 [9] 124ra w't (wert), 133ra w'degh (werdeghen), 123ra ond'wind
 (onderwinden), 128va d're (derre), 122va t' (ter), 122vb vand'
 dod' (vander dodder)

aer afgekort:

- [1] *leer's (leeraers), *w't (waert 'in de richting van, naar'), 3ra
 w'heit (waerheit), w'bi (waerbi), 3vb sw'heit (swaerheit), 3ra
 d'na (daerna), 3rb d'mede (daermede)
 [2] 53ra d' (daer), 52rb w' (waer), vrucht' (vruchtbaer), h' (haer)
 [3] 63rb w'heit (waerheit), *h' (haer), 62ra d' (daer)
 [4] 93ra vorw't (vorwaert), d' (daer), 93vb M' (Maer), 93va onw't
 (onwaert),¹⁷² 95rb vorw' (vorwaer), 96ra zw' (zwaer), 98rb,
 103rb w' (waer, 'was')
 [5] 104ra d' (daer), 106va w' (waer)
 [6] 108vb d' (daer)
 [7] 120ra w't (waert)
 [8] 114rb M' (Maer), 117rb D' (Daer)
 [9] 122ra d' (daer)

ar afgekort:

- [1] *w'achtighē (warachtighen)
 [2] 53vb h'ren (haren, bez. vnw.)
 [3] Ø
 [4] 93va w't (wart, o.v.t 'werd')¹⁷³
 [5] 6] Ø
 [7] 120ra ontf'mherticheit (ontfarmherticheit)
 [8] 115va m'telerē (marteleren)
 [9] Ø

171 Voluitgeschreven vorm *wort* alleen in 95vb6, en in 102va39 (*si*) *wordet*; *w't* tot *wort* opge-
 lost in 100rb2, 101ra34 en 102va37; verder 95va47 (*wortstu*), 97ra1 (*worde*). In 95va18 voluitge-
 schreven *wertstu*, in 98va10 *werdi*, in 102ra34 *wert*.

172 Voluitgeschreven (in rijmpositie) 96ra25 *weert*, afgekort in 96ra18 *w't*.

173 Cf. voluitgeschreven vorm *wart* in 93vb5, 96rb34, 96va1, 96vb9, 98rb39, 99rb14, 99vb47,
 100va25, 101vb33 (*warter*), 101va35, 102va46, 102vb18 en 103va2. De afkorting *w't* verder opge-
 lost tot *wart* in 99va49, 101vb49 en 102rb50 (ghi wart).

b. bij contractie:

- [1] 3vb ih's (Jhesus), 4vb 43ra isrl' (Israhel), 38vb ih'c (Jhesus), 4ova ihrl'm (Jherusalem)
- [2] 56rb wlt' (werelt)
- [3] 62ra ih'u (Jhesu), 65ra isr'l (Israel), 66rb, 70va wrl't (werelt), 79vb ihrl'm, 81rb ihr'lm (Jherusalem), 82vb ihrlm's (Jherusalems), 89rb pph'e (prophete)
- [4] 104ra ih's (Jhesus)
- [5] 6] Ø
- [7] 119ra ih's xp's, 120rb ihc' xp'c (Jhesus Cristus), 110ra ih'u xp'i (Jhesu Cristi)
- [8] Ø
- [9] 128vb ih'u (Jhesu)

c. bij suspensie:

- [1] *S' (sente), *leer' (leerare 'leraar')
- [2] 58ra S' (sente)
- [3] 86ra S' (sinte)
- [4] 5 6] Ø
- [7] 111va, 120va, 146ra S' (sente), 145vb S' (sinte)
- [8] 9] Ø

Daarnaast komen enkele bijzondere of minder frequente afkortingen voor:

3. Doorhaling van of krul aan letter of letterdeel

a. *p* met streep door de staart, voor *per*, *paer* of *par*:

- [1] 12ra psoen (persoen), 5vb pde paerde, 12ra padise (paradise)
- [2] 52rb psoen (persoen)
- [3] 62rb psequerende (persequerende), 62vb psecucie (persecucie), 65vb pt (paert)
- [4] 102vb psone (persone)
- [5] 107ra psonē (personen)
- [6] Ø
- [7] 147va psonē (personen), 151rb ptie (partie)
- [8] 116va pdoene (pardoene)
- [9] Ø

b. horizontale streep door schacht stokletters:

- [1 2 3 4 5 6 7 8] Ø
- [9] 123va kke (kerke), 133vb makkiijn (makerkijn), 124ra ewāgel (ewan-gelie)

- c. *p* met krul door de staart, voor *pro*: [1] 8rb *pfete* (*profete*), 12rb *pfite-lijcste* (*profitelijcste*), 27rb *pevē* (*proeven*)
 [2] Ø
 [3] 62ra *pphetien* (*prophetien*)
 [4] 93rb *pphete* (*prophete*)
 [5] Ø
 [6] 108rb *pphete* (*prophete*)
 [7] 111rb *ppheten* (*propheten*), 147va *pphete* (*prophete*)
 [8] 115ra *ppheten* (*propheten*), 115vb *pchiane* (*prochiane*)
 [9] 122va 128ra *pphete* (*prophete*), 135ra *pfiteert* (*profiteert*)
- d. krul aan lange eind-s, lus of haal aan laatste letter:
 [1] 36rb *vors/* (*vorseit*), 29vb *s/* (*seit*), *zc/* (*zie onder, 5e*), 22rb, 23rb *august/* (*augustijn*), 23vb *aug/* (*augustijn*)
 [2] Ø
 [3] 71ra *vors/* (*vorseit*), *zc/* (*zie onder, 5e*), 65vb *d/* (*denier*)
 [4 5 6 7] Ø
 [8] 117va *des/* (*deser*)
 [9] 135vb *s/* (*sente*)
4. *Bovengescreven letters*
- a. vocaal, voor *r* plus die vocaal:
 [1] 7va *w^ake* (*wrake*), 9ra *sac^ament* (*sacrament*), 17vb *g^atien* (*gratien*), (in de afkorting voor *etcetera*, zie onder, 5e), 8va *g^egori⁹* (*Gregorius*), 27va *v^ome* (*vorme*), 38rb *g^oot* (*groot*)
 [2] Ø
 [3] 72rb *g^aven* (*graven*), 75ra *sp^ac* (*sprac*), 86rb *sac^amente* (*sacramente*), (in de afkorting voor *etcetera*, zie onder, 5e), 74rb *v^owē* (*vrouwen*), 79vb *g^ot* (*groot*), *g^oten* (*groten*)
 [4] 98rb *v^agē* (*vragen*), 99va *sp^ac* (*sprac*), 100rb *ont^owe* (*ontrouwe*)
 [5 6] Ø
 [7] 140rb *gt^aie* (*contrarie*), 147va *soc^ates* (*Socrates*), 148rb *g^ave* (*grave*), 150va *sp^ac* (*sprac*), 147vb *g^ote* (*grote*)
 [8] 114rb *sp^ac* (*sprac*), 115vb *sac^amente* (*sacramente*), 117ra *g^acie* (*gracie*), 116va *g^ote* (*grote*)
 [9] 130ra *g^acie* (*gracie*)
- b. *a* boven *q*, voor *ua*:
 [1] 8ra *q^alijc* (*qualijc*), 38rb *q^adē* (*quaden*)
 [2 3 4 5 6 7 8 9] Ø
- c. superscripte *t* na *-h*, voor *-heit*
 [1] 19vb *ghemaeth^t* (*ghemaetheit*), 29rb *soeth^t* (*soetheit*)

[2 3 4] Ø
 [5] 105va edelh^t (edelheit)
 [6 7 8 9] Ø

5. *Bijzondere of conventionele tekens*

a. het 3-teken

[1] 11ra d3 (dat), 18vb seg3 (seget), 20rb m3 (met), 19vb n3 (niet)
 [2] d3 (dat), 54ra m3ten (metten), 56va n3 (niet)
 [3] 65rb d3 (dat), 77vb segh3 (seghet), 69rb m3 (met), 82vb n3 (niet),
 63vb verborghent3 (verborgentheit), clærh3 (clærheit)
 [4] 93ra, 98ra n3 (niet), 98ra m3 (met)
 [5] 105ra n3 (niet), 105ra m3 (met), 106vb volgh3 (volghet)
 [6] 108rb m3 (met)¹⁷⁴
 [7] 150ra d3 (dat), 119ra, 146vb m3 (met), 147rb sprek3 (spreket), prek3
 (preket), 147va hev3 (hevet)
 [8] 115va seg3 (seget)
 [9] 124vb 135vb m3 (met)

b. hoger geplaatst 9-teken voor *-us*

[1] 4va ald⁹ (aldus), 7ra paul⁹ (Paulus)¹⁷⁵
 [2] 55rb d⁹ (dus)
 [3] 63ra nichola⁹ (Nicholaus), 68ra Jhe'onim⁹ (Jheronimus)
 [4] 93vb ald⁹ (aldus), 98ra d⁹ (dus)
 [5 6] Ø
 [7] 120ra, 147vb ald⁹ (aldus), 119ra nazaren⁹ (Nazarenus), 120ra anselm⁹
 (Anselmus), 145vb aug⁹tij (Augustijn), 147rb Augustin⁹ (Augustinus),
 bernard⁹ (Bernardus) 147vb galien⁹ (Galienus), medic⁹ (medicus)
 [8] Ø
 [9] 135vb ald⁹ (aldus), 122ra Jheronim⁹ (Jheronimus), 123rb ihes⁹ (Jhe-
 sus), gregori⁹ (Gregorius), 135vb paul⁹ (Paulus)

c. 9-teken voor *con-* of *com-*

[1] 7rb 9t^arie (contrarie), 18rb 9sienciē (consiencien), 20rb 9dicien (con-
 dicien)
 [2 3 4 5 6] Ø
 [7] 112ra 9sacreerne (consacreerne), 140rb 9t^arie (contrarie)
 [8] 114ra 9trarie (contrarie), 114vb 9mendatiē (commendatien)
 [9] 135b 9sciencie (consciencie)

¹⁷⁴ Deze afkorting kan door hand 7 aan het einde van de regel (f. 108rb29) zijn toegevoegd.

¹⁷⁵ De afkorting *S⁹ augt⁹* aan het eind van 4vb27 hebben wij opgelost als *sente Augustijn*.

- d. superscripte ∞ voor *ur*
 [1] 8vb scrift ∞ e (scripture), 22va fig ∞ e (figure)
 [2 3 4 5 6 7 8 9] Ø
- e. et-teken
 [1] 3ra 3ova zc^a zc (etcetera)
 [2] Ø
 [3] 62va 73ra 73va zc zc^a (etcetera)
 [4 5 6 7 8] Ø
 [9] (in Latijnse tekst) 127vb z (et) zc^a (etcetera)

Ten slotte kort hand 4 (de kopiist van de *Berijmde dialoog*) in 102va7 *Ionfrou* af door *Ionfr* gevolgd door een punt.

KEUZE VAN DE OPLOSSINGEN

De abbreviaturen zijn opgelost in overeenstemming met de voluitgeschreven vormen van de betreffende kopiist. De oplossingen bij de verschillende schrijfhanden kunnen variëren. In het navolgende worden de belangrijkste specifieke problemen bij de schrijfhanden 1, 3 en 7 behandeld.

1. *Bijzonderheden hand 1 (f. 1-51)*

In de teksten die door hand 1 zijn geschreven, doet zich slechts één problematische afkorting voor, maar deze stelt de uitgever dan ook voor serieuze problemen.

- (1) De hoger geplaatste apostrof is vooral een afkorting voor combinaties van verschillende vocalen gevolgd door *r*, die op verschillende manieren voluit geschreven kunnen worden.

- a. afkorting voor ‘aar’ (nieuw Nederlands (hierna *NN*) *waarheid*, *daar*, *maar*)

In het Middelnederlands zijn – mede afhankelijk van de lengte van de klinker – verschillende spellingsvormen mogelijk:

(waarheid) *waerheit*, *wair-*, *war-*, *wer-*, *ware-*

(maar) *maer*, *mar*, *mer*, *mare*

(waar) *waer*, *waere*, *ware*, *war*

(haar): *haer*, *hare*

(in de richting van, naar) *waert*, *wert*

(waarde, waard) *waerde*, *werde*; *waert*, *wert*

b. afkorting voor 'oor' (NN *woord, antwoord*)

In het Middelnederlands zijn – mede afhankelijk van de lengte van de klinker – verschillende spellingsvormen mogelijk:

(antwoorden): o.a. *antwerden, antwoerden, antwoorden*

c. afkorting voor 'eer' (NN *heer*)

In het Middelnederlands zijn verschillende spellingsvormen mogelijk:

(heer): *heer, here, heere*

Deze mogelijkheden leiden tot concrete problemen, enkele oplossingen van afkortingen vereisen een afzonderlijke verantwoording.

(a) 'leraar, leraren'

De volgende afkortingen komen voor:¹⁷⁶

enkv.

- leer', 41rb
- leera'e, 43ra

mv.

- leer's, 20va, 27vb, 31vb, 32ra, 32ra, 33ra, 33ra, 33vb, 34ra, 36va, 36vb, 40vb, 41va (5x), 43ra, 44ra

De volgende voluitgeschreven vormen komen voor:¹⁷⁷

- *leerare* (enkv.) 5ra, 5rb, 11vb, 20ra, 23vb, 31rb, 33rb, 35ra, 39ra, 41rb, 41vb, 42vb, 43ra, 43rb, 43vb
- *leeraers* (mv.) 22rb, 28rb, 29va, 41va (2x), 44ra

De afkortingen zijn in overeenstemming met de voluitgeschreven vormen opgelost:

- leera'e : *leerare*
- leer's : *leeraers*

Dit betekent dat andere mogelijke oplossingen voor *leer's* – te weten *leerre(s)* of *leerer(s)* – niet zijn gebruikt.

(b) 'heer'

De volgende afkortingen komen voor:¹⁷⁸

enkv.

- he'e, 4vb, 5ra, 5rb, 6vb, 10rb, 10va, 11rb (2x), 13rb (2x), 13vb, 17va, 18rb, 18va
- he'en (2e nmv.), 9rb, 10rb (3x)

¹⁷⁶ Dit is een volledige lijst van de betreffende afkortingen.

¹⁷⁷ Dit is een volledige lijst van voluitgeschreven vormen.

¹⁷⁸ De reeks voorbeelden is het resultaat van een uitgebreide steekproef.

– he'n, 6ra, 10ra

– h'e, 39vb

mv.

– he'en, 13va

De volgende voluitgeschreven vormen komen voor:¹⁷⁹

enkv.

– heere, 19rb, 21vb, 34rb

– heeren, 10ra

mv.

– heere, 5rb

De afkortingen zijn in overeenstemming met de voluitgeschreven vormen opgelost:

– he'e: *heere*

– he'en (2e nv.): *heeren*

– he'en (mv.): *heeren*

– he'n: *heren*

– h'e: *here*

(2) De hoger geplaatste apostrof wordt ook gebruikt bij de uitgang van meervoudsvormen. Ook hier zijn er enkele lastige gevallen.

(a) 'kinderen'

De volgende afkortingen komen voor:¹⁸⁰

mv.

– kinde', 3ra, 9rb (3x), 12va, 17vb (3x), 18ra, 18vb, 19rb (2x), 20rb, 39va (2x), 41vb, 42va (2x), 42vb, 43ra

– kinde'n, 4vb (2x), 10rb

– kind', 10ra, 20vb, 31va

De volgende voluitgeschreven vormen komen voor:¹⁸¹

– *kindere*, 9rb, 9va (2x), 9vb, 19rb (2x), 19va, 23rb, 38vb

De afkortingen zijn in overeenstemming met de voluitgeschreven vormen opgelost:

– kinde': *kindere*

– kind': *kindre*

Problematisch is *kind'*. Aangezien de kopiist bij andere woorden een voorkeur heeft voor meervoudsvorming met *-re* in plaats van *-er*,¹⁸² is ervoor gekozen deze vorm op te lossen als *kindre*.¹⁸³

179 Dit is een volledige lijst van voluitgeschreven vormen.

180 Dit is een volledige lijst van de betreffende afkortingen.

181 Dit is een volledige lijst van voluitgeschreven vormen.

182 O.a. *oerdeele* (3x), *rechtre* (2x), *sceppre*, *verdoemdre* (3x); cf. *andre*.

183 Volledige lijst van de betreffende oplossingen: 10ra, 20vb, 31va.

(b) ‘anderen’

De volgende afkortingen komen voor:¹⁸⁴

enkv.

- and’, 4vb, 7va, 12vb, 13vb, 17ra, 21vb, 22ra
- and’e, 7ra, 7va, 7vb

mv.

- and’, 6ra, 6va, 6vb, 7ra
- and’e, 9vb, 23vb

De volgende voluitgeschreven vormen komen voor:¹⁸⁵

enkv.

- andre, 21vb, verderop in de tekst zeer frequent¹⁸⁶
- andrē, 4vb, 5ra, 7va (2x), 19ra (2x)
- andren, 21vb
- andere, 5vb, 13ra
- anderē, 7va

mv.

- ādre, 18vb, 23ra
- ander, 26ra (slechts eenmaal)
- andrē, 22ra, verderop in de tekst zeer frequent
- andre, 20rb, 23ra (2x)
- anderē, 6va (3x), 7ra (2x), 7va, 7vb
- andere, 6vb, 8vb, 12rb
- anderen, 8ra
- ander liede, 11rb
- andre lieden, 23ra (2x), 26rb (2x)

De afkortingen zijn in overeenstemming met de voluitgeschreven vormen opgelost:

- and’ : *andre*
- and’e : *andere*

Problematisch is alleen de afkorting *and’*, die kan worden opgelost als *andre* of *ander*. Slechts tweemaal komt *ander* voluitgeschreven voor (eenmaal in de combinatie *ander liede*); vooral in het tweede deel van de tekst komt *andre* daarentegen heel frequent voor. Om die reden is er voor gekozen de afkorting *and’* op te lossen als *andre*.

¹⁸⁴ De reeks voorbeelden is een selectie uit het onderzoek van de gehele tekst *Wech van salicheit*.

¹⁸⁵ Dit is een volledige lijst van voluitgeschreven vormen.

¹⁸⁶ De frequentie van *andre* neemt verder toe in tekst 8: Gerson, *Miroir de l'ame*.

(c) ‘zalige’ (mv.)

De onvastheid van spelling van het Middelnederlandse woord voor ‘zalige’ is extreem. Als voorbeeld kan dienen *Vanden ghiften...* op f. 43ra-44rb. Hier vinden we vlak bij elkaar de volgende verzameling afgekorte en voluitgeschreven spellingvarianten (in alle gevallen van 2de nv. mv.). Er is dus geen systeem te ontdekken in de spelling van dit woord.

Spellingvarianten ‘van de zaligen’:

- afgekorte vormen (9): *der saleg’e*, *zaleg’e* (3x), *saleg’e* (2x), *zali-g’e*, *salig’e*, *salegh’e*
- voluitgeschreven zonder elisie (6): *der saliger* (2x), *der zalighere*, *der salegher*, *zaleghere*, *salegher*
- voluitgeschreven met elisie (15): *der zaligre* (2x), *der salegre* (2x), *der saligre*, *der zalegre* (2x), *zalegre* (5x), *zalgre*, *saligre*, *zaligre*

Bij het voluit schrijven van de vorm *salig’e/zalig’e* moet een keus gemaakt worden tussen de vorm met of zonder elisie van de voorlaatste lettergreep. De vorm met elisie is duidelijk frequenter en is daarom verkozen. Het is niet mogelijk om de oplossing van de afkorting af te laten hangen van de woordvormen die in de context voluit geschreven worden, want zoals uit dat ene hoofdstuk blijkt, is absoluut geen sprake van consistentie in de context.

(3) Enkele specifieke gevallen

sente/sinte

De afkorting is *S’*. Hand 1 schrijft zeven maal voluit *sente* en nooit voluit *sinte*. Daarom is *S’* opgelost als *sente*.

watere/watre

Vijfmaal komt *wat’e* voor. Aannemelijk lijkt de oplossing van de afkorting als *watere* (in overeenstemming met het richtinggevend principe dat de apostrof in dergelijke gevallen meestal voor *re* of *er* staat). Eenmaal komt echter de voluitgeschreven vorm *watre* voor. Daarom is er in dit geval voor gekozen de apostrof slechts door de *r* te vervangen en dus *watre* te schrijven.

waert/wert (‘in de richting van’)

Voluitgeschreven vormen komen niet voor. Er is gekozen voor de meest gangbare vorm in het Middelnederlands: *waert*.

werde/waerde, *waert/wert* (znw. ‘waarde’, bnw. ‘waard’)

Voluitgeschreven vormen komen niet voor. Er is gekozen voor de meest gangbare vormen in het Middelnederlands: *werde*, *wert*.

waracht.../waeracht...

Tweemaal komt de voluitgeschreven vorm *waracht-* voor (3vb *warachtichede*; 29rb *warachtighe*).¹⁸⁷ De afgekorte vormen zijn dienovereenkomstig opgelost.

2. *Bijzonderheden hand 3 (f. 59v-91, 109-110)*

Het problematische afkortingsteken is opnieuw de hoger geplaatste apostrof.

(1) 'haar'

Een van de lastigste kwesties is de oplossing van de afkortingen voor *haer/hare*. De voluitgeschreven vormen *haer* en *hare* komen veelvuldig voor. Ze blijken in feite uitwisselbaar en worden gebruikt voor verschillende pronomina (pers./bez. vnw.), in verschillende naamvallen en bij verschillende personen enkelvoud en meervoud.

De volgende afkortingen komen voor:

- h', 70ra, 70rb, 82va, 85vb (4x)¹⁸⁸
- ha'e, 65rb, 66ra, 66rb, 70rb, 79va, 81rb
- h'a, 81vb

De afkortingen zijn als volgt opgelost:

- h' : *haer*
- ha'e : *hare*

De oplossing *haere* voor *ha'e* is in principe mogelijk. Wij komen de vorm *haerre* echter slechts één keer tegen in de bovenste regel van kolom 69rb. Daarom komt deze oplossing feitelijk niet in aanmerking.

(2) 'heer'

Het probleem met *he'e* is analoog aan dat bij hand 1. De volgende afkortingen komen voor:

- he'e, he'en (frequent)
- he'n, h'en (zeldzaam)

De volgende voluitgeschreven vormen komen voor:

- heere 1x (78rb)
- heeren 1x (69ra)

De voluitgeschreven vormen zijn weinig talrijk. Aangezien de kopiist echter de neiging heeft een scherplange ê als *ee* te schrijven, is voor de volgende oplossingen gekozen:

¹⁸⁷ Dezelfde hand schrijft *ghewarachtich* en *ghewareghen* in tekst 9.

¹⁸⁸ Dit is een volledige opsomming.

- he'e : *heere*
- he'en : *heeren*
- he'n : *heren*
- h'en : *heren*

(3) 'worden', 'wordt'

De vergaande inconsequentie van de kopiist wat betreft de voluitgeschreven vormen *worden* en *werden* blijkt onder meer uit deze zin: ...*hi sal worden gheheten dat kint ende sal werden toegevoeghet...* (tekst 26 commentaar, r. 186-87). Dezelfde inconsequentie doet zich voor bij de voluitgeschreven vormen *wert* en *wort*. Toch zijn de voluitgeschreven vormen *wort*, *worden* veel talrijker.

- *wert* 14x
- *wort* 44x
- *werden* 42x
- *worden* 133x

De afkortingen *w't* en *w'den* van werkwoordsvormen in de tegenwoordige tijd zijn als regel opgelost naar analogie met de meest voorkomende voluitgeschreven vormen in de context. Dat betekent dat vrijwel steeds *wort*, *worden* is opgelost. Anders ligt het bij enkele gevallen waar het waarschijnlijk gaat om een vorm van het imperfectum. Daar is gekozen voor *wert*, *werden*, omdat dit de meest gangbare vormen van het imperfectum lijken te zijn.

(4) Opvallende aspecten hand 3

Een aantal courante afkortingen komt in het schrift van hand 3 niet voor, zie het teken voor lege verzameling Ø in het overzicht. In plaats van de superscripte *t* voor *-eit* in het suffix *-heit* gebruikt hand 3 uitlopend het teken 3.

3. *Bijzonderheden hand 7* (f. 110r, 111-113, 119-120, 137-151)

Hand 7 gebruikt weinig afkortingen, en er zijn weinig verschillende afkortingen. Alles duidt erop dat dit een weinig geoefende kopiist is. Problemen bij de oplossing van de afkortingen zijn er dan ook niet. Ook bij deze hand komt een aantal courante afkortingen niet voor.

sente/sinte

De afkorting is S'. Deze afkorting is opgelost in overeenstemming met de meest voorkomende voluitgeschreven vorm in de context. Het blijkt dat hand 7 in de ene tekst kiest voor *sinte* en in de andere voor *sente*.

Verantwoording van de editie

EDITIEPRINCIPES

Het doel is om alle teksten uit het verzamelhandschrift Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10 in een ‘beperkt-kritische editie’ aan de lezer ter beschikking te stellen. Het fundamentele principe dat hierbij is gevolgd, is dat emendaties in de tekst uitsluitend worden toegepast bij evidente, zinsverstorende fouten. Uit dit principe vloeien de volgende uitgangspunten voort:

- Niet al de fouten die op grond van parallellevering kunnen worden aangewezen, zijn geëmdendeerd. Wanneer de lezing van het Wiesbadense handschrift grammaticaal correct en inhoudelijk zinvol is, wordt deze niet gewijzigd.¹⁸⁹
- In sommige gevallen is de lezing van het handschrift weliswaar zinvol maar maskeert zij tegelijkertijd een belangrijke fout ten opzichte van de parallellevering. Deze gevallen zijn vermeld en eventueel toegelicht in een voetnoot.¹⁹⁰
- Evidente, zinsverstorende fouten die met voldoende zekerheid kunnen worden verbeterd, zijn geëmdendeerd. Bij twijfel hebben we ons onthouden van emendatie. Tevens onthouden we ons zoveel mogelijk van conjecturen.
- Uit respect voor de grilligheid van morfologie en grammatica van het Middelnederlands is in de spelling en de woordvormen uiterst terughoudend ingegrepen. Dit gebeurt uitsluitend in gevallen waar niet-ingrijpen tot grote onduidelijkheid van de tekst leidt.
- Waar de betekenis van de tekst onduidelijk is en de tekst niet kan worden geëmdendeerd, is dit opgemerkt in een voetnoot.¹⁹¹
- De mate van kritisch ingrijpen is niet bij alle teksten gelijk. Uniformiteit is op dit vlak niet realiseerbaar en ook niet wenselijk. Vele teksten zijn alleen in dit handschrift overgeleverd, waardoor de mogelijkheid tot emendaties beperkt is. Emendaties zijn frequenter in teksten met parallellevering of waar een brontekst voorhanden is.¹⁹²

---

¹⁸⁹ Bijvoorbeeld tekst 5, *Wech van salicheit*, r. 1188/9, 1223.

¹⁹⁰ Bijvoorbeeld tekst 5, *Wech van salicheit*, r. 4: *adiutor/auctor*; omissie bij r. 1612.

¹⁹¹ Bijvoorbeeld tekst 26, *Apocalyps-commentaar*, r. 75.

¹⁹² Dit doet zich voor bij de vertaling van tekst 7, Gerson, *Miroir de l'ame*, waar het Frans soms

PRESENTATIE VAN DE TEKST, SPELLING EN INTERPUNCTIE

Het is de bedoeling de lezer een zinvolle en begrijpelijke tekst aan te bieden. Dit betekent dat een heldere interpunctie voor elke tekst van groot belang is. Veel van de teksten zijn inhoudelijk complex, en een goede interpunctie maakt ze beter toegankelijk.

Proza wordt weergegeven als lopende tekst, die ten behoeve van een goed begrip is gestructureerd door middel van alinea's. Bij versteksten wordt de regelverdeling van het handschrift gevolgd. De tekststructurering in het handschrift is kritisch gehanteerd (zoals hieronder is toegelicht).¹⁹³ Paragraaftekens zijn niet weergegeven. Latijnse woorden en citaten zijn gecursiveerd; in het geval van lemma's is klein kapitaal gebruikt.

1. *Structurering*

- Iedere tekst heeft een door de editoren toegevoegd nummer, dat in de marge is geplaatst.
- Een eventueel opschrift bij een tekst staat in vet.¹⁹⁴ Er komen twee soorten opschriften in het handschrift voor:
  1. opschriften die door de kopiist zijn geschreven als onderdeel van het oorspronkelijke schrijfproces van de codex;
  2. opschriften die later zijn toegevoegd (doorgaans door hand 7), en die dienen als leesaanwijzing of om het gebruik van de codex te vergemakkelijken. Deze latere opschriften zijn redactionele ingrepen. Ze zijn gemarkeerd met de tekens ►◄ rond het opschrift.
- Overige structureringen van de tekst:
  1. Eventuele hoofdstuktitels staan cursief.
  2. Lemmata in exegetische teksten staan in klein kapitaal.
  3. Witregels zijn toegevoegd in een beperkt aantal teksten waar de structurering van het handschrift of de inhoudelijke structuur van de tekst hier aanleiding toe geeft.

---

duidelijk maakt wat de Middelnederlandse kopiist bedoelde maar abusievelijk niet schreef. Ook in het geval van tekst 26, het Apocalyps-commentaar, waarvoor het commentaar van Beda de belangrijkste bron is, maakt het Latijn soms duidelijk wat er in de Middelnederlandse tekst ontbreekt of wat er anderszins aan mankeert.

¹⁹³ Dit principe leidt bijvoorbeeld tot vergaande ingrepen in de presentatie van de tekst van het Apocalyps-commentaar.

¹⁹⁴ Bij de opschriften is geen onderscheid gemaakt tussen titels en rubrieken, omdat het in veel gevallen niet mogelijk is om te onderscheiden tussen een lange titel en een korte rubriek. Er zijn ook geen opschriften die bestaan uit een combinatie van titel en rubriek, waarbij het onderscheid evident zou zijn.

---

2. *Behandeling van de handen*

De verschillende handen zijn in de codicologische beschrijving onderscheiden. Tabel 2 (op p. 28) laat zien welke handen welke tekstdelen hebben geschreven.

- Bij iedere tekst is de schrijfhand in het paleografisch commentaar vermeld.
- Bijzondere vermelding verdient hand 7. Deze hand schreef niet alleen een groot tekstdeel aan het eind van de codex, maar is tevens verantwoordelijk voor diverse opschriften, titels en bladvullingen, die in een afsluitende werkfase her en der in de codex zijn aangebracht. Omdat deze redactionele werkzaamheden principieel verschillen van het werk van de overige kopiïsten, zijn deze overal expliciet aangemerkt.

3. *Interpunctie en spelling*

- De interpunctie en het gebruik van *i*, *j*, *u*, *v*, en *w* in de Middelnederlandse tekstdelen zijn aangepast aan het hedendaagse gebruik. Allografen van de *i*, de *s*, de *r* en de *v* zijn gestandaardiseerd. Hoofdletters zijn geschreven bij eigennamen en aan het begin van een zin.
- In de Latijnse tekstdelen wordt nooit de *j* gebruikt maar steeds de *i* en is het foneem ‘v’ getranscribeerd als *v* (bijv. *voluntas*). De *x* in o.a. *xps* is volgens de Latijnse normen getranscribeerd als *Ch* (dus *Christus*, en niet zoals in de Middelnederlandse tekstdelen als *Cristus*).
- Dubbele punt en hoofdletter: na een dubbele punt wordt een hoofdletter gebruikt wanneer er directe rede of een citaat volgt. Bij opsommingen en uitleg volgt een kleine letter.
- Aanhalingstekens:
  1. Bij een citaat of directe rede worden in de regel geen aanhalingstekens gebruikt, omdat veelal niet duidelijk is waar het citaat of de directe rede eindigt. In een zeer beperkt aantal gevallen zijn wel aanhalingstekens gebruikt, namelijk daar waar ondubbelzinnig sprake is van een citaat of directe rede én waar bovendien de duidelijkheid van de tekst markerings van citaat of directe rede vereist.¹⁹⁵
  2. Aanhalingstekens zijn gebruikt om te verwijzen naar het woord of de uitdrukking zelf, gewoonlijk om de betekenis daarvan te omschrijven.¹⁹⁶

---

195 Goede voorbeelden zijn tekst 5, r. 78/9, 3092/3.

196 Goede voorbeelden zijn tekst 5, r. 90, 390/1, 393.

- Romeinse cijfers staan in klein kapitaal wanneer ze in de tekst als hoofd- of rangtelwoord functioneren.
- Wanneer Romeinse cijfers onderdeel van een woord vormen (zoals in *.iii.voldicheit*), zijn ze als woord uitgeschreven (*drievoldicheit*).¹⁹⁷
- Afkortingen zijn opgelost in overeenstemming met voluitgeschreven vormen van de betreffende kopiist. Zie over de problemen die daarbij optreden p. 120-126.
- Bij de weergave van varianten is de spelling van de handschriften gehandhaafd.

4. Woordscheiding

De kopiïsten hebben de gewoonte om van vele woorden de woorddelen los te schrijven. In de editie is de schrijfwijze van de kopiïsten gevolgd. Niet aaneengeschreven bleven daarom voegwoorden als *op dat*, *om dat*, voornaamwoordelijke bijwoorden als *daer in*, *hier mede*, voornaamwoorden als *die ghene*, *den ghenen*, *hoe sulc*, *hem selven*, bijwoorden als *al daer*, *al hier*. Op deze regel gelden de volgende uitzonderingen. Wél aaneengeschreven, ten behoeve van de duidelijkheid, werden de delen van zelfstandige naamwoorden, werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden, bijvoorbeeld *in ghedoemte*, *in leyden*, *mede formich*.

5. Ingrepen in de tekst

De plaatsen waar de kritische tekst afwijkt van de tekst in het handschrift, zijn op de volgende manieren zichtbaar gemaakt:

1. Tussen spitse haken (< >) staan woorden of letters die door de editoren zijn toegevoegd. De spelling van de ingelaste woorden of woorddelen is aangepast aan die van het basishandschrift (wanneer de emendatie aan parallelteksten is ontleend). Er staan puntjes wanneer een conjectuur van de ontbrekende tekst te speculatief is.
2. Tussen rechte haken ([ ]) staan woorden of letters uit het handschrift die volgens de editoren moeten worden weggelaten.
3. Tussen accolades ({ }) staan woorden of letters die in het handschrift (materieel) ontbreken of niet leesbaar zijn, voor zover conjecturen of parallellevering deze letters of woorden kunnen verschaffen.
4. Vóór een woord waarin door de editoren letters zijn veranderd, of dat in de plaats komt van een ander woord, staat een asterisk (*).

---

¹⁹⁷ Daarmee worden verwarrende woordvormen voorkomen, zoals *c fout* (*hondertfout*), *vicant* (*sescant*) en *viiden* (*seventen*) in de tekst van een lemma in het Apocalyps-commentaar.

5. Begin en eind van een woordgroep die in zijn geheel een woordgroep uit het basishandschrift vervangt, worden aangeduid met een asterisk (*).
6. Begin en eind van een woordgroep waarin de volgorde door de editeurs is gewijzigd, worden aangeduid met een superscripte o (°).
7. Latere toevoegingen aan de tekst (in het handschrift) – die niet als correctie of zelfstandige tekst zijn aan te merken – worden gemarkeerd door kleine haakjes (> <).¹⁹⁸

APPARATEN

1. *Verklarende voetnoten*

Om het tekstbegrip te vergemakkelijken zijn woord- en zinsverklarende voetnoten toegevoegd, wanneer naar het oordeel van de editeurs de tekstplaats lastig te begrijpen is (ook voor lezers die het Middelnederlands beheersen) en/of waar informatie uit de parallellevering een dergelijke plaats kan verhelderen. Verklarende voetnoten komen in ieder geval voor bij ongebruikelijke woorden of bij woorden die in niet-gangbare betekenis zijn gebruikt. Soms is het zinvol te wijzen op vormelijke verschijnselen als samentrekking (enclisis, proclisis) en elisie.

2. *Tekstkritisch commentaar*

In het tekstkritisch commentaar zijn alleen de emendaties besproken die toelichting behoeven. Wanneer uit de kritische tekst afdoende duidelijk is wat er in het handschrift staat én de reden voor de ingreep evident is, dan is de lezing van het handschrift niet afzonderlijk in een noot vermeld en is de ingreep niet toegelicht.

3. *Paleografisch commentaar*

Het paleografisch en codicologisch commentaar beperkt zich in principe tot de verschijnselen die van belang zijn voor:

- het vaststellen van de kritische tekst

Wanneer de kopiist zichzelf corrigeert, vormt het uiteindelijke resultaat de grondslag voor de editie van de tekst. Het is binnen de opzet van een kritische editie niet nodig alle kopiistencorrecties te noteren. Daarom zijn alleen die gevallen genoteerd waar het uiteindelijke resultaat van de kopiist vragen oproept.

---

¹⁹⁸ Later toegevoegde titels worden anders gemarkeerd, cf. hiervoor, 1. Structurering.

- het inzicht in de totstandkoming van de tekstverzameling
- het inzicht in de totstandkoming van de codex¹⁹⁹

De volgende zaken werden genoteerd:

- evidente schrijffouten van de kopiïsten²⁰⁰
- doorhalingen en rasuren
- woorden of letters boven of onder de schrijfregel of buiten de kolom
- diverse uitzonderlijke kwesties, die telkens duidelijk worden beschreven
- schrijfhanden; de volgende bijzonderheden zijn beschreven:
  1. de verschillende schrijfhanden in de inhoudsopgave van het handschrift (f. 2r-2v);
  2. opschriften door een andere hand dan de kopiïst van de tekst;
  3. het voorkomen van schrijfhanden op plaatsen waar dat logischerwijze niet wordt verwacht;
  4. het toevoegen door de ‘redacteur’ van de codex – hand 7 – van opschriften, bladvullingen en dergelijke;
- bijzonderheden met betrekking tot de tekststructurering (kleur inkt, gebruik van kaders).

4. *Variantenapparaat bij Wech van salicheit*

Alleen bij *Wech van Salicheit* komt in het kritisch commentaar een variantenapparaat voor. Dit is beperkt van opzet, aangezien alleen varianten zijn genoteerd bij de plaatsen waar is geëmendeerd.

Vóór een rechte haak staat het tekstdeel waarop de variant betrekking heeft. Bij emendaties is het variantenapparaat positief opgevat. Onmiddellijk na de rechte haak volgt het siglum of volgen de sigla van de tekstgetuige(n) waarin de verkozen lezing voorkomt. De spelling van het lemma is ontleend aan de eerstgenoemde tekstgetuige.²⁰¹ Na een komma volgt of volgen de variante lezing(en).

In sommige gevallen is de lezing van het handschrift niet geëmendeerd, maar verdienen de variante lezingen om redenen van diverse aard toch vermelding.

199 Waar de paleografische verschijnselen om andere dan deze drie redenen belangwekkend zijn, hebben we ons niet gebonden geacht aan deze restrictieve regel. Er kunnen dus bijkomende zaken zijn genoteerd, maar de verschijnselen die niet door deze regels worden gedekt, zijn niet systematisch genoteerd.

200 De verbetering van deze schrijffouten is ongemarkeerd doorgevoerd in de editie.

201 In enkele gevallen kan de spelling van dit lemma afwijken van de spelling in de kritische tekst wanneer de tekst van de emendatie is aangepast aan het spellingssysteem van het handschrift.

De volgende verschijnselen zijn genoteerd:

- weglating van woorden en lettergrepen (*om.: omisit*);
- toevoeging van woorden en lettergrepen (*add.: addidit*);
- vervanging van woorden door andere woorden;
- het ontbreken van een tekstgedeelte in een tekstgetuige (*deest*);
- het vergaand afwijken van een lezing in een tekstgetuige (*var.: variat*).²⁰²

BRONTEKSTEN EN BIJBELPLAATSEN

Bronteksten en Bijbelplaatsen zijn samen in één apparaat genoteerd.

1. Bronteksten

Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen ‘directe’ en ‘indirecte’ bronteksten. Het onderzoek bij deze editie is beperkt tot de directe bronteksten. Dit zijn de bronnen die de auteur van een tekst feitelijk benutte. In het geval van *Wech van salicheit* betreft dit Latijnse compilatieteksten waarvan de auteur met zekerheid gebruik maakte;²⁰³ in het geval van Gersons Tien geboden-commentaar (tekst 7) is er de Franstalige brontekst.

De ‘indirecte’ bronteksten zijn niet geïdentificeerd. Dit zijn de individuele teksten van de Latijnstalige autoriteiten – veelal kerkvaders – waarvan het niet zeker of onwaarschijnlijk is dat deze door de auteur zijn gebruikt. Dit is een keuze, die op twee overwegingen berust. Ten eerste is het vrijwel ondoenlijk om al de indirecte bronteksten te identificeren.²⁰⁴ Ten tweede gaat van het vermelden van de indirecte bronteksten een onjuiste suggestie uit ten aanzien van de werkzaamheid van de auteur. Het zijn immers niet de teksten die de auteurs gebruikten.²⁰⁵

2. Bijbelplaatsen

Er is naar gestreefd om alle Bijbelplaatsen te identificeren, ongeacht of daar impliciet of expliciet naar wordt verwezen. Wanneer een Bijbelplaats wordt geparafraseerd of wanneer er slechts aan wordt gerefereerd, dan wordt de vermelding voorafgegaan door *cf.* In gevallen waar het onmogelijk

²⁰² In die gevallen is de variante lezing niet genoteerd.

²⁰³ O.a. *Compendium theologiae veritatis*.

²⁰⁴ In *Wech van salicheit*, bijvoorbeeld, komen onder meer 60 verwijzingen naar Augustinus, 28 naar Bernardus en 21 naar Gregorius voor. In veel gevallen zal het gaan om Pseudo-Augustinus en Pseudo-Bernardus-teksten.

²⁰⁵ In het geval van *Wech van salicheit* bijvoorbeeld is het vaak zeker dat de autoriteiten die door de auteur worden vermeld, via een compendiumachtige brontekst in de Middelnederlandse tekst zijn beland. Cf. Schepers (in voorbereiding).

lijk bleek de Bijbelplaats te identificeren, is dit vermeld door de afkorting *n.g.* (niet geïdentificeerd).

Er wordt verwezen naar de Vulgaat²⁰⁶ (in voorkomende gevallen gevolgd door de afwijkende plaats in de Hebreeuwse tekst). Wanneer een Bijbelplaats in de tekst alleen in het Latijn voorkomt, dan is in de verklarende voetnoten de Nederlandse vertaling toegevoegd.²⁰⁷

In gevallen waar in de tekst zowel de Latijnse versie als de Nederlandse vertaling van een Bijbelplaats voorkomt, zijn deze plaatsen afzonderlijk, door een komma gescheiden, in het apparaat vermeld.

---

206 Dit leidt ertoe dat in sommige gevallen verwijzingen naar Psalmen onjuist lijken te zijn omdat er geen of nauwelijks overeenkomst bestaat tussen de moderne Nederlandse Bijbeltekst en de tekst in het handschrift. De verklaring is dat de Vulgaat-versie van Psalmen (die in de Middel nederlandse tekst wordt gevolgd) sterk afwijkt van de grondtekst (die in moderne Bijbelvertalingen gebruikt worden). Gelijkaardige problemen doen zich voor bij Tobit en Jezus Sirach.

207 Deze stamt als regel uit de Willibrordvertaling, maar daar waar de Vulgaat-tekst afwijkt van de Hebreeuwse brontekst van de Nederlandse vertaling, is van de Vulgaat-vertaling 1933 gebruik gemaakt.

Editie

/f. 1, dekblad/

/iv/ /tekening: *Salvator Mundi*/

/woorden van *Christus*, op *banderol*:/

Ego sum via, veritas et vita.

/teksten onder *tekening*:/

I	scone	mind	mi	[A1]
	rike	heyschti	mi	
	Want ic soe	starc	ben, waeromme en	ontsiedi mi niet?
4	goedertieren	comdi	te mi	
	gherechtich	scudi	de sonden	

Nota	Mors tua, mors Christi, fraus mundi, gloria celi	[A2]
	cum penis inferni sunt memoranda tibi.	Bene.

[I WECH VAN SALICHEIT, INHOUDSOPGAVE]

[1]

I	►Dit es de tafele van desen boecke◄	2ra
	Dits hoe god den mensche gemint heeft. > int maken <	
	Hoe god den mensche ghemint heeft. > int vermaken <	
4	Hoe dat sijn IIII stade van behoudenissen, daer de mensche gode sculdich es in te diennenne uut minnen. Vanden x gheboden int ghemeene.	

K [1] 2/3 De aanvullingen *int maken* en *int vermaken* maken deel uit van de tekst in B en 1479.

V /iv/ /tekst A1/ 2 *heyschti* (*eiscen*): ‘verlang je’ 5 *scudi* (*schuwen*): ‘vermijd je’ /tekst A2/ *mors – tibi*: ‘Jouw dood, de dood van Christus, het bedrog van de wereld, de glorie van de hemel, evenals de kwellingen van de hel moet je gedenken.’ Cf. Walther 1963-1969, dl. 2, nr. 15210; Walther 1959, nr. 11275
[1] 1 Met *desen boecke* wordt de *Wech van salicheit* bedoeld, die begint op f. 3r en eindigt halverwege kolom 44va. De inhoudsopgave loopt tot f. 2va8. Inhoudsopgave en tekst zijn door dezelfde hand geschreven.

P [1] De inhoudsopgave van *Wech van salicheit* is, zoals de tekst zelf (vanaf f. 3r), door hand 1 geschreven.
1 Het opschrift in de bovenmarge is door hand 7 toegevoegd en afgesloten door zijn paraaf. 2/3 *int maken* en *int vermaken*: door een andere, niet geïdentificeerde hand in een kleine cursiva toegevoegd.

- 8 Van elken ghebode sonderlinge. Dierste gebot.
Dander ghebot. Terde ghebot.
Tvierde ghebot. Dat vijfde ghebot.
Dat seste ghebot. Dat vii ghebot.
- 12 Dat achtende ghebot. Dat ix ghebot.
Dat tiende ghebot. Van sonden int gemeene.
Van erfzonden. Van dagheliken zonden.
Van hoeftsonden int ghemeene.
- 16 Vanden vii hoeftzonden, ierst van hoverden.
Van nide. Van gramscepen.
Van ghiericheden. Van traecheden.
Van ghulsicheden. Van luxurien.
- 20 Vanden vii sacramenten int gemeene.
Vanden vii sacramenten sonderlinghe. Van
den sacramente vanden doepsele.
Vanden sacramente vanden vormsele.
- 24 Vander uterster olye. Van penitencien.
Vanden sacramente van oerdenen.
Vanden sacramente van huwelike.
Vanden sacramente vanden outare of van
- 28 den lichame ons heeren.
Vanden sacramente vander penitencien
int ghemeene.
Vanden drie deelen van penitencien
- 32 sonderlinge. Eerst van berouwenissen.
Van biechten. Van ghenoechdoene
int ghemeene. Van ghenoechdoene
sonderlinghe. Van bedinghen.
- 36 Pater noster. Van aelmoesenen.
Van vastinghen. Vanden seven
doegden int ghemeene.
Vanden vii doegden sonderlinghe. Vanden gelove.
- 40 Van minnen int ghemeene.
Van minnen sonderlinge. Vander minnen gods.
Vander minnen van ons selven.
Vander minnen van onsen evenkersten.
- 44 Vander minnen van vader ende van moeder.
Hoe die man schuldech es te minnen sijn wijf
ende dwijf haren man.
Vander minnen van onsen viant. |
- 48 Vanden iiii doechden cardenael int gemeene.
Vanden iiii doegden cardenael sonderlinge.
Van vroescepen. Van temperancien.

-
- Van stercheden. Van gherechticheden.
 52 Vanden VIII salicheden int ghemeene.
 Vanden VIII zalicheden sonderlinge. Van omoedecheden.
 Van goedertierenheden. Van weeningen.
 Van gherechticheden. Van ontfermicheden.
 56 Van suverheden van herten. Van payse.
 Van ghedoechsamheden. Vanden seven
 gewerken van ontfermicheden.
 Vanden rade der heiliger ewangelien int gemeene.
 60 Vanden III raden der ewangelien sonderlinge.
 Van onderhoricheden. Van armoeden.
 Van zuverheden. Vanden VII ghiften
 des heilichs gheests int ghemeene.
 64 Vanden VII ghiften des heilichs gheests
 sonderlinghe. Van vreesen.
 Van goetwillicheden. Van vroescepen.
 Van stercheden. Van rade.
 68 Van verstannissen. Van godliken smake.
 Vanden XII vruchten des geests int gemeene.
 Vanden III vruchten des vleesch sonderlinge.
 Van bliscepen. Van ghestadicheden.
 72 Van goetheden. Vanden xv teeken
 vanden doemsdage vanden vonnisse int gemeene.
 Hoe alle creatueren ten vonnisse sullen vergaderen.
 Hoe Cristus sijn vonnisse sal formeren ende waer op.
 76 Hoe ontsienlic dat duterste vonnis es ende waer bij.
 Van wien de sondare sal worden gewroeht
 ten utersten daghe ende in welken.
 Hoe die hemel ende die eerde, dat sijn die pla-
 80 neten ende die elementen, na den vonnisse sullen
 worden vernieut ende ghesuvert.
 Van desen pinen vander hellen int gemeene
 ende waer bi dat mense sculdich es te vliene.
 84 Vanden IX manieren van pinen die de verdoemde
 sullen moeten doghen in de helle na den lichame.
 Van IX manieren van pinen na der zielen sonderlinge.
 Vander hellen ende vanden III deelen der hellen int
 88 gemeene, in te sine ter cortinge vanden pinen.
 Vanden viere van purgatorien ende van den
 suffragien, dats hoemen den genen gehelpen
 mach die daer in sijn.
 92 Vanden bliscepen van hemelrike int gemeene
 ende waer bi datmense sculdich es te begheerne.

Van desen ghiften van bliscapen daer die |
 zalighe in hemelrike van gode mede ghe-
 96 glorificeert sijn sullen int ghemeene. 2va
 Vanden ghiften van bliscepen der saliger
 in de ziele zunderlinghe.
 Vanden ghiften van bliscepen der zalegher
 100 inden lichame sonderlinghe.
 Waer bi de mensce sculdich es te begheerne
 die bliscap van hemelrike.

[2 INHOUDSOPGAVE CODEX (1)]

[2]

- 1 Vander O diemen inden advend singt. [2.1]
 De exposicjie van sente Jans ewangelium. [2.2]
 Die exposicjie van Apocalipsi › ende wat <
 4 metten texte dat sinte Jan sach › in Patmos < [2.3]
 Bescouwen des levens volghet [2.4]
 hier naer ghescreven in francine.
 Ende hier achter sijn questien van eenen [2.5]
 8 goeden simpelen mensche. › ende van eenre <
 › ende van 1 joffrouwe van oerdenen ende pape < [2.6]

K [2] 3/4 Door de toevoeging van de woorden *ende wat* en *in Patmos* aan het einde van de regel ontstaat een onmogelijke zin. Waarschijnlijk bedoelde de kopiist: *Die exposicjie van Apocalipsi metten texte › ende wat < dat sinte Jan sach › in Patmos <* 8/9 De woorden *ende van eenre* zijn door hand 7 in rood toegevoegd, waarschijnlijk als aanvulling bij *pape* in de titel op de volgende regel. Abusievelijk schreef hij *eenre* i.p.v. *eenen*. Er staat nu eenmaal *ende* te veel. 9 *joffrouwe*: de verkozen oplossing van de verkorting *joffr*, die ook kan staan voor *joffrou*.

V [2] 1 cf. tekst 6, f. 44va29-vb: *Tekst over de O-antifonen* 2 cf. tekst 12, f. 51vb37-58rb: Augustijnken, *Expositie op het Sint-Jansevangelië* 3 cf. tekst 26, f. 62-89: Beda, *Expositio Apocalypseos* 5/6 cf. tekst 33, f. 93ra-104ra8: *Berijmde dialoog over het schouwende leven* 5 *beschouwen des*: het lijkt aannemelijk dat hier eigenlijk *bescouwende leven* had moeten staan, maar de genitief-*s* achter *leven* suggereert dat de kopiist werkelijk wilde schrijven wat er staat. 7/8 cf. tekst 34, f. 104ra9-108ra: *Questien van eenen goeden simpelen mensche* 9 cf. tekst 42, f. 111ra-116vb32: *Antihierarchische disputatie*

P [2] 1/2 Titels geschreven door hand 7 (textualis). 1 *advend*: de eerste *d* interlineair toegevoegd. 3/4 Titel geschreven door hand 3 (textualis). 5/6 Titel waarschijnlijk geschreven door hand 3 (textualis). 7/8 Tekstverwijzing door hand 3 (textualis). 8 *ende van eenre*: toevoeging met rode inkt door hand 7 (cursiva). 9 *ende – pape*: toevoeging door hand 7 (cursiva), gevolgd door zijn paraaf.

	Hier staet den lof ende den prijs van onser liever vrouwen, Jacop Maerlant.	[2.7]
12	Hier staet vander conciencie.	[2.8]
	[3 LENERSINSTRUCTIE + COLOFON]	[3]
I	Nota	[3.1]
	Alse desen boec ghelesen es, soe gheefften weder dies hi es, 4 soe sal menne u ten anderen male gherne leenen, dat weet ic wale. Waermen des oec niet en dade ende menne anderwerven bade, 8 hi soude wesen onghereet; dat seghet de ghene diet wel weet.	
	Desen boec es {.....}.	[3.2]
	Anno domini MCCCC ende x jaer.	
12	Ende hi hout CLXI bladeren. Nota.	
	Ende {n}och › in 161 ‹	[3.3]
	[4 INHOUDSOPGAVE CODEX (2)]	[4]
I	Dit es een goet ghebet hier achter van sente	[4.1] 2vb
K	[3] 13 Om onbekende redenen is de <i>n</i> van <i>noch</i> uitgewist.	
V	10/11 cf. tekst 28, f. 90ra-91rb41: <i>Den lof van Maria ghemaect op drie staven</i> 12 cf. tekst 17, f. 58va-59rb34: <i>Vanden viere vingheren ende vanden dume</i> [3] 8 <i>hi</i> – <i>onghereet</i> : vermoedelijk ‘het (boek) zou niet beschikbaar zijn’ [4] 1/3 cf. tekst 41, f. 110r: <i>Gebeden tot Johannes de evangelist</i>	
P	10/11 en 12 Twee tekstverwijzingen door hand 7 (textualis). [3] De berijmde lenersinstructie en het colofon zijn geschreven door hand 7 (cursiva), evenals het woord <i>Nota</i> erboven; het geheel is in een met rood versierde omlijsting geplaatst. 10 Rasuur van een of meerdere woorden, mogelijk een bezittersaanduiding. 12 Onder het cijfer .c.lxj. stond eerder een ander cijfer. 13 <i>Ende noch</i> : in rode inkt in de cursiva van hand 7. De <i>n</i> van <i>noch</i> is uitgewist en is vrijwel onleesbaar. Nadien werd in 161 toegevoegd, met thans verbleekte zwarte inkt. [4] 1/3 en 4/8 Twee tekstverwijzingen, geschreven door hand 7 (cursiva).	

Jan ewangeliste.

- 4   Ende noch hier achter [4.2]
       in de bouc staet een goede
       oerracie van onser liever
       vrouwen, sente Marien,
 8   ende maecte sente Augustijn.

/opgeplakte tekening: een profeet/

/boven de tekening, tekst op banderol:/

- 1   Die sinen moet [B]
       in rade goet
       altoes wilt keeren,
 4   hi wort gheloent
       ende ghecroent
       met onsen heere.

/onder de tekening, tekst in kader:/

- Mi dunct, hi riest
 8   die dat verkiest
       ende hem int leste
       ter quaetheit gheeft,
       ende daer bi leeft
 12   ende latet beste. |

V   4-8 cf. tekst 47, f. 119ra-vb9: *Gebed tot Maria van Augustinus*   6 oerracie (oracie): 'gebed'
       /2vb/ /tekst B/ 7 riest: 'dwaalt, is gek'   8 verkiest: 'verwerpt'; *verkiezen* hier in de minder gangbare be-
       tekenis, gewoonlijk 'kiezen'   12 latet: samentrekking van 'laat het'

P   /2vb/ /tekst B/ 12 beste: niet volledig leesbaar

[5 WECH VAN SALICHEIT]

[5]

- 1 Om dat god alle menschen gheroepen heeft dat ewelike leven te besit- 3ra
tene dat hi selve es, ende niement inder waerheit levende en heet vore
gode dan die gode kent – also als onse moeder die heilighe kerke or-
4 cond in die collecte *Deus adiutor pacis etc*, daer staet bescreven dat
gode kennen es dleven ende hem dienen es coninc wesen of regneren –,
ende om dat so lettelt creaturen soeken te kennen die waerheit die god
es, of te dienen uter minnen der go<e>dheden die god es – so eest dat
8 so luttel creaturen nu in gode leven met doechden ne maer doet sijn
met zonden, no namaels met hem regneren sullen als coninghe met
bliscapen –, hier omme eest wel noet dat alle menschen kenden die
waerheit die god es ende hoe hise ghemint heeft, waer bi dat si sine
12 goetheit minnen souden mogen. Want also men in een ghemeen woord
seit: Men mach gheen goet minnen, men moet kennen. Ende alle men-
schen ware wel noet dat si wisten hoe si gode ute dier minnen souden
dienen conen. Want also sente Gregorius seit: Minne en staet en gheen
16 tijt ledich daer si volmaect es, maer si es eenpaerlijc werkende in dat
werc dat si mint. Hier omme eest dat ic [u] nu meene te bewisene den
simpelen menschen, diet in latine niet en verstaen, ter moeder tonghe
dat meeste ende tgrove dat alle kerstine creatueren die vroescap heb-
20 ben ende redene, wel sijn sculdich te kennen ende te wetene, die kijnd-
dere sijn ende als kindere der heilegher kerken leven willen. Ende eerst
wat ons god ghedaen heeft uut sier heiligher minnen om ons te trec-
kene te siere minnen, ende daer na hoe wi sculdich sijn hem weder te
24 dienenne | uut minnen, beede int goede te doene ende int quade te we-
derstane. Want god en heisct anders niet van ons dan dat wij hem min-
nen; ende inder waerheit men mach den ghenen die vore ghemint heeft
niet bat ghenoech ghedoen dan datmen weder mint.
- 28 *Dits hoe god den mensce ghemint heeft*
God de vader, de zone entie heilige gheest, III persone, een substantie,
een wesen ende I volmaect goet, aenscouwende ende aensiende dat hi

K [5] 1 Het eerste gedeelte van de tekst ontbreekt in G. 4 adiutor] W, amator B, auctor 1479 7 goed-
heden] 1479, godheden W, godheit B. Cf. 11: goetheit. 13 moet] W, ne moet B, moedt 1479 17 ic]
B 1479, u add. W 28 heeft] W, int maken add. B 1479 (cf. 60)

V [5] 4 adiutor: alleen 1479 heeft de juiste lezing van de collecta: *Deus, auctor pacis et amator, quem nosse vivere, cui servire regnare est...*, maar de lezing van W is op zich zinvol. 13 moet: samentrekking van moet het

P [5] Tekst geschreven door hand 1, met kapittelopschriften in rode inkt.

32 es een volmaect goet, dat allen creatueren ghemeene wesen mochte
 ende in hem selven niet vermindert worden, [en] wilde [om] dat eni-
 ghe creatueren waren die dies goeds deelachtich soudē sijn, oerde-
 36 neerde ende sciep, om dat goet dat hi selve es te besittene ende te ghe-
 bruikene, II creatueren, dats den enghel enten mensce. Den enghel hi
 sciep edelst eenen pueren gheest zonder vleescelike lichame; den men-
 sce hi sciep den lichame nemende van den lime der eerden, om dat hi
 hem cleene ende omoedich kennen soude. Ende in dien lichame storte
 40 hi den gheest, dats de ziele, uut hem selven, ter ymage ende ter gheli-
 kenissen van hem selven. Der welker sielen god gaf III crachten, dats
 te wetene verstantenisse, wille ende ghedenckenisse. Verstannesse, om
 dat die mensce daer mede tgoet ende tquaet kennen soude; wille, om
 dat hi daer mede tgoede verkiesen soude ende tquade vlien; ghedenc-
 44 kenisse, om dat de mensce dat goet dat hi kennen ende vercoren sou-
 de hebben, met ghedenckenissen vaste aen hem binden soude ende also
 in die minne des goeds eenpaerlijc bliven soude. Ne maer ons eerste
 vader ende moeder, Adam ende Yeve, inden ghebruikene dies goeds
 48 van gode int eerdscē parendijs gheset, maecten hem dies goeds ende
 dier weelden die god es, onweerd, overmids dien dat si uter temptacien
 vanden viant dat | ghebot goods verbraken ende vanden appel aten
 vanden bome die hem god verboden hadde: so wanneer si van dier
 52 vrucht aten, si soudē sterven. Ende daer bi worden si uter weelden
 vanden eerdscē parendyse ghesteken in eerderike in erbeide ende in
 elenden, ende met vele malendixien uten aensichte gods gheworpen in
 die hande des viants. In welke hande des viants Adam ende Yeve ende
 56 alle menscen die na hem quamen, laghen LII^c jaer een min, so dat alle
 menscelike creatueren die daer binnen storven, moesten varen ter hel-
 len, hoe heilichlijc dat si leveden, over die scult van onsen eersten va-
 der Adame.

3va

60 *Hoe god den mensche ghemint heeft*
 God, die ons int beghinsel der werelt so heeft ghemint dat hi ons ter
 ghelike van hem selven heeft ghemaect, int ende der werelt so heeft hi
 ons ghemint oec so, dat hi ons met hem selven heeft vermaect, de scult
 64 vander sonden van onsen eersten vader Adame <heeft ghegolden>
 ende uten handen des viants heeft ghelost. Want gheen puer mensce en
 mochte ons vander eerster sonden dwaen, want ne gheen mensce en
 was, hi en was in die sonden ghehouden; no puer god wesende, sone

K 31 goet] W B, god 1479 32 wilde] B 1479, en wilde om W 60 heeft] W, int vermaken *add.* B 1479
 (cf. 25) 64 heeft ghegolden] B 1479, om. W

V 63 *vermaect* (*vermaken*): 'herstelt'

68 wilde ons god daer af verlossen, want so hadt ghescenen dat hi ons bi
crachten uter hant des viands hadde ghenomen, daer wi bi rechte in
waren ghevallen. Hier omme so waest noet dat hi die ons verlossen
72 soude, moeste sijn god ende mensce. So dat god uutzende sinen bode,
den heiligen engel Gabriel, ane de suvere ende werde oetmoedeghe
maghet Maria, haer groetende ende boetscapende dat si den ghebe-
nediden gods sone in haren lichame ontfaen soude. Die sprac dese
76 woerde: *Ave Maria, gracia plena, dominus tecum*. God groete u, Ma-
ria, vol graciën, god es met di. Ende mids dien woerde dat die engel
sprac ende mids den oetmoedeghen consente dat | Maria daer in 3vb
droech, ende in dien woerde daer si sprac: 'Heilich engel gods, siet hier
die dierne gods, na dine woerde moet mi ghescien', so daelde die hei-
lich gheest in hare ende die moghentheit des vader van hemelrike die
80 besceense, so datse sonder toedoen van manne tonser vrome onfinc
den gods zone, den welken ghebenediden gods sone Maria ontfinc
sonder sonde in haren ghebenediden lichame. Ende si droechen ix
84 maende sonder swaerheit, ende ter vervulte vander tijt, als op den hei-
ligen kerstnacht, so baerde sine sonder pine. Dus es god uut minnen
van ons menscen worden. Nu besiet wat ons god, in eerderike wesen-
de, uut minnen ghewrocht heeft.

88 Eerst dat dese ghebenendide gods sone aldus menscelike vormen van
Marien ontfaen heeft. Ende als hi van haer gheboren was, so wilde hi we-
sen gheheeten Jhesus, dat luidt also vele als 'behouder'. Want also in de-
wangelie staet bescreven: Hi quam in eerderijc om sijn volc, dat sijn alle
92 goede kerstine creatueren, behouden te makene van haren sonden. Als
een warachtich profete dat hi was, so heeft hi sinen volke orcontscepe
ghegheven der warachtichede ende die gheleert alle den ghenen die uter
waerheit ghedoelt waren ende in sonden ghevallen.

96 Anderwerven als een heilich bisscop, gode sinen vader een werde
offerande, dat was hem selven, god ende mensce, inden outaer der cru-
cen gheoffert over die sonden vanden creatueren. Ende om den pays te
makene tusscen den vader van hemelrike enten mensce als op den goe-
100 den vridach, daer hi ons volmaectelijc minde ende dwoech in sijn pre-
ciose bloet ons van onsen zonden, daer so gaut hi onse scult daer wi
alle in gehouden waren, die scult van onsen iersten vader Adame.

104 Derdewerf als 1 ghetrouwe campioen, so heeft hi vore ons ghetrou-
welijc gestreden jeghen den viant uter hellen, ende alle die banden entie
sloten daer hi den mensce in hilt | ghebonden ende ghevaen, als vanden 4ra
sonden van onsen iersten vader Adame, die heeft hi tebroken, ende alle
goede menscen daer ute verlost, die niet anders daer in en waren dan al-

108 leene om die zonden van Adame. Ende als 1 warachtich verwinre so verreeschi op den heiligen paeschdach moghentlike als die ons uter macht ende uten handen des viants verlost hadde ende weder inden wech vanden eeweliken levne gheset hadde.

112 Vierdewerf als 1 seker *voergangher, so es hi als op den heiligen ascensien dach opghevaren ter rechter hant sijns vader met onser mensceliker natuere, om onse hope te sterkene dat wi daer te dier hoecheit van bliscepen comen mogen daer god selve onse natuere voren ghevoert heeft; om onse stede te bereedene so es die heilige goeds zone met onser natuere te sinen vader ghevaren, also hi selve in dewangelie segghet.

Ende ten utersten – om dat [hi] god kent dat de mensce licht es te bedrieghene, broesch om iet goeds te werkene, ende cranc om de sonden te wederstane – als de ghene die den mensce wilde versekeren dat hi hem die waerheit heeft gheleert, dat hine van zonden heeft ghedweghen, dat hine ute den bande des viants heeft verlost, ende, om vrienten eeweliken levne te comene op dat hi wille, die dore vanden hemele opghedaen heeft entie stede bereet heeft, so heeft hi ons als op den heilighen sinxendach – doe ter tijt in die herte der apostelen ende sier heiligher discipelen, ende noch heden sdages in die herten der goeder menschen – gesent dien edelen ende werden pant die hem selven ghelijc es, den heilighen gheest, die den mensce in gode een bewisen, 1 ghesterken ende een troesten altoes ghevende es ende van al dat god die zone dien goeden mensce beloeft heeft, versekerende es.

132 Dus heeft god ons ghemint ende recht ons selven hem al ghegheven. God de vader heeft ons ghegheven hem selven, als hi ons bi siere moghenthede sciep ende maecte, als wi niet en waren, ghelijc hem selven. God die zone heeft ons hem ghegheven, als hi ons <bi sijne> vroescap, die verloren waren, verlost met hem selven. God die heilighe gheest | gheeft ons hem selven, als hi ons daghelijcs, als wi dolen, bi siere hogher godheit uten zonden treckende es, int goede bewisende ende ghesterkende es, ende vanden quaden bescermende es. Hier omme so siwi gode sculdich alle te minnenne, die ons aldus vore ghemint heeft. Ende elc mensce es sculdich te minnene sinen god, sinen sceppere, sinen makere also vele boven alle creatueren of al dat creatueren gheven moghen als de *createur ende haer makere edelre ende werder es dan dat hi gescepen ende ghemaect heeft.

4rb

B 116/8 cf. Joh. 14:2-3

K 112 voorganghere] B 1479, voerganghen W 119 dat] B 1479, hi add. W 135 bi sijne] B 1479, om. W
143 createur] B, creatuer W, scepper 1479

Hoe dat viere state sijn van behoudenissen daer de mensche gode sculdich es in te dienenne uut minnen

*Ghesien hoe god aldus ghemint heeft, ende nu besien wi hoe wi sculdich sijn gode weder te dienenne uut minnen. Om dat te bekennen, so
148
behoeft elken dat hi wete dat IIII stade sijn vanden ghenen die behouden sullen sijn. Deerste staet es de staet van onnoselheden. Dander es de staet van penitencien. Die derde staet es van gherechticheden. Die
152 vierde staet es van volmaectheden.

Die staet van onnoselheden es inden staet <daer> ons onse behoudere Jhesus Cristus in gheset heeft, dats in gracen te bliven staende ende niet te vallene in doetliker sonden. Ende om dies wille datmen
156 gheen goet mach doen noch gheen quaet scuwen, men moet kennen, so es den ghenen die in desen staet van onnoselheden sullen bliven staende, wel noet dat si kennen tgoede dat si sculdich sijn te doene ende dat quade dat si sculdich sijn te laten ende te scuvene, dat sijn de
160 x ghebode ende de VII hoeftsonden. Ende so wie enighe hoeftzonde doet, hi verbreect dat heilighe ghebot gods.

Die staet van penitencien es als die mensce uten stade van onnoselheiden ende van gratien ghevallen es, ende also gode verbolghen heeft ende van gode verscheeden es, dat hi soeke gode te paeyene ende verlatenisse van zonden ane hem te ghecrighene ende de zonden voert an bi scerpheden van penitencien te wederstane. Ende so wie misdaen heeft ende hier toe comen sal, hem es noet dat hi kenne die VII sacramente, want si sijn als medecine ende remedie jeghen die sonden. Ende
164 sonderlinghe | hem behoert toe dat hi wete wat si dat sacrament vander penitencien ende watter toe behoert – dats berouwenisse, biechte ende ghenoech doen – ende hoemen mach ghenoech doen met bedinghen, met aelmoesenen ende met vastene.
168
172

4va

Die staet van gherechticheden es als die mensce niet alleene in hem selven in beternissen van sinen zonden staende en es in penitencien, ne maer oec mede voertgaende es in eenen goeden werkenden levne van
176 doegden te doegden, in gode ende op sinen evenkersten. Want gherechtichede es I doecht die elken tsine es ghevende, ende de mensce eeneghe dingen gode sculdich es, eenighe dinghen hem selven, eenighe dingen sinen evenkersten, so eest wel noet dat elc mensce kenne die VII
180 doegden, want si hem leeren wat hi sinen evenkersten sculdich es, <item de acht salicheden, want sy leeren hem wat hy hemselven sculdich es, ende seven ghewercken van ontfaermicheden, want sy hem

K 147 ghesien] B 1479, besiet W 153 daer] B 1479, om. W 180/1 wat hi – hem] om. B 181/3 item – sculdich es] 1479, om. W

V 156 moet: samentrekking van moet het

leeren wat hy sinen evinkerstin sculdich es.>

184 Die staet van volmaectheden es als die mensce alle desen doegden
bovenghegaen es, ende vander werelt, dats vander zonde die in die we-
relt regneert, ofghesceeden es, ende gode te merkene ende in hem al-
leene te levne, dat hem dat alleene eene zoethede ende een ghenuech-
188 te ghevende es. Ende die aldus ofghesceedelike in desen merkenden
levenne dat volmaect es, volstaen sal, om dat een leven es niet van node
ne maer van rade, niet van rechte maer van sonderlinger ghiften ende
vercoernissen vanden heiligen geest, so es hem noet dat hi kenne de III
192 rade der heiliger ewangelien, die VII ghiften des heilichs gheests, ende
de XII vruchten des geest, dat sijn XII werke die de goede mensce in de-
sen volmaecten levne van contemplacien sculdich es te levne ende te
werkene. In desen levne meenen alle liede van religioene te levenne,
196 ende alle de persone vander heiliger kerke sijn wel sculdich te stane in
desen graet van volmaectheden.

Dus es wel noet elken mensche die wesen wille I vanden ghetale der
salighere ende van die behouden sullen sijn, dat hi kenne ende wete die
200 x ghebode, ende die VII hoeftzonden, ende de VII sacramenten ende
wat penitencien toe behoert, die seven dogheden, die VIII salicheden,
die VII werken | van ontfermicheden, die III rade der ewangelien, die
VII ghiften des heilichs gheests, ende die XII vruchten des gheests.

4vb

204 Van alle desen puynten suldi hier na vinden ende van elken sonder-
linge, ter leeringhen ende ten bewisene hoe die mensce gode dienen
mach uut minnen; ende daer na vanden vonnisse dat god gheven sal op
alle gewerke van creatueren, datmen sculdich es tontsiene; daer na van-
208 der wrake der quadere, dats vander pine vander hellen, diemen wel
sculdich es te vliene; ende ten utersten vanden bliscepen van hemel-
rike, als vanden lone der zalegere ende als vanden eynde dat alle crea-
tueren sculdich sijn te begheerne.

212 *Vanden tiene gheboden*

De vader van hemelrike, siende dat de creatueren seere doelden uter
waerheit eer si de ghescreven wet hadden – ende noch heden daghes,
so wie de wet laet ende de ghebode gods ende na sijn goetdoen wer-
216 ken wille, hi misdoet lichtelike –, hier omme, also bescreven staet in-
den andren boec der bibeles, riep ons heere god, die vader, Moysesse,
sinen vercorenen cnape, tot hem opten berch van Synay, ende daer gaf
hi hem II steenen tafelen, beede bescreven metten vingere gods. In
220 welc tafele *stonden bescreven x ghebode, die god hiet Moysesse dat

B 217/8 Ex. 19:20 218/9 Ex. 31:18 220 cf. Ex. 20:2-17; 34; Deut. 5:6-21

K 220 stonden] B 1479, stont W

hise leeren soude den kinderen van Israhel, sinen volke. Dese sijn ons geboden van onser moeder der heiligher kerken, als den kinderen ende den vercoernen volke gods. Ende om dat alle dese ghebode ghefon-
 224 deert sijn op minnen, ende om dat minne tweevoudich es, dats te we-
 tene minne van gode ende minne van onsen evenkersten, so sijn dese
 228 ghebode ghedeelt in II tafelen, als dat de ghebode vander ierster tafelen
 ons leeren hoe wi gode sculdich sijn te minnene, ende daer in staen III
 ghebode, ende die ghebode vander andre tafelen leeren ons hoe wi ons
 sculdich sijn te hebbene tonsen evenkersten waert, ende daer in staen
 VII ghebode. In deerste tafele staen III ghebode, als in dien dat wi gode
 sculdich sijn te minnenne drievoudelike, dats te weten metter herten,
 232 metten monde ende metten handen, dats metter begerten | ende met
 alre crachten der sielen, metten woerden ende met onsen ghewerken.

5ra

Van elken ghebode sonderlinge. Deerste gebot

‘Dune suls ne gheen en andren god aenbeden.’ Ne maer te verstane es:
 236 du sult minnen dinen heere, dinen god met al dinen crachten der zie-
 le, dats met al diere verstantissen om hem te kennen, met al dinen wil-
 le om hem te verkiesene, ende met diere ghedenckenissen op hem een-
 paerlike te minnenne. Hier es ons verboden, also ons I leerare seit die
 240 heet Albertus, boven gode of ghelijc gode te minnene eere van crea-
 tueren ende alle hoverdichede, tgoet van eerderike ende ghierichede,
 ghenoechte vanden lichame ende alle ghulsichede.

Dander ghebot

244 ‘Dune suls den name gods niet noemen te vergheefs.’ Ne maer te ver-
 stane es, also ons in dewangelie gheleert staet, dat onse woerde sijn
 sculdich te sine: ja, ja; neen, neen, ende wet wat datter meer es <dat es>
 quaet. Hier es verboden sweren sonder noet, ende versweren ende alle
 248 blasphemie, ende onwertscepe te seggene te gode waert of te sinen heil-
 lighen.

Terde ghebot

252 ‘Ghedencke dattu den heiligen sondach viers.’ Hier <es> ons verboden
 op de heilighe daghe alle werc te doene dat den dienste van gode niet
 toe en behoert, dats al scalc werc, dat sijn zonden, ambachte, acker-

B 235 Ex. 20:2; Deut. 5:6 236/9 cf. Mat. 22:37 239/42 Hier es – ghulsichede] cf. CTV, lib. 5, cap. 60 –
 ed. p. 193-194 244 Ex. 20:7; Deut. 5:11 245/6 Mat. 5:37 251 Ex. 20:8; Deut. 5:12

K 246 dat es] B 1479, om. W 251 es] B 1479, om. W

V 238 op: ‘om’ 240 eere: ‘eer’, i.h.b. de eer die anderen ons bewijzen

winninge, copen ende vercopen, ende al datmen doet daermen goods
mede verghet; want alleene ten dienste van gode es die dach gheset,
256 ende om goods te ghedenckene. Ende daer bi staet daer ghescreven int
beghinsel van desen gebode 'ghedencke', als of hi segghen wille: so wat
men doet op die heilighe daghe daer men goods mede verghet, dats je-
ghen dit ghebot.

260 *Dat vierde ghebot*

'Eere vader ende moeder.' Hier es ons geboden te eerene onsen ghees-
teliken vader ende moeder, dat sijn die heilighe kerken, de sacramente
vander heiliger kerken, ende de prelate vander heiliger kerken of de
264 persone. Dese siwi sculdich te eerene, dats te segghene, werdicheit te
doene ende onderhorich te wesene in dinghen die | si ons ghebieden.
Omme dat <ons> onse vleescelike vader ende moeder hebben ghe-
wonnen met haren lichame, so sijn wi sculdich hem lieden te dienen
268 met onsen lichame; om dat si ons hebben ghevoedt ende opbracht met
haren goede, so siwi sculdich hem lieden te dienen, hebben sijs noet,
met onsen goede; ende om dat si ons hebben gheleert of ghedaen lee-
ren tgoede, so siwi hem lieden sculdich int goede met heilighen levne
272 na te volghene.

5rb

Dat vijfde ghebot

'Dune suls niemant doden.' Hier es ons verboden, also i leere segghet,
heet Albertus, metter hant yemene te dodene, het en ware bi wette.
276 Ende dan so behoef dat dien persone dien doden sal, si gheoorloeft;
ende dan behoef dat hi dlijf met rechte verboert hebbe, ende dat hem
met wette ontwijst zij; ende dan behoef voert dat beede die daer
maent of de heere ende diet wisen ende diene metter hant doet, dat sijt
280 niet en doen bi nide of in manieren van wraken, ne maer uut minnen
van gerechticheden. Oec es ons hier verboden allen nijt van herten
ende wrake ende scoffiereghe woerde, ende hant an te doene tonsen
evenkersten waert in evele.

284 *Dat seste ghebot*

'Dune salt niet mesdoen met dinen lichame.' Hier sijn ons verboden
alle ongeoordeneerde werke vanden lichame, beede van vleescheliker

B 261 Ex. 20:12; Deut. 5:16 274 Ex. 20:13; Deut. 5:17 274/83 Hier es – evele] cf. CTV, lib. 5, cap. 64
– ed. p. 195 285 Ex. 20:14; Deut. 5:18

K 266 ons] B 1479, om. W

V 256 goods: spellingvariant van gods

288 sonde, die es gheheeten luxurie, ende van overate ende van overdrancke, die is gheheeten ghulsichede. Want also mijn heere sente Pauwels seget: Luxurie spruit uut gulsicheden.

Dat sevende ghebot

292 ‘Dune sult gheen diefte doen.’ Hier es verboden iemens goet te stele-
ne sijns onwetens of ondanx, dats te wetene, bi crachten, of bi op
iement te radene, bi woekere, bi voercope, bi symonien, bi rove of bi
quaden daden, of bi anders wat manieren dat si enich quaet goet pinen
te crighene of in eniger manieren te besittene. Want also gemeenlike in
296 allen wetten staet ghescreven: Het moet al wederghekeert sijn, eer die
zonde nemmermeer vergeven sal werden.

Dat achtende ghebot |

300 ‘Dune suls niet draghen valsce orconscepe jeghen dinen evenkersten.’
Hier es ons verboden alle maniere van liegene, beede dat lieghen daer
ons evenkersten scade bi heeft of scande, of daer hi selve, diet lieghen
soude, in comanscapen of anders vrome af hebben soude moghen; of ide-
lecke logenen daermen mede lachen soude mogen ende daer in ghenuechte
304 hebben. Ende oec sijn ons verboden hier alle sonden die uter tonghen
spruiten moghen te onsen evenkersten waert.

5va

Dat negende gebot ende dat tiende

308 ‘En beghere dijns evenkerstens wijf niet; en beghere dijns evenkerstens
goet niet.’ In desen achtersten 11 geboden staet ons verboden niet al-
leene ane ons evenkerstens wijf ons te besmettene met vleescheliker
sonden in die daet, no ons evenkerstens goet qualijc te ghecrigene met
rove, met stelene, met woekere, met voercope of anders, ne maer hier
312 staet ons verboden alle quade begerte, beede van ghenuechten van li-
chame ende van evenkerstens wive ende van alre ghiericheden ende be-
gerten van ons evenkerstens goede.

Van sonden int ghemeene

316 Drie manieren van zonden sijn: erfzonde, vergevelike zonde – die
men heet dagelijcsce zonde – ende hoeftzonde.

Van erfzonden

320 Erfzonde es die sonde die ons ierste vader Adam dede int eertsce pa-
radijs, als hi dat ghebot gods verbrac. Die sonde dwoech onse behou-
dere Jhesus Cristus met sinen preciosen bloede ende met siere bitter
doet alse vander scult vander eweliker doet, daer hi, Adam, ende al dat

na hem quam, mids der sonden in gevallen was. Ne maer in hem bleef
 324 de pine van dier zonde, dats i helden ten zonden ende i beroeren te
 ghenoechten. Ende mids dien heldene ten zonden daer Adam ane
 bleef, ende also voert hem allen die van hem comen zijn, so sijn alle
 328 ghelijc datmen seit dat die int vule valt, hi wordter selve af vul, also
 ghelijc die siele, die god suver inden lichame des menscen storte uut
 hem selven, die wort besmet ende onsuver van dien onsuveren licha-
 me. Van | deser besmethede ende van deser zonde daer dese ziele in
 332 valt in desen besmetten lichame, so dwaet nu heden sdages oec god alle
 kerstine creatueren in dat heilige sacrament vanden doepsele, also hi
 dwoech met siere doet in sijn preciose bloet Adame ende die van hem
 comen waren doe ter tijt. Ne maer alle menscen blijft an dat helden te
 336 zonden alsoet doe dede Adame, ende daer bi werden alle menscen
 noch ontfæen in zonden, ende dit heet erfzonde.

5vb

Van dagheliken zonden

Dander zonde heet vergevelike zonde of daghelike zonde. Ende om
 340 dese andere te kennene, so wet dat iii dinghen sijn daer de zonde uut
 wort volmaect, also sente Augustijn seit, dats temptacie vanden viant,
 delectacie vanden vleesce ende consent vanden geeste. Daer temptacie
 es vanden viant ende gheene delectacie of ghenuechte ne gheen consent
 344 ter zonde, daer nes gheene zonde; maer daer temptacie es ter zonde
 ende daer in genoechte vanden vleesce, al en isser gheen consent,
 nochtan esser daghelijcsce zonde; ne maer daer temptacie es ter sonde
 ende daer in ghenuechte ende daer toe consent vanden gheeste, daer es
 348 de sonde volmaect ende heet hootsonde. Daghelijcsce zonde heeft al-
 toes besloten in hare eenen quaden wille, want en esser gheen quaet
 wille die de genuechte beroert of diese laet gescien of diese niet we-
 derstaet, so nesser gheen zonde. Ende om datter quaet wille toe es,
 352 sone mach gheene dagelike zonde, hoe cleine si es, vergeven worden
 sonder berouwenisse. Dese dagelike zonden, daer vele liede luttel op
 micken, doen vele quaets den menscen.

Eerst si doen verminderen inden mensce dat vier vander minnen
 356 goeds, ghelijc den reghene die valt int vier bi dropelen, die vermindert
 dat vier, hoe dat hijt niet al en bluscht.

Anderwerf si maken den mensce recht moede in sinen goeden ge-
 werke, ghelijc den paerde dat geladen es, dat niet also lopen en mach

B 355/68 Eerst si – sonden] cf. CTV, lib. 3, cap. 15 – ed. p. 104

V 348 hoot(sonde): spellingvariant van hooet

360 alst soude waert niet gheladen.

364 Derdewerf si ververren den mensche vander bliscepen gods, hoe dat
sine niet al ute en steken. Want die mense, al en hadde | hi gheene
hoeftzonden, ware hi in dageliken zonden, hine soude niet moghen
comen ter bliscap van hemelrike vore de tijt dat hi de zonde hebbe
ghesuvert int vier van purgatorien. Want alle creatueren sullen moeten
also suver sijn eer si sullen moghen comen vore dat anschijn gods als
waren inder tijt doen si ghedoept waren in die vonte ende int ghelove
368 van Cristo ghedweghen van al haren sonden.

Dese dagelike zonden worden den mense vergheven op dat hire
berouwenisse heeft in VIII manieren. Eerstwerf bider ghemeenre
biechten die men vore de misse sprect, of als de priester den volke sine
372 biechte doet seggen na hem. Anderwerf met dat de mense vore sijn
herte slaet, met dat hi om die zonden peist met devocien ende met be-
rouwenissen. Derdewerf met dat hi hem bewerpt met gewider watre.
Vierdewerf met dat hi berouwenisse hebbe. Vijftewerf bi dat hi sprect
376 sine bedinge met devocien. Sestewerf bi dat hi de benendixie ontfa
vanden bisscop of vanden priester ten ende vander missen. Sevende-
werf bi dat hi dat heilighe sacrament vanden lichame ons heren ontfa.
Ende dat achstewerf bi dat hi sine aelmoesene gheve of andre gewerke
380 van ontfermicheden doe.

Van hoeftsonden

Die derde maniere van zonden es geheeten hoeftsonde. Hoefzonde es
als die mense in die temptacie vander zonde eene delectacie, dats eene
384 ghenuechte, heeft, ende daer toe te dier zonde doet sijn consent ende
sinen wille boven gode of ghelijc gode, dats te segghen, boven den wil-
le van gode of ghelijc den wille van gode. Want als men uter ewange-
lien merken mach, alle creaturen sijn sculdich te begerne [al] dat de
388 wille gods volcomen worde boven alle saken, entie mense en es scul-
dich gheene dinc te begerne ghelijc dien. Dese sonde es vreeselijcst
ende dat scijnt wel bi haren name, want si es gheheeten int latijn 'doet-
sonde' ende na tvlaemsce 'hoetsonde'. 'Doetsonde', om dat so wie daer
392 in misdoet, hi es doet vore gode ende van hem versceeden, ghelijc dat
dat let es vanden mense als het of es geslegghen. 'Hoefzonde' es so
gheheeten, om dat so | wie daer in mesdoet, hi misdoet jeghen thoef,
dats jeghen gode, want hi misdoet jeghen die heilige ghebode gods.
396 Ende so wanneer die mense in hoeftsonden es, so en es hi niet meer

6ra

6rb

B 386/9 n.g.

K 387 begerne] B 1479, al *add.* W

dat let gods no dat let vander heilger kerken, maer in die hachte ende
 int strec des viants uter hellen es hi gevallen. Also sente Augustijn seit:
 Het es sonde yet spreken, doen of begheren jeghen die wet gods of je-
 400 ghen den wille gods, om dat, also in dewangelie staet bescreven, nie-
 ment en wort ghecroent ten si dat hi getrouwelijke heeft gestreden; dats
 te segghen: gheen mensche en sal met gode worden geloent met bli-
 404 scepen in hemelrike, die niet met gode nerenstelijc *sal hebben ghe-
 streden in eerderike. Hier omme eest dat den mensce sijn ghegeven III
 viande in desen levne, die den mensce eenpaerlijc aenvechten ende be-
 striden met III dingen diemen in die werelt seere soect, dats eere, rijc-
 heit ende weelde, om dat hi die viande ende hare temptacie wederstaen
 408 soude ende verwinnen, ende also de hoghe crone van lone ontfaen sou-
 de vore gode. Dese III viande sijn: die viant uter hellen, die werelt, ende
 dat vleesch of die lichame des menschen. Die viant uter hellen, als aen-
 vechtende van eeren na die werelt, tempteert ons van drie hootsonden,
 412 dats van hoverden, ende als van dien dat uut hoverdicheden spruten
 mach van nide, van gramscepen. Die werelt tempteert ons van eenre
 hoeftzonde, dats van ghiericheden. Dat vleesch van drien, dats van
 traecheden, van overtollicheden van etene, van drinckene, ende van
 416 sonden van lichame, dat heet luxurie.

Van hoverden

Hoverdichede es, also sente Augustijn seit, een begherte met ghe-
 nuechten van haer selfs prise of eere. Hoverdichede es beghinsel ende
 420 moeder van allen zonden. Want also Albertus seit, in allen zonden
 leecht hoverde, dats dat die mensce die sonde doet, heeft in hem I ver-
 smaden ende I afkeeren van gode, sinen creatoer ende sceppere, ende
 keert hem in creatueren of dat creatueren gheven moghen, dats eere of
 424 goet of weelde. Vier manieren van hoverden sijn, also sente Gregorius
 seit. Deerste es also die mensche mict tgoede dat hi heeft, dat hijt van
 hem selven heeft. Dander es al gheloeft hi tgoede | dat hi heeft, dat van
 gode comt, dat hi mict dat comt bi sinen verdienten. Dat derde es
 428 al<s> hem die mensce beroemt van dingen die hi niet en heeft. Sente
 Bernaert seit: Hets scoffierlec den ghenen die hem boven anderen lie-
 den beroemt ende boven anderen gheprijst *wille sijn, op dat hi niet

6va

B 400/1 2 Tim. 2:5 418/24 Hoverdichede es – weelde] cf. CTV, lib. 3, cap. 15 – ed. p. 105

K 403 sal] B 1479, en W. De emendatie is noodzakelijk omdat het onderwerp van de zin enkelvoud is.
 428 als] B 1479, al W 430 wille] B, willen W, wilt 1479

V 397/8 in die hachte ende int strec: letterlijk 'in de macht en de strik'. *Hachte* en *strie* hebben een verge-
 lijkbare betekenis.

werct yet goeds boven anderen lieden daer hi met rechte in ghemerct
 432 moghe sijn. Die vierde maniere van hoverden es als de mensche andre
 liede versmaet ende selve zunderlinge ghesien wille sijn ende gheprijs
 van creatueren.

Die hoverdege misdoet jeghen gode ende jeghen sinen evenkersten.
 436 Jeghen gode misdoet die hoverdege in dien dat hi gode roeft van dat
 hem alleene toebehoert, dats van love ende van eeren. Want god ende
 die mensce hebben 1 ghemeene in die goede gewerke die de mensce
 doet, want god werce ende die mensche es als instermement daer mede
 440 datse god werct. Van desen werken god wille hebben te sinen deele
 den lof entie eere, also die prophete Ysayas seit, ende hi wille dat die
 mensce die nutscepe entie profite daer of hebbe in dat ewelijc leven.

Die hoverdege die nemt gode sijn deel, want hi selve in die werke
 444 gheprijs ende gheert wille sijn vanden lieden, ende daer bi eest recht
 dat hi verliese sijn deel, dats de profite enten loen van gode.

Die hoverdeghe misdoet oec jeghen sinen evenkersten, want hi benijt
 allen lieden, also sente Augustijn seit, die boven hem sijn, om dat hi hem
 448 lieden niet ghelijc en es; die onder hem sijn, om dat si hem niet gelijc
 worden en moeten; die neven hem sijn, om dat si hem ghelijc sijn.

Die hoverdege verwaent hem ende soect den prijs van creatueren in
 vele manieren. Die eene verwaent hem op sine edelhede, ende en peist
 452 niet dat hi es ghemaect van lime der eerde, ende en peist niet dat alle men-
 scen sijn comen van eenen vader Adame. Dander verwaent hem in sterc-
 heden, in ghesontheden, in scoenheden, ende en penst niet om dat woert
 dattie prophete Ysayas spreect: Alle menschen sijn ghelijc den hoye, dats,
 456 al nu staet scone ende vaste ende bloeit in deerde, ende staphans bi een-
 der hitte het verdroecht, ende sine | bloeseme die valt ende verliest sine
 scoenheit in deerde. Andere verwanen hem in rijcheden ende meenen lan-
 ge daer in te levne, ende en peisen niet om dat woert dat ons heere god
 460 spreect in dewangelie toten riken man: Du, mensce, wat eest dattu langhe
 waens leven in deser rijchede; binnen der nacht du suls sterven, ende dat-
 tu ghegaders hebs, wiens saelt sijn?

Andre verwanen hem in die weelde van haren lichame, in sochte
 464 ghecleet te sine ende behagelike, in sochte te liggene, in lange te slape-
 ne, in wel etene ende te drinkene, ende en pensen niet dat si daer voe-
 den haren meesten viant, dats haren lichame, ende meester der sielen
 maken die sculdich ware der sielen te dienenne. In desen dingen en wa-
 468 ren hem de menscen niet sculdich te verwanen, want het es al goet van

6vb

B 440/2 cf. Jes. 43:21 446/9 Die hoverdeghe – ghelijc sijn] cf. CTV, lib. 3, cap. 15 – ed. p. 105
 455/8 cf. Jes. 40:6-7 460/2 cf. Luc. 12:20-21

- aventueren, ende de [mensce] natuere vander aventueren es sulc, dat al
 es so nu, of al regneert so nu, staphans so macht omme keeren. Ende
 daer bi so es die avontuere gheteekent biden wiele dat lichtelijc om-
 472 keert, als in dien al es die mensce nu sterc, scone, ghesont, rike, weel-
 dich of in hoghen stade, god maecht al om keeren die di ghemaect
 heeft. Die hoverdege is gelijc der hinnen, want ghelijc dat de hinne vele
 476 kakelt ende groet ghescal maect om 1 klein ey, also doet de hoverdege
 om 1 klein goet dat hi doet. Hi beroemes hem vele ende wille daer of
 seere gheprijsd sijn; ja, dicwille hi wil goet heeten ende tgoede niet
 doen. Du, mensche, kenne gode ende doe hem eere alleene die di al in
 sinen handen heeft.
 480 Hoverde heeft VII dochtren, also sente Gregorius seit, die seere ho-
 ghelike beset sijn. Van elken te spreken sonderlinge ware te lanc ende
 om dats iemen vernoyen mochte, so *latict.

- /ondermarge, f. 6rb:/ Inobediencia
 484 Contencio
 Iactancia
 de dochtren Ypocrisis van hoverden
 Pertinacia
 488 Discordia
 Novitatum presumcio

Van nidicheden

- Nijt, also sente Augustijn seit, es 1 seerichede in andre liede welvaren.
 492 Dese nijt spruit uut hoverden. Want de hoverdeghe benijt alle men-
 scen, also vore gheseit staet. Nijt es een sonde die onverghevelijc es,
 want het es zonde in den heilighen gheest, daer of dat ghescreven staet
 in dewangelie: Die misdoet inden vader, dats verghevelijc; die misdoet

B 480/9 cf. Greg. Magn., *Moralia*, xxxi, xlv, 88 – ed. Adriaen, p. 1610, r. 23-24 491 Nijt – welvaren] cf. Peraldus, *Summa* – ed. dl. 2, f. 162c 495/7 Mat. 12:32

K 469 de] *B* 1479, add. mensce *W* 482 latict] *B*, lanc *W*, var. 1479. *W* en *B* zeggen dat ze de bespreking van de *dochtren van hoverde* achterwege zullen laten; toch nemen ze beide een schema van de ‘dochters van hoogmoed’ in de ondermarge op. De druk 1479 noemt de dochters in de tekst, zonder verdere bespreking: ...die seere hoghelicke ghesedt zijn. *De dochteren van hoverdicheden: inobediencia, contentio, iactancia, ypocrisis, pertinacia, discordia, novitatum presumcio.* 483 Om twee redenen is het schema op deze plaats in de tekst ingevoegd: ten eerste, omdat dit inhoudelijk de logische plaats is; ten tweede, omdat 1479, die vermoedelijk een meer oorspronkelijke tekstgestalte biedt, de ‘dochters’ op deze plaats opsomt. Deze redenering is ook geldig voor de navolgende gevallen waar de tekst van schema’s in de ondermarge op de inhoudelijk juiste plaats in de kritische tekst is ingevoegd.

V 493 vore gheseit: cf. 446/9

496 inden zone, | dat es verghevelijc; die misdoet inden heileghen gheest, 7ra
 dat en sal niet vergheven worden in dese werelt no in dandere; dats te
 verstane, met gheliker berouwenisse ende penitencie dat andre sonden
 500 sullen worden vergheven, ne maer met vele bittere berouwenissen
 ende vele scerper penitencien, ghelijc dat dese zonden boven den an-
 deren vele meerder sijn.

Hi misdoet jeghen den vader die misdoet onmoghen{de} – dat es ute
 dien dat hi mict dat hi niet soude moghen wederstaen die temptacie
 504 vanden viant –, want den vader es moghentheit aengheseit. Ne maer in
 de waerheit die mensce es daer in bedroghen, want god en laet nie-
 menne voerder tempteren den viant dan hi wel soude moghen wede-
 staen op dat hi wilde, also sente Paulus seit.

508 Hi misdoet inden zone die misdoet in onwetene – dats ute dien dat
 hi niet en weet goet ende quaet also hi sculdich es te wetene –, want
 den sone es vroescap anegheseit. Ende maer in desen worden die men-
 scen oec bedroghen, want onwetene es gheene onsculde, ende sonder-
 512 linge die zin ende vroescap hebben te werliken saken. Want daer
 omme heeft god den mensce ghegheven verstantnisse, dat hi tgoede
 ende tqade kennen soude, ende den wille, om dat hi metten wille
 tgoede verkiesen soude ende tqade wederstaen. Ende so wie na de re-
 516 dene of na dese verstantnisse niet en leeft, hi en leeft niet als een men-
 sce maer als 1 beeste.

Die misdoet jeghen den heilighen gheest die misdoet ute eenen
 quaden wille – dats al<s> de mensce de sonde wel soude moghen we-
 520 derstaen, ende als hi wel kent wat hi sculdich es te doene ende te late-
 ne, ende nochtan met voersienicheden dat quade uut sinen wille ver-
 kiest ende tgoede wederstaet –, want den heiligen gheest es aengheseit
 ghewillicheit. Hier es de sonde volmaect; dit mach wel heeten hoet-
 524 sonde. Dese zonde wort niet vergheven ghelijc anderen zonden, want
 si gheene onsculde vinden en can.

Deser sonden inden heiligen gheest sijn vi manieren. Want in verla-
 nessen van zonden moeten sijn iii dinghen. Eerst diese vergheeft, daer
 528 na dien mense vergheeft, ende derdewerf de dispositie | van binnen 7rb
 daer ute dat mense vergheeft of verlaet. Diese verlaet, dats god, die
 heeft in hem ontfermichede ende gherechtichede; die mense verlaet,

---

B 505/7 1 Kor. 10:13

K 502 onmoghende] onmoghelijc B, uut ommeughene 1479. Vanwege een vlek is het eind van het woord
 niet goed leesbaar. 519 als] B 1479, al W

V 504 es ... aengheseit: 'wordt toegeschreven'; cf. aneseggen, in deze betekenis niet in MNW. Hetzelfde
 woord in de twee navolgende paragrafen. 526/7 verlanessen (verlatenisse): 'kwijschelding'

532   dats de mensce, die moet hebben berouwenisse vanden quade dat hi
gedaen heeft ende een goet meenen van dat niet meer te doene; die dis-
posicie van binnen daer ute datmense verlaet, die staet in dien dat de
mensce de waerheit kenne ende tgoede minne.

536   Maer die misdoet inden heilghen gheest, die zonde en wordt hem
niet vergheven, want hi werct in dese vi puynte de contrarie daer ute
dat de sonden moeten worden vergheven. Want of hi heeft wanhope
der ontfermichede van gode; of hi heeft eene presumpcie, dats i ver-
noeghen op sijns selves verdiente jeghen die gherechtichede gods; of hi
540   heeft eene verhartheit in sine zonden jeghen dat hi ware sculdich sine
zonden te kennen ende daer af berouwenisse te hebben; of hi heeft in
hem i micken gheene penitencie te doene jeghen dat hi sculdich ware i
544   meenen te hebbene niet meer sonden te doene; of hi heeft in hem i we-
derstaen der waerheit die hi kent jeghen dat hi sculdich ware te soekene
die waerheit te kennene ende die te levene; of hi heeft in hem eenen nijt
der opperster gratien, dats vanden goede van gracen, jeghen dat hi scul-
dich ware in hem te hebbene i minne op tgoede.

548   /ondermarge, f. 6va:/ Wanhope
Presumpcie
de zonden   Verherthede in zonden   inden heilighen gheest
Ne gheene penitencie doen
552   De waerheit wederstaen
Nijt ter opperster gratien

Dus es nijt een zonde inden heilghen gheest ende onvergevelijc ghe-
noech boven dat dandere sijn. Die nideghe werct die contrarie van
556   gode ende die contrarie vanden goeden menschen. Die contrarie van
gode, want gode es leet tqade inden mensce ende tgoede es hem lief
entie dogheden. Den nidegen es lief tqade in haren evenkersten ende
leet dat goede. God deelt sijn goet allen creaturen. Dat en doet die ni-
560   dege niet, want hem es leet dat den ghenen die hi benijt enich goet
ghesciet. Die nidege doet oec de contrarie vanden mensce die goet es.
Want de goede mensce, van sijns evenkerstens quade maect hi sijn
goet, dats metten doghene dat hem toecomt. So vint hi vore gode loen
564   mids dat hi dat verduldichlike nemt. Maer | die nideghe doet de con-
trarie, want tgoede dat hi siet in sinen evenkersten, dats hem leet te zie-

7va

B   564/79 Maer die – stake] cf. Peraldus, *Summa* – ed. dl. 2, f. 164b

V   548/53 Dit schema wijkt inhoudelijk af van de overige, omdat het als enige niet over de zonden en hun respectieve dochters handelt, en ook omdat de reeks niet door een autoriteit is aangekondigd, maar inte-gendeel door de samensteller van de tekst schijnt te zijn opgesteld.

ne, ende daer ane doet hi sijn onprofijt ende verlies. Ende die nidege es
 ghelijc den ghenen die gout verkeert in copre, die terwe in cave, den
 568 wijn in watre. Die nideghe heeft liever dies goeds te dervene dan
 iement vanden genen die hi benijt oec aen dat goet deelde. Hier af vint-
 men 1 exempel aldus bescreven. Het was 1 coninc die 11 liede consen-
 572 teerde: wat dat si heiscen souden, hi soude hem dat gheven in manie-
 ren dat de gene die echterst eyschen zoude, dat die tweevout hebben
 soude. Deene was nidich, die andre ghierich. Elc hadde gerne achterst
 gheyst. Die gierighe om dat hi dmeeste deel begerde, die nidege om dat
 576 hi den andren veronste vanden goede. Als die coninc hoerde dat siere
 om streden, hiet hi den nideghen voren eeschen. Hi die liever dies
 goeds te dervene hadde dan die ghene die hi benijdde daer ane deelde,
 hiesch datmen hem 1 oghu uut stake om dat hi wilde datmen den an-
 deren beide sijn oghen uut stake.
 580 Nijt heeft v dochtren also sente Gregorius noemt.

/ondermarge, f. 6vb:!

	Odium	
	Exultatio in adversitatibus proximi	
de dochtren	Afflictio in prosperis proximi	van nide
584	Sussurracio que est detractio latens	
	Detractio que sit in aperto	

Van gramscepen

Gramscepe, also sente Augustijn seit, es een begerte van wraken.
 588 Gramscap spruit uut nide, want als de mensce sinen evenkersten be-
 nijt, daer uut comt dat hi hem selven wreken wille van buiten, deene
 metter tonghe, dander metten handen.

Die gramme misdoet jegen gode, in dien dat hi hem selven wreken
 592 wille, want also sente Pauwels seit: God wille datmen hem die wrake
 gheve, ende hi saelt wel lonen. Hi misdoet oec jeghen sinen evenker-
 sten, want also men sien mach heden sdaechs, die mensce doet dicke
 uut eenre cleinder redenen grote wrake, also men siet ane de ghene die
 596 anderen haer lijf nemen of haer lede om 1 woert; of als men sien mach
 ane de ghene die den anderen segghen grote scoffieringe ende nemen
 hen lieden haren goeden name bi nide dat si op hen hebben; of die uut
 wraken van haren quaden nide bedraghen haren evenkersten of doen
 600 bedraghen in waerheden of andere scande beraden of doen.

B 581/5 cf. Greg. Magn., *Moralia*, xxxi, xlv, 88 – ed. Adriaen, p. 1610, r. 25-26 587 Gramscepe – wraken]
 cf. CTV, lib. 3, cap. 17 – ed. p. 108 592/3 Rom. 12:19

V 575 veronste (veronnen): 'misgunde'

Van deser gramscepe staet | bescreven in die epistele van sente Jacob: 7vb
 Die gramscepe des menschen en mach die gerechticheit gods niet wre-
 ken. Die gramme es ghelijc den viersteene. Die viersteen, als men slaet
 604 met eenen stale of met eenen hamere, so sprinct vier ute ende anders
 niet. Also doet uten grammen: als menne noept met enigen woerden
 dat hem bejeghent, so sprinct ute hem dat vier van onghedoechsamhe-
 den, ende dat toegt hi van buiten met quaden woerden, met sceldene,
 608 met vloekene ende met scoffiericheden anderen te seggene. Ende de
 menighe es die herde goedertieren scijnt ende ghedoechsam also lange
 alse hi niet bejeghens en hevet, maer comt hem iet bejegens toe, so
 sprinct dat vier van gramscepen staphans ute.
 612 Gramscap heeft vi dochtren also sente Gregorius seit.

/ondermarge, f. 7va: /

	Rixa	
	*Tumor mentis	
	Contumelia	
616	de dochtren	Clamor van gramscepen
	Indignacio	
	Blasphemia	

Van ghiericheden

620 Ghierichede es, also Tullius seit, i ongeordeneerde minne vanden
 goede van eerderike, int ghecrigen of int houden. Hier uut mach elc
 merken dat vrechede ende ghierichede eene zonde es. Want ghieriche-
 de leghet beide int qualike ghecrigen ende int qualijc te besittene. Ende
 624 tqualijc besitten leghet in dien datmen tgoet dat qualic ghecreghen es,
 onthoud ende niet weder en keert; of al eest niet qualic ghecregen, dat-
 ment niet den ermen en deelt; of anders, datment profijt vander zielen
 niet daer mede en doet entie nodorft vanden lichame niet daer of en
 628 nemt. Die wise man seghet: Het en es gheen dinc erghere dan die ghie-
 righe mensce. Want uut ghiericheden spruiten wel na alle sonden.
 Ende daer om seit men dat ghierichede heeft xii dochtren, dats te we-

B 601/3 Jak. 1:20 612/8 Gramscap – blasphemia] cf. CTV, lib. 3, cap. 17 – ed. p. 109 613/8 cf. Greg. Magn., *Moralia*, xxxi, xlv, 88 – ed. Adriaen, p. 1610, r. 27-28 620/1 Ghierichede – houden] cf. CTV, lib. 3, cap. 19 – ed. p. 111 628/9 Sir. 10:9

K 614 Tumor] B 1479, timor W. *Timor mentis* ('vrees van de geest') is een zinloze woordcombinatie in deze context; *tumor mentis* betekent 'hooghartigheid'.

V 620 Tullius, i.e. Marcus Tullius Cicero, Romeins redenaar

P 601 In *Van deser gramscepen* zijn letters door hand 7 op rasuur geschreven.

632 tene woeker, roef, settinge, neminge van ghiften om vonnissen te ver-
 anderene, bedriech van coeplieden, bedriech van taelmans of van ad-
 vocaten, symonie, diefte, sacrilege, die gierichede van mercenarissen te
 groet van consten, of alle maniere van spele om enich goet, dobbelspel
 636 of andere. Die <ghierighe> misdoet jeghen gode so grotelijc dattene
 sente Pauwels heet | onghelovich, want den dienst die hi sculdich ware
 te gheven gode, dats tgelove, hope ende minne, dien dienst gheeft hi al-
 den goede van eerderike enten penninghen. Want dat goet es al sijn
 ghelove, sijn hope ende sine minne, ende in also vele so maect hi van
 640 sinen goede sinen god; want so wat de mensce meest mint, daer of so
 maect hi sinen god.

8ra

Die ghierighe misdoet oec jeghen sinen evenkersten in alle dien XII
 poenten, dwelke te lanc ware van elken sonderlinge te verclarene.
 644 Maer wet dat elc van dien XII puynten es ghierichede ende hoetsonde.
 Die ghierige es ghelijc den swine dat niet en doeck also langhe alst
 leeft; also eest metten ghierieghen: also langhe als hi leeft en doeck hem
 niet dat goet. Want, also sente Jheronimus seget, den ghierieghen ghe-
 648 brect also wel dat hi hevet als dat hi niet en heeft. Want hi en doet niet
 sijn profijt met den goede, no hi en keert niet weder daer hijt qualijc
 heeft ghecreghen of sijn voersate, no hine ghevet den ermen niet daer
 hi sine sonden soude mogen mede blusscen, no hine nemtter sine no-
 dorft af, no hine laetter anders niemen sine nodort af nemen, maer hi
 652 winnet qualike, hi winnet met pinen, hi besittet met vreesen, ende hi
 latet met droefheden.

Ghiericheit heeft XII dochtren sonderlinge also si vore ghenoeemt
 656 staen, maer also sente Augustijn seit, so esser VII die ghemeen sijn tote
 alle den anderen.

/ondermarge, f. 7vb:/ Obduracio

Violencia

660 Inquietudo

de dochtren van Periurium ghiericheden sente Augustijn
 Fallacia

B 635/6 cf. Ef. 5:5 635/8 Die <ghierighe> – penninghen] cf. CTV, lib. 3, cap. 19 – ed. p. 111 647/8
 Want, also – heeft] cf. CTV, lib. 3, cap. 19 – ed. p. 112 652/4 maer hi – droefheden] cf. CTV, lib. 3, cap.
 19 – ed. p. 112 655/64 Ghiericheit – prodicio] cf. CTV, lib. 3, cap. 19 – ed. p. 112 658/64 cf. Greg.
 Magn., *Moralia*, xxxi, xlv, 88 – ed. Adriaen, p. 1610, r. 30-32

K 635 ghierighe] B 1479, om. W

V 631 settinge: ‘het opleggen van een belasting’ 632 taelmans: ‘redenaren, pleitbezorgers’

Fraus
Prodicio

664

Van traecheden

Traechede es, also Albertus seit, een wantrouwen van haer selfs crachten ende vander hulpen gods om iet goeds ane te gane of om dat quade
 668 te wederstane. Die trage misdoet jeghen gode, want god leert ons bidden heiligen man sente Janne in apocalipsus dat wi souden sijn cout of heet, dats te verstane, dat wi souden sijn bernende in de minne gods ende snel in sinen heiligen dienst of al afstaen vanden goede, ende niet
 672 sijn laeu ende trage inden dienst gods. Want meer hopen | van behou-denissen es vanden couden – dats van den ghenen die hem niet en venst goet – dan vanden lawen. Want die lawe die verwaent hem ende mict dat hi iet goeds in hem heeft ende en soect hem niet te beterne. Maer
 676 die al cout es, die en verlaet hem te gheender doget die hi in hem heeft ende soect hem te beterne met penitencien. Die wise man leert den traghen gaen ter mieren om vroescap te leerne. Die miere en heeft niemmen diese leert, no diet haer heet, no dieser toe dwingt of corrigeert,
 680 nochtan gadert si inden somer daer si bi leeft, ende draget meer lasts dan si weget of groet es, ende maect vele wege als die dicke over ende weder gaet. Aldus es die mensce die tot noch heeft gheweest traghe ende ledich: want hi gode heeft diene leet ende leert ende diet hem
 684 heet, so es hi sculdich te ghereedene in desen levne, te gaderne doegden also vele als hi mach ende alse dicwile, daer hi bi mach leven met gode in dat ewelike leven.

8rb

Die trage es ghelijc den wilgen. Die wilghe es i boem die geene vrucht
 688 en bringt, maer alleene scade ghevet. Also es die traghe entie ledege: si en bringen gheene vrucht van goeden werken, maer si sijn recht scade al daer die viant in rust. Want in dewangelie staet bescreven: als die viant den mensce ledich vint, dan vint hine ghereet, ende sijn huis, dats sine
 692 ziele, ghevaget om in hem te comene wonen met zonden.

Traechede heeft XV dochtren, van welken te lanc soude sijn te seggene van elker sonderlinge, alse mense vint in een boexken heet *Summa de vici<i>s*.

696 /ondermarge, f. 8ra:/ Tepiditas
Mollicies

B 666/8 Traechede – wederstane] cf. CTV, lib. 3, cap. 18 – ed. p. 110 669/70 cf. Apok. 3:15-16 677/82 Die wise man – gaet] cf. Peraldus, *Summa* – ed. dl. 2, f. 78 677/80 Spr. 6:6-8 690/2 Mat. 12:43-44 693/708 Traechede – desperacio] cf. Peraldus, *Summa* – ed. dl. 2, f. 82

K 695 viciis] B 1479, vicis W

		Sompnolencia	
	de dochtren	Ociositas	van traecheden
700		Dilacio	
		Tarditas	
		Negligencia	
		Inperseverancia	
704		Demissio	
		Dissolucio	
		Ignavia	
		Indevocio	Tedium vite
708		<Tristitia	Desperacio>

Van ghulsicheden

Ghulsichede es, also sente Augustijn seit, eene onghoeordeneerde ghe-
nuechte van etene ende van drinckene. Die ghulsege misdoet jeghen
712 gode, want hi brecht redene daer hi sculdich ware na te levne ende
maect hem onmachtich gode te lovene, wies lof hi ware eenpaerlike
sculdich te hebben in sinen moet, also die profete David beschrijft. Die
ghulsige doet sinen evenkersten in vele saken | onrecht: hi gheeft hem
716 exempel van misdoene, hi quist daer mede ende verteert tonpuynte
daer hi vele erme mede sustineren mochte ende voeden, ende al sonder
noot. Hi es gereet anderen scoffieringe te seggene ende dicwile te sla-
ne, te stekene ende te vechtene.

8va

720 In v manieren misdoet die mensche in ghulsicheden. Eerst als hi et
of drinct vore den tijt die daer toe gheset es. Anderwerf als hi soect
ende begert sonderlinghe spise te hebbene ende die lekker sijn. Derde-
werf als hi sine spise of sinen dranc nemt boven mate. Vierdewerf als
724 hi sine spise of sinen dranc nemt haestelike of ghulselike uter ghe-
noechten vander smake. Vijftewerf als hi herde weyechlijc sine spise
doet bereeden. Ghulsichede es ghelijc den breidel, want ghelijc datmen
dat paert metten breidel bestiert ende leedt daer men wille, also ghelijc
728 leet de viant den mensche in ghulsicheden te wat zonden hi wille, ende

B 710/1 Ghulsichede – drinckene] cf. CTV, lib. 3, cap. 20 – ed. p. 112 714 n.g. 720/6 In v manieren – bereeden] cf. CTV, lib. 3, cap. 20 – ed. p. 112/113

K 708 Tristitia Desperacio] *B* 1479, *om.* *W.* Er is in *W* met zekerheid één woord verloren gegaan door het bijsnijden van het papier (resten van een woord zijn nog zichtbaar aan de onderrand van het papier). Vermoedelijk ontbreken twee woorden, aangezien in *B* en 1479 *tristitia* én *desperacio* worden genoemd. 714 moet] *W*, mont *B* 1479 725 weyechlijc] *W*, weigherlijc *B*, weegherlicke 1479 726 Ghulsichede] hier begint de tekst van *G* (cf. 1)

V 716 *tonpuynte*: ‘op onbehoorlijke wijze’; cf. *onpoente*, komt uitsluitend voor in de uitdrukking *tonpoente*. 725 *weyechlijc* (*weigerlike*): ‘op een weelderige wijze’. Cf. weigherlijc *B*, weegherlicke 1479

zonderlinghe ter zonden van luxurien. Hier omme waer elc mensce
sculdich sijn spise ende sinen dranc te nemen te maten. Want sente
732 Gregorius seit datmen sculdich es te nemen die voetsle vanden licha-
me al so men die medecine nemt, dats om die behoudenisse van den li-
chame, niet om die ghenoechte vander smake diere in leghet.

Ghulsichede staet in twee dingen: in overate ende in overdranke,
ende dese heeft IIII dochtren also sente Gregorius seit.

736 /ondermarge, f. 8rb:/ Scurrilitas
Multiloquium
de dochtren Inepta letitia van ghulsicheden
Hebitudo mentis

740 *Van onkuischeden*

Luxurie es, also sente Augustijn seit, eene ongheordeneerde ghe-
nuechte van den lichame na den zinne van ghevoelene, also ghulsiche-
de es na den zinne van smakene. Die luxuriose misdoet jeghen gode
744 gelijk dat die ghulsege doet, want dese II aenbeden ende oefenen haren
lichame als god, want si soeken al den wille van haren lichame te | doe-
ne, ende si en wederseggen in ne gheen dinghen van dat si volbrin-
ghen mogen die ghenoechte van haren lichame. Dese maken van haren
748 lichame haren god, also sente Paulus seit, ende en merken niet dat haer
lichame es harer sielen viant. Want also sente Pauwels seit: So wie die
na der genoechten vanden lichame leeft, hi sal sterven, dats vallen in
zonden.

752 Die luxurieuse misdoet jeghen sinen evenkersten dien hi te sonden
trect bi onsuveren woerden of bi onscamelen daden. Die luxuriose es
ghelijc den dullen coepman die I precioes juweel geeft om eenen cleen-
nen prijs. Also es die luxurieuse: hi gheeft dat precieus juweel van sie-
756 re zielen, die god diere ghecocht heeft, om so cleene eenen prijs als es
die sonde vanden lichame. Ende daer bi en es gheen wonder dat dese
dulle coepman, die luxurieuse mensce, varinge verliest sinen hoetstoel,
dat sijn alle andere dogheden. Hier om sal die luxurieuse alre armst bo-

8vb

B 730/3 Want sente – leghet] cf. CTV, lib. 3, cap. 20 – ed. p. 113 734/9 Ghulsichede – mentis] cf. CTV,
lib. 3, cap. 20 – ed. p. 113 736/9 cf. Greg. Magn., *Moralia*, xxxi, xlv, 8 – ed. Adriaen, p. 1610, r. 32-34
747/8 cf. Rom. 8:1-13 749/51 Rom. 8:13

K 731 Gregorius] W, Augustijn B G 1479

V 758 varinge: 'plotseling, snel, onverhoeds' hoetstoel (hovetstoel): 'kapitaal'

P 744 die: interlineair toegevoegd.

- 760 ven anderen sondaren comen ten vonnisse ten jonxten daghe, want in
eerderike heeft hi vercocht wat hi hadde of hadde moghen hebben,
dats gode, sine heiligen, sine ziele, sinen goeden name, sijn goet, sijn
gracie ende sine glorie. Dese luxurie sprint uut overtolicheden van
764 etene ende van drinckene; si wordt recht ghevoedt bi uutwendigen
versieringen vanden lichame ende bi ydelen bliscpen, die leghet in
danssene, in royene, in singhene ende in springhene. Ende inder waer-
hede, so wie hi es, man of wijf, die hem naden lichame verciert in cleer-
768 deren of in hare boven sinen state, of danssinghen of andere ydelhede
antieren, also die heilige scripture segghet, hi es dat strec daer die viant
die zielen mede vaet vanden mensce ende dicwile ter zonden van luxu-
rien trect. Ende daer bi so eest wonder, also die heiligen | segghen,
772 datmen ghedoghet dat yeman hem so openbaerlike versiert boven
mate ende boven sinen state, ende te so groter ydelheden <gheeft> van
danssene of anders dat hi daer mede den mensche bedrieghen mach en-
ten sonden trecken.
- 776 Die luxurie heeft VII dochteren, dat VII manieren sijn van zonden
vanden lichame of van luxurien, also mense vint in een boexken heet
Summa de viciis ende in Albertus.

gra

- 780 /*ondermarge, f. 8va:* Fornicacio
Adulterium
*Stuprum
de dochtren Incestus van luxurien
Sacrilegium
784 Peccatum contra naturam
*Libidinosus coitus coniugalis

Vanden VII sacramenten int ghemeene

- 788 Ghesien wat wi sculdich sijn te doene ende sculdich sijn te latene als
om in den staet van onnoselheden ende van gratien, daer wi van gode
in gheset waren, te bliven staende, nu weten besien of die mensce bi-
der temptacien vanden viant in zonden gevallen es, hoe sal hi gecomen
te verlatenissen van zonden ende ten state van penitencien. Ende hier

B 776/85 Die luxurie – coniugalis] cf. CTV, lib. 3, cap. 21 – ed. p. 114; cf. Peraldus, *Summa* – ed. dl. 2, f. 9

K 773 gheeft] B G 1479, om. W 781 Stuprum] B 1479, deest G, Scuprum W 785 Libidinosus] B 1479, deest G, libidinosus W

V 766 royene (reyen): ‘een rondedans uitvoeren’ 768 hare: betekenis onduidelijk: een luxueuze stof (vermoedelijk bont) of een haartooi 789 weten besien: ‘laat ons iets zeggen over’. Cf. weten: modaal hulpww. ter omschrijving van de adhortativus-imperativus, doorgaans verbonden met een infinitief.

792 toe es elken noet dat hi kenne die VII sacramente: doepsel, vormsel, die
uterste olye, penitencie ende biechte, oerdene van priesterscepe, tsacrament vanden heiligen outare of vanden heiligen lichame ons heeren,
ende tsacrament vanden huwelike.

796 Desen seven werden sacramenten es men sculdich ere ende werdi-
cheit in allen steden waer si sijn, ende wat wi daer in belooft hebben,
dat sijn wi sculdich te volcomene. Want dese heilige sacramente sijn
800 ghevloeit uter heiliger side van onsen behoudere Jhesus Cristus ende
ghestrooit in die heilige kerke ter behoudenisse van allen kerstenen
creatueren. Ende ghelijc dat Cristus sterf in den cruse ende sijn pre-
cieuse bloet storte sevenwerf om den mensce van sinen sonden te dwa-
ne, dat also dese VII sacramente souden sijn den goeden menscen in
804 verlatenissen vanden zonden die hi soude hebben gedaen, ende in be-
houdenissen vander sonden *daer hi bider temptacie vanden viant in
soude mogen vallen, ute dien dat die mensce uter eerster zonden van
Adame I helden aenbleven es ten zonden, | dats dat hi licht es vanden
808 viant te bedrieghe, broesch om te wederstane de sonden, ende cranc
om te werken yet goeds. Dus so sijn III manieren van zonden: erfzon-
de, dagelijksce zonde ende hoetsonde, also vorseit es, daer ons III sa-
cramente jeghen ghegheven sijn als in medecinen ende in verlatenissen
812 jeghen die zonden; ende III manieren sijn van ghebreken, daer de
mensce uut heldende ende vallende es ten zonden die vorseit sijn, daer
ons III sacramente jeghen ghegheven sijn als in remedien ende in be-
houdenissen jeghen die sonden, daer die menscen bi dien ghebreken in
816 souden moghen vallen.

9rb

Vanden sacramenten sonderlinge. Vanden sacramente vanden doepsele
Dat werde sacrament vanden doepsele es die dore van allen anderen sa-
cramenten ende die inganc van zalicheden. Dat sacrament es ons van on-
sen behoudere Jhesus Cristus gegeven in verlatenissen vander erfzon-
den, dats vander ierster zonden van Adame daer wi alle in gehouden wa-
ren. So wie dit sacrament van den doepsele werdelijc ontfaeen sal, hem
820 behoeft dat hi hebbe vaste in hem dat ghelove van Cristo, want also in
dewangelie staet bescreven: So wie niet en ghelooft, hine mach niet be-
houden worden. Ende dit mach elc merken ute dien dat wi sien so waer
824

B 809/16 Dus so – vallen] cf. CTV, lib. 6, cap. 5 – ed. p. 204 818/9 Dat werde – zalicheden] cf. CTV, lib. 6, cap. 9 – ed. p. 206 824/5 Mar. 16:16

K 792 sacramente] W, want si sijn remedie ende medicine jeghen de sonden. Dat sijn de .vij. sacramenten
add. B G 1479 805 daer] B G 1479, die W

V 810, 813 vorseit: cf. 316/416

men kindere doept – om dat si selve niet spreken en conen no ondersceede en hebben – so moeten daer sijn petrine ende metrine die vore
 828 die kindere antwerden, ende seggen dat si begheren ghedoept te sine in dat heileghe bloet van Cristus, dats in dat heilige watre vander vonten, dat de ghelike draegt vanden werden bloede van Cristo; daer so moeten si oec antwerden vore die kindere dat si geloven in gode den vader, in
 832 Jhesum Cristum sinen eneghen zone, ende daer moeten si belyen vore die kindere al dat ghelove ende des viants loechenen. Dus es dat sacrament vanden doepsele verlatenisse vander erfzonden alle den genen die daer toe comen met warachtegen ghelove. |

836 *Vanden sacramento vanden vormsele*

9va

Dat sacrament vanden vormsele es ons ghegheven van onsen behoudere Jhesus Cristus bi eenre verstercte ende in eenre cracht, als omme voert te gane inden ghelove van Cristo dat wi inden sacramento vanden doepsele hebben ontfaen. Dit sacrament vanden vormsele es recht
 840 een metten sacramento vanden doepsele ende die volcomeninge daer af, want om datmen ontsiet dat die mensce sterven mochte sonder tsacrament vanden doepsele tontfane, so eest datmense so tilike doept
 844 ende so jonc. Ende om dat die kindere geene kennisse en hebben vanden ghelove, so sijn daer die ghene die vore hem antwerden, dat ghelove van Cristus belyen ende des viants loechenen ende siere ghewerke. Maer als die kindere comen sijn te harer vroescepe, so sijn si
 848 sculdich te gane vore den bisscop ende te belyene dat si dat selve gheloven dat haer petrine ende metrine vore hem lieden belyeden, ende om des viants te loechenen ende siere werke, dies hare petrine ende metrine vore hem liede loechenden. Ende bi dien heiligen sacramento
 852 vanden vormsele dat si daer vanden bisscop ontfaen, so moeten si ontfaen biden heiligen gheest cracht voert te gane in dat ghelove van Cristo met goeden gewerken. Ende hier bi en es niemen sculdich te blivene die in Cristus ghedoept sijn ende in gode ghelovende es, hine es
 856 sculdich tontfane sijn sacrament vanden vormsele. Want het sciijt, laet hijt tontfane bi onwaerdscepen, dat hi niet kennen en wille no belyen dat hi sijn doepsel ontfaen heeft in gode, no in gode gelovende es, no dat hi dies oec niet volghen en wille dat sijn petrine ende metrine vore
 860 hem beloofden.

K 838 verstercte] *W*, verstercheit *B*, *deest G*, steercte 1479

V 838 *verstercte*: ‘versterking, steun’; niet in MNW

Vander uterster olye

864 Dat sacrament vander uterster olyen es ons van gode ghegeven in ver-
 latenissen van onsen dagelijcscen zonden. Want op dat de goede men-
 sce anders van groven sonden | verledicht es ende hem ghebetert heeft,
 bider heiliger uterster olyen die over den mensce biddende es, op dat
 hi berouwenisse vanden zonden heeft, si worden hem daer verlaten.

9vb

Van penitencien

868 Dat sacrament vander penitencien of vander biechten es ons van gode
 ghegeven in verlatenissen van hoeftzonden. Maer deser penitencien
 behoert vele toe, ende daer omme salic hier na meest seggen van desen
 sacramente vander biechten of vander penitencien.

872 *Vanden sacramente van oerdenen*

Dat sacrament vander oerdenen of van priesterscepe es ons van gode
 ghegeven in remedien ende in verhoedenissen vanden zonden, daer wi
 in vallen soudén mogen biden heldene vanden zonden dat die mensce
 876 in hem heeft, ute dien ghebreke dat hi es licht te bedrieghe vanden
 viant ten zonden. Want de prelate vander heiliger kerken ende die goe-
 de liede van religioene sijn gheordeneert van gode daer toe dat si die
 waerheit leeren ende leven soudén, so dat die mensce bi onkenne in
 880 sonden niet vallen en soude moghen.

Vanden sacramente van huweleke

Dat sacrament vanden huwelike es ons van gode ghegeven in voer-
 hoedenissen jeghen dat ghebrec daer wi in zonden bi soudén mogen
 884 vallen, als ute dien dat die mensce broesch es om te wederstane die
 zonden, ende sonderlinge die genuechte vanden lichame. Also sente
 Augustijn seit: Begriplec ende quaet es alle werc vanden lichame, dats
 alle maniere van vleesceliker ghenoechten of van vleesceliker sonden,
 888 het en si dat si bescut es metten goede van huwelike.

II sijn principale saken waeromme dat thuwelec van gode ghesticht
 es ende ghegeven. Deerste princepale waeromme es om kindere te
 winnenne, de welke den mensce te gode bewisen moghen ende te do-
 892 geden bringen mogen. Dander waeromme es om die zonde van keefs-

---

K 888 Voor *van huwelike* staat ten onrechte een paragraafteken in W. In B G 1479 begint de nieuwe zin met II sijn.

V 892/3 *keefsdomme (kevesdoem)*: 'overspel'

P 882 De o in *ons* is verbeterd uit eerder begonnen v.

- domme ende van vleesceliker genoechten te scuvene. Andere saken
die daer in wesen moghen, | alse scoenheit es, of rijkheit, of ere, of die
ghenuuchte vander werelt, vanden lichame, daer vele liede heden sda-
ges om soeken te huwene, dit en sijn die zaken niet die god, no onse
896 moeder die heilige kerke in dat huwelijc ons meende te ghebiedene,
maer dit doet die archede vanden lieden. Maer hoe dat dese saken on-
eerlijc sijn in gode ende zondelijc, nochtan op dat een ghemeen con-
900 sent ten huwelike tusscen dien 11 personen es ende worden die dat con-
sent *expresseren, so es tusscen dien 11 personen warachtich huwelijc.
Want dat sacrament vanden huwelike es so edel in hem selven ende so
precieus, dat dat quade leven of die quade meeninge der gheenre die
904 daer huwen dat sacrament niet besmetten en mach no verminderen.
- Drie sijn dogeden of goede int huwelijc. Dierste es trouwe, die
*doet dat die persone die in huwelike sijn met ne gheenen anderen sijn
sculdich meenscap te hebbene in vleesceliker sonden. Dander es die
908 kindre die men hoept te winnene. Dit doet dat dwerc vanden lichame
– dat anders soude wesen sonde – dicwile ne gheene zonde vore die
heilige kerke gherekent es. Terde es tsacrament, want dat huwelijc es
teeken vander enicheit die es tusscen gode ende der saligher sielen. Dit
912 sacrament doet dat die personen die vergadert sijn in warachtighen hu-
welike niet sceeden en mogen sonder metter doet.

Vanden sacramento vanden outare of vanden lichame ons heeren

- Dat sacrament vanden lichame ons heren es ons van onsen behoudere
916 ghegeven ende ghelaten in eenre eweger gedenckenissen siere bitter
passien die hi om onsen wille ghedoege, ende in eenre meernissen van
gracien, als in verhoedenissen jeghen die zonden daer die mensce in
soude mogen vallen uten ghebreke dat hi es cranc om iet goeds te wer-
920 kene. Want so wie die edele spise der sielen ontfaet werdelike, hi ont-
faet cracht om sterkelijc voert te gane inden wech van dogheden, ende
hi wordt ghevoedt ende *ver|solast in gode, so dat hi niet falgieren en
sal, no onderbliven inden wech. Want dat sacrament es voedsel vanden
924 ghenen die pinen ende ghelest sijn inden wigaert ende in dat werc ons
heeren. Hoe men dese heilighe spise der sielen, desen heilighen licha-
me ons heeren, werdelike ontfaen mach, dat staet ons wel bewijst, op

K 901 expresseren] B G, verdriven W, exprimeren 1479. Het woord *verdriven* in W ('verdrijven, verwijderen') is bedoeld als vertaling van het latinisme *expresseren*. Deze vertaling is zinloos, omdat ze het tegen-
deel uitdrukt van wat bedoeld is. 906 doet] B G 1479, doget W 922 versolaest] G 1479, so verlast
W, ghesolaest B

V 898 archede (*archeit*): 'boosheid' 900 worden, znw.: 'woorden' 922 versolast (*versolasen*): 'bemoe-
digt, vertroost' 924 wigaert (*wijngaert*): 'wijngaard'

dat wijt gheestelijc verstaen willen, inden anderen boec der biblen,
 928 daer onse heere god den kinderen van Ysrahel leerende es wie si sijn
 die dat lam vanden pascen, datmen in doude wet plach tetene, ontfaen
 souden ende nutten, hoe sijt eten souden ende met wien. Bi desen lam-
 me es verstaen die werde spise ons heeren lichaem. Dese es sculdich
 932 tontfane alleene die besneden es, dats die alle zonden van hem ghe-
 worpen heeft ende recht i nieuwe leven aenghenomen heeft. Dit sacra-
 ment es men sculdich tontfane, also daer beteekent staet, met eenre
 bittere berouwenissen vanden sonden, met eenre puerheit van con-
 936 sciencien, met suverheden van lichame, met eenre afghesceedenheit
 eerdscher begheerten, met eender nerensteger hoede datmen niet meer
 valle in zonden, met *eenre meeninghe* niet meer sonden te doene,
 ende met ondersceedenheden ende met werdicheden te desen sa-
 940 cramente vordre dan dander spise. Dit sacrament moetmen ontfaen in
 eenen warachteghen ghelove ende met eenre broederliker minnen tal-
 len menschen waert.

Vanden sacramento van penitencien int ghemeene

944 Nu weten yet segghen, als vore beloeft es, vanden sacramento vander
 penitencien, die welke van gode ghegheven es den sondare als in me-
 dicinen om te verrisene uter doet van zonden ten levne van gracen
 ende van doegden. Penitencie es, also sente Ambrosius seget, die voer-
 948 ledene sonden beweenen ende *inden wille hebben die* niet meer te
 doene. Ende penitencie es, also sente Augustijn seghet, eene wrake al-
 toes op haer selven wrekende dat si heeft misdaen. Sente Bernaerd se-
 get: | Die warachteghe penitencie doen sal, hi es sculdich altoes te we-
 952 sene in eenre seerichhede ende altoes in pinen van eniger penitencien;
 dats te segghene, hem es sculdich eenpaerlijc leet te sine dat hi mesdaen
 heeft. Ende in teekene dat hem altoes leet es, so es hi sculdich dat ane
 hem te wrekene altoes met enigher penitencien, ende sinen lichame
 956 tonder te houdene om dat hi de sonden te bat sal wederstaen.

10va

Dese penitencie es in drien ghedeelt, want in III saken wordt si vol-
 comen, dats in berouwenissen van sonden te hebbene, daer na in
 biechten daer of te spreken, ende derdewerf vanden zonden ghenoech
 960 te doene. Die berouwenisse legghet int herte, die biechte inden mont,

B 927/30 cf. Ex. 12:1-14 947/50 Penitencie es – misdaen] cf. CTV, lib. 6, cap. 40 – ed. p. 219

K 930 soudn (2)] W 1479, waer sijt eten soudn add. B G 938 eenre meeninghe] B, niemenne W, eenen
 meenene G, eenen meyninge 1479 948 inden wille hebben die] B 1479 G, die met wille hebben W

V 944 Nu – segghen: ‘Laat me nu iets zeggen’; cf. 789

ende dat ghenoech doen int ghewerke, ghelijc dat de mensce misdoet in dese III manieren: met quaden begerten, met quaden woerden ende met quaden ghewerken.

964 *Vanden drie deelen van penitencien, eerst van berouwenissen*

Die berouwenisse vander sonden es sculdich te wesene bitter ende groot. Want ghelijc dat de mensce bider sonden die hi doet in drie swaren banden valt – want hi verbelget gode sinen sceppere, hi verliest die ewelike bliscap ende hi verbijnt hem in die pine vanden eweliken viere –, also moet die berouwenisse bitter sijn ende groot die dese III bande scoren sal ende inden iersten staet setten sal. Ende sonderlinge es die mensce sculdich te hebbene rouwe dat hi sinen heere, sinen god, sinen makere ende sinen vermakere verbolgen heeft, of om dat hi die ewelike bliscap verloren heeft. Want al en ware gheen helle noch gheen hemelrike, so waren wi sculdich gode te minnen puerlijc om hem selven, ghelijc dat hi ons vore ghemint heeft uut hem selven.

976 Die sondare die comen wille tot bittere berouwenissen van zonden, hi moet hebben VII punten, die ons Ysayas die profete bewisende es in dat veers: *Recogitabo tibi omnes annos meos in amaritudine anime mee*. | Dierste es dat hi moet voerpensen hoe hi gheleeft heeft. Dander
980 es dat hi sculdich es te voerpeisene in heimelicheden daer hem die creatueren ne gheen belet wesen moghen ende daer hi hem uut allen anderen gepensen worpen moghe. Terde es dat hi sculdich es te hebbene berouwenisse van allen zonden; want blijft eneghe zonde in dat vat der
984 zielen ende den mensce noch ghenoeghet enige zonde te doene, die sonde sal al dat vat besmetten entie ziele en sal niet suver moghen worden. Tfierde es dat hi sculdich es te ondersoekene sine zonden in alle manieren van sinen levene. Dat vijfde es dat hi sculdich es te merkene
988 sine zonden, niet anderliede sonden; no anderliede zonden en es niemen sculdich te vermondene in sine biechte, maer de sine alleene. Dat seste es dat hi sculdich es in dese berouwenisse te hebben een bitterheit in hem selven ende te weenen op dat hi mach, want die tranen
992 dwaen die zonden. Ende sente Augustijn seit: Daer tranen sijn, dats te verstande van devocien of van berouwenissen, daer wort dat vier van godliker minnen ontsteken. Die tranen sijn machtich in bedingen, want so wat si bidden, dat ghecrigen si aen gode. Dat sevende es dat hi
996 sculdich es te hebbene die berouwenisse warachtelike in meenenne vander herten ende niet int toghen van buten alleene. Want dese war-

iovb

B 977/9 Jes. 38:15

V 978/9 ‘overdenken zal ik voor U al mijne jaren in de bitterheid mijner ziel’ (Vulgaat-vertaling 1933)

achtege, bittere berouwenisse vander herten verdrijft die zonden, ghelijc dat alle sonden spruiten uten quaden wille vander herten.

1000 *Van biechten*

Na deser bitter berouwenissen van herten so es den mensce noet dat hi die zonden daer hi hem selven vint in besculdicht, belie warachtelike metter mont den vicarijs enten ghenen die de stede houdt van gode in
 1004 eerderike, ende dat hi hem selven van dien sonden wroeghe. Want god es al gherechtich, ende ghelijc dat hi gheen goet en laet ongeloeft | hoe
 1008 le in also velen als in hem es op dat die mensce selve wille, die heeft dat den mensce ghegeven, op dat hi dat quaet entie zonden die in hem sijn kent ende met berouwenissen daer af hem selven wroeht in sine biechte ende dat op hem selven wrect met penitencien die hem die
 1012 priester set, dat hine selve nemmermeer wroegen en sal no die zonden nemmermeer aen hem wreken sal.

111a

Die wel ende werdelijc sine biechte spreken sal, hi moet hebben VII poenten. Eerst hi es sculdich te sine haestich ende staphans die zonden
 1016 gedaen te lopene ten medicijn, dats ten priester, ende niet lange te beidene. Want beidt hi dat hi voerder en mach ende tote hi in groter siecheden es, het scijnt dat hi sine biechte sprekt sijns ondankens, ghelijc dat die dief doet die niet liden en wille, sonder als men seere pijnt.
 1020 Dusdaneghe liede en laten die zonden niet, maer die sonden laten hem lieden, want mochten si langer leven of ghesont sijn ende ten zonden dogen, si en soudense niet laten.

Dander es dat hi sculdich es te sine oetmoedich ende hem te scamen
 1024 in hem selven dat hi de zonden ghedaen heeft, maer om die scamenisse sine zonden niet te laten te belyene. Want also sente Augustijn seit, scamen es een groot deel vander penitencien diemen vore die zonden soude moeten doen.

1028 Terde es dat hi sculdich es vore ogen te hebbene sine zonden claerlike ende onbedectelike, ende alle die punten daer si ute spruitende sijn, daer die sonden bi verswaert sijn.

Tvierde es dat hi sculdich es warachtelike de zonden te belyene ende
 1032 niet te liegene, no hem selven daer in te ontsculdeghene; maer also sijn mont sprekt, dat hijt also meene metter herten, ende dat hi emmer hebbe den wille die zonde niet meer te doene. Dat hi niet en | si ghelijc den

111b

K 998 vander herten – zonden] W, es alleene boete jeghen de sonden Want god vergeift den sondare alleen ute berauwenessen vander herten B G 1479

V 1017 dat: 'totdat'

1036 wolf, also men van hem seit in eene boerde ende in eene fable, dat hi op
 eenen tijt ghinc te biechten om dat hire ander liede sach gaen. Ende als
 hi vore den pape sat, so sach hi vore hem 1 coppel scape liden, waer bi
 dat hi seere besorgt was binnen siere biechten dat si hem liden soudē.
 1040 Ende hi seide toten priester dat hine varinc absolveren soude, dats te ver-
 stane om dat hi meende den scapen te volgene ende te verbitene. Dus-
 dane wolve sijn heden sdages vele.

Dat vijfte es dat hi niet en es sculdich sine biechte te deelene. Want
 ghelijc <dat luttel weert> es dat die scipman 1 gat stopt int scip darer
 1044 vele es, ende dander niet – want blijfter 1 open, dat scip wordt vol wa-
 ters ende versinct –, also ghelijc eest vanden zondare op dat hi eneghe
 sonden in hem laet di hi niet claelijc en beliet.

Dat seste es dat hi sculdich es te weenen op dat hi mach, also sente
 1048 Peeter dede ende sente Marie Magdeleene. Want tranen van berouwe-
 nissen ende ontfermicheit van zonden sijn grote vriendinnen, ende so
 waer tranen sijn, daer es staphans onfermichede.

Dat sevende es dat hi onderdanich si ende ghereet om te doene dat
 1052 hem die priester raet. Want die sieke die niet en wille doen den raet van
 sinen medecijn, selden wort hi gheganst.

Die sonder die sine biechte spreken wille, es sculdich te gane te sinen
 prochipape of teenen anderen priester dien hi ondersceedich kent, heeft
 1056 hire devocie toe ende hijs heeft oerlof van sinen prochiaen. Ende daer
 es hi sculdich te spreken dat beghinsel van siere biechten in deser ma-
 nieren of in der ghelike *Benedicite*. Entie priester antwerd *Dominus*, in
 teekene dat die viant van danen sceeden moete ende gode die biechte ont-
 1060 fanclijc wesen moete. Dan so beghinne aldus of ghelijc: Heere, ic gheve
 mi sculdich onsen heere god ende sier liever moeder Marien, allen gods
 heiligen ende u heere priester, in alle den zonden die ic hebbe ghedaen,
 vander tijt dat ic zonde doen mochte toter tijt van nu, in wat manieren
 1064 datse mi gevallen sijn, | jeghen den wille gods, in ghepense, in spraken,
 in werken, in begerten, ende in alle minen anderen quaden daden. Ende
 dan so es hi sculdich met bitterheden van berouwenissen te verclarene
 alle sine zonden sunderlinghe, ierst vanden vii hoeftzonden ende van dat-
 1068 ter uut spruit; ende van dat hi niet en heeft ghehouden die ghebode van-
 der heiliger kerken; vanden vii werken van ontfermicheden, dat hi die
 niet gheantiert en heeft; vanden v sinnen, dat hi daer mede in zonden ghe-

11va

K 1043 dat litel weert] *B G 1479*, werc *W*

V 1053 *gheganst* (*gansen*): ‘genezen, gezond gemaakt’

P 1067/9 In 11va5-8 sijn enkele woorden en letters door hand 7 op rasuur geschreven.

vallen es, of bi siene of bi horene, of bi eenich vanden anderen zinnen;
 1072 ende van allen anderen zonden also verre als hire hem in besculdicht kent
 ende bedenken mach. So wanneer die mensce sine biechte met nerenste
 aldus meent te spreken, so es die mont van dien priester ghesloten, dat
 hi dat niet en mach gheven te kennen in gheenre manieren. Die dore van-
 1076 den paradise es ondaen entie dore vander hellen es den mensce vore-
 ghesloten, noch die viant en mach den mensce nemmermeer wroegen
 vore dat ansichte gods van dien zonden, entie peine entie scult daer hi
 in ghevallen was in de hande des viants uter hellen mids der hoetzonde
 1080 die eewich was, die wort hem mids der biechten verwandelt in titeliker
 ende in verganckeliker penitencien.

Die viant belet den mensce dat hi sine biechte niet en sprect daer hi
 mach, ende in IIII manieren so wordt die biechte verlet ende ver-
 1084 traecht.

Erst bi dien dat die mensce hoept lange te levne, ende peist in hem
 selven: Ic come wel tilec genoech mijn leven te beterne; ic ben jonc, ic
 mochte noch vele penitencien doen, daer toe comic noch tilec ghe-
 1088 noech alsic al gheleeft sal hebben. Dese en peist niet dat hi onseker es
 vanden daghe van morgen te ontbeidene.

Dander es wanhope dat sine misdade sijn so groet, dat hi penst dat-
 se hem god niet soude willen vergheven. Dese en penst niet dat gods
 1092 ontfermicheit gaet boven siere gherechticheit.

114v

Terde es dat hi ducht die grote penitencie die hem die priester set-
 ten zoude. Dese en penst niet dat alle die penitencien die de mensce
 soude moghen doen, ne souden niet mogen *verblusscen die zonden,
 1096 daet niet die ontfermicheit gods alleene, die in alle manieren soect ane
 den mensce hoe hi sijns ontfermen moghe ende presenteert den men-
 sce altoes ghereet tontfane.

Dat vierde es scamennisse die zonden te belyene. Ende peist: dese
 1100 priester houdt mi over enen goeden mensce, hoe soudic hem dese scam-
 elike zonden belyen? Nemmermeer en hilde hi mi over goet. Dese
 en penst niet om 1 woert dat 1 leere seit: Dat ic in biechten weet, dat
 weet ic min dan dat ic niet en weet. Oec die priester es dien mensce die
 1104 sine biechte tote hem sprect sculdich meer te minnene dan eenen an-
 deren, want hi seget hem in heimelicheden ende in biechten, hi en seit
 sinen vader niet; ende oec om dat hi es in gracen, daer hi teerst niet in
 en was, want elc es sculdich te minnene die in gracen es.

K 1092 boven] W; allen sinen ghewerken ende boven *add.* B G 1479 1095 verblusschen] B G, verblijss-
 scen W, *var.* 1479

P 1095 *verblusscen*: de *ij* verbeterd uit *u*.

1108 *Van ghenoech doene int ghemeene*

Als die mensce met berouwenissen van herten die biechte ghelike heeft gesproken metter mont, so behoeft hem dat hi si ghereet ende ghewillich om genoech te doene metten werken, ende die zonden te scuvene
 1112 ende alle occusoene daer die zonden uut spruiten. Want ghelijc dat i cruit datmen boven afsnijt, dat wast wel weder, maer datmen uut trect metten wortelen, dat en wordt niet weder levende. Also eest vanden
 1116 zonden: op datmense ghelike met al den saken daer si uut spruiten mogen, scuwet, so en wortelen si niet weder; maer gheeft men den zonden enige toeganc, so spruiten si lichtelijc weder. Die priester die die biechte hoert, es als i medecijn die de sonden van dien mensce ghenese-
 1120 sende es. Ende daer bi, die ghenesen wille | sijn van sinen zonden, hi es sculdich gherne ende ghereet te doene dat hem dese medecijn raed ende heet. Dese medecijn, dese priester, doet also men pleget te doene in medicinen. In medicinen pleegtmen die medecine te gheven bi contrari-
 1124 en. Want es die mensce siec bi vercoutheden, men gheeft hem cruiden of dranken die verwormen; ende es hi verhit, men wijst hem dingen die vercoelen. Aldus ghelijc heeft ons moeder die heilge kerke gheordeneert dat de priester es ghevende die medecine vander penitencien bi contrari-
 1128 en. Ende om dat alle manieren van zonden sijn bevaen in III manieren van zonden, also sente Jan beschrijft, die seget dat al dat in die werelt leeft, eest ghenoechte van lichamen of begherte van oghen of hoverdichede van levne, so moeten dese zonden ghenesen bi III contrari-
 1132 en. Hier bi so wijst dese medecijn van zonden, dese priester, jeghen die zonde van hoverdicheden die medecine, dats die penitencie van bedinghen, want die bedinge es den hoverdegen veroetmoedegende op dat hise sprekt met devocien; jeghen die begerte van oghen, dats jeghen ghierichede, die medecijn van aelmoesenen; jeghen
 1136 die ghenoechte vanden lichame, dats jeghen ghulsichede ende jegen luxurie, die medecine van vastene of van anderen penitencien vanden lichame, als pelgrimagen gaen of haren dragen, ofte wullen gaen of waken.

12ra

1140 *Van ghenoech doene sonderlinghe. Van bedinghen*

Om dat bedinge i medecine is daer de mensce mede betren mach die zonden van hoverdicheden, ende so vele hoverden in de werelt es, so waert wel noet dat die mensce bidden conste. Hier omme so willic ver-

---

B 1128/30 cf. 1 Joh. 2:16

V 1138 *haren dragen*: 'een boetekleed dragen', cf. MNW *hare*, znw. vr.: 'haren kleed, boetekleed, pij' *wullen gaen*: 'in een wollen boetgewaad of pelgrimgewaad lopen'; cf. MNW *wollijn*

1144 trecken in dietsce die werde bedinge entie profitelijcste die ons onse
 moeder die heilige kerke heeft leeren bidden, dats pater noster. Dese
 bedinge es weert sculdich te sine alle kerstenen creatueren, wantse onse
 1148 behoudere Jhesus Cristus sprekende was tote sinen vader inden per-
 soen | van allen kerstinen creatueren, die hi sine broeders in dese be-
 dinge heetende es. Dese bedinghe es oec profitelec, want si heeft in haer
 besloten VII bedingen, die elc goet mensche sculdich es te begerne ende
 1152 niet voerder. Elc kersten mensce die vroescap heeft, es wel sculdech te
 connene dese sonderlinge bedinge boven allen anderen, want ne gheen
 precioser en es no wesen en mach dan die ons god die ghebenendide
 gods zone selve heeft gheleert bidden. Si es cort ende daer bi en heeft
 1156 niemen onsculde hine en esse sculdich te connenne. Doch al verstaet hi
 de woerde niet die hi sprect int latine, hi es wel sculdich te wetene wat
 hi gode meent te biddene in dien woerden, ende dat gode nerenstelijc
 te biddene in dietsce. Ons behoudere Jhesus Cristus leert ons oec in de-
 wangelie hoe wi dese bedinge ende alle andere bidden souden ende seg-
 1160 het: Du mensce, als du bidden wils, en sta niet vore dopenbare volc om
 ghesien te sine ghelijc den ypocriten om den lof vanden creatueren,
 want dese en sullen gheenen loen ontfaen vore gode; no en mict niet die
 meest bedingen ghesegghen can, dat die meest ghehoerdt wort of best
 1164 vore gode gherekent es, maer die meest sine bedinge sprect met devo-
 cien ende met verstantissen, also sente Pauwels orcont. Ende daer bi
 leeret ons Cristus in die selve ewangelie ende seit: Du mensce, als du
 bidden wils, so ganc in dine camere ende die dore ghesloten, bidt dinen
 1168 vader int heimelike, ende dijn vader, die siet int heimelike, die saelt du
 gheven, dats te segghene: die mensce die werdelike bidden sal, hi moet
 inden tijt hem sluten in sine camere, dats te verstane: ghepeinse, beroer-
 ten, becommertheit die hi int herte ierst hadde van eerdschen saken, die
 1172 moet hi vergheten ende laten, ende alleene verstaen te dier bedingen ende
 voeghen hem met herten inden hemel. Dit pater noster luidet aldus in
 dietsce of ghelijc alsoet Sanctus Matheus beschijft. [*Pater noster*] |

12rb

Pater noster

12va

1176 Vader onse, die sijt inden hemel, uwen name moet sijn gheheilicht. U
 rike moet ons toecomen. Uwen wille moet gheskien in eerderike, also
 hi ghesiet in hemelrike. Ons daghelijcsce broet gheeft ons heden.
 Ende verlaet ons onse misdaet, also wi verlaten den ghenen die ons

B 1158/64 cf. Mat. 6:5, 7 1164/5 n.g. 1166/9 Mat. 6:6 1176/81 Mat. 6:9-15

K 1144 dietsce] W, vlaemsche B G 1479 1158 dietsce] W, vlaemsche B G 1479 1174 dietsce] W, vlaemsche B G 1479 1174/5 Pater noster] De kopiist van W schrijft deze hoofdstuktitel op f. 12rb, onder de laatste regel, en herhaalt hem op f. 12vb, op de eerste regel.

1180 misdaen hebben. Ende leet ons niet in temptacien, maer bescermt ons van quade. Amen.

In dese nuttelike bedinghe staen vii dinghen die wi sculdich sijn te biddene ende te begherene. Drie manieren sijn van lieden die dit pater
1184 noster niet spreken en moghen met werdicheden. Dat sijn de hoverdeghe ende alle de ghene die [die] niet met onderhoricheden en sijn die kinde-
re vander heiliger kerken: die ghierige ende die nideghe.

Deerste dat wi in dese bedinghe bekennen ende belyen es ‘Vader
1188 onse’ ende dat hi ‘es inden hemel’. Ende daer bi, die gode niet en es onderdanich ende hem niet en volgt als sijn kint in sine heilige gebode, ende met hem niet begert te sine in sine opperste bliscap daer hi ons allen toe gheroepen heeft, dese en mach met rechte niet spreken dat be-
1192 ghinsel van deser bedinghen. Hier sijn oec uutghesloten vanden beghinsele deser werder bedingen die hoverdeghe, want si niet kennen en willen dat god es onse vader. Want wilden si kennen dat god ware on-
1196 ser alder vader, si souden alle kerstine creatueren houden over haer broedere, want Cristus ons in desen woerden heet sine broeders.

Dierste dat wi bidden hier na, dats dat ‘die name gods moet sijn ghe-
heilicht’. Want dierste dat wi sculdich sijn te sprekene, dats den lof gods,
ende in allen onsen saken sijn wi sculdich te meenene de eere vander name
1200 gods, ende also sente Pauwels seit, al dat wi doen in woerden of in werken, als in die name van Jhesus Cristus te doene.

Dander dat wi daer na bidden | ende sculdich sijn te begheerne, dats
dat wi ‘dat hemelsce rike besitten moeten’. Want also ons in dewange-
1204 lie staet bewijst, wi sijn ierst dat rike gods sculdich te seekene ende sine gherechtichede boven alle betameliken behoeften, no van etene,
no van drinkene, no van cleederen.

Dat vierde es dat wi hier biddende sijn ‘dat wi den wille gods moe-
1208 ten doen in eerderike’. Want anders en mogen wi niet comen int rike gods, het en si dat wi in eerderike werken den wille gods, also ons wel bescreven staet in dewangelie.

Dit sijn iii dinghen die wi alder ierst sijn sculdich te begheerne ende
1212 hier alre vorderst meenen te biddene: metten monde in ons selven altoes te sprekene den lof gods, metter herten inden hemel altoes be-
gheren te sittene int rike gods, ende metten handen in eerderike altoes te werkene den wille gods.

1216 Daer na, in die vierde bedinge, so comen wi alre ierst bidden van saken die onsen lichame toebehoren, ende daer bi so bidde wi ‘dat ons god onse daghelijsce broet gheve heden’. Hier sijn uutghesloten die

12vb

B 1200/1 Kol. 3:17 1203/6 cf. Luc. 12:22-34 1217/8 cf. Mat. 7:21

K 1185 die] B G 1479, die *add.* W

ghierige, want si niet en willen aldus, maer si willen hebben coren ende
 1220 broet ende ander goet van vele jaren. Ende dat en willen si niet dat an-
 der liede hebben, maer si willent hebben alleene, om dat si thare te
 dierre vercopen soudē. Dese ghierighe sluiten ander lieden dat goet
 gods vore, ende daer bi eest recht dat si niet en besitten dat rike gods.
 1224 Also in dewangelie bescreven staet, hets onmogelijc dat die rike vrecke
 comen soudē in dat rike gods.

Die vijfte bedinge es om verlatenisse der zonden ‘dat ons god onse
 zonden vergheve, also wi vergheven den ghenen die ons misdaen heb-
 1228 ben’. Hier sijn uteghesloten die nidege, die willen jeghen die gherecht-
 tichede goods. Want si willen hebben vergheven, ende si en willen niet
 vergheven selve; si willen wel | hebben tgoede van gode, ende si en wil-
 len niet goet sijn selve.

13ra

1232 Die seste bedinge es dat wi gode bidden dat hi ons voerhoede met
 sier heiliger gracen, dat wi gheen consent en dragen te zonden als wire
 toe becoert worden vanden viant, vander werelt of vanden vleesce,
 want sonder die gratie gods en mogen wi dese becoringe vanden zon-
 1236 den niet wederstaen.

Entie sevende bedinge die wi daer gode bidden, es ‘dat hi ons van al-
 len quade bescerme’. Dats te verstane niet alleene van zonden ende van
 al daer die sonden uut spruiten mogen – daer vore af ghebeden staet in
 1240 die vijfte of in die seste bedinghe – maer oec mede vander scult vanden
 zonden, ende vander penitencien daer die mensce bider gherechtiche-
 de goods in verbonden es te doene, in eerderike met vele dogens, of in
 die purgatorie met dien swaren viere, de welke hi niet te vollen nem-
 1244 mermeer verghelden en mach, verlaetse hem niet die ontfermicheit
 gods alleene. ‘Amen’, dats te seggene, dat moete also sijn.

Van aelmoesenen

Die andere medecine die de priester set dats aelmoesene als jeghen de
 1248 sonden van ghiericheden. Hier omme es elc wel sculdich te wetene hoe
 hi dese almoesene sculdich es te doene, ende dit leget te weten in vi
 puynten.

1252 Ierst, die aelmoesene gheven sal die gode ontfanclijc sijn sal, hi
 moetse gheven ghereet ende blidelike. Want men seget: Die ghereet
 gheeft, hi gheeft tweewerf. Ende sente Paulus seit: Den milden gheve-
 re mint god. Want men es den ermen niet sculdich te versmadene of
 die aelmoesene te suere te makene ende te seggene: Comt morgen.

B 1224/5 cf. Mar. 10:25 1232/4 cf. Mat. 6:13 1253/4 2 Kor. 9:7

V 1228 *willen*, zelfst. ww. intr. ‘de eigen wil volgen’; in deze betekenis niet in MNW

1256 Dander puynt es, hi moetse gheven mildelike, also ons Thobias leere-
rende is, na dat elc vele van goede onfaen heeft.

Terde es dat het goet si dat hi gheeft, want also ons Moyses beschrijft
inden vierden boec vander bybelen, dat deel gods es sculdich | te we- 13rb
sene dbeste.

1260 Tvierde es dat die aelmoesene si van goeden goede ende van sijns
selves. Want, also de wise man seit, van qualeken ghecregen goede en
mach men gheene aelmoesene doen die gode ontfanclicj zijn sal, niet te
1264 meer dan den vader mach genoeghen datmen zijn kijnt vore zijn oghen
doot.

Dat vijfte puynt es dat die aelmoesene ghegeven si vrilike ende puer
om gode ende niet vercocht, want sente Peeter beschrijft dat saleger es
1268 gheven dan nemen. Hier jeghen doen de gene die de erme altoes hou-
den tonder ende in haer lieder dienst, om die aelmoesene die si hem lie-
den gheven.

Dat seste es dat si haer almoesene gheven daert meest noet es, dats
1272 te verstane, niet den riken maer den ermen. Ja, den ermen die hem aen-
gaen meest, enten ghenen die gode meest ontsiet. Dit leert ons onse
heere in dewangelie, daer hi leert datmen niet noden en soude ter mael-
tijt den riken diet weder lonen mogen, maer die erme die niet weder-
1276 lonen en mogen ende niet en hebben waer mede te gelden; dan soude
god die loen daer af zijn. Thobias leert oec sinen zone te siere maeltijt
noden die ghene die van sinen gheslachte zijn erme ende gode ontsien.
Sente Jacop beschrijft in siere epistele dat die aelmoesene dwaen die
1280 sonden als dat water bluscht dat vier, ende also die profete Daniel be-
schrijft, metten aelmoesenen lost men die sonden.

Hier bi so wete elc dat III dinghen zijn die ons beroeren daertoe dat
wi te rechte gheven souden den ermen.

1284 Dierste es als wi merken wiese heescht, want god heeschede. Dit or-
cont dewangelie: So watmen doet den minsten, dats den ermen, in si-
nen name, dat doetmen hem selven. Ende dat scijnt wel, want onse

---

B 1256/7 cf. Tobit passim 1259/60 Num. 18:29 1262/5 Sir. 34:23-24(19-20) 1267/8 Hand. 20:35
1274/7 Luc. 14:12-14 1277/8 Tobit 4 1279/80 Sir. 3:33(30) 1280/1 Dan. 4:27(24) 1285/6 Mat.
25:40

K 1267 Peeter] W G 1479, pauwels B

V 1278 erme: 'de armen (van zijn familie)' 1279/80 De verwijzingen naar Jacobus en Daniël zijn merk-
waardig, aangezien het bij de toegeschreven citaten om het eerste resp. tweede zinsdeel van Sir. 3:33 gaat:
'Het water blust het vlammeende vuur uit, en door aalmoezen verzoent men de zonden'.

P 1271 daert: deels door 7 op rasuur geschreven.

1288 heere seghet in de selve ewangelie: Die eenen ermen geeft eenen kelc waters in sinen name, hi en sal sinen loen niet verliesen.

Dander es dat wi merken van wies goede die erme die almoesene heescht. Want hine heescht niet van | [van] onsen goede, maer vanden goede gods. Want also ons <in> dewangelie staet bewijst, god heeft 1292 ons sijn goet van eerderike gheleent om dat wi ghetrouwe dispenserers ende deelres souden sijn daer af ende niet besitters met herten, also ons die souter leeret, maer alleene *usereirs van buiten.

13va

1296 Terde es als wi merken waer omme ons de erme inden name van gode die aelmoesene heescht. Want god en heescht niet om van ons ghegeven te hebbene maer om gheleent te hebbene, want niet alleene en sal hijt ons gheven eenvout weder, maer also in dewangelie ons staet belooft, wi sullent weder ontfaen hondertfout ende dat ewelike leven 1300 daer over besitten. Maer lacen, vele liede sijn so ghierich dat si tgoet dies si ghenoech hebben te harer noet, den ermen lieden gods scalkelike ende swaerlike ter verdoemenissen van harer sielen onthouden, ende nochtan willen milde heeten om dies wille dat si haer goet over- 1304 tollichlike verdoen in die hoverdichede der werelt of in die ghenoechte vanden lichame.

Ende inder waerheit, dit en mach gheene miltheit heeten maer over- daet, want si en deelen dat goet niet dat gods es met maten alsoet be- 1308 hoeft, maer si verliesent hier bi. So wete elc dat men in drie manieren mach verliesen goet. Eerst als men enen sunderlingen dranc ghiet in i vat dat vol es: dan loept hi over ende wort verloren. Anderwerf, als- men dien precieusen dranc doet in i vat dat vuul es: dan wort hi ghe- 1312 corruppeert ende quaet. Derdewerf, als men iet goeds gheeft om niet of om i onwert dinc.

In dese III manieren so verliest die overtollighe sijn goet. Als hijt gheeft riken lieden, om dat si hem weder also vele gheven sullen of 1316 meer, dan so verliest hijt als of hijt werpe in i vat vol waters. Alsoe hijt gheeft speellieden of ghokelers of hyrauden, also die heeren heden sdages vele doen of anderen sulken lieden, daer hise | mede voedt in haer ydelhede ende in hare zonden, dan verliest die overtollighe recht sijn 1320 goet als of hijt worpe in een vul vat. Ende als hijt gheeft te playsdanke

13vb

B 1287/8 Mat 10:42 1291/3 Luc. 12:41-48 1293/4 cf. Ps. 61(62):11 1298/1300 Mar. 10:30

K 1290 van] B G 1479, van *add.* W 1291 in] B G 1479, *om.* W 1294 usereirs] B G 1479, *verseerers* W

V 1294 *usereirs*: 'gebruikers'. Het woord komt niet in MNW voor. Verwant aan *useren*: 'gebruiken, aanwenden'. De *usereirs van buten* staan tegenover de *besitters met herten*. 1317 *hyrauden* (*hyraut*): 'speellieden, muzikanten' 1320 *playsdanke*: 'vreugde, genot', cf. MNW Suppl.: *plaisance, playsanc*

te *verdoene in overate ende in overdranke, of anders omdat hi gheprijst zijn wille of milde gheheeten, dan so verliest hijt recht al diet om niet gheeft. Want also onse heere sprekt in dewangelie: Die zijn selves
 1324 prijs soect, die nes niet. Dese zonde van deser overtollicheden es seere
 te lachterne in allen personen vander heiliger kerken, want si dat goet
 vander patrimonien van Jhesus Cristus, dat hi cochte met sijne bittre
 1328 ghemaect heeft, om dat si hare nodorft daer af nemen soudende
 dander den ermen deelen. Maer die menige sal worden bedrogen, bi
 dien dat hi heeft in hem dat meer zijn noet es dan zijn noet es inder
 waerheit, want Boecius seit dat nature met cleenen dingen bedraget.

1332 *Van vastene*
 Die derde medecine die de priester set, dats vasten of andre penitencie
 van scerpheden aen den lichame, als jeghen die sonde van ghulsicheden
 ende van luxurien, die zijn die zonden vanden lichame. Hier bi so wete
 1336 elc dat ghelijc datmen seit dat een pot die over tfier hangt ende so see-
 re sied dat hi overloeft, salmenne doen cesserden dat hi niet meer over
 en lope, men moet dat hout van onder den pot trecken of water inden
 pot worpen, of roeren dat inden pot es; aldus eest recht vanden licha-
 1340 me die siedt ende onsteken es int vier vander genoechten vanden li-
 chame vanden vleesce, die overlopen soude in sonden te doene metten
 lichame: van onder desen pot moet men trecken dat hout, dats dat eten
 ende dat drinken boven maten desen lichaem onthouden, ende dicwi-
 1344 le min dan die lichame wel begheren soude. Oec so moetmen water |

 /f. 14, 15 en 16, ingevoegde bladen/

/14r/ /samengestelde tekening: sint Maarten en de bedelaar/

/God spreekt van op een wolk, tekst op banderol:/

1 O Martijn, wel lieve vrient,
 die om minen wille gheven

[C^a]

B 1323/4 Joh. 7:18

K 1321 verdoene] B G 1479, voerne W

P 1344 Onder kolom 13vb wordt erop gewezen dat de tekst door drie bladen (f. 14-16) wordt onderbro-
 ken. Zie hierover Inleiding p. 29, n. 43 en afb. 30 op p. 75.

ende die my met trouwen dient,
4 sullen besitten dat eewege leven.

/Sint Maarten spreekt tot bedelaar, tekst op banderol:/

Om Cristus wille diet al verleent, [C^b]
soe sal ic u in staden staen.
Want wie Cristum met trouwen dient,
8 salre goeden loen af ontfaen.

/Bedelaar spreekt tot sint Maarten, tekst op banderol:/

Och, wel lieve heere, [C^c]
om gods wil staet mi in staden;
het es cout, mi vriest so sere,
12 om gode wilt mi beraden.

/tekst onder tekening sint Maarten, in kader:/

Hier de {.....} Merten

/14v/ /opgeplakte tekening: sint Joris bevecht de draak, met prinses en kasteel/

/boven tekening, tekst op banderol:/

O ridder, sente Jorijs, gods martelare, [D]
wilt ons an siel ende an lijf verwaren.

/15r/ /drie opgeplakte tekeningen: profeet Jeremia, profeet Samuel, Jona en Ezechiël/

/teksten op banderollen:/

Jeremie prophete
Samuel prophete
Jona prophete, Ezechielis prophete

K */14r/ /tekst onder tekening sint Maarten/* Een stukje papier is uitgescheurd waardoor een woord tussen *de* en *merten* grotendeels is weggevallen.

/15r/ Op de banderol op de tekening rechtsboven zijn van de naam *Samuel* alleen de laatste twee letters, *el*, goed leesbaar.

/15v/ */samengestelde tekening: het Laatste Oordeel/*

/16r/ */verdwenen tekening: sint Christoffel/*

/boven de tekening, tekst op banderol:/

Kerstoffel, en verwondert u niet sekerlike, [E1]
want ghi draghet hemel ende eerderike.

/onder de tekening, tekst in kader:/

Christofori sancti *speciem quicumque tuetur, [E2]
illo nempe die non morte mala morietur.

/regels onder het kader:/

1 O Christoffels, o heilich sant, [E3]
helpt mi dat ic si becant
vore minen god, vor minen here,
4 des biddic u met herten sere.

/16v/ */verdwenen tekening links: sint Mattheus/*

/opschrift boven tekening:/

Sinte Matheus apostel ende ewangeliste

/onder de tekening, tekst in kader:/

1 Ic hadde desen tijt vercoren, [F1]
maer Jhesus heefden mi afgenomen,
om dat ic comen soude tot hem
4 hierboven in Jherusalem.

K /16r/ */tekst E2/ speciem: hs. spetiem*

V /16r/ */tekst E2/* 'Wie het beeld van de heilige Christoffel aanschouwt, zal die dag geen kwade dood sterven.' Cf. Walther 1963-1969, dl. 1, nr. 2727. Het bekijken van een beeld van Christoffel werd geacht die dag bescherming te bieden tegen een onzalige dood. */tekst E3/* Dit berijmd gebed komt nogmaals voor op f. 152va (tekst R).

P /16r/ */tekst E3/ 1 Christoffels: hs. Xpristoffels*

/verdwenen tekening rechts: sint Bernardus/

/opschrift boven tekening:/

Sinte Bernaerdt

/onder de tekening, tekst in kader:/

1 Och, wat eest dat hi verliest, [F2]
 die tijt vor ewicheit kiest.
 Och, wat is dit corte leven;
 4 die hem bedenct, mach wel beven.
 Want wie dese werelt wel besiet,
 so en sach nyeman scoenre niet. |

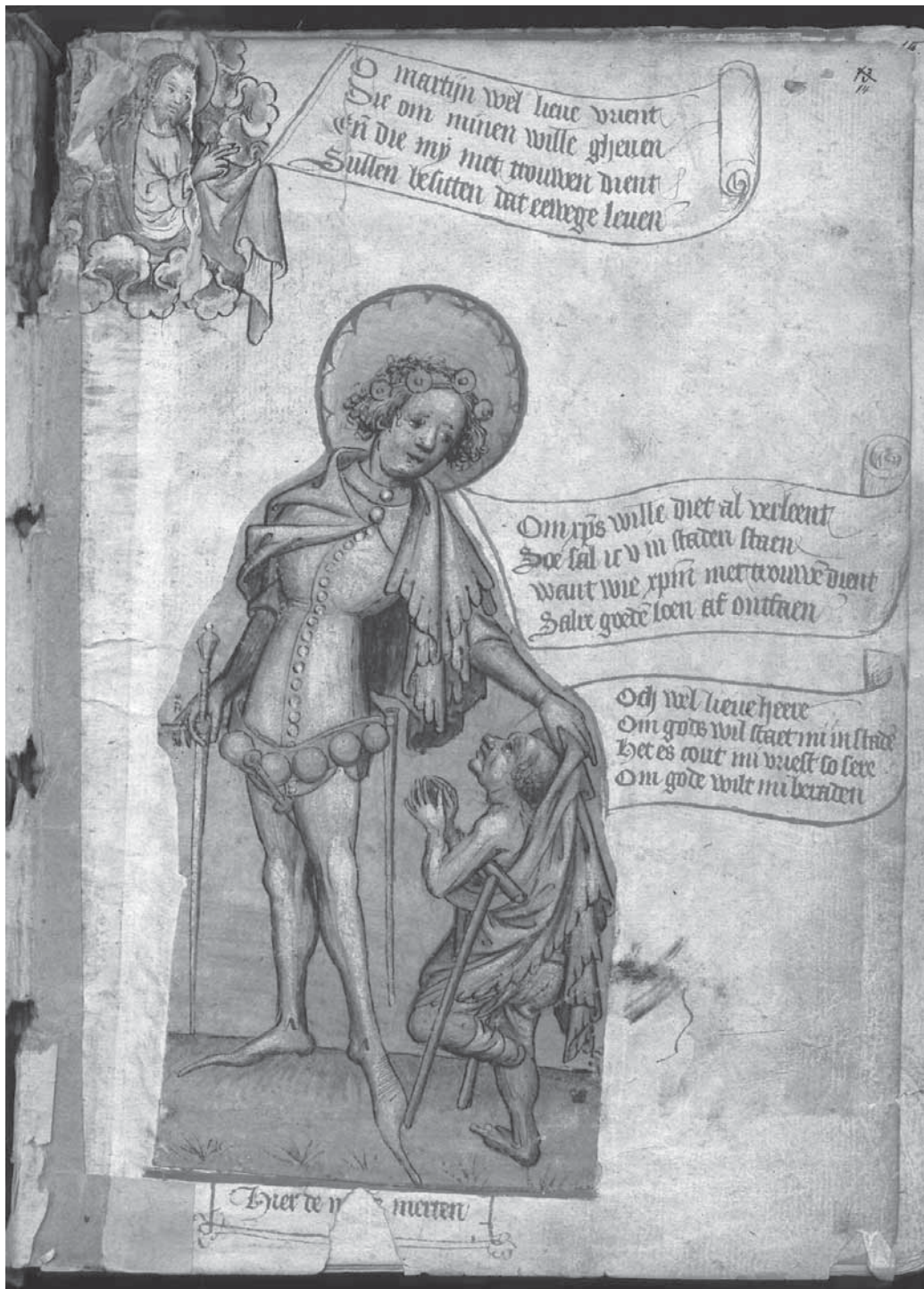

1348 in desen pot worpen, dats bi wilen te borne ende te brode vasten, op
 datment vermach. Ende oec so moetmen roeren dat in desen pot es,
 dats te segghene datmen den lichame besich houden moet altoes in iet
 goeds te doene. Want also in dewangelie staet bescreven: So wie die
 viant ledich vint, die vindt hi bereet om te becoerne ten zonden. So wie
 werdelike vasten sal, hi moet scuwen IIII dinghen. 17ra

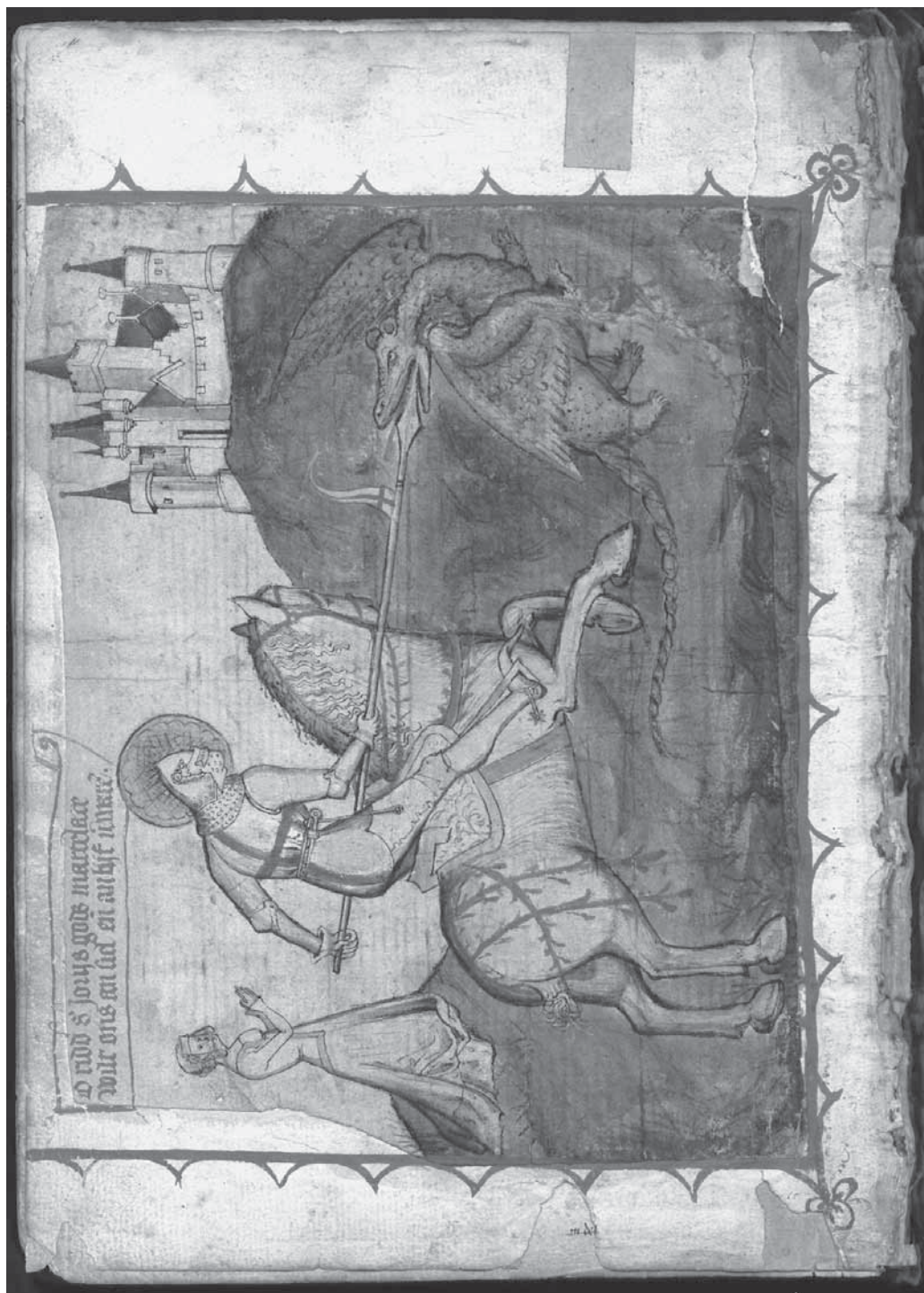
1352 Eerst hi moet scuwen alle zonden. Want so wie vast van lichaemli-
 ker spisen ende niet en vast <van> zonden, hi es ghelijc den viant uter
 hellen die nemmermeer en et, nochtan gheen tijt wel en doet.

1356 Anderwerf hi moet scuwen den lof enten prijs van creatueren. Want
 so wie vast ende daer in soect den prijs vanden lieden, hi maect van
 eenen viande II viande. Want ierst hadde hi eenen viant, dat was sijn
 vleesch, dat hi meende te verwinnene met vastene, maer dat hire af wil-
 le geprijst sijn, so voedt hire twee, dats den viant uter hellen ende die
 werelt.

1360 Derdewerf, die wel vasten sal, hi moet scuwen die profite van siere
 borse. Want so wie te eer vast om dat hi sparen sal ende sijn goet te min
 verteren sal, of die te eer wullen gaet om dat hi een cleet te min versli-
 ten sal, hi es ghelijc den ghenen diet versaert uut siere mont ende ghe-
 1364 vet den viant vander hellen in sinen mont. Hier bi die vasten, sal dat
 gode ontfanclijc sijn sal, hi es sculdich den ermen also vele te ghevene
 als hi in dat vasten of in dat wullen gaen versaert, of anders aelmoe-
 sene te doene na sinen staet. Want sente Augustijn seget: Die vast of

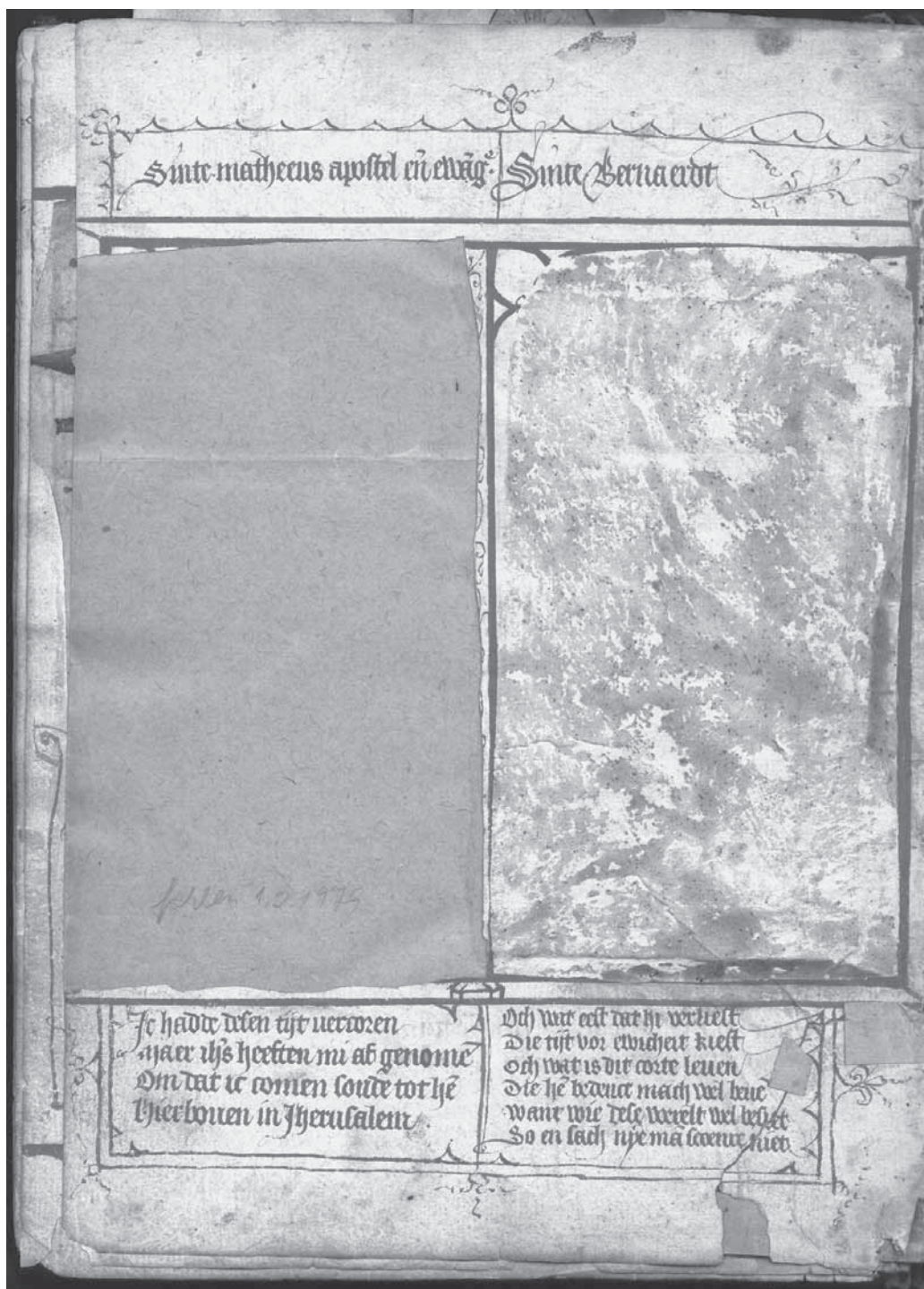
Kerstoffel en verbondeert v met sekerlike.
Want ghi draghet hemel en eerrike.

felde 18 1978

quidam sancti. spiritum quicumque tuetur
Ite nunc die non morte mala morietur

O kerstoffels o heilich sant. Helpt mi dat ic al verant
Vore minne god we minne here. Des biddic v met herten seere

1368 andre penitencie na den lichame doet sonder almesene te ghevene, hi
es ghelijc den ghenen die de lampste ontstect daer gheen olie in en es:
die lampste mach roken, maer si en mach niet claerlijc bernen. Also es
des menschen vasten vore de liede, maer in die ziele en eest | niet claer 17rb
1372 met minnen, no gode ontfanlijc.

Vierdewerf moet hi scuwen dat hi niet en vast om te bat sinen li-
chame te voedene, ghelijc dat enege liede vasten om dat si te langere
ende te bat eten sullen, ende om eenen vastendach III vastenavonde
1376 maken, dats driewerven te meer eten. Dese sijn gelijc den ghenen die
gode gheven maer eenen penninc over III hallinge, ende aldus bedrie-
gen si hem selven.

Vanden VII dogheden int ghemeene

1380 Ghesien oec vanden state van penitencien ende hoemen uten zonden
verrisen mach te gracen bider medecine vanden heiligen sacramenten,
nu weten besien wat wi sculdich sijn te kennene om inden wech van
gerechtigeden te levende. Ende daer toe behoeven ons te kennene die
1384 VII doegden, daer na die VIII salicheden, derdewerf die VII werken van
ontfermicheden.

Die VII doegden sijn dese. Die III ierste sijn gheheeten godlike doeg-
den, want si ons leeren hoe wi ons sculdich sijn te voegene tot gode in-
1388 nechlike. Ende dese doegden sijn gheheeten gheloove, hope ende min-
ne. Dandre viere sijn gheheeten doegden cardenale, want si ons leeren
hoe wi ons sculdich sijn te voegene te gode int werken van buiten.
Ende dese doegden heeten aldus: wijsheit, ghemaetheit, starcheit ende
1392 gherechtichede.

Vanden VII doegden sonderlinghe. Vanden gelove

Ghelove es, also sente Pauwels beschrijft, fondement van gracen, dats
van allen doegden ende van glorien. Ende ghelijc datmen siet dat I fon-
1396 dement lettelt es wert, daer en ware op ghemetst, also inder waerheit te
spreken, also sente Jacob beschrijft, ghelove sonder dat werc es doet vore
gode. Wat helpt dat ic segge dat ic in gode gelove of dat ic god minne,
op dat ic niet en houde sijn heilige ghebode? Sente Jan seget: So wie dat
1400 seghet, hi liegt. Want metten ghewerke so proeftmen die minne, ghelijc
datmen | bider vrucht bekent den boem. Ghelove daert gherecht sijn 17va
sal, het moet sijn warachtich, waerbi dat de mensche anders niet en seg-

B 1394 cf. Hebr. 11:1; Gal. 2:16, 3:11 1394/5 Ghelove – glorien] cf. CTV, lib. 5, cap. 19 – ed. p. 167
1397/8 Jak. 2:17, 26 1399/1400 cf. I Joh. 1:6, 10 1400/1 cf. Mat. 12:33

V 1377 hallinge, cf. hallinc: benaming van een kleine munt ter waarde van een halve penning 1382 weten
besien: cf. 789

ge dan hi gheloeft, no anders niet en leeft dan hi seegt dat hi gheloeft,
 1404 also vorseit staet. Ende het moet sijn groet, waerbi dat hi in gode ghe-
 love ende inder heiliger scriftueren, al en mach hijt niet sien metten
 ogen of bevaen met siere verstannissen also sente Thomas dede. Ende
 1408 het moet sijn sterc, waerbi dat de mensce in sijn doghen niet en falgie-
 re maer in allen dogene ende in allen doegden volsta, also die heilighe
 martelaers daden, die in dit warachtige gelove grotelike ende sterkelijc
 gefondeert waren ende bi desen ghelove, also sente Paulus seit, die we-
 relt verwonnen hebben, gherechticheit ghewrocht hebben ende die be-
 1412 lofte van gode ghecreghen hebben.

In dat ghelove staen XII artiklen of XII puynte, ghelijc dat XII apos-
 telen waren die dit heilige gelove in desen XII artielen oerdeneerden
 ende deelden. Dit ghelove heeft ons onse moeder die heilighe kerke
 1416 bewijst te connene, want wijt beliden moeten of iemen vore ons ter
 vonten eer wi die name van Cristus ontfaen moghen. Hier om eest wel
 noet dat elc kersten mensche sijn ghelove wete. Want 1 lerare seghet
 dat scofierlec es elken kerstenen mensce datmen hem mach vraghen
 1420 enich poent van den ghelove daer hi niet toe andwoerden en can. Dit
 sijn die XII ertikelen vanden gelove alsose elc kersten mensce meent te
 belyene ende te spreken daghelike in sinen credo. 'Ic ghelove in gode,
 den vader almachtich, sceppere van hemelrike ende van eerderike.' Dit
 1424 es dierste erticle of deerste poent, ende dit sette sente Peeter. 'Ende in
 Jhesum Cristum, sinen enigen zone, onsen heere.' Dit es dander
 puynt, ende dit sette sente Andries. 'Die ontfaen es van den heiligen
 gheest, gheboren van Marien maget blivende.' Dit es terde puynt, ende
 1428 dit sette sente | Jacop de meerre. 'Die gepassijt was onder Pylato den
 rechtere, ghecruist, ghedoet ende begraven.' Dit es tfierde puynt; dit
 sette sente Jan. 'Hi daelde ter hellen.' Dit es dat vijfde punt, ende dit
 sette sente Matheus. 'Den derden dach hi verrees vander doet.' Dit es
 1432 dat seste puynt, ende dit sette sente Thomas. 'Hi voer te hemele sitten
 ter rechter hant sijns vader gods almachtich.' Dit es tsevende punt,
 ende dit sette sente Jacop de mindere 'Die comen sal doemen levende
 ende dode.' Dit es dachtende punt, ende dit sette sente Philips. 'Ic
 1436 ghelove inden heilghen gheest.' Dat es dat negende punt, ende dit set-
 te sente Bertelmeeus. 'In die ghemeene, heilige kerke, de ghemeenscap

17vb

B 1404/6 cf. Joh. 20:19-31 1410/12 n.g.

V 1404 *also vorseit*: cf. eerder in deze alinea 1413/42 Het toeschrijven van tekstdelen van het *Credo* aan de apostelen kent een lange traditie; cf. Guyot 1993. 1424 *sette (setten)*: 'stelde in, verordende'

P 1415 Direct achter de regel die eindigt met *deelden* (17va21), heeft hand 7 in een lichtere kleur inkt een kleine paraaf geplaatst.

der heiligen, de verlatenisse van zonden.’ Dit es tiende puynt, ende dit sette sente Symon. ‘Die verrisenisse vanden vleesce.’ Dit es dat elfte
 1440 puynt, ende dit sette sente Thadeus, dats sente Jude. ‘Ende ic ghelove dat ewighe leven, amen’, dats zonder twifel. Dit es dat twaelfte puynt, ende dit sette sente Mathijs.

Van hopen

1444 Hope es, also die Meester van Sentencien seget, een seker verbeiden der toecomender zalichede; uter gracen gods ende uut propren verdienten spruiten dese. Hope sijn alle goede menschen sculdich te hebben, recht als een betrouwen in gode ende 1 versekernisse in hem selven dat si dat ewelike leven besitten sullen. Maer sente Augustijn seit: Dese hope, dit betrouwen moet spruiten uten goeden werken. Want hi seit aldus: Sonder goede gewerke iet goods hopen en es gheene hope maer 1 verwaenthede.

1452 Drie dingen sijn, also sente Bernaerd seit, daer bi dat die goede mensce nu sijn hope in gode worpen mach. Eerst, om dat ons god so hoechelike vercoren heeft, ja, als wi waren die kindere van gramscepen, die kindere van demsterheden ende van zonden; vele meer sal ons
 1456 god dan nu gheven dat ewelike leven als wi worden die kindere van lichte ende van gratien.

Dander es die waerheit van siere beloften. Want, | also ons sente Jacop beschrijft, god die heeft beloofd die crone van levne den ghenen die
 1460 hem minnen. Ende daer om seit hi: Salich es hi die de becoringe ende dat doghen vander werelt wel verdraegt ende vriendelijc nemt, want als hi gheproeft sal sijn ende ghetrouwe vonden, so sal hi den loen ontfanen.

1464 Terde is dat hi machtich es te volcomen dat hi ons belooft heeft. Want, also die wise man seget, dat woert gods es vol moghentheden; also men uter heiliger scriftueren merken mach, ghemeenlike gods spreken es sijn werken.

1468 *Van minnen int ghemeene*

Minne es, also die Meester van Sentencien seget, eene doget bider welker men gode mint om hem selven enten evenkersten om god of in gode. In minnen es sculdich te wesene ordenancie. Want ierst es de

18ra

B 1444/6 Hope – dese] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 3, dist. 26, cap. 1 – ed. p. 160, nr. 91; cf. CTV, lib. 5, cap. 22 – ed. p. 170 1449/51 Want – verwaenthede] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 3, dist. 26, cap. 1 – ed. p. 160, nr. 91; cf. CTV, lib. 5, cap. 22 – ed. p. 170 1458/63 Jak. 1:12 1465 Pr. 8:3 1469/71 Minne – gode] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 3, dist. 27, cap. 2 – ed. p. 162, nr. 97; cf. CTV, lib. 5, cap. 23 – ed. p. 172 1471/6 In minnen – lichame] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 3, dist. 27, cap. 2 – ed. p. 162, nr. 97; cf. CTV, lib. 5, cap. 30 – ed. p. 177

1472 mensce sculdich te minnene dat boven hem es, dats gode, sinen scep-
 pere, sinen makere, boven al dat hi ye ghesciep of ghemaecte; daer na es
 die mensce sculdich te minnen dat hi es, dats sine ziele; daer na dat bi
 1476 hem es, dats sijns evenkerstens ziele; ende daer na dat onder hem es,
 dats sinen lichame ende sijns evenkerstens lichame. Dus es elc goet
 mensce sculdich te minnene, te begerne ende te besoekene die zaliche-
 de ende die behoudenisse van sijns evenkerstens ziele boven al dat sijns
 1480 selfs lichame toebehoren mach of overtollichlike in weelden, in rijche-
 den of in eeren begheren mach, ende noch vele meer die behoudenisse
 vander zielen. Vele menscen en bekennen dit niet, noch hoe si haren
 evenkersten bedriegen ende ten zonden trecken, maer alleene neren-
 stich sijn om tgoet van eerderike te ghecrighene ende te houdene, of na
 1484 der eere vander werelt te stane of die weelde van haren lichame te vol-
 ghene. So wie dese dinghen meest zoeken, dat en sijn die kindere gods
 niet, want sine minnen gode niet meest. Dus staet minne in drien, dats
 in minnen van gode, in minnen van ons selven ende in minnen van on-
 1488 sen evenkersten. Van desen drien so vindi hier na. |

Van minnen sonderlinghe. Vander minnen gods

18rb

Die minne gods es ghelijc den reep die ghevlochten es van III strengen
 basten. Want ghelijc dat die reep van III strenghen sterc es ende vast,
 1492 also es die minne die gode ontfanclijc sijn sal, sculdich te sine sterc
 ende niet verganclijc. Dese III strengen basten, daer dese minne gods af
 es sculdich te wesene, dat es van suver herten, van goeder consciencien
 ende van eenen warachtighen ghelove. Want wi sijn sculdich gode te
 1496 minnene drievuldelike, also sente Bernaerd seit.

Dat es ierst wiselike, dats met eender suverer herten van kennissen,
 want men mach gode niet minnen, men moeten kennen.

Anderwerven sterkelike, dats met eenen warachtighen ghelove, daer
 1500 mede dat wi wederstaen zelen al dat ons vander minnen gods trecken
 mach. Want warachtich ghelove ende minne moeten altoes staen te ga-

B 1490/1 cf. Pr. 4:12

K 1481 vander zielen] W, van sijns selves siele B G 1479 Vele – niet] W, hier mach elc merken dat die
 menschen sijn seere buten kere ende buten weghe van zalicheden die niet of littel rouken de behoude-
 nesse vander ziele B G, Hier mach elc kerstin meynsche mercken dat de meynschen seere zijn uten weg-
 he van salicheden die niet of lettelt roucken die behoudenesse van haers selfs siele 1479 1494 te wese-
 ne] W, te sine ghemaect. dat sijn also sente pauwels seit. Dat die minne gods es sculdich te sine B,
 ghemaect te zine die ziin also zinte pauwels seit dat de minne gods sculdich es te wesene G 1479 1497
 van] W, om. G, ende (dats 1479) met eenre suver B 1479

P 1488 hier: afkorting *b*'. Aan het eind van deze regel (18ra44) is met rood een kruis en door hand 7 met
 lichtere kleur inkt een paraaftekeningje gezet (cf. 1415).

dere, also wel scijnt bi sente Marien Magdalenen, tote wien onse heere sprac: Dijn ghelove heefti behouden ghemaect. Ende voert: Di sijn
 1504 vele zonden verlaten, om dat du vele hebs gemint.

Derdewerf, so sijn wi sculdich gode te minnene eenpaerlike of volstandelike, dats met eender goeder consiencien, dats met eenre sekerer hope dat wi in die minne gods volstaen selen. Want hope es sculdich
 1508 te wesene eenparich ende ghestadich, want si alleene es van goeden dingen ende van toecomenden dingen. Also Albertus seit: Minne es vorme van allen dogheden. Also sente Pauwels orcont: Minne maect vore gode alle dinghen ontfanclijc ende lovelijc, also hi in vele manieren proeft. Want also hi seget: Dat woert gods predeken, noch grote ghelove hebben of vele almoesenen gheven of scerpe penitencie doen en doghen den mensce niet, op dat hi dit niet en doet uter minnen gods.

1516 Minne doet den mensce vele goods. Eerst minne doet dat god den mensce sijn zonden vergheeft, also men vint van sente Marien Magdaleenen, | ter welker ons heere sprac also vorseit es: Vele zonden sijn di vergheven, om dat du vele hebs ghemint.

18va

1520 Anderwerf, minne voecht gode ane den mensce, also sente Jan beschrijft: Die in minnen woent, hi woent in gode ende god woent in hem.

Derdewerf, die minne maect den mensce werdich dat hi van gode gemint si. Want die ghebenedide gods zone sprect in dewangelie: So
 1524 wie mi mint, hi es gemint van minen vader.

Dit sijn de teekene dat die mensce gode mint, ghelijc datmen sien mach dat i mensce sinen vrient mint. Eerst, die mint, hi hoert gerne sinen vrient dien hi mint. Aldus eest die gode mint, hi hoert gerne sine woert, hi sprect gerne van hem, hi peist dicke om hem sonder vernoy. Ende gerne dient hi hem, ende hi set sinen lichame ende sijn goet vore hem. Hi ducht hem te verbelghene; es hi verbolghen, hi en rust niet vore dat hine ghepaet heeft. Hi es blide in sijn welvaren, hi es droeve
 1528 in sijn dogen, hi es blide als hine jeghenwoerdich heeft, hi es droeve als hi van hem sceedt. Hi mint al dat sijn vrient mint, hi haet al dat hi haet. Hi poegt om hem te ghenoezene, hi trect andre liede ane sijns vrients minne. Die ghiften die hi van sinen vrient onfaen *heeft, die en veran-

B 1503 Mat. 9:22 1503/4 Luc. 7:47 1509/10 Minne – dogheden] cf. CTV, lib. 5, cap. 26 – ed. p. 174
 1510/1 cf. 1 Kor. 13:1-7 1512/5 cf. 1 Kor. 13:2-3 1518/9 Luc. 7:47 1521 1 Joh. 4:16 1523/4 Joh.
 14:21 1525/37 Dit sijn – begert] cf. CTV, lib. 5, cap. 28 – ed. p. 176

K 1524 hi es gemint] W, die sal ghemint werden B G 1479 1535 heeft] B G 1479, hoeft W

V 1518 also vorseit es: cf. 1503/4

1536 dert hi niet. Sinen rade volgt hi, ende hi heescht van hem met betrou-
nissen so wat hi begert.

Aldus eest vanden ghenen die gode minnen in al desen puynten
vorseit, also men wel proeven soude mogen bider heiligher scrifturen
1540 van elken 1 woert niet te lanc, ghelijc datmen wel proeven mach als
vanden echtersten poente, biden woerde dat onse heere sprect te sinen
jongheren, dats tote alle menscen die gode minnen ende hem navolgen
met goeden werken: Heescht, ende ghi sult ontfaen; soect, ende ghi
1544 sult vinden; clopt, ende men sal u ontdoen. Ende biden woerde dat die
heilige profete David beschrijft | inden souter, sprekende toten goeden
mensce die gode mint: Hebt ene ghenoechte in gode ende eenen god-
liken smake, ende god sal di gheven den heesch entie begerte van dijn-
1548 re herten. Te deser soetheden van minnen te comene es dupperste
weelde die wesen mach. Want also sente Augustijn seget: Wanneer die
mensce dese zoetheit vanden gheeste gesmaect, so en smaect hem en
gheen dinc na den vleesce. Entie wise man beschrijft ons aldus: Het sijn
1552 gode grote weelden te wesene inder zielen metten goeden mensce in
eerderike, vele meer eest den mensce sculdich te wesene grote ghe-
nuechte ende grote weelde ghenoech te wesene met minnen in gode.

18vb

Vander minnen van ons selven

1556 Die mensce es sculdich te minnen hem selven, also sente Augustijn se-
get, alleene om dat hi gherechtich es of om dat hi gherechtich worden
moete. Want also hi selve daer seit: So wie hem selven anders mint, hi
mint qualike hem. Maer lacen, seit hi, die menscen sijn so blent wor-
1560 den ende so doef, dat si alle haer dinghen – wijf, kindere ende cnapen,
cousen, cleedere ende wat dat es – willen hebben goet, sonder alleene
haer selves leven; dat willen si hebben quaet. Ay, seit hi, mensce, wat
heefti dijn leven misdaen, dattu alle dine andre dinghen wils hebben
1564 goet ende selve wils leven quaet. Also hi oec seit: Alleene die can hem
selven minnen, die gode mint.

Vander minnen van onsen evenkersten

1568 Die mensce es sculdich te minnen sinen evenkersten, dat sijn alle ker-
stene creatueren, bi III redenen.

Eerst om dat recht van natueren wijst, dwelke luidt aldus also ons
god leert in dewangelie ende Thobias leert sinen zone, ende men seget
in 1 ghemein woert: So wat ghi wilt datmen u doe, doet dat enen an-

B 1543/4 Mat. 7:7 1545/8 Ps. 36(37):4 1551/3 cf. Spr. 8:31 1570/2 cf. Tobit 4:16; cf. Mat. 7:12
1569/80 Eerst – ghelike] cf. CTV, lib. 5, cap. 31 – ed. p. 178

V 1539 vorseit: cf. voorgaande alinea

1572 deren.

Anderwerf om dat wijst trecht van scrifturen, | dwelke ons heere
ons leert in dewangelie ende in meniger stede, dat wi onderlinghe min-
nen zouden. Want god wille dat wi de minne die wi in hem hebben of
1576 sculdich sijn te hebbene, die wi niet en sien, toghen soudon of werken
op onsen evenkersten, dien wi zien.

19ra

Derdewerf om dat ons raedt exemple ende ghelike van creatueren.
Want alsomen seit ghemeenlike: Alle dingen verbliden in haer ghelike
1580 ende minnen haer ghelike. Vele meer de mensce, die redene heeft ende
sculdich es na die redene te levne, es sculdich sinen evenmensce te
minnene mids dat hem dit redene bewijst. Die mensce es sculdich si-
nen evenkersten te minnen ende te helpene ende te verdragene, ghelijc
1584 dat wi sien dat deen let vanden lichame den andren helpt. Deen let van
eenen lichame en benidet dandre niet; deen let deelt den andren sinen
dienst; deen let, al eest vanden anderen ghequetst, het en wreket niet;
deen let doghet als dandre in dogen es; deen let gheeft hem selven dic-
1588 ke in vreesen om dandre te bescuddene, ende deen let ontsiet verscee-
den te wordene vanden anderen. Aldus sijn wi sculdich onsen even-
kersten te minnene, te helpene ende te verdragen, want wi sijn alle lede
van eenen gheesteliken lichame, dats vander heiliger kerken, ende
1592 Cristus es onser alre hoeft. Die menscen sijn sculdich onderlinge te
minnen malc anderen, oec om dat si van eenen heilighen gheest leven-
de sijn gheestelike, om dat si een ghelove hebben, om dat si 1 doepsel
ontfaen hebben, om dat si eenen vader hebben ende eenen heere, om
1596 dat si alle teenen rike gheroepen sijn. Dese minne van onsen evenker-
sten mach ghedeelt sijn in drien, want de mensce es sculdich ierst te
minnene vader ende moeder ende sine naeste; dat wijf es sculdich te
minnen haren man, ende die man sijn wijf; ende elc mensce es sculdich
1600 te minnene niet alleene sinen | vrient, maer oec mede, na den raet der
heiliger ewangelien, sinen viant. Van allen desen dryen vindi hier na.

19rb

Vander minnen van vader ende van moeder

Die mensce es sculdich te minnen vader ende moeder, want dat heet
1604 hem god in dat vierde ghebot, daer hi hem heet dat hi vader ende moe-
der eeren soude. Dats wel te verstane: minne, want eere sonder min-
nen en es gheen eere, maer bat vreesen ende onwertscepe. Die mensce es
sculdich teerne vader ende moeder, dats wel te verstane, uut minnen,
1608 niet uut vreesen, met sinen lichame, met sinen goede, met goeden ge-
werken hem na te volgen. Maer van deser minnen van vader ende van

B 1574/5 cf. o.a. Joh. 13:34 1599/1601 Mat. 5:44 1604/5 Ex. 20:12

V 1573 *wijst* (*wisen*): 'voorschrijft, eist'

moeder ende van anderen vrienden es sculdich te wesene ondersceet,
 want also sente Jheronimus seit, also lange sijn wi vader ende moeder
 1612 sculdich teerne ende te minnen, alsi ons en gheen belet en sijn te gode
 te comene. Want onse heere sprect in dewangelie: So wie vader ende
 moeder meer mint dan mi, hi en es mijns niet werdich. Hier mach elc
 merken dattie kindere te seere vader ende moeder minnen moghen of
 1616 andere vriende ter werelt, die om haren wille of om haer eere of om
 haer rijcheit te besittene laten gode te volghene ende haer zalichede;
 ende also gelijc so misdoen vader ende moeder dat si haer kindere te
 seere minnen: si en leerense niet te dogheden hem voegen, si en castiense
 1620 niet no correngeren van haren quaden zeden in hare jonchede,
 alsmense boghen soude moghen ghelijc den roedekine, maer si trec-
 kense op te ydelheden ende si latense daer in wassen, ende in desen
 heeten sise minnen ende inder waerheit si en doen. Want de wise man
 1624 segghet: Die de roeye spaert, hi haet sijn kint. Dese sijn ghelijc enen
 man die was geheeten Hely, daer af ghescreven staet in de bible inden
 iersten boec der Coninge, dat hi, om dat hi sine kindere meer eerde dan
 gode ende niet en begreep van hare quaethede, grotelike van gode
 1628 gheplaecht wart, beide hi ende sine kindere ende sijn volc, also men
 daer leest in die hystorie. |

Hoe die man sculdich es te minnene sijn wijf ende dwijf haren man

19va

Sente Pauwels seit dat die mensche es sculdich te minnen sijn wijf, also
 1632 Cristus ghemint heeft die heilige kerke, dat was om die zalichede van-
 der heiliger kerken die hi begerde. Also es die minne sculdich te wesen
 tusschen man ende wijf, om die zalichede van hem beiden. Entie man
 es sculdech te minnen sijn wijf als sijns selves lichame, want ghelijc dat
 1636 Yeve was van Adams lichame, also zijn de ghene die in huwelike sijn
 twee in eenen lichame. Ende daer bi es dat vingherlijc teeken van hu-
 welike, dwelke die brudegom gheeft der bruit. Ende dat stect men ane
 den echtersten vinger sonder eenen, aen die rechter hant, daer die ade-
 1640 re vander herten comt, in teekene dat si beide, man ende wijf, sculdich
 sijn te hebbene 1 meenen ende eenen wille. Hier machmen merken dat
 het es ydelhede dat iement vingerline draget, hi en ware in huwelike of
 het en hiesche sine werdicheit. Ende hier mach oec elc merken dat die
 1644 niet wel haer huwelijc en houden, die met malc anderen niet in eni-
 cheden van wille no van meeninghen en leven.

B 1613/4 Mat. 10:37 1623/4 Spr. 13:24 1625/9 1 Sam. 2:27-36 1631/2 Ef. 5:25

V 1627 *begreep (begripen)*: 'berispte'

P 1612 *sculdich*: de s gecorrigeerd uit een t.

Vander minnen van onsen viant

Biden rade der heiligher ewangelien so es die mense oec wel sculdich
 1648 te minnen sinen viant om gode, want dat raet ons onse behoudere Jhe-
 sus Cristus, daer hi sprekt aldus: Mint uwe viande, doet wel den ghe-
 nen die u haten. Bidt over de ghene die u persecucie doen ende vernoy,
 1652 so suldi sijn de kindere des vader van hemelrike. Want of ghi mint al-
 leene de gene die u minnen, wat lone suldi hebben? Ende of ghi groet
 alleene die u groeten, wat doedi meer dan andere zondaren? Want dat
 doen publicane ende zondaren. So wie dan wille sijn volmaect, hi moet
 minnen sinen viant om gode. Want sente Augustijn seit: Met dat de
 1656 mense sinen viant mint, so verwint hi den viant uter hellen. Ende ne
 gheene medecine en es so nuttelijc om te ghenesene die wonden van-
 den | zonden, also sente Augustijn seit, die sinen viant gherechtelijc
 minnen sal om gode. Also ons sente Pauwels leert: Heeft hi honger, hi
 1660 sal hem teten gheven; heeft hi dorst, [hi dorst] hi sal hem drinken ghe-
 ven ende also andere doegden doen.

19vb

Vanden vier doegden cardenael int ghemeene

Die viere dogheden cardenale, die ons leeren hoe wi ons sculdich sijn
 1664 te ghevene tot gode int werken van buiten, die sijn gheheeten aldus:
 wijsheit, ghemaetheit, sterchede ende gherechtichede. Wijsheit leert
 den mense wat hi sculdich es te scuwen ende stect uut hem alle dolin-
 ge, die beghinsel sijn van anderen zonden. Ghemaetheit slut uten
 1668 mense alle begerten ende ghenoechten, ende si doet dat de mense no
 te luttel no te vele en doet, maer altoes mate hout. Sterchede slut uten
 mense die vrees der werelt, ende maecten sterc om die zonden te ver-
 winnen ende int goede te volstane om des gheens wille die hi mint.
 1672 Gherechtichede behoudt die minne vanden evenkersten, want si leert
 elken tsine gheven.

Dese IIII dogeden hangen so te gadere also die phylosophen bescri-
 ven, dat so wie enige van dien niet en heeft, hi moet al der andere der-
 1676 ven. Also sente Augustijn seit: Wijsheit es den mense noetsakelijc om
 te wetene <welc hi verkiesen sal; temperancie om te wetene> hoe hi de
 dinc die hi vercoren sal hebben, regeren zal; *starcheide om te wetene

B 1649/55 Mat. 5:44-48 1659/61 Rom. 12:20 1676/85 Wijsheit – werelt] cf. CTV, lib. 5, cap. 33 – ed.
 p. 179

K 1660 dorst] B G 1479, hi dorst add. W 1677 welc – wetene] 1479, om. W B G 1678 starcheide] B G
 1479, ghemaetheit W 1678/9 om – sal] W, omme te wetene hoe hi beieghentheide wederstaen sal B G
 1479

hoe hi al sine dingen te punte werken sal; gherechtichede om te wete-
 1680 ne hoe hi elken tsine gheven zal.

Dese moeten staen te gadere, want deen II leeren den mensce te doe-
 ne tgoede, dats wijsheit in also velen als hem toebehoert, ende ghe-
 rechticheit in also velen als sinen evenkersten toebehoert; ende dander
 1684 II wapenen den mensce jeghen die zonden, dats ghemaetheit jegen dat
 gheluc vander werelt ende stercheit als jegen dat dogen der werelt. Die
 mensce valt in sonden uut IIII fauten also ghenoech vorseit es, dats uut
 onkennen dat hi tgoede ende tquade niet en kent, of uut heldene dat hi
 1688 heeft te ghenoechten, of uut crancheden dat hi die temptacie vanden
 zonden niet wederstaen | en mach, of uut sijns selfs quaetheden van
 wille. Jeghen dese IIII fauten daer de zonden uut spruiten, so sijn scul-
 dich te stane inden mensce dese IIII dogheden cardenale, dats jeghen
 1692 onkenne of jeghen dulhede: wijsheit; jeghen dat helden dat die men-
 sche heeft te ghenoechten of jeghen luxurie: mate; jeghen cranchede of
 jeghen flaeuhede: stercheit; ende jeghen die quaethede vanden wille, so
 es sculdech te stane gherechtichede.

20ra

1696 *Vanden IIII doegden cardenael sonderlinge. Van vroscepen*
 Wijsheit es, also I leerare seit die Macrobius heet, eene doget die de da-
 den van allen anderen dogeden na redene bestierende es, ende niet en
 doet no en wille dan dat recht es. Dese wijsheit es drievuldelike, dats
 1700 te wetene wijsheit vander herten, wijsheit vander mont, wijsheit van-
 den werken. Die wijsheit vander herten leghet in drie dinghen, dats in
 disponeren van dingen die te gheskien sijn, int voersien van dinghen
 die jeghenwoerdich sijn, ende int wederpeisen van dingen die leden
 1704 zijn. Die wijsheit vander mont leghet in dien dat de mensce hebbe hoe-
 de van sinen woerden, also die wise man seit: Die zinen mont wacht,
 hi wacht sine siele. Ende die wijsheit vanden werken leghet int verkies-
 sen vanden goede ende int vlien van den quade.

1708 Die wise mensce es ghecompereert bider mieren, daer af dat vore
 gheseit staet in die zonde van traecheden.

Dese wijsheit es gecompereert biden serpente bi vele gheliken, daer
 onse heere selve of sprekende es in dewangelie aldus: Sijt wijs ghelijc
 1712 den serpenten, die welke ghelike te lanc waren te verclarene. Maer on-
 der dander so esser eene, dats als dat serpent vernemt datment vaen
 wille, het drijft den ghenen diet vaen wille te sceerne met dat sine eene

B 1697/1707 Wijsheit – den quade] cf. CTV, lib. 5, cap. 34 – ed. p. 180 1705/6 cf. Spr. 13:3 1711/2 Mat.
 10:16

V 1686 vorseit es: cf. 316/416 1708/9 dat vore gheseit staet: cf. 677/82 1714 drijft ... te sceerne: 'maakt
 ... belachelijk', cf. *scheren*, znw., i.h.b. *te scherme* (*scheren*) *driven*: 'tot een voorwerp van spot maken'
dat: samentrekking van *dat het*

ore leghet aen derde vaste ende dander ore stoppet met sinen steerte,
 1716 om dat niet horen en sal dat soete luit daer mede datment meent te
 vane. Aldus so es die warachtige wise man die temptacie vanden viant,
 daer hi de menschen mede vaen wille ende trecken ten zonden, niet
 1720 sculdich te horene noch daer op te lettene met enighen zinne met ge-
 nuechten, | maer den viant te scerene te drivene met dat hi sine eene ore 20rb
 stoppe met sinen steerte, dats met dat hi peise om sine doet ende om
 sinen utersten dach, also ons die wise man leert, ende met dat hi dan-
 der ore stoppe metter eerde, dats met dat hi peise ende merke sijns sel-
 1724 ves broescheit. Want also ons heere sprekende was tot Adame: Die
 mensce es asscen, ende hi sal worden verkeert in asscen. Andre condi-
 cien ende subtiylheden heeft dat serpent oec, die de wise mensce es
 sculdich te volghene gheestelike.

1728 *Van temperancien*

Ghemaetheit es, also sente Augustijn seit, eene affectie ende eene do-
 gheth bider welker die mensce bedwingende es alle ongheordeneerde
 ghenoechten vanden zinnen vanden lichame, ende also Macrobius seit,
 1732 in ne gheenen dinghen boven maten gaen, maer onder dat joc van re-
 denen der ghenoechten. Dese ghemaetheit staet in drien, dats in so-
 berheden van etene ende van drinkene; in continencien, dats in maten
 van lichaemliker ghenoechten; ende in modestien, dats in maten van
 1736 woerden ende in maten van daden, ende van anderen sinnen, dats in
 horene, in siene, in riekene, in smakene ende in ghevoelene.

Ghemaetheit es ghelike eenre gheesteliker voesteren die spaent de
 kindere gods ende trecse uut allen overtollicheden, vleescheliken ghe-
 1740 nuechten ende eerdschen idelheden, ende maecse gheestelijc ende ripe
 in al haer doen ende in al haer spreken.

Van stercheden

Sterchede es, also sente Augustijn seit, eene minne die lichtelijc alle

---

B 1720/3 cf. Sir. 7:40(36) 1724/5 cf. Gen. 3:19 1731/7 ende also – ghevoelene] cf. CTV, lib. 5, cap. 35
 – ed. p. 181

K 1739 overtollicheden] W, overtollighen B G, var. 1479

V 1715 stoppet: ‘stopt het dicht’ 1716 dat (1): samentrekking van *dat het* 1738 spaent (*spanen*): ‘aan-
 trekt’

P 1735 lichaemliker: hs. *lichlhaemlicker*, geschreven over twee regels.

1744 dingen verdraghende es om des gheens wille dien si mint. Sterchede
staet in viere dingen, dats in datmen manlike aenneme herde dingen of
scerphede van penitencien, in datmen versmade eerdsche dingen, in
1748 datmen verdraghe tribelacien ende doghene, in datmen versta ende we-
dersta die temptacien vanden viant ende verwinne die zonden.

Stercheit es ghelijc eenen stiven stocke. Die stoc die stijf es, es noet-
sakelijc in drie manieren, dat sijn pelgrine, pijnres ende campioene.
Want also ghelijc also lange als wi in dese onghestadege werelt sijn, so
1752 siwi alle sculdich te sine als pelgrime die ten eweliken | leve ne waert
gaende sijn, als pijnres die daer omme pinende sijn, ende als campioe-
ne die jeghen die zonden vechtende sijn. Ende also ghelijc so es ons al-
len noetsakelijc desen stiven stoc van stercheden, waer bi dat wire ons
1756 als pelgrime ende pijnres mede op onthouden mogen met verduldi-
cheden in allen doghene, ende als campioene mede verweren moghen
alle temptacien ende occusoen van zonden.

20va

Van gherechticheden

1760 Gherechtichede es, also sente Augustijn seit ende andere leeraers
ghemeenlike, eene doget die elken tsine ghevende es. Ende hier bi seit
sente Augustijn: So wie hem selven gode nemt, dats uten dienste van
gode trect van wien hi ghemaect es, enten quaden gheest dient in zon-
1764 den, hi es ongherechtich. Seneca seit: 11 dinghen behoren toe der ghe-
rechticheden, dats datmen hebbe den wille van allen lieden wel te doe-
ne, ende dat men hebbe den wille van niemen quaet te doene.

Gherechticheit staet in vi dingen: in onderhoricheden: die siwi scul-
1768 dich die boven ons sijn; in disciplinen ende in correxcien, dats: in be-
grippingen van minnen sijn wi sculdich den ghenen die onder ons sijn;
in ghelijcheden: die siwi sculdich die neven ons sijn; ende in minnen,
in waerheden ende in ghetrouwicheden. Ende dese vi siwi sculdich
1772 ghemeenlike alle menschen.

Dese gerechtichede es ghelijc enen manpade, want ghelijc dat 1 man-
pat es die rechste wech ende die cortste, also ghelijc so comtmen alre
sekerst ende alre ierst ten rike gods biden weghe van gherechticheden.

1776 *Vanden VIII salicheden int ghemeene*

Na dese VII dogheden vorseit, de welke ons leeren hoe wi ons sculdich

B 1744/8 Sterchede staet – zonden] cf. CTV, lib. 5, cap. 35 – ed. p. 181 1760/1 Gherechtichede – ghe-
vende es] cf. CTV, lib. 5, cap. 37 – ed. p. 183

V 1750 pijnres (piner): ‘beulen’ 1777 vorseit: cf. 1380/92 en navolgende hoofdstukken

P 1773/4 manpat: de n heeft abusievelijk drie poten.

sijn te voeghene in gode, beide inwendich ende int werken van buiten,
 1780 so behoeft ons oec nu wel te wetene ende te kennenne die VIII salich[h]eden, want si ons leeren wat wi ons selven sculdich sijn, dats in zalicheden te | levne, waer bi dat wi den loen die god den zalighen be- 20vb
 lovede, sullen mogen ontfæen.

Dese VIII zalicheden leert ons onse behoudere Jhesus Cristus in de-
 1784 wangelie van sente Matheus, daer hi spreect aldus: Salich sijn si die arm sijn van gheeste, want haer liede es dat rike gods. Bi deser armoede van gheeste versta men oetmoedichede. Dese es dierste zalicheit. Dander zalichede es goedertierenhede, daer af dat onse heere spreect: Salich sijn
 1788 si die goedertieren sijn, want si sullen besitten dat lantschap van levne. Die derde dats weeninge, daer af dat onse heere spreect: Salich sijn si die weenen, want si sullen vertroest worden. Die vierde es gherechtichede, daer af dat onse heere spreect: Salich sijn si <die> hongher of dorst
 1792 hebben na die gherechtichede, want si sullen versaedt worden. Die vijfde es ontfermichede, daer af dat onse heere daer spreect: Salich sijn si die ontfermich sijn, want si selen ontfermichede ghecrighen. Die seste es suverhede, daer af dat onse heere spreect: Salich sijn si die reyne van
 1796 herten sijn, want si sullen gode zien. Die sevende es vrede, daer af dat onse heere spreect: Salich sijn si die vreedsam sijn, want si de kindre goeds sullen zijn. Die achtende zalichede es gheheeten ghedoechsamhede, daer af dat onse heere daer spreect: Salich sijn si die persecucie ghe-
 1800 dogen om die gherechtichede, want haer lieder es dat rike gods.

Dese achterste ghedoechsamhede es gheleget metter ierster, dats met omoedicheden. Want hem beiden, also ghi ghehoert hebt, es belovet dat rike gods. Ende hier bi ne sijn waer als te rekenen VII salicheden, also hier vore ghenoeemt staet, de welke VII[I] zalicheden sluiten
 1804 uten mensce VII hoeftsonden. Want oetmoedichede slut uten mensce hoverde. Goedertierenhede slut uten mensche gramscepe. Weeninge slut uten mensce nijt. Hongher te hebbene om gherechticheden | slut
 1808 uten mensce ghierichede. Ontfermicheit sluit uten mensce traechede. Suverhede van herten sluit uten mensce ghulsichede. Ende vrede slut uten mensce luxurie. 21ra

---

B 1784/5 Mat. 5:3-10

K 1791 die] B G 1479, om. W 1801 gheleget] W, gheloont B G 1479 1804 .vij.] B G 1479, viij W

V 1801 es gheleget: 'is te vergelijken met'; cf. MNW leggen

P 1804 Voor zalicheden staat aan het eind van de voorgaande regel sa.

Van den VIII salicheden sonderlinge. Van omoedicheden

1812 Oetmoedichede es, also sente Augustijn seit, eene ghewillighe neder-
 heit van herten van aenscouwene van haer selves condicien. Oetmoe-
 dicheit es behoedinge van allen doegden, ende daer bi es dese omoedi-
 cheit ghecompereert biden bome die gheladen staet met vruchten.
 1816 Want ghelijc dat die boem so hi bat gheladen es met vruchten, so hi
 sine telgre meer neder laet helden ter erden waert, also ghelijc es die
 goede mensce: so hi bet gheladen es met vruchten van doegden, so hi
 bat sculdich es hem selven neder te rekenen ende cleene. Ende hi es
 1820 sculdich op die eerde te siene, dats op die broescheit van sinen vleesce,
 ende hi en es niet sculdich om te siene om den lof no om den prijs van
 creatueren te soekene in sine dogeden, maer hi es hem sculdich altoes
 te deckene metten silde van oetmoedicheden.

1824 Vijf saken sijn die den mensce beroeren dat hi hem wel sculdech es
 te veroetmoedeghe. Eerst als hi aenscouwet ende merct de dingen
 die boven hem sijn, anderwerf als hi merct die dingen die in hem sijn,
 derdewerf als hi merct de dinghen die bi hem sijn, vierdewerf als hi
 1828 merct die dingen die jeghen hem sijn, ende vijftewerf als hi merct de
 dingen die onder hem sijn.

Want wille wi merken die dinc die boven ons es, dats god, hi es wel
 sake dat wi ons sculdich sijn te veroetmoedeghe, want hi ons ghe-
 1832 maect heeft ende vermaect, also int beghinsel van desen boeke staet
 gheseit. Maer waer omme dat wi gode sculdich sijn te ontsiene ende
 oec vore hem te veroetmoedegene, daer toe mogen oec sijn drie reden-
 nen. Eerst bider redenen dat wi sine moghenthede niet en sullen mo-
 1836 gen ontliden, anderwerf bi dat wi siere wijsheit niet en selen mogen
 ontsuilen, ende derdewerf bi dat wi siere gherechtichede, al wilden
 wi, niet en sullen moghen breken.

Willen wi oec anderwerf merken | die dingen die in ons sijn, dats
 1840 ons selven in alle manieren, wi vinden in ons oec sake van ons te ver-
 oetmoedegene. Want willen wi ons selven wel kennen ende merken,
 wi sullen vinden, also sente Bernaerd seit, dat wi in ons beghinsel sijn
 1 vul saet, in onse middewaert 1 sac van vulheden, ende in onsen einde
 1844 1 spise vanden wormen. Willen wi ons selven merken, wi sullen vinden
 dat wi sijn sonders of gherechtich. Vinden wi ons selven sonders, so
 siwi ons wel sculdich te veroetmoedegen, want in also vele als wi son-
 ders sijn, so siwi ergher dan 1 hont of 1 padde, want wi sijn ghevalen

21rb

V 1832 int beghinsel van desen boeke: cf. de hoofdstukken *Dits hoe god den mensce ghemint heeft* (28) en *Hoe god den mensche ghemint heeft* (60)

1848 in die scult vander tideliker doet. Vinden wi ons selven gherechtich, wi
sijn ons oec sculdich te veromoedegene, want al dunket ons, wine we-
tens niet, also de wise man seget: Die mensce en weet niet in desen le-
ven weder so hi der minnen gods werdich es so der gramscepe. Ende
1852 al vinden wi in ons dat wi hopen moghen dat wi in gratien staen,
nochtan siwi ons wel sculdich te veromoedegene bi IIII fauten die de
mensce in hem heeft, daer die goede mensce oec dicwile bi valt in zon-
den, dats roekeloeshede int voertgaen van doegden, swaerheit int vol-
staen int goede, lichtelijc te vallene in zonden, ende onmoghelicheit
1856 van opstane uten sonden. Want die mensce mach vallen in zonden bi
hem selven, maer alleene bider gratien gods opstaen, also sente Pau-
wels orcont van hem selven ende seit: Bider gratien gods ben ic dat ic
1860 ben.

Wille wi derdewerf merken die dingen di bi ons sijn, dats onsen
evenkersten, wi vinden in hem oec sake van ons te veromoedegene,
want wi vinder vele die vele meer profijts hebben ghedaen in consten
1864 ende in doegden ende vele heilichliker hebben gheleeft, daer wi noch
in sonden ligghen ende in groter onkennissen dies wi ons sculdich sijn
te scamene. Willen wi onsen evenkersten oec wel merken, wi sienre
vele blent, doef, cropel, erm, keitivich ende in vele doghens; daer siwi
1868 ons wel sculdich te veroetmoedegene ende gode te lovene die ons wel
uut siere gherechtichede vele meer dogens | hadde moghen gheven
ende nochtan van selken doghene uut siere ontfermherticheit, niet uut
onsen verdienten, heeft verhoedt.

21va

1872 Willen wi merken vierdewerf die dingen die jeghen ons sijn, dats die
viant uter hellen, sine subtylheit ende sine stercheit, ende hoe neren-
stelijc hi ons eenpaerlijc aenvechtende is ende te sonden treckende es,
wi vinden daer in oec sake ons te veromoedegen. Want wine soudenen
1876 niet mogen wederstaen sonder die helpe gods, want die vreeselicheit
des viants es so groot dat hi, telken als wi sonde doen, ons verswelghen
soude, verhoedde ons niet die ontfermichede gods. Want also Jhere-
mias die prophete beschrijft: Bider ontfermichede gods eest dat wi niet
1880 verswolgen en sijn, ende die ontfermicheit gods en gebrect den goeden
mensce niet. Ende hier bi siwi ons sculdich vore gode te veroetmoede-
gene als vore den ghenen die ons vore des viants hant bescermt heeft,
ende sonder wies hulpe wi den viant no die zonden niet wederstaen en
1884 moghen.

B 1850/1 Pr. 9:1 1859/60 I Kor. 15:10 1879/81 Klaagl. 3:22

K 1848 in die scult vander tideliker doet] W G, in de scult van eweleker doet B, vander scult der tideliker
doot in die scult vander eeweliker doot daer de padde of den hont maer ghevallen en es in de scult van-
der tidelicker doot 1479

Ende vijftewerf wille wi oec merken die dingen die onder ons sijn.
 Wi vindender in sake van ons te veroetmoedegene, want aenscouwen
 wi de eerde, wi sien daer onse graf; aenscouwen wi tfier, wi sien daer
 1888 den torment vanden zonden; aensien wi die beesten, wi vinden dat si
 sterker sijn dan wi; aensien wi de vogele, wi vinden dat si lichter sijn
 dan wi; ende aensien wi dat op die eerde wassende is, wi vinden oec dat
 1892 in alle manieren saken van ons te veroetmoedegene.

Die mensce is sculdich hem te vernederen ende te veromoedeghen
 om III saken, ghelike datmen siet dat I mensche pleegt te stuipene om
 III saken wille. Eerst die mensce pleegt te stuipene als hi sinen behoefde
 1896 siet naken I sweert, anderwerf als hi dore I nedere dore moet liden,
 ende derdewerf als hi iemene die meerder es dan hi, neder sitten siet.

Aldus es die mensce hem sculdich te veroetmoedegene. Eerst om
 dat sweert vanden vonnisse dat op hem gheheven es ende om dat, | also
 1900 sente Jan leerende was in die woestine, die aex es nu inden boem ghe-
 slegen om den boem, dats de mensce die gheene vrucht en brengt van
 goeden werken, af te houwene ende int vier vanden eweliken tormen-
 te te worpene.

1904 Anderwerf om dat de mensce liden moet die nedere dore, die Cris-
 tus selve es, also hi orcont in dewangelie daer hi sprekt aldus: Ic ben die
 dore, so wie die in gaet bi mi, hi sal behouden worden. Dese ghebe-
 nendide dore, Jhesus Cristus, dore de welke wi liden moeten, sullen wi
 1908 comen ten eweliken levne, <es neder ende oemoedich>. Ende daer bi
 so leert ons onse behoudere Jhesus Cristus dese ghebenendide corte
 lesse van oetmoedicheden, alse alle andre leeringe daer in sluitende
 ende als dat en gheen andre wech en es ten eweliken levne waert, daer
 1912 hi sprekt aldus: Leeret van mi dat ic ben goedertieren ende omoedich
 van herten.

Ende derdewerf es die mensce hem sculdich te veromoedegene om
 dat hi siet dat onse behoudere Jhesus Cristus, die god was ende men-
 1916 sce, hem so vernedert heeft te sinen vader als toter doet vanden cruce.
 Aylacen, dat Cristus selve met doghene ende met *vernedertheiden,
 also in dewangelie bescreven staet, in sijn rike ende in sijn propre glo-
 rie comen moeste, hoe soude die mensce, die ballinc es uten rike gods
 1920 overmids den zonden, ter bliscepe ende ten rike gods comen moghen
 bi hoverdicheden of bi eenen andren weghe dan Cristus daer toe
 quam? Ende hier bi mach men wel segghen dat die creatures sijn uten
 weghe der waerheit ende seere in dole die in hare hoverdichede staen,

21vb

B 1900/3 cf. Mat. 3:10 1905/6 Joh. 10:9 1912/3 Mat. 11:29 1917/9 cf. Luc. 24:26

K 1908 es – oemoedich] B G 1479, om. W 1917 vernedertheiden] B 1479, vernederten G W

1924 of in hare ghierichede of in hare weelden vanden lichame of in hare
ydelhede vander werelt wanen comen ten eweliken levne, daer god al-
leene alle menscen, beide groet ende cleene, gheleert heeft den wech
van warachteger omoedicheden. Dese warachtege oetmoedicheit heet
1928 onse heere omoedicheit van herten, want si niet alleene en leget inden
mont ende int spreken, no in cleeder no in abijt no in die gheselschap
van buiten, | maer in alle manieren ende eerst int herte. Want also in
dewangelie staet bescreven: Die goede mensce toget uut goeder herten
1932 van buiten tgoede, entie quade mensce toget uut quader herten van
buiten tquade. Ende sente Bernaerd seit dat die warachtige omoedi-
cheit niet en wille vore die creatueren gherekent sijn oetmoedich, want
si soect alleene gode te genoeghene ende niet den creatueren.

22ra

1936 Vijf teekene sijn dat die mensce oetmoedich is. Dierste es omoede-
ghe liede minnen [dats] ghelijc andren creatueren, also die wise man
seit: Si minnen hare ghelike. Dander es die eere entie prijs vander we-
relt vlien, ghelijc dat Cristus vloet alsene tvole coninc wilde hebben ge-
1940 maect, also in dewangelie staet bescreven. Terde is versmaetheit vrien-
delic verdragen, ghelijc dat die apostelen gods daden – also Lucas
beschrijft –, die uten scaren vander wet vanden joden keerden met gro-
ter bliscap om dat si werdich waren om den name van Jhesus versmaet-
1944 heit te dogene. Dat vierde es cleene ende nedere dienst niet ontseggen,
ghelijc datmen vint bescreven inden derden boec der Coninge van een-
der vrouwen die was geheeten Abigail. Die welke, also die coninc Da-
vid wilde nemen teenen wive, so sprac si aldus uut oetmoedicheden:
1948 Siet hier uwe dienstwijf; dese si uwe diene ende dese moghe dwaen
die voete van uwen knechten. Ende dat vijfte *teeken es* gheerne on-
derhorich sijn ende doen minlike datmen hem beveelt van sinen op-
persten, ghelijc dat Cristus hem veromoedichde ende onderhorich was
1952 den vader toter doet.

Dese oetmoedichede es van gode gheheeten ermoede van gheeste,
want ermoede van gheeste en es el niet, also Albertus seit, dan eene ab-
stinencie, dats eene afghesceedenheit vander minnen der werelt, dats
1956 vander minnen der vleesceliker weelden, vander minnen van rijcheden
ende vanden prise van creatueren. Ende dese afghesceedenheit en es el
niet dan ermoede van wille, dats dat de mensce loechene sijns willen

B 1931/3 Mat. 12:35 1938 Sir. 13:19(15) 1939/40 Joh. 6:15 1941/2 cf. Luc. 6:22-23 1944/9 1 Sam.
25:40-41 1953/7 cf. CTV, lib. 5, cap. 48 – ed. p. 189

K 1937 minnen] B G 1479, dats *add.* W 1949 teeken es] B 1479, es een teken W

V 1937 minnen ghelijc andren creaturen: ‘hebben lief zoals andere schepselen’; ze beminnen namelijk hun
gelijke.

ende sette al sinen wille inden wille gods, | also wi merken moghen uter 22rb
 1960 ewangelien, daer onse heere sprect aldus: Die comen wille na mi, hi
 loechene sijns selves, dats sijns willen, hi neme ane sijn cruce, dats sine
 penitencie, ende volge mi, dats met dat hi sinen wille sette inden minen
 1964 niet dan gode ontsien, want so wie gode ontsiet, hi volgt hem ende
 houdt sine gebode, also de wise man beschrijft. Altoes gode ontsien es
 warachtich oetmoedich wesen, also gemeenlike die heilige scriftuere
 orcont ende elc merken mach. Dus so mach ermoede van gheeste wel
 1968 sijn geheeten <oetmoedicheide. Dese *erme van gheeste, dese oetmoe-
 deghe sijn wel salech, want> haer lieder es dat rike gods. Want dat
 heeft hem lieden onse heere oec elder belovet, in die ewangelie daer hi
 aldus sprect: So wie hem vernedert, hi sal verheven worden. Ende sen-
 1972 te Augustijn seit: Dat rike gods coeptmen met ermoeden. Ende hi seit
 oec: Dat rike gods es der ermere, want die erme hebben niet in eerde-
 rike, die vrecke rike hebben niet in hemelrike.

Van goedertierenheden

1976 Goedertierenheit es, also die leeraers seggen, eene sochtheit van her-
 ten. Die goedertierne heeft pais ende gheselschap met sinen evenker-
 sten, want hi can vreedsam wesen oec metten ghenen die vrede haten,
 ende met sinen soeten woerden can hi de gramscepe vanden creaturen
 1980 breken ende payen, also die wise man elken raed. Die goedertierne
 heeft oec gemeinschap met gode, want god hoert gerne die bedinge van
 hem, god rust gerne in die consiencie van hem, ende god vertoecht
 hem ende sprect gerne jeghen hem. Dit sijn III teekene van dat god es
 1984 meinsam jeghen die goedertierne. Deerst is gheproeft bi dat ghescre-
 ven staet inden boec van *Judith, dat gode altoes ontfanckelijc es die
 bedinghe vanden oetmoedegen ende vanden goedertierenen. Dander
 es gheproeft bi dat ghescreven staet inden boec van Cantiken, dat dat
 1988 beddeken vanden brudegom es sculdich te wesen soete, dats van Cris-
 tus, dats die consiencie vanden goedertiernen die altoes sochte es ende
 gherust. | Terde es gheproeft bi dat ghescreven staet inden *anderen 22va
 boec der bible bi Moyses, die herde goedertieren was, jeghen wien
 1992 god sprac aensichte aen aensichte, ghelijc dat deen vrient pleget jeghen

B 1960/3 cf. Mat. 16:24 1964/5 cf. Pr. 12:13 1971 Mat. 23:12; Luc. 14:11; 18:14 1979/80 cf. Spr. 15:1
 1985/6 Jud. 9:16 1987/8 cf. Hoogl. 1:15 1991/2 Ex. 33:11

K 1968/9 oetmoedicheide – want] B G 1479, om. W 1968 erme] G 1479, aermoede B, deest W 1985 Ju-
 dith] B, indich G W, iudich 1479 1990 anderen] B G 1479, derden W

V 1990/1 anderen boec: 'tweede boek', namelijk het boek Exodus

den anderen te sprekene. Die mensce es sculdich te wesen goedertieren, dat bewijst hem wel natuere, figure ende die heilige scriftuere.

1996 Eerst natuere bewijst den mensce te wesene goedertieren. Want Aristoteles beschrijft dat de mensce es een dier goedertieren van natu-
ren; ende ghelijc dat die libaert es van naturen wreet, also es die men-
sce goedertieren bi natueren.

2000 Anderwerven die figure, dats die vorme van sijns selfs lichame be-
wijst den mensce te wesene goedertieren. Want die mensce en heeft
scarpe tande, noch grote monde, noch lange naghele als andere quade
diere vele doen, die verbiten of verswilgen of scoren of slaen; maer die
2004 mensce heeft plompe tande ende corte, ende eenen cleenen mont ende
corte naghele, 1 blide ansichte, 1 sochte hant, in teekene dat hi sculdich
es te wesene goedertieren bi naturen. Ende in teekene van desen so
sietmen als die mensce gram es, hi wort al anders ghedaen van ansich-
te, ende scijnt recht dat hi laet die natuere vanden mensce ende wordt
2008 eender beesten ghelijc.

Ende derdewerf die heilighe scriftuere bewijst den mensce te wesen
goedertieren inden boec van Jheremias den prophete, daer hi sprac in-
den persoene van onsen behoudere Jhesus Cristus als ons leerende ende
2012 exempel ghevende van goedertierenheden aldus: Ic ben goedertieren
als 1 lam datmen draegt ter offeranden waert.

Dese goedertierne sijn wel salich, want also hem Cristus daer belo-
vet in dewangelie, si sullen besitten dat lantschap van levane, dats die
2016 bliscap van hemelrike. Ende dats bi 111 redenen. Eerst bider redenen
dat si in eerderike gode beseten hebben. Want sente Augustijn seit:
God en sal niemens besittinghe sijn dan des gheens die gode eerst be-
seten sal hebben. Anderwerf bi dat si hare herten besitten connen ende
2020 hare moede bedwinghen, dwelke die gramme niet en connen. | Ende
hier bi staet voren gheseyt dat goedertierenhede sluit uten mensce
gramscepe. Ende ghelijc dat sente Pauwels seit dat die gramme niet en
sullen besitten dat rike gods, want si hem selven niet en besitten no be-
2024 dwinghen en conen, also machmer bi verstaen ende wel segghen dat
die goedertierne selen besitten dat lantschap van levane, dats dat rike
gods, want si hem selven in haer leven besitten ende bedwinghen con-
nen.

22vb

B 2012/3 Jer. 11:19 2014/6 Mat. 5:5 2022/3 Gal. 5:21

K 2027 Na *connen* heeft 1479 bijna een bladzijde extra tekst (22 regels in de druk). Deze tekst begint met *ende derdewarf* en geeft uitleg bij de derde reden die ook in de handschriften is aangekondigd (2016 *dats bi 111 redenen*) maar daar niet wordt behandeld.

V 2021 *staet voren gheseyt*: cf. 1760/73

2028 *Van weeninghen*

Weninghe es, also Albertus seit, een *haten der dinc diemen beweent, ende dats te verstane alleene uut minnen. Deser weeninge sijn iii manieren.

2032 Dierste es weeninge uut compunctien, dats ute berouwenissen van zonden, als die mensce uut bitterheden van herten beweent sine zonden of sijns evenkerstens zonden.

2036 Dander es weeninghe uut compassien, dats als die mensce weent uut ontfermicheden op sijns evenkerstens dogen.

2040 Terde es weeninge uut devocien, dats dat de mensce uut bedingen of uut lesene of uten woerde gods te horene, of ute dat hi peist wat hem Cristus ghedaen heeft ende om sine bittere passie ende om den hoghen loen daer god den mensce toe gheroepen heeft, ende also uut devocien wort weenende.

2044 Dat rike gods moeten wi gecrigen met onsen tranen. Dese tranen sijn seere crachtich ende sterc in bedinghen, also sente Bernaerd seit, si comen vore gode ende daer ghecighen si dat si eischen; hare viande diese wroeghen willen, si doense swighen; den onverwinliken, dats gode, verwinnen si ende den almogenden.

2048 Ses dinghen sijn die den mensce beroeren te weenene. Dierste es peisen om sijns selfs zonden ende die bekennen. Dander es peisen om die keitivichede der werelt ende daer in hebben i verlanghen. Terde es die vreesse vander hellen. Dat vierde es peisen om die passie ons heeren. Dat vijfde es peisen om dat doghen ons evenkerstens. Ende dat 2052 seste es peisen om dat hemelrike ende daer toe hebben een begheren. Al dese poente staen wel geproeft bider scriftueren.

Van gherechticheden |

2056 Hongher ende dorst hebben na die gerechtichede es, also Albertus seit, een neernstich of een scerp begheeren der gherechtichede. Van deser gherechtichede staet vore geseit. Alle menscen sijn sculdich te hebbenne i scarp ende i nerenstich begheren ter gherechtichede ende niet anders te begherene. Dat leert ons onse heere in dewangelie, daer hi 2060 spreect aldus: Soect ierst dat rike gods, dats te verstane int werken, ende alle andre dingen dat u noet sal sijn vanden lichame, die sullen u van gode toecomen. Sorgen wi dan alleene hoe wi gode in gherechticheden

23ra

B 2029/30 cf. CTV, lib. 5, cap. 50 – ed. p. 189 2055/6 Hongher – gherechtichede] cf. CTV, lib. 5, cap. 51 – ed. p. 190 2059/62 Mat. 6:33

K 2029 haten] B G 1479, baten W 2053 Na scriftueren heeft 1479 een passage extra (7 regels in de druk).

V 2057 vore geseit: cf. 1759/75

2064 <moghen dienen, ende hi sal vele bet voorsorghen hoe hi ons sal ghe-
voeden, die> aldus hebben uut minnen een scerp begeren, dats honger
ende dorst, na der gherechticheit. Die gherechtige sijn welzalich, want,
also hem onse heere belovet, si sullen worden ghesaet ende ghevoed
2068 vander spisen gods. Doen wi dan den wille gods, des vader van hemel-
rike, wi sullen drinken vanden watre der fonteinen die springende es
in deewelike leven.

Van ontfermicheden

2072 Ontfermicheit es, also Albertus seit, eene doghet bider welker men
mach verdienen of ghewinnen hemelsce dingen om deerdsce dinghen.
Twee doegden sijn die seere hoechelike van gode ten utersten daghe
gheloent sullen worden, dats minne ende ontfermichede. Want minne
2076 maect andre lieden dogheden hare, ende ontfermicheit maect andre lie-
den doeghen hare. Wie in minnen staet van gode ende van sinen even-
kersten, also David die prophete beschrijft inden souter, hi es deelach-
tich ane alle die ghene die gode onsien, dats ane alle de goede
ghewerken diemen in die heilighe kerke doende es. Ontfermichede,
2080 also sente Pauwels beschrijft, gelijc dat die goede menscen ghesellen of
deelachtich hebben geweest met ontfermicheden ende met compassien
aen haers evenkerstens doegen in eerderike, also ghelijc sullen si deel-
achtich sijn ane dat solaes ende ane die bliscepe die hi over dat dogen
2084 ontfraen sal in hemelrike.

Drie dingen sijn die den mensce beroeren te ontfermicheden. Deer-
ste es ghelijchede van naturen, | want wi hebben alle 1 beghinsel ende
sijn alle van eenen vader ghemaect ende kindere van eenen god, ende
2088 wi sijn alle ghebroeders, also inden iersten boec vander biblen staet
ghescreven van Joseph ende van sinen broeders, ende 1 vleesch. Wie es
die noyt sijn vleesch haten mochte, also men seit in 1 ghemeen woord.
Niet temeer siwi sculdich te hatene noch te latene die arme. Want
2092 Ysayas die prophete seit ende reket die erme sijns selfs vleesch, daer
hi ons leert ende seit aldus: Alstu eenen naecten sies, cleettene ende en
versmaet dijns selves vleesch niet.

2096 Dander es pensen ende merken sijns selves noet ende sine keytivi-
chede, want die mensce es licht in node ende in keitivicheden, in ghe-
liken saken of in anderen, inden lichame of in die ziele, of hi es arm of

23rb

B 2071/2 Ontfermicheit - dinghen] cf. CTV, lib. 5, cap. 52 – ed. p. 190 2076/8 n.g. 2079/84 cf. 2 Kor.
1:4-5 2088/9 cf. Gen. 37:27 2092/4 cf. Jes. 58:7

K 2063/4 moghen – die] B G, om. W, var. 1479

hi mochte erm worden, of hi hevet gheweest of sine vorders; aldus
 2100 mach die mensce beroert worden te ontfermicheden op sinen evenker-
 sten die in ermoeden of in doghene es, alse hi om de sijns selves penst.
 Also de wise man seit sinen zone: Ute di selven kenne wat dinen even-
 kersten noet es.

Terde es pensen ende merken hoe seere god die erme mint. Want hi
 2104 mintse so zeere dat hise reket sine lede, also hi selve in dewangelie be-
 liet: so watmen den ermen doet in sinen name, dat doetmen hem sel-
 ven.

Dus so es die mensce sculdich ontfermich te wesene ute den III re-
 2108 denen vorseit. Deser gewerke van ontfermicheden sijn XIII, dats te
 weten VII die gheheeten sijn die VII werken van ontfermicheden li-
 chaemlike, ende VII die gheestelic sijn. Alle dese XIII suldi hier na vin-
 den. Dese die dus ontfermich sijn, sijn wel zalich, want si sullen ont-
 2112 fermicheit ghecrigen aen gode, also sente Augustijn seit: Grote
 salicheit eest ontfermicheit ghecrigen van gode. Want sente Jan seit:
 Niement en leeft sonder zonde. So wie ontfermicheit aen gode ghecri-
 gen wille jeghen wien hi misdaen heeft ende die boven hem es, hem es
 2116 noet | dat hi ontfermich si den ghenen die jeghen hem misdaen hebben
 ende boven wien hi es. Dat raed ons onse behoudere Jhesus Cristus in
 dewangelie daer hi sprekt alse die ghene die ons bewijst den wech hoe
 god ons ontfermich wesen mach, ende seit aldus: Sijt ontfermich alse u
 2120 hemelsce vader ontfermich es. So wie ontfermicheit aen gode ghecri-
 ghen wille, hi moet ontfermicheit op sinen evenkersten werken. Also
 in dewangelie staet bescreven: Met so wat maten wi andren meten, so
 sal ons god meten. Want also die prophete David beschrijft: God es I
 2124 gherechtich *vonnisser ende sterc, ende daer toe vreedsam ende ont-
 fermich sijnde, ende *sparende die ghene die op anderen ontfermich
 sijn. Dese ontfermicheit es recht die slotel daer men den hemel mede
 2128 ontdoet, want ontfermicheit es alleene die doget daer god de sentencie
 van sinen vonnisse ten lesten daghe op formeren sal, als in dien dat nie-
 men sonder alleen ute ontfermicheden behouden worden sal, alsomen
 hier na vinden sal.

23va

B 2101/2 n.g. 2105/6 Mat. 25:40 2114 I Joh. 1:8 2119/20 Luc. 6:36 2122/3 Mat. 7:2 2123/4 Ps.
 7:12 2125 cf. Ps. 85(86):15

K 2123 *David*: doorstreept/doorgehaald, mogelijk door een latere hand. De reden is onduidelijk. Aange-
 zien *prophete David* een gangbare aanduiding is voor het boek *Psalmen*, is het woord *David* in de editie
 opgenomen. 2124 *vonnessere*] B 1479, *vonnisse* G W 2125 *sparende*] B, *sparen* G W, *var.* 1479

V 2098 *vorders*, znw.: 'voorouders' 2108 *vorseit*: cf. 2085/2106

P 2127 *hs. desentencie*

Van zuverheden

- 2132 Suverhede van herten es, also sente Augustijn seit, dat oghe daer men gode mede siet. Ende daer bi, also hi seit, so sijn si seere dul die gode soeken metten utersten ogen, dien men alleene metten binnensten ogen, dats met eender suver herten, sien mach. Sente Bernaerd seit:
- 2136 Vele liede sijn die vele dingen kennen, ende si en kennen hem selven niet; si soeken gode bi desen utersten dingen, ende nochtan es god in hem lieden. Sente Bernaerd seit: So die mensce bat hem selven kent, so hi naerre comt der kennissen van gode. Drie dinghen sijn die den
- 2140 mensce suver maken van herten.

Dierste <es> lesen [wi] in die heilige scriftuere, want alsomen in doude wet wel vijnt ghefigureert inden andren boec der bible biden lavore vanden tabernacle, daer 11 dinghen in waren, dats te weten 1 scoen spiegel ende suver water. Also ghelijc, so wie die heilige scriftuere leest, hi vinter in eenen spiegel, op dat hise verstaet, daer hi sine |zonden ute kent, ende hi vinter in water daer hi sine zonden mede dwaet.

23vb

- 2148 Dander es tranen, also die prophete David beschrijft, van weeningen: Met minen tranen salic mijn bedde dwaen, dats te segghene, mijn consciencie zuveren. Maer die tranen hebben 111 condicien. So sijn heet ende bitter ende si sijn assachtich. Also ghelijc sijn die tranen die den mensce suver maken sullen van herten: si moeten sijn heet van devocien, bitter bi berouwenissen ende aschachtich bi dat de mensce pense om sine doet. Want in sine doet en wort hi el niet dan assche.
- 2152

Terde es aelmoesen gheven. Sente Jacop beschrijft: Ghelijc dat water bluscht vier, also bluscht aelmoesene de zonden. Sente Lucas beschrijft: Gheeft almoesene ende alle dinghen selen u suver worden.

2156

- Drie andre dinghen sijn die den mensce suver maken van herten. Dierste es die bessem vander biechten, daer of dat 1 leerare seghet: Sprek dicke dine biechte, want bider biechten wort de ziele vernuwet. Dander es die vile van correxien, want ghelijc dat die vije dyser suvert van roesticheden, also suvert correxie therte van smetten. Terde es, also sente Gregorius seit, die forneys van tribelacien ende van dogene.
- 2164 Want ghelijc dat tforneys zuvert tgout, also zuvert dat dogen met verduldicheden therte van zonden, also inden zouter bescreven staet. Dese die aldus suver sijn van herten, sijn wel zalich, want also hem lie-

B 2143/4 cf. Ex 38:8 2148/9 Ps. 6:7 2155/6 Sir. 3:33(30) 2156/7 Luc. 11:41 2164/5 1 Petr. 1:7, cf. Ps. 65(66):10

K 2141 es lesen] B 1479, lesen G, lesen wi W

V 2143 lavore: 'wasbekken'

den onse heere beloeft heeft in dewangelie, si sullen gode zien, dats te
 2168 verstande: in eerderike die waerheit die god es, kennen.

Van payse

Vrede es, also Albertus seit, 1 staet in dogeden, inden welken alleene es
 2172 1 genoechte in gode, sonder wederseggen vanden vleesce, vander we-
 relt ende vanden vyant. Ende also sente Augustijn seit: Vrede is deinde
 van allen dogeden, want boven vrede en es gheene ander doget te
 ghecrighene. Ende also die prophete bescriuet inden zoutere: In vreden
 es ghemaect die stede gods. Ende daer bi |

/f. 24 en 25, ingevoegde bladen/

*/24r/ /vier opgeplakte tekeningen: linksboven verdwenen, rechtsboven
 Salomon (David), linksonder Job, rechtsonder sint Catharina/*

/tekst op tekening rechtsboven, in rood:/

David

/tekst in grijze inkt:/

Salomon

/tekst op tekening linksonder:/

Job

/tekst op banderol:/

God gaf, god nam; de name gods si ghebenedijt.

/tekst boven onderste tekening:/

Sente Katherine

B 2166/8 Mat. 5:8 2170/2 Vrede – vyant] cf. CTV, lib. 5, cap. 54 – ed. p. 190 2174/5 Ps. 74(75):3

K 2169 1479 heeft bij dit hoofdstuk 73 regels extra tekst.

V /24r/ /tekening linksboven/ Voorstelling onbekend. Op de plaats van het vermiste plaatje zijn onder elkaar, met vluchtige pen, drie hoofden getekend.

/24v/ */vier dwars op de pagina geplakte tekeningen: drie koningen (Caspar, Melchior, Balthazar) en Maria met kind; vormen samen de voorstelling van de aanbidding door de wijzen/*

/boven de drie koningen, tekst in kader:/

- 1 Die heilige III coninge [G]
sijn marscalke van vele dingen,
als verdoelde herten tharen wege te bringen
4 ende behoeders vander plagen sonderlinge;
dat verdienden si met harer offeringe,
te gode sonder dolinge.

/boven Maria, tekst in half kader:/

Maria, mater Jhesu Christi

/tekst onder drie koningen:/

Jaspar fert mirram, thus Melchior, Balthazar aurum.

/25r/ */tekst in relatie tot tekeningen drie koningen (f. 24v):/*

- 1 **Dits vanden heiligen III coningen** [H]
Jaspar
O heilich kint vol heylicheden,
4 uwer heilichliker mogentheden
presentere ic u op van goude
mijn offerande, want ic houde
lijf ende ziel van u te leene,
8 ende ic gelove met herten reene
dat ghi sijt god ende mensche,

K /24v/ */tekst onder drie koningen/ Jaspar – Aurum:* de drie delen die samen deze zin vormen, staan onder de respectieve tekeningen. /25r/ */tekst H/* De tekst is ook overgeleverd in het handschrift-Van Hulthem (Brussel, KB, 15589-623, f. 43vb-44ra). Cf. Brinkman & Schenkel 1999, 300, nr. 37.

V /24v/ */tekst onder drie koningen/* Eerste regel van een rijmtekst met magische werking ter bescherming tegen vallende ziekte: *Caspar fert myrram, thus Melchior, Balthazar aurum; hec qui fert secum semper tria nomina regum, solvitur a morbo Domini pietate caduco.* Cf. Walther, 1963-1969, dl. 1, nr. 2456; Walther 1959, nr. 2535. /25r/ */tekst H/ 10 teenen wensche:* 'tot heil'

P /25r/ */tekst H/* geschreven door hand E (zie inleiding p. 61-62).

- alder werelt teenen wensche.
 Melchior
 12 God, mensche ende kint geboren,
 ende u, Maria, vrouwe uutvercoren,
 van wieroecke ic u presentere
 mijn offerande, als die beghere
 16 in gewarich gelove te volstane
 ende nemmermeer daer af te gane,
 want ic gelove in alder tijt
 dat ghi god ende mensche sijt.
- 20 Balthasar
 O <g>hebenedide salige dracht,
 van onser menscheliker geslacht,
 geboren in oetmoedeliker figuren,
 24 ic presentere u te deser uren
 van myrre mine offerande
 ende ic gelove dat ghi in u hande
 alle dinc hebt in mogentheden
 28 als god in die heilige drievuldicheden.

/25v/ /blanco/ |

2176 zijn drie manieren van vreden die contrarie zijn den warachtegen vrede die de goede mensce sculdich es te hebbene.

26ra

Dierste es 1 besmet vrede, dats als enege menscen eens sijns in zonden ende daer in hare zonden vrede hebben, ende elc anderen in zonden sterken. Ghelijc dat Pylatus ende Herodes vrede hadden als Pylatus Cristum sende tote Herodesse, die teerst ongevriende hadden gheweest. In die doet van Cristus worden si ghevriende als die eens worden ende consent droegen van Cristus.

2184 Dander es 1 geveist vrede, dats als eneghe menscen scone spreken ende si meenen algader quaet, ende achter so spreken si contrarie. Ende ghelijc dat Judas dede die Cristum verriet met teekene van vreden, dat was kussen.

2188 Terde es een ongeordeneert vrede, dats al<s> die mensce onderda-

K 21 O *ghebenedide*: het is niet onmogelijk dat de initiaal O een G had moeten zijn.
 2188 als] B G 1479, al W

V 2184 *geveist*: spellingvariant van *geveinst*

Dns wude heilige. iij. coningen

Salman

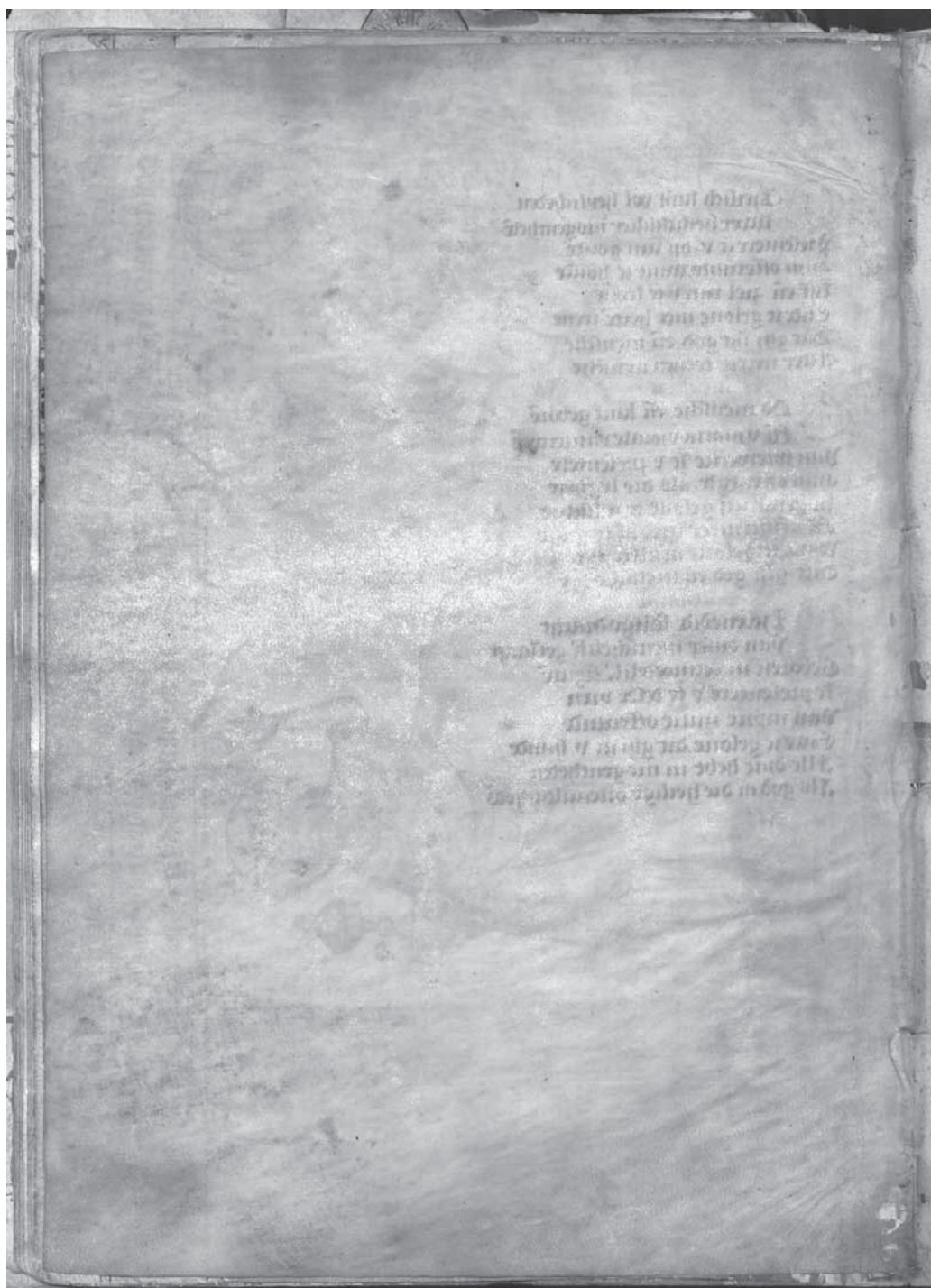
O Heilich kint vol heyligheden
 Inder heylighster mogentheide
 Presentere ic v. op vijn goude
 mijn offerande. want ic houde
 Lijf en ziel van v te leene
 Ende ic geloue met heere irene
 Dat ghi sijt god en mensche
 Alder werelt teeren mensche

myelchor

God mensche en kint gebore
 En v maria vrouwe mit ueroore
 Van wie uoedeke ic v presentere
 mijn offerande. als die legheere
 In geluicheit geloue te wilkame
 En nimmermeer daer af te gane
 Want ic geloue in alder tijt
 Dat ghi god en mensche sijt

Balthasar

O Hedene diu salige dracht
 Van onser menschelek' geslacht
 Geboren in oetmoedelik' figure
 Ic presentere v te deser vren
 Van mijnre minne offerande
 Ende ic geloue. dat ghi in v hande
 Alle diene hebt in mogentheden
 Als god in die heilige drievuldichede

nich moet sijn den minsten, ghelijc dat die prelaet moet sijn onder die ghene die onder hem soudē sijn. Dusdane vrede hadde Adam als hi onderdanich was Yeven ende inden verbodenē appel beet ten versoe-
 2192 ke van Yeven, daer si bat sculdich hadde gheweest hem onderdanich te sine ende hi haer te gebiedene.

Van ghedoechsamheden

Ghedoechsamheit es, also sente Gregorius seit, eene doghet bider wel-
 2196 ker alle ander doegden worden gheproeft. Dus so es gedoechsamheit i ghemein doget. Die gedoechsam wesen wille, hi es sculdich te hebben eenen scilt van iii hoeken, om dien scilt te worpen jeghen alle doegen. Inden nedersten hoec es sculdich te wesene die vreesse vander pinen
 2200 vander hellen, inden rechtren hoec die minne entie begerte vanden eweliken lone, ende inden luchtren hoec die gedenckenisse vander pas- sien ons heeren. Dese scilt ontfaet de schichte van allen dogene, dats te verstande, scade van goede, quetsinge van lichamen ende versmaetheit
 2204 van woerden. Die gedoechsamige es van gode ghenoot ter maeltijt vander bliscepe van hemelrike in die ewangelie boven andre creatueren. Want om dat die gedoechsame alre openbaerlijcste *dragen de* teeke- ne van Jhesus Cristus in haren lichame, | dats versmaethede, ermoede
 2208 ende doghen, so eest recht dat si die bliscepe ende dat ewelike leven besitten in sijn rike. Want also sente Pauwels beschrijft: Op dat wi met gode deelachtich willen sijn in sine passie ende aen sijn doeghen, so sellen wi wesen deelachtich aen sine verrisenisse, aen sijn solaes ende
 2212 aen sijn vertroesten.

26rb

Onse heere spreect in dewangelie van desen woerde van deser ghe-
 doechsamhede: Salich sijn alle die persecucie ghedoghen om die ghe-
 rechtichede, want haer lieder es dat rike gods. Dit woert es elc wel
 2216 sculdich te merkene dat dese persecucie ende andre dogen moet sijn ghedoecht uut minnen van gerechticheden, salmen loen daer af ont- faen van gode. Ende niet om den strijt van eerdschen goede daer die heeren heden sdages seere om striden, niet ute minnen der gherechti- chede dats te duchtene, no ute breken die si hebben, maer dicke ute
 2220 groetheden ende uut enen quaden wille; ende niet als enege andre lie- de, beede groet, middele ende cleene, die heden sdaegs vele in doghe- ne sijn, ende comen om den prijs vander werelt te ghecrigene ende te
 2224 besittene, of ute dronkenscepen of ute ontameliken wandelingen, in onsuveren levēne, of bi overdadegen woerden, of bi dat si hem selven niet kennen en willen noch anderen verdragen. Dese en gedogen niet

B 2209/12 Rom. 6:5 2214/5 Mat. 5:10

K 2194 1479 heeft bij dit hoofdstuk 33 regels extra tekst. 2206 dragen de] 1479, dragende B G W

om die gherechtichede, maer om haer selves quaethede; si doen of si
 2228 seggen anderen onghelijc, ende men doetet hem of seit; si beliegen
 andre lieden ende men beliecht hem lieden. Ende dus en mogen si den
 loen van gode daer of niet hebben, want ons heere seit daer in dewan-
 2232 gelie toten mensce: Salich suldi sijn als u die menscen hebben ghehaet,
 ghevloect ende persecucie ghedaen ende al quaet gheseit van u om mi,
 ende u dan belogen; sijt blide ende verhoecht u in dien dage, want haer
 loen es groet inden hemel. Maer wien men quaet seit ende niet beliegt,
 2236 of in doghene comt niet uut minnen der gherechtichede maer uut on-
 gheoerdeneertheden van levne, die en sullen niet gheloent worden
 van gode, het en ware dat si hem bekeerden van haren quaden wille
 ende van haren quaden levne, ende gewillich | verduldich worden in
 haer doghen, ende nament uut minnen in correxien over hare zonden,
 2240 makende van node doget, peijsende om 1 woert dat onse heere sprect
 van hem selven biden wisen man aldus: Die ic minne, die begripic ende
 castie, dats te verstane met doghene, ghelijc datmen siet dat die vader
 castijt sijn kint ende corrigeret dat hi mint.

26va

2244 *Vanden VII ghewerken van ontfermicheden*

Hoe dat van ontfermicheden als vander vijfter salichede gheseit es vo-
 ren, nochtan na die divis*e* van desen boexkine so volget nu te ver-
 clarene welc die werken van ontfermicheden zijn, want si ons leeren
 2248 wat wi onsen evenkersten sculdich sijn. Deser werken zijn XIII, dats
 te wetene lichaemlike sevene ende VII gheestelike.

Die VII lichaemlike sijn dese: den hongheren spisen, den dorsteghen
 drenken, den naecten cleeden, den ermen pelgrim herbergen, den sie-
 2252 ken visenteren, den ghevanghenen lossen, den doden graven.

Die VII werken gheestelike sijn dese: vergeven den ghenen die je-
 gen ons misdaen heeft, begripen uut minnen ende corrigeren die gene
 die misdoen, bidden over die zondaren, leeren den ghenen die onvroet
 2256 es, beraden den genen die onberaden es, dien twifelt solacen, ende ver-

B 2231/2 Mat. 5:11-12 2241/2 Apok. 3:19, cf. Spr. 3:11 2242/3 cf. Spr. 3:12 2250/2 cf. Mat. 25:34-36

K 2244 1479 heeft bij dit hoofdstuk 33 regels extra tekst. 2246 divisie] B G 1479, divise W

V 2227/8 *si doen – of seit*: ‘zij doen anderen onrecht aan door daden of woorden; en men doet hetzelfde bij hen door daden of woorden’. Cf. MNW *ongelijc*. 2241 *begripic*: ‘bestraf ik’ 2245 *Hoe dat*: ‘hoewel dat’ 2245/6 *gheseit es voren*: cf. 2071 2246 *divisie*: ‘divisio’. De kopiist verwart de termen *devise*, ‘devies’, en *divisie*, vertaling van de Latijnse technische term *divisio*, een aankondiging vooraf van de elementen die later uitgebreid behandeld zullen worden. 2250 *hongheren*: ‘hongerigen’; cf. MNW *hongerich* (slot van het lemma)

P 2228 *hem*: interlineair toegevoegd.

troesten den ghenen die in weeninghen es ende in seericheden, ende compassie van herten hebben op alle de ghene die in dogene sijn.

Die VII lichaemlike leeren den menscen den ghenen geven die moet
 2260 heeft, entie VII gheestelike leeren den mensce vergeven die misdaen
 heeft. Dese sijn alle creatueren sculdich te werkene op haren evenker-
 sten, also ons bewijst die heilige scriftuere. Die wise man sprekt aldus
 2264 toten sondare: Hebbe ontfermicheit op dine ziele ende gelieve gode;
 als of hi segghen wille: Niemen en mach gode ghelieven, no alle die
 werken van ontfermicheden die de mensce doet op andren die en mo-
 gen gode niet bequamelec wesen, het en si dat hi compassie ende eene
 ontfermicheit hebbe op sijns selves ziele die seere besondicht es, ende
 2268 vanden zonden suvere warachtelike hem.

Vanden rade der heileger ewangelien int ghemeene |

Ghesien vanden state van gherechticheden ende I deel dat daer toe be-
 hoert, nu weten besien vanden state van volmaectheden, die welke es
 2272 die staet van rade ende van sonderlinger ghiften van gode. Te desen
 state behoeft ons dat wi kennen welc sijn die rade vander heiliger
 ewangelien, die gaven des heilichs gheests entie vruchten des heilichs
 gheests.

26vb

Onder dandre rade der heiliger ewangelien so sijnre III sonderlinge
 boven alle, daer alle heilige religioene, also sente Bernaerd seit, op ghe-
 fundeert sijn, dats onderhoricheit, ermoede ende suverheit. Ermoede
 es dat fondement, suverheit de wech, ende onderhoricheit dat decsel.
 2280 Van allen desen suldi vinden hier na.

Vanden III raden der ewangelien sonderlinge. Van onderhoricheden

Onderhorichede es, also sente Augustijn seit, een wille van te doene
 dat ghebot des gheens die boven hem es. Onderhoricheit es leeringe
 2284 van Cristus, want Cristus leeret ons daer in dewangelie ende sprekt al-
 dus: Ic daelde vanden hemele, niet om dat ic doen soude minen wille,
 maer den wille mijns vader, die mi ghesent heeft. Oec leert ons Cristus
 onderhoricheit inder tijt van siere bitter doet als hi die werelt liet, doen
 2288 hi sprac te sinen vader aldus: Vader, niet also ic wille moet ghescien,
 maer also ghi wilt.

Onderhoricheit es die slotel van hemelrike, want ghelijc dat bider over-

B 2263 n.g. 2285/6 Joh. 6:38 2288/9 Luc. 22:42

K 2281 1479 heeft bij dit hoofdstuk 44 regels extra tekst.

V 2271 weten besien: cf. 789, 1382

horicheden van Adame ende van Yeven, in dat si dat ghebot braken, die
 2292 dore van hemelrike besloten wert, also ghelijc es bider onderhorichede
 van Cristus die dore van hemelrike weder ontdaen. In teekene van de-
 sen so gaf onse heere sente Peetre den slotel van hemelrike, om dat sen-
 te Peeter was gheheeten Symon. Ende Symon luidt also vele als die ghe-
 2296 ne die onderhorich es, als of got daer in ons wilde gheven te kennen dat
 die onderhorige den slotel van hemelrike heeft.

vi dingen sijn die den mensce seere helpen dat hi onderhorich si
 ende blive.

2300 Dierste es oetmoedichede ende cleenheit, ghelijc datmen siet dat i
 roedekijn dat lanc es ende smal, dat boechsam es werwaert datmen
 wille.

Dandre es goede costume ende *dat hi niet pleghet* te wederseg-
 2304 ghene, ghelijc datmen siet dat i | paert dicken rijt ende tallen siden kee-
 ret, waer bi dat het niet wedersporich sal sijn alster in ghewone sal sijn
 ende langhe gheploghen sal hebben.

27ra

Terde es die minne gods, ghelijc dat men siet dat dat was moru wort
 2308 jegen tfier ende dan machment wenden ende keeren daermen wille.
 Also ghelijc es wie ontsteken es metten viere der minnen gods, hi es
 moru, gheboechsam ende onderdanich te so wat dingen datmen ghe-
 biet.

2312 Tfierde es versmaetheit der werelt ende datmen hem bi wille of-
 trecke den wille van allen lichaemliken dinghen; ghelijc dat men siet
 dat een vacht op i partse hanghende hart ende stijf worden es: wilde-
 ment morwen of zochte maken, men moest ierst vander peertsen trec-
 2316 ken. Also ghelijc so es noetsakelijc den ghenen die onderhorich wesen
 wille, dat hi hem selven oftrecke van allen titeliken dingen ende, also
 ons David leert inden soutere, sijn herte altoes bereet hebben in on-
 derhoricheden om te doene so watmen hem ghebiet.

2320 Dat vijfte es die gracie gods, ghelijc als men siet i leder: alst ghe-
 smout es, so eest moru ende gheboechsam. Also gelijc es die mensce
 gewillich onderhorich, als hi van binnen bestreken es metter olien der
 gratien gods.

2324 Tseste es dat den mensce seere helpt dat hi si ende blive onderho-
 rich, dats ondersceedenhede vanden ghenen die boven hem es ende die

B 2318/9 cf. Ps. 118(119):112, Ps. 56(57):8

K 2303 dat hi niet pleghet] B G 1479, hi dat niet pleghe W

V 2307 *moru* (*morwe*): 'week, zacht' (hier gezegd van 'was') 2312/3 *hem ... oftrecke* (*afrecken*): 'zich ...
 verwijdert, afkeert' 2314 *partse* (*perche*): '(kleer)hanger' 2315 *peertsen* (*perche*): '(kleer)hanger'
 2320/1 *ghesmout* (*smouten*): 'ingesmeerd met vet'

goede mate die sijn prelaet gheven can. Ghelijc dat men inden iersten
 2328 boec der biblen leest dat god ondersceedich was int ghebot dat hi gaf
 Adame ende Yeven, want hi geboet Adame ende oerlovede dat si sou-
 den eten van alden vruchten die inden paradise stonden, sonder allee-
 ne van eenen bome.

Dit es dat een vanden oppersten rade der heiliger ewangelien, die
 2332 raet van onderhoricheden. Dese es ons van Jhesus Cristus bewijst in
 dewangelie van sente Matheeuse, daer hi spreect aldus: Die mi volgen
 wille, hi loechene sijns selfs, dats hi late sinen wille ende settene inden
 2336 wille van sinen prelaet. Sente Bernaerd seit aldus: Nem af dinen wille,
 ende het en sal en geene helle zijn, dats te verstane: tes gheens behoef
 die dus oetmoedich ende onderhorich es.

Van ermoeden |

Ermoede es, also 1 philosophe seit, moeder van heilicheden ende zali-
 2340 cheden sonder sorghe. Dese ermoede es el niet dan 1 verloechenen van
 propren te besittene. Ende dese ermoede es recht 1 versmaden vander
 werelt ende van hoghen dinghen, also sente Augustijn seit: Ermoede es
 2344 die prijs daermen hemelrike mede coept. Sente Augustijn seit: Die
 warachtich erm sijn wille en es in eerderike niet sculdich te besittene,
 ja, met herten, met minnen ende met groter ghenuechten; maer al sijn
 herte, al sine minne ende al sine ghenoechte es hi sculdich te hebben in
 2348 gode ende in dien dingen daer hi mede tot gode comen mach. Die erme
 sijn gheroepen ter hemelscher maeltijt daer die ghierege, die onsuvere
 ende die hoverdege niet werdich en sijn te comene. Also ons wel be-
 teekent staet in dewangelie ende ghefigureert, hoe dat vele liede te dier
 maeltijt ghenoeed waren, si sochten onsculde ende en wilden daer niet
 2352 comen.

Eenege hadden ghecocht v jocke ossen, entie moesten si gaen proe-
 ven, ende also en mochten si niet comen te dier maeltijt no en wilden.
 Bi desen sijn beteekent die ghierege.

2356 Andre hadden genomen 1 wijf, ende daer omme en mochten sire
 niet comen no en wilden. Bi desen sijn betekent die onsuveren.

Die derde maniere van lieden hadden ghecocht 1 stat; die moesten si
 gaen sien ende also en mochten sire niet comen no en wilden. Bi desen

27rb

B 2328/30 Gen. 2:15-17 2333/4 Mat. 16:24 2350/2 cf. Mat. 22:1-14

K 2338 1479 heeft bij dit hoofdstuk 20 regels extra tekst.

V 2353 *jocke* (*joc*): 'spannen' 2353/4 *proeven*: 'beproeven, uitproberen'

P 2353/4 *proeven*: *pro* afgekort door een *p* met een lus door de staart.

2360 zijn beteekent die hoverdege.

Daer hiet god sinen cnapen, dats sinen ingel, dat hi sal bringen in die feeste der eweliker bliscepe erme, cropele ende blende. Die erme es in dat alre sekerste leven, want bi ermoeden en risen gheene stride. Die 2364 erme en ontsien gheene tempeeste, maer die rike hebben alle dusdanege dogene. Die erme sijn oec alder best gerust van herten, also elc weten mach: daer die rike bi desen goede van eerderike, dat si met ongeordeneerder minnen besitten, dicwile in groter onrusten zijn, daer es 2368 die gewillige erme altoes in vreden.

Beede dese poente staen wel gheproeft bi dien woerde dat sente Bernaerd spreect aldus: Dat goed van eerdrike, alsment besit, het last; alsment mint, het besmet; alsment verliest, | het verseericht. Die erme 2372 dragen dat 1 teeken van Cristo, dats ermoede. Hier mach elc merken ende leeren datmen uter ewangelien nemt dat onse behoudere Jhesus Cristus was gheset van gode den vader teenen teekene, als daer alle menschen aen souden hebben ghenomen exempel ende vorme van le- 2376 vene. Also die heilighe engel goeds sprekende was toten herdekine inder nacht als Cristus geboren was, doen hi hem lieden grote bliscap boetscapte, ende seide dat in dier nacht was geboren allen goeden menschen die *behoudere Jhesus Cristus in die stat van Bethleem. Ende dat 2380 soude hem sijn licteken dat dat waer ware: als si daer comen souden, si souden daer vinden 1 kindekijn ghewonden in doekerkine ende gheleit in die cribbe.

Bi desen III poenten mogen wi wel verstaen dat Cristus ons lieden 2384 es ghegeven van gode den vader in drie teeken. Dats in teeken van oetmoedicheden, ende dat mogen wi verstaen bi dat <dyngel seide den herderkine dat si daer vinden souden een kindekin. In teekene van ermoeden, ende dat moghen wi verstaen bi dat> si dat vonden ghewonden in doekerkine. Ende in teekene van zuverheden mogen wi verstaen 2388 bi dat si dat vonden gheleit in 1 cribbe. Want die cribbe es scerp ende daer bi verstaetmen scerphede van penitencien, bider welker men suverhede behout.

Maer lacens, also staphans in die selve ewangelie staet gheclaegt, desen teekene dat Cristus es, so wederseggen vele liede ende dat sijn die minneers der werelt. Want die hoverdege die de ere vander werelt minnen, die wedersegghen die teekine van omoedicheden; die ghierere die 2396 tgoet van eerderike minnen, die wedersegghen die teekene van ermoe-

27va

B 2361/2 Mat. 22:9-10 2376/82 Luc. 2:10-12 2392/3 n.g.

K 2379 behoudere] B G 1479, behoudenisse W 2385/7 dyngel – dat] B G 1479, om. W

V 2381 *doekerkine*: 'doeken'; verkleinwoord van het meervoud van *doec*

den; entie luxurieuse menscen die de genoechte van haren lichame minnen, die wederseggen de teekene van zuverheden.

Armoede es dander raet der heiliger ewangelien die ons van Cristo
 2400 bewijst es jeghen die ghierichede, die een van drien sonden es in de we-
 relt meest regnerende, also sente Jan seit. Desen raet bewijst ons onse
 behoudere in die ewangelie, daer hi sprect toten jongelinc die hem
 2404 vraegde wat hi doen soude moghen daer hi dat ewelike leven mede
 soude mogen besitten, ende seide: Hout die ghebode ende oft u wils
 volmaect sijn, ganc ende | vercope wattu hebs ende gheeft den ermen,
 ende du sels hebben i tresoer inden hemel. 27vb

Van suverheden

2408 Suverhede es, also sente Bernaerd seit, een enghelijc leven. Suverhede
 es gecompereert inde heilige scrifture bider lelien, want de lelie heeft
 vi bladerkine die van witter verwen sijn, ende vi granen die van roder
 verwen sijn; also gelijc heeft zuverhede, daer si volmaect es, beide sca-
 2412 melhede na den lichame ende onbesmethede int herte, dats eenen wil-
 le van niet te meenen te misdoene. Die witte bladerkine ghelijc den
 snee es <men> beteekenende bider scamelhede vanden lichame, ende
 dier bladerkine sijn sesse in teekene dat vi dingen sijn die noetsakelic
 2416 sijn der suverhede vanden lichame.

Dierste es soberhede van etene ende van drinkene ende sonderlinge
 van wine. Hier af seit sente Jheronimus: eene maget vlie den wijn dier
 ghelike dat si soude venijn. Ende sente Pauwels verbied wijn te drin-
 2420 ken boven maten, want daer spruit ute luxurie.

Dander es scerphede van cleederen. Also sente Bernaerd ons heet ghe-
 denken: so de karde scerper es, so dat laken datmer mede kaert saech-
 ter wort. Ende also ghelijc, so de mensce scerper cleeder draecht naest
 2424 sinen lichame ende min behagelec van buiten, so hi bat suver blijft.

Terde es nernstichede in iet goeds te werken. Ledicheit es voetsel
 der onzuverhede, also wel gheproeft staet inden anderen boec der Co-
 ninge van David die met Urias wive was ende misdede.

2428 Dat vierde es dat hi wachte sine zinne ende hem hoede van iet te ho-
 rene ende te siene daer ghenoechte in leit, want dat es recht de wech te
 onsuverheden waert, also wel gheproeft staet inden iersten boec der
 biblen van Dyna, Jacobs dochter, die bi haren uitgane ende bi haren
 2432 siene viel in onzuverheden ende wart ghecorrumpeert.

B 2399/2401 n.g. 2402/6 Mat. 19:16-21 2419/20 Ef. 5:18 2426/7 2 Sam. 11 2430/2 Gen. 34

K 2407 1479 heeft bij dit hoofdstuk 50 regels extra tekst. 2414 men] B G, om. W, var. 1479

V 2422 karde (caerde): 'volkam', instrument om textiel mee te bewerken

Dat vijfte es mate hebben van sinen woerden ende sonderlinge van luxurieusen woerden ende onscamelen, want luxurie verblijft recht, also leeraers seggen, in onsuveren woerden. Ende also sente Pauwels
2436 seit: Quade spraken breken goede zeden.

Dat seste bladeken es dat men vlie alle <occusoene vander sonden. Dat es dat een man die suver leven wille, vlie alle> stonden ende steden van enicheden | met wiven te sine, ende haer ghiften ende juweel-
2440 ken tontfane. Ende 1 joncfrou die suver bliven wille, vlie ende ontsie haer recht van allen mannen so waer si sijn, ende altoes duchte niewers wel seker sijn. Dit staet wel gheproeft inden derden boec der Coningen bi Thamar, die gecorrumpeert wart van haren broeder Ammon bi
2444 dien dat si alleene was met hem in sine camere.

28ra

Vanden ghiften des heilichs gheests

Die VII gaven des heilichs gheests die sijn dese alsose Ysayas die prophete beschrijft ende orcont. Maer hoe dat hise noemt vanden oppersten nederwaert, ter bester verstannissen van dien so staen si hier ghe-
2448 noemt vanden nedersten opwaert aldus: die gave van vreesen, die gave <van> goetwillicheden, die gave van wijsheden, die gave van stercheden, die gave van rade, die gave van verstannissen entie gave van godliker smake.
2452

Dese VII gaven werken inden mensce recht die VII zalicheden, daer vore af ghescreven staet. Want die gheest van vreesen werct inden mensce omoedechede, die welke es beghinsel ende deerste zalichede,
2456 also sente Augustijn exponeert ende sente Pauwels leert: Oetmoedicheit en es el niet dan gode ontsien, ende gheene hoghe dingen smaken.

Die gheest van goetwillicheden werct inden mensce goedertierenhede. Want als de mensce gode ontsiet, daer wort hi gode seekende in hem selven, ende bider heiliger scriftueren *goetwillichleke, ende daer
2460 toe moet hi hem gheven goedertierlike ende niet wedersporich om die heilige scriftuere te verstane. Ende dit doet die gheest van goetwillicheden, also sente Augustijn seit.

2464 Die gheest van wijsheden werct inden mensce die zalicheit van weeningen. Want alse de mensce gode soect in hem selven ende hi vint dat hi verre es versceeden van gode midt sinen menichfuldegen zonden,

B 2436 1 Kor. 15:33 2442/44 Sam. 13 2446/7 Jes. 11:2-3 2446/8 Die VII – nederwaert] cf. CTV, lib. 5, cap. 38 – ed. p. 184 2456/7 n.g.

K 2437/8 occusoene – alle] B G 1479, om. W 2442 derden] W, om. B G 1479 2444 Na camere volgt in 1479 een uitgebreide uitleg (50 regels in de druk) bij de zes ‘granen’, die in W B en G wel min of meer is aangekondigd, maar verder ontbreekt. 2445 1479 heeft bij dit hoofdstuk 31 regels extra tekst. 2450 van] B G 1479, om. W 2460 goetwillichleke] B G 1479, goetwillichede W

dan so wort hi beroert van weenene over die zonden. Ende dat doet
2468 die gheest van wijsheden, dats die kennisse van hem selven.

Die gheest van stercheden werct inden mensce die zalicheit van
honghere ende van dorst te hebbene na die gerechtichede. Want als de
2472 mensce aldus die menichfuldicheit van sinen zonden bekent | ende be- 28rb
weent heeft, dan so soude hi gerne pinen om ute dien sonden te come-
ne, ende daer ontfaet hi eene nerenste begerte ter gherechtichede.

Die gheest van rade werct inden mensce die zalichede van ontfer-
micheden. Want als de mensce gherne uut sinen zonden quame ende
2476 daer om pinen wille nerenstelike, daer so behoeft hem dat hi ontfer-
micheit werke op sinen evenkersten, ende dat stiert hem wel in die
gheest van rade.

Die gheest van verstannissen werct inden mensce die zalichede van
2480 zuverheden van herten. Want als den mensce aldus ute ontfermiche-
den sine zonden vergeven sijn, so behoeft hem dat hi blive in dien
staet daer hi gode eenpaerlijc in aenscouwen mach, dats in zuverheden
van herten.

Ende die gheest van godliker smaken werct inden mensce die zali-
2484 cheit van vreden. Want als die mensce aldus met suverheden van her-
ten de waerheit soect te kennene, so voegten god in eenen inwendigen
vrede ende rekentene zijn kint, ende voettene metter edelre spisen van
2488 Cristus, sinen ghebenendiden zone, dat es met dat hi eenpaerlijc uut
minnen der goedertierenheit gods es werkende den wille gods. Ende
god sprect in dewangelie selve: Di mi minnen, die min ic. Ende aldus
gode minnen ende van gode gemint zijn, en es el niet dan i inwendich
2492 vrede.

Van vreesen

Vreese es, also sente Augustijn seit, een vlien vanden quade, maer also
Albertus ende andere leeraers seggen ende orconden, so vintmen vi
2496 manieren van vreesen.

Dierste es natuerlec, daer mede dat elc vliet bi natueren dat hem be-
jeghent. Dese vreese en es niet verdienlec vore gode, want si en staet
niet onder die vriheit noch onder dat bedwanc vanden wille. Dese
2500 vreese es den mensce inbleven als in eenre pinen onder deerste zonde
van Adame.

Die ander vreese es menscelec, dats als die mensce te seere ducht si-

B 2490 Joh. 14:21 2494/6 Vreese es – vreesen] cf. CTV, lib. 5, cap. 39 – ed. p. 185 2497/520 Dierste – wille; die andere – lichame; die derde – verliesene; die vierde – hellen; die vijfde – te doene; Entie seste – verbelgene] cf. CTV, lib. 5, cap. 39 – ed. p. 185

K 2493 1479 heeft bij dit hoofdstuk 14 regels extra tekst.

nen lichame. Dese vreese staet verboden in dewangelie. Ute deser vreesen
 2504 spruiten dicke hoeftsonden, dats al<s> die mensce liever heeft hoeftsonde te doene dan sijn leven te latene.

Die derde vreese es wereltlijc, dats als die mensce te seere ontsiet
 tgoet van | eerderike te verliesene. Hier uut spruiten oec dicwile hoeftsonden,
 2508 dats al die mensce liever heeft hoeftsonde <te doene danne sijn goet te latene.

28va

Die vierde vreese es scalkelijc, dat es als yement laet sonden te doene
 2512 uter vreesen vander pinen vander hellen, die nochtan den wille heeft van zonden te doene, mochten die zonden bliven onghewroken. Ende hi wilde in also velen als in hem es dat die gherechtichede goeds, die alle quaethede wrekende es, niet en ware, waer bi hi vri sonde doen mochte. Dese vreese sonder meer en es niet verdienlic.

Die vijfde vreese is gheheeten die beghinlike vreese, dats al die mensce
 2516 ontsiet die pine vander hellen, ende nochtan meer ontsiet gode te verbelgene entie bliscap van hemelrike te verliesene, ende daer uut laet zonde te doene. Dese is verdienlic vore gode, want daer beghint die
 2520 mensce gode te minnene. Dus es vreese beghinsel van minnen.

Entie seste vreese is geheeten die kinderlike vreese, dats als die mensce
 ontsiet gode te verbelgene. Also tgoede kint dat sinen vader ontsiet, al weet wel datter hem gheen quaet af comen en soude al verbolchttene,
 2524 also ghelijc die mensce die dese volmaecte vreese sal hebben in hem, hi moet altoes duchten gode te verbelgene, al wiste hi wel dat hi gheene pine daer af hebben en soude. Dit es volmaecte vreese.

Van goetwillicheden

Goetwillicheit, also Albertus seit, staet in III dingen, dats in dien datmen gode diene,
 2528 die heilige scrifture werdege ende den evenkersten ere. Die dienst van gode staet in dien datmen gode belye ende daer af orconsepe van goeden werken toghe. Die werdicheit vander scriftueren
 2532 staet in dien dat die mensce vaste ghelove, nerenstelijc werke ende ghetrouwelijc voert leere. Die eere vanden evenkersten staet in dien datmen reverencie doe den ghenen die boven hem sijn, ghelijcheit doe den ghenen die neven hem sijn ende hulpe doe den genen die onder hem sijn.
 2536

Van wijsheden

Wijsheit staet in dien datmen met gherechteliken leven dat quade scuw
 en sal ende dat goede werken. Want gelijc dat den mensce die gave

B 2528/36 Goetwillicheit – sijn] cf. CTV, lib. 5, cap. 43 – ed. p. 187

K 2504 als] B G 1479, al W 2508/11 te doene – te doene] B G 1479, te latene W

2540 van goetwillicheden dat goede doet willen werken, also gelijc so doet |
die gawe van wijsheden den mensce tgoede connen werken, ende leert 28vb
hoemen die dinc sal doen.

Van stercheden

2544 Starchede staet in dien datmen tgoede boudelijc aenneme ende dat
quade manlijc wedersta. Hier af staet vore gheseit. Van deser sterche-
de seit sente Gregorius: Niement ontsie hem *jeghen den* viant uter
hellen te stridene <ende> jeghen die zonden. Want gelijc dat hi es sterc
2548 jeghen de ghene die hem te sonden consenteren, also ghelijc es hi cranc
jeghen die ghene die de zonden wederstaen. Want so wie sinen temp-
tacion consent draget, niettemeer dan eenen libaert so en machine
voerdan wederstaen; maer die wederstaet die temptacie vanden zon-
den, so verwint hine ghelijc eenre miere.
2552

Van rade

Raet staet in dien datmen dat quade conne wederstaen. Want ghelijc
dat die gheest van wijsheden doet connen werken tgoede, dat die
2556 gheest van goetwillicheden doet willen werken, also vorseit es, also ge-
lijc so doet die gheest van rade dat quade connen wederstaen, dat die
gheest van stercheden doet willen wederstaen.

Van verstantissen

2560 Verstantisse staet in dien datmen gode kenne in die creatueren of bi
scrituren. Biden creatueren so machmen gode verstaen ende kennen
den sceppere, also sente Pauwels seit ende die wise man. Want in die
groetheit van eerderike ende vanden creatueren so machmen kennen
2564 die moghenthede gods; in die scoenheit of in die ordenancie of in dat
maecsel van creatueren, so machmen merken ende kennen die wijsheit
gods; ende in die vrucht of in die nuttelicheit vanden creatueren, so
machmen merken ende kennen die goetheit gods.
2568 Bi scrituren so machmen gode oec kennen, also men uter ewange-
lien merken mach daer Cristus den 11 disciplen die gingen in Emaus,
hare zinne ontsloet, om dat si die scripture souden verstaen. In die fi-
guere vander ouder wet so verstaet men ende bekent die ghiften van
2572 gratien die Cristus ghewracht heeft in die nieuwe wet. Want dat doen
van gode den vader bi sinen propheten voersproken ende voertee kent

---

B 2561/2 cf. Rom. 1:20 2562/4 cf. Wijsh. 13:5 2569/70 cf. Luc. 24:13-35

K 2546 jeghen den] B G 1479, vanden W 2547 ende] B 1479, om. G W

V 2545 vore gheseit: cf. 1743/8 2556 vorseit es: cf. 2528/36

was, dat heeft nu Cristus, die ghebenendide gods sone, also | hi selve
orcont, inden cruce al voldaan.

29ra

2576 Dus so sijn ii boeke daer men dese verstannisse in mach lesen ende
leeren, dats de boec vanden creaturen ende die boec vander heiliger
scriftueren. Ute desen boeke so leert dese verstannisse den mensce
2580 kennen dat boven hem es, dats gode, also vorseit es, om dat hine sou-
de loven hoghelike; dat bi hem es, dats sinen evenkersten, om dat hine
soude minnen broederlike; ende dat onder hem es, dats sine ziele ende
sinen lichame, om dat hi den lichame soude bestieren na den heesce der
sielen, dats den wille entie ghenoechte vanden sinnen na den bewisene
2584 der redenen onderscheedichlike.

Van godlike smake

Godlike smake staet in dien datmen gode kenne ute hem selven, ende
bi datmen ghevoele ende ghesmake die soethede ende die grote ghe-
2588 noechte siere heiliger minnen. Dit es die upperste gave vanden heili-
ghen gheest in eerderike, want so wie hier toe comen mach, also ons
wel versekert staet inden zoutere, god sal hem gheven den heesch en-
tie begerte van siere herten. Dats oec die echterste ghifte gherekent na
2592 dit getal, in teekene dat niemen ter smake van deser gheesteliker soet-
heit comen en mach, hi en hebbe ierst wederstaen die herthede vander
temptacien van sonden entie bitterhede van scerpheden van peniten-
cien. Ghelike datmen siet datmen niet comen mach ter soethede van-
2596 der keernen vander note, men moet ierst liden die herthede vander sca-
le entie bitterhede vander scorsen. Dese gave van godliker smake doet
den mensce recht kennen alle dinc: die helle om dat hise soude ontsien,
die werelt om dat hise soude versmaden, dat hemelsce rike om dat hijt
2600 soude begheren, ende gode om dat hine soude minnen ende loven.

Vanden XII vruchten des gheests int ghemeene

Na desen ghiften des heilichs gheests so volgt te wetene vanden XII
vruchten des heilichs gheests, dat sijn recht XII werken van groter ge-
2604 noechten ende van godliken solace die de zalighe ziele in hare wer-
kende es, *als soe* van desen <VII> ghiften des heilichs gheests [VII]
vervult is. Dese | beschrijft ons sente Pauwels ende noemse aldus: min-

29rb

B 2590/1 Ps. 20(21):3

K 2605 als soe] B, also GW 1479. De leggers van G W 1479 hadden vermoedelijk ook *als soe*, waarbij *soe* een Vlaamse variant is van het pers. vnw. 'zij'. Dit werd later niet begrepen en de woorden werden samengevoegd tot één woord. VII] B G 1479, tr. post gheests W

V 2579 vorseit es: cf. 1472

ne, bliscap, vrede, ghedoechsamhede, ghestadichede, goethede, ontfer-
 2608 miche, goedertierenhede, ghelove, ghematichede, continencie – dats
 eene hoede voert an van vleesceliker sonden – ende zuverhede. Maer
 om dat voren staet gheseit van al desen, so en blijft hier naer maer te
 segghene van bliscpen, van ghestadicheden ende van goetheden.

2612 *Vanden III vruchten des gheests sonderlinghe. Van bliscpen*
 Warachtighe bliscap, also Seneca seit, en spruit nimmer uiter dan alleene
 uut eender suverer consciencien van dogeden. Dese bliscap es onghelijc
 der wereliker bliscap in doegden in vier dingen.

2616 Eerst so sijn si onghelijc, ghelijc dat die dinc die zuver es, onghelijc es
 der dinc die onsuver es. Die gheestelike bliscap es zuver ende puer
 ghelijc den wine, ende daer omme es si sterc om den mensce dronken
 te makene vander minnen gods; maer die werlike bliscap en es niet su-
 2620 ver, maer gemengt ende besmet met II dingen, dats met bedructheden
 van consciencien ende met besorchtheden van eerdschen goede, ende
 hier om so en es si niet sterc om den mensche te voeghene ter minnen
 gods.

2624 Anderwerven so sijn si onghelijc in dien dat gheestelike bliscap es
 sculdich te sine van seere werden dinghen, dats van gode ende van got-
 liken dinghen, also sente Pauwels ons leeret ende seit aldus: Verblijt in
 gode altoes, daer die weerlike es van onwerden ende van vulen din-
 2628 ghen, dats van onsuverheden van lichamen, van dronkenscepen ende
 van ydelheden. Van welker bliscepe sente Augustijn seit aldus: Weer-
 like bliscap es onghewrokene quaethede.

2632 Derdewerf so sijn si onghelijc in dien dat gheestelike bliscap doet
 vele profijts den goeden mensce, daer die weerlike bliscap den mensce
 deert. Die gheestelike bliscap verwint den viant ende doet versmaden
 die werelt.

Ende vierdewerf es die gheestelike bliscap onghelijc der weerliker
 2636 bliscapen, want die gheestelike bliscap die es eenparich ende ghedue-
 rich ende seker. Die wise man beschrijft aldus: Seker so es die herte die
 eenpareghe bliscap heeft ende gheduerige, maer die weerlike es cort
 ende overlidende. Also ons Job beschrijft aldus: | Die bliscap vanden
 2640 ypocriten, dats de bliscap vander werelt, es ghelijc eenen poente. Want
 ghelijc dat die ypocrite, al es hi van binnen ghecorrumpeert ende be-
 smet, van buiten schijnt hi nochtan goet, also gelijc die werelt, in de
 waerheit so es si quaet, al scijnt si van buiten enegen creatueren bloei-
 2644 ende ende solaselic. Dese es ghelijc eenen poente, want gelijc dat een
 poent en heeft lanchede, no wijthede, no diephede, also en heeft dese
 bliscap der werelt no lanchede, no gheduerichede, noch wijthede van

29va

2648 vrientscepen, no diephede van consiencien, maer ongheduerich so es si
 2652 bi naturen onwerdich, onvriendelijc ende quaet inden gront der consiencien. Diet wel besoect, so vintse elc in hem selven quaet. Want also sente Jan beschrijft in Apocalipsi, sprekende uter sentencie gods toten vianden uter hellen, die aldus dienres <sijn> der gherechtichede gods
 2656 in tormentenne vanden ghenen die de werelt ghedient hebben, so seit hi aldus van elken: Also vele als hi hem verblijt heeft, dats te verstane in werliken ende in ydelen dingen, ende also vele als hi in weelden gheweest heeft, dats te verstane in ghenoechten vanden lichame in alle manieren boven maten, also vele ghevet hem torments ende weeningen, dats te verstane torments als inden lichame over die overtollige weelde vanden lichame, ende weeningen over die ydele bliscepen in weerliken dinghen.

2660 *Van ghestadicheden*

Ghestadichede, also sente Gregorius seit, es die cracht van goeden werken. Want also hi seit: Gelijc dat hi te vergheefs loept die ter baren loept ende onderblijft al eer hi ter stede comt, also so werctmen te vergheefs tgoede op datment laet eermen comt ten ende, dats te seggene, op datmer niet in en volstaet. Dus so es gestadicheit ende volstandicheit die cracht van allen goeden werken. Want also sente Jheronimus seit: God en soect niet inden kerstenen mensce hoe gedanich hi es int beghinsel van sinen levene alleene, maer hoe ghedane hi es int einde sijns levens. Want also Cyprianus ende andere leeraers segghen: Elc mensce sal behouden of verdoemt sijn na dat hi sinen einde sal doen, |
 2672 of in doegden of in zonden. Hier machmen wel segghen dat waer es dat woert datmen ghemeinlijc seit: Aent goede einde gaet al. Dese ghestadicheit es seere van gode geprijst ende gheautoriseert ende hoghe van gode gheloent. Eerst ghestadicheit es seere van gode gheprijs, want god die vader, hi volstont int beghinsel der werelt tote op den
 2676 lesten dach dat hi hemelrijc ende eerderijc, ende al datten verchierde van hemelrike ende van eerdrike toebehoerde, volmaect hadde. Ende god die zone, onse behoudere Jhesus Cristus, die volstont in dat minlike werc van onser behoudenissen als hi sine ghebenendide siele offerde sinen vader inden outaer vanden cruce over die sonden vanden

29vb

B 2653/6 cf. Apok. 18:7

K 2651 sijn] B G 1479, om. W

V 2662/3 *ter baren loept*: 'een wedloop houdt'; cf. *bare*: 'slagboom, verschansing' 2663 *onderblijft (onderbliven)*: 'te kort schiet', in dit geval 'de strijd opgeeft' 2665 *datmer*: samentrekking van *dat men er volstaet*: 'tot het einde toe volhoudt' 2668 *hoe ghedane (hoege danich)*: 'hoedanig'

mensce. Ende daer so sprac hi: Het es al voldae, in teekine ende in leeringen dat elc es sculdich int goede te volstane. Dese ghestadicheit es oec hoge van gode gheloent, want also sente Gregorius seit dat alle
 2684 andere doechden lopen om tote gode te comene, als die de stake es daer alle menscen sijn sculdich toe te lopene, daer ontfaet alleene die doget van ghestadicheden die crone van lone van eweliken levne, die
 2688 god beloeft heeft den ghenen die hem minnen in die ewangelie daer hi spreect aldus: Die gene die volstaet in die doget toten einde, die sal behouden worden. Ende also sente Bernaerd seit: Dandre doegden verdienen die crone, maer ghestadicheit ontfaense. God gheeft ons wel vorme ende leeringe dat wi soudn in doegden volstaen te hem waert,
 2692 bi dien dat hi ons verbeidt dat wi ons soudn bekeeren uten sonden, ende volstaet in ghedoechsamheden tonswaert. Maer lacen, so wee hem lieden die hem verroekelosen te bekeerne uten zonden te dogeden diewile dat si den tijt hebben, want daer af spreect sente Augustijn aldus: So god langhere ontbeit den zondare dat hi hem bekeeren soude,
 2696 so hi op hem scerpeliker vonnisse gheven sal op dat hijt verroekeloest. Hier omme so leert die wise man den zondare ende spreect aldus: En wese niet traghe om di te bekeerene tote gode, ende en versluders niet
 2700 van daghe te dage.

Van *goetheden |

Goethede es eene doget, also sente Jheronimus seit, die ghewillichlijc
 2704 andren profijt ende wel doet. Goethede mach *gheseit sijn van iii manieren van *goede, dats te wetene vanden goede van naturen, vanden goede van gratien ende vanden goede van glorien.

30ra

Dat goet van naturen staet in moghentheden ende in goetwillicheden. Dit goet es den mensce van gode ghegheven, niet om dat hi hem
 2708 selven daer in soeken soude, maer om dat hi gode daer mede dienen zoude mogen, dienen soude connen ende dienen soude willen. In dit goet van naturen so verwanen hem die creatueren heden sdages zeere,

B 2688/9 Mat. 10:22 2698/700 Sir. 5:8(7)

K 2701 goetheiden] B G 1479, zoetheden W 2703 gheseit] B 1479, ghesent G W 2704 goede] B G 1479, gode W

V 2699 *versluders niet*: 'stel het niet uit'; *versluderen* niet in MNW, misschien spelling- en betekenisvariant van *versluten*, *voresluten* 2703/5 De tekst van G W B blijkt opnieuw een verkorting van de tekst van 1479. De tekst van 1479 heeft *Goethede mach gheseit sijn van viere manieren van goede, dats te wetene van goede van naturen van goede van aventueren vanden goede van gracen ende vanden goede van glorien*. De versie van G W en B kondigt het *goet van aventueren* niet aan, maar behandelt het wel; zij kondigt het *goet van glorien* aan, maar behandelt het niet. De tekst van 1479 behandelt de vier categorieën.

2712 ende dats sonder redene, want sijt van hem selven niet en hebben maer
 van gode hebben sijt ontfæen. Also sente Pauwels orcont, daer hi den
 mensche vraegt aldus: Wat hebstu dattu niet van andren, dats van
 gode, ne hebs ontfæen? Als of hi seggen wille: Niet. Ende oftut van
 2716 andren hebs ontfæen, wat verwaenstu di daer in, als oftut niet van an-
 deren hads ontfæen? Dit goet van naturen, dat in hem selven goet es
 ende nuttelijc den mensce om te gode mede te comene, also vorseit is,
 dit bekeeren die quaethede van creatueren in archeden, in scaldheden
 ende in ydelheden. Want moghenthede keeren si in onrechte ende in
 2720 crachten, als in archeden te haren evenkersten waert, om tgoet van eer-
 derijc qualijc te ghecrighene. Wijsheit keeren si in werliken subtiylhe-
 den, als in scaldheden, om haren evenkersten te bedriegene entie eere
 enten prijs vanden creatueren te bejaghene. Goetwillicheit keeren si in
 2724 ghevenstheden ende in scijnten van doechden, om haers selves quade
 wille te volghene, als in idelheden ende in ghenoechten van haren li-
 chame te soekene.

2728 Dat goet van aventueren staet in rijcheden, in weelden, in eeren ende
 in edelheden van gheslachten, want edelhede en es el niet, also die phy-
 losophen segghen, dan verouderde rijchede. Dat hem die creatueren
 verwanen op dit goet van aventueren, dats jeghen redene ende jegen
 natuere ende jeghen scriftuere. Jeghen redene, | want sijt van gode alle
 2732 hebben ontfæen, also nu vorseit staet vanden goede van naturen. Je-
 ghen natuere, want dat goet van avontueren onseker es ende onghe-
 stade, ende die nature vander avontueren es ongestadiche<de>. Ende
 daer bi es die avontuere beteekent biden wiele dat lichtelijc keert, also
 2736 vore geseit staet. Ende dat hem die creatueren in dit ongestadeghe goet
 van avontueren verbliden boven maten, dats jeghen den raet van sente
 Pauwelse daer hi spreect aldus: So wie hem verblijt, hi verblide hem in
 gode.

2740 Dat goet van gratien staet in verstannissen der heiliger scrifturen, in
 vervolgene van goeden werken, in zuverheden van consiencien, in ver-
 winningen van temptacien ende van zonden, in verdrachelicheden van
 tribelacien ende van doghene, in *meeringen van gratien ende van
 2744 doegden, in eenre voersmake der toecomender bliscap, ende in eenen
 sekeren verbeidene vanden eeweliken lone. Dit es tgoet der saligre in
 eerderike. In dit goet van gratien sijn hem alle creatueren sculdich te

30rb

B 2712/4 cf. 1 Kor. 4:7 2738/9 1 Kor. 1:31/2; Kor. 10:17

K 2734 ongestadicheide] B G 1479, ongestadiche W 2743 meeringen] meersinghen B, meeringhen G,
 meeningen W, meerderinghe 1479

V 2717, 2732 vorseit is: cf. 2704/12 2736 vore geseit: cf. 470/2

2748 verblidene ende dat te begerne, want het es dat goed dat god es ghe-
vende, also inden souter staet bescreven, eerst in desen wech van desen
corten levne, eer hi gheven sal dat goet van glorien ende van bliscapen
in dat lant van eweliken levne. Dit es tgoet der zalighe in hemelrike.
2752 Maer dat goet der natueren ende van avontueren es dat goet vanden
mensce in eerdrike. Ende so si dies meer roeken, so si vanden andren
min soeken.

*Vanden xv teekenen vanden doemsdaghe, vanden vonnisse int ghe-
meene*

2756 Dierste teeken es dattie zeewe alle sellen heffen xv cubitus hoghe bo-
ven alle berghen ende daer staen ghelijc eenen muere. Dander teeken
es dat die zeewe ende alle andre watre so diepe sullen dalen, datmense
kuime sal moghen zien. Terde es, beede die zeewe ende andre watre
2760 sullen comen in haren eersten staet. Tvierde es, alle beesten ende alle
vissce sullen hem openbaren ende briescen als of si onderlinghe voch-
ten, ende die menscen sullen niet weten wat si roepen sullen of mee-
nen. Ende dit sal | god doen, om dat hem die mensce ontsien soude
2764 ende daer ute leeren kennen wat si sullen moeten dogen.

3ova

Dese IIII ierste teekene staen ons wel geproeft in die ewangelie van
sente Lucas, diemen leest op den andren sondach vanden advente.
Daer staet aldus: *Pre confusione sonitus maris etc.* Daer vintmen in de
2768 glose dese vier teekene. Dese IIII teekene vorseit staen oec geproeft in-
den zouter daer die prophete sprect aldus: *Ascendunt usque ad celos.*
Dits dierste teeken. *Et descendunt usque ad abyssos.* Dits dander. *Et*
statuit procellam eius in auram etc. Dits derde. *Anima eorum in malis*
2772 *tabescebat.* Dit mach sijn tvierde. Ende tselve datmen verstaet biden
woerde der ewangelien vorseit: *Arescentibus hominibus pre timore.*
Dese teekene beteekenen oec wel de pinen ende die tormenten vander
hellen.

2776 Want dierste teeken beteekent die grootheit vander pinen. Want
ghelijc dat gheen mensce dat water vander zee en soude moghen ghe-

B 2748/50 n.g. 2767 Luc. 21:25 2769 Ps. 106(107):26 2770 Ps. 106(107):26 2770/1 Ps.
106(107):29 2771/2 Ps. 106(107):26 2773 Luc. 21:26

V 2754/5 De titel past eigenlijk niet bij het navolgende hoofdstuk. Dit komt doordat B G W de tekst van
het betreffende algemene hoofdstuk, zoals dat in 1479 voorkomt (*Vanden xv teykenen in tghemeyne*),
niet hebben opgenomen en meteen beginnen met de behandeling van de afzonderlijke tekenen. 2756
zeewe (*see, zee*): ‘zeeën, wateren’; Vlaamse meervoudsvorm 2759 *kuime* (*cume*): ‘amper, nauwelijks’
2767 ‘radeloos door het gebulder van de onstuimige zee’ 2768 *vorseit*: cf. 2756/64 2769 ‘zij stegen
tot aan den hemel’ 2770 ‘en zij daalden tot aan de afgronden’ 2770/1 ‘en hij zette haren storm om
in een koeltje’ 2771/2 ‘hunne ziel verging in onheilen’ 2773 *vorseit*: cf. 2765/6 ‘De mensen zul-
len het besterven van schrik’

meten no ghetellen, also ghelijc sijn die pinen vander hellen groot ende ongetallijc sonder mate.

2780 Dat ander teeken vorseit beteecken die ewicheit entie onverganclicheit vanden pinen vander hellen. Also Ysayas die prophete beschrijft, sprekende vanden vermalendiden aldus: *Claudentur ibi in carcere sempiterno*, dats te segghene: Si sullen daer worden ghesloten in eenen kerker. Ende dats wel recht, want om dat si hier den oppersten hebben ghelaten, dats gode, so sullen si daer int nederste bliven ghesloten.

2784 Dat derde teeken beteecken die ghestadicheit vanden pinen ende dat si en gheen en sullen minderen maer altoes in eenen staet bliven, also Ysayas de prophete beschrijft: *Erit terra eius in picem ardentem nocte et die, non exstinguetur in sempiternum*, dats te zeggene: Haer lieder lantschap, dats te verstane der verdoemdre, sal sijn int bernende pec nacht ende dach, ende dat en sal nemmermeer utegaen.

2792 Dat vierde teeken beteecken dat die vermalendide in die tormenten sullen onderlinge hebben grote roepinghe ende groten onpays ende onminne, ghelijc dat die zalige in hemelrike | onderlinghe hebben pays 30vb ende minne. Van deser roepinghe der vermalendider so sprekt die wise man aldus: *Iracundia perseverans et contencio*, dats te seggene: Daer sal zijn eenparich nijt ende strijt. Want uter seerichede van herten so sellen si roepen, maer uter groter anxten vander pinen so en sullen si niet verstaen wat si roepen.

2800 Dat vijfde teeken es dat alle vogele vander lucht sullen vergaderen op die velde, al ghelijc of si te gader spraken recht weenende, niet etende, niet drinkende, maer recht ontsiende den dach vanden vonnisse. Dit teeken es ons geproeft biden prophete Jheremias daer hi sprekt aldus: 2804 *Omne volatile celi recessit a facie domini et a facie furoris eius*, dats te segghene: Alle ghevochelte vander lucht es gevloen uten ansichte gods ende vander gramscepe gods. Dat vijfde teeken es beteeckenende dat die vermalendide in die helle recht gebonden sullen zijn in bondelen. Also 2808 in dewangelie staet bescreven: Daer sullen si sijn in groten hongre, in groten dorste, in weeningen van oghen, in criselingen van tanden. Ghelijc dat Job beschrijft vanden zaligen in hemelrike die contrare: *In vastitate et fame ridebitis*, dats te segghene: Ghi sult lachen in hongre 2812 ende in dorste. Dats te verstane dat si daer sullen hebben alle vervulte van goede ende van alre bliscepen.

B 2782/4 Jes. 24:22 2788/91 Jes. 34:9-10 2795/7 Sir. 40:4 2803/6 Jer. 4:25-26 2808/9 cf. o.a. Mat. 8:12 2810/12 Job 5:22

V 2780 vorseit: cf. 2757/9 2812/3 vervulte van goede: 'overvloed van goede dingen'; cf. MNW vervulte

P 2806 beteeckenende: het afkortingsteken voor de tweede *n* is boven de vierde i.p.v. vijfde *e* geplaatst.

2816 Dat seste teeken es dat die sterren sullen ute hem lieden scieten ende
 spersen op eerderike grote vierine steerte, ende ongesiene teekene sul-
 len zijn in de zonne, in die mane ende in die sterren. Dit teeken staet
 ons gheproeft in dewangelie van sente Luke, diemen leest op den an-
 deren sondach vanden advente, daer staet gescreven aldus: *Erunt signa*
 2820 *in sole, in luna et in stellis*, dats te segghene: Teekene sullen ghesien in
 die zonne, in die mane ende in die sterren. Ende biden prophete
 Ysayas daer hi sprect aldus: *Stelle celi et splendor earum non *expan-*
dent lumen suum, dats te segghene: Die sterren vanden hemele ende
 die zonne en sullen haer licht niet gheven.

2824 Dat sevende teeken es dat so groot eerdbevinge | sal sijn, dat en 31ra
 gheen mensce en sal moghen bliven staende, maer alle sullen si vallen
 ter eerden.

2828 Dat achtende es dat alle die steene sullen clieven in vieren ende elc
 deel sal jeghen dander slaen. Dit teeken staet geproeft biden prophete
 Ysayas daer hi sprect aldus: *Confractioe confringetur terra*, dats te
 seggene: Met eenen brekene sal deerde, dat sijn de steene van eerderi-
 ke, worden tebroken.

2832 Dat neghende teeken es dat alle ghestichte vallen sal, in asscen ver-
 keeren sal, ende alle berghe sullen vallen in die dale, ende eerderike sal
 worden slecht.

2836 Dat tiende teeken es dat alle bome, alle cruut ende gras sullen ghe-
 ven dau ghelijc den bloede, ende dit beteekent die onverdragelike
 anxenen ende pine die de vermalendide sullen moeten ghedogen son-
 der enich vercoelen.

2840 Dat elfte teeken es dattie menscen uten posternen ende uten hoe-
 ken ende hollen daer si ghevloen waren, sullen comen, als of si verwoet
 waren achter eerdrike lopen, deen jeghen dander niet spreken, no an-
 deren verstaen. Dit teeken staet ons geproeft vanden prophete Amos
 daer hi sprect aldus: *Qui fugerit non salvabitur. Si absconditi fuerint in*
 2844 *vertice carmeli etc.* Dats te seggene: Elc die ghevloen sal zijn en sal niet
 behouden worden, dats te verstane, hi en sal niet moghen ontsuylen,
 hi en sal moeten comen te dien nauwen vonnisse.

Dat twalefte teken es dat alle die grave vanden doden sullen worden

---

B 2818/20 Luc. 21:25 2821/3 Jes. 13:10 2829/31 Jes. 24:19 2832/4 Jes. 40:4 2843/5 cf. Am. 9:1,3

K 2821 expandent] B 1479, expendant G W 2824 Vanaf dit zevende teken heeft 1479 een veel uitgebrei-
 dere tekst.

V 2815 spersen (sparsen): 'sproeien, verspreiden' 2843/4 'Al verbergen ze zich op de top van de Karmel'
 vierine (vurijn): 'van vuur, vurig'

2848 ontdaen, entie beenre entie lichamen vanden menschen sullen recht
ghereet sijn om hare sielen van gode tontfane ende te verrisene. Dit
teeken staet ons gheproeft in dewangelie ende in die passie bi ghelike
van Cristus.

2852 Dat dertiende teeken es dat alle menschen sterven selen, om dat si
metten doden verrisen sullen. Weder dit *teeken staet ons gheproeft in
dewangelie bi gheliken van Cristus. Want eer Cristus verrisen mochte
in die bliscap sijns vader, so moeste hi doegen na desen lichame die
2856 pine der doet.

Dat veertiende teeken es dat hemel ende eerde, dats te verstane al dat
in de lucht | sijn sal ende op die eerde, sal worden een brant met een-
der vlammen viers die god zeinden sal van oesten toten westen.

31rb

2860 Ende dat vijftiende teeken es ende dat leste, dat alle dode sullen ver-
risen ende dat niemen vergheten en sal worden. Dit teeken beteekent
dat god inden daghe vanden vonnisse elken gheven sal loen na sine
werke, want ghelijc dat alle menschen verrisen sullen [ende] met haren
2864 lichame ten lesten dage, ende reden sullen moeten gheven van haren
daden, also Anastasius beschijft, ende niement daer vergeten en sal
worden, also sal god elken daer gheven loen na sine werke. Want die
wel sullen hebben ghedaen, sullen gaen in dat ewelike leven, entie
2868 quaet sullen hebben ghedaen, die sullen gaen in dat ewelike vier.

Hoe alle creatueren ten vonnisse sullen vergaderen

Onder alle die teekene die vorseit sijn, so es dat teeken vanden viere dat
opperste teeken dat god ten vonnisse comende es. Dwelke vier, also
2872 vorseit es, god vore zenden sal, al dat in eerderike sijn sal verbernen sal,
alle menschen die het dan in eerderike vinden sal in asscen verkeerren sal,
ende die elementen suveren sal. In dit vier, also Albertus seit, so sullen
vergaderen alle viere: tvier vander lucht, alle die viere van eerderike
2876 ende alle de viere van onder eerderike. Ende hier bi so sal dat vier, also
hi seit, die officie entie cracht hebben van IIII vieren. Het sal hebben die
cracht vanden viere van der hellen, om die quade te wreken; het sal
hebben die cracht vanden viere van purgatorien, om die goede vanden
2880 dagelijcscen zonden te purgerene ende te zuverne; het sal hebben die
cracht vanden viere van eerdrike, om al dat het op eerderike vinden sal

B 2874/83 In dit vier – suverne] cf. CTV, lib. 7, cap. 15 – ed. p. 245

K 2853 teeken] B G 1479, toeken W 2863 sullen] B G 1479, ende add. W

V 2870 vorseit: cf. 2756/68 2872 vorseit: cf. 2856/9

P 2858/61 Aan het eind van kol. 31rb1-5 is door hand 7 tekst op rasuur geschreven.

te verbornenne; ende het sal hebben die cracht vanden viere vander lucht, om dandre elementen te suverne.

- 2884 Maer also die selve leerare seit: Dit fier en <sal> alle dese officien |
 ende dese crachten niet werken vore den daghe van den vonnisse, maer 31va
 eenighe vore den dach, eenighe inden dach, ende eeneghe naden dach
 vanden vonnisse. Want vore den dach vanden vonnisse so sal dit vier
 2888 al dat in eerderike sijn sal verbernen, alle menschen in asscen verkeer-
 ren ende metten selven die goede menschen van dagelijcscen zonden
 purgeren. Want na dien doemsdach en sal niet meer vier sijn van pur-
 gatorien, also ghi horen sult hier na. Inden dach vanden vonnisse so sal
 2892 die werelt al ontsteken sijn ende dat vier sal de lucht ende dandre ele-
 menten purgeren, ende na den dach vanden vonnisse so sal dat vier de
 sentencie van gode volcomen ende bevaen die sonders ende treckense
 inden afgront der hellen in wraken der sonden.
- 2896 Dit vier voren ghesent, also voerseit es, dan sal god bi sinen heiligen
 arcangelen doen luiden sine vreeselike bosunen, die alle creatueren ho-
 ren sullen, also in dewangelie bescreven staet, bider cracht van welken
 bosunen, also die prophete David beschrijft, dats alleene biden wille
 2900 gods, alle dode verweect sullen worden ende uten grave verrisen sullen.
 Vander vreeselicheit vander bosune spreect sente Jheronimus aldus: So
 weder ic ete of drinke, of wat ic doe, altoes dunct mi dat ic hore luiden
 in minen oren die vreeselike bosunen: Staet op, ghi dode, ende comt
 2904 ten oerdele.
- Dus bider cracht vander bosunen alle dode verweect, daer sal elcs
 menschen lichame, hoe dat hi asscen worden was, gheheel verrisen met
 huide ende hare; niement cropel, niement blent, no niement verminct,
 2908 no niement jonc als 1 kint, no niement out, maer vander oudde dat
 Cristus was als hi sterf ende verrees, dat was xxxii jaer ende iii maen-
 de. Want, also die Meester van Sentencien daer oec seit, hoe dat die
 kindre sterven jonc, die lichame sal verrisen in die stature ende in die
 2912 mate vander grootte dat hi hadde ghesijn op | dat hi hadde gheleeft tote 31vb
 dier oude van Cristus. Ende dier ghelike eest vanden ghenen die lan-
 ger leven dan toter oude van Cristus. Emmer so sullen die lichamen
 verrisen in die groette die si waren in dier tijt van Cristus doet vorseit.

B 2884/95 Maer also – sonden] cf. CTV, lib. 7, cap. 15 – ed. p. 245 2896/8 cf. Mat. 24:31 2899/2900
 n.g. 2910/23 Want – was] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 44, cap. 1 – ed. p. 516-517, nr. 251

K 2884 sal] *B G 1479, om. W*

P 2885/9 In de eerste woorden van kol. 31va1-7 heeft hand 7 tekst op rasuur geschreven; links van de eer-
 ste regel plaatste hij een paraaftekening. 2892 dandre: de eerste *d* toegevoegd boven de regel.

2916 Want niet meerder en mach die lichaem verrisen dan hi soude hebben
 geworden, no niet minder dan hi was. Want onse heere sprect in de-
 wangelie: een haer van haren hoofde en sal daer niet gaen te nieute.
 2920 Ende oec also die leeraers seggen: Niet *dat vander substancien van-
 den lichame was so en sal te nieute gaen, maer gheheel die selve licha-
 me sal verweect worden vanden asscen of vanden zande daer hi in ver-
 keert was ende so werwaert of hoe verre dat die gedeelt waren, ende
 2924 comen ter selver ziele die teerst in den lichame was. Ende also verrisen
 die zalighe in allen gheheellichen, scoenheden ende clærheden, ghe-
 lijck der sonnen, vanden lichame ende van al haren leden; die onsalige
 niet in clærheden no in scoenheden, maer in gheheellichen die si
 hadden tierst, ende niet in gheheellichen no in scoenheden van ha-
 2928 ren leden daer si teerst in vermenct waren bi ghebreke van natueren.

Aldus alle menscen verweect, dan so sullen biden goeden inglen gods
 worden vergadert alle menscen vore Cristus ten oerdele int dal van
 Josophat, dat bi Jherusalem staet, bi dien redenen dattie stede van von-
 2932 nissen es sculdich te wesene ghemeene ende vernaemt. Entie stat van
 Jherusalem mach wel heeten i ghemeene stede, want also eenige mees-
 ters seggen, si staet in de middewaert vander werelt ende si es seere
 vernaemt bi dat Cristus daer wrochte die werke van onser behoude-
 2936 nissen. Daer so sullen dan worden vergadert alle menscen, also vorseit
 es, ende alle ingele ende alle viande. Ende daer sullen die quade staen
 op deerde, also Albertus seit, die si ghemint hebben, maer die goede
 sellen met gode sijn in de lucht, also sente Paulus beschrijft entie Mees-
 2940 ter van Sentencien.

Hoe Cristus sijn vonnisse formeren sal ende waer op |

Alle creatueren aldus ten vonnisse int dal van Josaphat vergadert, daer
 so sal hem Cristus, die ghebenendide gods zone, openbaren inder
 2944 lucht met groter mogentheden, om vonnisse te ghevene over levende
 ende over dode, dats over die goede ende over die quade. Want also in
 dewangelie staet bescreven: God die vader en vonnist niemen, maer al
 dat vonnisse heeft hi den zone ghegeven, om dat hi mensce es. Dits te

32ra

B 2917/8 Luc. 21:18; 12:7 2929/36 Aldus – behoudenissen] cf. CTV, lib. 7, cap. 17 – ed. p. 247 2938
 verwijzing uit Albertus n.g. 2938/9 i Tess. 4:16/17 2938/40 maer – sentencien] cf. Petr. Lomb.,
 Sent., lib. 4, dist. 48, cap. 4 – ed. p. 545, nr. 278 2945/7 Want also – mensce es] cf. Petr. Lomb., Sent.,
 lib. 4, dist. 48, cap. 2 – ed. p. 543, nr. 276 2946/7 Joh. 5:22

K 2919 dat] B G 1479, dan W

V 2915 vorseit: cf. 2908/9 2936 vorseit: cf. 2929/32

2948 verstande dat hem Cristus daer ten utersten vonnisse openbaren zal,
also die Meester van Sentencien seit ende andere leeraers, beide den
goeden enten quaden in siere glorieuser mensceliker vorme. Daer sal
die ghebenendide oerdeelre Jhesus Cristus, also sente Jan Guldemont
2952 seit, bi sinen heiligen englen dat heilige cruce entie andre teekine siere
bittre passien vore hem doen brenghen. Also Albertus seit, hi sal hem
selven vertoghen mettten verscen wonden, ghelijc dat hise ontfinck over
den mensce, waer bi dat die quade sullen moghen zien in wien dat si
2956 hebben misdaen.

Daer so sullen, also die leeraers segghen, van al viere scaren sijn ghe-
maect, ja, van al dien creatueren die te dien oerdeele sullen sijn verga-
dert. Ende alleene op die II middelste so sal Jhesus Cristus die senten-
2960 cie van sinen vonnisse worpen, ende na dat si in eerderike goet of quaet
ghedaen sullen hebben ende werken van ontfermicheden op haren
evenkersten ghewrocht sullen hebben, also ghi hier na horen sult, sijn
vonnisse formeren. Deen scare sal sijn van den vercoernen, dander
2964 vanden quaden. Ende elc van desen sal sijn tweevoldich.

Vander scaren der quadere eenige sijn so quaet, dat si van gode niet
en sullen worden gheoordeelt, nochtan sullen si in die helle ewelijc wor-
den ghetorment. Dit sijn de ghene die inden gods zone, onsen behou-
2968 dere, niet en gheloven. Want onse heere sprect selve in die ewangelie:
Die niet en gheloeft, es te voren ghejurgeret ende gheoordeelt.

Vander scare der zaligre | eenighe sijn so goet ende so volmaect, dat
si van gode niet ghevonnist en sullen worden, maer met gode, also
2972 vorseit es, over dat vonnisse sitten. Nochtan sullen si met gode ewelijc
in bliscpen regneren ende wesen.

Andre sijn in die middele tusscen desen II scaren die van gode ghe-
oordeelt sullen worden, die eene vanden quaden entie andre vanden
2976 goeden. Die scare vanden quaden sijn de ghene die dat ghelove van
Cristus heeten hebbende ende die werken vanden ghelove niet en heb-
ben. Dese sal Cristus sceeden uten zaligen, entie sullen worden ghe-
stelt ter luchter hant van hem. Desen quaden sal Cristus, die gherech-
2980 te oerdeelre, dan aenspreken, also sente Matheeus beschrijft in die
ewangelie, ende daer sijn vonnisse op die VII werken van ontfermiche-
den formeren, ende eewelike van hem versceeden ende seggen: Scedt
van mi, ghi vermaledide, in dat eewelike vier, dwelke bereet es den du-
2984 vel ende sinen enghel. Want ic hadde honger, ghi en gaeft mi niet tete-

32rb

B 2950/3 Daer sal – brenghen] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 48, cap. 5 – ed. p. 545, nr. 278 2953/6
Also Albertus – misdaen] cf. CTV, lib. 7, cap. 18 – ed. p. 248 2968/9 Joh. 3:18 2982/6 cf. Mat. 25:41-
43

P 2947 heeft: de eerste e toegevoegd boven de regel.

ne; ic hadde dorst, ghi en gaeft mi niet te drinckene; ic was naect, ghi en cleedet mi niet; ende also voert vanden andren werken van ontfermicheden die vore ghenoeft staen. Dan sullen si hem wanen ontsculdegen ende segghen: Heere, welc tijt saghen wi u hongher hebben, dat wi u niet en spijsden; of dorst hebben, dat wi u niet en drencten; of naect sagen, dat wi u niet en cleedden? Ende also vanden andren. Ende daer sal hi recht sine sentencie vorseit conformeren ende hem lieden antwerden: Waerlike, wanneer so ghi niet en daet den minsten diet begherende was in minen name, so en dadijs mi niet.

Die scare vanden vercoernen ende vanden goeden, als vanden midelen die van gode ghevonnist sullen worden, dat sijn de gene wies verdienten goet sijn, maer enich quaet, dat sijn eenighe zonden die si hadden ghedaen, die hebben si ghedwegen met tranen, ghedect met minnen ende gelost met aelmoesenen ende met penitencien. Tote den zalighen | die ter rechter hant van hem sullen staen, also vorseit es, sal onse heere dan spreken sijn vonnisse ende seggen: Comt, ghi ghebenedide mijns vader, ontfaet dat rike dat u lieden bereet es van beghinsel der werelt. Want ic hadde hongher, ghi gaeft mi tetene; ic hadde dorst, ghi gaeft mi drinken; ic was naect, ghi cleedet mi; ende also voert vanden anderen werken van ontfermicheden vorseit, also sente Matheus beschrijvende es van beiden desen sentencien die god ten utersten dage geven sal, deene op die goede, dander op die quade.

Ende also Albertus beschrijft, so heeft elc van desen sentencien gods vii clausen of vii poenten in hare besloten. In die sentencie vanden zalighen vorseit, so machmen merken vii poenten. Eerst i minlec roepen vanden ghebenediden gods zone, in dien daer hi seit: 'Comt'. Anderwerf een godlike benedictie, in dien daer hi seit: 'ghi gebenendide'. Derdewerf eene vaderlike minne, als hi seit: 'mijns vader'. Vierdewerf i gheven van loene, als hi seit: 'ontfaet'. Vijftewerf i bewisen vanden rike, als hi seit: 'dat rike'. Sestewerf een bereeden der glorien ende der eweliker blisepen, als hi seit: 'dat u lieden bereet es'. Ende sevenderwerf een ewige voersienicheit ende predestinacie te dier bliscepe, in dien daer hi seit: 'van beghinsele der werelt.' Aldus so heeft die sentencie van den quaden vorseit oec in haer besloten vi punte, die recht contrarie sijn den punten vander sentencien der zalighe vorseit. Die oec elc wel merken mach ute den woerde van diere sentencien. Dierste

32va

B 2988/93 Mat. 25:44-45 2994/3006 Die scare – quade] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 47, cap. 3 – ed. p. 538-539, nr. 272 2998/3003 Mat. 25:34-35 3007/15 Ende also – bereet es] cf. CTV, lib. 7, cap. 19 – ed. p. 249 3015/25 Ende sevenderwerf – hellen] CTV, lib. 7, cap. 29 – ed. p. 249

V 2991 vorseit: cf. 2979/84 2999 vorseit: cf. 2938/9 3004 vorseit: cf. 2244/68 3009 vorseit: cf. 2998/3002 3018 vorseit: cf. 2979/84

es 1 versceeden van gode. Dander es maledictie. Dat derde es 1 ewige
ghekerkerthede. Tvierde es die scerpheit vanden pinen vanden kerke-
re, dats vander helle. Dat vijfde es 1 wanhope van ute dien pinen nem-
3024 mermeer te comene. Ende dat seste poent es een geselschap metten vian-
den uter hellen.

Hoe ontsienlec dat duterste vonnisse es ende waer bi

Dit uterste vonnisse dat aldus die ghebenendide gods zone Jhesus
3028 Cristus gheven sal, es wel sculdich tontsiene van allen menscen bi vele
redenen.

Eerst bi dier redenen dat dit vonnisse die zalige menscen entie hei-
lige vaders | entie propheten ontsien hebben ende eenpaerlijc dat in
3032 ghedenckenissen ghehadt hebben. Ende alsomen in de heilige scriftu-
re vint so wat si van dien doemsdaghe vorseiden, alle menscen grote
vreese ghevende, ghesproken hebben, vele meer dan so mogent andre
menscen ontsien die in vele zonden op eerderike gheleeft hebben. Hoe
3036 dese heilighe propheten van desen vreeseliken utersten dage voerspro-
ken hebben, dat vintmen wel in die heilige scriftuere. Want Ysayas die
prophete heet desen dach vanden oerdeele den wreeden dach ende den
dach vol van gramscepen, die prophete Jheremias heettene den dach
3040 van wraken, entie prophete Sophonias heetene den groten dach, den
snellen dach, den dach van bitterheden, den dach van deemsterheden,
den dach van anxte ende van tribelacien. Dattie dach vanden utersten
vonnisse es gheheeten die dach van wreetheden ende vol van gramsce-
3044 pen, dats te verstane aldus: in eerderike wesende, so eest die tijt dat die
mensce ontfermichede ende verlatenisse van zonden aen gode met pe-
nitencien ghecrigen mach, maer na desen levne ende inden daghe van-
den oerdeele so saelt sijn die tijt van gherechticheden, daer elc sal moe-
3048 ten comen metten werken die hi in eerderike sal hebben ghedaen,
goede of quade, want na desen levne so en mach niement niet verdie-
nen. Ende om dat Cristus daer na die werke van den mensce die sen-
tencie van siere gherechticheit op die ghene die in eerderike wesende
3052 ontfermichede aen hem niet seekende waren, gheven sal, so eest dat-
men in die heilighe scriftuere vermont ende elder in vele steden seit dat
Cristus, dese ghebenendide juge, ten ordele den quaden sal scinen
wreet ende gram, die nochtan in hem selven beide nu ende dan altoes
3056 blijft onverwandelijc, want sijn gram wesen en es hem el niet dan na
gherechtichede jugeren. Dattie dach van desen oerdeele wel mach sijn
gheheeten die dach van wraken, dat orcont die wise man daer hi seit al-

32vb

B 3037/9 Jes. 13:9 3039/40 Jer. 46:10 3040/2 Soph. 1:14-15 3058/62 n.g.

K 3055/3137 dan altoes – Eerst] deest G (twee bladen ontbreken)

3060 dus: Die gramscap vanden man, dats van Cristus, desen gherechten
 oerdeelre, den ghebenendiden | gods zone ende mensce, hine sal nie- 33ra
 men sparen in dien dage van wraken, no ghereet sijn te iemens bede,
 no ontfaen yemens ghifte. Want also die leeraers segghen dat Maria,
 3064 alle engle, alle heiligen met tranen baden over eenen die in hoeftzon-
 den ware – op dat mogelijc ware – so ne soudse Cristus, die gerechte
 oerdeelre, dan niet horen. Maer elc wete dat dat onmoghelijc ware dat
 si gode dan souden willen bidden jeghen sine gherechtichede, hoe dat
 si nu over die zondaers bidden om ontfermichede. Want also vorseit
 3068 es, si sullen dan dat gherechte vonnisse goeds *approberen ende in die
 wrake der quadere verbliden. Ende dat die dach van desen utersten
 vonnisse wel mach sijn gheheeten die grote dach, dat mach elc merken
 bi dien datmen daer sal gheven vonnisse van groten zaken, van vele za-
 3072 ken ende vore vele groter persone. Van groten saken, want dat von-
 nisse van Cristus en sal niet sijn van huisen, van lande, van ghelde,
 maer vander eeweliker verdoemenissen of vander eeweliker behoude-
 nissen. Van vele saken, want also in dewangelie staet becreven: Niet al-
 3076 leene van al haren werken die si sullen hebben ghedaen, maer oec mede
 van allen ledegen woerden die si sullen hebben ghesproken, ende vele
 meer, also wel te verstane es, van onnutten, bedriegheliken, onzuveren
 ende onghestichteghen woerden, so sullen alle menscen ten jonxten
 3080 daghe redene moeten gheven. Ende vore vele persone ende grote, want
 also vorseit es, te dien oerdeele sal sijn vergadert vore Cristus al dat
 gheselschap vanden hove van hemelrike, alle menscen van eerderike,
 ende alle viande vander hellen.
 3084 Anderwerf bider redenen dat elcs menscen quade werken alle crea-
 tueren, beide den goede enten quaden, openbaer dan sullen zijn. Also
 Albertus seit ende andere leeraers oerconden, ende also die Meester
 van Sentencien ghenoech seit, alle sondaers sullen hem selven wroe-
 3088 ghen ende haers selves consiencie. Hier ute machmen wel merken dat
 Zophonias die prophete seit dattie dach vanden oerdeele es seere bit-
 ter, dats te verstane den quaden, want hi es hem lieden te bitter int
 wroegen van harer consiencien. Also bescreven staet | inden prophete 33rb
 3092 Oseas dat si sullen begheren toten berghe ende segghen: ‘Valt op ons’,
 ende toten hillen: ‘Dect ons’.

Derdewerf bider redenen dat die viande uter hellen ghereet sullen

B 3075/80 Mat. 12:36 3086 plaats uit CTV n.g. 3087 plaats uit Petrus Lombardus n.g. 3088/90
 Soph. 1:15 3092/3 Os. 10:8

K 3068 approberen] B 1479, *deest* G, opproberen W

V 3067 *vorseit*: cf. 2970/2 3081 *vorseit*: cf. 2936/7

3096 sijn om die quade ende die verdoemde met hem lieden te treckene in-
den eweliken torment der hellen. Hier af staet bescreven in dewange-
lie dat god int einde der werelt sal zenden sine engle, dat sijn die quade
gheeste, die sullen sceeden die quade uten goeden, ende selense wor-
pen inden ferneys vanden eweliken viere.

3100 Vierdewerf bider redenen dat alle die vercorene gheeste entie chore
der inghele vanden hemele sullen recht beroert sijn ende vervaert der
toecomste van Cristus ten oerdeele, also in dewangelie bescreven staet.
Ende hier bi Job, die seit dattie columpnen vanden hemele, dat sijn alle
3104 die vercorene entie heilige engle, sullen beven ter toecomste van hem
ende hem recht vervaren. Vele meer dan so moghen hem vervaren ende
ontsien die menscen die niet vercoren sijn.

Vijftewerf bi dier redenen, also vele leeraren segghen, dat niemen en
3108 weet van welken ghetale hi dan sijn sal, vanden zalighen ende vanden
ghebenendiden of vanden quaden ende vanden vermalendiden, no in
eerderike wesende of sijn leven gode ontfanclijc es of en es *niet seker
ghekennen mach. Dit seit die wise man, daer hi sprekt aldus: *Omnia in*
3112 *futuro reservantur incerta*. Dats te seggen, alle dingen worden ghe-
houden toten doemsdage onseker sonder besceeden. Dit machmen
merken ute dien dat die prophete Zophonias den dach vanden utersten
vonnisse heet, also voerseit is, die dach van deemsternissen, dats van
3116 onkennissen; als in dien dat nu niement seker gekennen en mach wat
vonnissen hem dan van gode sal mogen gescien, of weder hi werdich
es nu van gode ghemint te sine of ghehaet, maer dan, also vorseit es, so
sal elc sijns selfs consciencie kennen ende daer ute hem selven wroegen.

3120 Sestewerf bi dier redenen datmen die sentencie ende tvonnisse gods
niet wederroepen sal mogen. Dit beschrijft die prophete Ysayas, daer hi
seit dat dat woert gods es blivende ewelike. Ende also in dewangelie
staet bescreven, alle die | woerde gods selen moeten volskien, entie
3124 minste lettre van dien en salre niet af ghebreken.

33va

Dus so sijn bi deser redenen vorseit alle menscen wel, hoe groet, hoe
rike, hoe subtijl dat si sijn, dit uterste generael ende ghemeen vonnisse
sculdich tontsiene, dat dese gherechte oerdeelre ende juge Jhesus Cris-
3128 tus gheven sal. Want hi es almachtich, men salne niet moghen weder-

B 3096/9 Hier af – viere] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 48, cap. 4 – ed. p. 540, nr. 273 3097/9 Mat.
13:41-42 3100/2 cf. Mat. 24:29-31 3103/5 Job 26:11 alle die vercorene – vervaren] cf. Petr.
Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 48, cap. 5 – ed. p. 546, nr. 279 3111/3 cf. Pr. 9:2 3114/6 Soph. 1:15
3121/2 Jes. 40:8 3122/4 cf. Mat. 5:18

K 3109 no] W, noch B 1479, *deest* G 3110 niet] B 1479, nu W, *deest* G

V 3119 *vorseit*: cf. 3087/8 3125 *vorseit*: cf. 3120/1

staen; hi es alle wijsheit, men salne niet mogen <bedrieghen ende hy es alle goethede ende alle gherechtichede, men salne niet mogen> vermieden.

- 3132 Ende sevendewerf bi dier redenen dat god selve, die sceppre van allen dingen, ende allen creatueren die hi ghescepen heeft, den sondare te dien dage vanden oerdele wroegen sullen.

3136 *Van wien de zondare sal worden gewroecht ten utersten daghe ende in welken*

Seven dinghen selen den sondare wroegen. Eerst god selve, van dien dat sine hebben verbolghen, also ghi hier na horen selt. Dit beschrijft die prophete Jheremias, daer hi sprekt aldus: Ic ben orconde ende juge.

- 3140 Anderwerf die creatueren, dat sine niet wel ghemint en hebben, also ghi hier na horen sult. Dit beschrijft die wise man, sprekende hoe god den zaligen versekert van bliscpen: Hi sal wapenen die creatueren om wrake te nemene van sinen vianden, entie zalighe sal hi bescermen.

- 3144 Derdewerf die heilighe scriftuere, die si niet gheleeft en hebben. Dit beschrijft sente Jan in dewangelie, daer hi seit toten ghenen die de heilige scrifture niet en houden: Moyses eest die u lieden wroecht, dits te verstane, die heilighe scriftuere die Moyses ende dander propheten
3148 uten monde gods ghesproken hebben.

Vierdewerf hare consciencie, die si besmet hebben. Dit oercont ons sente Pauwels, daer hi seit dat die consciencie es die orconscepe ghevende vander dinc hoe si ghedaen es.

- 3152 Vijftewerf die zonden die si ghedaen hebben. Dit beschrijft Jheremias die prophete, daer hi seit: Dine quaetheit sal di wroeghen.

- Sestewerf die viande, dien si ghedient hebben. Dit beschrijft Ysayas die prophete, daer hi seit dattie viande den sondaers dan al omtrent belopen sullen als om te wroeghene, ende die met haren leeliken opsiene te vervarene.
3156

- Ende sevendewerf die helle, die si niet gheducht en hebben | no ghevloen; de welke die nochtan wel te vliene es, also sente Bernaerd bewijst ende andre leeraers, ende <ghi> hier na horen sult. Ende dit beschrijft die prophete Ysayas, daer hi sprekt vanden sondaers ende vanden loghenaers, hoe dat si te dien dage vanden oerdele in wanhoppen gevallen sullen zijn, ende belien recht hoe dat si die doet ende die
3160 helle niet ghevloen en hebben, ende segghen aldus: Wi hebben covent
3164

33vb

B 3139 Jer. 29:23 3141/3 Wijsh. 5:17 3145/6 Joh. 5:45 3150/1 Rom. 2:15 3152/3 Jer. 2:19
3154/7 cf. Jes. 9:11-12(10-11) 3161/3 Jes. 28:15

K 3129/30 bedrieghen – moghen] om. B W, deest G 3160 ghi] B, om. G W 1479

ghemaect metter hellen, ende eenicheit ingheslegghen metter doet.

Die sceppere, dats god selve, die sal dan die sondaers wroeghen, also vorseit es, in vii punten.

- 3168 Eerst van dien dat si die tijt die hem lieden die ontfermicheit gods,
also sente Bernaerd seit, om penitencie te doene, om verlanesse van
zonden te ghecrighene ende om die ewelike bliscap te ghewinnen ghe-
3172 geven hadde, ydelike bestaet hebben ende recht verloren. Van desen
punte sprect sente Bernaerd aldus: Al dien tijt die di van gode ghe-
gheven es, die sal god van di heescen hoe dattune bestaet hebs. Ende
ghelijc dat god niet sal laten te nieute gaen i haer van onsen hoofde, het
en sal met ons ten utersten daghe verrisen also vorseit es, also en sal
3176 god niet laten liden een hantwile van desen heiligen tide die hi ons ver-
leent heeft, hine salre redene af hebben moeten te dien utersten daghe
vanden ordeele hoe dat wise bestaet hebben.

- Anderwerf sal god selve die sondaren wroegen van dien dat si die
3180 sacramente vander heiliger kerken, die hi den mensche ghelaten heeft
in verlanessen ende in behoudenissen vanden zonden also vorseit es,
versmaet, besmet ende luttel gherekent hebben. Hier af sprect die
prophete Ezechiël inden persone van gode, hem beclaghende vanden
3184 prelaten, vanden princen ende vanden ghemeenen volke, daer hi seit
aldus: Die papen hebben versmaet mine wet, ende besmet mine sanc-
tuarien, dat sijn mine heilighe sacramente. Die princen sijn worden
ghelijc wolven, rovende ende bloetstortende entie zielen verliesende,
3188 ende dat volc es worden mallic andren cracht doende, den ermen ende
den weesen sonder vonnisse onrecht doende, | ende alle dese, also
Ysayas beschrijft, oec ghierichlike winninge ende giften volghende
ende begherende.

34ra

- 3192 Derdewerf van dat si die vierten vanden heilighen daghen ghebro-
ken hebben ende gode op die heilighe daghe niet ghereckelike ghe-
oefent en hebben. Hier af sprect die selve prophete Ezechiël, in die sel-
ve stede hem beclagende van allen manieren van lieden aldus: Van
3196 minen sabbatum, dats van minen vierliken feesten, hebben si ghekeert
haer ogen, ende ic wart besmet onder hem lieden, dats te seggene, si
verbolgen mi mids haren zonden op die heilighe daghe.

Vierdewerf vandien dat si die ghebode vander heiliger kerken niet

B 3174 Luc. 21:18 3183/4 cf. Ez. 22:26 3185/6 cf. Ez. 22:27 3188 cf. Ez. 22:29 3188/91 cf. Jes.
1:23 3194/7 cf. Ez. 22:26

V 3164/5 *covent ghemaect*: 'een verbond gesloten'; cf. MNW *convent* 3165 *eenicheit ingheslegghen*: 'ver-
drag aangegaan'; *inslaen* niet in MNW in deze betekenis 3167 *vorseit*: cf. 3137/8 3171 *bestaet (be-
staen)*: 'besteed, gebruikt' 3175 *vorseit*: cf. 2918 3188 *cracht doende*: 'geweld plegend' 3193 *ghe-
reckelike*: 'op betamelijke wijze'

3200 gehouden en hebben. Hier af sprekt die prophete in den souter aldus:
 Vermalendijt sijn si die hem helden vanden ghebode gods, dats te ver-
 stane, die ghebode niet en houden.

Vijftewerf van dien dat si die exemplen entie vormen vanden heili-
 3204 gen levne der saligre, die god den mensce vore ghetoecht heeft, niet
 na ghevolcht en hebben. Hier af segghen die leeraers vander heiliger
 kerken: Also vele heiliger menscen ende santen als wi ghesien of ge-
 hoert hebben, also menige exemple ende ghelike van wel te levne ons
 3208 god ghegeven heeft. Want in die exemplen vanden heiligen levne der
 zaligre ende int toghen van haren heiligen geselscepe sal god onder-
 soeken ende proeven sijn heilige kerke. Dit staet gheproeft biden
 prophete Sacharias, daer hi vertoecht inden persoon van gode hoe dat
 3212 Cristus meten sal die lancheit entie wijtheit vander stat van Jherusalem
 metten reepelkine van maten, dats te verstane metten reepelkine twel-
 ke men maect van vlasse, dat wit wort met vele pinen ende met vele
 slaghen. Met desen reepelkine van maten, dats metten doghene ende
 3216 metter tribelacien van desen heiligen menscen biden welken si comen
 sijn ter scoenheit ende ter witheit vanden eweliken levne, so sal god,
 dat es Cristus, die ghebenendide oerdeelre, *meten ende* proeven die
 lancheit van onser ghedoechsamhede, entie wijthede van onser min-
 3220 nen.

Sestewerf van dien dat *si sine bittre passie niet | in ghedenckenis-
 sen met compassien ghehadt en hebben, ende dien werden prijs als niet
 gerekent en hebben. Hier af beschrijft die prophete Ezechiël inden per-
 3224 soen van Cristus, die desen sonderen in dat wroegen dit recht verwi-
 ten sal, aldus: Met vele pinen heb ic ghesweet, ende sine rochter niet op
 als dat si dore tvier van doghene met verduldegen lidene eene roesti-
 chede van haren zonden hadde ghelaten. Hier op sprekt die prophete
 3228 Jheremias inden persoon van Cristus tote sinen vader wrake biddende
 over dese die sine bittre passie cleene reekenen ende niet en ghedenc-
 ken met compassien aldus: O heere, ic biddu dat ic uwe wrake moet
 sien op hem lieden.

3232 Ende sevendewerf sal god die sondaers wroeghen van dien dat si die
 loene vanden eweliken levne die hi selve beloeft heeft, niet gheloeft en
 hebben. Hier op sprekt Ysayas die prophete inden persoon van Cris-
 tus, als den mensce begripende aldus: En hebdi niet gehoert die lone,

34rb

B 3201/2 Ps. 118(119):21 3211/3 cf. Zach. 2:1-2 3225/7 cf. Ez. 24:11-12 3230 Jer. 20:12, cf. 11:20
 3234/7 n.g.

K 3218 meten ende] B G 1479, metten einde W 3221 si] B G 1479, hi W

V 3225 rochter (samentrekking van rochten er) niet op: 'schonken er geen aandacht aan'; cf. MNW roeken

3236 dats te verstane die loene vanden eweliken levене, die god belooft heeft
den zalighen, die staen bewijst in die heilighe scriftuere in vele steden.
Van desen loene, hoe onbegripelec hi es eenegen creatueren te beken-
3240 ne oghen en moghent ghesien, no gheene oren ghehoren, no gheene
herten ghepeisen de lone die god bereet heeft den ghenen die hem min-
nen. Vander groetheit vanden loene so spreect die wise man inden per-
soen vander wijsheden gods, dat es vanden ghebenendiden gods sone
3244 aldus: Met mi sijn rijcheden, blicscepen ende grote weelden. Van de-
sen loene der saligre, dats vanden bliscepen van hemelrike, suldi vin-
den hier na.

Die creatueren die van gode ghescepen sijn tes menscen behoef, die
3248 sullen die sondaers oec wroegen ten utersten daghe vore dat ansichte
gods van dat sire niet wel ghenut en hebben, dats dat si aller deser crea-
tueren ghenut hebben ende daer bi gheleeft hebben, enten heere, diet
al gesciep tes menscen behoef, niet daer mede ghedient en hebben, no
3252 daer af ghedanct en hebben, maer overtollichlike verdaen hebben ende
ondanclijc ontfaen hebben. Van deser ondancliche sprect | sente
Beernaerd ende seit dat ondancliche es die viant van gracen ende
van zalicheden, ende ne gheen dinc en es gode so onghenoechelijc als
3256 ondancelichede. Ende so waer ondancliche es, daer en vint gratie
en gheenen wech, want also hi daer seit: Ondancliche sluit de wege
van gracen. Hoe dese creatueren die van gode gescepen sijn tes men-
scen behoef – de hemele, die planeten, die elementen, die voghe, die vis-
3260 scen, hout ende steene, gout ende zilver ende andre rijcheden – den
sondaers wroeghen sullen, dat staet wel geproeft biden heiligen pro-
pheten ende bi somegen vanden xv teekenē daer af vorseit es.

Die hemele, dat sijn die salige, die sullense wroegen also vorseit es,
3264 in dien, also Job beschrijft, dat haer lieder sonden sullen openbaren die
planeten, dats de zonne, die mane, die sterren, in dien, also Johel be-
schrijft, dat si haer lieder licht wedertrecken sullen ende den zondaren
niet meer scinen en sullen.

3268 Die elementen dat sijn tfier, de lucht, dwater entie eerde. Dat vier in
dien, also vorseit es int veertiende teeken ende daer na, dat het al dat op
eerderike sijn sal ende inde lucht in wraken van zonden verbernen sal.
Die lucht in dien, also Ezechiel beschrijft, dat si vore dien dage der
3272 gramscap gods vol van tampeeste wesen sal. Dat water in dien dat het

34va

B 3239/42 1 Kor. 2:9, cf. Jes. 64:4 3244 Spr. 8:18 3264/5 Job 20:27 3265/67 Joël 2:10 3271/2 Ez.
32:7-8

V 3247 tes: samenvoeging van *te des* 3262 vorseit: cf. 2754/2868 3263 vorseit: cf. 3258/62 3269 vor-
seit: cf. 2857/9

hem decken sal, also vorseit es int ander teeken, als in dien dat de zondaers niet wert en sijn dat het hem lieden diende, ja, also vele als dat si hebben sullen mogen 1 dropel waters ter vercoelten van harer tonghen
 3276 als si selen sijn in die torment vander hellen, also wel beteekent staet in dewangelie biden riken, vrecken man. Die eerde in dien dat si beven sal, also sente Jan beschrijft in Apocalipsi ende also vorseit es int sevende teeken, als in dien dat die sondaers niet wert en sijn dat sise draghen
 3280 soude of hem lieden vrucht brengen.

Die vogele vander lucht, de vissce vanden watre, entie beesten van eerderike, also ghenoech gheseit es int vierde ende int vijfde teeken, als in dien dat si dit goed gods in overtollicheden ende in de ghenoechte
 3284 vander smake of in leckernien hebben genomen | ende boven haren noet. Ende daer bi, also sente Jan beschrijft, so wat den zondaers es in eerderike te harer genoechte vanden vleesce, ja in overtollicheden, dat sal hem lieden na desen levne sijn hindernisse ende worden verkeert
 3288 in eeweliken tormente. Ghelijc dat die wise man leert sinen zone: In dijnre sterchede of in dijnre jonchede, sone, volge niet der ghenoechten van dijnre herten; ende en pense niet: Al hebbic misdaen, wat quade esser mi af comen? Want die almoghende entie opperste, dats
 3292 god, al es hi nu verbeidich, hi es diet wreken sal.

34vb

Dat hout entie steene in dien, also Abacuc beschrijft, dat si recht roepen sullen ute den ghestichte vanden huisen daer in dat si ligghen sul-
 3296 len toten sondaers: Wee, u lieden, die maect u huisen ende uwe stede in zonden, dats te verstane ute ghiericheden, uut hoverden ende om uwe ghenoechten, die anders u lieden gheenen noet en sijn. Dat sonde leget in groten ghestichten ende in behaghelen huisen te doen makene ende te doen visierne, dat orcont wel die prophete Ysayas, die seget dat si vermalendijt sijn van gode die deen huis maken ende dander, ende den eenen acker voegen ende ghecrigen ane den andren uut ghiericheden, als of si alleene wonen wilden op eerderike ende al dat goet verswelgen. Dit
 3300 oercont oec die prophete Amos, die seghet dat got haet die hoverdichede van Jacob, dats vanden kerstinen volke, ende hare huise, dat sijn de ghene die hare huise uut hoverden ende om den creatueren te ghenoe-
 3304 gene verchieren doen ende om haer selfs ghenoechte, die bat schuldich waren gode te soekene ende te genoegen dan creatueren, hare consien-
 3308 cie te verchierne met doegden daer god in te wonenne beghert, dan hare huise met houte, met verwen, dier god niet en roect. Dus so scijnt wel

B 3274/7 cf. Luc. 16:19-31 3277/8 Apok. 6:12 3285/6 n.g. 3288/90 Sir. 5:2 3290/1 Sir. 5:4
 3295/6 cf. Hab. 2:12 3299/3301 cf. Jes. 5:8 3303/4 Am. 6:8

V 3273 vorseit: cf. 2757/9 3278 vorseit: cf. 2824/26 3282 gheseit: cf. vijfde teken, 2800/13 3299 visierne: spellingvariant van versieren

dat zonde leget of liggen mach in groten huizen ende behagelen te doen
 3312 maken, want so wiese maken uut ghiericheden, van goede si sijn ver-
 malendijt, ende so wiese maken uut hoverden of om den creatueren te
 genoeghen of om sijns selves solaes boven siere noet, si sijn van gode ghe-
 haet, also vorseit es | biden propheten. Dat orcont wel sente Bernaerd 35ra
 in eenen boec die hi maecte vanden cellen, ende dit vintmen oec in i boex-
 3316 ken datmen heet *Summa de viciis*.

Dat gout, dat zilver ende andere rijcheden sullen die sondaers oec
 wroegen ten utersten daghe vore dansichte gods, in dien dat sise quali-
 ke vergadert hebben, onghetrouwelijc den ermen ghedeelt hebben,
 3320 ende swaerlike ter verdoemenissen van harer sielen – daer si qualike
 ghecreghen waren – onthouden hebben. Hier af seit sente Jacop in sine
 epistele tote desen ghierigen: Uwer lieder rijcheden sijn worden ver-
 3324 rot, ende uwer lieder gout ende silver es roestich worden, dats te ver-
 stane dat sire gode mede verbolghen hebben, entie roestichede sal or-
 conscap gheven van u lieden, ende wroegen u dat ghi die gramscepe
 gods op u lieden vergadert hebt. Want den loen van uwen werclieden
 die ghi hem onthouden hebt, die fraude ende dat onghelijc dat ghi oec
 3328 anders andren ghedaen hebt, die roepen tot gode wrake, ende god
 heeftse ghehoert.

Dus so sullen recht alle dinghen den zondare wroeghen ten utersten
 daghe, beide god selve ende die creatueren, also vorseit es. Ende dat es
 3332 wel recht, want ghelijc dat i leerare seit: Ghelijc dat wi alle dingen heb-
 ben die ons beroeren te gode te comene ende bewisen, also selen wi
 alle dingen hebben die ons wroegen sullen, op dat wire ons niet toe en
 bekeeren. Wel so es dan dit vonnisse onsienlijc allen menschen sculdich
 3336 te sine, bi deser redenen vorseit ende bi eenre ghemeenre redenen, van
 allen desen recht die sente Augustijn seit, sprekende vander vreeseli-
 chede ende ontsienlichede vanden daghe vanden vonnisse aldus: O hoe
 nauwe sijn die weghe vanden quaden ten utersten daghe. Want boven
 3340 hem lieden sal sijn die oerdele, dats god, seere wreet ende gram, on-
 der hem lieden die helle ontdaen, buiten hem lieden die werelt ber-
 nende, ter rechter hant van hem lieden die viande uter hellen sonder
 ghetal, diese ten tormenten waert trecken sullen, in hem lieden die
 3344 consiencie diese wroeghen sal, bi hem lieden alle heilighen, alle zaligen
 die de sentencie vanden juge verbeiden ende approberen | sullen, ende 35rb
 alle quade ende vermaledide die de sonden vanden sondaers kennen
 sullen. Dese keytvighe sondare aldus bevaen, werwaert sal hi moghen

B 3316 referentie aan Peraldus n.g. 3322/9 Jak. 5:2-4

V 3331 vorseit: cf. 3137/41, 3247/52 3333 bewisen: 'aanwijzen, doen zien' 3336 vorseit: cf. 3332/5

3348 vlien? Als of hi wilde segghen: newerwaert. Hine sal niet moghen luscen, ende vore ogen te comen es hem te swaer. Ay, hoe vele sijn dulle menschen die hier om niet en pensen, ende al pensen sire omme, die uter vreesen van desen vonnisse hare zonden niet en laten maer op
 3352 haer rijcheit ende op haer groetheit van stade verlaten, ende biden weelden van haren lichame ende bider ghenoechten van haren zinnen daer si in verbroken sijn, om den dach van harer doot niet en pensen, hare salicheit te werkene niet en ghedencken, ende die gerechtigchede
 3356 vanden vonnisse goeds niet en ontsien. Van dustane dullen menschen spreect sente Bernaerd aldus: Wat sullen dan, dats in die wile vander doet, helpen rijcheden, weelden ende eere die de mensce bi sinen tiden in eerderike ghehadt heeft. Die rijcheden en sullen niet lossen vander doet, die weelden en sullen niet lossen vanden wormen, no die eere en sullen niet lossen vanden stancke.

Hoe die hemel ende deerde, dat sijn die planeten entie elementen, na den vonnisse sullen worden vernieut ende ghesuvert

3364 Also Albertus seit, als dat uterste vonnisse sal sijn ghedaen ende die zondare ute eerderike sal sijn gheweert ende inden afgront der hellen sal sijn ghesteken, te meerre bliscap vanden ghebenendiden ende te meerre pinen vanden vermalendiden, so sullen die hemele, dat sijn die
 3368 planeten entie sterren die onder den hemel sijn, haren loen van dat si den mensche ghedient hebben, ontfanen van gode ende worden vernieut, entie eerde, dat sijn die IIII elementen die boven der eerden sijn, worden ghesuvert.

3372 Hoe dit te verstane es, beide van planeten hoe si sullen worden vernieut ende vanden elementen hoe si sullen worden ghesuvert, dat verclaert wel die selve lerare Albertus, ende seit: Die hemele, dat sijn die planeten entie sterren, dat en es anders niet dan dat si nemmermeere
 3376 sullen beroeren noch op gaen no onder gaen, ende dat si vele meer claerheden ontfanen sullen. Also die Meester van Sentencien | seit ende
 3380 stille, also die prophete beschrijft Abacuc, in hare stede daer si ghescepen waren van gode, dats de zonne int oesten entie mane int westen. Ende dats daer om, also die meesters segghen, dat si dien vermalendiden die onder deerde sijn, in die tormenten vander hellen niet beschi-

35va

B 3364/71 Also Albertus – ghesuvert] cf. CTV, lib. 7, cap. 20 – ed. p. 249 3372/7 Hoe – sullen] CTV, lib. 7, cap. 20 – ed. p. 250 3378/84 Die zonne – sullen] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 48, cap. 5 – ed. p. 547, nr. 279 3378/80 cf. Hab. 3:11

V 3348 *niewerwaert*: ‘nergens heen’ 3348/9 *luscen* (*luusscen*): ‘zich schuilhouden’, vooral Vlaams

3384 nen no eneghe clærheit gheven sullen. Dese planeten entie sterren sul-
 len dan meerre clærheit ontfaen, want also die Meester van Sentencien
 seit ende andre meesters uten woerde vanden prophete Ysayas, dan so
 3388 sal die mane also claer schinen als de sonne nu doet, ende dan sal die
 zonne sevenwerf clarer schinen dan si nu doet. Dat sal sijn also claer
 als i scheen Adame, onsen vader, eer hi dierste zonde dede. Want, also
 die Meester van Sentencien seit ende andere meesters, bider ierster
 3392 zonden van Adame so was vermindert dat licht vander zonne, vander
 mane ende vanden sterren, maer na den dach vanden vonnisse, als die
 sonde niet meer sijn en sal entie sondare inden afgront vander hellen
 gheworpen sal sijn, dan sal die sonne haren loen ontfaen van dat si den
 3396 mensche gediend heeft, ende hebben weder haer clærheit die si eerst
 hadde al si van gode gheschepen was, dats die clærheit van vii daghen,
 ende dan saelt altoes dach sijn. Want also vorseit es: Eerderike sal sijn
 al slecht, entie sonne en sal niet ondergaen.

Ende also Albertus seit dat die eerde sal worden ghesuvert, dats te
 3400 verstane niet alleene deerde, dat donderste element es, maer dwater,
 de lucht ende tfier, die boven der eerden sijn, die de andre elementen
 sijn, gelijc datmen biden hemele verstaet die sterren entie planeten die
 3404 onder den hemele sijn. Want also hi seit: Die eerde sal sijn claer geli-
 ke den cristale. Die lucht sal sijn suver, want het en selen gheene win-
 de sijn, no gheene regene, no dau, no haghel, no snee, no donder, no
 blixeme. Dat vier ende dat water sullen oec worden suver, want in dat
 vier sal dan nemmeer hitte sijn no int water coude. Mar die hitte van-
 3408 den viere ende dat coude vanden watre, ende al dat onedel, grof,
 eerdsch, deemster, | vuyl ende onsuver es in allen elementen, dat sal
 dalen inden afgront der hellen, te meerdren tormente vanden verma-
 lendiden. Nochtan sullen die iiii elemente bliven ende niet tegaen in
 3412 hare substantie ende in haer wesen, ende in dat vier sal bliven claer-
 heit ende schijnte ende doersienicheit. Dus so *sullen die hemele, dat
 sijn die sterren entie planeten die onder den hemel sijn, worden ver-
 nieuut, ende deerde, dat sijn die iiii elementen, daer af dattie eerde
 3416 donderste es, worden ghesuvert te meerre bliscap vanden goeden ende
 te meerre tormente vanden quaden. Ende dit eest datmen verstaet
 ende anders niet biden woerde vander heiliger scriftueren: Die heme-

35vb

B 3384/97 Dese planeten – dach sijn] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 48, cap. 5 – ed. p. 546-547, nr. 279
 3386/8 Jes. 30:26 3399/3419 Ende also – vergaen] cf. CTV, lib. 7, cap. 20 – ed. p. 250 3418/9 Mat.

K 3413 sullen] B G 1479, sijn W

V 3397 vorseit: cf. 2832, 3374/9

le entie eerde sullen vergaen.

3420 Na dat uterste vonnisse en sal nemmermeer vier van purgatorien
sijn. Want also die Meester van Sentencien seit, het en sullen dan voer-
dane maer 11 steden sijn: die eene gods die andre des viants, die eene
vanden goeden, die andre vanden quaden, ende in beiden die steden
3424 sullen engle ende menscen sijn. Die goede en sullen niet willen zonde
doen, die quade en sullen niet moghen zonde doen. Ende negheen van
desen beiden en sullen nemmermeer moghen sterven, maer si sullen le-
ven moeten ewelijc metter sielen ende metten lichame, salichlike in
3428 dat ewelike leven of onsalichlike in die ewelike doet. Ende in beiden
desen steden es deene hoghelikere gheloent dan dandre, of swaerlike-
re ghetorment dan dandre, na dat si, in eerderike wesende, deene meer
dogheden ghedaen heeft dan dandre, ofte meer sonden ghedaen heeft
3432 dan dandre, of met penitencien of met doghene meer van sinen zonden
ghesuvert heeft dan dandre. Want also onse heere selve belijd in de-
wangelie: Ghelijc dat int huis mijns vader sijn vele woningen, dats int
ewelike leven, dier gelike sijn vele manieren van tormenten in die ewe-
like pine. Nochtan sullen si alle die ewelike bliscap besitten of die
3436 ewelike pine moeten ghedogen. Van desen vele manieren van pinen
ende van vele manieren van bliscepen suldi vinden hier na volghende.

3440 *Van desen pinen vander hellen, ende waerbi datmense sculdich es te
vliene |*

Ghesien vore wattie mensce sculdich es te doene ende wat te latene,
hoe hi uten sonden mach verrisen te gratien, hoe hi sculdich es te le-
vene ende wat hi sculdich es tontsiene, nu volcht te wetene, also vore
3444 belovet es, wat hi sculdich es te vliene, ende dat sijn die pinen vander
hellen. Want ghelijc dat elc goet mensce sculdich es te begherne dat he-
melsche lantscap, dat sijn die ewelike bliscepen van hemelrike, die loen
die god belovet heeft den zaligen – want, also sente Gregorius seit, god
3448 heet datment begheren soude –, also ghelijc es elc sculdich te vliene die
wrake gods, dat sijn die ewelike pinen vander hellen, die hi worpen sal
op die quade. Dese pinen vander hellen, also ghi hier na horen sult, es
elc mensce sculdich te vliene ende te pensene om vi saken.

3452 Eerst, om dat daer es 1 ewelike *scede uten gheselschap der salighre.
Hier af seit sente Jan Ghuldemont aldus: Dat gaet boven alle pinen der
hellen, daer men des ewelijcs goeds, dwelke die mensce hadde moghen
ghebruiken int gheselschap van allen zalighen, ewelike derven moet.

B 3420/37 Na dat – ghedoghen] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 48, cap. 5 – ed. p. 547-548, nr. 280
3434 Joh. 14:2

K 3452 scede] G 1479, stede B W

3456 Anderwerf, om dat daer es een ewelijc beroven vanden bescouwene
 gods, twelke, also sente Jan Guldemont seit, swaerre es te verdraghe-
 ne dan alle die pinen vander hellen. Want al waren dusentich hellen,
 3460 sone waren alle die pinen van dien hellen niet so swaer alst es gheval-
 len te sine uten aenscouwene vander bliscepen der jegenwoerdichede
 gods ende van Cristus ghehaet te sine, ende te horen van hem dat swa-
 re woert der ewangelien: Ic en kenne u niet.

3464 Derdewerf, om dat daer es 1 vreeselike woninghe. Dat beschrijft Job,
 die seit dat in dien kerker der hellen en es gheen ordenancie, maer daer
 woent eene ewelike vreeselicheit.

Vierdewerf, om dat die vermalendide daer selen moeten sijn onder
 de bande vanden vreeseliken vianden ende die sullen moeten sien, en-
 3468 tie vermaledide sullen daer oec, also Ysayas die prophete beschrijft, on-
 derlinge mallic andren vervaerlic ende vreeselijc sijn taenscouwene.
 Want haer lieder aensichten sullen sijn al verbrant ende swert ghelijc
 enen potte die verbernt es. Dattie viande daer sijn vreeselijc taenscou-
 3472 wene dat | proeftmen wel bi gheliken. Want na dat 1 viant uter hellen
 so vreeselijc nu es, die men nochtan niet sien en mach, hoe vervaerlijc
 ende hoe vreeselijc sullen si daer sijn sonder ghetal ende daer mense sal
 moeten sien in haer propre figure.

36rb

3476 Vijftewerf, om dat daer sal sijn ewicheit van pinen. Dit staet wel
 gheproeft in dewangelie van sente Matheeuse, daer hi seit: Dijn we-
 dersake sal di geven inden handen vanden *juge, dats die sonden sul-
 len di gheven in die hande van <Cristus, also sente Augustijn expo-
 3480 neert, ende Cristus sal di gheven inde handen van> sinen dienre, dats
 in die hande vanden ingele, entie sal di worpen inden kerker. Ende
 voerwaer, ic seg di, daer ute en suldi niet comen tote dier tijt dattu den
 utersten vierlinc vander scult van dinen zonden suls hebben vergou-
 3484 den. Ende dats te verstane also die glose seit: nemmermeer. Want sen-
 te Augustijn seit: Waer mede souden si dan daer die scult ghelden van-
 den zonden, die dan daer niet hebben en sullen no stede, no tijt, no
 wile van berouwenissen, no van correctien, no van levne? Dus so sal
 3488 daer in die helle zijn ewicheit van pinen, ende dat sal zijn, also Alber-
 tus seit, bi vele redenen. Eerst bi dier redenen, om dat die sondare heeft
 enen ewighen quaden wille. Want hi wilde wel ewelike in die ghe-
 noechte vanden zonden liggen, ende daer bi eest recht dat hi ewelike

B 3462 Mat. 25:12 3464/5 Job 10:22 3468 n.g. 3477/83 cf. Mat. 5:25-26 3487/9 Dus so – rede-
 nen] cf. CTV, lib. 7, cap. 21 – ed. p. 251

K 3478 iuge] B G 1479, ingele W 3479/80 Christus – van] B G 1479, om. W

P 3457 swaerre: hs. sw'rrre

3492 over die sonden si ghepijnt. Anderwerf, om dat de ghene die verdoemt
sijn van dien zonden nemmermeer en sullen hebben warachtighe be-
rouwenisse, daer bi en sal god nemmermeer wederroepen die senten-
cie van sinen oerdele. Dit proeft hi oec bi meer redenen ende bi ghe-
3496 like aldus: Bi eenen tidelike cope so ghecrighet men i ewelijc recht van
besittene der dinc diemen cochte, ende bi eenre haestegher quetsueren
so comt de mensche in die langhe doet. Aldus ende bi andren gheliken
so proeft hi dat die zondare over die sonden die tidelijc sijn, sal moe-
3500 ten doghen pine ende tormenten in die helle die ewich selen sijn.

Ende sestewerf, so es die mensce sculdich te vliene die pine vander
hellen ende te pensene om die menichfuldicheit vanden pinen, beide
inden lichame ende in die ziele, ende vele te meer om dattie lichame
3504 metter sielen sal sijn verdoemt. Hier bi so wete elc dat ix sijn pinen, die
de verdoemde sullen moeten ghedoghen ewelijc in die helle bi rechten
uten vonnisse gods, om dat | si in eerdrike tidelike ghenoechten socht-
ten ende sonde daden bi haren wille jeghen tgebot gods; inden lichame
3508 <IX> ende ix inder sielen, van welken ghi hier nu horen sult. Ende eerst
van den pinen na den lichame, ende daer na van den pinen na der sie-
len.

36va

*Vanden ix manieren van pinen die de verdoemde sullen moeten do-
3512 ghen in de helle, na den lichame sonderlinghe*

Also Albertus seit, ghelijc dat in die sondaren sijn versceedene ende
menichfuldeghe manieren van sonden, also sullen in die verdoemde
sijn versceedene manieren van pinen.

3516 Deerste es eenen noet van hongere ende van dorste, die nemmer-
meer ghebetert en sal worden. Hier af spreect die prophete Ysayas in-
den persoene van gode op die ghene die jeghen den wille van hem son-
de ghedaen hebben ende also sine cnapen niet gheweest en hebben,
3520 aldus: Mine knapen sullen eten ende ghi selt honger hebben; mine cna-
pen sullen drinken ende ghi selt dorst hebben. Desen noet van hon-
ghere ende van dorste en sal niet gebluscht worden, also in dewange-
lie beteekent staet biden riken, vrecken man die in de tormenten vander
3524 hellen was, ende daer hi niet en mochte ghecrigen van gode i dropel
waters ter vercoelten van siere tonghen. Dese pine sullen de verdoem-
de in de helle moeten ghedogen met rechte, also sente Gregorius ex-

B 3513/5 Also Albertus – pinen] CTV, lib. 7, cap. 22 – ed. p. 251 3520/1 Jes. 65:13 3523/5 cf. Luc.
16:19-31

K 3508 IX] 1479, om. B G W

V 3525 ter vercoelten: 'ter verkoeling'

3528 poneert vanden selven riken man: In de helle was den riken man van gode 1 klein dinc ontseit met rechte, dat was 1 dropel waters, die in eerdrike wesende den ermen een klein dinc, dat was eene crume broeds, sonder sinen noet ontseide.

3532 Die ander maniere van pinen inden lichame es stanc die onverdrachelijc es. Desen stanc beschrijft wel sente Jan in Apocalipsis, daer hi seit van vele manieren van sondaers wat wraken si hebben selen, ende seit aldus: Haerer lieder deel sal sijn in bernende viere ende in sulfre, dwelke solfer stinct alsment int vier worpt. Dat si daer desen stanc sul-
3536 len moeten doghen es wel recht, also die leeraers segghen, want die in eerdrike inden stanc van onzuiverheden met groter ghenoechten *leveden, die selen inden stanc vander bernender hellen worden ghepijnt.

Die derde maniere van pinen es vier datmen niet blusschen en mach,
3540 ende worm die niet versterven | en mach. Dit beschrijft die prophete Ysayas in dechterste van sinen boeke, daer hi seit hoe die salighe zien selen die verdoemde, beide vore den doemsdach ende daer na, om dat si verbliden selen dat si dien swaren pinen bider gracen van gode ont-
3544 leden sijn, ende spreect aldus van dien pinen: Haer lieder worm en sal niet sterven, ende haer lieder vier en sal niet ghebluscht worden. Also Albertus seit: Dese worm die niet sterven en sal moghen, dats begriip van consiencien, dat ewelijc die ziele wroeghen sal van sonden, ende
3548 hem selven na der sielen ende na den lichame werdich vanden eweliken tormente. Ende anders, also hi seit, so en sal daer gheen worm sijn den lichame bitende, want na den doemsdach so en sal gheen dier weder levende worden no verrisen dan alleene de mensce. Dese pine van
3552 viere ende van wormen sullen die vermalendide dus moeten doghen met rechte, also die leeraers segghen. Want met rechte so word hi daer metten eweliken viere ende metten eweliken wormen ghetorment, die hier in eerdrike in hem lieden metten viere van ghiericheden ende van
3556 nide bernende was, ende sinen evenkersten metten worme van gramscepen ende van hatien ende met bedriege bitende was.

Die vierde maniere van pinen es deemsterhede die men tasten mach. Dat daer die deemsterheden selen sijn, dat oercont Cristus selve, daer
3560 hi in dewangelie heet sinen dieners dat si den ghenen die te siere feesten comen was, ende niet ghecleed en was metten cleedren der feesten, dats met dogeden, worpen soude in die uterste deemsterhede. Ende

36vb

B 3544/5 Jes. 66:24 3545/49 Also Albertus – tormente] cf. CTV, lib. 7, cap. 22 – ed. p. 252
3554/5 Apok. 21:8 3560/2 cf. Mat. 22:11-14

K 3537 leveden] *B G* 1479, levende *W*

V 3546 *begriip* (*begrip*): ‘verwijt, beschuldiging’

3564 dat daer deemsterheden sullen zijn, dat orcont sente Gregorius wel,
 die seit: Tvier vander hellen heeft hitte, maer en heeft gheen licht. Dat
 die vermalendide in die deemsterheit sullen worden gheworpen, dat es
 wel recht, want die in eerdrike uut verblentheden van sinen zonden
 3568 ende van tideliken goede der werelt niet en rochte te siene noch te ken-
 nene die waerheit gods, no te ontfane no te levne die heilige gebode
 die hi geleert heeft, het es wel recht dat hi in die helle uter kennissen
 van sijns selfs zonden dat ewige goet van bliscpen dat god selve is,
 3572 niet en sal moghen sien, maer in die uterste deemsterhede, dats, also
 Albertus exponeert, in een | ewich beroven der glorien, dats der bli-
 scepen goeds ende des aenscouwens vanden ghebenendiden aensichte
 gods, sal worden geworpen, ghelijc dat [si] bider sentencien van Cris-
 3576 tus, den hoghen coninc van glorien, vore gheproeft staet, ende inden
 andren boec der biblen biden coninc van Egipten ende sinen volke, die
 dat woerd goeds niet ontfanen en wilden, no dat ghebot goeds niet vol-
 comen en wilden, van gode metter plaghen van deemsterheden die
 3580 men tasten mochte III daghe lanc gheduerende gheplaecht waren, wel
 voerteekent staet.

37ra

Die vijfte maniere van pinen es die bernende bande daer si in ghe-
 bonden sullen sijn. Dit staet gheproeft in die selve ewangelie, daer
 3584 Cristus, die hoghe coninc van glorien, heet sinen dienres dat si de ghe-
 ne die niet verchiert en hebben geweest nu met dogheden hier in eer-
 derike handen ende voeten te gader ghebonden sullen worpen in die
 uterste deemsterhede, daer af vorseit es: Daer sijn sal weeninghe van
 oghen ende criselinghe van tanden. Ende dat si daer ghebonden sullen
 3588 sijn, dats wel recht, want, also die lerars segghen, die in eerdrike al haer
 lede ende hare zinne hadden ghereet ende ontdaen ten sonden, die sul-
 len met rechte in die ewelike tormente met al haren leden gebonden
 sijn in viereghen ketenen.

3592 Die seste maniere[n] van pinen sijn die slaghe die si sullen moeten
 ghedogen ende onfaen vanden vreeseliken tormenters diese in alle
 manieren swaerlijc sullen pinen, in wies hande Cristus die verdoemde
 3596 ghegheven heeft, also in dewangelie es bescreven. Van desen slagen
 sprect die wise man inden persoene vander bekennissen gods: Den li-
 chamen der dulre sijn bereet die hamere diese slaen sullen, dats den
 sondaers, ende dats wel recht. Want die andren slaet ende cracht doet

B 3571/74 also Albertus – geworpen] cf. CTV, lib. 7, cap. 22 – ed. p. 252 3576/80 cf. Ex. 10:21-23
 3582/7 cf. Mat. 22:13-14 3595 n.g. 3596/8 Spr. 19:29

K 3574 dat] B G 1479, si add. W 3592 maniere] B G 1479, manieren W

V 3567 rochte: cf. 3425 3586 vorseit: cf. 2808/9

in sinen lichame sonder recht, dat hi gheslegen worde ende anders ghe-
3600 torment dat wijst wel recht.

Die sevende maniere van pinen die daer sijn sal, es grote coude. Dit
staet wel beteeckent in dewangelie, daer vorseit staet dat in die tormen-
ten der hellen sal sijn criselinghe van tanden ende weeninge van oghen.
3604 Want criselinghe van tanden comt uten coude ende weeninge van ogen
comt uten rooke. Dus so scijnt wel dat daer sijn sal grote coude ende
hitte. | Ende dat beschrijft wel Job die seit: Van den oppersten coude
sullen die viande die vermalendide worpen in die upperste hitte. Ende
3608 dat si grote ende onverdrachlike coude sullen moeten dogen ende wee-
ninghe es wel recht, want die in eerdrike uut vercoutheden van haren
quaden wille *versteeft hebben gheweest om iet goeds te werkene, met
rechte selen si ute dien doghen grote coude inden lichame ende crise-
3612 len metten tanden; ende met rechte sullen si daer weeninghe hebben
ewelike die hier in idelheden hebben ghehadt tidelike genoechte. Dit
beschrijft sente Jan in Apocalipsis.

37rb

Die achtende maniere van pinen es dat sweert dat se doersniden sal.
3616 Ende dats dat sweert vander sentencien gods, daer af dat god selve
sprect bi sinen prophete Moyses, als vander *wrake daer hi seide aldus:
Mijn sweert sal doersniden haer lieder vleesch. Ende dats wel recht,
want het es dat vonnisse ende dat woerd gods uter ewangelien dat niet
3620 lieghen en mach. Dit slaen metten sweerde dats te verstane met wape-
nen of metter tonghen. Also die prophete beschrijft: Die tonge vanden
quaden es ghelijc eenen sweerde, hi sal dorslegghen worden met eenen
sweerde, dats te verstane, niet alleene metten sweerde vander wraken
3624 der werelt, want dier wraken ontgaet hi bi wilen, maer oec metten
sweerde der wraken gods, die niemen en mach ontgaen also vorseit es.

Ende die neghende maniere van pinen die de verdoemde sullen
moeten doghen in de helle na den lichame, es eene vergaderinghe van
3628 menechten ende van diversen contrarien pinen teenengader, ghelijc
datmen siet diverse tempeeste vallen teenengadere van dondre, van
blixeme, van haghele, van snee. Hier af staet bescreven in den zouter
aldus: Dat vier, die haghele, die snee ende dijs ende andre tempeeste
3632 sullen voldoen dat woert vander wraken gods. Hier bi sijn verstaen die

B 3602/3 Mat. 22:13-14 3606/7 cf. Job 24:7 3613/4 cf. Apok. 18 3618 Deut. 32:42 3621/3 cf. Ps.
63(64):3-4 3631/2 Ps. 148:8

K 3610 versteeft] *B G* 1479, verscheeft *W* 3617 wrake] *B G* 1479, sprake *W*

V 3602 vorseit: cf. 2808/9, 3586/7 3625 vorseit: cf. 3615/20

P 3629 tempeeste: hs. *teempeeste*; de tweede *e* geëxpungeerd.

menichfuldege diverse pinen die de vermalendide sullen moeten dogen
 daer teenen gadere. Ende dat sal oec wel recht sijn, want die alsi in eer-
 derike leveden jeghen gode, haren sceppere, in acoerde waren in son-
 3636 den metten vianden, jeghen hem lieden so sullen met rechte alle crea-
 tueren in acoerde sijn met haren sceppere, om dat met diversen
 tormenten daer met | den vianden te wreken over die sonden. Ende
 dese menichfuldeghe pinen sullen moeten doghen die ghene met rech-
 3640 te die hier haren evenkersten menigherande vernoy ende doghen, in
 haer ere of in haer goet of in haren lichame, hebben ghedaen met on-
 rechte. Van desen menigheranden pinen so spreect sente Gregorius wel
 hoe divers dat si sijn ende hoe contrarie aldus: In die helle sal sijn den
 3644 verdoemden die doet sonder sterven, dats einde sonder einde, ende alle
 ghebrec sonder ghebreken, ende dat, seghet hi, es wel recht dat sine
 doet in de helle leve altoes in pinen, wies leven in eerderike altoes doet
 was in sonden.

37va

3648 *Van ix manieren van pinen na der sielen sonderlinghe*
 Also int beghinsel van desen boeke ghescreven staet op 1, god heeft der
 sielen ghegheven III crachten – dats redene of kennisse, wille of beger-
 te, memorie of ghedenckenisse – dattie mensce metter redenen tgoede
 3652 ende tquade soude kennen, metten wille tgoede soude verkiesen ende
 begheren ende tquade vlien, ende uter ghedenckenissen eenpaerlike
 tgoede soude minnen. In allen desen III crachten der zielen so sijn die
 vermalendide ghepijnt, want in alle desen crachten en es hem lieden
 3656 daer gheene ordenancie, also Job beschrijft. Ende dats hem lieden pine
 hebben na der zielen <ongheordinert wesen in die crachten der zielen,
 ende daer ute in doghene comen.

Deerste pine nader sielen es die> ongheordeneerthede vander rede-
 3660 nen ende vander kennissen, want daer onder de verdoemde sal sijn be-
 donkerthede van redene. Want also sente Augustijn seit, daer en sal
 gheene minne sijn no kennisse van sinen evenkersten, want die co-
 ninghe entie heeren en selen daer van haren cnapen ghedient niet sijn,
 3664 die moeder en sal daer haer kint niet minnen, no dat kint en sal daer
 den vader niet eren. Ende aldus en sal daer gheene ordenancie sijn, no
 kennisse van redenen, no van enighen goede.

Maer als over dandre pine der verdoemdere na der zielen so sal daer
 3668 sijn verghetenisse van alder heiliger scripture. Want also sente Grego-

B 3654/6 cf. Job 10:22

K 3649 1] .j. W, .iij. B, ij. G, upt eerste capittel 1479 3657/9 ongheordinert – die] B G 1479, om. W

V 3634 want die als: 'want degenen die, toen zij...'

rius seit, met rechte sullen si der heiliger scrifturen daer vergheten, die si hier niet en wilden houden. Ende daer en sal sijn gheene kennisse van gode, no van enighen goede. Want also in dewangelie staet bescreven, die verdoemde sullen worden gheworpen in die uterste deemsterheden, <niet alleene metten lichame maer ooc metter zielen. Als in dien dat si niet alleene sullen worden *gheworpen in die demsterheide> | diemen tasten mach na den lichame, also vorseit es, maer in die uterste deemsterhede, dats buten den lichte vander kennissen van gode, vander heiliger scriftueren ende van allen goede.

37vb

Ende als over die derde pine vander zielen sullen si hebben kennisse ende ene ghedenckenisse van haren zonden. Ghelijc dattie wise man beschrijft: Dien bevreesden, dats dien verdoemden die altoes sijn in vreesen dat hem noch ergher ghescien mach, also ghi hier na horen sult, sullen comen in ghepensen ende in ghedenckenissen hare zonden. Maer hoe die verdoemde daer sullen moeten kennen hare sonden, die kennisse sal sijn ongheordeneert, want sine sullen daer hebben gheen berouwen van dien zonden, ende daer bi selen si daer eewelike wrake van haren sonden ontfæen, ende nochtan verlanesse van dien sonden aen gode niet ghecrighen. Want also sente Augustijn seit, om dat si in eerdrike wesende met werdiger penitencien dat eewelike leven niet wilden ghewinnen, so selen sie in die helle wesende hebben onnutte penitencie, also vorseit es wrake van haren sonden ontfæen, ende nochtan verlanisse van dien zonden aen gode niet ghecrighen. Want al hebben si dat bevoelen van dier wraken, si en hebben daer gheen verbetren van dien wille.

Hier ute volcht die vierde pine der verdoemdre in de *ziele, want uter ghedenckenissen van haren sonden ende uter ghedenckenissen van haren ewighen quaden wille, so sullen si kennen dat si sullen moeten sijn in ewicheden van pinen, eenpaerlike sonder ruste. Daer af dat sente Augustijn seit aldus: Ghelijc dat die zalighe hebben altoes goeden wille ende daer bi ewelijc rusten, also hebben die vermaledide altoes quade wille ende daer bi nemmermeer rusten. Van deser eenpareger pinen sonder rusten beschrijft David die prophete inden souter aldus: Si *lieden, dat sijn de verdoemde, hebben gepijnt int eewelike einde, nochtan so leven si noch int einde. Ende dats daer omme, also hi seghet, om datse de doet voet, die welke doet daer altoes leven sal,

B 3672/73 Mat. 22:13 3680/2 Wijsh. 4:20 3701/3 cf. Ps 72(73):17-27

K 3673/5 niet – demsterheide] B G 1479, om. W 3674 gheworpen] G 1479, gheroupen B, deest W 3694 ziele] B G 1479, helle W 3702 lieden] B G, beiden W, om. 1479

V 3675 vorseit: cf. 3558/62 3690 vorseit: cf. 3685/6

also vorseit es.

Ute deser vierder pine so volghet wel die vijfde, dats ute dien dat die verdoemde kennen dat si te rechte in ewicheden van pinen ewelike
 3708 moeten sijn sonder enige ruste eenpaerlike, so vallen si in een ewighe seerichede daer si eewelike in sullen moeten staen eenpaerlike sonder enich vertroesten. Van deser eenparegher seerichede | so spreect wel Job
 aldus: Opten verdoemden sal vallen alle seerichede, daer hi nemmer-
 3712 meer af vertroest en sal worden.

38ra

Die seste leghet in die ongheordeneerthede vanden wille, want jegen den wille ende jeghen die gherechticheit gods so sullen si willen niet sijn, ende in hem hebben vernoy van levne. Hoe dat die verdoemde
 3716 dan sullen hebben vernoy van levne, daer af so spreect wel sente Jan in Apocalipsis: In dien daghe selen si soeken die doet, ende si en selense niet vinden; si sullen begheren te stervene, entie doet sal vlien van hem lieden. Want het es wel recht dat die ghene wien god in eerdrike we-
 3720 sende deewelike leven presenteerde, ende niet ontfaen en wilden, dat si in die helle wesende die doet sullen zoeken, ende niet sullen mogen vinden. Want men ghemeenlike seit: Die niet en wille als hi mach, hine sal niet moghen als hi gerne soude willen.

Die sevende pine es nijt die si te gode waert ende te mallic andren waert hebben sullen onderlinge, dits ongeordeneerthede vanden wille. Hier af spreect de Meester van Sentencien ende seit, dat die verdoemde gode so haten sullen, dat si sullen willen dat hi niet en ware; ende si
 3728 sullen oec andren haten, want daer en sal sijn gheene minne, also vorseit es, maer si selen elc andren vloeken ende vermaledien: die vader sijn kint, om dat hi tsinen behoef dat goet qualic ghecreech dat hi hem laten wilde; ende dat kint den vader, om dat hi hem dat liet dat het
 3732 voert oec qualec onthouden ende beseten heeft.

Die achtende pine es versmaethede ende bescherenthede daerse die viande mede versmaden ende besceernen sullen, ende die verdoemde onderlinge hem selven. Dit spruit oec ute der ongheordeneertheden
 3736 vanden wille, want ute den ongheordeneerden wille so spruit die nijt, daer nu af vorseit es, ende uten nide so spruit dese versmaethede ende dbesceernen dattie vermalendide entie viande onderlinghe hebben. Dit es die gramscap die si te mallic andren waert hebben entie wrake van
 3740 dien nide, want die gramscap en es el niet dan wrake van dien nide, also vorseit es. Dat onder die verdoemde es die versmaethede ende tbe-

B 3711/2 n.g. 3717/8 Apok. 9:6 3726 plaats uit Petrus Lombardus n.g.

V 3733 *bescherenthede*: 'bespotting'; niet in MNW, afgeleid van *besceren*: 'bespotten' 3737 *vorseit*: cf. 3724/5

scernen ende dese gramscap, dat oercont wel sente Augustijn, daer | hi
 3744 scap. 38rb

Ende die neghende pine der vermalendider in die helle na der ziele,
 die spruit ute der ongheoordeneertheden vander memorien of vander
 3748 gedenckenissen. Want ghelijc dat die gedenckenisse es ghegheven den
 mensce van gode om dat hi tgoede dat hi metter redenen kent ende met-
 ten wille verkiest, metter ghedenckenisse vaste aen hem binden soude,
 waer bi dat hi altoes also in die minne van dien goede bliven soude also
 3752 vorseit es, also hebben die vermalendide ghedenckenisse, maer dats al-
 leene van dien quade, dats vanden sonden die si metten wille hebben
 vercoren, ende van dien wraken van dien sonden die si met redenen op
 hem kennen. Waer bi, also die Meester van Sentencien seit, dat si om
 gode niet en moghen denken, noch goeds ghedenken, ende also noch
 3756 vele min geminnen, want, also hi seit, der verdoemdre es so groot dat
 bevoelen vanden pinen, dat si els niewer omme sullen moghen denken
 no ghedencken. Ute deser ongheordeneerder gedenckenissen so spruit
 3760 die neghende pine na der sielen, dats eene vreese dat hem lieden noch
 meere of noch ergher pine mach ghescien. Van deser pinen so spre-
 ct onse heere selve bi sinen prophete Moyses inden vijften boec der bi-
 blen, daer hi sprekt vanden pinen der verdoemdre, ende seit aldus: Van
 3764 buiten salse sniden dat sweert ende van binnen die vreese. Dese vreese
 en es el niet dan wanhope, daer af dat sente Augustijn seit, dat in die
 helle onder die verdoemde es wanhope van allen goede.

Dus so sijn oec ix pinen der verdoemdre na der zielen, spruitende uter
 ongheoordeneertheden vanden crachten der sielen vorseit.

3768 Dats uter ongheoordeneertheden vander kennissen, so sal daer sijn
 onder die vermalendide bedonckertheit van allen redenen. Dats deer-
 ste pine van hem lieden na der sielen.

Daer sal sijn onder hem lieden verghetenisse vander heiliger scriftu-
 3772 re van gode ende van allen goede. Dats dandre.

Daer sal sijn onder die verdoemde eenpareghe ghedenckenisse van
 haren sonden. Dats de derde.

Ende uut deser eenpareger ghedenckenisse van sonden ende van ha-
 3776 ren quaden wille, so volchter noch ii, dats ute dien eewigen, quaden
 wille, | so volghet dat si moeten sijn in eewiger pinen sonder enighe
 ruste, ende dat sullen si op hem selven kennen. Dits de vierde pine. 38va

B 3754 plaats uit Petrus Lombardus n.g. 3762/3 cf. Deut. 32:25

V 3751 *vorseit*: cf. 3695/7 3767 *vorseit*: cf. 3748/65 3769 *bedonckertheit*: niet in MNW, hier 'verduis-
 tering, verwarring'

Ute der eenparegher ghedenckenissen van haren zonden ende ute
 3780 dien dat si kennen dat si met rechte dese ewighe pine sullen moeten
 doghen sonder enich rusten, so volgt dat si sullen moeten vallen in
 eene ewighe seerichede, daer si eenpaerlike in sullen moeten sijn son-
 3784 der enich verlaten ende sonder enich solaes. Dits de vijfte pine. Dese v
 spruten recht ute der onghoeordeneertheden vander kennissen of van-
 der redenen.

Ute der ongeoordeneertheden vanden wille so spruit dat si sullen
 hebben I vernoy van levene, dits de seste.

3788 Nijt te godewaert ende te malcandren waert. Dits de sevende pine.

Ende gramscap, dats versmaethede ende scoffierichede der viande te
 hem lieden waert ende die verdoemde te mallicanderen waert. Dits de
 achtende pine.

3792 Ende ute der onghoordeneertheden vander memorien, dats ute dien
 dat si goeds niet moghen ghedencken maer alleene der zonden die si
 hebben vercoren, ende ute dier pinen vanden zonden die si op hem lie-
 den kennen, so spruit die neghende entie leste pine der verdoemdre na
 3796 der sielen, ende dats wanhope van allen goede.

Vander helle ende vanden viere deelen vander hellen int ghemeene

Die helle, also die Meester van Sentencien uten prophete Abacuc
 meent te seggene, die staet onder eerderike, dats te verstane int neder-
 3800 ste ende inden afgront van eerderike, als in die stede daer alle vuilhede
 entie onsuverhede van eerderike ende van andren elementen te meere
 pinen vanden verdoemden dalen sal, also vorseit es. Dese helle es in IIII
 ghedeelt, also Albertus beschrijft.

3804 Dierste deel es de helle vanden eweliken verdoemden, daer af dat nu
 vore gheseit es. In[t] dit deel so es pine int ghevoelen ende scade in dien
 datmen daer nemmermeer dat ansichte gods en mach aenscouwen.
 Want also sente Gregorius seit, na den doemsdach en sullen die ver-
 3808 maledide die zaleghe niet sien, no gheene zalichede die god es, also wel
 vorseit es.

Boven dese helle so es dander deel, dats die stede vanden kinderen
 die jonc sterven ende niet ghedoept en sijn. Die hebben scade van dat
 3812 si dat ansichte gods nemmermeer aenscouwen en mogen, maer ne
 gheene pine en hebben si int ghevoelen.

38vb

B 3798 plaats uit Petrus Lombardus n.g. 3802/6 Dese helle – aenscouwen] cf. CTV, lib. 4, cap. 22 – ed. p. 147 3810/6 Boven dese helle – tiden] cf. CTV, lib. 4, cap. 22 – ed. p. 147

K 3805 In] *B G* 1479, int *W*

V 3802 vorseit: cf. 3407/10 3805 vore gheseit: cf. 3439/3510 3809 vorseit: cf. 3452/5

Boven dese stede so es dat derde deel, dat es dat vier van purgato-
 3816 rien. In dit vier es pine int gevoelen ende scade van datmen daer dat an-
 sichte gods niet aenscouwen en mach te enigen tiden. Van desen viere
 van purgatorien suldi vinden hier na.

Ende boven al desen steden, also Albertus seit, so staet dat vierde
 3820 deel der hellen, ende es gheheeten dat voerboech der hellen. Dit was de
 stat daer de heilighe vaders vander ouder wet in moesten sijn over de
 scult van onsen iersten vader Adame, toter tijt dat Jhesus Cristus, die
 ghebenedide gods zone, die scult met siere bitter doet selve gaut, ende
 3824 dese saleghen uut dien bande haelde der vianden ende dit deel der hel-
 len scoerde. Dese stede staet boven den andren vorseit, ende was ghe-
 heeten de scoot van Abrahame, om dat die heilighe vader Abraham
 vore die toecomste van Cristus daer in was. Maer nu es die scoet van
 3828 Abrahame gheheeten dat hemelrike, om dat Abraham nu daer es. In
 dit voerbouch wesende, so hadden die heilige vaders scade van dien dat
 si gode niet en mochten aenscouwen binnen dier tijt, maer si en had-
 den gheen bevoelen van pinen.

Vanden viere van purgatorien ende vanden suffragien, dats hoe men
 3832 *den ghenen geholpen mach die daer in zijn ter cortingen vanden pinen*
 Hoe datmen niet en weet te noemene die menichfuldichede vanden
 viere van purgatorien sonderlinge – want die staen alleene int kennen
 van gode, die alleene die groetheit vanden zonden ende vander berou-
 3836 wenissen kent, want uter groetheit vanden sonden so volgt die groet-
 hede vander pinen uter gherechtichede gods –, nochtan van dier groet-
 heit van dien pinen vanden viere van purgatorien, so sprekt sente
 Augustijn aldus: Dat vier van purgatorien, al en es het niet ewich, het
 3840 es nochtan so groet dat het gaet boven alle pinen die nie creatueren
 dogheden in desen levende, ende boven al den tormenten die oyt mar-
 telare[n] doghede om gods wille inden vleesce. In dit vier van purga-
 torien so moeten staen die zielen vanden ghenen, also sente Augustijn
 3844 seit, die lichtelike gevallen sijn | in dagheliken sonden ende roekeloos
 geweest hebben dit te beterne op eerderike, ende oec die ghene die in
 hoeftsonden hebben gheweest ghevallen, maer in desen tide van peni-
 3848 tencien die zonden met berouwenissen hebben beweent ende met war-
 achticheden hebben belyet, ende met eenen volmaecten meenene niet
 meer sonde te doene haer penitencie hebben ontfien, ende also die

39ra

B 3818/9 Ende boven – hellen] cf. CTV, lib. 4, cap. 22 – ed. p. 147

K 3841/2 martelare] B G 1479, martelaren W

V 3822 gaut (gelden): ‘betaalt’

zonden ghelaten ende inden state van penitencien ghetorden zijn, ende
 eer de penitencie al voldaan was entie smette vanden zonden vore dat
 3852 ansichte gods na der groette vanden zonden ende vander berouwenis-
 sen al ghesuvert was, van eerderike verscieden. Om dier redenen wille
 dat vore dat ansichte gods niet onsuvers comen en mach – want also
 die meesters segghen, also suver sullen wi moeten sijn eer wi sullen
 3856 moghen comen vore dat ansichte gods, als wi waren in dier tijt als wi
 inder vonten ghedoept waren, daer wi int ghelove van Cristus van al
 onsen zonden ghedweghen waren –, so sullen si also lange in dit vier
 van purgatorien moeten staen, tote die penitencie van dien zonden vol-
 3860 daen si ende die smette van dien sonden na de groette van dien zonden
 vore dat ansichte gods al si ghesuvert. Dat alle die smetten vanden zon-
 den ghesuvert sullen moeten sijn, dat orcont wel een leerare heet Ray-
 mundus, die seghet: God es ontfermich, ende hi es gherechtich.

3864 Ute siere groter ontfermicheit so verlaet hi die zonden al den ghe-
 nen diere berouwenisse af hebben ende hem te penitencien bekeeren,
 als in dien dattie peine entie scult vanden zonden die ewich was na die
 groette vander berouwenissen keeret in tideliker ende in vergancliker
 3868 penitencien.

Ende ute dien dat hi es gherechtich, so en machi die zonden niet la-
 ten onghewroken. Ende daer bi so moet die tidelike penitencie hier of,
 so watter ane ghebrecht om die smette vanden zonden te zuverne, int
 3872 vier van purgatorien dat verganclijc es, worden voldaan. Om dat het al
 ghesuvert moet worden so wat onsuver midsonden worden es, eer-
 men dat ghebenedide ansichte gods bescouwen mach, al heeftmen die
 gratie dat die sonden den mensce leet sijn, so machmen wel merken dat
 3876 elken mensce noetsakelijc ware dat | si hem van zonden wachten so si
 nerenstelijcsten mochten, dat si penitencie daden so si scerpelijcst
 mochten, ende doghen verdroeghen so si alder meest mochten in de-
 sen corten levne: so soudens si te min hebben te suverne int vier van
 3880 purgatorien eer si comen soudens ten eweliken levne.

39rb

Vanden suffragien

Also sente Augustijn seit, hens niet te loechenen dat die ziele vanden
 ghenen die van eerderike versceeden zijn, uter goetwillichede vanden
 3884 ghenen die leven uten viere van purgatorien worden verlicht, *met dat
 bi* hem lieden sacrificie, dats te verstane van missen, van bedingen,
 gode worden gheoffert ende aelmoesene in de kerke over hem worden

B 3882/3906 Also sente Augustijn – moghen] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 45, cap. 2 – ed. p. 523-524, nr. 260

K 3884/5 met dat bi] B G 1479, bi dat hi W

ghedaen. Maer wie si sijn dien de suffragien vander heiliger kerken en-
 3888 tie sacrificie vander missen, van bedingen ende aelmoesenen in hulpen
 ende in verlanissen vanden pinen <van> dien viere staen, dat seit sen-
 te Augustijn, dat sijn alleene die ghone die in dier tijt dat si in eerdri-
 ke leveden dat verdienden dat hem die suffragien vander heiliger ker-
 3892 ken na desen levne soude moghen helpen, ende dat sijn alleene die
 zalighe. Also sente Augustijn seit: Eenich staet van levne es in eerdri-
 ke so goet dat hi ne gheenen noet heeft van enigher hulpen na desen le-
 vne. Ende dit sijn de ghene die inden staet van volmaectheden hebben
 3896 gheleeft ende nu den loen vander eweliker bliscap van gode hebben
 ontfien. Dese en hebben gheenen noet vander suffragien vander hul-
 pen vander bede van hem lieden.

Een ander staet van levne es in eerderike so quaet, dat hem gheene
 3900 suffragie vander heiliger kerken, noch aelmoesene van vrienden helpen
 en mach, ende dit sijn de ghene die in sonden gheleeft hebben ende in
 zonden, ja, in hoeftsonden staende, sonder berouwenisse van eerderi-
 ke verscheeden sijn.

Maer een derde maniere van levne es in eerdrike wien die suffra-
 3904 gien vander heiliger kerken ende aelmoesene na desen levne helpen
 moghen. Ende dit sijn de ghene die niet al volmaectelijc en levenden in
 eerdrike, maer al vielen si te eneghen tiden in zonden, van dien zonden
 3908 stonden si af eer si van eerdrike verscieden ende bekeerden hem ten
 ghelove van Cristus, ende hebben die sacramente | van den ghelove
 ende vander heiliger kerken ontfien, ende als kindere der heiliger ker-
 ken haer penitencie begonsten doen, ende also voert also lange als si le-
 3912 veden in dat heilighe ghelove van Cristus met werken van minnen heb-
 ben volstaen. Dese moeten, over dat si in eerderike in penitencien niet
 volstonden so dat alle die smetten van dien zonden hadden geweest
 ghesuvert, also lange in dat vier van purgatorien staen, also vorseit es,
 3916 tote al die smetten van dien zonden ghesuvert zijn, eer si sullen mogen
 comen vore dat ansichte gods.

Over dese alleene so meent onse moeder die heilige kerke te bidde-
 ne die sacrificie vander heiliger missen ende andre offerande ende ael-
 3920 moesenen, als over haer kindere ende over de ghene die vanden gheta-
 le der zaligere sijn, gode te offerne uut minnen, in suffragien ende in
 hulpen, om ute diere swarer penitencien te helpen te verlichtene. Also

39va

K 3889 van] *B G 1479, om. W*

V 3915 *vorseit*: cf. 3853/61

P 3895 *volmaectheden*: *hs. volmaectheden*

sente Augustijn seit entie Meester van Sentencien orcont: Te vergheefs
 3924 so bidt men of so doetmen andere werken van ontfermicheden over
 die ghene die sonder dat ghelove van Cristus metten werken van min-
 nen ende sonder die sacramenten vanden ghelove van desen lichame
 3928 verscheeden sijn. Want die werken van minnen sijn teeken vanden
 ghelove, entie sacramenten tontfane es recht 1 pant ende 1 verdienen
 dien mensce diese werdelijc ontfact in desen levne, dat hem die suf-
 fragien vander heiliger kerken ende andere werken van ontfermiche-
 den in hulpen ende in mindernissen sullen staen van siere penitencien
 3932 na desen levne. Maer also die Meester van Sentencien seit, al doetmen
 enighe sacrificie of bedinghe of aelmoesene over de ghene die niet en
 sijn in desen levne, op datmense doet over de ghene uut minnen daer
 men af hopen mach ontfermichede gods, die goetwillighen dienst die-
 3936 men uut minnen doet en mach ongheloent niet bliven. Want doet-
 menne over die volmaecte die in die bliscap met gode sijn, al hebben si
 die bede vander heiliger kerken genen noet, so sijnt gode love; ende
 doetmenne over de quade, die in hoeftsonden sonder berouwe doet
 3940 sijn, al helpt hi den doden niet, hi es enich solaes ende ghesterken in
 gracen den ghenen die leven, want over de zalighe bidt onse moeder
 die heilighe kerke. Maer dit ghetal der salighere ende dat heerre van-
 den volke gods, also beteekent staet in den iersten boec der biblen bi
 3944 Jacop die sine familie in drien deelde, es in III scaren ghedeelt.

Die 1 scare vanden here gods sijn die ghene die den | wijch vanden
 zonden in dese werelt verwonnen hebben, ende daer omme nu die cro-
 ne van gode ontfacen hebben vanden eweliken lone van hemelrike. Dit
 3948 sijn de zalige in hemelrike.

Dander sijn die ghene die noch in den wijch, dats hier in eerdrike,
 jegen die zonden ende jegen den viant stridende sijn met gode. Dit sijn
 de zalige die noch leven in eerderike.

3952 Entie derde scare vanden here gods sijn de gene die recht in desen
 wijch vanden zonden gevaen worden ende ghebonden moeten bliven
 tote dier tijt dattie scult entie lossinge vanden sonden, daer si over te
 wets ligghen, vol betaelt si. Dit sijn die zalige die staen int vier van pur-

39vb

B 3922/7 Also sente Augustijn – verscheeden sijn] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 45, cap. 2 – ed. p. 524, nr. 260 3932/41 Maer also – leven] cf. Petr. Lomb. *Sent.*, lib. 4, dist. 45, cap. 2 – ed. p. 524, nr. 260 3943/4 Gen. 48

K 3934 in desen levne] W, inden (in desen G) middelsten staet voorseit B G 1479

V 3945 *wijch*: 'strijd, veldslag' 3952 *here gods*: 'gods leger' 3954/5 *te wets ligghen*: 'borg staan'; cf. MNW *wedde*

P 3941 *gracen*: afkorting *gren* met bovengeplaatst horizontaal streepje.

3956 gatorien.

In teekene dat dit heerre gods aldus in drien ghedeelt es, also Ray-
mundus seit, so deelt die priester dat heilich sacrament vanden licha-
me ons heeren in drien deelen. Ende ghelijc dat die III deele sijn I li-
chaem ons heeren, also sijn die III scaren I heerre ende een volc gods,
3960 ende dit heet die heilige kerke. Maer een deel van deser heiliger kerken
heeft verwonnen, also vorseit es, ende dandre deel moet noch striden.
Ende om dat alle dese I volc gods ende eene heilighe kerke sijn, ghelijc
3964 dattie ghene die inden wijch noch staen ende jeghen die zonden stri-
den moeten, gheholpen willen sijn, also si wel noet hebben vanden
ghenen die verwonnen hebben, also ghelijc so eest wel recht dat si den
ghenen helpen die noch over de scult van haren sonden in dat vier van
3968 purgatorien ghebonden staen. Hier omme so sijn alle menschen die over
anderen bidden willen of offerande of aelmoesene geven willen, hem
sculdich te voeghene in eenen heilighen levne van gracen ende in eni-
chede vander heiliger kerken, dats buten hoeftsonde, waer bi dat si
3972 werdich sijn mogen enige offerande of bedinge of aelmoesene over
hem lieden te doene die gode ontfanclijc sijn mogen, want also in vele
steden bescreven staet: god en hoert die sondaren niet. Maer die wer-
delike bidden sal, also in dewangelie beteekent staet, hi moet sijn kint
3976 van gode ende gheestelijc dat kijnt der heiliger kerken. Want in hoeft-
zonden staende sonder berouwenisse en es niement kint der heiliger
kerken, ende also lange en mach hi niet ghehoert worden, no verdie-
nen vore gode also vele als eenen dach aflaets of perdoens, so wat pe-
3980 nitencien of aelmoesene hi anders dade. Dus so machmen den ghenen
helpen die in purgatorien sijn. |

*Vanden bliscopen van hemelrike int ghemeene ende waer bi dat men-
se sculdich es te begerne*

40ra

3984 Ten utersten ghesien I deel wat de mensche sculdich es te doene of wat
te latene, hoe hi uten sonden verrisen mach, hoe hi sculdich es te le-
vene, wat hi sculdich es tonsiene ende wat hi sculdich es te vliene, so
volgt wel hier te seggene van wat de mensce sculdich es te begerne.
3988 Dats vanden bliscopen van hemelrike die de lone sijn vanden saligen,
daer god alle menschen toe gheroepen heeft, die alle creatueren sijn
sculdich te begerne, die god alle menschen bewijst heeft. Dese bliscopen
der zaligre in hemelrike sijn menichfuldich ende groet. Dat dese bli-
3992 scopen van hemelrike, die lone der saligre int ewelike leven, sijn
menichfuldech, ghelijc dat die pinen vander hellen, die wrake der ver-

B 3991/4019 Dat dese – claerst sijn] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 49, cap. 1 – ed. p. 548–549, nr. 280

V 3962 vorseit: cf. 3945/8

maledidere in die ewelike doet daer af vorseit es, menichfuldich sijn,
 dat orcont wel de Meester van Sentencien, ende proeft metten woerde
 3996 dat onse heere Jhesus Cristus spreect in dewangelie aldus: Int huis mijns
 vader sijn vele woningen. Dats te verstane also hi seit: Ghelijc dat in de
 helle sijn diverse manieren van tormenten ende van swaren pinen den
 quaden, na dat elc in groten zonden, die 1 meer die andre min, van
 4000 eerdrike versceeden es – ende nochtan hebben si daer alle 1 ghemeen
 wrake, dats die ewelike doet entie ewelike pine –, also ghelijc so sijn int
 huis gods, dats in hemelrike, diverse manieren van loene, dats van bli-
 scepen, den zaligen enten goeden, na dat elc in eerdrike wesende deen
 4004 meer goeds uut minnen ghewrocht heeft dandre min, ende deen meer
 doghens minlike verdragen heeft, dandre min. Ende nochtan so heb-
 ben si alle inden wijngaert ons heeren ghewrocht, dat sijn de ghene die
 in doegden volstaen hebben, enen ghemeenen penninc, dats eenen ghe-
 4008 meenen loen, 1 ghemeen goet, dats deewelike leven. Want god selve es
 de penninc entie loen dies si alle ghebruken sellen, maer onghelijc also
 vorseit es. Want ghelijc dat die zalege alsi leven in doegden claerrer es
 deen dandre, also sal deen siele meer glorien hebben dan dandre; ende
 4012 dat deen lichame vanden saligen clarer sal sijn dan dandre, ende deen
 ziele meer glorien sal hebben dan dandre, dat proeven de meesters bi
 gheliken vanden sterren. Want gelijc dat deen sterre clarer es dan
 dandre, also sal deen lichame clarer sijn dan dandre. Want die | zalich-
 4016 ste ziele sal hebben den claersten lichame, ende dat sal sijn bi dien dat
 die zalichste siele alder naest gode sal sijn gheroepen, ende also gode
 alder naest sal aenscouwen, so sal de lichame vander salichster ziele
 alre claerst sijn.
 4020 Dus so hebben alle zalige 1 ghemeen goet ende 1 ewich leven dat si alle
 aenscouwen, dats gode selve, maer in claerheden scillen si na dat si naest
 gode sijn, ende dat comt ute dien dat si in eerdrike wesende meest ver-
 dienden. Maer hoe dat de salige lichamen in hemelrike deen meer claer-
 4024 heden heeft dandre min so de siele naest gode geroepen word ende also
 die glorie naest *aenscouwet, nochtan in bliscepen so sijn de zalige, also
 de Meester van Sentencien seit, alle ghelijc, want bi minnen die daer in
 elken sal wesen volmaect, so sal elc also zeere verbliden vanden goede
 4028 des anders als hi soude ofte hijt in hem selven hadde.

40rb

Dus so sijn die bliscepen van hemelrike menichfuldich, also vorseit

B 3996/7 Joh. 14:2 4014/5 cf. 1 Kor. 15:41 4020/8 Dus so – hadde] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 49, cap. 3 – ed. p. 552, nr. 282

K 4025 aenscouwet] B G 1479, ane staet W

V 3994 vorseit: cf. 3439/3510 4010 vorseit: cf. 3991/7

nu es int ghemeene ende <ghi> hier horen selt sonderlinge. Dese bliscpen der saligre in hemelrike sijn oec groet, ende dat orcont wel sente Augustijn, die seit aldus: In die hemelsce bliscepe daer en gebrect
 4032 niet, daer en es niet te vele, daer en es niet te luttel; buten dier bliscpen nes niet datmen begheren mach, ende van binnen es daer niet dat vernoyen mach. Want also sente Bernaerd seit, god es al in al, ende
 4036 daer *bi begert daer niement vordre dan hi heeft. Die salige selen meer bliscpen hebben na den doemsdach, als i haren lichame elc hebben sulen, dan si nu doen, also de Meester van Sentencien seit. Want also lange als i den lichame niet en hebben, so hebben si i natuerlic begheren
 4040 daer toe; ende in also velen als i begheren daer toe hebben, so sijn <si> recht vertraegt haer intencie in dat opperste goet, dat gode es, al te voeghene. Maer als die lichame sal sijn verresen ten jonxten dage, so sal hi gheglorificeert worden van gode, so dat hi sal sijn onsterfelijk; dan
 4044 sal die lichame metter sielen sijn ghelijc den inglen, dan sal die ziele den lichame ghebieden entie lichame en saelt niet wederseggen; ende dan die lichame die, in eerderike wesende, der zielen was i last, die sal haer wesen eene bliscepe ende i glorie. Want also Albertus seit: Ghe-
 4048 lijc dattie ziele nu, vanden lichame wesende versceeden, heeft i volmaecter leven dan met den lichame wesende also lange als die lichaem sterfelijk es, also ghelijc so sal die siele een | alre volmaecter wesen hebben als si weder ghevoecht sal sijn ane den lichame als hi onsterfelijk
 4052 sal sijn worden. Dus so selen de zalighe na den doemsdach meer bliscpen hebben dan si nu doen, want also Albertus seit, die ziele sal sonderlinge bliscap hebben vander glorificacie vanden lichame.

40va

Dese bliscpen van hemelrike, dier vele sijn, also ghi hier na horen
 4056 sult, es elc mensce wel sculdich te begerne ende te pensene om VII saken ende om VII beneficien die ter zaliger behoef bereet sullen sijn, daer die zalige af sullen verbliden.

Eerst so es die mensce wel sculdich te begerne die bliscpen van hemelrike ende te pensene om dat die zalige daer sullen verbliden, van dien dat in hemelrike es *vervulte van allen goede. Dit beschrijft die wise man inden persoene van gode sprekende aldus: Met mi sijn rijche-

B 4036/8 Die salige – Sentencien seit] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 45, cap. 1 – ed. p. 523, nr. 259
 4038/47 Want also – i glorie] cf. Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 49, cap. 4 – ed. p. 553, nr. 283 4047/54
 Want also Albertus – lichame] cf. CTV, lib. 7, cap. 28 – ed. p. 256 4062/3 Spr. 8:18

K 4030 ghi] *om.* B G W 1479 4036 bi] B G 1479, hi W 4040 si] B G 1479, *om.* W 4061 vervulte] B G, vervult W, vervultheit 1479

V 3991/7 4029 *vorseit*: cf. 3990/1

P 4062 Achter *persoen* staat een losse s.

den ende glorien, dats te verstane rijcheden die glorieus sijn ende vol
 4064 van eweliker bliscpen haren besittere makende sijn.

Anderwerf so es die mensce sculdich te peisene om die scoenheit
 van dier stede daer die zalige af sullen verbliden. Dese scoenheit leghet
 in tween, dats in die wijthede van dier stede ende in die vercierheit van
 4068 dier stede. Dat die stede van hemelrike wijt es, dat seit wel sente Bernaerd
 daer hi spreect: Die erve gods es men sculdich wel te begerne,
 want al besittense vele zalige die oec oer sijn van den rike, die stede en
 wordt daer niet te nauwre. Ende sente Gregorius seghet: Die erve der
 4072 saligre es hem allen eene ende elken alle, dats te verstane, alle die zalige
 besitten die erve gods alle al, ende elc al. Dit doet die subtijsheit vanden
 lichame der zaligre, daer ghi af horen sult hier na. Ende dat die stede
 van hemelrike verchiert es, dat orcont wel sente Jan in Apocalipsus.
 4076 Die scoenheit entie verchierte vander stat van Jherusalem, bider welker
 verstaen es die stat van hemelrike, daer beschrijft hi uten vertoghe
 gods bi gheliken die verchierte *met vele meer woerden, die al te ver-
 stane sijn gheestelike. Dat fundament van dier stat es van XII precieu-
 4080 sen steenen die hi daer noemt, entie stat heeft XII poerten, ende elke
 poerte haren enghel, ende in elke poerte vanden XII gheslachten van Israhel.
 Die stat heeft enen hoghen muer ende groten, entie muer | heeft 40vb
 XII fundementen, ende in elc vanden fundementen een lettre vanden na-
 men vanden XII apostelen. Die stat es viercant in wijtheden, in lancheden
 ende in hoecheden. Die stat entie straten sijn van zuveren goude,
 claer ghelijc den suveren glase. In die stat en es gheen tempel, want
 onse heere god selve almoghende es daer dien tempel. Die stat en heeft
 4088 gheenen noet datter sonne of mane scine, want die clarheit gods salse
 selve verlichten. Entie poerten van dier stat en sullen niet worden ghesloten
 bi nachte, want daer en sal gheen tijt nacht sijn. Die stat sal oec sijn
 scone ende verchiert, also die leeraers seggen, van alle manieren
 4092 van bloemen, ja, gheestelijc te verstane die wel rieken vore gode. Want
 daer sullen sijn appelkine wel riekende, gheestelijc te verstane in die inglen,
 bloeisel van wijngaerde in die patriarken ende in die propheten,
 claerheit in die apostelen, rosen in die martelaers, violetten in die confes-
 4096 soren, lelyen in die maegden ende goutbloemen in die religieuse, elken
 bi gheliken ghecompareert ende gheproeft bi der heiliger scriftueren,
 dwelke te lanc ware toe te bringhene. Maer vander scoenheit van
 deser stat van hemelrike so spreect sente Augustijn aldus int ghemeene:

B 4074/92 cf. Apok. 21

K 4070 oer (oor): 'erfgenaam' 4078 met] B G 1479, niet W 4081 vanden] G W, van dien de B, var. 1479

4100 O hoe scone es die stede, want die stede es in soetheden wel riekende,
int aenscouwen scone, int smaken soete, int tasten sochte, int rieken
bequamelic ende altemale begerlijc.

4104 Derdewerf es de mensce sculdich te peisene om dat daer es verse-
kerthede van volmaecten paeise. Dit beschrijft Ysayas die prophete al-
dus, sprekende inden persoen van gode: Mijn volc sal sijn in scoenhe-
den van paise. Ende in 1 andre stede aldus: Sijns paeis en sal gheen ende
worden.

4108 Vierdewerf om al dat blide gheselschap vanden zaligen, want also
sente Augustijn seit: Int huis des vader van hemelrike so en sal onder
de salighe gheenen nijt sijn maer 1 ewige minne, uuter welker elc ver-
bliden sal vans anders volmaectheden, also vorseit es. Dit staet wel be-
teekent in den derden boec der coninge bider coninginnen Saba, die in
4112 Jherusalem quam besien die wijsheit van den coninc Salomoene, die
sprac dese woerde: | Salich sijn uwe liede ende uwe cnapen die een-
paerlijc vore u staen ende horen uwen wijsheide. 411a

4116 Vijftewerf es de mensce sculdich te peisene om dat de zalighe in he-
melrike sullen hebben volle kennisse der godhede. Hier af sprect sen-
te Pauwels aldus: In eerdrike wesende so ne kent die mensce ne waer
gode ghelijc datmen 1 dinc siet in eenen spiegel, dats die ghelike van
4120 dier dinc, maer in hemelrike met gode wesende so sal hine kennen vol-
maectelike, ghelijc datmen 1 dinc kennen mach datmen siet aensichte
aen aensichte. Want also die Meester van Sentencien seit: Die zalighe
sullen alle kennen al datter godheit toe behoert. Want, also sente Ber-
4124 naerd seit, si sullen kennen des vaders moghentheit, des soens wijsheit,
des heilich gheest goetwillicheit. Ende aldus gode kennen, also in de-
wangelie bescreven staet, en es el niet dan ewelike met gode leven; ende
ewelike aldus met gode leven en es el niet dan gode volmaectelike ken-
4128 nen.

Sestewerf es die mensce sculdich te pensene om dat in hemelrike es
ewicheit van gebrukene gods. Hier af sprect sente Bernaerd aldus: Alle
4132 zalighe sullen gode sien in dat lantschap van levane – dats in hemelrike –
te haren wille; si sullene hebben te harer weelden ende si sullen sijns
ghebruiken te harer bliscpen; in ewicheden sullen si verhogen, in
waerheden sullen si blicken, in goetheden sullen si verbliden.

Ende sevendewerf es die mensce sculdich te pensene om dat die sa-
4136 lighe in hemelrike verbliden van dien dat si van gode daer toe vercoren
sijn, dat si de werelt versmaet hebben, der hellen ontvloen sijn, ende

B 4105/6 Jes. 32:18 4106/7 Jes. 9:7 4112/5 cf. 1 Kon. 10:8 4118/22 1 Kor. 13:12 4122/8 Want also
– kennen] Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 49, cap. 1 – ed. p. 1027-1028, nr. 435 4126 cf. Joh. 17:3

V 4111 vorseit: cf. 4026/8 4118 ne waer (*neware*): ‘slechts’

met gode gheglorificeert sijn. Maer dese glorificatie, dats de bliscap der
 4140 zaligre in hemelrike, sal ligghen na den doemsdach, beide inden licha-
 me ende in die ziele. Also Ysayas die prophete beschrijft: In hare lant-
 scap, dats in hemelrike, so sullen si, dats te verstane na den doemsdach,
 besitten dobbble bliscepe ende dobbble *stole van glorificacien, dats na
 4144 den lichame ende na der zielen. Want vore den doemsdach so hebben
 de zalighe ene *stole, dats die glorificacie entie bliscap na der zielen,
 maer na den doemsdach so sullen si hebben volle bliscepe ende volle
 glorificacie na der zielen ende na den lichame, | ende dits die dobbble
 *stole, daer Ysayas af seit also vorseit es. Van beiden desen *stolen,
 4148 dats vander glorificacien ende vanden ghiften van bliscepen, daer die
 salige entie zielen der zaligre in hemelrike van gode mede verchiert sijn
 sullen, dat so volcht nu te horene.

41rb

*Vanden ghiften van bliscepen daer de zaleghe in hemelrike van gode
 4152 mede gheglorificeert sijn selen int ghemeene*

Dese ghiften van hemelrike, also Albertus seit, sijn tweevoudich. Eenige
 behoren toe der zielen ende eneghe den lichame. Die der zielen toe-
 behoren, sijn enighe ghiften van gode daer mede dattie ziele der zaligre
 4156 aen gode als aen dat beghinsel van haren levne sonder enich middel ghe-
 voecht es. Ende also dese selve leerare Albertus seit, deser ghiften sijn
 III, dats kennisse, minne ende ghebruiken, ghelijc dat III crachte der ziele-
 4160 len sijn. Want bider kennissen selen si alle verstaen ende kennen des soens
 wijsheit, bider minnen des heilichs gheests goethede, ende biden ge-
 bruikene des vader moghenthede. Want also hi seegt, so sullen alle die
 zalige kennen ende sien al dat godlike wesen.

Die ghiften van bliscepen die den lichame der zaligre toebehorende
 4164 sijn, sijn eneghe ghiften van gode daer mede dattie lichame der zaligre
 haer <sielen als haren beghinsele van levne onderdanich sijn, waer bi
 dat die> ziele van harer bliscepe niet vertraecht en si. Ende also hi seit,
 4168 deser ghiften van bliscepen in den lichame sijn IIII, dats claeheit, on-
 ghedoghelijcheit, subtylheit ende cleenheit vanden lichame ende snel-

B 4140/3 Jes. 61:7 4153/7 Dese ghiften – ghevoecht es] cf. CTV, lib. 7, cap. 24 – ed. p. 253 4157/62
 Ende also – wesen] cf. CTV, lib. 7, cap. 25 – ed. p. 254 4163/75 Die ghiften – beroerlijc] cf. CTV, lib.
 7, cap. 28 – ed. p. 257

K 4142 stooelen] B G 1479, scole W 4144 stoole] B G 1479, scole W 4147 stoole] B G 1479, scole W
 stooelen] B G 1479, scole W 4165/6 sielen – die] B G 1479, om. W

V 4147 vorseit: cf. 4140/3

P 4142 stole: hoewel c en t vaak veel op elkaar lijken, moet hier en in de navolgende gevallen (4144/7) be-
 slist een c gelezen worden.

hede, gelijc dat IIII elementen sijn daer die lichame af ghecomponeert es. Want ghelijc dat dwater clær es ende doersienich, also sullen die lichamen der zaligre hebben clærheit; ghelijc dat die eerde is vast ende
 4172 omberoerlijc, also sullen si sijn ongedogelijc; ghelijc dat tvier es subtiyl ende licht, also sullen si sijn subtiyl, licht ende cleenich; ende ghelijc dat die lucht es beroerlijc, also sullen oec die lichamen der saligre snel sijn ende beroerlijc.

4176 Hoe dat dese leerare Albertus deser ghiften van bliscepen der zaligre en noemt maer VII, dats III der sielen ende IIII den lichame, also vorseit es, andere setter XIII, dats VII der sielen ende VII den lichame, ende dit mach wel staen te gader. Want die VII die Albertus seit, die
 4180 nemt hi int generael, | dats int ghemeene, maer andere leeraers diere XIII setten, nemense int speciael, dats in sunderlingen, als uten VII vorseit spruitende, also ghi horen sult.

41va

Want die VII die andre leeraers setten na der zielen sijn dese: wijsheit, vrienſcap, acoerd of eenichede, volmaecte mogenthede van al haren wille, volmaecte verſekerthede van allen goede, volle bliscap sonder enich gebreken, ende hoecheit van eren. Dese spruiten wel ute den
 4184 III die Albertus seit, die voernoemt sijn, want ute dien dat die zalige sullen hebben kennisse der upperster waerheit, also Albertus vorseit int ghemeene, so machmen wel seggen dat si sullen hebben wijsheit, vrienſcap ende acoert. Ende ute dien dat Albertus seit dat si sullen hebben I ghebruiken, dats te verſtane beide vander waerheit ende vander
 4188 goetheit die god es, so machmen wel segghen dat si sullen hebben, also andre leeraers segghen, volle bliscap sonder enich ghebreken, ende volmaecte verſekerthede van allen goede, volmaecte mogenthede van al haren wille, ende hoechede van eren, als uten ghebruikene der waerheit gods spruitende.
 4196

Entie VII ghiften van bliscepen der zaligre in hemelrike inden lichame, also andre leeraers seggen, sijn dese: ſcoenheit, weelde, onsterfelicheit, stercheit, ghesontheit, vriheit ende snelheit. Dese spruiten oec
 4200 wel uten IIII die Albertus seit, die voernoemt sijn, want ute dien dat die lichamen der zaligre sullen hebben clærhede, also Albertus seit int ghemeene, so machmen wel seggen dat si sullen hebben onsterfelike weelde ende ſcoenhede, also die andre leeraers segghen, sunderlinge. Ute
 4204 dien dat si sullen hebben onghedogelichede, also Albertus seit, so machmen wel seggen dat si sullen hebben sterchede ende ghesontheide. Ende ute dien dat si sullen hebben subtiylhede, so machmen wel merken dat si sullen hebben vrihede. Ende in dien dattie lichame der zali-

B 4176/8 Hoe dat – vorseit es] cf. CTV, lib. 7, cap. 25-28 – ed. p. 254, 257

V 4178 vorseit: cf. 4157/9, 4167/9 4188 vorseit: cf. 4159/60

4208 gre sullen hebben snelhede, so acorderen alle die leeraers, beide Alber-
 tus int ghemeene ende andre leeraers sonderlinge. Van alle desen ghif-
 ten van bliscepen, beide in de ziele ende inden lichame, suldi vinden nu
 4212 sonderlinge ende te gader, gheacordeert ende gheproeft bider heiliger
 scriftueren ende biden leeraers.

Vanden ghiften van bliscepen der zalighere in die ziele sonderlinghe |
 Dat die sielen in hemelrike sullen hebben volmaecte bliscepe, dat or-
 cont wel 1 heilich learare, heet Ancelmus, die seit aldus: Ne gheene
 4216 dinc sal sijn die onsculen sal mogen der kennissen vanden zaligen,
 want si selen hebben die conste van allen tonghen ende van allen crea-
 tueren ende de ghepeise deen vanden andren so sullen si openbaerlijc
 sien. Dese zalige sullen alle dingen, beiden die jeghenwoerdich sijn, die
 4220 leden sijn ende die te ghesciene sijn, alre menscen, beide in de helle of
 inden hemel, ende al haer lieder werken, goede of quade, volmaecteli-
 ke kennen. Want in die zonne van gherechticheden, dats in gode, so se-
 len si oec alle dingen sien. Dat dese volmaecte wijsheit spruit uter ken-
 4224 nissen der upperster waerheit, daer Albertus af seit also vorseit es, dat
 orcont sente Gregorius, die vraget aldus: Wat dinge eest dat die salige
 niet en sien of kennen, die den ghenen aenscouwen die alle dingen siet,
 dats gode die de waerheit es? Want gode sullen si zien in alle crea-
 4228 tueren ende alle creatueren in gode. Dese wijsheit der zaligre sal in el-
 ken sijn vele meer dan die wijsheit vanden coninc Saelmoene, daer af
 bescreven staet inden derden boec der coninge aldus: Die coninc Sael-
 mon es verheven boven alle coninghen van eerdrike, in rijcheden ende
 4232 in wijsheden, ende al eerdrike begert te siene ende te horene die wijs-
 heit van hem.

Dat die zielen in hemelrike onderlinge sullen hebben vriendschap, or-
 cont wel Ancelmus, die seit aldus: Met groter ende volmaecter vrien-
 4236 scepe sullen die vercorene in hemelrike vereenicht sijn, want in elken
 sonderlinge ende in allen ghemeenlike sal ene begerte van volmaecter
 minnen sijn. Dese vriendschap sal sijn so groet, dat god alle die zaligen,
 beide inglen ende menscen die hi verenicht sal hebben, minnen sal als
 4240 sine kindere, entie inglen sullen daer minnen alle menscen als hem sel-
 ven. Dat dese vriendschap spruit uut minnen, daer Albertus af seit also
 vorseit es, dat luidt wel ghelijc. Want minne werct vriendscepe, ende dat
 orcont wel ene glose vander heiliger scriftueren die luid aldus: In dat
 4244 opperste lantschap regneert alleene minne. Dese vriendschap der saligre in
 hemelrike onderlinghe sal vele meerder sijn dan die vriendschap | die was

41vb

42ra

B 4230/3 cf. 1 Kon. 10:23-24 4247/8 cf. 1 Sam. 18:1

V 4224 vorseit: cf. 4159/60, 4188

tusschen David ende Jonathas, daer af bescreven staet inden andren
boec der coninge aldus: Die ziele van Jonathas was verenicht metter
4248 sielen van David, ende hi mindene gelijc siere zielen.

Dattie zielen der zalige selen hebben acoerd ende enichede, dat or-
cont wel Ancelmus, die spreect aldus: Int lantschap der zaligre sal sijn
sulc acoert onder de zalege, datmer niet sal vinden enige smette daer
4252 discoert af sal moghen comen. Want niet minder acoert en sal daer sijn
onder die liede van Cristus, dats onder die zalige, dan men nu hier vint
onder die lieden van enen lichame die sterfelijc es. Maer te verstane
<es> vele meere, dat dit acoert spruit uut minnen, daer Albertus af seit
4256 also vorseit es. Dat orcont wel die Meester van Sentencien, die seit,
also vorseit es, dat elc van dien zaligen sal also seere verbliden vanden
goede des anders als of hijt in hem selven hadde. Dit acoert der saligre
sal sijn so groot, also sente Bernaerd seit, dat van allen inglen ende van
4260 allen menschen sal daer sijn eene bliscepe, eene werscepe ende i ghe-
meene sprake.

Dat die sielen der saligre in hemelrike sullen hebben volle bliscap
sonder enich ghebreken, dat orcont wel sente Gregorius, die seit aldus:
4264 Dan so es volmaectelike die cnape in die bliscap sijns heeren gheset als
hi in dat ewige lantschap in dat gheselschap der engle ontfaen es; ende van
binnen so verblijd hi vanden ghiften gods, datten van buiten gheene
dinc bedroeven en mach. Dese bliscap der zaligre sal sijn so groet, dat
4268 si sullen sijn so *omrinct vander bliscepe ende vanden goede gods van
buiten, van binnen, van boven ende van al omtrent, ghelijc dat die
visch es al int water, ende ghelijc dat yser als het gloeit alst es int vier.
Dat dese volle bliscepe spruit ute dien dat vorseit es, dat die zalighe
4272 sullen hebben i ghebruiken der goetheit gods, daer Albertus af seit also
vorseit es, dat orcont wel sente Bernaerd die spreect aldus: Waerlike,
dat es dupperste entie volmaecste bliscepe die niet van creatueren en
spruit maer vanden sceppere, dats van gode, want als mense besit, nie-
4276 men mach hem letten no | afnemen vanden ghenen diese besit. Dits wel
i ghebruiken der goethede gods.

42rb

Dat die salige sullen hebben versekerthede van allen goede, dat be-
lovet hem lieden god selve bi sinen prophete Ysayas, daer hi seit: [van]
4280 Hem lieden, dats den zaligen, sal wesen int ewelike leven versekerthe-

B 4256/8 Dat orcont – hadde] Petr. Lomb., *Sent.*, lib. 4, dist. 49, cap. 3 – ed. p. 552, nr. 282 4280/1 cf. Jes. 61:7

K 4255 es] B G 1479, om. W 4268 omrinct] B, groet G W, vol 1479 4279 seit] B G 1479, van add. W

V 4251 datmer: samentrekking van dat men er 4256 vorseit: cf. 4241/2 4257 vorseit: cf. 4026/8 4271, 4273 vorseit: cf. 4190/6

de, dats te verstane in paise, also hi daer seegt, ende van allen goede.
 Van deser versekerthede so sprect wel sente Jan in Apocalipsis: God
 sal droghen alle tranen vanden oghen der zalighe, ende dan sal voert
 4284 ane sijn ne gheene doet, no gheene weeninghe, no gheene roepinge, no
 droefhede, no seerichede. Maer waer omme eest dat dese zalige aldus
 seker sullen staen in allen goede ende buiten allen doeghene? Dit or-
 cont wel sente Jan in dat selve woert aldus: Want si voren leden sijn,
 4288 dats te verstane, in dogene. Hier uut mach elc merken dat so wie in
 eerdrike doghen heeft om die gherechtichede, dat hi in hemelrike sal
 hebben versekerthede van allen goede ende ne gheene vreesse van ene-
 ghen quade. Dat dese versekerthede van allen goede spruit ute dien dat
 4292 die zalige sullen hebben 1 ghebruiken der goethede gods, daer Alber-
 tus af seit also vorseit es, dats wel te merkene ute dien dat gods ghe-
 bruiken en es el niet dan gode besitten met volre ghenuechten. <Nu so
 en machmen gheene dinc besitten met volre ghenuechten,> daer men
 4296 vreesse af heeft te verliesene, maer in de ghene die gode minnen, dats in
 die zalighe, so ne mach en gheene vreesse staen, want also sente Jan seit,
 volmaecte minne stect uut alle vreesse. Dese versekerthede van allen
 goede der zalighe in hemelrike sal vele meerder sijn dan was die verse-
 4300 kerthede van Enoch ende Helyas, daer af bescreven staet inden iersten
 boec der biblen ende inden vierden boec der coningen dat Enoch wan-
 delde met gode ende dat Helyas met enen viereghen waghene was op-
 ghevoert int eerdsche parendijs, ende daer sijn si beide ghevoedt ende
 4304 ghesustineert vander vrucht vanden houte van levane. Ende daer, also
 sente Bernaerd seit, loven si alleene gode, si kennen alleene gode ende
 si begheren alleene gode, ende nochtan es die versekerthede der zalighe
 in hemelrike vele | meerre. Want de zalige en sullen gheene vrese heb-
 4308 ben *van eneger doet* die hem toe comen mach, maer Enoch ende He-
 lyas sullen moeten sterven. Want also Albertus seit, in die tijt dat ant-
 kerst sal hebben gheregneert ende tfolc verkeert ende ghepersequeert
 ende uten ghelove van Cristus ghetrocken, so sal god senden dese 11
 4312 heilighe vaders, Enoch ende Helyas, sine orconden jeghen hem, die
 welke predeken sullen drie jaer lanc duerende ende tvolc roepende te
 penitencien, ende sullen hem selve die penitencie togen, ende sullen
 also die joden ten ghelove van Cristus bekeeren, waer bi datse antkerst
 4316 sal doen doet slaen in die stat van Jherusalem, ende daer sullen si lig-

42va

B 4282/5 Apok. 21:4 4287 n.g. 4298 1 Joh. 4:18 4300/1 Gen. 5:22, 24 4301/4 cf. 2 Kon. 2:1-12
 4309/21 Want also – daghe] cf. CTV, lib. 7, cap. 12 – ed. p. 244

K 4294/5 nu – ghenouchten] B G 1479, om. W 4308 van enigher doot] B G 1479, vander doet eneger W

V 4293 vorseit: cf. 4190/6, 4271/73

ghen versleghen III daghe ende enen halven ende III nachte, datse nie-
 men en sal dorren begraven. Ende na die III daghe ende I halven sullen
 si verrisen, ende daer sal antkerst ende dese dode horen I stemme uten
 4320 hemele: Enoch ende Helyas, clem hier op. Ende dan sullen si opvaren
 inden hemel, ende daer na sal antkerst regneren xv daghe.

Dat dese salighe sullen hebben volmaecte mogenthede van al haren
 wille, dat orcont wel Ancelmus, ende seit aldus: Die moghentheit der
 4324 zaligre, die sal sijn also groet, als die heilighe scripture seit, dat si andre
 hemele ende andre eerdrike souden moghen maken, wilden si. Want
 also inden souter biden prophete David staet bescreven: Si sijn alle
 gode ende kindere gods. Maer gheene andre hemele no andre erdrike
 4328 so en sullen si willen maken, want god en heeft en gheene dinc onvol-
 maect ghelaten, maer alle dinc volmaect ende vol ghedaen selve, also
 inden iersten boec der biblen staet ghescreven ende in dewangelie. Dat
 dese volmaecte mogenthede van al haren wille spruit ute dien dat die
 4332 salige sullen hebben I ghebruiken der waerheit gods, daer Albertus af
 seit also vorseit es, dat orcont wel sente Jan in dewangelie, daer hi
 sprect vander macht der zaligre die in dat warachteghe licht dat alle
 menschen die in dese werelt comende sijn verlichtende es, dats in Cris-
 4336 tum, ghelovende <sijn>, aldus: Hoe vele datter sijn die Cristum ont-
 faen hebben die dese waerheit es, dien heeft god macht ghegeven te
 wordene die kindere gods, uten welken si dese | volmaecte moghent-
 heit hebben, also vorseit es.

42vb

4340 Ende dattie zielen der saligre in hemelrike sullen hebben hoeheit
 van eren, orcont wel onse behoudere Jhesus Cristus selve in dewange-
 lie, daer hi seit aldus: So wie mi ghedient sal hebben in eerderike, mijn
 vader sal dien eren in hemelrike. Dese hoeheit van eeren es wel be-
 4344 teekent inden iersten boec der biblen bi Joseph, die so hoechelike van
 pharao, den coninc van Egypten, gheert was, dat hine sette prince te
 sine van al sinen lande, ende dat niement niet doen en soude in dat lant
 van Egypten sonder die ghebode van hem. Vander hoeheit vander
 4348 eren der zalighe, so sprect I leerare aldus: O hoe hoechelike selen
 gheert sijn die zalighe, die god selve eren sal als sine kindere, alle inge
 in werdicheden hebben sullen als hare princen, ende alle zalige elc an-
 dren eren sullen als of elc ware I god. Want god salse eren ende hem
 4352 lieden dienen in hemelrike, om dat si hem ghedient hebben in eerdri-

B 4326/7 Ps. 81(82):6 4329/30 Gen 1:31, cf. Joh. 1:1-3 4336/8 Joh. 1:12 4342/3 Joh. 12:26
 4344/7 cf. Gen. 41:37-45

K 4336 sijn] B G 1479, om. W

V 4333 vorseit: cf. 4190/6, 4271/3, 4291/3

ke. Die inge sullense hebben in werdicheden, om dat si dat ghetal van hem lieden met harer verdienten vervult hebben. Die zalighe entie heiligen sulse eeren ende werdeghe, om dat si bider toecomste van hem
 4356 lieden hare volle bliscepe, dats in die ziele ende inden lichame, ontfanen hebben. Die hemel entie eerde ende al datter in sijn sal, dats die zonne, de mane ende andre planeten ende die IIII elementen, sullen oec die zalige eren, om dat si bi haren goeden werken ghehaest hebben dat si
 4360 van gode so grotelike ghebetert sijn, vernieut sijn ende ghesuvert sijn, daer vore af staet geseit. Ende dat dese hoecheit van eren der zaligre spruit ute dien dat si sullen hebben 1 ghebruiken der waerheit gods, daer Albertus af seit also vorseit es, dat orcont wel sente Augustijn,
 4364 daer hi seit dat de waerheit in hemelrike coninc es. Want ghelijc datmen segghen mach, oec na die werelt, dat die alder meest eeren wert es die wijsheit soect, niet diet goet meest zoekt of weelden – want ne gheen gout, no precieuse steene sone moghen der wijsheit ghecompeert wesen, also die wise man seit –, also es god | in hemelrike die alre
 4368 hoechste eerende, die in eerdrike die waerheit te kennen alre neerstelijcst hebben ghesocht ende die alre blootst hebben ghelevet. Ende dattie ere vanden saligen in hemelrike sal zijn groet, dat orcont wel die
 4372 heilige schrifture in vele steden, die seegt dat si alle sullen sijn coninge almogende van haren wille, dat si alle sullen zijn met Cristus, den gebenediden gods zone, oer vanden rike gods, dat si sullen sijn heeren – want also in dewangelie staet bescreven, Cristus sal vore hem lieden
 4376 liden ende hem lieden dienen –, ende dat si alle sullen zijn, also die prophete David beschrijft ende vorseit es, gode ende die kindere gods.

43ra

Vanden ghiften van bliscapen der zalegre inden lichame sonderlinghe
 Dat die lichamen der zaligre in hemelrike sullen hebben scoenheit, dat
 4380 orcont wel die leerare Ancelmus, ende seit aldus: O hoe groet sal sijn die scoenheit der zaligere die sonder ghetal sijn, als i ghelijc sullen sijn worden den claren lichame ons heeren, also den zalegen belovet staet uten monde ons heeren bi sinen heiligen leerare sente Pauwelse aldus:
 4384 God sal vermaken onsen cleenen lichame in toechlichede der clauerheit des lichamen ons heeren. Dese scoenheit der lichamen der zaligre sal sijn vele meerre dan die scoenheit van Absaloene, daer af ghescreven staet inden andren boec der coninge aldus: Onder al dat volc van

B 4366/8 cf. Wijsh. 7:8-9 4375/6 cf. Mar. 10:45 4377 Ps. 81(82):6 4384/5 Fil. 3:21 4387/90 2 Sam. 14:25

K 4385 zaligre] B G 1479, zalgre W

V 4361 vore ... geseit: cf. 3362/3419 4363: vorseit: cf. 4190/6, 4271/73, 4291/3, 4331/3 4377 vorseit: cf. 4326/7 4384 toechlichede: 'sierlijkheid'; niet in MNW, afgeleid van togelijc: 'bijzonder, sierlijk'

4388 Israhel en was gheen scoender dan Absalon. Want vander cruine van-
den hoefde toter planten vanden voeten en was ane hem gheene smet-
te. Maer die lichame der saligre sullen sijn vele scoenre, want also die
4392 wise man beschrijft, ende wel beteekent staet in dewangelie bider trans-
figuracie, dats bi den vertoghe dat hem Cristus vertoegde sinen apos-
telen sente Peeter, sente Janne, sente Jacoppe op den berch van Tha-
bor, daer sijn ansichte was blickende ghelijc der sonne ende sine
cleedre wit ghelijc den snee: Die gerechtighe sullen blicken ghelijc der
4396 sonnen, die dan sevenwerf clarer schinen sal dan si nu doet, also die
prophete Ysayas ende andre leeraers bescriuen. Hier ute so machmen
merken dat die scoenheit der zalegre, daer nu af vorseit es, wel sprui-
ten mach uter claerhede die die lichamen der saligre hebben selen, daer
4400 Albertus af seit, so vorseit es.

Dattie lichamen der salegre sullen | hebben weelde, dat orcont wel
Ancelmus, die seit aldus: Of die quade over al die lede van haren li-
chame alle pine ende swaerhede gevoelen om dat si in eerdrike tgoede
4404 niet doen en wilden, hoe vele bat selen die zalege in alle die lede van
haren lichame alle weelde ende alle zoetheden ghevoelen om dat si in
eerderike tgoede ghedaen hebben. Dese weelde, also die selve leerare
seit, sullen sie ghevoelen in allen haren zinnen, ghelijc den ghenen die
4408 in een vier ware in alle de lede van sinen lichame die hitte van dien vie-
re soude bevoelen. Dese weelde der zaligre sal sijn vele meerre dan was
die weelde of die rijcheit vanden coninc Saelmoene, daer af bescreven
staet inden derden boec der coninge dat alle die vate daer ute dat hi
4412 dranc ende al dat te sinen huise toebehore[n]de, was van finen goude.
Ende in eenen andren boec die hi selve maecte, so sprekt hi aldus: Ic
hebbe vergadert goud ende zilver, ic hebbe ghemaect mine singhers
ende mine singherssen, ende ic hebbe gehad die weelde vanden men-
4416 scen; ende so wat mine oghen begerden, dies en hebbic hem niet ghe-
werent. Maer die weelde in hemelrike der zalegre ende die rijchede sal
sijn vele meerre, want si sullen hebben gode in hem lieden, die fontei-
ne es van allen goede, die versadende es die begerten vanden zalegen
4420 sonder eenich versaden. Dese weelde spruit uter claerhede die de zale-
ge hebben sullen inden lichame, daer Albertus af seit so vorseit es. Dat
orcont Ysayas, die seghet dat die zaleghe sullen aenscouwen den co-
ninc van glorien in sijnre scoenheit. Sine scoenheit es den zaleghen
4424 claerheit in hemelrike. Want also sente Jan in Apokalipsis beschrijft, die

43rb

B 4391/5 Mat. 17:2 4395/7 Jes. 30:26 4410/2 cf. 1 Kon. 7:48, 51 4413/5 Pr. 2:8 4416 Pr. 2:10
4422/3 Jes. 33:17 4424/5 Apok. 21:23

K 4412 toebehoorde] B G 1479, toebehorende W

V 4398 vorseit: cf. 4379/97 4400 vorseit: cf. 4200/3 4421 vorseit: cf. 4200/4, 4397/400

clærheit gods die verlicht alleene de stat van hemelrike entie zalege,
ende sine glorie en es den zaligen el niet te aenscouwene dan in volre
weelden sijn, want 'gloria' luidt also vele als 'weelde' of 'bliscepe'.

4428 Dattie lichamen der salegher sullen hebben onsterfelichede, dat or-
cont wel die wise man, die seit aldus: Die gherechtghe sullen in dat
ewighe leven. Want gherechticheit es ewich ende onsterfelijc, want
4432 haer loen es ewich, dat es god die ewich es. Dese zaleghe sullen langher
leven vele dan | Mathusael dede, daer af datmen leset inden iersten 43va
boec der biblen dat hi levede wel na duisentich jaer, want si sullen ewe-
lijc leven, also vorseit es. Dat dese onsterfelichede spruit ute der on-
ghedoechlichede die de zaleghe hebben sullen inden lichame, daer Al-
4436 bertus af seit so vorseit es, dat die lichamen vanden ghebenediden
sullen also onghedogelijc sijn datse en gheen dinc van buiten sal mo-
ghen verandren, ja, al waert moghelijc datsi in die helle worden gheset,
si en souden gheene pine no gheene quetsinge daer moghen ghevoelen.

4440 Dat die lichamen der salegre sullen hebben sterchede, dat orcont
wel Ancelmus, die seit aldus: Na dat die viant uter hellen, die gods
viant es, bider sterchede van siere natueren die berghe verdraegt, die
winde entie tempeeste verwect, so sal god sinen vercorenen ende sinen
4444 gheminden vele meerre cracht gheven, want also lichtelike souden si
die bergen ende al eerdriken metten voeten moghen keeren, wilden si,
alsijt souden niet ghesien, dats alsi souden hare oghen gheluiken. Want
also sente Augustijn seit, also groet sal sijn in die zaleghe dat vermo-
4448 ghen van doene als ene zalichede. Dese sterchede der saliger es vele
meerre dan de sterchede was van Sampsoene, daer men af leset inden
boec diemen heet Judicum, dat hi metter kake van enen ezel m siere
viande doet sloech, ende andre crachte vele toegde diemen daer vint.
4452 Maer die stercheit der saleger es vele meerre, also voerseit es, want al
eerdrike souden si keeren ende wenden waer si wilden. Dat dese sterc-
hede spruit uter onghedoghelicheden die de saleghe hebben sullen in
den lichame, daer Albertus af seit also vorseit es, dat machmen merken
4456 vele ute dien dat die onghedogelichede der zaligre sal sijn so groet, dat-
se gheen dinc van buiten sal moghen wederstaen van wat si sullen wil-
len. Also sente Augustijn seit: So wat die zaleghe in hemelrike sullen
willen, dat sal daer sijn; ende so wat si daer niet en sullen willen, en sal
4460 daer niet sijn.

Dat die lichamen der salegre selen | hebben ghesonthede, dat orcont 43vb
wel Ancelmus, die seit aldus: Den vercoernen gods en sal ne gheene

B 4429/30 Wijsh. 5:16 4432/4 Gen. 5:27 4449/51 Re. 15:15-16

V 4429/30 Die gherechtghe – leven: 'De gerechtigten zullen leven in eeuwigheid' ('in het eeuwighe')
4434 vorseit: cf. 4204 4455 vorseit: cf. 4204, 4434

4464 quetsinge toe moghen comen; no yser, no water, no vier en sal hem
moghen deren. Si en sullen hebben ne gheene breke, no gheene cranc-
hede, maer eene ghesonde zalichede ende eene alre salichste ghesont-
hede. Dese gesontheit der zalighere es vele meerre dan was die ghe-
4468 sonthede van Moyses, daer men af leset inden vijften boec der biblen
dat hi c jaer ende xx out was eer hi sterf. Nochtan en verdonkerden
hem noyt sijn ogen, no sine tande en swoeren hem noit. Maer die ge-
sonthede der zaligre es vele meerre, want also die heilighe scripture
4472 seit: Haer lieder zalichede ende haer lieder ghesonthede es hem lieden
god, ende die hebben si van gode sonder enich middel. Dat dese ghe-
sonthede oec spruit uter onghedoghelichede die de zaleghe hebben
sullen inden lichame, daer Albertus af seit so vorseit es, dat orcont i
4476 quetsen no deren dan het mach der zonnen of mer na scote met eenen
ysere, die welke es onghedoghelijc ende suver van allen smetten.

Dattie lichamen der saligre sullen hebben vrihede gode te besittene,
dat orcont wel Ancelmus, die spreect aldus: Also groet sal wesen die vri-
4480 hede der salegre gode te besittene in hemelrike, als in hem lieden was
die wille hem te hebbene in eerdrike. Dese vriheit der zalegre es vele
meerre dan die vrihede was vanden keyser Augustus, daer men af leset
4484 in de ystorie van hem dat al die werelt onder hem was ende hem dien-
de ende hem tribuit ende cheyns gaf, also men oec in dewangelie ver-
mont. Mar die vrihede der zalegre es vele meerre, want men mochte
hem vaen ende binden, ende doen doghen inden lichame, dat en maecht
den zaleghen niet in hemelrike, want en geene creatuere salse moghen
4488 wederhouden no beletten, also ghi horen sult. Dat dese vrihede spruit
uter subtijlhede die de zaleghe hebben sullen inden lichame, dat | or-
cont Albertus selve, die seit dat subtijlhede es eene ghifte van bliscepen
4492 inden lichame van gode der zalegre, die afnemende es alle grofhede die
de lichame hadde vanden elementen als hi uten elementen *ghecompo-
neert ende ghemaect was. Die welke subtijlhede, also hi seit, sal sijn so
groet dat ne geene dinc van buiten den lichame der zaleghere sal mo-
ghen wederhouden, niet temeer, also die leeraers seggen, dan dat graf
4496 daer onse heere in gheleit was den lichame van hem wederhouden
mochte dat hi niet soude mogen hebben verrisen of te sinen disciplen
ghemogen comen beslotenre dore.

44ra

B 4467/8 Deut. 24:7 4475/7 n.g. 4482/4 cf. Luc. 2:1 4488/93 Dat dese vrihede – ghemaect was] cf. CTV, lib. 7, cap. 20 – ed. p. 257–8 4499/502 Ende dat die – sijn] cf. CTV, lib. 7, cap. 20 – ed. p. 258

K 4492/3 ghecomponeert] B G 1479, ghecompareert W

V 4474 vorseit: cf. 4204, 4434, 4455 4476 scote (scieten): ‘wierp’

Ende dat die lichamen der zalegre sullen hebben snelhede, daer Al-
 bertus af seit ende andre leeraers in acorderen so vorseit es, dat orcont
 4500 wel sente Augustijn, die seit aldus: So waer die gheest sal willen, daer
 sal staphants die lichaem sijn. Dese snelhede der salegher es vele meer-
 4504 re dan die snelhede was van Azael, daer men af leset inden andren boec
 der coninge dat hi was die alder snelste lopere, ghelijc den huekenen
 die wonen inden woude. Maer die lichamen der zalegre sullen sijn also
 snel also die schijnte vander zonnen, die welke also varinghe als rijst
 int oesten, so scietse haer schijnte tote int westen. Dattie lichamen der
 4508 zalegre sullen sijn dus snel, dat staet wel bewijst in dewangelie, daer
 bescreven staet dat si sullen ghelijc sijn den inglen gods in hemelrike,
 die welke inglen also snel sijn als dat ghepeins. Also wel gheproeft
 staet bi Daniel den prophete inden boec van Abacuc, dien die heilich
 4512 engel gods nam bi sinen hare van sinen hoofde ende settene van uten
 lande van Judea in Babilonien, daer Daniel die prophete inden kerker
 met vii luparden was geworpen, om dat hi Daniel den prophete dat
 eten soude draghen dat hi te sinen oeghsters behoef ghereet hadde sel-
 4516 ve; ende staphans met enen opslaghe van eender oge so was hi van dien
 engel gods weder gheset in sine stede, dat was in Judea, dat seere ver-
 re was van Babelonien. Dus snel so sijn die engle, wien de zalege sul-
 len sijn ghelijc. Ende om dese snelhede der ingle te bekennene, so |
 4520 scrijft men die engle met vlederiken als of si vloghen, om dat vliegen es
 grote snelhede, nochtan es die snelheit der ingle enter salegre vele
 meerre dan enich vogel vliegen mach. Want also Albertus seit ende
 sente Augustijn orcont also vorseit es, so waer die gheest sal willen
 4524 zijn, daer sal staphans die lichame sijn.

44rb

Dus so sijn vii giften van bliscepen in die ziele ende vii inden li-
 chame, daer de zalege in hemelrike van gode mede verchiert ende ghe-
 glorificeert sullen worden, daer nu of gheseit es ende ghetrocken uut
 4528 vii andren.

*Waer bi die mensche sculdich es te begherne die bliscepen van hemel-
 rike*

Boven den andren vii saken ende beneficien die ter zalegher behoef be-
 4532 reet sijn, daer de mensche sculdich om es te peisene ende also te dien bli-
 scepen der zalegre te comene te begerne, daer voren af staet gheseit son-
 derlinge, so machmen noch nemen ii redenen int ghemeene waer bi de

B 4503/5 2 Sam. 2:18 4508/10 Mat. 22:30 4511/8 cf. Dan. 14:32-39

V 4500 vorseit: cf. 4207/9 4504 huekenen (boekijn): 'bokjes' 4523 vorseit: cf. 4501/2 4533 voren ...
 gheseit: cf. 4213/377, 4378/528

mensce es schuldich dese bliscap van hemelrike te begerne.

4536 Dierste redene es, om dat si sijn die lone daer toe dat god die vader
alle goede menscen gheroepen heeft bi sinen ghebenediden zone in
dien weerden woerde der ewangelien daer hi sprect aldus: Comt te mi,
4540 alle die pinet ende ghelast sijt, dats te verstane met werden penitencien
in erdrike, ende ic sal u voeden ende versolacen, dats te verstane met
volre bliscepen met mi selven in hemelrike.

Dander redene es om dat dese bliscepen sijn dende vanden weghe
dien god de zone selver alle menscen met heilicheden van levne ende
4544 van leeringen bewijst heeft, dwelke hi met dogene ende metter bitter
doet tallen goeden menscen behoef aen gode sinen gebenediden va-
der verdient ende ghewonnen heeft, ghelijc datmen merken mach ute
den woerde der ewangelien, daer bescreven staet aldus: Des menschen
4548 sone quam in eerderike soeken ende behouden maken dat verderft
was. Dats te verstane aldus: Den menscen die bederft ende verloren
waren mids den sonden, dien quam des menscen zone, dats onse be-
houdere Jhesus Cristus, soeken metten weghe van dogeden die hi le-
4552 vede ende leerde, ende behouden maken metter verdienten van doge-
ne ende metter persse van siere bitter doet, die hi sonder | sine schult
om der menscen zonden verdroeck ende smaecte. Ten welken ende,
also die wise man beschrijft, alleene die ghene gheroepen sijn van gode
4556 die dat begherende sijn. Ende om datmen niet comen en mach ten ein-
de van den weghe sonder biden weghe, ende om datmen te desen za-
leghen einde ende te desen bliscepen van hemelrike, dat god selve es,
niet comen en mach met eenen andren weghe dan die ghebenedide
4560 gods zone, Jhesus Cristus onse behoudere, selve daer toe comen es,
dats metten weghe vander waerheit die hi gheleert heeft ende van
doegden die hi gheleeft heeft, ende van doghene dat hi verdreghen
heeft, so sullen wi nu int einde van desen boeke gode bidden dat hi ons
4564 bi siere heiliger doet ende bider bede van siere werder moeder Marien
gracie gheve dit einde van desen eweliken bliscepen, dat hi selve es, so
te begerne ende den wech dien hi ons selve, also vorseit es, daer toe be-
wijst heeft ende also ons in dit boec een deel gheleert staet, te gane, dat
4568 wi <te> dien zaleghen einde moeten gheraken. Dies moet ons onnen
god die vader, die zone entie heilighe gheest. Nu segt alle Amen. Ende
bidt met minnen over den priester die dit boec ghetrect heeft uten la-

44va

B 4538/40 Mat. 11:28 4547/9 Mat. 18:11 4555 n.g.

K 4568 te dien] 1479, ten B G, dien W

V 4553 *persse* (*perse*): 'lijden'

4572 tine ende vergadert ten vlaemsce, ter leeringen van simplen menschen
uut minnen.

►Hier eindet die spieghel van den kerstenen ghelove◄

[6 TEKST OVER DE O-ANTIFONEN]

[6]

I Van der O diemen inden advent singt

Die O diemen inden advent singt ende lude roept, bediet dat roepen
ende verlanghen der propheten ende der ouder vaderen, die alsoe ver-
4 donkert waren inder erfsonden dat si gode niet vinden noch aenscou-
wen en mochten, hoe vele dogheden dat si daden. Ende alsoe en mo-
ghen si noch alle die verdonkert sijn in dootliken zonden. Daer omme,
doen ons god sine hogheste minne wilde bewisen, | doen sende hi ons
8 sinen eneghen zone, die ons leerde ende wijsde hoe wij gode vinden
moghen. Ende hier omme riepen die propheten vele hondert jare:
Gave god, dat die hemele scoerden, ende hi quame ons verlossen. Dese
riepen met jammere ende met weenen ende met groter bedruchtheit,
12 ende worden ghemarteliseert ende storven om dit gheloeve, selke meer
dan m jaer voer Cristus gheboorte. Ach, saghen wij hier in te rechte,
ons soude jammeren.

44vb

Alsoe kersavont lijdt, soe singtmen ende roept luyde *Puer nobis* van
16 bliscapen die alle zaleghe creatueren hadden in den hemel ende opder
erden ende inder hellen. Ach, hoe zeere jammert nu allen godliken
herten, als si horen ende sien dit minlike hoghetijt met soe groter ydel-
heit begaen. Oude ende jonghe die ghelaten nu of si zinneloos waren.
20 Wat devocyen leeren die jonghe nu ane doude? Ach, lacen, hoe cleyne
es die gode ontfermynsse, hier omme moet van node bitterlec staen in
die heileghe kerke. Want oetmoedicheit, ontfermherticheit, trouwe,
waerheit, broederlike minne, penytencie, reyn leven, gherecht gheloe-
24 ve, gherecht hope, dit es zeere vergaen inder heilegher stat. Ende want
elc mint hem selven ende soect sijn eyghen voordeel in al dat hi ver-
mach. Nota bene. |

V 4573 De titel in dit explicit is onjuist.

[6] I De O-antifonen worden gezongen in de dagen voor Kerstmis (17-23 december) 15 *Puer nobis*:
verwijzing naar de eerste woorden van het introitus-gezag in de dagmis van Kerstmis: *Puer natus est no-*
bis; cf. Jes. 9:6 19 *ghelaten*: 'gedragen zich'

P 4573 Explicit in margine, mogelijk toegevoegd door hand 7 (zie afb. 29, p. 58).

[6] De tekst is als bladvulling geschreven door hand 7 (textualis). I Opschrift in rode inkt, door
hand 7 26 Na *Nota bene* heeft hand 7 zijn paraaf geplaatst.

Dit sijn die helighe .r. ghelede. Die god moyses gaf opten berch van sinay. Hier
na bruyghet nietet scriffen. Dact ons alle volcomenheit kerstens gheloues in
gheleert wort. Ende alle sonden ende ghebiedinge in verorden es. Ende wiele honde
metten werken ende metten leuene die blift behouden. Ende wie datse breect. En
die also sterft. Die wet verdreemt ende van gode eeuvelic vermalendyt.

/45r/ */opgeplakte afbeelding: Mozes die de wetstafelen uit de handen van God ontvangt/*

/boven de afbeelding, tekst in rechthoekig kader:/

- 1 Dit sijn die helighe x ghebode, die God Moyses gaf opten [II]
berch van Sinay, hier na betughet metter schrifturen, daer ons
alle volcomenheyt kerstens gheloves in gheleert wort ende
4 alle sonden ende ghebreclicheit in verboden es. Ende wiese
houdt metten werken ende metten levene, die blijft behou-
den; ende wie datse breect ende die also sterft, die wert ver-
doemt ende van gode eewelic vermalendijt.

/boven Mozes, tekst op banderol:/

Sijt willecome, behouder mijn;
gheloeft, ghedanct so moetti sijn.

/tekst op de wetstafelen:/

Leert de wet
also hier in staet gheset. |

[7 JEAN GERSON, MIROIR DE L'AME, MIDDELNEDERLANDS]

[7]

- 1 Glorie moet sijn in gode, in wies name, om de zalicheit der zielen des 45va
simpels kerstens volcs, ende om hem te bewisene in luttel woerden den
staet ons gheloefs, ende om te wetene wat ons god ghebiet ende ver-
4 biet, so es dese corte scriftuere gheordeneert, om dat si verclaert sou-
de worden den ghenen die dicke andre sermone niet horen en mogen.
Ende si houdt in hare XVIII capittelen.
- 8 Dierste capittel houdt in: Wi selen vaste gheloven ende houden dat 1 god
es in drien personen, die sijn vader, zone ende heilighe gheest, biden wel-

V [7] Met Ouy wordt verwezen naar de editie van de Franse brontekst in Ouy 1998, 2-52.

P [7] Tekst geschreven door hand 1; vanaf f. 46r hoofdstuknummering met rode inkt, Romeinse cijfers doorgaans met superscripte *a*, gevolgd door de afkorting *Ca* met superscripte *m* (in kolom 49ra-49va en sora voluit geschreven als *Capittel*); de *C* met dwarsstreepje (cf. aant. bij 107).

ken ghemaect ende ghescepen was al de werelt, want [want] hi vermach
 alle dinc, ende hi weet alle dinc, ende hi regeert alle dinc na sinen hei-
 lighen wille ende na sine grote goedertierenheit. Ende sonderlinge gou-
 12 verneert hi alle menscelike creatueren, manne ende wive, den welken hi
 heeft ghegheven ende gheeft onsterfelike zielen, gescepen na sijnre ghe-
 likenissen, om hem te kennene ende te minnene, te dienene ende te ee-
 rene, te dien ende dat si wel met wellevene in deser werelt mogen co-
 16 men ter eeweger bliscap ten eeweghen levne ten hemelschen paradise in
 dander werelt na dit sterfelic leven metten goeden inglen, in de stede van-
 den quaden inglen, die overmids haren zonden sijn worden viande ende
 sijn ghevallen vanden hemele hier nedere, metten welken sullen sijn ver-
 20 doemt die ghene die leven of si beesten waren sonder ziele ofte viande
 in mensceliken vleesche.

Dander capittel houdt dat onse ierste vader Adam ende onse eerste
 moeder Yeve waren gheschapen edelike van gode tote dien ende dat si
 24 souden besitten dat ewighe paradijs, maer si hebben met haren zonden
 ende met haerre onghehoersamheit vore ghesloten allen menschen den
 inganc vanden ewigen paradise. Want si hebben swaerlike misdaen,
 brekende gods gebot, waer bi si hebben verloren 1 ghifte ofte een gave,
 28 de welke hem ghegheven was eewelijc te besittene ende alle den crea-
 tueren die van hem comen souden. Welke ghifte gheheeten es erffelec-
 ke gherechticheit, ende was 1 grote gave vander gracen gods, <bi> de
 welke, hadden sise niet verloren, wi souden hebben gheweest sonder
 32 enich pine ende sonder allende ofte keitivicheit op dese werelt, ende
 die lichame en hadde niet contrarie geweest der zielen, ende alle dinc
 soude ons hebben | vredelijc gheweest ende onderdaen, ende daer na
 sonder sterven souden wi hebben gheweest in deewighe paradijs. Maer
 36 overmids der vorseider sonden sijn wi alle ghevallen in desen keitivi-
 cheden die wi sien, ende wi worden alle gheboren in erfzonden, dats te
 segghene sonder die ghifte die men heet erfelike gherechticheit, de
 welke wi hebben verloren ghelijc dat vorseit es, jeghen welke erfzon-
 40 de es gheordeneert dat heilich sacrament des doepsels.

45vb

Dat derde capittel houdt in: Ons heere god, dore sijn grote ghenadi-
 cheit, en woude niet dat dmenscelike gheslachte bleve aldus verloren
 ende uten paradise ghesteken. Hi woude bi sijnre groter ontfermicheit
 44 ende gherechticheit den mensce helpen uut desen valle, ghevende be-
 quame boete, ende woude, die ghebenendide gods sone, in die achter-

K 30 *bi*: toevoeging op basis van Ouy, 11: ...*grace par la quele*...

V 23 *ende*: 'doel, bedoeling'; cf. Ouy, 11: ...*a ceste fin*...

ste eewe der werelt aennemen menscelijc vleesch inden precieusen li-
 chame ane der maget Marien, sonder enich smette haers maegdoms.
 48 Ende dese vereeninge vander godheit tot onser mensceit was selc, dat
 god bleef ghewarich god ende wert ghewarich mensce inden persoen
 vanden zone, den welken wi heeten Jhesum Cristum, dats onsen be-
 houdere ende verlossere, die langhe te voren gheboetscap was vanden
 52 patriarken ende vanden propheten, ende ten lesten wert geboren in
 dese werelt, ende bekent vanden herden inder nacht ende vanden III
 coningen ende van Symeone ende vanden anderen vaderen, ende hi
 was bewijst metten vingere van sente Janne baptisten. Ende hi predic-
 56 te omtrent III jaer, doende miraculen sonder ghetal, ende gaf ons de
 kerstine wet ghescreven in dewangelien vanden viere ewangelisten;
 ende oerdeneerde die VII sacramente, dats tsacrament des doepsels,
 ende tsacrament vanden vormsele, ende dat heilich sacrament vanden
 60 outare, dat sacrament der penitencien, dat sacrament der oerdenen, dat
 sacrament des huwelics, ende tsacrament des olisels. Ende ten lesten,
 om ons te verlossene, hi ontfinc herde bittre doet vanden rechtre ghe-
 heeten Poncius Pylatus aen den cruce, ende namaels was begraven,
 64 ende daer na opstont des derden daghes ende openbaerden sinen disci-
 plen ende menichwerven binnen dien XL dagen die hi bi ons mensce-
 lijc was, ende hi voer op openbarlijc te hemele hem allen aensiende,
 ende sit | ter rechter hant sijns vaders. Ende als de werelt sal enden
 68 metten viere, ende alse elc mensce sal verrisen in ziele ende in live, dan
 sal hi houden sijn oerdeel ende gheven elken na sijn gewerken: den
 goeden dat ewich rike, ende den sondare die ewige pine metten helscen
 viere.

46ra

72 Ende dit dat hier geset es, houdt ons kersten ghelove in, dwelc elc
 kersten mensce es sculdich te ghelovene die redene ende sijn vijf zinne
 te hem waert heeft, oetmoedelijc sonder meer te vele ondersoeken,
 puerlec sonder valscheit, ghewaerlec ende sekerlec sonder enich twi-
 76 felen. Ende van diepere verstannissen der heiligher scriftueren sal die
 mensche gheloven al dat die heilighe kerke gheloeft, hem altoes vaste
 houdende ant ghelove der heiligher kerken, ende der heiligher vaders
 ende clerken, ende sancten ende santinnen, die dat heilighe ghelove
 80 ghetuicht, gheorcont ende ghesterct hebben, altoes daer in volstaende
 toter doet.

Jeghen dit ghelove misdoen ongelovege menscen die ons kersten
 ghelove eenwerf ontfanen hebben inden heilighen doepsle ende na-
 84 maels willens ende wetens ons ghelove niet houden en willen, ofte hem

P 67 Onder de laatste regel van kol. 45vb is in rode inkt een onverklaarbaar cijfer 6 geschreven.

88 contrarie sijn in enigen punten ende daer met crighe bi bliven, ende
 die gheschilt maken ende contrarie sijn der eenicheit der heiliger ker-
 ken; ende die ghene die hem onderwinden van toveren, dats te segge-
 92 ne die met haren woerden of met werken ghelove hebben enige dingen
 te volbringene die boven natuere diere woerde ofte dier werken sijn,
 jeghen gods ghebot; ende de ghene die aenroepen den viant om yet te
 wetene, te ghecrighene of te behoudene van hem; ende de ghene die
 96 haer spot ofte sceren maken, of met woerden of met werken, heimelijc
 of openbaer; bi de ghene die niet en gheloven dat ons heere god niet en
 regeert alle dinc in hemelrike ende in eerdrike gerechtelec ende met si-
 nen vrien eigenen wille, maer alleene natuere ofte avontuere, ofte dat
 100 alle dinghen comen bi noetsaken, als ofte also sijn ende gheschien moes-
 te also si sijn ende gheschien, ende die gheloven dat hi sal behouden die
 quade ghelijc den goeden; ende die ghene die seggen ofte gheloven dat
 niet en doech datmen goet doet of quaet, na dat god wel weet wie be-
 houden sal sijn ofte verdoemt, | ende dat alle dinc comt met noetsake
 104 doet; ofte bi sotten ghepense of bi sottere onghestadicheit, of bi alte
 groter vleeschelicheit ende quade ghenoechte des vleesch, de welke
 niet en laten gheloven gheestelike ende godlike dingen.

46rb

Quartum capitulum

108 Uute dien dan dat onse heere god ons heeft so werdichlike ghescepen
 boven andre beesten ende creatueren na sine ghelikenisse – ons ghe-
 vende memorie, verstandnisse ende wille om hem te bekenne, te min-
 nene ende te dienene – ende daer na heeft ons so dierbaerlic verlost,
 112 meer om ons lidende dan wi souden willen liden om ons selven, so eest
 wel redene dat wi hem dienen gheheellichlic ghelijc ghetrouwe onder-
 saten haren oversten heere, ghelijc natuerlike kinderen haren ghewa-
 reghen ende gherechtigen vaderen, ende als knechte die verlost sijn
 116 van herden swaren kerkere ende vander doet van haren goedertieren
 verlossere. Ende sonder twifel: doen wi aldus, hi sal ons gheven bliscap
 ende glorie meer dan herte soude moghen ghepensen ende ghewen-
 scen. Ende sijn wi hier af in ghebreke dat wi dit niet en doen, wi sul-

K 107 De afkorting voor deze eerste formele hoofdstukaanduiding staat in de buitenmarge. Boven de Ro-
 meinse ‘vier’ staat een superscript *atje*; er zou dus *quarta* staan, maar dat heeft hier geen zin. Het woord
capitulum is afgekort als *.Ca.* met een superscripte *m.*

V 85 *crighe* (*crijch*): ‘halsstarrigheid’

- 120 len hebben eewelike pine ende torment meer dan wi soudē mogen
verpensē. Wel es waer dat god wel bekent onse broe<s>cheit ende
cleene macht, ende daer omme en heescht hi ons niet alle den dienst die
124 wi hem met rechte sculdich waren te doene; maer hi heeft ons gheghe-
ven i seker ghetal van gheboden, de welke, op dat wijt wel houden, het
es hem genoeg ende houdt hem ghepaeyt. Ende sijn gheheeten de x
ghebode vanden ghelove, de welke wi sijn sculdich te wetene bi ons
128 selven ende bi andren te doene grote neersticheit om die te wetene,
want anders en soudē wi niet mogen scuwen de zonden noch daer af
bequamelike penitencie ghedoen. Ende diese bi sijnder roekeloesheden
ofte traecheden niet en weet ofte laet te wetene, hi en sal niet ghe-
onsculdicht sijn maer verdoemt. Ende daer omme so es sculdich elc
132 kersten mensce hem te pinene die te verstane om te behoedene sijn
gheestelijc leven, meer dan hi doen soude om te behoedene sijn vle-
schelijc leven.

Dit sijn de x ghebode

- 136 Du selt minnen gode uut al dijnre herten. |
Du en sels niet sweren den name dijns gods te vergheefs ende om niet. 46va
Du sels vieren de sondaghe ende de heilighe daghe die gheboden sijn
te vierne.
140 Du sels eeren dine vadere ende moedere.
Du en sels niet doen doetslach.
Du en sels en gheene diefte doen.
Du en sels niet doen oncuiseit.
144 Du en suls niet draghen valscheit.
Du en sels niet begheren anders mans wijf noch een wijf andere wijfs
man.
Du en suls niet begheren anders goet.

148 *Dits twijfte capittel*

- Dat ierste ghebot es: Du sels minnen dinen god uut al dijnre herten,
uut al dinen gepeinse, ende uut al dijnre cracht ende boven al.
Dats te segghene, dattu niet en sels moeten willen weten iet te min-
152 nene meer dan gode, overmids welke minne du verlies sine minne.
Ende cort te segghene, du sels dat doen, wildi volcomen ende houden
sine wet ende sine ghebode, anders niet.

K 121 *broescheit*: cf. Ouy, 15: *fragilité*

P 125 *ghepaeyt*: hs. *ghapaeyt*

156 Sjeghen dit ghebot gaet elc mensce die dootsonde doet, maer son-
 derlinge die ghene die miskennen die goethede van onsen heere god,
 murmurerende of sprekende met herten, met woerden jeghen sine
 vonnissen, ordenancien ende regimente, als of hi niet al gherechtich en
 160 waere, al goet, al ontfermhertich te minnene; die ghene oec die hem
 worpen in wanhopen ende die begheren te stervene bi onghedoech-
 samheden, ofte die in haren siecheden ofte in haren noet versoeken
 hulpe aen tovereers ende aen toverigghen ende waersaghers ofte waer-
 sagherssen, orborende ghescreven apple of hangende brieve ofte die
 164 userende sijn, ende selken sotten geloven, als ofte god niet machtich
 ende wijs ghenoech en ware ende goet ghenoech om hem te helpene na
 dat hi weet dat hem noet ende orborlec es.

De persoon sal doen dat in hem es, sonder zonde te doene ofte gode
 168 te becoerne ende te tempterene, verbeidende ofte begherende nieuwe
 miraculen, ende vanden andren dat hier boven es, hem verlaten tote
 gode. Ende hi sal doen dat best es, want dicwile ghevalt dat tribelacie,
 siechede, ermoede of orloghe ons profiteliker es dan alle grote voer-
 172 spoet na ons dinken, om dies wille dat wi dicwile daer in abuys doen,
 dats te segghene dat wi tijtlec goet qualec orboren. De vader weet vele
 bat wat sinen kinderen goet es, ende de meester sinen scoliere, ende de
 medecijn sinen zieken dan si selve doen.

176 Hier | doen zonde die hem scamen vore de werelt onderdanich te
 sine den x gheboden ons heeren om sotte sprake vanden lieden. Ende
 qualickere doen die ghene die bespotten ende bescernen die persone
 die in hoghere state sijn ende werdeghere gode te dienene, ghelijc dat
 180 es die staet van maegden ende van wedewen ende van religioene ofte
 die persone die vander studien der godheit sijn, ende meer sonde doen
 alsise daer af trecken met wereltliker ghenoechten.

46vb

Men es oec sculdich om die werdicheit van gode ende te sijnder ee-
 184 ren te eerene de santen ende santinnen, ende specialijc onser vrouwen
 ende onsen goeden ingele, sonder te doene, hem ziende ende sjeghen-
 woerdich te sijnde, de sonden die de mensce niet en soude dorren doen
 vore die liede dat anscouwende. Ende oec es men sculdich te eerene die
 188 heilichdomme, die heilighe steden, die beelden van santen ende van
 santinnen; niet om hem, maer in die te aensiene men eert die ghene
 dien si beteekenen ofte daer si na ghebeelt sijn na de meeninge der hei-
 ligher kerken. Want anders te aenbedene waer afgoderie: gheloven dat
 192 die beelde hadde eeneghe godlike cracht, ende meer de scone dan de
 leelike, ende meer douwe dan de nieuwe.

V 155 *Sjeghen*: Zuid-Nederlandse spellingvariant van *tegen*, *jegen*, *segen*; cf. kaartjes 80 en 81 in Mooijaart 1992 (tekst op p. 200-202) 162 *toverigghen*: cf. MNW *toverse*. Het suffix *-igge* is West-Vlaams. 185/6 *sjeghenwoerdich*: spellingvariant van *tegenwoerdich*, cf. 155

Desen ghebode es dicwile contrarie die eere die men den heeren
 ende den vrouwen doet bi fladderien ende te quaden inde, ende oec
 196 alle ghevensthede ende ypocrisie diemen doet om te hebbene den ide-
 len lof vander werelt ofte om andren te bedrieghe; ende oec te seere
 te minnene sine kindre ende gout ende zilver ofte andre creatueren,
 ende dien te betrouwene, die ons niet en selen helpen noch uter hellen
 200 trecken, eest dat sake dat wi mids haren wille daer in vallen. God es al-
 leene die ghewarech vrient die helpen mach inden noet, hi es sculdich
 te sine boven alle dinc suverlec ende ghetrouwelec ghemint, ghewerdt
 ende gheert.

204 *Sextum capitulum*

Dat ander ghebot es: Du en suls niet sweren den name dijns gods te
 vergeefs ende om niet.

Jeghen dit ghebot doen princepaellijc die valsch sweren al wetens,
 208 die ghene die sweren tghene dat si wanen dat valsch es, hem verswe-
 rende, want god en mach niet sijn ghetuighe der valscheit; ende die
 ghene die bi consten valsch sweren, bi consten si hem versweren. Men
 mach wel swighen ofte helen enighe waerheit, maer men mach niet
 212 valsch seggen ende versweren. Ende de ghene die sweren oec onnutte
 eede ende ontdancken gode, ende hem despiten ende hem loechenen,
 ende die gheven haer ziele den duvel ende onhoscelike spreken vander
 menscelichede ons heeren ofte van sinen gloriosen zanten ofte zantinen
 216 dese besondeghen hem herde verdoemelike. Ende het sijn gheset
 loye ende wette wel swaer ende ordenancien beede van prelaten ende
 princen sjeghen selke liede. Daer omme eest groot ghebrec in de rech-
 ters al zi de peinen niet en volghen ende vervolghen die daer toe staen.
 220 Ende hier op sijn sculdich hem vele te aviseerne de coepliede, ende de
 ghene die hem lichtelijc grammen ende die hem lichtelijc verhitten in
 haer spel, wat spele dat zi, eest van terlinghen of van andren, ende die
 hem lichtelijc bevoelen van dronkenschap, ende ghemeenlec alle de
 224 ghene die ane hem hebben quade costume van lichtelijc ende staphants
 te swerene, want dicwile si hem versweren. Ende hier in sijn eneghe
 menscen quadere dan joden of sarrasine, ende min eerende.

Ende jegen dit ghebot misdoen de ghene die hare ghelofte breken

47ra

K 204 cf. 107

V 195 *fladderien*: 'gevele'; niet in MNW, verwant in betekenis en spelling aan *flatteren*: 'vleien'; cf. Ouy, 19: *flaterie* (Lat.: *adulatio*) 213 *despiten*: 'minachten' (MNW Suppl.); cf. Ouy, 21: *despiter* 214 *onhoscelike*: cf. *onhoveschelike*: 'op een lompe wijze', en Ouy, 21: *desbonnestement* 222 *terlinghen* (*terminc*): 'dobbelenstenen'

P 227 *ghebot*: lijkt door een andere hand geschreven.

228 die si gode of sinen heiligen beloven, ende die breken hare trouwe des
 huwelics, ende die qualike trouwe behouden den andren, openbaren-
 de dinghen die si ontfaen hebben van hem in heimelicheden te haren
 232 groten achterdeele, het si in biechten of daer buiten. Want na recht der
 natueren ende der scriftueren es men sculdich heimelic te houdene dat-
 men in heimelicheden, om dat te helene, ontfaet, eest dat sake dat an-
 ders niet en es gheweten. Hier doen zonde die sweren of gheloven
 236 gode ende sinen heiligen ofte andren dinghen die van hem selven quaet
 zijn ofte die welke te houdene sonde ende quaet es, ende noch meer
 hem besondeghen selken dinghen ende selke gheloften te volcomene te
 houdene of te volbringene.

Septimum capitulum

240 Dat derde ghebot es: Du suls vieren de zondaghe ende de heilighe da-
 ghe die gheboden worden vander heiliger kerken.

Ende dits te verstane in meniger manieren. Inden iersten, de ghene
 die niet en hebben suffisant beletsele, sijn dan sculdich te horene ge-
 244 heel messe. Daer na, men es sculdich af te latene uutwendeghe werken
 ende comanscapen van labuere ende van alranden uutwendeghen am-
 bochten, na de goede usagie enden costume des lants daer men in es;
 de welke costumen die prelate vanden steden wel weten ende ghedo-
 248 ghen sonder verbieden, ende in twifeleken poenten hier ende eldre es
 die mensce sculdich raet te vraghene, dat hi niet en si in vreesen van
 dolene ende van misdoene alte gheruime | of alte inghe consiencie ma-
 kende. Voert, men es sculdich dan te peisene om sine consiencie ende
 252 om sijn leven ende om sijn zonden, om daer af te biddene vergheffe-
 nisse ende pardoen van gode; ende men es sculdich te bekennene tgoet
 dat god ons verleent, om hem daer af te lovene ende te danckene, niet
 dat men gode in hem selven daer mede enich goet doet. Men es scul-
 256 dich dan te horene dat woert gods ende sine leeringe na datmen doen
 mach, sonder afsceeden, dat niet beletten noch deren in spotte noch in
 sceerne. Men es sculdich te peisene om sijn doet ende om de helle ende
 om dat hemelsce paradijs, om dleven vanden zanten ende zantinnen,
 260 segghen sinen pater noster ende sine gelove, doen penitencie, gode ver-
 soeken biden middele van zanten ende zantinnen, also arme bedelaers,
 biddende die almoesene vanden geestelikene goede nu ane den eenen
 nu ane den andren nerenstelike, tote diesmaels dat wi iet ghecrighen in
 264 onsen sac van ermoeden. Ende men es sculdich te leerne ende te wise-
 ne sijn kindere, sijn dieners ende andre die hi in sinen regemente heeft,

47rb

om te doene dat vorseit es, ende hem te leerene den wech van zalicheden. Want dat achter te latene en es gheen clein ghebrec.

268 Boven dese dinghen mach men wel nemen eenich vermaken ende solaes ende eersame spele meer dan op andre tiden, maer dat hem i mensce altoes hoede van doetsonden, het si spelende, drinkende, het sij danssende. Wel es nochtan waer dat selke solase zelden gheschien sonder grote zonde, gelijc dat sijn versweerten ende sceldingen, twiste
272 ende quade vleeschelike begerten, woerde ofte werken ofte oncuische liede jeghen gode ende jeghen redene, dat ondertiden mindere quade-
re ware de kerre te mennene inden velde dan also te doene.

276 Hier doen zonde die ghene die predicacie ofte andren dienst gods met woerden of met werken beletten in de kerke of daer buiten, ende die den heiligen sacramente vanden outare niet sulc eere en doen also men sculdich es te doene, ende oec den andren sacramenten; ende de
280 ghene die bespotten dat heilich sacrament vanden priesterscepe ofte huwelec, ofte cleine achten ofte misprisen dat sacrament des vormsels ofte des heilichs olisels. Hier in besondegen hem grotelec de ghene die in sekeren hoghetiden van den jare hem houden ende dragen herde onghemanierdelijc in de kerke, ende doen gruwelike | ende eiselike on-
284 eersamheden, ende die ghene die daer toe gheven consent ende die ghene die na hare officie ende hare macht dat niet en beletten; ende en sijn niet onsculdicht dat mar spel en es, want men seit, ende het es
288 waer, dat men niet en sal quetsen met spele tghelove, oghe noch goede vernaemthede.

47va

Octavum capitulum

Dat vierde ghebot es: Du sels eeren vader ende moeder.

292 Dats te verstane beede van vleeschelike vadere ende moedere, ende van prelaten vander heiliger kerken ende van prelaten ende van onsen meesters, ende vanden ghenen die ons goet doen, ende vanden werleken princen, ende oec van den ghenen die doet sijn, also verre als wi
296 sculdich sijn vore hem te biddene ende hem te helpene.

Hier doen zonde de ghene die sonder redene quaet spreken van haren oversten, ende diese vermalendien ende haren goede name nemen ofte vermindren, ofte haer doet wenscen, ofte diese verraden. Onder-
300 tiden die ongherechte oere begheren dat haer vadere ende moedere ofte andre ouders doet waren, om haer goet te hebbene.

V 266/7 den wech van zalicheden: is de vertaler geïnspireerd door *Wech van salicheit*? De brontekst geeft in ieder geval geen aanleiding tot deze frase: *Et doit on enseigner ses filz et ses filles et serviteurs et aultres qu'on a en gouvernement a ainsi faire, car le lessier n'est pas petit default.* 274 liede (mv. van liet): 'liederen, gezangen'; cf. Ouy, 22: *chansons* 293 Het woord *prelaten* (2x) vertaalt twee verschillende Franse termen (Ouy, 25): *...tant des parens charnelz comme des prelas de sainte eglise, et de nos curés et de nos maitres...* 300 oere (mv. van oor): 'erfgenamen'; cf. Ouy, 25: *heritiers*

Hier in doen zonde de ghene die misprisen de ghebode vander heiligher kerken ende daer niet omme en rueken – ghelijc dat sijn verwaterissen –; ende van gheboden vastendaghen, als men die brect sonder redene, dats te weten, als men wel vasten mochte sonder hem te hinderne; ghelijc oec dat es met foertsen te brekene die vriheit der heiliger kerken, ende die hare ghegeven es meer ter eeren gods dan om haer lieder wille diese verleent es. Ende om tquade leven van enigen en es een goet kersten niet sculdich te sine contrarie den state van prelaetscape ochte van clergien, noch die te lachterne of te verminderne of te persecuerene. Hi en es oec niet sculdich laten te doene dat hi sculdich es te doene, alse misse te horene ofte te betalene sijn tiende ende offerande, ofte andre gheoerdeneerde rechte om dleven ende dophouden der lieden vander heiliger kerken, die allen lieden dienen, ministrerende die heilighe sacramente ende den dienst gods doende, want alle liede daer toe niet verstaen en mogen overmids haren tideliken belette. Die aldus doet, hi dient gode ende quijt hem. Dat heilighe doepsel ende die messe ende andre sacramente en[de] verliesen hare virtuit niet om tquade leven vanden ghenen diese amministreren. |

Hier doen zonde die wederproeven alte lichtelijc dordenancien vanden werliken princen ende tghene dat si doen, want si hebben vele grote laste te draghene de welke tghemeene volc niet weten en mach noch en es sculdich te wetene. Ende daer omme en sijn si niet sculdich te lichtelijc te vonnisse ofte te begripene; si liede sullen daer af gode rekeninghe gheven.

47vb

Hier doen zonde de ghene die niet en willen horen ofte gheloven raet van haren oversten ende vanden ghenen die wiser sijn dan si, maer willen al na haer hoeft doen. Ende si vinden hem ghemeenlic bedrogen, het si in feite van consiencien het si eldre, want het es grote hoverdicheit ende onghoersamheit ofte onweerdicheit; ofte dat hem i mensce acht onder andre so heilich sijnde dat hi gheens menscelics raeds noet en heeft, waer bi hi comt teenen quaden einde, ghelijc dat es in ombesceedenen vastene ende sothede van hoeftede of andre ongeval.

Nonum capitulum

Dat vijfde ghebod es: Du en suls niet doen doetslach.

Ende dats te verstane, uut dijns selves machte noch van dijns selfs eighenen wille, sonder den wech van rechte te houdene.

In dit ghebot es verboden alle quade hate ende hatie ende begerte van wraken van anders doet, ende oec van andre quaden rade ende quaden consente om eenen andren te scadene, te niderne, hem slaende

ofte doet slaende. Ende meerre sonde es dat doetment priesters of clerken dan andren, want hier valtmen in verwatenissen.

Hier doen sonde die om haet ende om rancoer ofte wrake, om den
 344 andren te niderne meer dan om gherechticheit ofte om tsine te hebbene
 of te behoudene, die andre moeyen ofte haer vriende, met dingen of pley-
 deringen vore rechters. Maer 1 mensce mach wel versoecken tsine ende
 sine scade opgherecht te hebbene na dordenancie vanden rechte ende suf-
 348 fisante beternisse, sonder hoeftsonde te doene ende quade hatie; al eest
 dat sake dat dicwile grote aelmoesene es ende groten vrede van selken
 dinghen niet te roekene, ende al te verghevene ende tsine over te ghe-
 vene ofte 1 groot deel vanden sinen sonder dinghen ende deynghen. Want
 352 men seit ghemeenlic dat in pleite ende in ghedingen om eenen penninc
 en es minne noch vriescap de werdde van eenen hallinc.

Ende hier es te verstane hoe ondertiden met slane of met doetslane
 eeneghe menschen men doet hem of sinen kindren | verliesen haer goet.
 356 Ende hier es 1 mensce sculdich sulke scade te beterne ende tgoet weder
 te keerene, ghelikerwijs den ghenen die iemene met dieften iet ontkeert
 heeft.

48ra

Ende hier doen zonde de ghene die sake sijn in eniger manieren dat
 360 de vrucht belet word, dat si niet comen en mach ute vleesceliken ghes-
 selscape dat tusschen man ende wijf gheweest heeft. Ende meerder son-
 de doetmen alse de vrucht te live comen es, ende dat mense dan belet
 datse niet voert en comt, ende sake es van harer doet met slane of ste-
 364 kene of met ghulsicheden of overmids haren lichame te seere perssen
 ofte dwingen, ofte anders persoens lichame, ofte dat hem de persoen
 qualec hoedt, waerbi de vrucht belet werdt.

Jeghen dit ghebot sijn specialec dese zonden, alse roven ende met
 368 crachte anderen lieden goet nemen, nidichede, mindernisse van goeden
 name, haet ende gramscap, als iement es onder andre liede, waer ute
 dat vele quaeds ende onghevals spruit. Ende de selke beroert 1 grote
 werringhe ende onvrede, de welke hi en soude niet connen ghepaisen,
 372 ende also es hi sake van al der scaden die daer af comt. Ende hier es 1
 harde verdoemelike costume, alse persecueren bi eighenen wille ende
 daet al 1 gheslachte om eens menschen misdaet. Hier sijn verboden
 campe ende tornierscepe, de welke vreeselijc sijn ter doet.

376 *Tiende capittel*

Dat seste ghebot es: Du en suls niet stelen ofte diefte doen.

Diefte es nemen of onthouden ander liede dinc tonrechte sonder
 haer weten, ofte wisten sijt, het soude hem met rechte leet sijn. Hier

V 343 *rancoer* (*rancoer*): 'wrok' 351 *deynghen* (*dadingen*, *daingen*): 'in rechte optreden, pleiten'
 353 *hallinc*: halve penning (munt) 370 *beroert* (*beroeren*): 'veroorzaakt'

380 zijn verboden alle valsce comanscepen, lose erbeide ende lose ghe-
 wichten, ende hem veinsen in haer dachwerc ende vercopen valsce
 ende ghebrelieke dinghen vore gode, al waert dat sake dat die ver-
 copere bedrogen ware ofte en ware, want i bedroghen en es niet scul-
 384 dich eenen andren te bedrieghe. Hier es oec verboden alle woek-
 ringhe ende valsche pleedderinghe ende deingen ofte ghedinghe, ende
 alle quade ende valsce procuracien ofte onrechte vonnissen, ende
 ghemeenlec alle bedrieghenissen heimelec of openbaer, biden welken
 388 iemen den andren tsine doet verliesen anders dan hi redelec willen sou-
 de datmen hem dade. Ende es de diefte so vele quadere, so mense doet
 in heiliger stede of in heilighen tide, ofte alsmen steelt dingen die der
 heiligher kerken toebehoren; ende oec so vele meerre | zonde, hoe die
 392 personen die men steelt meerre scade daer bi nemt in hem selven, in si-
 nen staet ofte in sijn gheslachte. Ende hier moet men hebben wille we-
 der te keerene tghene dat ontkeert es na tgoetdinken ende tvonnisse
 van eenen goeden persoon eer hi mach gheabsolveert sijn; ende niet al-
 396 leene wille weder te keerene, maer slechts weder te keerene also verre
 ende in dier manieren als hi best moghen sal. Ende es dat sake dat ie-
 ment niet en mach al wederkeeren, so moeti wederkeeren een partie
 ten minsten op dat hi mach. Ende die niet en weet wien of wat lieden
 400 dat hijt sculdich es weder te keerene, doe ghenoech met goeden ge-
 werken ende penitencien.

48rb

Hier es verboden simonie, dats te segghene, coep of vercoep ghees-
 telecs dincs om dwerlike ofte werlecs om gheesteleke, ende menichte
 404 van beneficien sonder redeleke zaken; maken ofte doen lopen valsce
 munte, ende vercopen iet teenen sekeren termine of te borgene dier-
 der dant redene es of dant redene bewijst.

Hier es verboden achtersprake ofte nemen iemen goeden name,
 408 ende lachternisse eens anders, bider welker men benemt sinen goeden
 name ofte eere tonrechte, de welke goede name dicwile beter es dan
 groet goet ofte groet scat. Ende die daer af misdadich es, es sculdich te
 doene wederkeeringe met te segghene openbaerlec de waerheit, ende
 412 wederkeeren hem sinen goeden name also verre als hi mach. Ende
 meer doemen zonde eest dat sake dat iemen eenen gheheelen state
 nemt sine goede vernaemthede.

Jeghen dit ghebot doen zonde alle de ghene die met crachte nemen
 416 van haren ondersaten meer dan recht es ende meer dan noetsaken van

V 381 *dachwerc*: het loon voor een dag werk; cf. Ouy, 31: *journee* 385 *deingen*: cf. 351 393/4 *weder te keerene*: 'terug te geven'; cf. MNW *wederkeren* 394 *ontkeert* (*ontkeren*): 'ontvreemdt, steelt' 396 *slechts* (*slechtes*): 'geheel en al' 405 *munte*: spellingvariant van *munte* 411 *wederkeeringe*: 'restitutie, herstel van gedaan onrecht' 413 *state* (*staet*): 'huishouding'; cf. Ouy, 31: *estat* 414 *vernaemthede*: 'naam, bekendheid'

ghemeen en orbore heischt; de ghene oec die stichten ongherechte wer-
ringhe ende striden ofte veeden, die maken wette ende ghebode sje-
ghen gode ende de heilighe kerke ende sijn verwaten vanden rechte.

420 Hier in doen zonde de ghene die hare bastaerd kindere nacomende
oere sijn in derve van haren ghetrouden kinderen, ofte die te vele ende
overdadelec haers mans goet ontkeeren sonder tconsent van hem, ende
424 kindere die also doen van haren vadere ende moeder, ofte anderen an-
ders goede ende dieners; ende de ghene dien dat bevolen es enich an-
der goet te ghevene of te deelene of anders wel te belegghene. Die ghe-
ne oec die ontrouwelic haren meesters en haren heere goet
gouverneeren; ende die ghene die overdadechlijc ende buten maten
428 verteren, verdoen of ontkeeren tgoet der heilger kerken in idelheden,
in hoverdicheden, in onkuischeden, in te groten state; ende alle de ghe-
ne die tiende ontsteken ende ontkeeren den ghenen dien mense scul-
dich | es van rechte. Die ghene oec die andere liede lant ontpalen om
432 haer deel te meerrene. Die ghene oec die niet en betalen haren tol ofte
haren chijs of ander dingen die met goeden rechte sijn gheordeneert te
betalene, ende de ghene die niet en betalen testemente daer si mede
ghelast sijn in yemens groet achterdeel, ende gheliker wijs van meni-
436 ger sulker maniere.

48va

Ende namaels es te wetene dat te grote coste in meniger manieren
ende in menegerande state ghedaen, es dicwile sake van desen zonden,
want die te vele verteert, te vele te [ten]meerne begheert. Hier doen
440 zonde de ghene die met ghelde of met ghewelde dore haer kindre of
andre die hem ane gaen, maghe ofte vriende, hare dienres of andre be-
sitten tgoet der heiligher kerken, de welke sculdich sijn te sine den sof-
fisancen lieden, ende de welke men sculdich es te ghevene ende te be-
444 velene hem lieden met goedere ende zuvere meeninge om gode te
dienene. Want anders en mach niemen in sulken dingen recht hebben
noch gheabsolveert sijn, sonder al dat weder te keerene na siere macht
ende dies ute te gane.

448 *Undecimum capitulum*

Dat sevende ghebod es: Du en suls niet oncuiseit doen of oncuisch
sijn.

452 Hier es verboden op de peyne van doetsonden alle vleeschelike ver-
gaderingen mans ende wijs te gadere buten wetteliken huwelike; ende

K 439 *te meerne*: cf. Ouy, 33: *car qui trop despent, trop lui convient*

V 419 *verwaten*: 'in de ban gedaan, veroordeeld' 439 *te meerne*: 'te vermeederen'; cf. MNW *meren*
442/3 *soffisancen lieden*: 'aanzienlijke personen'; cf. MNW *soffisant*: 'hooggeplaatst, aanzienlijk'. Spelling
onder invloed van het Franse *souffisans* (Ouy, 33).

segghen de contrarie es dolinghe in ons ghelove. Hier, alse wel als in
 huwelike als daer buiten, es verboden alle maniere van oncuiscen han-
 delingen, in de welke men niet en houdt noch en huedt de ordenancie
 456 ende die maniere ende die lede de welke natuere heescht ende ver-
 draegt om kindre te winnene. Ende also vele eest quadere so een men-
 sce meer jeghen de ordenancie der naturen doet ofte gaet in dier wijs,
 460 het si buiten huwelic of daer binnen – dat quadere es – hem selven te
 handelne of te tastene ofte andre persone ofte beesten, met vulen ende
 eiselijker quader ghenuechten; ende onscaemlec ende specialec eest dat
 sake dat es om te beruerne ende ofte te volbringhene die alder vulste
 ghenoechte, aldere onscamelicste ende alder verdoemelicste vulheit,
 464 diemen heet morwichheit of besmettinghe.

Ende die misdadich es in dese zonde, hi mach genoegh weten wat
 men verstaet | met deser manieren van sprekene. Want anders en es
 468 men niet sculdich dese zonde specialic te ontdeckene buten biechten,
 dese vulheit ende gruwelijc besmetheit, om dat suvere horen ende on-
 nosele niet en moeten qualic geleert sijn ende ten quaden zeden ghe-
 sticht. Ende sijn vele selke saken, selke punte houden de prelaten ende
 bevolen daer af te absolveerne ofte haren penitencieers, daer simpel
 472 priesters niet en mogen af absolveren, ten si uten bevelen van haren
 oversten. Ende dese zonde es te pinene metten brande na de wette.

Ende die dese zonde niet en biecht na dat hi mach openleke ende
 claelike so dat die biechtheere ghenoech versta, hi mach seker sijn dat
 476 hi nemmermeer en sal worden behouden, al waert dat sake dat hi alle
 de goede gewerken dade vander werelt. Wat scamelheden in de werelt
 dat es dese zonden te biechtene, vele scameliker eest die zonden te
 doene dan te seggene ende sonderlinghe in biechten.

Met deser zonden sijn bedrogen eeneghe, ofte alleene om anders
 quaetheit die si bringhen te deser sonden, ghelijc dat ondertiden be-
 droghen sijn eneghe jonghe, onnosele kindre ofte lieden, ofte overmids
 ledicheit, ofte overmids overtollegghen dranc ende alte sterken wijn te
 484 drinkene, of te vele te etene ende heete spise, of bi sotten woerden ofte
 sotte clappinghen, ende bi sotten aensiene langhe ghehouden, of met te
 vele te peisene ane tfeit van gehuden lieden, of met wenscene sulke
 vleeschelike vergaderingen ofte verboden versamelingen, ende on-
 488 dertiden bi quader gheleerten die vader ende moeder, dieners, maerten
 of meesters den kinderen gheven ofte leeren die onder hem wonen of
 op ghehouden sijn, ofte om hare puere quaetheit. Overmids deser zon-

48vb

V 464 *morwichheit*: 'weekheid, zachtheid'; bedoeld is onanie; cf. Ouy, 35: *molesce* *besmettinghe*: cf. *be-*
smettenesse, 'onreinheid'; bedoeld is onanie; cf. Ouy, 35: *pollucion* 473 *metten brande*: 'met een brand-
merk'; cf. *brant*: 'brandmerk, ook als straf voor misdadigers'; cf. Ouy, 35: *punir par ardoir selonc les loys*
 488 *maerten* (*maerte*): 'dienstmaagden, dienstmeisjes'

den was wilen ende vloiede die diluvye, ende die stede die men heet
 492 Sodoma en Gomorra waren te gronde ghedestruet met den hemel-
 schen viere, ende de ghene die daer in woenden vielen levende in de
 helle. Ende overmids desen zonden de welke roept wrake aen gode,
 comen hongere ende breke van lijfvoetsele, stride ende werringen,
 496 sterften, vernielten ende verlies van lantscapen, ende andre grote pla-
 gen ghelijc dat die scriftueren seggen.

Principale boete jeghen dese zonden ende andre sonden van on-
 kuischeden es soberlec te levende, scuwen quaet gheselschap ende ledi-
 500 cheit, | ende met staphants te keerene van sier herten ende te verdrive-
 ne quade ghepeinse als si int herte comen ofte sijn. De welke machmen
 doen met hem staphants te keerene te gode waert, hem te biddene ende
 onser vrouwe, ende eenegen santen of zantinnen, datse hem willen be-
 504 hoeden van selken zonden; ofte dat een mensche elder om pense, ofte
 dat een mensche hem selven eenich pine ofte arbeit van lichamen aen
 doe, ghelijc dat die ghene dede die sijn tonge beet, spuende ende seg-
 ghende zijn dese vleescheliker temptacien ofte becoringen: Tfi, tfi, tfi
 508 van sulker vullicheit ende van di, viant, die du mi presenteert ende
 voertbrincs.

Vele andre manieren sijn in die zonde van oncuischeden, na meni-
 gherande ende versceedene ofte menichfuldighe state van lieden, ghe-
 512 lijc dat es van moedere, van maechscape, van gheesteliken personen
 ende van religioene, of van maegden ende wedewen, ofte alsere cracht
 tusschen comt, ofte alse de persoen wort geset ende bracht in sulken
 staet dat hi nemmermeer wel en doet noch eere hebben en sal, ofte hi
 516 sal sijn kint doden sonder doepsel ofte hem selven, ofte i groet staet sal
 daer mede zijn ghediffameert, qualec vernaemt, ondeert, ontset. On-
 dertiden ghevoelt hem i mensche slapende van deser zonden, maer de
 vrese es als van te voren ofte daer na behaecht wakende tfeit dat ghe-
 520 viel slapende.

Duodecimum capittel

Dat achtende ghebot es: Du en suls niet valsche ghetuighe dragen.

Hier es verboden alle maniere van lieghene ende sonderlinghe dat in
 524 yemens scade ofte deren valt. Ende noch meerre zonde eest als men
 daer toe eet doet, want dat versweert men hem, de welke men es niet
 sculdich te doene, ja om te verlossene vander doet eenen mensche, ende
 al waert in vonnissen van rechte vore den rechtte of daer buiten. Ende

V 495 *lijfvoetsele*: 'levensonderhoud, voedsel'; niet in MNW, in betekenis gelijk aan *lijfvoedinge* 496 *ver-*
nielten (*vernietelste*): 'vernietelingen'; niet in MNW, in betekenis gelijk aan *vernieteling* 507 Ouy, 37: *Fi, fi, fi*

P 519 *vrese*: tussen *v* en *r* is een *i* geëxpungeerd.

528 dat versweren datmen doet vore den rechtte, dats te segghene in de
vierscare, es een poeint dat van spaeus wegghen es georloeft den bis-
scoppen alleene te absolverene.

Hier doen zonde de ghene die in haer biechte haer sonden helen
532 ende die ongherechtelec ende qualeke andre wroeghen. Hier nemen
occusoen sonde te doene die gheerne quade nimaren ende quaet horen
spreken van andren, overmids den welken si gheven alte lichtelic von-
nisse van ander lieden quaetheit ende worden wantrouwele, | ende te
536 lichtelic sonder redene, quaet wevende van hem lieden alse van quader
vleescheliker minnen begheerten ende diere ghelike, ende si oerdelen
sottelike van andren ende keerent in quaet al dat si doen, ende doen
ondertiden den andren persecucie tonrechte overmids haren sotten
540 ghelove.

49rb

Tercium decimum capittel

Dat neghende ghebot es: Du en sulst niet begheren ander mans wijf;
ende dies ghelijc, een wijf en sal niet begheren ander wijfs man.

544 Ende hier es princepalec verboden alle maniere daer men iemene in
zonden met trect of om zonde mede te doene van oncuischeden, eest
bi brieven of bi boden, eest met dreegene of met ghiften, mieden of be-
loften; eest met loghenen, eest met smeekene, eest met vercieringhen
548 van cleedinghen, eest in oncuisscen aensiene, gaende of sprekende, on-
cuisscelec ende sottelec aentastende. Ende es te wetene dat tvolle con-
sent om dwerc van oncuischeden te volbringhene ofte alleene daer toe
wille es doet<sonde>, ende al es dat sake datter dwerc niet na en volgt.
552 Want hier es waer die regule seit dat de quade wille es gherekent vore
tfeit. Ende hier moghen meerder zonde doen ghehuide liede dan bui-
ten huwelike, als i gehuit wijf gheselschap hebbende met haren man be-
geert eens ander wijfs man, ofte i man gheselschap hebbende met sinen
556 wive begert eens anders mans wijf. Die ghene oec die bi vulen consen-
te houdende sijn quade vleescelike ghepense om daer in ghenoechte te
hebbene, al souden si dwerc niet willen doen, segghen eenich leeraers
dat dootsonde es. Hier *siet dat alle kussingen, aensienten, tastingen
560 ende handelingen, comende principalec van quaden, onkuischen wille
ofte begeerten vorseit, sonder ander werc noch meerre sonden sijn,

K 541 Bij deze en enkele van de navolgende hoofdstukaanduidingen is het rangtelwoord in Romeinse cijfers op 'Latijnse' wijze afgekort, dit nummer wordt evenwel gevolgd door het voluit geschreven Middelnederlandse woord *capittel*. 551 hs. *doet*; cf. Ouy, 39: *est pechié mortel* 559 hs. *seit*; cf. Ouy, 41: *veés*

V 536 *wevende* (*weven*): 'beramend'; geen parallel in de brontekst 559 *aensienten*: 'blikken'; niet in MNW, vermoedelijk hetzelfde als *aensichte*, in de betekenis van 'kijken naar'; cf. Ouy, 41: *regars*

ende so vele meerder so die persone naerder van gheboerten, van
 564 maechscapen van eenen gheslachte ofte van religioene, ofte man ende
 man, ende wijf ende wijf. Ende noch quader es als men niet en houdt
 thamelicheit die men sculdich es te houdene ende pleecht openbaer.
 Ende so wie dat iemene vercrachten wilt in deser manieren, het si clei-
 568 ne het si groet, hi es hem sculdich te werene ghelijc dat hi doen soude
 om sijn lijf te behoudene, het si met roepene met woerden of met wer-
 ken, ende segget den ghenen die hem moghen ende sculdich sijn daer
 af te hoedene, anders en heeft hi sijn eere niet lief noch sijn reinicheit.

Quartum decimum capittel |

572 Dat tiende ghebot es: Du en sulst niet begheren ander liede goet.

49va

Ende dat es te verstande ghelijc den sesten ghebode, dat diefte ghebiet
 na der manieren vorseit int neghende ghebot, want die quade wille es
 geacht vore dwerc. Ende bi deser quader begerten valt een mensce dic-
 576 wile in hate ende in nide ende in onghedoechsamheden van sinen state,
 ende in murmuracien jeghen gode ende quaet van hem te spreken,
 want hem dunct dat hi bat verdient heeft dit goet of datte dan sijn ghe-
 buer of een andre, ende hem dunct dat hem god groet onghelijc doet
 580 ende dat hi sot es die hem dient. Ende daer omme, alst eenen andren
 misvalt of als hi scade behaelt, so verblijdt hi hem daer af ende seit dat
 hijs wel werd es, ende dat hem god selve liet ongheval gheschien, over-
 mids sijnder quaetheden die niet gheheelt en mochte bliven.

584 Te deser zonden hoert toe zonde die men doet van laten te doene
 werke van ontfermherticheden gheestelijc of vleescelijc, ghelijc dat es
 niet bi te stane den ermen als sijs openbaren noet hebben, als 1 wel
 heeft waer mede dat hi hem bistaen mach, ende sonderlinghe als iemen
 588 laet scamelike sinen vader ende moeder broet bidden ende goede die-
 naren gods laet sterven van hongere, ende als iement onthout sinen
 dienaren ende die hem erbeiden hare hure ofte haren loen, ende als ie-
 men *ondere gedaenten* van goeden ghewerken, als van capellen te
 592 stichtene ofte aelmoesenen te doene ofte andere dinghen dier ghelike,
 iement onthout anders goet qualeke ende tonrechte, segghende dat hi
 te rijc es ende dat hi niet wert en es dat te hebbene, ofte dat qualic be-
 staet es aen hem ende dat hijt qualic verteren soude. Want men houdt
 596 vore 1 ghemeen reghele dat niemant sculdich en es te doene zonde
 noch goeds gebode te breken, wat goede in de werelt datter hem of
 andre af comen mochte of wat quade ter werelt te belettene.

K 591 Hs. onduidelijk, maar lijkt op *oudere gedienten*; cf. Ouy, 43: *soubz umbre de bien...*

Dat vijftiende capittel

600 Ditte ende dustanich sijn de x ghebode van onser wet ghelijc dat vor-
seit es.

De welke, eest dat sake dat 1 mensce *wel aenzien wilt ghelijc in
eenen cleenen spiegel sijnder zielen zijn leven ende die kersten wet, hi
604 mach sien daer in wat goet ende scone ende quaet ende leelic es, ochte
hoe hi leeft, ochte hi goeds *ghebode hout; te sijnder memorien brin-
gen | sine zonden mach hi lichtelijc ende sal hem wel conen biechten.
Ende die alle dinc niet wel verstaet dat hier binnen ghescreven es, hi
608 maegt vraghen den goeden wisen ende den devoten personen.

49vb

Ende wet dat elc persoen die redene verstaet, die met vollen wille
ende consente misprijsst ende versmaedt onderdanich te sine eneghen
van desen x gheboden, meer begherende der menscen vrienescap meer
612 dan goeds haers sceppers, es uten state van zalicheden ende in vreesen
van eewelijc verdoemt te sine, ende en doet niet dat gode behaecht ofte
bequame es om te hebbene dat ewich leven. Maer wat becoringen dat
die mensche heeft hoe langhe dat duerende si, eest van gramscepen of
616 van onkuischeden, van vrecheden of van andren zonden, op dat si hem
leet es ende die hem pijnt uut sijnder herten te doene, op dat hi daer
toe niet en heeft vol consent ende gheheellec, hi en doet gheen hoeft-
zonde, maer hi doet wel daghelijcsce zonde; ende dicwile heeft 1 men-
620 sce grote verdiente vore gode overmids zijn goed wederstaen dier son-
den ofte dier becoringhen.

Hier siedi hoemen jeghen dese ghebode zonde doet in de seven
hoeftzonden – de welke sijn hoverdicheit, nidicheit, gramscap, vrech-
624 eit, traechheit, onkuischeit ende ghulsicheit – ende in de vijf natuerlec
zinne, de welke sijn oghen, oeren, nese ende mont ende tgevoelen. So
wie dan in desen spiegel hem wel spieghelt, besiet ende bekent hem,
ende luttel hem prijsst, ende es wijs die gode in desen gheboden onder-
628 danich es.

Sextum decimum capitulum

Wel es waer dat god, onse vader der ontfermicheden, overmids dat hi
wel kent onse broescheit om staphants ende in so menegerande ma-
632 nieren zonde te doene daghelijx duerende desen levne, es bereet ons
te ontfane tot sijnder gracen ende te verleenene aflate ende gherade
van onsen zonden, eest dat sake dat wi hem met goeder herten ende
sonder lieghen willen zegghen III waerheden.

636 Dierste es: Heere, ic hebbe mi besondicht aldus ende also jeghen u
goetheit, ende berout mi ende es mi leet, want ghi sijt weert ghemint

te sine ende gheert te sine, ende ghi hebt mi de contrarie gheboden ende bevolen.

640 Dander waerheit es: Heere, ic hebbe goede meeninge ende begerte
mids uwer hulpen mi voerd an te hoedene van zonden, ende ic sal mi
pinen | ende poghen te scuvene ende te verdrivene de occusune van
zonden.

50ra

644 Die derde es: Heere, ic hebbe goeden wille te biechtene gheheellic
alle mijn zonden ten tide ende stonden na dat ghi ende uwe heilich ker-
ke heeft bevolen.

Te wat stonden ende te wat steden die zondare seit dese III waer-
648 heiden gode in zuveren consiencien ende sonder lieghen, hi mach we-
ten voerwaer dat hi es in den staet van zalicheden ende van gratien, al
haddi ghedaen alle de zonden vander werelt, ende sijn sine werken van
weerdden om te verdienen dat eewich leven, storve hi in dien staet
652 sonder enich ander biechte ofte haestelijc, slapende ofte overmids fau-
ten van priesters, hi soude behouden worden, maer hi soude liden sijn
pine int vaghevier die hi om sijn zonden verdient hadde, dwelke vag-
hevier es een stede van swarer ende scerper droefheit. Waerbi eest een
656 herde goet raet dat eens ofte tweewerf sdaegs savons ofte smorghens
ofte ten minsten sheilich daghes, dat I mensche te hem selven com-
me[n] ende besie ofte hi mach segghen dese III waerheden, dat hi mach
sijn in stade van gracen ende ute dies viants hande.

660 Ende eest dat sake dat hi die niet en mach ofte en wilt segghen – ofte
overmids dat hi heeft wille noch zonde te doene ende daer af hem ver-
blijdt, ofte om dies wille dat hi niet en wilt scuwen ende verdriven de
occusoene van sinen zonden, ghelijc sijn de ghene die hare zonden he-
664 len in hare biechte ende daer in rechte voert bliven haren woekeren
ende valschen comanscepen te antierne, ofte die houden in harer her-
ten haet ofte nijt of wille van wraken deen ten andren waert, ofte die
niet en willen wederkeeren ander liede dinc –, si moghen weten voer-
668 waer dat gheen prelaet en es, noch selve de paeus, diese mochte ofte
sculdich ware te absolverene. Al es dat sake dat men sulken lieden wel
raet gheeft dat si bi hem selven ende bi andren altoes den goeden wer-
ken die si selen moghen, dats se god bekeere ende haer herte gewege in
672 doegden. Ende en es gheen so klein goet werc, god en lovet wel; ende
beter es enich goet werc dan ne gheen, ende staphants ghedaen dan
meer te beidene, ende houden goede costumen dan die te brekene ende
die altemet te verliesene sonder daer toe weder te keerene.

676 *Septimum decimum capittel* |

Ende als comt de tijt datmen gaet te biechten – dats te alder minsten

50rb

V 670/1 den – moghen: 'het goede doen (*werken*) waartoe ze in staat zijn'

eens sjaers te Pascen, ende als hem i mensce ghevoelt vreesse der doet
 ende als hi wilt sijn heilich sacrament; niet meer en es i mensce ghe-
 680 bonden ghemeenlec hem te biechtene, al es dat sake dat dicke de biech-
 te beter si – ende dan so es men sculdich hem te voerpensene vele ende
 langhe van te voren om hem te biechtene, ghelijc dat hi soude doen om
 te winnene i groet tidelijc goet. Ende namaels so es een mensche hem
 684 sculdich te wroeghene oetmoedelijc sonder spotten; ende waerlec son-
 der lieghen, om hem te lovene ende te lachterne; ende puerlec ende
 simplec, sonder te vertellene sijn zonden ghelijc eender zaghen met
 vele woerden ende langhe redenen ende die ter biechten niet en doen,
 688 om te bekinne te ghevene redene die den priestere sijn zonden ende
 die groetheit ende die swaerheit van sinen zonden; ende besceedelijc
 sonder te wroeghene of te kennene te ghevene met teekene ofte an-
 dersins andre lieden zonden. Want die te openbarene ende die te on-
 692 dersoekene es herde quaet, ten zi met aventueren om te vraghene ende
 te soekene hulpe jeghen anders cracht die iemene met crachte woude
 in zonden brengen ofte met hem zonde doen, of waer dat sake dat i
 mensce niet anders en mochte sijn zonden biechten, ghelijc es suster
 696 met haren broeder in vleesceliken zonden; ende dan es hi sculdich te
 soekene eenen ander priester die selke persone niet en kent. Ende van
 selken zonden daer die priester niet en mach af absolveren, de priester
 es sculdich hem te zendene ane den oversten, ten si dat hi twivele van
 700 groten scanden ofte sijn zonden te ontdeckene ofte inde vreesse der
 doet of en ware andere noetsake. Ende nemmermeer en es de priester
 sculdich te ghevene selke penitencie die de zondare niet en soude mo-
 ghen doen ofte willen doen. Oec en es niemen sculdich lichtelijc te
 704 openbarene die penitencie die men hem gheset heeft, ochte dat die
 biechtheere gheset heeft ofte ghevraecht heeft in de biechte, want dat
 es al sculdich gheheelt te blivene onder den heimeliken zeghel der
 biechten, en ware bi aventueren dat die priester woude bringhen of be-
 708 rueren ofte bringhen te enegher zonden.

Ondertiden | oec als i mensce hem ghevoelt ende vernemt hem zijn-
 de in enich zonde ofte van eeneger zonde, hi mach hem verbinden ter
 sekere tideliker peinen tot enighen tide ende bi goeden avise, ghevielt
 712 dat hi meer in die zonde viele. Want eeneghe segghen dat si niet mo-
 gen hem hoeden van eeneghen zonden om gods wille ende hare zalich-
 heit, als van swerene ende van oncuiseheit te doene, de welke hem wel
 van selken zonden souden hoeden eer si verloren vore elke zonde ee-
 716 nen vranke, ja eene blanke, ghelijc dat eeneghe hem ghehoedt hebben
 van zonden. In deser manieren en es dan anders niet dan i ghevenst-

50va

heit van wille ende ghebrec van ghewareghen ghelove der helscer pin-
 nen; ende selke sijn ghelijc sotte die niet en gheloven vore dat si han-
 720 ghen, ende dan berouwet hem hare misdaet, maer dats te spade. Ende
 het valt metten goeds gherechten vonnisse dat die niet en wilt als hi
 mach, hi en sal niet moghen als hi wilt.

Octavum decimum capitulum

724 Dat ter werelt een mensce doet van hem selven, hi sal sonderlinghe
 hem hoeden ende wachten dat hi niet en si sake waer bi dat hem 1 an-
 der besondeghe met quaden rade ofte exemple ofte ghewerke, ende dat
 hi eenen andren niet en verleede ten quaden weghe, ende sonderlinghe
 728 de jonghers, want dat es der viande proper werc ende officie, ghelijc
 dat die officie der goeder inge es den mensce te beroerne ende te be-
 weghene tot allen doegden ende goeden dinghen. Ende het ghevalt on-
 dertiden dat die anders doet, daer af mach ghescien nemmermeer ofte
 732 met groter pinen sal connen ghenoech ghedoen, want hi en mach niet
 de ghene die hi bedroghen heeft bekeeren ten goeden weghe waert,
 want si sijn misschien verdoemt ende roepen daghelijx wrake ende sijn
 ziele vermalendien eewelike. Ende contrarie es vanden ghenen die be-
 736 houden sijn, want si bidden altoes vore de gene die hebben gheweest
 sake van harer salicheit noch en es werc dat gode bat behaecht dan de
 zonden verdriven. Hier omme dan wille hem elc dan manen ende lee-
 ren den andren om wel te doene na de macht ende sin die hem god ver-
 740 leent heeft: die vaders haren kinderen, heeren haren ondersaten, die
 meesters haren disciplen, die gene die wiser sijn *den simpele menscen.
 Ende | bidden wi met goeder herten ende met godliker minnen elc vore
 den andren, dat wi moghen behouden sijn in die ewige bliscap, de wel-
 744 ke moet ons verleenen den gewarich, die es ghebenendijt eewelijc in
 sijn eewich rike. Amen, amen, amen.

50vb

[8 DICTUM OVER DE TRINITEIT]

[8]

I Creacio ex patre,
 redempcio ex filio,
 consolacio ex *spiritu sancto.

K 741 hs. *dan*
 [8] 3 hs. *spm* met bovengeplaatst streepje (*spiritum*)

V 731 *mach ghescien*: 'misschien', variant van *machscien*

P [8] bladvulling door hand 7 (cursiva), tekst in kader

[9 Ps.-THOMAS VAN AQUINO, CONCEDE MIHI, MISERICORS DEUS, [9]
MIDDELNEDERLANDS]

1 Dit ghebet maecte ende plach te lesene die heilighe, vercorene leere
rare sente Thomaes van Aquinen, vander predecaren oerdenen.

4 Ic bidde u, heere, dore u ontfermherticheit, dat ghi mi verleent al dat
u behaghelic es erenstelijc met heeter minnen te begerne, vroedelijc
tondersoekene, ghewaelijc te bekennene ende volcomelic te volbrin-
gene, te love enter glorien dijns namen. Oerdeneert, heere, den staet
8 mijns levens, ende gheeft mi oec dat ic wete, wille ende vermoge al dat
te volbringhene dat ghi van mi ghedaen wilt hebben; ende gheeft mi
dat te vervolghene also alst behoerlic es ende orborlec es miere zielen,
mijn wech, heere, toet di seker, recht ende volcomen, niet brekende in
12 voerspoede noch in wederspoede; dat ic in voerspoede u dancke ende
love, ende in wederspoede verduldich blive; dat ic mi in voerspoede
niet en verhoverde noch en verheffe, noch in wederspoede niet en be-
droeve noch en bedrucke. Verleent mi, heere, van gheenem dinghen te
16 verblidene dan dat mi vorderlec es tot u, noch te bedroevene dan van
dien dinghen die mi afleiden van u. Verleent mi, heere, dat ic niemen en
begere te behaghene dan u, noch en vrees te mishaghene dan u. Alle
verganclike dinghen moeten mi verleen, heere, om u, ende alle die
dinghen die u toehoren moeten mi genoeghen ende ghelieven, ende
20 ghi, heere god, selve boven al. Mi moet verdrieten die bliscap die son-
der u es, ende gheen dinc en moetic begheren buten u. Dien arbeit die
om u es moet mi ghelusten ende ghelieven, ende alle raste die in u niet
en es moet mi verdrieten. Gheeft mi, heere, alre soetste god, mijn her-
24 te heetelic te rechtene tote u, ende om mine ghebreke met rouwen te
pensene, | met volcomenen wille te beterne ende te hoedene. Heere,
mijn goedertieren god, maect mi oetmoedich sonder gheveinstheit, bli-
de sonder onghemanierteit, rijpmoedich sonder swaerheit ende
28 wreetheit, droeve sonder bedructheit, snel ende tangher in goeden
werken sonder onghestadicheit ende idelheit, ghewarachtich sonder
valscheit ende tweevuldicheit. Gheeft mi, heere, u te vresene sonder
wanhopen, in u te hopene ende doegdelijc te werkene sonder hoverde
32 of verheffen uut verwanen, minen evenmensce te berespen sonder

51ra

V [9] 18 *verleeden*: 'tegen staan'; cf. *te lede werden* of *leet werden*: 'tegenstaan, afstoten' 27 *rijpmoedich*:
'ernstig, bezadigd'; niet in MNW; cf. *ripe* en *geripe* met vermelding van *rijpmoedigh* (*severus*) 28 *tan-*
gher (*tanger*): 'flink, koen, krachtig van lichaam en geest'

P [9-11] Tekstjes geschreven door hand 1.

[9] Tekst en opschrift geschreven door hand 1. De tekst begint na een witregel met een binnen de tekst-
kolom geplaatste vijf regels hoge rode lombarde I.

veinsen, hem te sochte<n> met woerden ende met werken sonder ide-
 lec mi te verheffene of te beroemene. Maect mi ghehoersam sonder
 wederseggen, verduldich ende verdrachlijc sonder murmeren ende we-
 36 dercroninge. Mijn god, gheeft mi 1 wacker herte dat gheen idel, sorch-
 hertich ghepeins van u en leide. Gheeft mi 1 onverwint herte dat gheen
 liden noch dogen en vermoeye noch en verdrucke. Gheeft mi 1 edel
 40 herte dat gheen geweldeghe, quade ghenoechte en vercrachte noch en
 vercrighe. Gheeft mi een gherechte herte dat gheen slinke meeninghe
 noch becoringhe en bedrieghe. Gheeft mi, mijn alder soetste god, een
 verstaen u te kennene, erensticheit ende minne u te soekene, wijsheit u
 te vindene, heilich leven ende eersam wandelinghe u mede te behaghe-
 44 ne, volstandicheit uwe toecomst ghetrouwelijc tontbeidene ende 1
 minlijc betrouwe uwe zalicheit mede tomhelsene. Mijn goedertieren
 heere Jhesu, gheeft mi uwer dierer passien ende pinen *toeghevoecht
 ende medevormich te wesene met penitencien, uwer gaven te orboren
 48 in gracen, uwe bliscap te ghebruikene overmids uwe glorie. Die leeft
 met gode den vader in eenicheden des heilighen gheest van eewen
 teeuwen. Amen.

[10 GEBED]

[10]

1 ►Eene goede bedinghe◄

O hemelsce god, vader, heere alre creatueren, ic neighe ende valle vore
 u als 1 besondicht mensce ende claghe met innicheit mijns herten dat ic
 4 uwer werdicheit so luttel gheacht hebbe ende uwen lof met so kleinen
 vlite beghert hebbe.

Ay heere, dat ic u van al den gaven die ic van u ontfaen hebbe met
 gronde mijns herten ende met alle minen crachten niet ghedanct en
 8 hebbe noch gheloeft.

Ay goedertieren vader, ontfermhertighe heere, ic kenne mi laeu
 ende traghe in doegden, onnuttelijc in goeden werken, onghestadich
 van wille, cranc van natueren, gheneicht tot ghebreke, dat ic dat beel-
 12 de van miere zielen niet puer noch zuver ghehouden en hebbe, uwen
 wille of uwer maningen dicke onghehoersam ben, ende den edelen tijt
 onnuttelijc verdaen hebbe.

51rb

K [9] 46 hs. *toe ghenoech*

V 35/6 *wedercroninge*: 'tegenstribbelen'; niet in MNW, verwant met *wedercronen*: 'tegenspartelen, tegen-
 pruttelen'

P [10] 1 De titel is in een latere fase in de vrij gebleven ruimte toegevoegd door hand 7 (textualis).

16 Ay god, nu aensiet minen noet, ende gheeft mi eenen ghewareghen
 inslach van allen minen ghebreken. Heere, ic kenne ende ic weet dat
 ic in mi selven niet en hebbe dan ghebrec, ende al dadic al dat ic ver-
 mochte, nochtan soudic moeten spreken dat ic een onnutte mensche
 ware. Ende wes maghic mi dan verwanen, ombekent mensche mijns
 20 selfs, wat heb ik vander tijt dan sterfelicheit, grofheit ende ghebrec,
 wat heb ic vander eewicheit? Leven, wesen, puerheit, clærheit, vol-
 comenheit, ghelijcheit des beelden gods, ende menege gave die ic van
 gode ontfaen hebbe, dier ic ondankelic gheweest hebbe.

24 Ay hemelsce vader, ic en ben niet werd dat ic u kijnt heete, doch
 kennic u milde ende goedertieren ende overvloedich in ghenaden,
 ende ic kenne mi nodorftich in ontfane.

28 Ay werde, ghetrouwe vader, ic biddu om die ongemeten minne
 ende om die uutfloeiende caritate ende om die vaderlike trouwe, die
 ghi ons bewijst hebt in uwen eenborenen zone, onsen heere Jhesu
 Criste, dat ghi mi wilt gheven eenen afkeer van mi selven ende van
 alle creatueren, ende stort in mi den dau uwer godliker gracen ende
 32 verlicht die oghen mijns herten, dat ic bekennen moet die waerheit.

Ay lieve heere, sterct mijn herte in uwen dienst ende ontfunct mijn
 herte met uwen wille ende met uwer minnen, ende recht mijn be-
 gheerte in uwer bevallecheit.

36 Ay grondelose ontfermicheit, heere Jhesu Criste, gheeft mi eenen
 levenden inkeer ende een inwonnen mijns gronds, ende eene eenvuldi-
 cheit mijns ghedachten ende clærheit mijns verstaens. Gheeft mi,
 heere, een verheven ghemoede ende 1 heete begerte tot uwen love,
 40 ende een versmaden mijns selfs in oetmoedegen ghedachten, ende
 uutfloeiende tot alle menschen.

Heere, ic beghere van al den goede dat ic van u ontfaen hebbe, dat
 ic u daer ane wiselike loven ende dienen moet.

44 Ay heere, ic en ben niet wert deser gaven te begheerne als om mi
 selven, maer tot uwen love, ende dat ic dat beelde dat ic van u ontf-
 aen hebbe, suver ende puer met alre vrucht offeren mach.

48 Ay erm, grof mensece, waer omme en vertijc mijns selfs niet ende
 waer omme | maghic mi selven minnen? Ic en hebbe doch niet van mi
 selven dan crancheit, ghebrec ende sterven?

51va

52 Ach, miere blintheit, dat ic mine inwendighe oghen niet open en
 doe, dat die raeyen der godliker clærheit in mi lichten mochten, dat
 ic bekennen mochte den afgront miere crancheit ende edelheit mijns
 gheests.

V 16 *inslach*: 'erkenning, inzicht' (de plotselinge inwerking van Gods geest op het zondige gemoed, beroe-
 ring van het hart tot bekering en betering van het leven) 47 *vertijc*: samentrekking van *vertie ic*: 'doe
 ik afstand van'; cf. MNW *vertiën*, wederk. ww.

56 Ay hemelsce vader, mi comen alle goede giften ende volcomene
gaven van u. Nu biddic u dore u miltheit, dat ghi mi, crancke men-
sche, gheeft te wederstane alle overdaet die mi middelen mach van
uwen liefsten wille, ende gheeft mi inwendeghe wijsheit, dat ic mijn
leven ende minen tijt in allen doegden wiselic regeren moet, ende i
60 milde vloeiende herte in ontfermicheit, ende een sachtmoedich ghe-
dachte in uwer werdicheit.

Ay goedertieren gods zone, nu senckic mi in u diere doet, ende in
dat minlike herte bloet, ende in dat opghedaen herte, ende in alle die
minlike teekene die van u ghewracht worden, ende in al die ermoede
64 ende versmaetheit die ghi van minnen leden hebt. So begheric, lieve
heere, dat alle mijn leven eene vruchtbareghe offerande sijn moet
uwes loefs ende eene claerheit uwes willen.

Ay heere Jhesu Criste, ic biddu om die gloriose opverstannisse,
68 ende om die trouwe uwes godlikes vader, ende om die godlike min-
ne des heilichs gheests, dat ghi mi ontfaet int ghetal uwer uutverco-
render. Ende gheeft mi, heere, uwe eeweghe benedixie, ende doet mi
op den dieren scat uwer godliker caritaten, ende spijst mi met den
72 brode des verstannissen ende metten rade des heilichs gheests, ende
drenct mi metter fonteynen der levendre watre uwer eewiger jubila-
cien ende metter hemelscher melodien uwer godliker contemplacien.
Ende gord mi, heere, metten gordele uwer godliker trouwen, ende
76 vest mi, heere, metten vingherlinc der afghesceedenheit uwer eeweger
sekerheit, ende chiert mi, heere, metten hemelschen cleede uwer ee-
weger glorien ende godliker zalicheit.

80 Dat verleene ons die godlike mogentheit des vaders, ende die ewe-
ghe wijsheit, onse heere Jhesus Cristus, sinen eenborenen zone, ende
die begerlike minne des heilighen gheests. Amen.

[11 PASSIEGEBED]

[11]

1 Dit ghebet maecte die tweentwintichste paeus Jan, ende gaf elken
mensche die met berouwe alle siere zonden in die jeghenwoerdicheit
des heilichs sacraments lase, also menighen dach aflaets als ons
4 heere Jhesus menich wonde hadde, dwelke waren v^m CCC XXV
wonden, beteekent | in dese veerse: x bis, v, ter C, quibus addas mi-
lia quinque; tot fertur Cristus pro nobis vulnera passus.

5 ivb

8 Ghenadeghe, goedertieren heere Jhesu Criste, ic biddu dore die gro-
te minne daer ghi dmenschelike gheslachte mede minnet doen ghi,
hemelsce coninc, hinct ane den cruce met godliker minnen, met

V [11] 1 die *tweentwintichste paeus Jan*: Paus Johannes XXII (1316-1334)

sachtmoedeger sielen, met seereghen, droeven ghelate, met vermoei-
 12 den zinnen, met ghepijnden lichame, met doerwonden ende doerdor-
 renden hoofde, met verswollenen oghen, met ghesleghenen wanghen,
 met roependen monde, met heescher stemmen, met suchtender kelen,
 met dorstegher begherten, met bitterer drinkinghe van gallen ende van
 16 asyne, met bleeken aensichte, met dodeliker verwen, met verspannen-
 en armen, met uutgherecten adren, met ontvoegden, ontlaschden le-
 den, met doergravenen handen ende voeten, met bloedeghen wonden,
 met verscheedene des godlike lichamen ende zielen, met doersteken-
 der herten, met vloeyenden beken, metten oerspronghe der levender
 20 fonteynen.

O alder minlichste heere Jhesu Criste, ic biddu oetmoedelike om
 alle dese pijnlike martelie ende om den afgrondeghen brant der min-
 nen daer u herte in scoerde, dat ghi mi ghenadich ende soenlic wilt we-
 24 sen van alle miere zonden menichfuldicheit, ende i goet ende een heil-
 lich eynde mijns levens ende oec i blide ende gloriose opverstannisse
 ende verrisenesse ghewerdicht mi te ghevene. Die leeft ende regneert
 met gode den vader in eenicheden des heilichs gheests van eeuwen
 28 teeuwen. Amen, amen, amen.

[12 AUGUSTIJNKEN, EXPOSITIE OP HET SINT-JANSEVANGELIE]

[12]

I ►Dijt es de exposijcye van sente Jans ewangelium in Dyetsche. Aus-
 tijn◄

Sente Johannes ewangeliste,
 4 die met goods gracen wiste
 vander godliker verholentheit,
 *heeft gescreven ende gheseit
 ene ewangelie recht ende claer,
 8 ghelijc dat hier volghet naer,
 met sconen woorden wel geseit.

K [12] 6 heeft: hs. *het es*; cf. Blommaert, vs. 4: *heeft*. Een zinvolle interpretatie van de lezing *het es* lijkt on-
 mogelijk.

V 11/2 *doerdorenden* (*doredorenen*): 'met doornen doorboord', niet in MNW 16 *ontlaschden* (*ontla-*
schen): 'ontwrichte', niet in MNW; cf. *lasschen*: 'samenvoegen'

[12] Met Blommaert wordt verwezen naar de editie in Blommaert 1851, 131-142. Deze is vervaardigd op
 basis van hs. Brussel, KB, 15642-51. 1/2 *Austijn*: bedoeld is de rondreizende spreker Augustijnken.

P [12] Tekst geschreven door hand 2. De regels in het Latijn zijn met rood veelal in een iets groter schrift-
 type geschreven. 1 De titel is in een latere fase met rood toegevoegd door hand 7 (textualis).

- Ende an mi, god der zalicheit,
so wilic met zoeter leren
12 dit ewangelium exponeren
omme tghelove te sterkene met |
van onser kerstenliker wet, 52ra
daer goede kerstene leven inne.
16 In goods namen ic beghinne,
in mire hulpen blive Jhesum.
IN PRINCIPIO ERAT VERBUM;
vore dat aenbeghin was i woort,
20 ende <bi> god was dwoort, seit hi voort:
ET VERBUM ERAT APUD DEUM.
Hi spreect: ET DEUS ERAT VERBUM;
ende god is twoort, seit hi naer.
24 Hoe salmen dit verstaen claer,
dat dat woort hadde aenbeghin
ende god beghin heeft meer no min?
Dwoort was god ende god was twoort;
28 so moghen die lieden segghen voort:
Es god dat woort daer beghin <leit> an,
so hadde god i beghin dan.
Nu willic u segghen waer by
32 god dat woort zelve zy,
ende eer dat woort ye began,
hoe dat woort bi gode was nochtan,
ende hoe men beghin *ant woort bekende,
36 ende god beghin en heeft noch ende.
Die almogende godheit
es een gheest der drievuldicheit,
die alle steden vol besittet
40 ende en gheen dinc en besmittet.
Ende buten hem sone [en] es niet;

B 18, 19 Joh. 1:1 20, 21 Joh. 1:1 22, 23 Joh. 1:1

K 20 *bi*: toevoeging op basis van Blommaert, vs. 19 29 *leit*: toevoeging op basis van Blommaert, vs. 27
35 Hs. *antwoort*. De enclitische vorm van *ane het woort* werd begrepen als het substantief *antwoort*. Cf.
Blommaert, vs. 33: *aen 't wort*.

V 10 *an (onnen)*: 'gun'

P 25 *dat* (2): toegevoegd links van de regel, vermoedelijk door hand 7. Invoegtekens (punten) in de regel en
in de marge. 41 Overbodige en foutieve toevoeging van *en* boven de regel, mogelijk ook door hand 7.

in hem ruert dat men rueren ziet,
ende hi en ruert hem min no meer;
44 in hem en ruert liden no zeer.
Die vader der godliker glorien
es eene ewighe memorie,
die oversach zonder beghin
48 al dat beghin mocht bringhen in.
Verstantenes, dat es die zone,
sonder beghin gheboren scone
uter memorien, die es vader.
52 Voor<t>gaende ute hem beede gader
es een wil, dats die heilighe gheest.
Ende geen van drien en es meest; |
niet drie gheeste in een vertonen,
56 maer een gheest in drie personen.
Verstantenes die zone versteit,
memorie den vader der wijsheit;
al die wijsheit die in hem zijn,
60 welc die heilighe gheest gheeft schijn
ute den vader ende ute den zone.
In elken deser drie persone
rust die een in den andren,
64 onghescheiden zonder wanderen;
in den enen persoen es dander niet,
gheen zonderlingher wille gheschiet,
den enen persoen es andren besonder.
68 In desen drienvuldighen wonder
was een woort bi sonder gront;
maer want elc persoen verstont
deen den andren in eenen wesen bloot,
72 en was daer geens sprekens noot.
Eens van substancien so sijn sy,
dus was dat woort gode by
ende onghescheiden in sire macht.
76 In dat woort lach al die cracht
sijnre godliker moghenthede,
daer hi al sine werken ute dede.
Want hine hadde vleesch no been,
80 bloet no ader nerghent geen.

52rb

- Dus was hi in hem zelve vry,
 gheen vremde dinc en was hem by
 van substancien groot no clene;
 84 hi was een wesen in hem alleene.
 Soude vremde substantie comen voort,
 so moest hi openbaren dwoort
 daer zine godlike cracht lach in.
 88 Dus hadde dat woort 1 aenbeghin;
 dat nie was verbaert te voren,
 dat began in Adaems oren,
 doe dwoort sprac ende neder quam:
 92 FACIAMUS HOMINEM AD YMAGINEM ET *SIMILITUDINEM NOSTRAM.
 Doe was dat woort gode bi,
 doeder geen dinc was dan hi.
 God was dat woort, voer waer ghesacht, |
 96 dat woort heeft wederwoort ghewracht 52va
 in Adame ende in Yeven tonghen,
 uten welken twee dat es ghedronghen
 dat men menschen tonghen verstandet.
 100 Seker, dat es voer waer beandet
 dat wi niet met onser spraken
 vreemde substantie connen maken,
 ende dat dwoort ter tonghen ute gaet,
 104 waneer men sterven hier bestaet;
 so en si wi niet dat warighe woort.
 Hier omme heeft David gesproken voort:
 *OMNIS HOMO MENDAX, voordachtich,
 108 alle menschen loghenachtich.
 Nieuwe manen, nieuwe zonnen
 met woorden wij niet maken connen;
 al connen wi die worde rueren,
 112 nieuwe vremde creaturen
 en comen van onsen woorden niet;
 daer en si meer toe gheschiet.
 Dat godlike woort was daer in god;
 116 dat ware woort gaf een gebod
 Adame, dat hi niet en hilt.

B 92 Gen. 1:26 107, 108 Ps. 115(116):11

K 92 De wijze waarop *similitudinem* is afgekort (*sili⁹em*), is onjuist. 154 hs. *costiencie*

V 89 *verbaert* (*verbaren*): 'geopenbaard'

Ende of ghi dan weten wilt
 waer omme het was onse zalichede
 120 dat Adam brac ende misdede,
 ende waer omme Lucifer ooc met
 ute hemelrike was gheset,
 ende viel inden helschen gronde,
 124 ende waer mede dat hi dede zonde,
 dat seldi hier vinden wale;
 ende waer omme uter hemelscher zale
 engle vielen, ende dier in bleven met
 128 noch zondeghen mogen, dat wel wet,
 dat seldi weten hier in binnen;
 god helpe mi ten rechten zinnen.
 Doe caritas, die rechte minne,
 132 die die godlike gheest hadde inne,
 omtrent hem woude geselschap haen,
 doe hief hi metter wijsheit aen, |
 wil ende mogentlike woort,
 136 ende sciep tijt ende stat hier voort.
 Want vorwaer so wet dat
 god en hadde tijt no stat,
 eer dat hise hem zelven sciep,
 140 daer hi niemen over en riep.
 Den hemel claer, dat fiermament,
 sterren, planeten daer omtrent
 sciep hi al in zijn ghewoude,
 144 ende al door des menschen houde.
 Daer in sciep hi gheesten bloot,
 ende gaf hem tot haerre noot
 vijf sinne gheestelijc;
 148 doe hietent gheesten engellijc;
 anders en hadden zi voor goods oghen
 nemmermeer ghesondigen moghen,
 en hadden si den zin niet ghehad.
 152 Vijf sinne waren in hem ghesadt:
 memorie, wil, verstantenis, woort,

52vb

V 127 *dier*: samentrekking van *die er* 144 *des menschen houde*: 'uit genegenheid voor de mens'; cf. MNW
houde 145 *gheesten bloot*: cf. Blommaert, vs. 143: *gheest ende bloet*

P 143 *in*: vermoedelijk door hand 7 geschreven, in plaats van een verwijderd woord.

- *consciencie, alse daer toe hoort.
 Dit sijn der engle sinne vive,
 156 in gheeste gheformeert, niet in live.
 Bi desen vijf sinnen cracht
 moesten zij comen in ghedacht
 te hand doen si ghescepen waren.
 160 Die haer denken lieten varen
 in hoverden oft in sonden,
 vielen doe ten zelven stonden,
 selke in hellen, zelke in swerken,
 164 selke inder lucht, het sijn te merken;
 na dat haer gedacht waren sondich,
 daer na waert hem vallens condich.
 Lucifer ende sinen gheest,
 168 sijn hoverde was alder meest,
 dies viel hi inden hoochsten val;
 des ghelike die andre al
 vielen na misdaet der sonden.
 172 Gherechticheit gaf dit orconden
 inder mogentheit des vader. |
 Maer want dese engle ader,
 vleesch, been no bluets en haen,
 176 so comet toe dat si niet staen
 na penitencie, groot of clene.
 Elc es een bloot gheest allene,
 daer niet aen es te verhalen:
 180 met hem selven moet hi betalen
 die zonden die hy ye ghedede.
 Maer of god zine ontfermichede
 ane hem zal laten comen,
 184 es mi verholen, hi en mach niemen doemen.
 Die andere engle die dachten goed,
 met reinen dogheden in haren moet,
 die moeten goods dienaren bliven;
 188 want wie soudse van daer verdriven?
 Si en hebben vleesch no bloet,
 daer men die zonden mede doet,
 of dat si ten zonden worden becoort.
 192 Om dat si niet en brochten voort
 dan eenen gheest die niet mach sterven,
 en mochten si dan eenewerven
 wel ghedoen noch zonden pleghen,
 196 daer hem lone ane was gheleghen,

of eenighe pine van misdaden.
 Maer of god zine ghenaden
 ane die engle yet wil stellen,
 200 in hemelrike of inder hellen,
 des en weet ic groot no cleen,
 maer onse gelove spreket: neen.
 Doen die godheit ane ghesach
 204 dat niet ane dese twee ghelach
 gheselschap, als hem toebehoorde,
 doen sciep hi met zinen worde
 den mensche drievuldich, enich, vri,
 208 ghelijc dat hi zelve zi.
 Want engle, duvele zelve eyghen sijn
 den eenen vroude, den andren pijn.
 Nu es die mensche thusschen beiden,
 212 drievuldich, eengaer, onghescheiden;
 siele, lichame ende sin
 es een mensche meer no min.
 Memorie, wil, verstantenes, |
 216 in onser zielen verborghen es.
 Aristoteles spreket noch,
 int leven sijn drie zielen doch.
 Dus leeft die mensche met alle drien,
 220 can hi hem selven wel besien.
 Hi scrijft aldus in *Anima*:
Vegetativa, sensitiva,
in<de> anima rationali.
 224 Hier neemt hi drie zielen by.
Vegetativa wast hier uut
 sonder gevoelen als boeme ende cruut,
 gheen redene houdt si min no mee.
 228 *Sensitiva wast int vee,
 die gevoelt in vleesche ende in bloede,
 doch sijn si buten allen vroede;
 ghelove noch wet in hem en steit,
 232 hier omme David heeft gheseit:

53rb

K 223 hs. *in*; cf. Blommaert, vs. 221: *inde* ('vervolgens') 228 hs. *Sensitam*

V 212 *eengaer*: variant van *eengader* 221 Bedoeld is *De anima* van Aristoteles. 223 Correct zou zijn *anima rationalis*, maar beide tekstgetuigen hebben *anima rationali*; cf. vs. 240.

P 212 *drievuldich*: hs. *drieul'dich*

- NOLITE FIERI SICUT EQUUS ET MULUS
 IN QUIBUS NON EST INTELLECTUS.
 Niet en ghelooft als mule ende paert,
 236 daer nie verstantenis in en waert,
 maer ghelooft nader inge sin,
 daer doget ende redene es in.
 Die engle, dat proeven wij,
 240 hebben *anima rationali*.
 Ende hebben si die redene niet verstaen,
 sine hebben arch no wel gedaen,
 niet meer dan eene beste doet,
 244 die niet wijs is no vroet.
 Nu heeft god tot ons ghesien
 ende gaf ons van allen drien,
 dat wij niet moghen spreken
 248 dat ons bi een yet mach ghebreken.
 Wassende ziele en gevoelt niet
 als bome ende cruut men ane ons ziet,
 dat es aen nagle ende aen haer.
 252 Merct zelve oft ic segghe waer:
 het wast ende gevoelt nicht.
 Ghevoelende ziele es ons ghesticht
 in vleesche ende in bloede root.
 256 Met ons allen cleene ende groot,
 met allen englen enghellijc, |
 hebben wi eene ziele redenlijc,
 die al die zelve zinne heeft
 260 die god den inghelen ghegheven heeft.
 En hadden wi der memorien niet,
 hoe jammerlike waer ons gheschiet.
 Maer van zonden wi bescouwen
 264 te comene ane een gans berouwen
 van den sonden die leden waren;
 dit doet memorie openbaren.
 Ende hadden wi dan verstantenes gene,
 268 so waer onse ghelove cleene;

53va

B 233/4, 235/6 Ps. 31(32):9

V 243 *beste*: spellingvariant van *beeste* 253 *nicht*: 'Duitse kleuring' van het Middelnederlands; cf. 334

P 239 *proeven*: lezing onzeker. Hs. heeft na *proeu* een of twee onleesbare letters extra.

caritas noch godlike eere
 en ghecreghen wi nemmermeere.
 Soude ons dan ghebreken wille,
 272 so mochten wi spreken lude ende stille:
 god heeft ons ghemaect eyghijn,
 want sonder wille moeten wi sijn;
 wien mochten meer no min verhalen
 276 dan nader naturen dwalen,
 alse een vee dat volgt naer
 sire naturen hier ende daer,
 sonder wille van wederstaen.
 280 Het dunct hem allen wel gedaen
 wat der naturen scaemte doet;
 sijn wille en es quaet no goet.
 Souden wi consciencien derven,
 284 so mochten wi spreken na ons sterven:
 Hadden wij doch ghehad van gode
 in onser zielen enen bode,
 die ons hadde ghecondicht
 288 die weghe daer men in sondicht,
 wi hadden der zonden wel ontboren.
 God die ons node laet verloren
 heeft ons den bode bighespiset,
 292 consciencie, die ons wiset
 die weghe daer men in mesdoet;
 die de sonden scuwen, die zijn vroet.
 hadden wi dan gheen woort ghehadt
 296 in herten of in tongen blat,
 so hadden wi namaels geseit
 toter godliker ontfermicheit:
 Hadden wi woort in ons ghehadt, |
 300 wij hadden u dicken in alder stat
 anegheroepen ende ghebeden,
 door dine grote ontfermicheden
 dattu ons hads vergheven zonden;
 304 want wi dat woort niet en conden
 es al tghebreke an dich belanc.
 Nu moet god des hebben danc;
 hi heeft ons allen twoort ghegheven.
 308 Ja, stomme die in haer leven,

53vb

V 273 *eyghijn* (*eigen*): ‘onderworpen, horig’ 291 *bighespiset*: ‘verschafft’; cf. *bispisen*: ‘iemand van iets voorzien’, in MNW alleen op deze plaats geattesteerd. 296 *tongen blat* (*tongeblat*): ‘tong’

- al hebben si twoort niet in monde,
 si hebben dwoort in herten gronde,
 ende wisen dat bescheidenlijc,
 312 ghelijc der tongen met worden rijc.
 Die ooc ghec sijn gheboren,
 die en laet god niet verloren.
 Daer doet hi recht ende ghenade,
 316 want si connen gewinnen spade
 met haerre gheheit hemelrijc.
 Ooc waert wel onredelijc
 dat si moesten ter hellen pijn,
 320 die arch in doochden onwetende zijn.
 Dan comt die goedertierenheit
 goods metter ontfermicheit.
 Ende bidt goods gherechtichede,
 324 behouden zijnre mogenthede,
 dat hi sijn ordeel niet en rise
 over die menschen zonder wise;
 want daer in mindren mocht zijn eere.
 328 Daer geoorlooft die grote heere
 dat die lieden zonder wise
 rusten zelen inden paradyse;
 niet om verdiente van haren daden,
 332 maer door die vaderlike ghenaden,
 dat hi alle creatures sciep
 ende heeftse al zine kindre lief.
 Nu so willen wi voort beghinnen
 336 dat die mensche heeft v sinnen:
 horen, rieken, smaken, tasten
 ende zien van ogen. Desen gasten
 heeft ons god ghesendt toe,
 340 omdat hi zach dat wie ende hoe
 die engle in so corten stonden |
 in weldoene bleven ende in sonden.
 Doen sciep hi Adame ende dwijf,
 344 redelijc ziele, wassende lijf,

54ra

V 312 *worden*: spellingvariant van znw. *woorden* 334 *al*: ‘als’; assimilatie van de *s* van *als* met de *z* van *zine lief*: de rijm dwang suggereert dat hier oorspronkelijk *liep/lieb* stond; niet onvoorstelbaar, gezien de neiging tot ‘Duitse kleuring’ (zie Inleiding, p. 84).

P 312 *worden*: verbeterd uit *vrouden*; *vr* is veranderd in *w*, *u* is geëxpungeerd en erboven is een *r* geschreven.

gheformeert in eens menschen name,
 in hem beiden alse hem betame.
 Want die engle niet vruchtbaer waren
 348 ende aen hem selven moest verbaren
 weldoen ende sonden macht.
 Ende van hem quam gheen gheslacht
 die haer zonden aernen mochten,
 352 noch ghene weldaet vore hem brochten.
 Doen sciep hi menscheit vleesch ende bloet,
 ende daer in die ziele vroet,
 ghelijc den englen inden trone,
 356 om dat wij te meerren lone
 comen zelen dan die andre,
 op dat wi wiselike wandren.
 Waneer die wise ziele binnen
 360 ghesondicht heeft metten zinnen,
 es si dan wijs ende vroet,
 so sal si vleesch ende bloet
 doen in penitencien leven.
 364 Daer omme so heeft god vergeven
 dat het te samene *hem coelt,
 entie ziele int lijf gevoelt
 des lives wel, des lives wee.
 368 Want tlijf en sondicht nemmermee,
 ten si bi den ghehenge al
 der zielen, die met rechte zal
 dat lijf pinen te regeren
 372 toter vaderliker eren,
 diese van niete heeft gheschaft.
 Ende met zijnder godliker craft
 op den een ende viertichsten dach,
 376 daer tlijf inder moeder live lach,
 onmachtich inden live doot,
 daer sendde god die ziele bloet
 in den live ongedraghen;
 380 daer bi een enghel, die gewaghen
 mach al onse weldaet
 als ziele ende lijf ten ordele staet. |

K 365 hs. *her coelt*; cf. Blommaert, vs. 369: *hem coelet*

V 351 *zonden aernen*: 'voor zijn zonden boeten'; cf. MNW *arnen*: 'oogsten' 358 *op dat*: 'op voorwaar-
 de dat' 373, 374 Duitse kleuring: *gheschaft:craft*

Hier omme, die heeft vleesch ende bloet
 384 ende ghene penitencie en doet,
 noch doen en wille na den sonden,
 gherechticheit gaf die orconden
 waer men die mach bescouwen,
 388 sonder biechte, buten rouwen:
 die wijstmen onder sduvels roede.
 Want hadde die viant in bloede
 ende in vleesche sijn ghedaen,
 392 hi hadde langen tijt ghestaen
 na penitencie hier te voren,
 ende winnen dat hi hadde verloren.
 Die ooc in vleesche ende in bloede sijn
 396 ende houdent zuver ende fijn,
 daer ment met zonden can gheproeven,
 die climmen alle engle boven;
 want vleesch ende bloet es becoort
 400 in sonden weder ende voort.
 Die dan die *sonden wederstaen,
 moeten den englen boven gaen,
 want die engle en hebben vleesch no bloet
 404 daer men die sonde mede doet,
 of datse ten zonden yet becoort,
 want si ten hemele dan behoort.
 Waer omme soude die mensche dan,
 408 die vleesch ende bloet heeft an,
 niet boven den englen gaen,
 die de sonden wederstaen,
 ende jeghen sijn becoren vechten?
 412 Alse conincs kindere boven knechten
 selen die goede menschen hoven
 ende climmen den enghelen boven
 met onsen vader int hemelrike.
 416 Die enghele zelen willichlike
 ons dienen ende wesen vro.
 GLORIA IN *EXCELSIS DEO
 selen si voer ons tafele singhen

B 418 cf. Luc. 19:38, 2:14

K 401 *hs. sonder*; cf. Blommaert, vs. 406: *sonden* 418 *hs. Excelsus*

V 413 *hoven*: 'wonen, verblijf houden; bij een zeker hof behoren'

420 ende godlike gherechten bringhen.
 Dat zal sijn boven alle maet
 lof der heiligher trinitaet.
 Hier omme heeft <God> ghehenget dit. |
 424 DEUS OMNIA BENEFECIT. 54va
 God sciep den engel enten mensche
 zonder zonde in hoghen wensche,
 ende gaf hem sinen wille vry.
 428 Die sculd en was goods niet daer by
 dat een van beeden sonde dede,
 maer sijn ghehinghen was daer mede.
 Vanden enghelen die woorden knechte
 432 dat was om onsen wille slechte;
 dat wi, goods kindere al te samen,
 in zine knechte exempel namen,
 ende wi scouweden die onneere
 436 die gheschiede an *Lucifere;
 om een hovaerde die hi dachte,
 hoe scandalijc ende hoe onsachte
 hi uten hemele es ghestoten,
 440 ende noch daer ute wart ghesloten.
 Denct dan wie dat in zonden
 die hier leven wille langhe stonden
 met werke ende met ghedachte,
 444 of dan die godlike crachte
 op sine kindere mach hebben toren,
 die toten erve sijn gheboren,
 ende dan buten des vader rade
 448 dat overgheven met misdade.
 Des ghelike denct ooc met
 of god die goede engle set
 door een ghedenken in zijn rike.
 452 Denct dan hoe verweendelike
 sal die goede kindere erven,
 als knechte selken loon verwerven.
 Dat ooc die weerde moghende god

B 424 n.g.

K 423 *God*: toevoeging op basis van Blommaert, vs. 427 436 hs. *lutifere*

V 426 *in hoghen wensche*: precieze betekenis onduidelijk; cf. MNW *wensch*: 'heil, zaligheid' 431 *woor-*
den: spellingvariant van het werkwoord *worden*

- 456 Adamme den mensche gaf een ghebod,
 ende niet meer, waer hijt omme dede,
 daer was grote redene mede.
 Hy was so rouwigh vanden eenen
 460 dat hi brac met bittren weenen
 ende met penitencien groot;
 al sijn leven tot in zire doot
 was hi ghehoorsam gode.
 464 Hadde hi ghebroken die gebode, |
 hi hadde so groten rouwe ghenomen;
 hi waer in mestroostene comen
 ende hi en hadde met zinen live
 468 gheen vrucht gewonnen ane den wive.
 Ooc waest onse zalichede
 dat Adam brac ende misdede;
 wij en hadden inden paradise
 472 anders *met des* booms rise
 ons ghecleedet beestelijc;
 wij en hadden hemelrijc
 nemmermeer ghecrighen moghen.
 476 Adaems rouwe dede van hogen
 des vader sone comen neder
 ende menscheit aennemen zeder,
 die ons tghelove heeft ghelaten.
 480 Adaems zonde quam ons te baten:
 hi dede ons comen caritas,
 dats minne, die in gode was;
 hi dede ons comen die waerheit,
 484 die ons vryede van eyghenheit,
 daer ons die viant hadde in
 overmids sondeghe sin;
 hi dede ons comen die wijsheit,
 488 die ons tghelove der zalicheit
 hier neder maecte wel bekint
 inden heilighen sacrament.
 Dus suldi weten dat Cristus was
 492 wij<s>heit, waerheit ende caritas;
 die werde god ende mensche,
 hi quam ons tot allen wensche.

54vb

K 472 *hs. niet dan*; cf. Blommaert, vs. 476: *met des*

V 472 *rise (rijs)*: 'tak'; *booms rise*: vermoedelijk tak van de vijeboom; cf. Gen. 3:7

496 Des moet hi sijn ghebenedijt
 die ons maecte staet ende tijt
 metten woorde dat niet was dom:
 IN PRINCIPIO ERAT VERBUM.
 Doe dwoort maecte al beghin
 500 doe hadde dwoort beghin in.
 APUD DEUM was dwoort bi gode,
 doe dwoort stont tsinen gebode
 ende ewicheit was hem by;
 504 recht als een mensche die zij
 machtich te sprekene of hi wille |
 ende zwichet al willens stille.
 Dwoort was bi hem inden sin;
 508 als dwoort ons comt, heeft anebeghin.
 Dwoort was god, want zine cracht
 heeft int woort alles dincs macht.
 ET DEUS ERAT VERBUM, dat es waer,
 512 want het tughen openbaer
 sonne, mane, planeten, sterren,
 die wi wel aenzien van verre;
 die fieraementen metten zwerken,
 516 dat niemant can *gewerken
 selc een werc van hier beneden
 met macht ende met menschen leden.
 Dat zoete woort hevet al bevaen
 520 al dat werc dat wi zien aen.
 HOC ERAT IN PRINCIPIO;
 dwoort was inden beghinne also
 so het nu sij meer no min,
 524 daer en es geen vergaen in.
 Hen heeft *preteriti* noch *futuri*,
 maer het is altoes *presenti*.
 APUD DEUM was dwoort gode by,
 528 want het van hem niet ghesceiden zy.
 Dwoort datmen ons van gode leert,

55ra

B 498, 499/500 Joh. 1:1 501 Joh. 1:1 511 Joh. 1:1 521 Joh. 1:2 527 Joh. 1:2

K 516 hs. *gemerken*; cf. Blommaert, vs. 520: *ghewerchen*

V 525 *Hen*: samentrekking van *het en*

P 511 *dat es waer*: toevoeging door hand 7 (textualis), met links ervan een versierseltje.

- in goods gheest het wederkeert
ende blijft in ziere mogentheit.
- 532 Hier om heeft god geseit:
Hemel ende erde zal vergaen,
Mijn woort sal ewelike staen.
OMNIA PER IPSUM FACTA SUNT.
- 536 Dat bediet tot teser stont:
alle dinc sijn bi hem gemaect,
biden woorde dat ewich waect.
Die dese verstantenes wel versta:
- 540 *Plurali numeri es omnia*
in gode die es *singulari*,
want niet dan een god en sy.
Soe es hi zelve ongemaect,
- 544 die levende god die alle tijt waect.
Alle dinc sijn hem gemaect by,
want tlevende woort hi zelve zy;
gheen wesen zonder hem gewesen conde.
- 548 Die mensche doet in gode zonde, |
nochtan en roeret zonde gode niet, 55rb
bi god in god, wie des gheschiet,
sijn leven daer af niet en ontreint,
- 552 want gheen dinc *in hem vereint,
dan dat volghet Cristus pas,
dats wijsheit, waerheit ende caritas.
Wijsheit scuwet die zonde;
- 556 caritas in reinen gronde
mint in gode boven al;
waereit niet af keren sal
noch nemmermeer en doet, dus blijft zi waer;
- 560 die afkeren sijn logenaer.
ET SINE IPSO FACTUM EST NICHIL,
ende sonder hem, die merken wil,
so en is emmer gemaect niet;
- 564 want god is dat ewich yet,
ende wat ons vanden yete scheidet,

B 535, 537 Joh. 1:2 561, 562/3 Joh. 1:3

K 552 hs. *van*; cf. Blommaert, vs. 556: *in*

V 550 *bi god in god*: betekenis is onduidelijk; ook in Blommaert. 552 *vereint (verenen)*: ‘overeenkomt met, past bij’

568   dats een niet, vorwaer gheseidet.
          Biden niete neme ic sonde,
 572   di bi vrien wil, uut smenschen gronde,
          jeghens wille heeft misdaen.
          Wat sculde sal god daer in ontfaen?
          Gheen scult en es hem te gheven,
 576   maer hi ghehenct ons dat wi leven
          in zonden, die nie gheen dede.
          Danc hebbe sijn goedertierenhede;
          ende alse die mensche uut zonden gheit,
          die godlike ontfermicheit,
          si es alle tijt bereet tontfaen;
          doch waert beter zonde gelaen.
 580   QUOD FACTUM EST IN IPSO, VITA ERAT.
          Dat in hem gemaect si, wet dat,
          dat was een ghewarich leven;
          want die menscheit onghegheven
          menscheit an Marien nam.
 584   Vleesch ende bloet niet en quam
          vander substancien der godheit,
          maer god met ziere mogentheit
          nam menscheit ane Maria.
 588   VIA, VERITAS ET VITA
          EGO SUM, heeft hi ghescreven,
          dus es hi een geweldich bleven,
          vleesch in bloede, in god gemaect. |
 592   Dus werdt een name wel geraect,
          god ende mensche in Cristus
          regneerde in sijns vader huus.
          ET VITA ERAT LUX HOMINUM,
 596   die niet en gaen die weghe crum.
          Dat leven was des menschen licht,
          want gheen mensche den andren mocht
          reine gedwaen van zinen zonden.

55va

B   579, 580/1 Joh. 1:3-4   588/9 Joh. 14:6   595 Joh. 1:4

K   577 hs. *sies*

V   579 De interpunctie van deze regel is gebaseerd op de manier waarop de zin in het Middelnederlands werd begrepen. De moderne interpunctie is anders: *et sine ipso factum est nihil, quod factum est; 4 in ipso vita erat...* (*Nova Vulgata*).

- 600 Wij waren alle in duuster vonden
met erveliker zonden swaer,
doe quam zonder zonde een claer
dat licht bracht tote des menschen wonnen.
- 604 Dat licht dat was ongewonnen
noch van moeder, noch van vader;
het was vleesch, been ende ader,
daer in een ziele redenlijc;
- 608 maer die persoen es godlijc,
die ongewonnen dit ane nam
ende alse i licht toten meinsche quam.
ET LUX IN *TENEBRIS LUCET;
- 612 dat licht heeft ghelichtet met
in duusternessen, dat es vonden,
want joden die waren in sonden.
Daer heeft tlicht mirakel gedaen:
- 616 tierst dat si Cristum ruerden aen,
die sonden waren daer genesen.
Doe toende hem dat claer wesen
inden blinden, die worden ziende.
- 620 Den zondare aldus Cristus diende.
ET TENEBRE EUM NON CONPREHENDERUNT.
Dien duusternes in ghere stont
en conde begripen meer no min.
- 624 Dat licht en hadde gheer noch sin
in zonden te leven, noch nemmer en deit.
Onbegrepen hi dan steit
van allen zonden, si u bekent.
- 628 Daer omme zal dat jugement
ane hem staen ten lesten stonden,
omdat hi sonder zonde es vonden,

B 611, 612/3 Joh. 1:5 621, 622/3 Joh. 1:5

K 603/4 Door middel van de letters 'b' en 'a' (niet in de hand van de kopiist) is aangegeven dat de volgorde van deze regels moet worden omgedraaid. Deze aanwijzing is echter onjuist, omdat 605 inhoudelijk evident bij 604 hoort. Ook Blommaert heeft deze versvolgorde. 605 Hs. *noch van vader noch van moeder*. Met puntjes is aangegeven dat *vader* en *moeder* moeten worden verwisseld; dit met het oog op het rijm. 611 hs. *tenebre*

V 624 *gheer (gere)*: 'verlangen, trek' 626 *Onbegrepen*: 'vlekkeloos, onbesmet'

P 600 *duuster*: heeft in het midden één pootje te veel. 603/4 Links van 603 werd een kleine 'b', links van 604 een kleine 'a' geplaatst (cursiva); cf. kritisch commentaar.

- 632 god ende mensche, die werde Crist,
 die zonder zonde geboren ist;
 want hi nye en mesdede
 ende heeft lijf ende lede |
 voor ons geoffert inder pijn, 55vb
 636 des moet hi ooc geloofd zijn.
 FUIT HOMO MISSUS A DEO;
 van gode was ghesendt wel vro
 een man die Johannes hiet,
 640 gelijc datmen ghescreven ziet:
 CUI NOMEN ERAT IOHANNES;
 ende waer omme hi dan es
 van gode gesendt zuldi verstaen.
 644 Aen Zacharyas soe quam aen
 Gabriel, die inghel tsaert,
 die heeft hem geopenbaert
 hoe hi zoude met zinen live
 648 vrucht winnen aen den wive.
 Doch was si der naturen ondrachtich;
 maer die engel goods warachtich
 brachte gheware bootschap voort.
 652 Maer dat godlike woort
 menscheit gheen daer aen en nam;
 maer van sire cracht so quam
 – dat Zacharias aen soude rueren –
 656 vrucht *vander naturen
 die was verdoort ende utegebloeit,
 ende bi naturen weder groeit;
 want zonde nie en geboot.
 660 So eest wel te verstane bloot,
 dat vader, moeder *zonden zonder
 die vrucht winnen in een wonder.
 Des Zacharias hadde verloren

B 637 Joh. 1:6 641 Joh. 1:6

K 656 Hs. *wan inder*; cf. Blommaert, vs. 660: *van in der*. Wiesbaden heeft ten onrechte de werkwoords-
 vorm *wan* i.p.v. het voorzetsel *van* (*vrucht* is het object bij *quam*). In beide versies is *in* een overbodige
 toevoeging; de opeenvolging van de voorzetsels *van in* komt in het MNW verder niet voor. 661 hs.
zouden; cf. Blommaert, vs. 667: *sonden*

V 645 *tsaert*: ‘teder, teer’; cf. MNW *saert*, geen zuiver Mnl. woord (cf. Duits *zart*) 655 ‘wat Zacharias aan
 zou gaan’; cf. MNW *aenrueren*, hier zw. ww. onzijdig: ‘raken, betreffen’

- 664 sprake tes tkint was geboren.
 Johannes, die van den lichte zachte
 waer zeide ende bootscap brachte:
 HIC VENIT IN TESTIMONIUM;
 668 Johannes comen es hier om
 in eenen ghetuuchnes claer
 vanden lichte, da<er>t ewighe waer
 in es, was ende bliven zal,
 672 op <dat> die liede, groot ende smal,
 gheloven selen an Jhesum,
 ende rechten dat gelove crum.
 Daer omme machmen dan gewagen
 676 dat Johannes mochte getugen dragen
 vander waerheit, die hi niet was, |
 om dat hi clarer dan 1 glas
 ghewonnen was, als ghi moecht horen,
 680 bi miraclen, hier te voren,
 sonder sonde; hi en dede
 nye sonde in ziere menschelichede.
 Dies was hem tghetughe gheladen
 684 van gode bider goods ghenaden:
 UT TESTIMONIUM PERHIBERET DE LUMINE.
 Ende om dat dit ghetuge voort bat mee
 openbaren soude van den lichte,
 688 alse hi bewijsde met riker tsuchte,
 in penitencien, in caritas,
 ende tfolc te dopene daer hi was.
 Dus was hi een ghetughe claer;
 692 want Cristus hilt sine woorde waer
 ende liet hem dopen van Johanne
 met den andren in die Jordanne,
 UT OMNES *CREDERENT PER ILLUM;
 696 dat si alle ende niet som,
 bi Johannes souden gheloven.
 Doch zalmen toter waerheit proeven:

56ra

B 667 Joh. 1:7 685 Joh. 1:8 695 Joh. 1:7

K 670 hs. *dat*; emendatie op basis van Blommaert, vs. 675 672 *dat*: noodzakelijke toevoeging 695 hs. *crederunt*

V 664 *tes*: 'totdat'; voegwoord, afgeleid van *te des* 688 *tsuchte*: 'gemoedsbeschaving, wellevendheid'; cf. *tocht*, verwant aan Mhd. *Zucht*. Cf. Blommaert, vs. 694: *stichte*.

- NON ERAT ILLE LUX IOHANNES;
 700 Hi en was tlicht niet, noch en es.
 Al was miracle an hem ghedaen
 dat hi ghewonnen was ende ontfaen
 in miraculen, bi wille van gode,
 704 Johannes bi sijns selfs ghebode
 en mocht geen miracle pleghen
 ane den lieden in den wegghen,
 die in evele hadden wee:
 708 SED UT TESTIMONIUM PERHIBERET DE LUMINE;
 maer op dat hi soude verbaren
 tghetughe vanden lichte claren
 dat dien viant verdriven conde
 712 met ghebode zijns selfs monde;
 dat es die [die] reine weerde Crist,
 die zone, die gheboren ist
 ute den vader sonder beghin.
 716 Des vader moghentheit leet daer in,
 die nemmermere in hem verga:
 ERAT LUX VERA. |
 Het es dat ghewareghe licht,
 720 dat ons allen verlossen mocht
 uter deemsterheit van zonden,
 als ons die evangelien orconden,
 die waer ghemaect sijn van hem:
 724 QUE ILLUMINA[N]T OMNEM HOMINEM;
 die alle minschen verlicht haet
 met sijnder conincliker daet,
 ghecroont tot onser zalicheit;
 728 ghestreden heeft zine menscheit
 voor onse zonden ridderlijk,
 ende heeft ons te hemelrijc
 den pat ghewiset recht voort,
 732 ende heeft die helle ghescoort,
 daer hi zine lieve vriende uut nam:
 Ysaac, Jacob ende Abraham,
 ende al dat ane hem ghelooft

56rb

B 699 Joh. 1:8 708, 709/10 Joh. 1:8 718, 719 Joh. 1:9 724, 725 Joh. 1:9

V 725 *haet (hebben)*: 'heeft', 3e pers. enkv., oostelijke variant (Mhd.)

P 712 *met*: et toegevoegd boven de regel. 722 *evangelien*: hs. *eungelien* met superscript *atje* boven *un*

- 736 sijn der hellen ontroof,
 op dat si willen werken
 bi rade vander heyligher kerken.
 Dus tughet dat evangelium:
 740 VENIENTEM IN HUNC MUNDUM;
 comende in deser werelt wijt
 es dat licht, des [des] si ghebenedijt
 die name des hogen heren,
 744 die ons dus comt visenteren
 alle daghe inden outaer,
 alse die priester met woorden claer
 opheft dat heilich sacrament,
 748 inden welken die vader kent
 des zoons vleesch ende bloet.
 Die dat gheloven, die zijn vroet,
 want Cristus ghelove es dat best.
 752 ET MUNDUS PER IPSUM FACTUS EST;
 in die werelt is dlicht ghemaect,
 die werelt es bi hem ghemaect.
 Wijsheit die werelt ordineerde;
 756 waerheit ons tghelove leerde;
 caritas heeft ons verloost.
 Cristus, onser alder troost,
 heeft hem der werelt openbaer<t>; |
 760 bi hem die werelt wert ghemaect;
 hi es dat licht diet al besiet.
 ET MUNDUS EUM NON COGNOVIT;
 die werelt en kende sijnre niet,
 764 want sine gheboorte, was gheschiet,
 es boven der elementen cracht.
 Erdsche nature was sonder macht
 te bekennen den godliken aert,
 768 die den inge was in hem verbaert.
 Hi sprac als men ghescreven ziet:
 Ic en ben van der werelt niet.
 Die werelt heeft ghebreke in zonden;
 772 hi es volmaect ende reyne vonden.
 IN PROPRIA VENIT ET SUI EUM NON RECEPERUNT.
 Hi was ontfarmich in alder stont;

56va

B 740, 741 Joh. 1:9 752, 754 Joh. 1:10 762, 763 Joh. 1:10 774 Joh. 1:11

V 764 was gheschiet: vermoedelijk samentrekking van *wat es gesciet*: 'hoe het ook zij'

- 776 hi quam in sijn eyghen dinghen,
 die sine hem niet ontvinghen.
 Sijn eyghen was eertrike
 also wel alse hemelrike;
 want wij en hebben tijt no ure.
 780 In sijn ghebod es sijn nature;
 beseten heeft hi hemelrike.
 Die creaturen van erdrike
 moeten in sijn ordeel staen.
 784 Die zine en wildens niet ontfaen,
 die sijn woort in haren sinnen
 niet en ontfanghen van binnen,
 ende niet en geloofden an hem,
 788 ende ontvinghen meer no min.
 Die sine werken volchden naer
 ende in hem gheloofden claer,
 van hem wi alle ontfangen sijn
 792 die den ghelove bliven by,
 ende niet en scheiden van Cristum.
 QUODQUOT AUTEM RECEPERUNT EUM;
 alle die ghene die hem ontvinghen,
 796 ende hem niet en lieten dringhen
 van becoren noch van heren, |
 noch om ghiericheit, noch om eeren,
 niet schieden vanden ghelove vri,
 800 DEDIT *EIS POTESTATEM FILIOS DEI FIERI,
 dien gaf hi macht in een vertonen
 alle te zine goods zonen,
 met hem zelven al ghelike
 804 te besitten sijns vader rike.
 Ghelike hi gaf door ons sijn leven,
 des ghelike wil hi ons gheven
 bliscap in sijns vaders huus
 808 HIIS QUI CREDUNT IN NOMINE EIUS.
 Alle die ghene die hi mach proeven
 die in sinen name gheloven,

56vb

B 794, 795 Joh. 1:12 800, 801/2 Joh. 1:12 808, 809/10 Joh. 1:12

K 800 hs. *eum*

P 791 *sijn*: in het hs. is de *n* geëxpungeerd. 795 *ghene*: hs. *ghe* met een afkortingsstreepje boven het boogje van de *h*. 809 *mach*: *ch* boven de regel toegevoegd, met een punt als invoegteken.

- 812 die gheloven in desen daghen
 dat Cristus was al diene zaghen.
 Want ment an zine werken proeft:
 salich es hi dies gheloeft,
 816 ende noch niet ghesien en haet,
 dat hi hoort ende verstaet.
 Daer na seit dit ewangelium aldus:
 QUI NON EX SANGUINIBUS NEQUE EX VOLUNTATE CARNIS.
 Wie dat niet volcht den bloeden
 820 salmen goods kinderen vermoeden;
 wie volghet den bloeden in allen stonden,
 die volget allen tijt na den zonden.
 Want tbloet en roeket anders niet
 824 dan dat alle sijn wille ghesiet
 inder naturen ghenuechelijcheit,
 hoe dat metter ziele steit.
 Luxurie, hoverde, toren, nijt,
 828 ghulsicheit, ghiererecht allen tijt,
 ende traechheit daer rust in;
 dat bloet en can doghet meer no min.
 Nu sendt god vijf zinnen
 832 der wiser zielen van binnen,
 daer haer die ziele bi verclaert
 ende wederstaet des bloets aert.
 Die ziele es gherne den bloede by; |
 836 SANGUIS EST *SEDES ANIMI,
 wie volghen wille den zonden sijn
 ende segghen: Here, o here mijn,
 ic ghelove in minen sin.
 840 Die wesen wille goods zone,
 sal met zinen ghelove scone
 goods wille doen ende zonden laen.
 Na sonden in penitencien staen,

57ra

B 818 Joh. 1:13

K 836 hs. *sedus*

V 820 *vermoeden*: 'houden voor' 826 'wat dat ook voor de ziel betekent'

P 818 *carnis*: rechtsboven de regel toegevoegd door hand 7 (textualis), met invoegteken. 819/20 *bloeden*
 en *vermoeden*: door hand 7 (textualis) geschreven op rasuur.

- 844 na biechten met berouwen sterven,
so es hi *zone der godliker erven.
NEQUE EX VOLUNTATE VIRI;
848 noch van den wille des mans sy,
en es gods sone lude no stille,
maer hi es eighen des gheens wille,
die hi smeeket ende doet zijn ghebod;
852 maer ontsiet hi dan zinen god,
die mogende god ontsiende zy:
INICIUM SAPIENCIE TIMOR DOMINI.
Een stervelijc mensche moet sterven,
salic minen wille erven
856 in sinen wille en<de> gode laen.
So hebbe ic gode zeere misdaen,
die my vri ghemaect haet,
ende minen wille dan niet en staet
860 in zinen wille boven al,
die mi mach gheven groot ende smal,
daer al mine zalicheit an leit
ende miere zielen volmaechtheit.
864 Gods wille wijst ons 1 zalech licht,
wie daer sinen wille niet in en sticht
en es goods zone in ghere stont.
SED EX DEO NATI SUNT;
868 maer die ghene, suldi horen,
die ute gode zijn gheboren,
dat zijn die ghene die van binnen
dbloet verwinnen metten sinnen,
872 dat sonde gaert verre ende na.
VITA HOMINIS MILITIA EST IN TERRA;
die den mensche ter sterfelicheden
vore *avegode niet anebeden,
876 ende liever minnen haren god |

B 846, 847 Joh. 1:13 853 Sir. 1:20(16) 867, 868/9 Joh. 1:13 873 Job 7:1

K 845 hs. *zonden*; cf. Blommaert, vs. 852: *soen* 875 hs. *anegode*; cf. Blommaert, vs. 882: *afgode*

V 855 *erven*, ww. trans.: '(iemand de eigendom over iets) overdragen' 856 *ende gode laen*: 'en aan God overlaten'

P 849 *gheens*: na *des* is *goods* geëxpungeerd en *gheens* rechts door hand 7 (textualis) toegevoegd, met invoegtekens. 876 *haren*: hs. *hren* met boven de regel toegevoegde *a*, met invoegtekentje.

- dan te doene eens mans ghebod, 57rb
 daer si mede verdoemt waren,
 die sal Cristus openbaren
 880 vroudelike minne in dat lest.
 ET VERBUM *CARO FACTUM EST;
 dat word es vleesch ghemaect,
 dat der godheit wel behaecht,
 884 daer dat ewich woort in[t] leeft,
 ende waer omme dat woort allene heeft
 menscheit an ene maget ontfaen
 ende i wiselijc verstaen.
 888 Want verstantenes es dat woort,
 die derde persoene daer ghi af hoort.
 Memorie des vaders cracht,
 noch wille des heiligen geests macht,
 892 en ontvinghen vleesch no bloet,
 des wil <ic> u noch maken vroet.
 Een mensche die spreken wille i woort,
 dat gheware reden sal bringhen voort,
 896 sal te sprekene hebben victorie.
 Gheboren wordt uuter memorie
 dat woort inder zielen *cracht,
 eert in live ghecrighet *macht.
 900 Als dwoort rust in memorien stille,
 in hem beiden es een wille,
 voorgaende onghesceyden al;
 ende als men dwoort spreken sal
 904 tote den ghenen die dat hoort,
 hien verstaet niet meer dan dwoort.
 Memorie ende wil sijn doch daer in,
 des en verneemt hi meer no min
 908 die twoort in oren heeft ontfaen.
 Dwoort brengt hem i verstaen

B 881, 882 Joh. 1:14

K 881 *hs. in cara* 893 *ic*: toevoeging op basis van Blommaert, vs. 900 898/9 Door middel van de letters 'b' en 'a' (niet in de hand van de kopiist) lijkt te zijn aangegeven dat de volgorde van deze regels moet worden omgedraaid (cf. 603/4). De huidige versvolgorde is echter inhoudelijk meer zinvol dan een omkering, en ook Blommaert heeft deze versvolgorde. Een omkering heeft echter wél zin wanneer die alleen de woorden *cracht* en *macht* betreft. Dat is in overeenstemming met Blommaert.

P 892 *ontfinghen*: de *i* is over een oorspronkelijke *a* geschreven. 901/6 De rechterhelft van deze regels is door hand 7 (textualis) geschreven over verwijderde tekst.

vanden woorde dat in hem leeft;
 vander memorien hi en heeft
 912 noch vanden wille ontfanghen yet.
 Des ghelike es gheschiet
 dat godlike woort in een verstaen
 ane Marien heeft ontfaen
 916 vleesch ende bloet in reinder glorien;
 des godliken wil ende memorien |
 niet ontfinghen, dat sy u cont;
 want Maria niet verstont
 920 des vader memorie stille,
 noch des heilighen gheest wille,
 die niet ghescheiden waren int woort;
 maer dat dat si heeft ghehoort
 924 vanden inghel Gabriel:
 DOMIN<U>S TECUM, ende niet el,
 ende heeft vleesch an hare ontfaen.
 Doe nam dat godlike verstaen,
 928 dat Maria wonnentlyc
 in haren oren verstandelyc
 ende inder zielen ontfanghen heeft,
 des vleesch ende bloet ghetughe gheeft
 932 dat van haer gheboren is
 god ende mensche, i werde Crist,
 boven cracht der IIII element
 vanden vader inghesent,
 936 die niet en sciet vanden zoon;
 des nam die derde persoon
 menscheit ane ende niemant mee.
 Nochtan waren die ander twee
 940 inden derden alle tijt
 onghescheiden met groter vlijt;
 enen god in personen drie,
 ghelijc damen ghescreven zie
 944 in dat slot der nuwer ee,

57va

B 925 Luc. 1:28

V 944 *nuwer ee*: 'van de nieuwe wet', i.e. Nieuwe Testament

P 914 *godlike*: de *d* boven de regel toegevoegd. 922 *waren*: de *a* boven de regel toegevoegd door hand 7.
 929 *haren*: de *a* boven de regel toegevoegd door hand 7. 934 *element*: hs. *elament*.

dats: QUICUMQUE VULT SALVUS ESSE;
 wie dat behouden wille sijn
 vore dat drievuldich anschijn,
 948 vore alle die werke diemen doet,
 moet elc draghen in zinen moet
 tghelove vander heiligher kerken.
 Dats in deser wijs te merken
 952 een god inder drievuldicheit,
 in drieheit eene eeuwichheit;
 niet ghescheiden men die personen ziet,
 noch onghelijc van substancien yet,
 956 maer elc persoen almachtich sy
 ende maer een god almachtich vry.
 Selc als vader, selc als soon;
 die heilighe gheest, die derde persoon,
 960 die es vader ende zone ghelijc; |
 doch en es daer waer I vader rijc.
 Niet III soene, maer zone een;
 niet III heilich gheeste, maer I alleen.
 964 In deser drieheit sonder beghin
 es I god, meer no min.
 Die godlike vader, als ic tone,
 die es meerre dan die zone
 968 inder menscheit, maer inder godheit niet.
 Cristus die hem crucen liet
 es god ende mensche menschelijc,
 als ziele ende lijf redenlijc.
 972 Nochtan en es godlike substantie niet
 in menschelijker substancien gheminget yet.
 Doe Cristus lijf ghecruet waert,
 die dode lichame gheopenbaert
 976 bleef anden cruce ghehanghen doot.
 Daer saghen levende broot

57vb

B 945, 946 Openingsregel van de *Geloofsbelijdenis van Athanasius* (in het Latijn: *Symbolum Athanasianum* of *Quicumque vult*)

V 945/1000 Tekst gebaseerd op de *Geloofsbelijdenis van Athanasius*.

P 945 Links van de regel is een klein paragraafteken (C met dwarsstreepje) met *nota* toegevoegd. 961 en: boven de regel toegevoegd, met invoegteken. 976 *ghehanghen*: hs. *gbaehanghen*, waarbij de *a* en *e* een ligatuur vormen.

- die engle glorificeert;
dus was dat corpus gheert.
980 Het es god ende corpus met,
want tlijf en hadde hem nie besmet
in zonden oft in zondeghen ghedacht,
daert van gode mede scheiden macht.
984 Ene ziele *racionali,
DEUS *ET ANIMA soe es hi.
Si es seker zonder spot
in haer zelven ziele ende god.
988 Si ruerde daer si henen *dreef;
die godheit ongheruert bleef.
God was in hare ende si in gode,
want zi metter zielen dode
992 niet tot eniger tijt en gheerde
eneghe zonde hier op deerde.
Dus bleef si onghescheiden vort
in dat godlike woort,
996 welc dat ziele ende lijf hier neder
inden grave vereenichte weder.
Die verresen es sonder wee
een ghewarich god, ende niet mee,
1000 glorieerende inden paradise.
Sijn vleesch, sijn bloet es ons een spise
der ewigher zalicheit te lest.
ET VERBUM CARO FACTUM EST |
1004 ET HABITAVIT IN NOBIS. 58ra
Dat bediedt in deser wijs:
in ons woont zine cracht;
onse ghelove met reinen ghedacht
1008 sal sine gracie in ons tyen.
Wie selen alle zine glorie zien,
des ewighen zone in zijns vader huys,
ET *VIDIMUS GLORIAM EIUS,
1012 GLORIA QUASI UNIGEN<I>TI,
die vanden vader ontfanghen zy,

B 1003/4 Joh. 1:14 1011/2 Joh. 1:14

K 984 hs. *rotonali* 985 hs. *Deus es anima*; cf. Blommaert, vs. 996: *Deus et omnia* 986 hs. *Sies* 988 hs. *dreeft*; cf. Blommaert, vs. 999: *dreef* 1011 hs. *videmus*

P 994 *vort*: de *v* waarschijnlijk verbeterd uit een *w*.

vol gracen in gansser eren,
 levende ende dode te inghels eeren,
 1016 des hi in die waerheit machtich ys.
 A PATRE PLENUM GRACIE ET VERITATIS
 DEO GRACIAS; God sy gelooft.
 Die dit leest hem behoeft
 1020 verstantenes sterc in zinen sin.
 Dat raet hem Augustijnkin,
 dat hi niet daer in en dwale,
 noch ghenen andren sin en hale
 1024 dat men van rechte sal verstaen;
 want onse ghelove leit daer aen
 ende onser zielen volmaectheit.
 Om tbeste heb ic tonderscheit
 1028 in exposicien ons ghegeven
 vanden gheles, dat hadde bescreven
 ewangelista sente Johan.
 Ende wie dat verbetren can
 1032 ofte hier in ghebreket yet,
 ic weets hem dan<c>, want men niet
 versmaden en sal der wiser leere.
 Lof hebbe onse lieve here,
 1036 die zelve met ootmoedicheden
 emmer gheert inder menscheden
 dat wi ootmoedelike leven.
 Des biddic hem dat hi ons gheve
 1040 macht ende wille, dat werde Augustijn,
 so dat wi doen den wille zijn.
 Die dit dichte ende screef,
 god die ane den cruce bleef,
 1044 moete hem gheven hemelrike |
 ende ons allen ghemeenlike.
 Amen, amen, amen.

58rb

B 1017/8 cf. Joh. 1:14

K 1033 hs. *dan*; cf. Blommaert, vs. 1043: *danc*

V 1029 *geles*: 'een hoofdstuk om te lezen, een evangeliëles (*lectio*), een tekst', (i.e. een gedeelte uit de bijbel)
 1040 *Augustijn*: cf. Blommaert, vs. 1050: *anschijn*

P 1026 *volmaectheit*: hs. *volmaetheit* 1046 De tekst eindigt op 58rb2. Rechtsonder de laatste regel is genoteerd 1044, in rood, evenals het kadertje eromheen. Dit getal slaat op het aantal verzen. Eronder staat, aan het eind van 58rb4, *ex patre*.

[13 RIJMSPREUKEN]

- 1   Lesen ende beden ende contem<p>leren, [13.1]
dese III en doghen niet sonder verstaen.
- 4   Scoenheit ende rijcheit ende cracht, [13.2]
dese III en hebben gheene macht
sonder wijsheit.
- Oetmoet, miltheit ende mate, [13.3]
dese III en doghen niet zonder caritate.
- 8   Ghierijcheit, nijdecheit ende verradenysse, [13.4]
dese III sijn der zielen verdoemenysse.

[14 RIJMSPREUK]

[14]

- 1   Nijt, vrese, minne ende miede,
dese vier poynte doen dat de liede
haer recht vonnysse verkeren,
4   daer si hem selven bi onteren.

[15 RIJMSPREUK]

[15]

- 1   Dese nacht moghen wij ghenesen,
maer die nacht daert altoes nacht sal wesen
ende nemmermeer en sal worden morghen,
4   voer dieen nacht moghen wij wel sorghen.

[16 RIJMSPREUK]

[16]

Si concedis, non reabebis; si rehabebis, non tam cito; si tam cito, non

---

V   [14] 1 *miede*: 'geldzucht'

[16] Deze rijmspreuk is een variant op een bestaande zegswijze: *Si praestabis, non habetis; si habetis, non tam bene; si tam bene, non tam cito; si tam cito, perdis amicum*. Cf. Walther 1963-1969, dl. 4, nr. 28852b.

P   [13-16] Teksten geschreven door hand 7, in schrift van verschillende grootte en type (cursiva, textu-
alis/cursiva). Tekst 13 en 14-16 zijn duidelijk van elkaar gescheiden door lijnen waartussen opvallende
versiering is aangebracht (zie afb. 12, p. 40).

[15] 2 *wesen*: vanwege ruimtegebrek rechts boven de regel toegevoegd.

tam multum; si tam multum, non tam bonum; si tam bonum, perdis
amicum. |

[17 VANDEN VIERE VINGHEREN ENDE VANDEN DUME]

[17]

- I **►Dit es vander conscientie◄** 58va
Daer staet ghescreven [in]VENITE,
IN MANU TUA, DOMINE,
4 SUNT OMNES FINES TERRE.
In gods handen sijn alle enden
van erdrike sonder wederwenden.
Want god beghin noch eynde en heeft,
8 so eyndt in hem dat eynde heeft.
Die wille climmen in sijn hand,
hier boven in sijns vader lant,
die moet climmen met graden vive;
12 want wie gesont is inden live,
heeft vijf vingheren an elke hant.
In medicinen dat ict vant
ghescreven op eenen stonde,
16 dat inden dume leit dootwonde,
dat doet tgepuls dat daer in roert
ende tbloet ter herten bi hem voert.
Tgepuls en rust nacht no dach
20 die wile die mensche leven mach.
Dus ghelijc doet van binnen
consciencie inden sinnen:
die wroecht den mensche tallen stonden
24 te denken om die dootsonden,
tes hi comt in *contritio*;

B [17] 2/4, 5/6 cf. Ps. 94(95):1, 4

K [17] 2 *venite*: hs. *invenite*, evenals Blommaert, r. 1. De openingsregels vormen een variant op Ps. 95, die begint met *venite* (geb. wijs mv. 'komt'), en niet met *invenite* (geb. wijs. mv. 'vindt').

V [17] Met Blommaert wordt verwezen naar de editie Blommaert 1851, 128-130. Deze is vervaardigd op basis van hs. Brussel, KB, 15642-51. De tekst in Wiesbaden is aanvankelijk identiek met de *Expositie vanden viere vingheren ende vanden dume* in dat handschrift. Vervolgens divergeren de teksten sterk. Het is mogelijk dat beide teksten vertalingen of bewerkingen zijn van hetzelfde Latijnse of Franse origineel.

P [17] Tekst geschreven door hand 3 (textualis). 1 De titel is door hand A in een textualis met rood in de ruimte boven de twee kolommen geschreven en in een kadertje geplaatst.

die dume heeten sal also.
 Want de dume heeft 11 grade
 28 bi te climmen ter gods ghenade.
 Dierste es anxt van binnen,
 dat hi pense in sinen sinnen:
 ic wille mi houden van sonden vri;
 32 INICIUM SAPIENCIE EST TIMOR DOMINI.
 Dander graet van minnen coemt,
 weder het scaet ofte vroemt,
 als hi een sondich lijf wil leiden
 36 dat hem mochte van gode sceiden.
 Als hi hevet *contritio*
 so climt hi in *confessio*.
 *Index die een wiser sij,
 40 een vingher staet daer vaste bi;
 wanneer een sondare biechte seit |
 so wijst hi ooc met ondersceit
 den priester sijns selves mesdaet
 44 op dat hem iet ter herten gaet.
 Biachte heeft graden drie.
 Dierste es vordenken datmen sie
 hoemen tleven heeft gheleit.
 48 Dander es warachticheit;
 want wie in biechten loghene condicht
 dat es onghebiecht ende ghesondicht.
 Daer om seghet sinte Augustijn:
 52 So waer die biechte recht sal sijn,
 daer salmen die sonden nomen
 metter waerheit volcomen
 also verre alsmense weit;
 56 want groten loon comt van scamelheit.
 Ontfermicheit die derde zy.
 Die wile men es der biechten bi,
 salmen peinsen: Lieve here,
 60 in wille sondigen nemmermere.
 So es biechte recht gedaen.
 Mer wi willen te biechte gaen
 ende peinsen sonder sorghen

58vb

B 32 Sir. 1:20(16)

K 39 hs. *Iudex*

V 35 *lijf*: 'leven' 45 *Biachte*: spellingvariant van *biechte* 62 *wi*: spellingvariant van *wie*

- 64 datsi willen sondighen morghen
als hem voer maels es ghesbiet,
dien en helpt haer leven niet.
Want god sprac inder newer ee
- 68 toten wijfken: *NOLI AMPLIUS PECCARE*;
wilt niet meer sondigen in desen leven,
so werdt u uwe sonden vergheven.
Nu so comt een middelaer
- 72 tusschen gode ende den sondaer,
ende heet *satisfacio*.
Penitencie maect ons vro;
want dese vingher es i weinich
- 76 langher dan der ander enich:
sal penitencie sijn volcomen,
daer moet tijt toe sijn ghenomen;
berou ende biechte es sciene gedaen,
- 80 maer penitencie moet langher staen.
Dese can drie grade inbringen:
aelmoesen, vasten ende bedinghen. |
- 84 Aelmoesen en es niet alleene
datmen goet ghevet ghemeene,
maer dat herte metten goede.
Want daer staet, als ic ghevroede,
- 88 ghescreven in Proverbium:
DA MICH COR TUUM;
ghef mi dijn herte, sprac god claer.
Vasten en es niet voorwaer
- 92 datmen bi cleenre spisen leeft,
maer datmen anxt voor mesdoen heeft.
Bedinghe en es alleene niet
datmen den mont roeren siet,
- 96 mer die werken nader bede,
dats oetmoet ende salichede.
Nu coemt een vingher heet aldus
in latine *medicus*;
- 100 ende mach caritas wel sijn,
ende es alre doget medicijn.
Want sinte Pauwels heet geseit:
Wie hem hier toe niet bereit,
- 104 al sine doghet moet wesen cleene
jeghen caritas alleene.

59ra

Al hadde een man berou van sonden
 ende reine in biechte ware vonden
 ende penitencie hadde gedaen,
 108 en[de] heeft hi caritas niet ontfaen,
 so hadde hi roukeloos verloren
 sijn meeste weldaet, als ghi moget horen.
Caritas, dats minne,
 112 ende brinct ons III graden inne.
 Dierste es datmen sal
 gode minnen boven al.
 Dander onsen evenkerstijn
 116 ghelijc ons selven minnende sijn.
 Tderde vergheven alle scout
 vrienden, vianden menichvout,
 ghelijc als daer ghescreven is:
 120 SICUT NOS DIMITTIMUS DEBITORIBUS NOSTRIS.
 Nu comt een vingherkijn
 ende heet *humilitas* in tlatijn,
 dat es in dietsche ootmoedicheit.
 124 Wie daer toe wil sijn bereit,
 sal den ghenensijn onderdaen |
 dies macht boven hem es ghestaen.
 Eenen anderen sijn ghelijc:
 128 effen arm, effen rijk;
 sal hi onderdanich leven,
 sal vrede in hem beide wesen.
 Want si twee effene machtich:
 132 effen rijk, effen crachtich;
 wil deene den anderen niet verdraghen,
 daer wast onvrede of cranc behagen.
 Die derde graet, dats den armen
 136 sal hem ootmoedigen ende ontfermen
 elc kerstijn mensche, daer doget es aen;
 ghelijc god door ons heeft gedaen,
 die anenam menscheit,
 140 die wortel es der drievoldicheit.
 O ghi mannen ende ghi vrouwennamen,
 hier bi radic u allen te samen:

59rb

B 120 Mat. 6:12

V 126 es *ghestaen*: 'zich bevindt'

P 137/8 De *e* in *aen* (137) en de tweede *e* in *gedaen* (138) zijn boven de regel toegevoegd.

- 144 hebt consciencie van binnen,
berou voren in anxte, in minnen;
in biechte hebt voordachticheit,
waerheit ende ontfermicheit.
Doet penitencie bi drie dinghen:
148 aelmoesene, vasten ende bedinghen.
Hout caritas in uwen sinnen,
uwen god voor al te minnen,
ende uwen evenkersten als u.
152 Vorledene scoude of die es nu,
die vore laet ende al vore broken.
Dan wilt ootmoedicheit gaen zoeken
ane die boven u sijn geresen,
156 ende die uwe gelijke wesen
ende eenen armen des ghelike.
Dit es ootmoet volcomelike
ende levet met gode emermeere.
- 160 In manu tua, domine,
Sunt omnes fines terre.

[18 SPREUK]

[18]

- 1 Oetmoedicheit is al vol wijsheden,
verduldicheit is al vol bliscapen.
Volcomen betrouwen en wort nemmermeer bedroghen,
4 volcomen ghelove en wort nemmermeer verwonnen,
volcomen minne en heischt gheen loen.
Wes ontfermertich
ende bekendi selven
8 ende en oerdeel niemende.
Nota bene |

B 160/1 Ps. 94(95):4

K 160/1 Deze twee regels zijn een referentie aan het begin van de tekst (3/4) door hand 7.

V 141 *vrouwennamen*: 'vrouwen'

P 160/1 Deze twee regels zijn geschreven door hand 7 (textualis). Daaronder is midden op de regel in een versierd kadertje het cijfer 1044 genoteerd. Cf. aantekening bij tekst 12, 1046.
[18-20] Teksten geschreven door hand 7 (textualis).
[18] 6 *ontfermertich*: hs. *ontferm'tich* 9 *Nota bene* werd in een kleiner schrift (cursiva) toegevoegd, waarna het kadertje is aangebracht.

[19 BERIJMD GEBED TOT MARIA, LATIJN]

[19]

- I Salve regina, peccatorum medicina, pro nobis ora quoque. 59va
 *Suscipe nos mortis in hora
 et tunc absque mora
 4 duc ad tua regna decora.

[20 BERIJMD GEBED TOT MARIA, LATIJN]

[20]

- I Ave Maria rosa,
 gracia plena fiola,
 dominus tecum. *lilium.
 4 Ora pro nobis filium.

[21 DIE BESWARINGHE DES LIDENS JHESU CRISTI]

[21]

- I **Dits die beswaringhe des lidens ons liefs heeren Jhesu Cristi**
 Dierste es dat ons heere van beghinnen sijns levens bekende die bitter-
 heit sijre doot; daer om en loech hi noyt, maer hi weende driewarf.
 4 Die ander beswaringhe was die edelheit sijre naturen. Want so natu-
 re edelre es ende teeder es, so haer liden weere doet. Dat derde was die
 grote versmaetheit, want si hem die scandelicste doot andaden die
 doen was. Dat vierde was dat si hem daden, die de beste ende gheach-
 8 ste hieten ende diemen best gheloofde. Dat vijfde es dat sijt hem daden
 uut so overgroten nide sonder alle ontfermhertighede, ende verkeer-
 den alle die waerheit die si van hem ghehoort hadden. Dat seste es dat
 hi gheen hope en hadde van eneghen bescudde. Dat sevende was dat
 12 hi sijre ghebenedider moeder Maria ende sine jongheren wiste in also
 groten bedroefnessen. Dat achtenste es dat hi van een sinen jongher
 vercocht ende verraden waert, dien hi so vele dogheden ghedaen had-
 de. Dat neghende was dat hi bekende dat sijn doot aen so menighen
 16 kersten mensche verloren bliven soude, ja, die kersten name ontfaen

---

K [19] 2 *hs. susepe*.
 [20] 3 *lilium*: 'lelie'. Hs. *allilium*, een niet-bestaand woord, mogelijk contaminatie van *allium* en *lilium*.

V [21] 3 *loech (lachen)*: 'lachte'   5 *weere*, comparatief van *wee*: 'pijnlijker, meer pijn'

P [21] Tekst geschreven door hand 3 (textualis).   9 *ontfermhertighede*: de twee laatste letters (*de*) zijn aan het eind van de regel vermoedelijk door hand 7 toegevoegd; hij heeft ook een deel van de *e* ervoor en het afkortingsteken rechts boven de eerste *b* overgetrokken.   15 *aen*: de *e* toegevoegd boven de regel.

souden. Dese ix poenten verswaerden dat liden ons liefs heeren Jhesu
Cristi. O lieve heere, nu bid ic u dat dese zware lidene ende pine die
ghi om minen wille gheleden hebt, mi, arme | mensche, te stade comen
moete. Amen. 59vb

[22 GROETGEBED TOT JEZUS CHRISTUS]

[22]

1 God gruete u, ghenadighe, ontfermhertighe, overvloeiende heere Jhesus
Cristus, dat ewighe woort des vaders, ghebenedide sone der heligher
maghet Maria, lam gods, helich offerande, salicheit der werelt, woort
4 ende vleesch, fonteyne der miltheden.

God gruete, heere Jhesus Cristus, lof der enghelen, glorie alre he-
lighen, bescouwinghe van payse, gheheel godlichede, warachtich men-
sche, bloeme ende vrucht der moeder ende der maget.

8 God gruete, heere Jhesus Cristus, kint des vaders, prince des pays,
dore des hemels, levende broot, openbaringhe der maghet Maria, vat
der godlichede.

God gruete, heere Jhesus Cristus, licht vanden hemele, loon der we-
12 relt, onse bliscap, der enghelen broot, der herten jubileringhen, coninc
ende brudegom des maghedoms Maria.

God gruete, heere Jhesus Cristus, soete vleesch, warachtich der
waerheiden, onse loon, overste karitate, pays ende soethede, fonteine
16 der minnen, onse ruste, ewelike leven.

God gruete, heere Jhesus Cristus, warachtich lichame, warachtichli-
ke gheboren vander reynere maghet Maria, warachtichlic ghepassijt ende
gheoffert anden cruce over den mensche, ende u ghebenedide zide door-
20 steken, ende si vloyde van preciosen bloede ende van watere.

O soete Jhesus, ic bidde u dat ghi sijt ons voorspreker in die wile
van onser doot.

O goedertieren Jhesus, o ghenadighe Jhesus, ontfact ons siele met
24 ghenadicheden.

O lieve heere Jhesus Kerst, verleent mi te hebben uwe gracie in al-
len dinghen, ende mi, lieve heere, te betonen die oghen uwer milthe-
den, ende altoos te leven in u ende te sterven in u.

28 O lieve heere, verleent mi goede verstandnisse in die wile mijnre
doot ende warachtich biechte ende oliesel mijns lichamen; ende lieve
heere, dat ic werdelike moet ontfacen uwen helighen lichame ende int
eynde mijnre doot dat ewich leven, ende int paradijs u, heere, te siene
32 ende | hebben ende te ghebruken ewelike sonder ende. Amen. 60ra

P 20 *Amen*: door hand 7 (textualis) op de regel tussen deze en de volgende tekst (59vb3) geschreven.

[22] Tekst geschreven door hand 3 (textualis). 29 *oliesel*: correctie door hand 7 (cursiva)

God groetu, solaes onser onthoudenissen. God groetu, spise onser
 pelegrimagen. God groetu, loon onser verlossinghe. God groetu, prijs
 ende loon ons loons. Leset pater noster, Ave Maria ende credo in
 36 deum.

[23 DICTA MEESTER ECKHART]

[23]

1 Meester Eggaert seide: Ic pensde te nacht dat gods hoechede laghe an
 mine ootmoedichede: daer ic mi nedre, daer wordt god ghehoecht in
 4 mi selven. Dese ootmoedighe mensche, dien andwoord god in sijnre
 alre hoochste sijnre grondeloser godheit, alse hi hem nedert int diep-
 ste der ootmoedicheden. Want die hoocheit der ootmoedicheden die
 en can niet anders aenghesien dan die diepheit der ootmoedichede. Die
 ootmoedighe mensche ende god sijn 1 ende niet 11. Die ootmoedighe
 8 mensche es gods also gheweldich alse sijns selfs. Al dat goet dat in alle
 die heilighen es ende in alle dinghen, dats eyghen des ootmoedichs
 menschen. Ende al dat god werct, dat werct die ootmoedighe mensche;
 ende al dat god es, dat es die ootmoedighe mensche: een leven, een we-
 12 sen. Want die doghet die daer heet ootmoedichede, es een woortele
 gheplant ende ghewortelt [es], daer si al haer wesen in neemt in dat
 enighe 1 ende niewers anders.

Ende doen sprac meester Eggaert eenwarf te Parijs inder scole dat alle
 16 dinghen volbrocht selen werden inden rechten ootmoedighen mensche.
 Den naesten toeganc te gode dats 1 ootmoedich versuchten ende 1 be-
 vende pensen. Alse dit ghesciet inder minnender sielen, so vint si v son-
 derlinghe poente in haeren brudegoem, ende die worden haer inghelicht. |
 20 Dierste es een snel ghedachte. Dander es een simpel merken. Dat derde
 es een voersienich wesen. Dat vierde es vriendelic ghelaet. Dat vijfde es
 1 ootmoedich verbliden. Alse dit eenwarf ghesciet in de minnende sie-
 le, so en mach si nemmermeer heeten dochter, maer bruut van cantiken.
 24 Dits een van meester Eggaerts leeringhe. *Deo gracias.*

60rb

[24 VIER VERBORGEN DINGEN]

[24]

1 Vier dinghen sijn die god en gheenens mensche openbaert om IIII
 poynte wille.

Dat ierste es weder die mensche inder gracen es ofte en es, oft in-

P [23] Tekst geschreven door hand 3 (cursiva). 2 god: door de kopiist boven de regel ingevoegd met een verwijsteken.

[24] Tekst geschreven door hand 3 (cursiva).

4 der vriendschap gods es ofte en es. Ende dats daer omme dat die mensce
in ootmoedicheden alle tijt bliven sal.

Dat ander es ander menschen consciencie niet te bekennen. Ende
dats daer omme dat die mensche niement oordeelen en sal, dan alleene
8 met hem selven sal hi oordeel houden.

Dat derde es die tijt des doots. Ende dats daer omme dat die men-
sche alle tijt bereet sal sijn.

12 Dat vierde es die leste dach des oordeels. Ende dats daer omme dat
die mensche bliven sal in godliken vreesen etc.

[25 ANTIHIËRARCHISCHE RIJMTEKST]

[25]

1 Die papen, alsic versta,
en[de] volghen der heligher scriften niet na;
noch helighe lieden, wats ghesciet,
4 en volghen oec den [den] papen niet,
maer si volghen den woerde ons heeren,
dat si ons predeken ende leeren.
Hoer ghelike, hoer meysniede
8 volghen hem en<de> sijn hoer liede;
die gode minnen volghen gode
ende doen gaerne sine ghebode.
Nota bene. |

/60v/ /blanco: opgeplakte tekening verdwenen, een linksonder bijgete-
kend duiveltje nog wel zichtbaar/

/f. 61, ingevoegd blad/

/61r/ /twee opgeplakte tekeningen: boven annunciatie, onder de profe-
ten Jeremia en Jesaja/

V [25] 7 meysniede: 'huisgenoten, groepsgeboten'

P [25] Tekst geschreven door hand 7 (cursiva) en gevat in een versierd kader. 2 ende volghen: geschre-
ven achter versta op de voorgaande regel. 10 Na ghebode, aan het eind van de regel, de paraaf van hand
7. 11 Nota bene: rood onderstreept, met links en rechts en tussen de twee woorden een paragraafte-
ken in rode inkt en aan weerszijden de paraaf van hand 7 in zwarte inkt (zie afb. 1, frontispice).

/ bovenste tekening, tekst op banderol:/

God groet u, vol van gratien.

/tekst in opengeslagen boek Maria:/

Magnificat

/onderste tekening, tekstjes op banderollen en in tekstballonnen:/

Jeremias:
Uter roede Yesse sal gaen
ene vercoerne roede wel gedaen.

Ysaïas:
Die gheest van troeste ende van machte,
goedertieren ende sachte.

/61v/ /drie opgeplakte tekeningen: boven links de evangelist Mattheus, rechts de evangelist Johannes; eronder sint Johannes confessor en Andreas martelaar/

/tekening linksboven, tekst op rolletje dat Mattheus beschrijft:/

Jhesus

/tekst op banderol:/

Waer es god? Hi es in sine eenichede, daer hi oeyt heeft ghe-
weest ende wesen sal sonder ende.

/tekening rechtsboven, tekst op banderol:/

Johannes ewangeliste:
Waer es god? Hi es int thuys sijns vaders.

/onderste tekening, tekst op banderollen:/

Sente Johannes confessoer
Sente Andreas martelare goods was. |

[26 BEDA, EXPOSITIO APOCALYPSEOS, PROLOOG]

[26]

I ▶Die expositie van Apocalipsi◀

62ra

Jhesu, conincklike slotel Davids, die daer sluut ende niemant toe en sluut, ende toe sluut ende niemant op en sluut, ontsluit dat licht dijnre vierigher minnen in die duusternissen onser sielen, also dat ghelincstringhe daer of uzbekende verlichten ende ontfanghen die donkerheit eender ygheliker horender zielen in dijnre enigher minnen. Amen.

In die eenheit der brulochten ons heeren Jhesu Cristi, des minnentlike lams, blivet ewelike ghegruet, lieve sustre ende broedere, also dat ghi bemuert blijft tot int ende inder heligher scrift, weder alle becinghe die ghesien ende toecomende sijn over al die werelt, daer ons vore af ghewarent es in Apocalipsi, daer ghi hier in someghe sinne ende someghe woorde gheestelic af sult vinden verclaert, sonder alleene daer die text in hem selven claer es, daer gaet ter letteren. Ende sult weten dat die eersamighe priester Beda dit boec in III boeken deelt ende in VII deelen te gadere, welke deelen hier nu gheroert sijn. Ende het heeft XXXVIII capitele, daer ghi bi in elken horen [sult] een deel des sins sult vinden bescreven ende die verclaringhe somegher woorden

K [26] 16 De kopiist begreep *horen* als een infinitief (hoewel in de legger vermoedelijk *bore* heeft gestaan) en voegde daarom een persoonsvorm *sult* toe; in feite is *horen* echter een genitief meervoud van het pers. vnw. *haer*.

V [26] De Middelnederlandse tekst (zowel proloog als commentaar) is voor het grootste deel een vertaling van het Apocalyps-commentaar van Beda. In het begin wijkt het commentaar aanzienlijk van dat van Beda af, maar later zijn er nauwelijks nog afwijkingen, zoals blijkt uit collatie met de editie Gryson 2001. De Middelnederlandse vertaling is op vele plaatsen moeilijk begrijpelijk en mogelijk corrupt. Bij de meest noodzakelijke plaatsen (vooral emendaties) is de Latijnse tekst in de voetnoot vermeld. Op zeer veel andere plaatsen is de Latijnse tekst nodig om de Middelnederlandse tekst te verduidelijken. Voor een goed begrip van de tekst dient de lezer dus gebruik te maken van de editie Gryson. 4/5 *ghelincstringhe*: 'glinstering', niet in MNW, variant van *glinsteringe* (zie *glinsteren* (*gensteren*)) 5 *ontfanghen* (*ontfengen*): 'doen ontbranden' 6 *borender*: 'luisterend' in de zin van ontvankelijk. De vorm *borender* kan ook een vergissing zijn, veroorzaakt door het voorkomen van de vorm *bore* in de legger. 13/5 In een brief voorafgaand aan de *Expositio* en gericht aan Eusebius (Eusebius, of Huaetberht, in 716 verkozen als abt van het klooster Jarrow), legt Beda uit hoe de Apocalyps in zeven delen (*periochas*) uiteenvalt, die hij over drie boeken verdeelt. De drie boeken zijn: (I) Apok. 1:1-8:1, (II) Apok. 8:2-14:20 en (III) Apok. 15:1-22:21; de zeven *periochas*: (i) Apok. 1:4-3:22, (ii) Apok. 4:1-8:1, (iii) Apok. 8:2-11:18, (iv) Apok. 11:19-14:20, (v) Apok. 15:1-16:21, (vi) Apok. 17:1-18:24 en (vii) Apok. 19:1-22:21. 16 Het aantal van 38 hoofdstukken houdt verband met een onderverdeling door Beda van de tekst van de Apocalyps zelf in 38 delen (*Capitula*). Deze lijst van 38 delen, met een korte samenvatting van de inhoud, komt in een beperkt aantal Latijnse handschriften voor. Het is opmerkelijk dat sommige van deze samenvattingen blijkbaar zijn opgenomen in de Latijnse brontekst (cf. 5/10, 28/16, 35/61, 1133/4); cf. Gryson, 136-141.

P [26] Geschreven door hand 3 (textualis). 1 De titel is boven kolom 62ra met rode inkt toegevoegd door hand 7 (textualis). 2 *Jhesu*: de *J* van *Jhesu* is een opengewerkte rode lombarde over zes regels, met een 'staart' in de linkermarge, langs negen regels.

die daer in ghescreven sijn, op dat u die text des boecs iet vruchtbaer si gheestelike in uwer sielen.

20 Des es beloop vanden boeke also als Beda scrivet inder *prefacien der expositien des boecs. Int eerste deel hoe dat sinte Jan ewangeliste vertelt die maniere der openbaringhen der prophetien, die passie ons heeren Jhesu Cristi, ende die toecomende glorie ten exemple der he-
 24 ligher kerken ende te troosten inden toecomenden lidene, daer hi siet een ghelijc des menschen sone vercleedt. In welken hi sonderlinghe vertelt die dinghen die ghescien souden ende ghesciet sijn nader lettren inden VII kerken van Asya, bi welken betekent sijn die VII state der heiligher kerken daer si in es in deser werelt, ende hare worstelinghe in hare verwinninghe, ghelijc als u die text seget. Inden anderen | deele, 62rb
 28 als bescreven sijn die XXIII ouderen ende die vier diere inden stoele gods, so syet hi tlam gods op hebben ghedaen die VII inzeghelen des ghetekens boecs, te openbaren die stride ende die verwinninghe der
 32 heligher kerken toecomende. Daer hi nader *ghewoente des boecs totten sesten ghetale die oorden houdt ende eer hi tsevende ghetal beghint, so verhaelt hi weder ende besluit ten VII male die II redenen.
 36 Maer die wederhalinghe es te verstane sommels vanden beghinne des lidens, sommels van mids der tijt des lidens, sommels alleene vander lester persecucien oft een luttel daer voren. Ende dat es al uut sine maniere. Ten derden male, so bescrivet hi onder die ghedaente der VII
 40 enghelen singhende in die bosunen der kerken menigherande ghevalle toecomende. Ten vierden male, bider figuren der ghebarender vrouwen ende des draken haer persecuerende, so openbaert hi der kerken arbeit ende verwinninghe, ende eenen ygheliken ridderscap bewijst hi
 44 haer love *daer der VII engele woorde ende werken te gader werden ghedacht, ende al en esser niet besceiden mentie af ghemaect, also daer boven es. Ende in desen deele es vele na al tghetal behouden, mer sinte Jan, in sinen ewangelien ende epistolen, en spreekt hi niet lauwelike
 48 noch met corten woorden, maer die een zin verclaert den anderen. Also eest ooc in desen boec. Ten vijften male, overmids die VII enghelen so stort hi in die werelt die VII leste plaghen. Ten sesten male, so

K 20 Hs. *prophetien*; waarschijnlijk een afschrijffout, onder invloed van hetzelfde woord iets verderop. Cf. Gryson, 221, r. 4: *praefationem*. 33 hs. *ghewete*; cf. Gryson, 223, r. 16: *consuetudinem* 44 hs. *door*; cf. Gryson, 223, r. 28: *Ubi*

V 20 Des: 'daarom, derhalve' 21 eerste deel: Apok. 1:4-3:22 29 anderen deele: Apok. 4:1-8:1 34 oorden (*ordene*): 'orde, rangorde'; cf. Gryson, 223, r. 16: *ordinem* 39 Ten derden male: Apok. 8:2-11:18 41 Ten vierden male: Apok. 11:19-14:20 45 mentie: 'vermelding, melding' 49 Ten vijften male: Apok. 15:1-16:21 50 Ten sesten male: Apok. 17:1-18:24

P 31 inzeghelen: *in-* is aan het eind van de regel in de marge toegevoegd, met een verwijstekentje.

- 52 beschivet hi die verdomenese des groten ghemeinen wijfs, dat es der wreeder, wereltliker staet. Ten vii male, die chierheit der bruut des lams als der heiligher nieuwer stad Jherusalem, die van gode neder comt. Welker vii poente voerseit beghin ende eynde u die text claer toent, ende ooc sijn hier in gheroert alle capitelen.

[27 BERIJMDE BEDE]

[27]

- 1 Leset dese scrifte ende verstaet met uwer herten wel,
ende onthoudet, so macht u vroemen ende niet el.
O Maria, sijt in mijnre hulpen mede,
4 om te verstane die waerhede.
Amen. |

[26 BEDA, EXPOSITIO APOCALYPSEOS]

[26]

- 1 Inden eersten capitel so seghet Johannes dat ons heere Jhesus Cristus 1:1 62va
hem gheopenbaert heeft dese prophetie, toecomende bi sinen enghel,
also als die text houdt, ende beghint: APOCALIPSIS.
4 Ende dander capittel beghint: JOHANNES DEN VII KERKEN DIE IN ASIA 1:4
SIJN ETC. Want hi in desen boec scrivende is die toecomende lidene
vander heligher kerken, so troost hise inden lidene ons heeren Jhesu
Cristi, overmids welken die hemelsche coninc ende priester hem sel-
8 ven offerde voor ons, ende ons sinen lichame hevet ghenighet. Want
niement der heilighen en es, hi en si gheestelike priester, want hi een
let es des ewighen priesters Jhesu Cristi.
SIET HI COMT METTEN WOLKEN ETC. Dit es metten heilighen in eenre 1:7
12 verlichtinghen den goeden ende verbli<n>dinghe den quaden.

K [26] 12 *verblindinge*: geen parallel in Gryson

V 52 *Ten vii male*: Apok. 19:1-22:21
[26] 5/10 *Want – Cristi*: dit deel van de uitleg is ontleend aan de lijst met *Capitula* van Beda; cf. supra Prol.16.

P [27] Dit omkaderde rijmpje onderaan kolom 62rb door hand 3 in rode inkt geschreven in een iets grotere textualis.
[26] Geschreven door hand 3 (cursiva en textualis), m.u.v. 78vb9 (1785) (halverwege de regel) tot 79ra4 (1801) (einde regel), waar hand 7 (cursiva en textualis) het werk even overneemt. 1 *Inden*: De initiaal *I* heeft de vorm van een vis en is langszijdig de tekstkolom geplaatst over een hoogte van ca. 15 regels.

- ENDE HEM SELEN SIEN ALLE OGHEN ETC. Die *ierst te* oordeelne comt bedect, sal dan comen ordelen openbaer, tote eenen trooste der kerken die nu bedruct es, ende dan regneren sal met Cristo.
- 16 In dier selver formen selen si en sien eenen moghende rechtere, in welken si hem alse den alre minsten veroordelt hebben; als coninghen inder eerden hem selven bedroevende, want si selen sien daer si in ghesteken hebben.
- 20 IC, JOHANNES, UWE BROEDER. Hier beschivet hi de stede, den dach, die niemare ende die ghedaente des visioens. Ende sijn II capitele tot dien VII kerken vol ghescreven [sijn]. Inden zin verstaet in die verclaringhe der woorden Pathmos bediet 'opwillinghe' of 'liden', ghelijc als sinte Jan verduldich bleef inden eilande daer die zee met aenstaenden storme omme gaet, daer hi uten terminen der erden in ellenden was ghesendt.
- 24
- 28 ENDE WAS INDEN GHEESTE DES SONDAGHES ende sach dese toecomen- 1:10 dinghen. Als wanneer die heilighen oft die helighe kerke meest vervolghet worden vander werelt, so si [so si] onbewegheliker blijft in verduldicheden ende in enicheden des gheests, rustende van allen uutwendigher menichfoudicheit, ende so haer god meer ghenaden ende godliker heymelicheit openbaert.
- 32 Biden BOSUNEN STEMEN es beteekent toetroestinghe ten striden. | 62vb
- DATTU SIES, DAT SCRIF INDEN BOEC ENDE SENDT DEN VII KERKEN DIE 1:11 IN ASYA SIJN. Biden VII kerken die sijn in Asya es beteekent sevenderhande staet der heligher kerken. Asya betekent 'verhaventheit' of hoverde deser werelt, daer die helighe kerke onder henen lijdt.
- 36 DOEN SAGHIC ETC. Ghelijc dat goud °overmids vier ende° slaghe wert 1:12 een candelare daer men eenen keerse op set lichtende, also wert die helighe kerke overmids dat vier der becoringhen ende persecucien bequame des godliken lights ende minnen.
- 40 INDEN MIDDEL welker Cristus, GHELIJC DES MENSCHEN SONE, wandelende es met siere ghenaden. 1:13
- 44 GHECLEET MET WITTEN, dat es eens priesters roc, welke priesterscap hier na ghescreven staet.

K 13 *ierst te*: hs. *ierste*. Innerlijk of feitelijk dictaat: *ierste* klinkt hetzelfde als *ierst te*. Alleen dit laatste is een correcte vertaling van Gryson, 239, r. 23: *iudicandus primo uenit*. 38 Hs. *vier ende overmids*. Vermoedelijk is sprake van een niet-gecorrigeerde omkering in de woordvolgorde.

V 16 Nieuw commentaardeel bij Apok. 1:7: *Et qui eum pupugerunt, et plangent se omnes tribus terrae* ('En ook zij die Hem doorstoken hebben; en alle stammen der aarde zullen over Hem weklagen') 22/3 *Inden – woorden*: de betekenis van dit zinsdeel is onduidelijk, mogelijk corrupt. 23 *opwillinghe* (*opwellinge*): 'opwelling, het opbruisen of opborrelen van water' 25 *in ellenden*: 'in ballingschap' 33 Nieuw commentaardeel bij Apok. 1:10: *Et audiui post me vocem magnam tamquam tubae* ('en ik hoorde achter mij een stem, luid als een trompet') *toetroestinghe*: 'aansporing, opwekking, vermaning'

- ENDE WAS GHEGORT TOT BIDEN II BORSTEN, sijn betekent biden II tes-
tamenten, daer bi dat lichame der heligher kerken ende der helighen
48 hem ghenighet mede voet.
BEGORT INDEN GULDENEN GORDELE der godliker minnen om die bor-
sten der heligher ghedachten.
Dat HOOFT der heligher kerken es Cristus. 1:14
52 Ende biden HARE verstaet sijn lede, DAT GHELIJC ES WITTER WOLLEN,
die hebbelic es alle veruwe des lidens tonfane, overmids welken si wor-
den blickende inder onsterflicheit, ghelijc den snee ghereinicht ende
gheclaert sijn.
56 Biden OGHEN verstaet den predikare die metten gheesteliken viere ver-
lichten de ghelovighe ende ontfanghen [ende ontfanghen] die onghe-
lovighe.
Ende SIJN VOETE, biden welken es te verstane dat die helighe kerke in 1:15
60 die leste persecucie overmids menichfuldicheit des lidens sal sijn ghe-
lijc den messinghe, dat in eenen bernenden scoorsteen wort ghepur-
giert tot dat gout claer wort.
Ende SINE STEMME, die stemme der belïnghen, der predekinghen, des
64 loefs; ALS VEELRE WATRE, ofdwaende ende verclarende inder ghenaden
vele mensen.
ENDE HI HADDE ETC. Die rechterhant Cristi es die helich kerke; die VII 1:16
sterren in menichvoldichliken dogheden dien clenen lichtende. Ende
68 uut sinen monde een zwaert op beiden ziden scerp, oordeelende sien-
like dinghen ende onsienlike | dinghen, die daer na dat hi heeft ghe- 63ra
doot, macht heeft te sendene in dat ewighe vier.
ENDE SIJN AENSCHIJN. Alsulc als ons heere hem vertoghede inden
72 berch sinen jongheren, alsulc sal hi hem toenen naden oordeele den
heilighen. Maer die quade sullen sien in wien si hebben ghesteken. Alle
dit abijt des menschensoens becomt ooc der heiligher kerken, met wel-
ker Cristus een natuere es, haer ghevende priesterlike eere ende oor-
76 deelende ghewout, ende dat si schinen ghelijc dier sonnen in dat rike
haers vader.
ENDE DOEN ICKEN GHESACH ETC. Vanden gheesteliken visioene beve- 1:17
de menshelike natuere; die goedertierenheit des heeren verdrivet den
80 anxt.

B 69/70 cf. Luc. 12:5 71/2 cf. Mat. 17:1-9 73 cf. Joh. 19:37 76 cf. Mat. 13:43

V 48 *ghenighet*: elisie: *ghe-enighet* 74 *abiijt*: 'voorkomen'; cf. Gryson, 247, r. 81: *habitus*, 'voorkomen'.
Abiijt kan in overdrachtelijke zin hetzelfde betekenen; de gewone betekenis is 'habijt, kleed'.

P 59 Voor *ende* is *die* doorgestreept en geëxpungeerd. 76 Na *in* is *ghelijc* geëxpungeerd.

ENDE DEN ENGHEL DER KERKEN EPHISI SCRIFT: DAT SPREECT DIE DAER 2:1
 HOUDT VII STERREN IN SIJN RECHTERHANT. ENDE DEN ENGHEL DER
 KERKEN EPHISI SCRIFT ETC. Ephesus bediet 'een groot val' ende 'mijn
 84 wille'. De welke hi berispt in eenen deele, want si die eerste minne heb-
 ben ghelaten, dat es deelinghe der aelmoesene in broederliker lieve,
 maer dat hebben se dat si gods willen sijn, ende ondervonden hebben
 88 die valsche apostolen ende sijn verduldich, ende dat si die sonden ha-
 ten ende die secte der Nicholayten. Sinte Clement seget dat die Ni-
 cholaus een was vanden VII dyaconen die die apostolen ierst setten.
 Die welke berispt was van sinen sconen wive, daer hi op andwoorde
 dat hijt dede om sine nature mede te purgerene, ende so wie woude,
 92 dat hise name. Van welken een quade secte wies, ende sijn noch die
 valsche, vriebeestelike menschen die ledichlic harer valscher vriheit ghe-
 bruken ende alle lust haers vleeschs, overmids welken si die edel von-
 ke der redene ende der godliker vermaninghen doden, also dat si gheen
 96 eeuwich leven in hem ghevoelen noch en hopen toe te comene. Ende
 sijn vervult harer quaetheit, want si gheene sonden en tellen; ende sijn
 quader dan die viant, want si god niet en kennen; ende si sijn te male
 onghelovich | ende die voerboden Anticristi. Daer hier inden boec 63rb
 100 ende Johel, den prophete, ende anders den propheten vele af ghescre-
 ven es, ende alle epistolen hebbender ons voren ghewarent ende haer
 maniere bescreven, ghelijc dat ghi te vele steden in desen boec ooc ver-
 staen moghet. Ende anders es de letter openbaer metten abite des men-
 104 schen sone voerseit, want hi es inwendigher allen dinghen dan enich
 dinc hem selven ende dat hout des levens.
 SO WIE OREN HEEFT TE HORENE, DIE HORE, want die waerheit van bin- 2:7
 nen spreect.
 108 ENDE DEN ENGHEL ETC. Smirma bediet 'ghesanc' oft 'mirre', dat es 2:8
 doodinghe des vleeschs ende stervinghe in Cristo, alsoe u die text doet
 verstaen.
 Biden X DAGHEN verstaet alle die tijt op eertrike toter doot toe, want 2:10
 112 hi spreect: WES GHETROUWE TOTER DOOT TOE.
 ENDE DEN ENGHEL DER KERKEN VAN PERGAMO ETC. Pergamum bediet 2:12
 'deilinghe der hoornen'. So waer hoorne staen ghescreven, dat bediet
 ghewout inden goeden ende inden quaden. Die deelre der hoornen sijn

B 88/9 cf. Hand. 6:5

V 88 *Nicholayten*: cf. Apok. 2:6. De Nikolaïten (Apok. 2:6, 15), een sekte waarover weinig met zekerheid bekend is, hielden het toegeven aan lichamelijke lusten voor geoorloofd, omdat deze geen invloed zouden hebben op de geestelijke staat van een mens. De uiteenzetting over de Nikolaïten in dit commentaar is opmerkelijk lang en komt voor het grootste deel niet voor in de *Expositio* van Beda. Clemens van Alexandrië († ca. 215). Een gedeelte van de navolgende toelichting staat in het origineel van Beda bij Apok. 2:15.

- 116 die gone die dat zwaert des rechts voren in gheesteliken state ende in wareliken state, also u die text claer toent.
 ANTIPHAS segghen enighe dat een martelare es die te Pergamum ghe- 2:13
 passijt es, ende es betekent Cristus ons heere, die noch alle tijt vanden
 120 ongherechtighen ghedoot wort in hem ende in andere menschen, also verre alst in hem es.
 DIE STOEL DES DUVELS es die onghenadighe wreetheit.
 Bi BALAAM sijn betekent die gone die oncuusch ende lekker sijn ende 2:14
 124 valsche vonde vinden, daer si die waerheit mede wederstaen ende we-
 derspreken, die nochtan bekennen ende leeren die eerdsche heeren,
 trecht vercrommen om ghewin, ende die onnosele verdrucken.
 Vanden NICHOLAYTEN es gheseit. 2:15
 128 DEN VERWINNENDEN ETC. Soe wie die ghenoechten des vleeschs ver- 2:17
 smaet, nochtan dat hem die ypocriten raden, die sal van rechte werden
 versaet inden ontsienliken brode dat vanden hemel neder comt.
 ENDE EENEN BLICKENDE CALCULUM ETC. Dat es een lichame nu ghe-
 132 reinicht inder dopen, | dan inder onverganclicheit blickende. 63va
 ENDE EENEN NIEUWEN NAME GHESCREVEN ETC. Dat wi die kinder gods
 heeten ende sijn.
 DIE NIEMEN EN WEET ETC. Want sowie seit dat hi god kent, ende hi si-
 136 nen ghebode niet en houdt, es loghenachtich. Want gheene ypocriten
 en smaken hoe soete dat die heere es.
 ENDE DEN ENGHEL DER KERKEN THYATHYRE ETC. Dat bediet die ver- 2:18
 luchte ofte een levende hostie, ende sijn die levende, verluchte leerare
 140 der heligher kerken.
 Vanden OGHEN ende vanden GLOIENDEN LATOENE es gheseit.
 JESABEL bediet vloyinghe des bloets, ende es bi betekent die sinagoge 2:20
 der valscher [valscher] leeraren, welker leven ghierich, oncuusch ende al
 144 vleeschelijc ende sinlic es, ende uter hoocheit harer sinliker beruusceit
 onder den name Cristi als prophete leeren overspele vanden woorden
 gods, aanbeden materien ende formen, ons selven vanden offere der af-
 gode oncuuschelic te levende.
 148 DIT WIJF SAL WORDEN GHELEIT OP EEN BEDDE als op een sekerheit, also 2:22
 dat si alle dese sonden openbaer sonder ontsien in daenschijn der he-
 ligher kerken oefenen sullen, also dat hem haer sonden ende haer ho-
 verdie en gheene scande en sal dinken, ende sijn heretici.
 152 SO WIE VERWINT ETC. Den ootmoedighen leeraren sal god gheven in- 2:26/7

B 133/4 1 Joh. 3:1 135/6 1 Joh. 2:4

V 124 *vonde (vont)*: 'listen, slimme streken' 127 cf. 88 141 cf. commentaar bij Apok. 1:14 en 1:15,
 resp. 56 en 59 *latoene*: 'messing, geelkoper' 144 *beruusceit*: 'roes'; niet in MNW, cf. *ruusschinge*: 'ge-
 ruis, gedruis, turbulentie'

der verwinninghen der heligher kerken ghewout die heidene te regere-
 156 rene ende die vleeschelike liede inder ysender roeden der *onboochel-
 liker gherechticheit, ende selen tebreken hare valsche leeringhe, ende
 setten als eens potmakers vat weder te verwandele in goeden levne.
 Ende sal hem gheven te werkene teekeene, also alst Cristus ghenomen
 heeft van sinen vader.

160 ENDE DIE LICHTEN MORGHENSTERRE, dat es die lichte verstantesse van- 2:28
 den heilighen gheest in deser tijt ende in ewicheit.

164 ENDE DEN ENGHEL DER KERKEN VAN SARDIS SCRIF. Sardis bediet een 3:1
 begijn der chierheit, ende sijn bi betekent menschen | van suveren le- 63vb
 ven oft priesterscap, rectore der heligher kerken. Dat verstaet in dien
 dat hi seit: Die heeft die VII gheeste gods. Ende die VII sterren dat sijn
 die rectore der heiligher kerken. Gaet voort ten texte.

168 INDEN ENGHEL DER KERKEN VAN PHILADELPHIA ETC. Philadelphia be- 3:7
 diet 'die dat erve behouden', ende sijn menschen die overmids armoe-
 de des gheests op es ghedaen dat leven. Want si op hem selven niet en
 achten, mer alle dinc der ghenaden gods toescriven. Ende overmids
 haer oetmoedighe vereeneghen leven ende der godliker minnen die in
 hem es, so sijn si behoudende hare broedre ende ghesontmakende met
 172 exemplen ende godliker leere. Ende dese sijn nu versmaet vanden si-
 nagogen der joden, dat bediet die gone die nu gheestelike name ende
 wise besitten ende op haers selves dogheden hem verhoverdighen,
 ende willen gheestelic heeten, ende en sijns niet. Ende desen sal ghe-
 176 scien als den broedren Josephs gheschiede, Jacobs des patriarken kindre,
 inder verwinninghen der heiligher kerken.

180 Biden SLOTEL DAVIDS es te verstane die invleeschinghe Cristi of sine
 menscheit, die met sijnre conincliker ghewout den oetmoedighen ghe-
 lovighen onsluut alle ghenade ende die verborghentheit der godliker
 eeuwen, overmids welke si hadde anders allen eeuwen doen sterven in
 gode, welke godlike eeuwe hi den onghelovighen hoverdighen vore-
 sluut.

184 SO WIE VERWINT, SAL SIJN ENE CALUMPNE, vast bestedicht in hem sel- 3:12
 ven ende onthoudende die andre.

ENDE IC SAL SCRIVEN OP HEM ETC. Dat es dat hi sal worden gheheten

K 154 Hs. *onbooschelijker*; geen duidelijke parallel in Gryson. Cf. commentaar bij Apok. 2:27, daar de fra-
 se: *in inflexibili iustitia* (265, r. 155).

V 154/5 *onbooschelijker* (*onbooschlic*): 'onbuigzame' 170 *vereeneghen*: vermoedelijk is dit woord te be-
 grijpen als een vorm van *verenigde*; komt in MNW niet voor. 178 *invleeschinghe*: 'menswording', niet
 in MNW; cf. *invleescen*: 'vlees worden'

P 182 *welke*: hs. *welker*, met de *r* doorgestreep.

- dat kint ende sal werden toegevoeghet der enicheit der helighen ker-
 188 ken des godliken levens.
 Ende DIE NIEUWE NAME Cristi dat es die kerstelike name. Niet dat dese
 name den gods sone nieuwe es, die dese clærheit hadde eer die werelt
 wert, mer hi es nieu den sone smenscen, die doot was ende es opver-
 192 resen ende sit ter rechterhant gods.
 ENDE DEN ENGHEL DER KERKEN SRIJF LAODICIE ETC. | 3:14
 {.....}
 scinende inden wolken, di nader diluvie eerst wert in eenen teekene 4:3 64ra
 der ghenaden, bediet dat inneghe, vierighe ghebet der heilighen daer
 196 god in *scinet, daer die heilighe kerke in ghevesticht wert. Dat den
 steen smaragde ghelijct van groter sonderlingher groenheit; want so si
 volcomeliker groyende int ghelove verbeiden die onverganclike ernfis-
 se, so si moghentliker die ander in horen bede bescermen.
 200 ENDE INDEN OMRINGHEN DES STOELS XXIII ZETELN ENDE DAER OP 4:4
 XXIII OUDEREN SITTENDE, bediet die heilighe kerke die hi overmids
 enicheit des gheloven in eenen stoel sach. Dien selven siet hi gheboren
 overmids den twivoudighen testamente vanden patriarchen ende den
 204 apostolen, in XXIII stoele, sittende omme die oordeelende waerdicheit
 in Cristo. Want si sullen sitten ende alle die lede oordeelen overmids
 eenen ende in eenen hoofde. Ende ooc mach men die XXIII ouderen
 verstaen inden ghenen die vervullen die volcomenheit des woorts – dat
 208 seste bediet –, welc dat elc ewangelium wort gheboden. Want vierwarf
 sesse maken XXIII.
 OMGHECLEET MET WITTE CLEEDREN der goeder werken, ENDE IN HA-
 REN HOVEDE GULDENE CRONEN der minnen, in ewigher ghedachten
 212 der herten die overste vruechde soekende.
 ENDE VANDEN TRONE GAEN VOORT BLIXEMEN der miracelen die verve- 4:5
 ren ende verlichten die stemme der predekinghen, ende donren der
 dreighinghen des ordeels, ghelijc als inden apostelen volbracht es.
 216 Biden VII GHEESTEN es te verstane die volheit des sevenformeghen,
 enighen gheests.

K 193/4 Hier ontbreekt een blad in de codex. Op f. 64r gaat de tekst verder met het commentaar bij Apok. 4:3. Aan het eind van de laatste regel van f. 63vb is met rood een *a* geschreven, en links van de eerste regel op f. 64ra staat een *b*. 196 De kopiist schreef waarschijnlijk *scinet*. De *i* lijkt later toegevoegd te zijn.

V 191/2 cf. het *Credo*: 'Hij is opgestegen ten hemel, zit aan de rechterhand van de Vader.' 194 Commentaar bij Apok. 4:3: *Et iris in circuitu sedis similis visioni smaragdinae* ('En rond de troon was een regenboog, helder als smaragd')

P 193/4 cf. kritisch commentaar

- Ende biden GLASENEN MERE GHELIJC DEN CRISTALE es te verstane war- 4:6
 achtich ghelove der doepsels, ghelijc den glase daer men anders niet
 220 van buten en siet dant binnen draghet. Ende den cristale, dat van wa-
 tre is worden | een dierbaer steen, also es den ghelovighen die ghenade 64rb
 des doepsels.
- ENDE MIDDEN ENDE <INDEN> OMMERINGHE DES STOELS IIII DIEREN
 224 VOL OGHEN. Text. ENDE INDEN MIDDEL DES STOELS ENDE INDEN OM-
 RINGHE DES STOELS IIII DIEREN VOL OGHEN VOREN ENDE ACHTER.
 Want dat licht der ewangelien vervult alle die trone gods, dat sijn die
 IIII deele der heligher kerken van wetentheit van voerledenre dinghen
 228 ende toecomender dinghen tot inden eynde.
- ENDE DAT IERSTE DIER GHELIJC DEN LEEUWE ETC. Bi desen IIII dieren 4:7
 verstaet men die IIII ewangelisten. Ende sinte Augustijn seghet nader
 oordene des boecs dat inden leeuwe es te verstane Marcus, want hi
 232 beschivet dat gheslachte der conincliker waerdicheit in Cristo, want
 die leeuwe vanden gheslachte van Juda heeft verwonnen – want dat
 welpen des leeuwen van Juda –, ende in welken op die coninc vanden
 coninc wert ontsien, so wert hi vanden III coninghen aenghebeidt;
 236 ende daer ooc die coninc met sinen knechten redene set, ende die co-
 ninc sinen sone brulocht maecte, ende ten lesten die coninc sceidt die
 scape vanden bocken. Lucas biden calve, dattet meeste offer was inder
 240 eeuwen, want niet alleene sijn beghinsele die tempel ende die offre on-
 dersceiden, maer hi besluit aldus: Ende si waren altoos inden tempel
 lovende ende benediende gode. Matheus biden aenschine des men-
 schen, want hi niet vander conincliker moghentheit noch vander pa-
 pelingher offeringhen des heeren en heeft ghesproken, mer seghet al-
 244 leene sempelike die jesten der menscheit ons heeren Jhesu Cristi. Mer
 Johannes es die aren, die die gheboorte des woorts als een opghegang-
 hen sonne dorluchtelike aenscouwet. Bi desen IIII dieren | machmen 64va
 ooc verstaen die helighe kerke, wes stercheit des gheloven ende onver-
 248 verlicheit inden lidene es betekent biden leeuwe, ende die stervinghe
 ende die verloechenisse in Cristo es betekent biden calve, haer selven
 offerende ende dodende op dat god alleene in haer leve, ende wies re-

B 233 cf. Apok. 5:5 234 Gen. 49:9 240/1 Luc. 24:53

K 223 *inden*: noodzakelijke toevoeging; cf. Gryson, 281, r. 58: *in circuitu sedis*

V 231/2, 241 Door de identificatie van de leeuw met Marcus, en het menselijke gelaat met Mattheus wijkt de Middelnederlandse tekst af van de bron (Augustinus, Beda), waar de leeuw Mattheus is en het mense-
 lijk gelaat Marcus. Deze afwijking is in overeenstemming met de latere traditie. 242/3 *papelingher*, niet
 in MNW; cf. *papelijc*: 'priesterlijk'. Cf. Gryson, 283, r. 73: *sacerdotalis* 244 *jesten* (*geeste, jeeste*): 'ge-
 schiedenis, verhaal'; cf. Gryson, 283, r. 74: *gesta*

- delicheit ende ootmoedicheit es betekent biden aenschine des men-
 252 schen, ende wes hemelsche doorscouwi[n]ghe opverhaventheit es be-
 tekent biden vlieghenden aren.
- ENDE DIE IIII DIEREN IEGHELIC HADDE SESSE VLOGHELEN. Text. Ende 4:8
 die IIII dieren etc. Dat es dat si overmids volcomenheit der leere die elc
 256 ewangeliste bescreven heeft, die helich kerke opvoert ter hoecheit.
 Ooc es te verstane biden vierwarf VI vloghelen die XXIII boeken des
 ouden testaments, met welken die ewangelichlike waerheit des betu-
 ghet ende wort beorcondt.
- 260 ENDE INDEN OMMERINGHE ETC. Die helighe kerke voor god ende
 voordien menschen es hi wakende ende toesiende, wes inntentlike
 oghen David aensach, segghende: Alle die glorie der dochter des co-
 nincis es van binnen, ende uterliken oghen, sprekende inden selven
 264 veerse: Met guldenen fraengen ommeghecleet met menichfuldicheden.
 Of men mach daer ooc bi verstaen: dat licht der ewangelien doorsci-
 nende ende verclaert die duuster ghelikenisse der eeuwen, ende instort
 dat heilich schijn der nieuwer ghenaden.
- 268 ENDE SI EN HADDEN GHEEN RUSTE. Biden welken ghelove te verstane
 es dat ewighe lof inder verstandeliker creaturen inder ewicheit, ende
 belidinghe der enigher heerheit ende der godheit, ende der almachtig-
 her ewicheit der heligher drievuldicheit altoos sal bliven sonder ver-
 272 gaen ende sonder einde.
- DOE VIELEN ETC. Dat es die helighe kerke die vanden | meesten ende 4:10
 vanden minderen vergadert es, alse leerare ende hare prelate ende on- 64vb
 dersate, inden voldurighen love der ewangelien, welc biden tweewarf
 276 twaelve te verstane es, althant es neder vallende in haer aenschijn,
 aenbedende den levenden inder eeuwen der eeuwen.
- ENDE LEIDEN HAER CRONE ETC. Dat es, gode toescrivende ende op-
 draghende alle doghede, lof ende waerdicheit, die alle dinc van niet om
 280 selven ghescapen heeft van pure ghenaden ende van minnen.
- ENDE IC SACH ETC. Hier voor heeft hi gheopenbaert ende gheruert die 5:1
 ghenade des ewangelien, nu in desen capitel toent hi hoe Cristus als
 een lam stervende was ende als een leeu verrisende, heeft opgheloken
 284 beide die testamente, die besloten waren met VII inzeghelen overmids
 alder volheit godliker heimelicheit. Daer omme so wert hi hier alse god
 ende heere vander heligher kerken anhebeden.

B 262/3 Ps. 44(45):14 264 cf. Ps. 44(45):14

V 252 De woorden *hemelsche doorscouwighe opverhaventheit* zijn gezamenlijk de vertaling van het ene woord *sublimitas*. 266 *der eeuwen*: ‘van de wet’; cf. MNW *ee* (Oude Testament (wet) versus Nieuwe Testament (genade)). Cf. Gryson, 285, r. 95: *legis*. 281/6 De tekst van dit commentaardeel is ontleend aan de *Capitula* van Beda; cf. voetnoot bij Prol.16.

- 288 Biden BOEKE BINNEN ENDE BUTEN GHESCREVEN es te verstane dat die
 292 verborghenheit der heligher scriften ons es opgheloken overmids die
 invleeschinghe ons lieven heere Jhesu Cristi, wes eendrachtighe een-
 heit dat oude testament alse buten hout in uutwendigher wise ende dat
 nieuwe testament binnen.
- 292 GHETEKENT MET SEVEN INZEGHELEN, dat es met alder volheit vor-
 borghender betekeninghe te gader ghescreven vander oordenerin-
 ghen des sevenvoudighe gheest.
- 296 ENDE IC SACH EENEN STERKEN ENGHEL SPREKENDE MET EENRE GROTER 5:2
 STEMME. Biden welken betekent es der ouder vader predekinghe der
 eeuwen. Want vele propheten begheerden te siene die dinghen die de
 apostelen saghen. Dit es tboec dat Yzayam, den prophete, den con-
 stighen der lettren ende den | <on>constighen es verborghen bleven, 65ra
 300 maer van des boecs oplukinghe predicte Ysayas, voor[t]segghende: In
 dien daghen sellen horen die *dove die woorde des boecs. Ende van
 welken Ezechiel prophete ooc spreket: Ende siet, een hand die was
 ghesend tot mi, in welker was een boec ghevonden, ende ontploec dat
 304 voor mi, dat was ghescreven binnen ende buten. Ende des Johannes
 hier zwighet wat dat inden boec ghescreven ware, daer of spreect Eze-
 chiel voort: Ende het ware ghescreven in hem weeninghen, sanc ende
 wee. Want alle die texte des ouden testaments ende des nieuwen ver-
 308 maent te doene penitencie der sonden, te soeken dat ewighe rike ende
 te vliene die helsche wee.
- ENDE NIEMENT EN MOCHTE. Noch enghel, noch enich der gherecht- 5:3
 gher ontbonden vander kerker des vleeschs en mocht openbaren noch
 312 ondervinden der verborghenheit der godliker ee.
- NOCH AEN TE SIENE, dat es, te bescouwene der ghenaden der clairheit
 des nieuwen testaments, ghelijc dat die kindere van Israel niet en moch-
 ten sien in dat aenschijn Moyses, des draghers der eeuwen des ouden
 316 testaments, dat dat nieuwe inheeft.
- ENDE IC VIEL NEDER ETC. Text. Dat was want hi bekende die ghemei- 5:4
 ne jammerheit des mensheliken gheslaches.
- ENDE IC SACH Cristum, die nader menscheit es worden een lam onno- 5:6

B 297/8 Mat. 13:17 298/9 Jes. 29:11, 12 300/1 Jes. 29:18 302/4 Ez. 2:9-10 314/6 cf. Ex. 34:29-34
 321 cf. Gen. 49:9

K 298/9 Hs. *constighen*. Een fout van de kopiist of de vertaler: bedoeld is 'de geleerden en de ongeleerden'.
 Zo ook Gryson, 287, r. 14: *scienti litteras et nescienti* 300 *voorseggende: predicte ... voorseggende*
 vormt de vertaling van *praedicatur* (Gryson, 287, r. 15) 301 hs. *dore*

P 287 *binnen ende buten*: hs. *buten ende binnen*; met een kleine 'a' en 'b' onder de regel is de gewenste om-
 kering van woordvolgorde aangegeven. 290 Na *testament* begon de kopiist met *ho*; deze letters zijn
 doorgestreep. 297 *begheerden*: de letters *gh* niet goed leesbaar vanwege een inktvlek.

- 320 selike te sterven ende noch doet inder heligher kerken gheestelike,
ende es worden een leeu den doot sterkelic te verwinen.
HEBBENDE VII HOREN der stercheit der gaven des helichs gheests, ENDE
VII OGHEN door die verlichtinghe der ghenaden.
- 324 Ende es in die godheit DIE RECHTERHANT des vaders. | 5:7
ENDE DOEN DAT LAM DAT BOEC OP HADDE GHEDAEN, DOE VIELEN DIE 5:8 65rb
IIII DIEREN ENDE DIE XXIIII OUDREN VOOR DAT LAM. Doen onse heere
in sijne passien beide der testamente verborghentheit in hem selven
328 betoonde vervult te wordene, die helighe kerke hem die ghenade we-
der opdraghende, offert haer inden lidene, op dat si in haren vleesche
si vervullende die lidene Cristi. Biden herpen es te verstane die heli-
ghen die overmids dodinghe der sonden ende der begheerlicheit harer
332 snaren, dat sijn hare lichamen, bereet hebben te reckene anden hout
des crucen ons heren Jhesu Cristi, den doot door dat ghetuuch sijns
woords tonfane. Biden guldenen vedelen es te verstane hare herten,
open inder breetheit der godliker minnen voor haren vervolghenen te
336 biddene. Dat sijn die soete roken in die herten der heilighen.
Gaet ten texte voort. In welken ghi ooc verstaen moghet dat *biden 5:9
[der] IIII dieren ende der XXIIII oudren te verstane es die helighe ker-
ke, die inden bloede ons heren Jhesu Cristi verlost es, ende vergadert
340 van allen heidinen ende gheslachten. Ende ooc bewijst in wat hemele
si sijn sprekende:
ENDE SI SULLEN REGNEREN OPTER EERDEN. 5:10
ENDE IC SACH ENDE HOORDE DIE STEMME VEELRE ENGHELEN ETC. In 5:11
344 welken ghi verstaen moghet die onghetallicheit der volke, der heiligher
kerken toevloyende, lovende den heere, die ghegheven es alle ghewout
inden hemel ende inder eerden. Ende ooc machmen daer bi verstaen
dat hemelsche ridderscap dat hem mede verblidende es der verlosse-
348 nissen. Also als sinte Gregorius die paues bediet, sprekende: Want die
stemme der enghele es inden love des sceppers, der verwonderinghe
der inntliker bescouwinghen.
ENDE DIE IIII DIERE SEGGHENDE: AMEN. ENDE DIE OUDREN ETC. | Be- 5:14
352 diedende die luden inder kerken die den lof gods oefenen, dat selve be- 65va
steedighen mede die leeraren, ende anbeden den heere teenen exemple
der dogheden ende der ghenaden.

B 326/30 cf. Kol. 1:24 348/50 cf. Greg. Magn., *Moralia*, ii, vii, 10 – ed. Adriaen, p. 65, r. 53-54

K 337/8 hs. *bidden der*

V 337 Commentaar bij Apok. 5:9: *Et redemisti nos deo in sanguine tuo ex omni tribu et lingua et populo et natione* ('Want Gij zijt geslacht en Gij hebt hen gekocht voor God met uw bloed uit elke stam en taal en volk en natie')

ENDE IC SACH DAT LAM ETC. Hier beghint dat sevede capitel, inden 6:1
 356 welken hi beschivet hoe die verwinstre, die helighe kerke, inden drie-
 formeghen striden der heidenen of der vleescheliker lieden, der val-
 scher broedre, ende der valscher secten der onghelovigher wort aen-
 ghevochten, des die verwinninghe der heligher kerken es inden
 360 wreden des doots des jeghenwoordighen lichaems inder tijt ende inder
 toecomender glorien inder ewicheit.

Ende ghi sult merken dat ghewoenlic es die inzeghele ierst op te doe-
 ne, daer na dat boec, maer in dien dat ons heere ierst was lidende ende
 364 verrisende ende dan opvarende inden hemel, hevet hi den helighen
 gheest ghesent ende die helighe kerke bestedighet inder gaven der ver-
 borgheliker, godliker heimelicheit. So es dat boec doen opgheloken
 368 ende nu worden sine inzeghele ghelost. Inden eersten seghel die chier-
 heit der verwinninghen der begynnender, heligher kerken. Inden an-
 deren drien haer drie stride. Inden vijften die glorie der striden. Inden
 sesten die toecomende werken Anticristi dat in sinen tide gheskien sal,
 ende onderhaelt dan weder, ende siet inden sevenden dat beghin der
 372 ewigher rusten.

ENDE IC SACH ENDE SICH, EEN WIT PAERT ETC. Text. Onse heere die 6:2
 met sijnre ghenaden op die helighe kerke sit, die hi wit ghemaect heeft
 inder dopen | sijns bloets, overmids sijnre menscheit draghende die 65vb
 376 wapine der gheesteliker leringhen der heligher scriften jeghen die
 quade, ontfact die crone als een verwinre in den sinen.

ENDE SICH, EEN ANDER PAERT ETC. Dat bloedighe volc der sonden es 6:4
 die viant opsittende jeghen die heilighe kerke; ende hem es ghegheven
 380 den vrede te nemene vanden ghonen die der eerden aenhanghen, maer
 die helighe kerke heeft ontfanghen den ewighen vrede die hoer Cristus
 ghelaten heeft.

ENDE HEM ES ETC. Dat es, die helighe kerke te vervolghene, oft inden
 384 ghenen die hi ghemaect heeft wederwerker des gheloven, op dat die
 wrake sijnre verwoetheit weder ga in hem selven.

ENDE SICH, EEN SWERT PAERT ETC. Biden welken es te verstane die sca- 6:5
 388 re der valscher broedre, die die waghescalc der rechter prophetien heb-
 ben, maer si quetsen haer ghesellen overmids [dor] hare werken der
 duusternissen. Want in dien dat hem in die middel der dieren wert

B 374 cf. Ps. 50:9

K 388 *dor*: het woord is overbodig en lijkt te zijn geëxpungeerd.

V 355/61 De tekst van dit commentaardeel is ontleend aan de *capitula* van Beda; cf. voetnoot bij Prol.16.
 379 *opsittende*: 'te paard zittend'; cf. MNW *opsitten*: 'te paard zitten', met bijbetekenis 'aanvallen' 384
wederwerker: 'tegenstander', niet in MNW; cf. *wederwer*: 'vijandige daad, verzet'. Cf. Gryson, 297, r.
 34: *praevaricatores*

- ghesegt 'en quetse niet', so es ons bewijst aldaer te *sijn den ghenen die daer quetset. Van desen voorlopenden paerde spreekt die apostel:
- 392 Van buten selen zijn van stride, van binnen vreesse.
- TWEE PONT TERWEN OM EENEN DENIER ETC. Beda op dat selve te gader 6:6
seghet: Hoet di dattu niet met dinen quaden exemplen dinen broedren
en scenst daer Cristus om ghestorven es, ende draghet die intekene der
396 edelheit des helighen bloets ende des kersdoms, want si zijn van vol-
comenen verdienen oft van mindren, ieghelike die inder heiligher ker-
ken inden ghelove der heligher drevoudicheit zijn gheleert, alle zijn si
in eenen volcomenen cope des bloets ons heeren verlost. Ende ghi sult
400 merken dat hi seghet II pont ende niet I pont, <daer> in wort bewijst
volcomenheit des gheloven ende | des wercs, welke beide inder worte-
len der twivoldigher minnen es gheleghen. Of bider tarwen es te ver-
stane die gheproefde inden lidene ende den martelaren, volcomen in-
404 den ghelove ende inden werken om Cristo; biden gheersten, die
minder zijn van verdienen, gheloevich inder heligher drevoudicheit,
gheproeft inder persecucien om Cristo; biden wine die leeraren scarp
ende claer in hem selven, ende die ander dronken maken in godliker
408 leere; bider olyen zijn te verstane die helighen die met haren helighen
ghebede hare broedere ontfermhertelike zalven. Die welke IIII stade
onghequetst sullen bliven vander scaren der valscher broedre. Text.
ENDE SICH, EEN GHELU PAERT ETC. Biden welken te verstane zijn die 6:8
412 onghelovighe secten der ypocriten ende der ketteren, die van buten
hem bementelen ghelovich ende warachtich, inden welken die viant
metten dode der verhertheit es wonende. Daer omme si waerdich zijn
die hellen, des verdoemden heers hem consenterende na hem tidende
416 in die ewighe duusternisse die hen ghehouden es.
- ENDE HEM WERT [etc.] GHEWOUT GHEGHEVEN OVER DIE IIII DEELE DER
EERDEN, te dodene metten zwaerde der marterliker leere, ende met
hongher der woorden gods, ende metten dode harer ongheloven, ende
420 metten beesten der eerden, dat es met haren beesteliken, eerdeliken le-
ven. Ende somighe texten van Apocalipsi heeft maer III deelen, ende
overvoert dat vierde deel, dat es dat die III quade deelen overmids ha-
ren rectore, den duvel, vervolgen dat vierde, dat es die heligh kerke.
- 424 ENDE DOEN HI OP HADDE GHEDAEN DAT VIJFTE INZEGHEL, DOEN SAGH- 6:9
IC ETC. Hier bescrivet hi die glorie der ghedodre door dat ghetughenis-

---

B 392 2 Kor. 7:5

K 390 *sijn*: hs. *siene*; cf. Gryson, 299, r. 44: *esse* 400 *daer*: noodzakelijke toevoeging; geen duidelijke pa-
rallel in Gryson

V 395 *intekene*: 'onderscheidingen', niet in MNW; cf. Gryson, 299, r. 49: *insignia*

- se Jhesu Cristi, | wes lichame na sijnre menscheit dat outaer es daer si 66rb
 hem onder gheoffert hebben; inder tijt haren lichame een levende
 428 offerande, ende dan hem offeren dat offren des loves in ewicheit.
 ENDE SIE RIEPEN ETC. Text. In welken te verstane es dat si niet in eni- 6:10
 ghen hate wrake bidden op hare viande, daer si inder werelt vore ba-
 den, mar uut minnen der gherechticheit, want si den rechter, also bi
 432 ghese[g]t eens willen sijn, so bidden si toe te comene den dach des oor-
 deels, in welke worden verdarft dat rike der sonden, ende dat sal ghe-
 scien inder verrisenissen der doder lichamen. Ende in deser tijt so es
 ons gheboden te bidden voor onse viande, nochtan bidden wi onsen
 436 heere: Toecomende dijn rike.
 In WITTEN STOLEN es te verstane die vroechede der zielen, want si ver- 6:11
 staen vander openbaringhe gods dat die quade int einde sellen worden
 verdoomt, ende dat tot int einde der werelt vele overmids der marte-
 440 lien haren ghetale sellen worden toeghevoecht, ende sijn met deser in-
 nentliker minnen dore gode ende in desen troost ghenoechsam harer
 mede vrienden te werden verlinghet, om dat vervult tghetal harer
 broedre.
 444 ENDE DOEN HI OP HADDE GHEDAEN DAT SESTE INZEGHEL. Inden wel- 6:12
 ken ghekundicht wort die leste persecucie Anticristi, dat te verstane es
 bider eerdbevinghe. Want ghelijc dat duusternisse ende eerdbevinghe
 in die werelt ghescieden ten sesten daghes als ons heere ghecruust was,
 448 also saelt sijn in die toecomste Anticristi.
 Die SONNE der warigher leere sal tijtlike wesen beduustert ende bedect
 vander bescermenissen.
 ENDE DIE MANE WORT ALTEMALE GHELIJC BLOEDE ETC. Dat es dat die
 452 helighe kerke meer | dan si ie ghedede haer bloet storten sal om Cris- 66va
 to. Want hi seghet 'altemale', want over alle die werelt sal sijn die les-
 te eerdbevinghe, mer die vorste in steden.
 ENDE DIE STERREN ETC. Dat es, die inden schijn nu hemelsch blenken 6:13
 456 onder die helighe kerke, als si aen worden ghestormt vanden winde der
 lester *persecucien, so sullen si worden gheproeft dat si eerdsh heb-
 ben gheweest, welker werken den onripen vighebome ende den on-
 nutten vallenden vruchten wale ghelijct worden.
 460 ENDE DIE HEMEL GHINC WECH ALS EEN OMMEGHEKEERT BOEC, binnen 6:14
 houdende die verborghentheit, buten niet toenende, also als dan die
 helighe kerke, alleene den ghonen die haer toebehoren bekent, ver-

B 426 cf. Rom. 12:1 426/7 cf. Ps. 115(116):17 436 Mat. 6:10 453/4 Cf. Mat. 24:7

K 432 *gheset*: hs. *ghesegt*; cf. Gryson, 303, r. 87: *positi* 441 Het is onzeker of de kopiist *ghenoechsam* of *ghevoechsam* schreef; aangezien Beda *contenti* heeft, is *ghenoechsam* verkieslijk (Gryson, 303, r. 103).
 457 *persecucien*: hs. *prophetien*; cf. Gryson, 305, r. 14: *persecutionis*

- borghen ende wechgaen, scuwende besceidelike die persecucie, op dat
 464 si van [haren] *vremden niet worden ghesien.
 ENDE ALLE BERGHE ETC. Want en gheen state der kerken der werken
 van deser persecucie en sal wesen uutghenoemen, goet noch quaet. So
 468 sullen die goede menschen, die berghe sijn in dogheden ende eilande
 ombevanghen vanden storme der zee, der persecucien beweghet wor-
 den, met besceide voersichtelike vlien als voerseit; ende die berghen
 der hoeverdicheit der werelt ende die eilande sijn der werelt boodscap-
 pen te hantieren, selen beweghet worden, ende ontsiende die persecu-
 472 cie volghende den goeden.
 ENDE DIE CONINGEN DER EERDEN ETC. Text. Uut alle state der men- 6:15
 schen, sonder die den vervolghere consenteren.
 So sullen die sieke ende die crancke tot den sterken ende den besche- 6:15/6
 476 dichden inder heligher kerken segghen, ende soeken te worden ghe-
 starct met haren exemplen, ghevesticht met haren rade, bedect met ha-
 ren vermaninghen, ende om te werden bescermt met haren ghebede.
 VOORDEN AENGHESICHTE DES SITTENDEN OPTEN TRONE ENDE VOOR-
 480 DEN TORNE DES LAMS. Op dat | si onghelovich maer stedich inden ghe- 66vb
 love in sijnre toecomste worden vonden [inden ghelove in sijnre toe-
 comste].
 ENDE WIE SAL MOGHEN GHESTAEN? Waerlike, dat sal die ghone <sijn> 6:17
 484 die hem nu voorsorghelike manlike oefent inden dogheden, ende
 waect te stane int ghelove.
 DAER NA SAGIC IIII ETC. Dat sijn die IIII principael rike der werelt, dat 7:1
 es der Asserien, Persen, der Grieken, der Romeinen. Want [want] ghe-
 488 like dat hier vore naden driformeghen strijt der heiligher kerken die
 vroude der sielen der verwinnender wort ghesien, also siet hi nu die
 victorie des rijcs Anticristi.
 Ende es dat hi in desen aerdschen rike vor sijn sterven sulke ghewelt

B 483/5 cf. 1 Kor. 16:13

K 464 *vremden*: hs. *haren vrienden*; cf. Gryson, 305, r. 21: *ut ab extraneis non videatur*. Waarschijnlijk is *vrienden* een kopiïstenfout voor *vremden*, waarna ook het woord *haren* is toegevoegd. 481/2 *inden* – *toecomste*: onbedoelde herhaling 483 *sijn*: noodzakelijke toevoeging; geen duidelijke parallel in Gryson

V 463 *wechgaen*: vermoedelijk een volt. deelw. waarvan het prefix *ge-* is weggevallen (*wechgegaen*). 475 Nieuw commentaardeel bij Apok. 6:15/6: *Absconderunt se in speluncis et petris montium, et dicunt montibus et petris: cadite super nos* ('...kropen weg in de spelonken en rotsspleten van de bergen. En zij riepen tot de bergen en tot de rotsen: "Valt op ons" ...') 491 Nieuw commentaardeel bij Apok. 7:1: *Tenentes quatuor ventos terrae, ne flaret ventus super terram neque super mare neque in ullam arborem* ('...die de vier winden der aarde in bedwang hielden, opdat er geen wind zou waaien over land of zee of enig geboomte')

P 471 Na *selen* volgt *begh*; dit woorddeel is geëxpungeerd.

- 492 hebben sal, dat si niet en sullen laten waien die IIII winde der heligher ewangelien opter eerden der menichfuldigher provincien, noch op dat mere der eilande, ende inden bome menigherande kunne der menschen ende ghedaenten.
- 496 ENDE IC SACH EENEN ANDEREN ENGHEL ETC. Text. Cristus, god ende 7:2 mensche, enghel des groten raets, des vaderliken wille, heeft ons geuant opgaende van den hoghen, draghende dat teiken des crucen, daer hi de sine mede tekent, in sinen voerhoefde.
- 500 ENDE RIEP MET EENRE GROTER STEMME DEN IIII ENGHELEN, den onghelovighen riken der werelt voerseit.
- NE SCAEDT NIET DER EERDEN ENDE DEN MERE ENDE DEN BOEMEN 7:3 voerseit. Doet penitencie, want dat rike der hemele sal ghenaken.
- 504 TOT WI GHETEEKENDIE KNECHTEN ONS GODS IN HAREN VOERHOVEDE. Want hi sprac: Dat ewangelium sal worden ghepredict over alle die werelt, ende dan sal comen die vervullinghe. Welke predekinghe ende teekeninghe ghesiet is dat ons die figure der IIII einden des crucen betekent.
- 508 ENDE IC HOORDE TGHETAL ETC. Welcs ghetaels figure was tghetal der 7:4 apostolen, dier XII was vercoren te predekene. In welken | ghetale es betekent die volcomenheit alre v dogheden der onghetallender ghelovender, die ghetekent sijn int ghelove der heligher drievoudicheit inden IIII einden der werelt, van welken C ende XLIIII^m namens bat verclaert sal worden inden anderen boec. 67ra
- 512 VANDEN GHESLACHTEN VAN JUDA XII^m GHETEKENT. Uten gheslachte 7:5 Juda so es ons heere gheboren, daerom eest bequamelike aen dat gheslachte te beginnen; ende hevet achterghelaten dat gheslachte Dan [dan], ute welken Anticristus sal worden gheboren, also als ghescreven es: Dan werde een serpent dat inder duusternissen woent inden
- 520 weghe, als een serpent met twee hoornen ghelijc des rams, bitende in-

B 497 Jes. 9:6 497/8 cf. Luc. 1:78 503 cf. Mat. 3:2; 4:17 505/6 Mat. 24:14 519/21 Gen. 49:17

K 515/635 Deze lange passage, Apok. 7:5-7:8, is een aaneengesloten geheel in Gryson, 313-323; dat wil zeggen, dit tekstdeel heeft daar geen bijkomende titels boven onderdelen van de tekst zoals in de Nederlandse tekst wel het geval is. De bijkomende titels staan in handschrift Wiesbaden midden in de lopende tekst; in sommige gevallen staan ze zelfs tussen delen van woorden die afgebroken zijn. Vermoedelijk ligt de verklaring hiervoor in de lay-out van de legger, waarbij de tussentitels in een glosse-achtig kadertje aan de zijkant van de kolom werden genoteerd. In handschrift Wiesbaden is die vermoedelijke structurering niet gehandhaafd en zijn de titels simpelweg in de lopende tekst opgenomen. Voor de duidelijkheid en om deze vermoedelijke oorspronkelijke structurering te benaderen zijn de ingevoegde titels aan de buitenkant van het tekstblok geplaatst.

V 496/7 cf. Jes. 9:6, in de Latijnse vertaling van de Septuagint: *...vocabitur magni consilii Angelus*. Cf. Vulgaat, Jes. 9:5: *...et vocabitur nomen eius admirabilis Consiliarius, Deus fortis, Pater aeternitatis, Princeps pacis* ('...men noemt hem: Wonder van beleid, sterke God, vader voor eeuwig, Vredevorst')

den pade die hoeven des paerts, op dat valle sijn opclimmer. Ende
 want Johannes niet en meent die oordene der aerdscher gheslachten
 mer nader bediedinghe der namen die doghede der heiligher kerken te
 524 ruerne, want die heilighe kerke van belyinghe ende lof hier in der
 jeghenwoordigher tijt haest te comene ter rechterhand des ewichs le-
 uens, dat Judas, die ierste name, ende Benjamin, die leste name, be-
 528 dedien. Daeromme wort Judas eerst gheset, dat belïinghe oft lovinghe
 bediet, want sonder den beghinsel der biechten so en vercrighet nie-
 ment die hoecheit der goeder werken; ende ten si dat wi overmids
 biechte versaken die quade werken, sone moghen wi nemmer worden
 gheformeert vanden goede.

532 UTEN GHESLACHTE RUBEN XII^m GHETEEKENT
 Die ander Ruben, bediedt 'siende tkint'. Biden kinde verstaetmen die
 werken, also David seght: Dine kindre sellen sijn als jonghe love-
 re van oliven. Ende voort: Op dattu sult sien die kindre dijnre kinderen.
 536 Want niement die gode ontsiet, ten si dat hi kindere winne ende ma-
 ghe ontfā, en mach salich sijn, ende want dat alre vruchtbarichste loe-
 ne te trouwe moghen verwachten, so sijn inden kindren der kinldere
 540 die vruchte der werken, dat es dat ewighe loon. Daer omme staet na
 Judam Ruben, dat es naden beghinsele der godliker belïinghen ende
 des loves, so volghet volcomenheit der doghedeliker werken.

67rb

UTEN GHESLACHTE GAED XII^m GHETEKENT
 Maer want overmids vele bedroevenissen ons behoort in te gane int
 544 rike gods, so volghet na Ruben Gad, dat bediet 'becoringhe' of 'be-
 gort'. Want nader beghinninghen des goeden wercs so es noot den
 mensche met meere becoringhen te worden gheproevet ende tot zware
 striden worden begort, op dat die stercheit sijns ghelove worde ghe-
 548 proeft. Salemoen seghet: Du, toegaende ten dienste gods, sta in ghe-
 rechticheden ende in vreesen, ende bereide dine siele toter becorin-
 ghen. Ende David seit: Du hebs mi omme begort metter doghet ten
 stride.

B 534 Ps. 127(128):3 535 Ps. 127(128):6 548/9 Sir. 2:1 550 Ps. 17(18):40 555/6 Jak. 1:12

V 536/9 De vertaler heeft zijn brontekst niet goed begrepen: *Non enim qui timet Dominum, nisi genuerit filios nepotesque suscipiet, beatus esse non potest, cum virgines fideles potior merces expectet, sed in filiis opera, in filiis vero filiorum fructus operum, id est mercedem designat aeternam*. De strekking van het Latijn is: het is niet zo dat men niet zalig kan worden tenzij men kinderen krijgt, want de trouwe maagden (niet in vertaling!) ontvangen immers een groter loon, maar het is zo dat in de kinderen de werken, en in de kinderen van de kinderen de vruchten van de werken worden begrepen, te weten, het eeuwige loon.

P 521 pade: hs. paerde waarvan er is doorgestreept en geëxpungeerd.

552 UTEN GHESLACHTE ASER XII^m GETEKENT 7:6

Ende want die salich sijn, die doorproeft sijn inder verduldicheit, daer omme wort na Gad Aser gheset, dat 'salich' bediet of 'die der werelt niet toe ne es gheneicht'. Want salich es die man die daer lijt die becominghe, want als hi gheproeft es, so sal hi ontfanen die crone des levens. Maer want so wie in trouwer belovenissen seker es deser salicheit, niet en wort versaghet inden lidene, maer inder hopen verblidende inder bedroefnissen verduldich te wesen, ende singhet met David: Inder bedroefnissen hebstu mi verbreit mijn herte. Ende voort: Ic hebbe ghe-loepen den wech dijnre gheboden doen du verbreides mijn herte. Ende hi mach spreken met Samuels moeder verblidende: Verbreit es mijn mont over mine viande, want ic ben *verblijt in dinen behoude.

564 UTEN GHESLACHTE NEPTALYM XII^m GETEKENT
Daer omme volghet Neptalym daer na, dat breithet bediet der werken der ontfermherticheit.

568 UTEN GHESLACHTE MANASSEN XII^m GETEKENT
Welken volcht | Manasses, dat bediet die vergheten heeft, noch hem selven iet besorcht van nootorften. In welken wi ghemaent worden, als wi gheleert sijn inden bedwanghe der becominghen, dat wi also sullen vergheten dien zin der *voorledenre dinghen, ons uutreckende inden
572 toecomenden dinghen, dat wi ons vleeschs sorghe niet inder begaerlicheit, maer alleene uut menscheliker noodorft met anxte doen. Van welken na beteren David suchtende sprac: Van minen noodorften verlosse mi.

576 UTEN GESLACHTE SYMEONS XII^m GETEKENT 7:7
Hier na volcht Symeon, dat bediet 'horinghe der bedroevenissen', welc name dat ons wijst wat hier es te hebben ende wat salicheit es te verbeidene. Want dien sal worden ghegheven die vouchde der hemelscher woninghen, welker moet hier in vruchtbarigher penitencien wordt bedroeft.

584 UTEN GHESLACHTE LEVI XII^m GETEKENT
Daer na es gheset Levi. Dat bediet 'toeghegeven', in welken men verstaen mach die ghene die metten tijtliken goede die ewighe goede co-

B 557/9 cf. Rom. 12:12 559/60 cf. Ps. 4:2 559/61 Ps. 118(119):32 562/3 cf. I Sam. 2:1 570/2 cf. Fil. 3:13 572/3 cf. Rom. 13:14 574/5 Ps. 24(25):17

K 552 Uten – getekent: staat in hs. tussen *inder* en *verduldicheit* (553) 563 hs. *verblint*; bijbeltekst: *laetata sum* ('want ik verheug mij') 564 Uten – getekent: staat in hs. tussen *volghet* en *Neptalym* (565) 567 Uten – getekent: staat in hs. tussen *volcht* en *Manasses* (568) 571 hs. *voorlendre*; cf. Gryson 317, r. 99: *...ea quae retro sunt* 576 Uten – getekent: staat in hs. tussen *hier na* en *volcht* (577) 582 Uten – getekent: staat in hs. tussen de delen van het gesplitste woord *Levi* (583)

V 583 *toeghegeven* (*toegeven*): 'toegevoegd, vermeerderd'; cf. Gryson, 317, r. 110: *additus*

67va

pen, want die verlossinghe der sielen des mans sijn sine eighene rijchede; of die gone die den raet gods sijn volghende ende alle dinc dan laten, ende ontfanghen inder werelt weder hondertfout in bedroefenissen, ende in die toecomende werelt dat ewighe leven. Want daer toe
 588 wert Job toeghegheven die vroetheit der bedroefenissen, op dat als hi gheproeft ware, hem te meeren loon te verdienen worde wederghegheven.

592 UTEN GHESLACHTE YZACHAR XII^m GETEKENT
 Daer omme so volcht hem Yzachar in rechter oordenen dat ‘loon’ bediet, want gheene lidene in deser tijt iet waerdich sijn jeghen der toecomender glorien die in ons sal werden gheopenbaert. Want so vele
 596 wort te vruchtbaerliker ghevochten, daer dat zeker loon wort ghehoept. Ende dese begheren ontbonden te wer|dene ende met Cristo te sine.

67vb

600 UTEN GHESLACHTE ZABULON XII^m GETEKENT 7:8
 Ende desen volcht Zabulon, dat ‘een woninghe der stercheit’ bediet. Also die viande aensien die crancheit des lichamen overmids welke materie si des menschen siele hem pinen te dodene, so sijn dese werken-
 604 inder woninghen der stercheit gods diese volmaect, ende bliven onverwonnen; want die doghet wort volmaect inder siecheit.

UTEN GHESLACHTE JOSEPH XII^m GHETEKENT
 Ende desen volcht ‘die saleghen meeringhe der ghenaden’, dat Joseph bediet, ende sijn wederghevende twivoldighe woeker ende winnighen der gheesteliker talenten haren verlossere.
 608

UTEN GHESLACHTE BENJAMIN, XII^m GETEKENT
 Welken Benjamin navolcht, da<t> ‘zone der rechterhand’ bediet, ende sijn verbeidende met voldurigher lancmoedicheit der rechterhand des ewichs levens.
 612

Welker namen bediedenissen, also als ghescreven sijn, opgaende dogheden sijn, ende alle in eenen mensche beleeft moghen worden, ende ooc ghemeenlic te nemen die helighe kerke, so sijn daer bi te verstane
 616 twalfter hande state oft [oft] oefeninghe der gonre die ter heligher ker-

B 585 cf. Spr. 13:8 586/8 cf. Mar. 10:30 589/91 cf. Job 42:10-16 594/5 Rom. 8:18 604 cf. 2 Kor. 12:9 607/8 cf. Mat. 25:20, 22

K 599 *Uten – getekent*: staat in hs. tussen *volcht* en *Zabulon* (600) 605 *Uten – getekent*: staat in hs. tussen de delen van het gesplitste woord *sale* / *ghe* (606) 609 *Uten – getekent*: staat in hs. tussen de delen van het gesplitste woord *na* / *volcht* (610)

V 590 *woorde*: ‘wordt’, ongebruikelijke maar niet onacceptabele vorm van de onvolt. verl. tijd

P 590/1 *wederghegeven*: hs. *werder-*, met de eerste *r* doorgestreept.

- ken ghenycht sijn, uut welken XII gheslachten uut elken XII^m ghetekent sijn, die sijn van sonderlingher verdienten, alse van suveren levende Cristo, den lamme gods, teenen voor offer behouden, van welken noch
 620 namels gheroert sal worden. Juda, die inder biechten lovelic sijn; Ruben, die inden kinde der werken voersiente sijn; Gad, die in oefeninghen der becoringhen ghesterct sijn; Aser, die inder verwinninghen der stride salich sijn; Neptalim, die inden werken der ontfermherte-
 624 cheit verbreidt sijn; Manasses, die voorle|denre dinghen vergheten hebben in Cristo; Symeoen, die droeve sijn noch inden dale der tranen, me[e]r altoos mede verblidende inden name der woninghen suchtende naden hemelschen Jherusalem; Levi, die ghene die vanden beloefnissen
 628 des jeghenwordighen levens ende des toecomenden levens hem te gader verbliden, ende hebben toeghegeven alle tijtlike goede ghefundeert opten ewighen goede; Yzachar, die inder bescouwinghen des toecomenden levens bestedicht sijn; Zabulon, die voer Cristo haer siele setten; Joseph, die haren vlijt legghen inder vermeerdinghen der gheesteliker
 632 substancien in haren broederen, of boven den ghebode gods in reinicheit ende in anderen dogheden leven; Benjamin, die de rechterhand des ewigher salicheit in ontwifelachtigher stedicheit verbeiden.
 636 DAER NA SACH IC DAT EEN GROTE SCARE. In welken hi bescrivet die glorie der ghonre die de bedriechenisse sullen verwinnen der lester persecucien. 7:9
 Biden WITTEN STOLE es te verstane die claerheit die hem overmids den
 640 helighen gheest sal worden gegeven.
 Voort so bescrivet hi hoe die helige kerke gode opoffert sevenderhande lof der doghenden, die si haer belijt ontfanghen te hebben in eenen ygheliken leden. 7:12
 644 ENDE EEN VANDEN OUDREN ETC. In welken te verstane es dat die gone die voldurich bliven inden ghelove tot die leste persecucie gheleden es, sellen ontmiddelt worden van allen dat hem een middel heeft gheweest
 648 tussen gode ende hen, dat beide te verstane es die inden persecucien int ghelove sterven in ewicheit, ende ooc die nader persecucien ghelovich sijn inder tijt. 7:13

B 625/6 2 Kor. 6:10

K 626 mer; cf. Gryson, 321, r. 153: *autem*

V 641 Nieuw commentaardeel bij Apok. 7:12: *Benedictio et claritas et sapientia et gratiarum actio et honor et virtus et fortitudo deo nostro* ('Lof en heerlijkheid en wijsheid en dank, eer en macht en sterkte aan onze God')

P 635 Voor *stedicheit* is *salicheit* geëxpungeerd.

ENDE DOEN HI OP HADDE GHEDAEN DAT SEVENDE INZEGHEL. Dat es 8:1
 nader doot Anticristi, so sal wat rusten wesen inder heligher kerken,
 652 daer of hevet voersproken Daniel: Salich es hi die verbeidt ende comt
 tot m ccc ende xxv daghen. Dat sinte Jheronimus bediet te sine 11½ jaer
 ende xlv daghe, inden welken | ons heere in sijne moghentheit toeco- 68rb
 mende es. Ende waer omme dat dan na Anticristi doot xv daghe stil-
 nisse sijn sal inder heligher kerken, dat es gode alleene behouden te
 656 wetene. Die verlenghinghe des rijcs es een proevinghe der verduldi-
 cheit der heiligen. Hier toe heeft hi ghetracteert vander oplukinghen
 des boecs ende der vii inzeghelen, nu recapiteleert hi ende weder on-
 660 derhaelt die selve saken clareliker te conformeren.

ENDE IC SACH VII ENGHELE ETC. Text. Hier beghint tander boec, in 8:2
 welken hi roert vander vermaninghen der predikaren der heligher ker-
 ken. Wes dierste bosune bewijst die doot der quadre in den haghel
 664 ende inden viere; die andre, den duvel verdreven uter heligher kerken,
 die zee der werelt barnliker ontfanghende; die derde, die onghelovighe
 secten der ketteren hem sceidende vander heligher kerken, die vloede
 der heligher scrift valschende; die vierde, die ontblivinghe der valscher
 668 broedre inder verduusternissen der sterren; die vijfde, die openbare
 aenvechtinghe der valscher secten der onghelovigher *voorlopende
 der* tijt Anticristi ende sijne jonghere jeghen der heligher kerken. So
 onderhaelt hi dan weder vander toecomst ons heeren, daer hi ooc in
 672 roert die verdomenisse Anticristi. Ende inder sevender bosunen be-
 scrijft hi dat oordeel, daer ons heere den sinen sal gheven haren loon
 ende in ellenden sal doen die gone die de eerde vervulet hebben.
 ENDE SICH, EEN ANDER ENGHEL ETC. Hier roert hi hoe die bosunen 8:3
 676 ontfanghen. Want al es dat sake dat | die helighe kerke voer die toe- 68va
 comst ons heeren predicte, maer dat en was niet overal, tot dier tijt dat

B 652/3 Dan. 12:12 653/4 Hieronymus, *Commentariorum*, xii, 12

K 669/70 hs. *voorlopende*; cf. Gryson, 333, r. 9: *tempus Antichristi praecurrentium*

V 653 De tekst heeft xxv daghen, terwijl Beda, in navolging van Daniël, van 35 dagen spreekt. In dit zowel als in de navolgende gevallen is de fout van een kopiist voorstelbaar. De tekst heeft '2,5 jaar' terwijl Hiëronymus volgens Beda van 3,5 jaar spreekt. 655 De tekst heeft '15 dagen' terwijl Beda, in navolging van Hiëronymus, van 45 dagen spreekt. 657 verlenghinghe: 'uitstel'; cf. Gryson, 331, r. 87: *dilatatio* 659/60 onderhaelt (onderhalen): 'herhaalt', in deze betekenis niet in MNW; cf. 671 661 tander boec: 'het tweede boek': Apok. 8:2-14:20 (cf. noot bij Prol.13/5) 668/70 Vermoedelijk is door een *Augensprung* een zinsdeel weggevallen waarin de zesde hoorn wordt beschreven, hoewel er ook reden is om een algehele contaminatie van de beschrijvingen van de vijfde en zesde hoorn te veronderstellen (de onderstreepte woorden komen terug in de vertaling): *quinta maiorem hereticorum infestationem tempus antichristi praecurrentium; sexta apertum antichristi et suorum contra ecclesiam bellum*. 671 onderhaelt: 'herhaalt'

si was bestedicht inden helighen geest.

680 ENDE HI STONT VOORDEN OUTAER ETC. Ende ooc vintmen outaer in
 anderen texte. Cristus, god ende mensche, enghel des vaderliken wille,
 es staende in sijnre menscheit voer dat outaer der godheit, ende na sijn-
 re godheit es hi houdende in sijnre vaderliker hant dat wierocvat sijn-
 re menscheit, uut welken sine godheit heeft ontfanghen den roke der
 684 soeticheit, ende es worden ghenadich der werelt. Oft opten outaer des
 crucen heeft hi gheoffert dat gulden wierocvat, dat es sinen ghebene-
 diden lichame ende onbevleeten ontfanghen vanden helighen geest,
 voor ons gode, sinen vader.

688 ENDE HEM SIJN GHEGHEVEN VELE ONTFANGHE DER OFFERE. Die heli-
 ghe kerke heeft hem opgheoffert alle vierighe begheerten. Want over-
 mids hem so ontfaet sijn hemelsch vader alle ghebet, dat es, dat gulden
 outaer dat voordren trone es, dat es voordren sielen der heilighen daer
 692 god in woent.

Ende DIE ROOC der ontfanghender begaerten vanden GHEBEDE DER 8:4
 HEILIGHEN ghinc op VOOR GODE. Cristus hem selven offerende een
 offer der soeticheit, so es die beroeringhe der herten der heilighen ont-
 696 fanlic worden, die welke es wassende vanden inderliken viere, ghelijc
 dat die rooc pleghet te verweckene die tranen.

Ende Cristus god NAM ANE DAT WIEROCVAT, dat es menschelike natu- 8:5
 re, ENDE VERVULDE DIE METTEN VIERE DES OUTAERS, dat es, met sinen
 700 helighen gheeste, van | wies volheit wi alle ontfanghen hebben, want in 68vb
 hem woent alle volheit der godheit lichamelike.

ENDE SENDE DAT INDER EERDEN, dat es inden ghonen die bequame sijn
 vrochte te brenghene, alst ghesciet inden apostolen.

704 ENDE HET GHESCIEDEN DONREN ende dreighinghen der godliker recht-
 verdicheit, ende stemmen der ghenadigher ontfarmherticheit, ende
 stemme der troostinghen. BLIXIME dat sijn tekene ververende.

ENDE DIE VII ENGHELE DIE DAER VII BOS<UNEN> ETC. Ende lichtende 8:6
 708 bediet die helighe kerke, ontflammet vanden sevenformeghen gheeste,
 ende heeft haer bereidt inder leere Cristi ghetrouwelike te predekene,
 neder te werpene die wereltlike glorie metten hemelschen bosunen als
 die mure van Jherico. Want ommeganghinghe der VII daghen ghescie-
 712 de teenre figuren alle der tijt der heligher kerken.

ENDE DIE EERSTE ENGHEL ETC. Daer omme es die predikinghe der 8:7
 plaghen betekent biden bosunen, dat een teken des strijts es. Want het
 es ghescreven inden propheten: Verhooch dine stemme als een bosune

B 700/1 Kol. 2:9 711/2 cf. Jos. 6 715/6 Jes. 58:1

V 686 *ontfanghen*: 'wierook', niet in MNW; cf. *ontfengsel*: 'wierook'; *ontfenginge*: 'brand, ontsteking'. Cf. Gryson, 335, r. 25: *incensa*.

- 716 ende kondighe minen volke hare sonden; ende dijnre kele si eene bo-
sune als een aren opt huus des heeren, dat es prediken met eenre gro-
ter stemmen Nabugodonosor toter verdervinghe des tempels toeco-
mende.
- 720 ENDE HET ES GHESCIET HAGHEL ETC. Alle dat den goeden een toeganc
es ten ewighen leven, dat es den quaden een doot. Die predekinghe die
sonden te latene ende die were<l>tlike ydelheden es den eerdschen
menschen alse haghel quetsende ende zwaer ende [ende] vercoude-
724 Noch om dat si die zonden niet en laten noch haer bloedighe werken,
so coemt hem in hare siele die gheestelike doot, ende worden vierich
in verwoetheden, begherende tbloet te stortene der predikaren.
ENDE DAT DERTENDEEL DER EERDEN VERBERN<T> ETC. Bider es te ver-
728 stane die meeste<r> vander eeuwe, want ghelijc dat opter eerden die
bome ende die crude wassen, so sijn die leeraren ende die vorsten der
eeuwen een fundament ende i exemplaer allen menschen. Haer | der- 69ra
dendeel es verbaer<n>t.
- 732 ENDE TERDENDEELDER EERDEN WERT VERBERNT, ENDE TERDENDEEL
DER BOME WERT VERBERNT, ENDE ALLE GROEN HOY WERT VERBERNT.
Dat es, verblint ende doot in haren sonden, want si doorne ende diste-
len voortbrachten, wes voleinden es inder *verborninghe {...}nde
736 vruchte inder verduldicheit ende heeft ontfanghen die benedijnghe
van gode. Also doet onse hemelsche vader, die ackerman: den vrucht-
barighen bome reynicht hi, op dat hi meer vruchten brenghe, maer
dien onvruchtbarighen bome dien roodt hi ute, ende gheefften een spi-
740 se den viere.
Ende alle die ghene die rusten inder vleescheliker ghenoechten, sijn
verbernt ghelijc den hoye dat heden inden acker es ende morghen wert
ghedaen inden oven.
- 744 ENDE DIE ANDER ENGHEL BLIES ETC. Wassende die helighe kerke, so es 8:8

B 716/7 Hos. 8:1 737/40 Mat. 7:19 741/3 Mat. 6:30 747/8 Mat. 21:21

K 728 meester; cf. Gryson, 339, r. 15: *doctoribus* 735 verborninghe {...}nde: hs. *verborninghende*. Ver-
moedelijk werd de passage correct vertaald, maar is door een fout van de kopiist een deel van de vertaling
weggevalen. Cf. Gryson, 339, r. 17-20: *Terra ergo bona fructum proferens in patientia benedictionem ac-*
cipit a deo, mala autem spinas et tribulos generat, cuius consummatio in combustionem. In de vertaling
werd de volgorde van goede en slechte aarde omgekeerd, en in dit handschrift viel een deel van de ver-
taling van de goede aarde weg.

V 731 verbaernt: variant van het volt. deelw. *verbernt* 741 Nieuw commentaardeel bij Apok. 8:7: *et*
omne foenum viride combustum est ('en al het groene gras verbrandde')

P 716/7 Voor *bosune* is *prophete* geëxpungeerd. 732 terdendeel (2): *ter-* is boven de regel toegevoegd,
met invoegteken. 736 benedijnghe: de tweede *i* is aangevuld boven de regel.

- die duvel, opzwillende in hoerdien ende vanden viere sijnre verwoetheit bernende als een berch, in die zee der werlt ghesendt, daer onse heere af spreect: Es dat sake dat ghi desen berch segghet: Ganc en wech
 748 ende in die zee, het sal gheskien. Dat niet te verstane en es, dat hi daer te voren niet en was, maer dat hi uter kerken gheworpen es, so vele te meer in die sine sal verwoeden beghinnen, in hoerdien vleescheliker wijsheit hem den gheesteliken doot in te storten. Want te smaken naden vleesche es die doot. Ende noch vleesch noch bloet en leerde die apostelen, maer die hemelsche vader. In die zee der godliker leere so regierden si dat scip des gheloven dat hem tredelike gaf den voeten ons heeren.
- 756 ENDE DAT DERDENDEEL DER GHONRE DIE SIELEN HADDEN DER BESCE- 8:9
 DENHEIT INDER ZEE DER BLOEDIGHER WERELT STARF. Want si | hare 69rb
 beestelicheit volchden, haerre redene verduusteren de levende doot sijn.
- 760 ENDE DAT DERDENDEEL DER SCEPE. Dat sijn der scepe ghoonre die die andre bestieren soude, ghinct onder, dat es, verdranc of verdrinken in die zee der wareliker wijsheit, dats ghiericheit ende beestelicheit. Ooc hebben someghe texte ende scrift: Ende dat derdendeel der scepe verdorven si. Dat betekent dat een derdendeel dat doot es, sal doden dat
 764 ander derdendeel dat hen volcht, overmids haren valschen statute ende navolghinghe harer onnutter leeringhen.
- ENDE DIE DERDE ENGHEL BLIES ETC. ENDE EEN GROTE STERRE VIEL 8:10
 768 VANDEN HEMEL ETC. Text. Dat es, een onghelovich kette die scijnt inden hemel, dat es inder heligher kerken, een sterre. Of men mach daer bi verstaen ghemeenlike alle die onghelovighe secten te gadre, die welke die apostel sterren der verleidinghe noemt, vallende vander hoochheit der heiligher kerken, bernende in nidicheit als een wipe, haer selven verterende met haren valschen glosen ende bediedinghe in die heilighe scrifte, ende in die fonteinen der ewangelien.
- 772 ENDE HARE NAME ES ABCINCIIUM, ALSENE. Dat es een bitter cruut, want des cruuts eene partie pleghet bitter te makene eene grote soetheit.
- 776 ENDE VELE MENSCHEN SIJN GHESTORVEN VANDEN WATRE harer valscher 8:11
 780 leere. Also die apostel seget: Vele sullen daer volghen haren oncuscheden, overmids welken die wech der waerheit sal werden gheblasphemeert.

B 752/3 cf. Rom. 8:5-6 753/5 cf. Mat. 16:17 757/9 cf. 1 Tim. 5:6 779/81 2 Pet. 2:2

V 754 *tredelike*: 'betreedbaar', niet in MNW; cf. *tredelinc*: 'iets waarop men trapt'. Cf. Gryson, 341, r. 39: *calcabile*. 772 *wipe*: 'bundel stro'

- ENDE DIE VIERDE ENGHEL BLIES METTER BOSUNEN. Text. | In welken te 8:12
 verstande es dat overmids den valschen broedren ende secten voerseit 69va
 784 dat derdendeel der sonnen, dat sijn die leeraren doverste die inder he-
 ligher kerken sijn, wort gheslaghen, ende terdendeel der manen, dat
 sijn die mindre leeraren, ende terdendeel der sterren, dat sijn die ghe-
 788 ne die vanden leeraren verlicht worden soudent, die worden verduus-
 tert; dat es, si sullen verliesen die kennisse gods ende der warachtigher
 wijsheit ende der doghedeliker werken.
- ALSE DAT DERDENDEEL DES DAGHES ENDE DER NACHTES DES GHELIJCS
 NIET EN LICHTEDE. Also datmen gheen ondersceet en soude weten der
 792 goeder noch der quader. Ooc heeft een ander translacie of text: Dat des
 daghes derdendeel verschene ende des nachtes des ghelijcs. Dat es,
 daer toe es haer derdendeel gheslaghen, op dat verschene wie Cristus
 ware. Daer toe es haer derdendeel gheslaghen, dat es haren wille ghe-
 796 gheven te volbrengen, op dat overvloeiende hare sonden ende ghe-
 woenlic worden ende in siere tijt worden gheopenbaert.
- ENDE IC SACH ENDE HOORDE EEN STEMME EENS GROTEN ARENS. Des 8:13
 800 arens stemme uten monde der godliker leeraren doervliegheit daghelics
 die helighe kerke, also si die valscheit der onghelovigher horen, die
 vroetheit Anticristi ende den dach des oordeels den minnaren der eer-
 den predeken zwaerlic toe te comene, seggende: Inden lesten daghen
 804 sellen aenstaen anxtelike tide, ende het sullen sijn menschen hem sel-
 ven minnende; ende voort: Menschen vervult inder herten, weder-
 proeft int ghelove; ende teenre ander stede: Dan sal worden gheopen-
 baert die ongherechtighe die contrarie es, ende sal worden verheven
 808 boven al dat god gheheten wort of datmen oefent. Ende voort: Die
 dach des heeren, als die dief inder nacht so sal hi comen, want waneer
 hi seghet 'vrede ende sekerheit', dan sal hem overcomen | die haestighe 69vb
 doot.
- VANDEN ANDEREN STEMME DER III ENGHELE ETC. Text. Niet dat die
 812 bosune der enghele der werelt die plaghen invueren, mer een yghelic
 enghel comende in sijnre tijt sullense prediken toecomende.
- ENDE DIE VIJFTE ENGHEL BLIES METTER BOSUNEN. Van welker vlamme 9:1
 816 der secten voren of gheroert es, ende bediedt nu uut wat fonteinen si
 vloeiende sijn. Want die oude viant, die onse heere sach als blixen val-
 len vanden hemele, met sijnre blasfemerender leringhen so heeft hi
 opghedaen die herten der sijnre ende heeft hem gheleert hoghe din-
 ghen te heeschene, ghelike den rooke quaetheit te spreken inden

B 802/4 2 Tim. 3:1-2 804/5 2 Tim. 3:8 805/7 cf. 2 Tess. 2:8, 4 807/10 1 Tess. 5:2-3 816/7 Luc.
 10:18 817/20 cf. Ps. 72(73):8

P 798 Na een begon de kopiist met gro; deze letters zijn geëxpungeerd.

- 820 oversten. Die slotel, dat sijn die princen der erden, overmids welke si
sullen coenheit ghecrighen hem te openbaren ende op te luken. Den
put des afgronts, dat es die diepheit harer ongheloven.
ENDE HET SLOECH OP DIE ROOC DES PUTS ALS EEN ROOC EENS GROOTS 9:2
- 824 OVENS. Dat es, haer leeringhe sal sijn verblindende die oghen ghelike
den roke, ende eene voorboodstere der lester persecucien Anticristi,
des groten ovens, welker vierigher onghelovicheit niet alleene die
828 crancke ende die onvolcomene, die beteikent sijn bider lucht die een
deel der eerden ende den hemel roert, ende sal pinen te verduusterene,
maer ooc der verhogeder lichte, dat zonnen sijn des si niet en sullen
moghen uutdoen. Want inder dwalinghen sellen si worden ingheleidt,
oft gheschien mach, ooc die vercorene.
- 832 ENDE VANDEN SMOEKE DES PUTS GINGEN UUT SPELTHANEN INDER EER- 9:3
DEN. Ghelike dat die helighen sijn dat lichaem Cristi ende die leden
vanden lede, also wassen vanden leden den vleesche des draken aen-
hanghende a[e]nder lede; die roke der | blintheit der onghelovigher 70ra
- 836 ghebaret die hoverdie der quadre, quetsende inden monde, die vanden
winde der hoverdien sijn opghewait, nochtan en laten si die aerdsche
dinghen niet. Want nieuwer si en vliegghen hoghe int bescouwende le-
ven, noch si en gaen rechte inden werkenden leven. Want dien rooc
- 840 daer si af wassen, al eest dat hi hoghe opvliecht, hi vervae<r>t in hem
selven.
ENDE HEN ES GHEGHEVEN GHEWOUT GHELIJC DAT HEBBEN DIE SCOR-
PIOENE DER EERDEN, onnosel ende smeekende naden aenghesichte,
844 maer inden sterte haer venijn houdende.
ENDE HEM WORT GHEBODEN DAT SI NIETEN QUETSTEN DAT HOY. Welc 9:4
Beda sempelike also neemt, mer men mach verstaen biden hoie die
goetwillighe, simple, ghelovighe menschen, ende biden groenen die
848 groeiende, voortgaende menschen int ghelove, biden boemen die
vruchtbrenghende menschen. Desen sal god gheven te kennene die on-
ghelovighe bi haren werken.
DAN ALLEENE DEN MENSCH ETC., dat sijn wereltlike menschen die
852 Cristum in haren werken niet en belien.
Biden v MAENDEN sijn te verstane alle tijt of die v sinne des menschen, 9:5
ende worden toeghescreven den ghenen die naden sinne leven.

B 833/4 cf. 1 Kor. 12:27

K 835 *ander*: 'andere'; cf. Gryson, 347, r. 17: *alia* 840 *vervaert*; cf. Gryson, 347, r. 21: *deficit*

V 838/9 *Want – leven*: belangrijke inhoudelijke toevoeging aan de tekst van Beda

- 856 ENDE HAER PINE<N>GHE ETC. Dat es waneer si hem pineghen met smeeke of met dreeghe die aerdsche goede te settene voor die ewighe goede. Dit SCORPIOEN heeft dat gheslachte der adren ghegheven haren kindren, jeghen paraben der ewangelien.
- 860 ENDE IN DIEN DAGHEN ETC. In welken men verstaen mach dat die 9:6 sorghe der verschederinghe des cuds sal binden die prelate ten arbeide, ontsiende den | val op dat si te vromer selen worden gevonden. 7or**b**
- 864 ENDE DIE GHELIKENISSE DER SPELTHANEN SIJN GHELIJC DEN PAERDEN 9:7 BEREIDT TEN STRIDE, snel wide te lopene, sterc te vechtene in allen menschen. Ghelike dat die paerde niet en sijn van eighender redenen maer van bedwanghe der ghonre die daerop sitten, worden ghevoert inden strijt, also sullen die quade leeren worden ghevoert vanden viantliken gheeste die helighe kerke aen te vechtene.
- 868 ENDE OPHAREN HOVEDE ALS CRONEN GHELIKE DEN GOUDE. Maer niet gulden, want si sellen hem verwonnen te hebbene overmids harer valscher, goetschinender leere.
- 872 ENDE HARE AENSICHTEN. Ende inden menscheliken aensichte es te ver- 9:8 stane veinsinghe des redenliken ondersceets; inden hare der wive haer buuch<s>ame, wiveachtighe zeden; inden tanden der leeuwen, die plegghen te scoren ende gheven natuerliken stanc, dat es die wreetheit harer herten ende die mare harer valscher leere; ende inden yseren 876 halsberghe es te verstane die verhertheit harer herten, <jeghen> die waerheit hare sentencie bewapent met bedrieckenissen, hebbende een ghedaente der goedertierenheit, haer doghet verwimpelende, ende comen in die cleedre der scape, maer van binnen sijnt gripende wolve.
- 880 ENDE DIE STEMME HARER VLOGHELE ALS EEN STEMME DER WAGHENE 9:9 VEELRE PERDEN. Van welken meer af te verscricken es dan te bediedene dat desen heere so grote crachten sullen toewassen. Eerst so gaet een rooc op, daer na gaender spelthanen ute die ten eersten den scorpioenen ende te hant den paerden ende den leeuwen worden ghelijct, 884 welker cracht ghenoech ware, al en quamen si niet ghe|wapent; maer 7ova nu worden si vlieghende ende ghelike den stridende waghene.
- ENDE HADDEN STERTEN GHELIJC DEN SCORPIOENEN. Als si sien dat 9:10

B 857/8 cf. Luc. 11:12 878 cf. 2 Tim. 3:5 879 Mat. 7:15

K 855 *pinenghe*; cf. Gryson, 349, r. 45: *cruciatus* (znw. 'marteling'). In de Mnl. legger kan zowel *pinenghe* als *pineghen* (als gesubstantiveerd werkwoord) hebben gestaan. 876 *jeghen die waerheit*; cf. Gryson, 351, r. 71/2: *contra veritatem*

V 860 *verschederinghe*: vermoedelijk verwant aan *verscheidinge*: uiteenvallen in letterlijke zin, sterven in overdrachtelijke zin.

P 862 Na *paerden* volgt *bre*; deze letters zijn geëxpungeerd.

888 haer redene niet meer en dooch, so sullen si hulpe soeken aen die prin-
 cen, die si sullen troosten die heilige kerke te persecuerene, also als
 ooc Hildegardis in hare epistole roert. Dat sijn die hingenen harer ster-
 ten ende harer ghewout, daer of voerseit es, ende es den goeden een
 892 troost.

ENDE SI SELEN OVER HEM HEBBEN EENEN CONINC, ENEN ENGHEL DES 9:10/1
 AFGRONDS. Die overste goede god, al eest verborghen, maer met rechen
 oordeele so verhengt hi over desen enen bequamen enghel, dat es
 896 eenen viant der hoverdicheit, of eenen valschen leeraer diese in bande
 heeft ende regiert, wes name es een verdriver uten termine des levens.
 ENDE WEE ES WECH. Dat es, die valsche leere der onghelovigher es ghe- 9:12
 comen, ende het sullen noch ii wee comen inder tijt Anticristi ende des
 900 oordeels den quaden onghelovighen menschen.

ENDE DIE SESTE ENGHEL BLIES METTER BOSUNEN. Biden SESTEN EN- 9:13
 GHEL sijn beteikent die predicare des lesten strijds, die, vermaenden in-
 den ewangelium, die bedrieckenisse Anticristi ontdekken. DIE HOE-
 904 KEN DES OUTAERS sijn die IIII ewangelisten.

ONTBINDT DIE IIII ENGLE ETC. In welken te verstane es hoe seere die 9:14
 viant met sinen soudenieren die heilige kerke int einde der werelt per-
 sequeren[de] sal, want inder tijt des lidens ons heeren Jhesu Cristi,
 908 doen wert die viant vander godliker moghentheit inden herten der
 quader menschen besloten, op dat hi der heligher kerken niet en
 mochte deren also vele als hi wilde. Eufrates es een vloet ende comt
 uut Ba|bilonien, bi welken betekent es die moghentheit des wereltliken 70vb
 912 rijcs ende de [v]onden der vervolgheren.

Ende daer omme seght hi IIII enghel, want in die IIII einden der we- 9:15
 relt die persecucie ghesien sal. Dit sijn die selve die hi hier vore sach
 staende inden IIII hoeken der eerden, ende dien verboden wort niet te
 916 derene der zee noch der eerden. Te hant ghetekentwaren die knechte
 gods in haren voerhoefde. Ende dese sullen verbonden worden, dat es,
 si sullen verbannet werden vander heligher kerken, ende dan selen si
 openbaer tonen dat in hem verborghen lach.

920 DIE BEREET WAREN ETC. Dat men nader letteren verstaen mach als: der
 secten der ongheloeven es ghecoemen onder die princen, so sullen si
 die heilige kerke also langhe vervolghen als die leste plaghe Anticristi
 duert. Oft anders: die boese gheeste, die alle uren ende tide nader men-

K 912 *onden*: cf. *onde*, *unde* ('golf, stroom'); cf. Gryson, 355, 13: *persecutorum ... undas*

V 889 *troosten*: 'opwekken, aansporen' 890 Hildegard van Bingen (1098-1179) *bingenen* (*hengene*):
 'haken, angels' 891 *daer of vorseit es*: cf. 843 902/3 *vermaenden inden*: waarschijnlijk corrupt; cf.
 Gryson, 353, r. 4: *monente evangelio* ('zoals het evangelie waarschuwt') 911 Nieuw commentaardeel
 bij Apok. 9:15: *et soluti sunt quattuor angeli* ('Toen werden de vier engelen losgelaten')

- 924 schen dode hongheren sullen, dan vrieliker na haren wille worden ghe-
laten die helighe kerke te oefenen ende pinen te verdervene. Want het
es te duchtene dat si dan herde seere sullen scaden als ontbonden sijn,
die nu so sere scaden ghebonden.
- 928 ENDE ALSO SAGIC ETC. Ende dieder op saten, die hadden vierighe hals- 9:17
berghe van verwoetheden ende van oncuuscheden, ende van pecke, dat
es duuster ende blint in valscher leere, ende sulfer overmids den stanc
harer sondentliker werken, ende die hoofde der paerden, dat sijn die
932 overste vander ongheloven. Der dienre des viants sullen sijn als hoof-
de der leeuwen, verscorende ende stinkende.
- ENDE VAN HAREN MONDE GINC VOORT ETC. Dat es, van harer openba-
rer predekinghen gaet voort vier, rooc ende sulfer, tot eenre figu|ren 71ra
936 harer eeuwigher pinen. Tfier dat es verwoedende ghiericheit, smoec
der hoverdicheit ende sulfer der stinkender werken.
- WANT DAT GHEWOUT DER PERDEN WAS IN HAREN MONT ENDE IN HA- 9:19
REN STERTEN. Ende dat es, in haren woorden ende den princen oft hare
940 ambachte houdende, want een prophete die loghene leert, dat es een
stert die sine blintheit ende onreinicheit bedect met sijnre smeekender
tonghen, sprekende toten bosen: Du best goet.
- WANT IN HAREN STERTEN ETC. Die valsche leeraren overmids die hul-
944 pe ende bescermenissen der princen der erden, so sullen si meer scaden
dan of si predicten alleene.
- ENDE DIE ANDER MENSCHEN ETC. Dat es, die heidenen sullen bliven in 9:20
harer ongheloven ende quaetheit.
- 948 Hier es bescreven die onghelove ende persecucie der verboden Anti- 9:21
cristi ende sine wreetheit, ende te bewisene sinen val, so volghet hi nu
sine maniere des boecs ende onderhaelt ierst vander gheborten ons he-
ren ende beschivet die glorie der heligher kerken, also als Beda be-
952 scrijft. Maer een ander glose hout dat die naeste capittel, also alst van
Cristo bediedt sal worden, dat daer gheestelike bi te verstane es een
wedermakere des gheloven daer Cristus gheestelike in es, daer die he-
956 lighe kerke bi wedervergadert ende verlicht sal worden nader persecu-
cien der tyranne vorseit die noch toecomende es, ende dat dit al ghe-
schien sal eer die leste plaghe Anticristi gheschien sal. Daer hier inne
niet eyntelike en sal worden af gheroert, maer also vele als god ghe-
hingt te ghesciene. Dat ghi daer te meer ghetuuchs af hebt ende uwe
960 vroude gode te dancbaerre si, want hi de sine verlossen sal. Beda vol-
ghet dese gloze, want hi aenghe|nomen es vander heligher kerken. 71rb

B 940/1 cf. Jes. 9:14 942 cf. Spr. 24:24

V 948 Nieuw commentaardeel bij Apok. 9:21: *Et non egerunt paenitentiam ab homicidiis suis neque a veneficiis suis* ('En zij bekeerden zich niet van hun moorden en toverkunsten, van hun ontucht en dieverij')

ENDE IC SACH EENEN ANDEREN STERKEN ENGEL, NEDERCLIMMENDE 10:1
 VANDEN HEMEL OMMEGECLEET MET EENRE WOLKE. Cristus die heere,
 964 enghel des groten raeds, es nederghegaen vanden hemel; dat es, hi heeft
 hem verootmoedicht, aennemende een forme des knechts, ommege-
 cleet metten wolken des vleeschs, ende een reghenboghe om sijn hooft,
 dat es, over die goede, voldurende belofnissen der ghenaden, of die
 968 werelt wedermakende.

ENDE SIJN AENSCHIJN WAS ALS DIE SONNE ETC. Dat es, doen die beken-
 nisse ons heeren was gheopenbaert inder glorien sijnre opverstandin-
 ghen, doen werden sine voete, die opten berghen soudent ewangelize-
 972 ren ende condighen den vrede, verlicht metten viere des helichs gheests
 ende bestedicht als 1 calumpne. Of biden aensichte es te verstane die
 ghone daer dat beelde gods in lichtet, ende heeft warighe kennisse der
 sonnen der gherechticheit Jhesu Cristi, ende in sine <...> daer hi op
 976 staet, sijn vaste int ghelove, die ander lidende ende verlichtet vanden
 heilighen ghelove.

ENDE HI HADDE IN SINE HANT ETC. Dat es dat boec daer boven of ghe- 10:2
 roert es, dat langhe besloten was ende die ghenade gods ten lesten on-
 dede, op dat, also die prophete seit, die dove ooc hoorden.

ENDE HI SETTE ETC. Dat bediet die sterkste int ghelove te predekene
 optie zee, dat es op die ghone die meest inden sonden vloien.

ENDE SINEN LUCHTREN OPTER EERDEN. Ende den luchtren voet, dat
 984 sijn die mindre predicaren opter eerden, dat es op die gone die in eni-
 gher manieren hem onderstanden inden lidene, al en gheloefden | si 71va
 niet overmids hem.

ENDE HI RIEP ETC., als een leeuwe verveernisse inbrenghende. Die VII 10:3
 988 donre sijn dat selve dat die bosunen sijn die nu gheroert sijn.

ENDE DOEN DIE VII DONRE ETC. Dat es, die verborghentheit der ker- 10:4
 stenre ghelove en[de] openbaren hen allen niet, om dat si niet onacht-
 sam en worden, noch en sluitse voor die goede niet, op dat si niet alle
 992 verborghen en bliven. Ende also seide ooc die enghel tot Daniel, den
 prophete: Teekent dat boec ende sluit die redene toter ghesetter tijt
 toe.

ENDE DIE ENGHEL ZWOER BI ETC. Want hi heeft ghesproken: Hemel 10:5/6
 996 ende aerde sullen vergaen, maer mine woorde en selen niet vergaen.

ENDE DIE STEMME DIE IC HOORDE VANDEN HEMEL ANDERWERF SPRE- 10:8
 KENDE. Bi welken enghel Cristus es te verstane, daer die heilige ker-

B 964 cf. Jes. 9:6 971/2 cf. Rom. 10:15 980 Jes. 29:18 987 cf. Am. 3:8 991/2 Apok. 22:10 993
 Dan. 12:4 995/6 Mat. 24:35

K 975 Hier lijkt een zelfst. nw. te ontbreken waar de bepaling *daer hi op staet* betrekking op heeft. De zin
 is grammaticaal onzuiver. Er is geen parallel in de Latijnse brontekst.

ke dat boec of ontfanghen heeft te prekene. Welc men ooc verstaen
 1000 mach also alst in sinte Jan gheschiede. Ende ooc mach ment verstaen
 vanden enghel daer voer desen capitel af gheroert es, daer die helighe
 kerke als si nu verwonnen heeft, toe sal gaen ende ontfanghen een boec
 1004 overmids hem ghescreven, van gode vervollet ende den ghelovighen
 ghecondighet vander werkinghen ons heeren Jhesu Cristi, ende dat
 noch den heidenen anderwerven predekende. Welc boec of godlike
 leeringhe sal der menschelijker crancheit bitter wesen om des arbeids
 1008 wille ende der persecucien, maer die siele die sel ghewaellusticht wor-
 den ende meer inder minnen bernende, als si ghesmaect de soeticheit
 des godliken woords.

ENDE MI WERT GHEGEVEN EEN HALME GELIJC EENRE ROEDEN. Dat es 11:1
 die helighe scrifte ende die ewangelien metten halmen ghescreven.

1012 Want | [want] inden ewangelio so vint men hoe vele een ieghelic vor- 71vb
 dert, hoe vele godlike regulen overeen draghen.

STANT OP ENDE MET ETC. Text. Dat es recht die oppe{...} te predekene
 ende te ordinerene die helighe kerke, hoe men den vader aenbeden sal
 1016 inden gheeste ende inder waerheit in Cristo, dat der zielen inwendich
 outaer es.

DAT VRIJTHOUT DAT BUTENDEN TEMPEL ES, dat sijn die valsche kersti- 11:2
 ne die hem veinsen die helighe kerke te sine, maer inden werken so we-
 1020 derspreken sijt; die worpt uut ende neemter niet, ontreckende hem die
 predekinghe.

WANT HET ES GHEGHEVEN DEN HEIDENEN ETC. Dat es si sijn ghelijc
 worden den heidenen in sondeliken leven. Want alle die glorie der
 1024 dochteren des coninx es van binnen.

ENDE SI SELLEN DIE HEILIGHE STAT VERTREDEN XLII MAENDEN. Dat es
 dat si niet alleene vander heligher kerken worden ghesondert of ghe-
 scheiden, maer si sellen die heilighe kerke met haren ghesellen, den hei-
 1028 denen, aenvechten ende vertreden, vierdalf jaer inder tijt Anticristi.

ENDE IC SAL GEVEN ETC. Text. Welke men verstaen mach in Enoc ende 11:3
 Elyas, oft in 11 anderen dies ghelike, of die helighe kerke vergadert van
 tween volken, datmen al verstaen mach nader lettere.

B 1023/4 Ps. 44(45):14

K 1014 Het woord *oppe* wordt gevolgd door een open ruimte, waar een (deel van een) woord in zou pas-
 sen: *oppe<nbaringhe>*

V 1018 *vrijthout*: niet in MNW; wellicht bedoelde de kopiist *vrijthove* (Lat. *atrium*) te schrijven.

P 1012/3 *vordert*: hs. *voordert*, waarbij de tweede *o* werd geëxpungeerd. 1014 Tussen *oppe* en *te* is eni-
 ge ruimte opengelaten, die met een golvende pennenstreek is opgevuld. 1017 Na *outaer es* is enige
 ruimte opengelaten. 1022 Na *etc.* is *Sijn* doorgestreept.

- 1032 OMGHECLEET MET ZACKEN, dat es penitencie predikende ende dat in-
den werken bewisende.
- DIT SIJN TWEE OLIVEBOEME ENDE II CANDELAREN ETC. Dat es, dese 11:4
verlichten vanden lichte der II testamente staen altoos bereet ten ghe-
1036 bode ons heeren, lichtende die andre. Ende die prophete Zacharias
sach eenen zevenformeghen candelare, ende dese II olive oly ghieten-
de inden candelare. Dats te verstane dat overmids der leere der twee
testamente die heliche kerke | voldurich altoos inden lichte blivet. 72ra
- 1040 So wie der heiligher kerken deert, die quetsinghe sal weder op hem sel- 11:5
ven keren ende sal inden oordeele inden viere verdoomt worden. Ende
alle die ghene die zwaert aenvaen, die sullen metten zwaerde vervaren.
DESE HEBBEN GHEWOUT TE SLUTEN DEN HEMEL. Dat es die helighe 11:6
1044 scrifte daer die verborghentheit in es, want sine sullen niet predeken
dan in bequamer tijt.
- ENDE HEBBEN GHEWOUT OVER DIE WATRE, dat es haer leeringhe. Dat
afdwaeende watre sijn, sullen worden bekeert in bloede, dat es, in zon-
1048 den inden ghenen die onghelovich sijn. Want van dien heilighen es
uitgaende een soete roke Cristi. Den eenen een roke des doots inden
doot, ende den anderen een roke des levens inden leven.
- In welken openbaer te verstane es, dat dese dinghen al gheskien sullen 11:7
1052 voor der lester persecucien, dat gheopenbaert sal worden die beeste die
uitgaen sal uten herten der quader. Want in dier tijt dat die wedersa-
ker blic in sinen loghenachtighen teekene, so sal die heilighe kerke sci-
nen of si ontset ware van alder ghenaden der dogheden, want voor sijn
1056 aenschijn sal coemen een hongher.
- ENDE DIE BEESTE SALSE VERWINNEN ENDE DODEN, dat es, overgaen met
sijnre donkere subtiylheit inden oghen der ghoonre die hem consente-
ren, overmids welker ghewout hise sal doden.
- 1060 Dat es stom ende duuster, noch hebbende dat licht des gheloven, noch 11:8
stemme der belyinghe. Dese II provincien in eenen teekene der ghees-
teliker pinen, so sijn si gheslaghen materiliker met desen plaghe, dat es,
inden verterenden viere ende den watere in | bloede verwandelt. Ende 72rb
1064 alle die sienlike teekene des ouden testaments hebben een figure ghe-
weest der gheesteliker teekene des nieuwen testaments tot int einde.

B 1036/8 cf. Zach. 4:2-3 1042 Mat. 26:52 1049/50 cf. 2 Kor. 2:16 1053/4 cf. 2 Tess. 2:9 1055/6 cf. Job 41:13

V 1040 Nieuw commentaardeel bij Apok. 11:5: *Et si quis eos voluerit nocere, ignis exiet de ore illorum et devorabit inimicos eorum* ('Als iemand hun kwaad wil doen, komt er vuur uit hun mond om hun vijanden te verteren') 1051 Nieuw commentaardeel bij Apok. 11:7: *Et cum finierint testimonium suum, bestia quae ascendit de abyso faciet adversus illos bellum* ('Maar als zij hun getuigenis hebben voleindigd, zal het Beest dat uit de afgrond opstijgt, oorlog met hen voeren') 1060 Nieuw commentaardeel bij Apok. 11:8: *Quae vocatur spiritualiter Sodoma et Aegyptus* ('die zinnebeeldig Sodom en Egypte heet')

- ENDE SI SULLEN WORDEN GHESIEN VANDEN VOLKE ENDE VANDEN GE- 11:9
SLACHTE. Hier es te merkene dat hi seghet ‘vanden volke’ ende niet
1068 ‘alle volke’, want vele vanden volke den anderen ghelovende, sellen die
heilighen openbaer bespotten.
ENDE HAER LICHAME EN SELLEN SI NIET LATEN LIGGHEN INDEN GRA-
VEN, welc si doen sullen beide inden levenden ende inden dode. Want
1072 die levende en sellen si niet laten vergaderen inden dienste gods om te
vertreckene die ghedinknisse der ghedodere, noch die lichame der
ghedodre en selen si niet inder memorien der ghetughen gods laten
graven.
1076 ENDE DIE WONENDE ETC. Die bedroefenisse der goedre dat es same- 11:10
ninghe der quadre, ende sonden gaven onderlinghe fabulen van wael-
lusticheden, want si sonder eeuwe dan sullen leven.
VAN WELKER SI GHEPINICHT WAREN ETC. Oec dat ghesichte der goed-
1080 re verzwart die quade, also si segghen: Hi es ons swaer te siene.
ENDE NA III½ DAGE ETC. Dat es na vierdalven jare als plaghe Anticristi 11:11
vorleden es, so sal die gheest des levens gaen inden helighen die dan
onder tghetughenisse ons heeren Jhesu Cristi ghestorven sijn, ende si
1084 sellen lichaemlike verrisen glorificeert.
ENDE OPVAREN INDEN HEMEL MET EENRE WOLKEN. Dat es dat Paulus 11:12
seghet: Wi sellen op worden ghetoghen inden wolken, te ghemoetene
den heere inder lochten.
1088 ENDE GROTE VREESE ETC. Dat te verstane es van alle den gheenen die 11:11
dan leven, want ooc die gherechteghe dan blivende inder eerden sullen
[se] verscricken inder verrisenissen der heilighen. | 72va
ENDE HAER VIANDE SAGHENSE ETC. Hier sceidt hi die ongherechtighe 11:12
1092 vanden ghenen die <hi> vore int ghemeine *seide duchten.
ENDE IN DIER UREN GHESCIEDE GROTE EERDBEVINGHE ETC. Dat es, als 11:13
die anxtelicheit aenstaet des oordeels, so sal alle die stat des viants met
alle haren timmerlieden, die opten zande ghesticht es, vallen. Dat in-
1096 den ghetale te verstane es dat hise alle meent cleine ende groot, dat es
x ende vii^m.
ENDE DIE ANDRE WERDEN IN ANXTE GHELATEN. Want wat mensche sal
hem verbliden te hebben een suver herte als alle die crachte der heme-

B 1079/80 Wijsh. 2:15(14) 1086/7 1 Tess. 4:16 1094/5 cf. Mat. 7:26-27 1098/9 cf. Spr. 20:9
1099/1100 cf. Mat. 24:29

K 1092 *hi*: noodzakelijk aanvulling als onderwerp van *dixerat* (Gryson, 379, r. 119) *hs. sach*; cf. Gryson,
379, r. 119: *dixerat timuisse*

V 1076/7 *sameninghe*: ‘samenkomst’, hier in feestelijke zin; cf. Gryson, 377, r. 103: *epulabantur* 1077
sonden gaven: betekenis onduidelijk. Er is geen parallel in de Latijnse brontekst. 1088 Na het com-
mentaar bij Apok. 11:12 keert de tekst terug tot het commentaar bij 11:11

- 1100 le selen worden beweghet?
 ENDE SI GAVEN GLORIE ETC. Dese sijn opten stene ghesticht, die, wan-
 neer die andre vander erdbevinghe vallen, van harer rechter stadicheit
 gode belienende verclaren. Want dan sal hem die gherechtighe verbliden,
 1104 als hi siet die wrake der quadre.
 DAT ANDER WEE ES VERGAEN ETC. Dat ander wee dat en hoort niet ter 11:14
 onderhalinghen, maer totten stride der paerden, dat die bosune des ses-
 ten enghels ruert. Want die aren voerseide 111 wee vander stemmen der
 1108 drier bosunen toecomende, maer hine seide niet dat derde te hant den
 sesten te volghene, maer inden sevenden engel so sal dat einde ghe-
 scien.
 ENDE DIE SEVENDE ENGHEL ETC. Inden VI bosunen voerseit die den VI 11:15
 1112 etaten der werelt gheliken, so sijn ghecondicht menigerande loep der
 stride der heiligher kerken. Die sevende bosune die nu roert es eene
 voorboodster der ewigher rusten, ende bewijst alleene die verwin-
 ninghe ende dat ghewout des ghewarighen conincs.
 1116 ENDE DIE XXIII OUDREN ETC. Siet hier, voorspreect hi, dat derde wee 11:16
 sal comen inder stemmen des sevende enghels. Ende doen hi ghebla-
 sen hadde, doen en seidi niet anders dan die helighe kerke lovende
 ende danc segghende. In welken es te verstane dat der goedre | love niet 72vb
 1120 en es dan der quader wee.
 DIE BIST ENDE DIE WAS ETC. Dat es, du hebs in ewicheden gheregneert, 11:17
 al eest dat die quade wedervochten, maer hare verwoetheit sal van di,
 rechter, bedruet ewelike verderven. Want die heere regnerede, die lude
 1124 werden vertoornt.
 ENDE DIE TIJDT DER DODEN TE OORDELENE ETC. In welken hi volcht der 11:18
 oordene der ewangelien, die seght ten iersten alle die volke voordien
 rechter te vergaderen, dan die ter rechterhant sijn inden rike des vaders
 1128 in vele woninghen te setten, maer die quade uutten termine des rijcs
 verdreven, inden vlamme der vermaledijnghe sijn te pineghene.
 ENDE UUT TE TERMINENE DIE GHENE DIE VERVULT HEBBEN DIE EERDE,
 es dat leste wee.
 1132 ENDE HET WERT OPGHEDAEN DIE TEMPEL GODS INDEN HEMEL ETC. 11:19
 Hier onderhalet hi weder vander gheborten ons heeren dese vorseide
 saken anders ende openbaer te segghene. Dat tempel des heeren was
 wilen eer gheset inder erden ende bedecke die arke des betughenisse

B 1103/4 Ps. 57(58):11 1126/9 cf. Mat. 25:32, 34, 41 1128 cf. Joh. 14:2

V 1106/7 cf. Apok. 9:13, 16-19 1107 cf. Apok. 8:13 1116 cf. Apok. 11:14 1130 uut te terminene
 (uteterminen): 'uit te roeien', niet in MNW; letterlijke vertaling van Lat. *exterminandi* (Gryson, 383, r.
 24) vervult: bedoeld is *vervuult*: 'vervuild'. Cf. Gryson, 383, r. 24: *corruperunt*. 1133/4 Cf. *Capitu-*
la van Beda (zie noot bij Prol.16)

- 1136 met eenen verborghenen cleede. Ende inder arken was dat hemelsche broot in reinen goude, maer nu inder heligher kerken, die es dat tempel des levende gods wies wandelinghe inden hemel es, so wordet alder werelt ghecondicht die invleeschinghe ons liefs heeren Jhesu Cris-
 1140 ti, overmids wies bloet dat zeil des ouden tempels van midden der mure ghescoort es. Want ghelike dat hemelsce broot inden suveren goude, also es die godheit in sinen heilighen lichame.
 ENDE HET GHESCIEDEN BLIXEME ETC. Dit sijn alle die dogeden der miraculen ende der stride der heiligher kerken. | 73ra
 ENDE EEN GROOT TEIKIJN OPENBAERDEM INDEN HEMEL: EEN VROUWE 12:1
 GHECLEET METTER SONNEN, ENDE DIE MANE ONDER HARE VOETEN.
 Ende welc teken nu openbaert inder heiligher kerken, des heeren te wordene uten mensche.
 1148 ENDE EENE VROUWE ETC. Die helighe kerke, begordt inden lichte Cris- ti, vertreedt die tijtlike glorie. Ende het sal opgaen in sinen daghen gherechticheit ende volheit des vreden, totdat wech worde ghedaen of
 1152 ghedoot die mane. Dat es, die volheit des vreden sal also seere wassen ende also groot worden, tot dat si af sal nemen alle wandelbaricheit der sterflicheit, alse die leste viant, die doot, sal worden vernielt. Of: want die helighe kerke eensdeels in desen hemel Cristo der zonnen ghe-
 1156 bruuct, ende eensdeels inden lichame pelegrim is vanden heere; ende hier machmen verstaen dat in Cantica staet: Sine slinkerhant es onder mijn hooft ende sijn rechterhant sal mi ommehelsen.
 ENDE OP HAREN HOVEDE EEN CRONE VAN XII STERREN. Dat es, ver-
 1160 chiert inden ghetale der XII apostolen of den XII articulen des ghelove ende der lere ons heren Jhesu Cristi, die haer hooft es.
 ENDE INDEN LICHAM ETC. Gheestelike die helighe kerke: diese weder 12:2
 ghebaert, die ghebaert si ooc; diese ghewonnen heeft, en laet si niet af
 1164 anderwarf te ghebarene. Also si seit: Mine kinderkine, die ic ander- warve ghebare totdat Cristus in u gevormet worde.
 ENDE SI WERT GHEPIJNT ETC. Also als ons heere seghet inden ewange-
 lio: Een vrouwe als si ghebaert, so heeft si droefheit, want hare stonde
 1168 es ghecomen; maer als si een kint ghewonnen heeft, te hant en ghedinct si niet der zeericheit. Welc onse heere sinen jongheren bediedt spre-
 kende: Ende ghi | hebt nu zware droefheit, maer anderwerven sal ic u 73rb
 sien ende u herte sal verbliden.
 1172 ENDE HET WERT GHESIEN EEN ANDER TEKIJN INDEN HEMEL, ENDE SICH, 12:3
 EEN GROOT DRAKE. Die viant, van verwoetheden bloedich, ghewapent

B 1137/8 cf. 2 Kor. 6:16; Fil. 3:20 1139 cf. Ef. 2:14 1140/1 cf. Hebr. 9:4 1150/2 Ps. 71(72):7 1154
 cf. 1 Kor. 15:26 1157/8 Hoogl. 2:6; 8:3 1164/5 Gal. 4:19 1166/9 Joh. 16:21 1170/1 Joh. 16:22

- jeghen die heilighe kerke met der eerdcher moeder eerdcher moghentheit. Want inden VII *hoofden sijn beteikent alle sine coninghen, ende in die X HORNE alle hare riken.
- 1176 ENDE SIJN STERT TOOCH NA HEM ETC. Text. Die stert dat sijn blinde bedriechnisse, met welken si haer onreinicheit bedecken dat si niet en schijnt. Met welker verblintheit hi die sterren noemet dat sijn die onghelovighe, die ooc scinen die heilighe kerke te verlichtene, trect inder aerden, dat es in allen eerdschen leven. Of ooc machmen daer bi verstaen die enghele der duusternissen, die vanden hemel der ewigher glorien ghevallen sijn. Een leeraer heet Thyconius, so waer in desen boec
- 1180 III deele gheroert sijn, dat bediet hi aldus: so wat derdendeel ghevallen es als hier die sterren, daer neemt hi bi die valsche broeders; dat ander derdendeel, die helighe kerke; ende dat derde derdendeel, haer uutwendighe viande.
- 1188 ENDE DIE DRAKE STONT VOOR DIE VROUWE. Die drake, coene op sine vorseide cracht, niet ontsiende es arbeidende jeghen die helighe kerke te dodene dat ghelove Cristi inden herten der ghelovigher; dat die helighe kerke ghewonnen heeft rovende, om dat si wiken soude. Welke
- 1192 figure in Herodes ghesciede, inder gheboorten ons heeren Jhesu Cristi, die welke als inwendich viant, op dat hi den heere mochte doden, hem veinsde hem willen aen te *bedene.
- ENDE SI GHEWAN EENEN SONE DIE EEN MAN WAS, DIE REGEREN SOUDE 12:5
- 1196 ALLE HEIDENE IN EERE YSERINER ROEDEN. Die helighe kerke, als si es ten drake wederstridende, ghebaert si altoos Cristum. Den mans name heet si den verwinre des viants, want hi die vrouwe verwan. Want wie es zone inden name, dan die mans name Cristus.
- 1200 DIE REGEREN SAL ALLE DIE HEIDENE IN EENRE YSERINER ROEDEN, | in 73va
onbuuchsamer gherechticheit regiert hi die goede ende hi sal tebreken die quade, welc ooc den verwinnenden hier voren ghelooft es.
- ENDE HAER SONE WERT GHETRECT TOT GODE ENDE TOT SINEN TRONE.
- 1204 Daer om en mach die quaetheit niet bevanghen Cristum, geestelike geboren inder herten der hoeraren, want hi een metten vader regneert inden hemele, die ons ooc weder verweect heeft, ende doen ons mede sit-

---

B 1205/7 cf. Ef. 2:6

K 1175 *hoofden*: hs. *hoofisonden*; Gryson, 389, r. 44: *in septem enim capitibus* 1194 *aen te bedene*: hs. *be-teren*: bedoeld is 'te aanbidden'. Cf. Gryson, 389, r. 59: *adorare*.

V 1174 *moeder*: betekenis onduidelijk, mogelijk corrupt woord; *eerdcher moeder* zou de vertaling moeten zijn van *potentia*. 1205 *hoeraren*: spellingvariant van *horere*: 'luisteraars' (cf. 1661); cf. Gryson, 391, r. 69: *auditorium*

ten inden hemelschen rike in Cristo. Dits text ende gloze.

- 1208 ENDE DIE VROUWE VLOE IN DIE WOESTINE. Die heilige kerke, onder 12:6
hope levende der ewicheit, vervroeht haer inder pelegrimagen der je-
ghenwoordigher woestinen, ende heeft ontfanghen ghewout te treden
op die serpente ende scorioene, ende op alle die crachten des roeden
1212 drake, in eenre ghelikenis des Israhelschen volcs dat vanden hemelschen
brode ghevoet wert inder woestinen, inden ghesichte des metalens ser-
pens dat op thout verheven wert, verwan die vierighe serpente.

- DAER SI HEEFT EEN STAT BEREIT VAN GODE, OP DAT SI SE DAER VOEDE
1216 M CC ENDE LX DAGHE ETC. David spreect: Wes mi in god *bescermer
ende in eenre stad des steenbocs, op dattu mi machs behouden.

- OP DAT SISE DAER VOEDEN ETC. Dat sijn III½ jaer, in welken men ver-
staen mach alle die tijt der kerstenheit, want Cristus, wes lichame die
1220 heilige kerke es, also vele tijts in sijnre menscheit predictie.

- Die hemel betekent die heilige kerke, in welker hi seghet Michael met 12:7
sinen enghelen te vechtene metten drake, want naden wille gods so
heeft hi bewijst IIII pelegrimieren der kerken hulpe ende ghebede je-
1224 gen den drake.

Niet alleene die hem ghelijc sijn inder natueren ende inden wille, maer
ooc es daer in te verstane die menschen die in haren stricke sijn ver-
werret.

- 1228 ENDE SI EN VERMOCHTEN NIET, NOCH HAER STADT EN[DE] ES VOORT- 12:8
MEERE NIET VONDEN INDEN HEMEL. Text. | Die glose. Dat es, inden hei- 73vb
lighen mensche die hemelsch gheworden sijn overmids dat sine uut
hem gheworpen hebbe<n>, ende gheloveden hem eens verdreven
1232 voortmeer niet weder en ontfanghen.

B 1210/1 cf. Luc. 10:19 1211/2 Apok. 12:3 1212/4 cf. Num. 21:4-8 1216/7 Ps. 30(31):3

K 1216 hs. *beschermet*; cf. Gryson, 391, r. 80: *protectorem*

- V 1207 *Dits text ende gloze*: cf. paleografisch commentaar 1221 Nieuw commentaardeel bij Apok. 12:7:
Et factum est proelium magnum in caelo, Michahel et angeli eius proeliabantur cum dracone ('Toen brak
er in de hemel een oorlog uit. Michael en zijn engelen moesten oorlogen tegen de draak') 1225 Nieuw
commentaardeel bij Apok. 12:7: *Et draco pugnabat et angeli eius* ('Ook de draak streed en zijn engelen')
1229 *Text*: cf. paleografisch commentaar *Die glose*: cf. paleografisch commentaar

- P 1207 De aanwijzing *Dits text ende gloze* is door hand 3 (in textualis) toegevoegd, omdat het voorgaande
lemma en commentaar (*Ende haer – Cristo*) bij vergissing beide in een textualis geschreven zijn, wat ver-
warring zou kunnen veroorzaken. Cf. 1229. 1228 *vermochten*: prefix *ver-* toegevoegd boven de regel.
niet: toegevoegd boven de regel. *En[de]*: de *E* staat op een paragraafteken, een daaropvolgende *n* is
doorgestreept. 1229 De toevoeging *text* (op het einde van de regel, de laatste van kol. 73va) geeft aan
dat het voorgaande (in cursiva) een lemma is. De daaropvolgende commentaarregels *Dat es – sijn* (73vb1-
2) zijn abusievelijk in textualis geschreven. Boven de kolom is daarom *die glose* in cursiva in een zwart
kadertje bijgeschreven.

Die oude viant uten gheesteliken mensche verdreven, besluitet also vele 12:9
te nauwer die aerdsche menschen, dat es, vanden hemel worden ghe-
worpen inder eerden, dien toe wort ghescreven oft gheseyt: Eerde sal-
1236 tu eten alle daghe, in welker inghetreden wort vanden voeten der he-
ligher, also alst ghescreven es: Op de slanghe ende dat basaliscus saltu
wandelen.

NU ES GHESCIET HEIL ENDE DOGHET ENDE TRIKE ONS GODS ETC. Text. 12:10
1240 Hier bewijst hi in wat hemele dese dinghen ghesciet. Want inder ker-
ken so bekennen wi dat vander victorien Cristi heyl gheworden, om
welker hi seghet: Mi es ghegheven alle ghewout inden hemel ende in-
der eerden. Niet die hi altoos heeft ghehad, maer die hi vander tijt dat
1244 hi woude, als i hooft inden leden, hebben begonde.

Die enghelen vervroechden hem inden heile harer broedre, harer toe-
comender medeborghere, maer nu pelgrimaedsende.
DESE VROECHDE VOOR DAT ETC. Dat es, diese inden ghelucke toescic-
1248 kende qualike te ghebrukene ende inden misvalle gheene verduldicheit
te houdene.

ENDE SI EN HEBBEN NIET GHEMINT HARE SIELE TOT AENDER DOOT ETC. 12:11
Die versmaden billix hare ziele om Cristo, die overmids den bloede
1252 Cristi also grote wedersaken hebben verwonnen.

DAER OMME VERBLIDET U ETC. Bi welken men verstaet enghelen ende 12:12
menschen, dien beide bequame es in gode te verblidene, also die men-
schen toe worden ghesellet, ende die engele der menscheliker
1256 sub|stancien in Cristo dienen. 74ra

WEE DER EERDEN ENDE DER ZEE ETC. Also als hi den verlossende
vroechde leert, also leert hi den vervarenden droefheit te verwachtene.
Want den ghonen aenstaet grote wee dien die behende viant in toorne
1260 besit. Bider erden es te verstane die inden sonden stedich sijn, bider
zee die inden sonden vloierende sijn.

ENDE NADIEN DAT DIE DRAKE SACH DAT HI GHEWORPEN ES INDER EER- 12:13
DEN, DOEN VERVOLGEDE HI DIE VROUWE DIE DEN MAN GHEBAERT HAD-
1264 DE. In onwareliker behendicheit so es die viant aanvechtende die he-
lighe kerke, ende so hi meer verwonnen wort, so hise seerre vervolcht.

B 1235/6 Gen. 3:14 1237/8 Ps. 90(91):13 1242/3 Mat. 28:18

V 1233 Nieuw commentaardeel bij Apok. 12:9: *Et proiectus est draco ille magnus in terram* ('En de grote draak werd neergeworpen') 1245 Nieuw commentaardeel bij Apok. 12:10: *Quia abiectus est accusator fratrum nostrorum* ('Want de aanklager van onze broeders is neergeworpen') 1247 *vroechde*: 'beschuldigde', MNW *wroegen*: 'beschuldigen'; cf. Gryson, 395, r. 34: *accusabat*. In het Middelnederlands worden *w* en *v* soms verwisseld (Van Loey 1976, § 101). 1258 Hier is *vroechde* gewoon 'vreugde'. 1264 *onwareliker*: 'onontwarbaar', niet in MNW; cf. Gryson, 395, r. 50: *inextricabilis*

- Die helighe kerke, *onderscoert metten II testamenten, vliende metter 12:14
begaerten harer herten die menichfuldighe venine der werelt, soeken-
1268 de die eenicheit des vreden des ghesaten gheests, sint aldus haer ver-
vroude: Sich, ic hebbe mi ververret vliende, ende bleef inden ootmoe-
de, verbeidende den ghonen die mi behouden heeft ghemaect vander
cleynmoedicheit des gheests ende vanden tempeeste. Bider hogher
1272 vluchten ende dat scerpe ghesichte des arens es te verstane dat opver-
haven ghemoede der heligher kerken, verclaert in godliker wijsheit, in
welken si god in reinre herten scouwet, wes joghet vernieuwet sal wor-
den als der aren tot allen uren.
- 1276 DAER SI GHEVOET WORDEN SOUDE[N] EENEN TIJT ENDE TWEE TIDE
ENDE ½ TIJT VANDEN AENSICHTE DES SERPENS. Dat sijn III½ jaer, oft al
die tijt der heliger kerken. Oft also die helighe | kerke ghedruct wort in 74rb
groter persecucien, so sal si vlien in die woestine harer herten, in eni-
1280 cheden verborghen vander werelt, daer si ghevoet sal worden inder he-
ligher scriften ende vander godliker ingheestinghe.
- ENDE DAT SERPENT SENDE UUT SINEN MONDE NADER VROUWEN EEN 12:15
WATER ALS EEN VLOET. Biden welken te verstane es die stormen der
1284 vervolghenre die si ontfanghen hebben vander uutblasinghe des dra-
kens.
- ENDE DIE EERDE HALP DER VROUWEN. Die eerde, dat es die helighe li- 12:16
cham ons heeren Jhesu Cristi, verslant anden cruce den tijtliken doot,
1288 dat hi ooc den sinen gheleert heeft na te doene. Oft bider aerden mach-
men verstaen die helighe kerke, overmids des ende wes vermaninghe
ende ghebeden die laghen des viants worden verscuwet.
- ENDE DIE DRAKE ES VERTOORNT JEGHEN DER VROUWEN. Die drake, 12:17
1292 siende datti niet en mochte stedigen sine persecucie, si en werden van-
den monde der heligher eerden afghekeert, so heeft hi hem meer ghe-
wapent aen te stane sijnre verborghenre quaetheit. Want hi dat allin-
ghe lichame der heligher kerken niet verwinnen en can, so pijnt hise te
1296 vervolghene in haren leden.

B 1268 cf. 1 Petr. 3:4 1269 Ps. 54(55):8-9 1274 cf. Mat. 5:8 1274/5 Ps. 102(103):5

K 1266 Hs. *ondersoect*. Dit moet een kopiistenfout zijn, want alleen *onderscoert* ('ondersteund') heeft zin. Cf. Gryson, 397, r. 53: *fulta*, part. perf. van *fulcio* ('ondersteunen').

V 1266 Nieuw commentaardeel bij Apok. 12:14: *Et data sunt mulieri duae alae aquilae magnae, ut volaret in solitudinem* ('Maar aan de vrouw werden de twee vleugels van de grote adelaar gegeven, om naar de woestijn te vliegen') 1294/5 *allinghe* (*alinge*): 'geheel en al, volkomen'

P 1274 *in*: gecorrigeerd uit *een* door een majuskel *I* over de twee *e*'s te schrijven.

- Want te behoedene die gheboden gods inden ghelove ons heeren Jhesu Cristi, dat es te vechtene jeghen den drake ende hem te stride verweckene. Gheloeft si god, die alle die beghinnende bedriechenisse der
 1300 wreder draken heeft uutgheworpen.
 Dat es, op die veelicheit des onvruchtbaren volcx, dat die wint ver- 12:18
 worpt vanden aengesichte der eerden. Die al die vloede des viants verslint.
 1304 ENDE IC SACH OPCLIMMEN VANDER ZEE EEN BEESTE DIE HADDE VII 13:1
 HOOFDE ENDE X HOREN. | Bi welken bediet es dat alinghe lichaem des 74va
 viants wassende vanden wolke der quadre. Ende ghi sult weten dat biden AFGRONDE, daer voren af ghescreven, ende bi deser ZEE een dinc
 1308 betekent es. Ende die drake es een coninc alle den ghonre die inden water sijn, als David seit, ende wes hovenen in die zee worden tebroken.
 DIE HADDE VII HOOFDE ETC. Hier op vorseide hi den drake draghende op VII hoofde VII cronen, nu seit hi die beesten hebbende op x hoorne x cronen. Welc beide een dinc bedieden alse dat lichaem des viants, welke nu meer lede der onghelovigher princen gheworden sijn.
 1312 Dat es, in haren titulen scriven si hem selven toe ghewout in heerliker name, in welken si god blasphemeren die alleene coninc ende god es.
 1316 Ende segghen Cristum niet god te sine, maer een toeverare.
 ENDE DIE BEESTE DIE IC SACH, WAS GHELIJC DEN DIERE DAT PARDUS 13:2
 HEET. Welc dier van vele verwen es, ende sijn bi betekent die menichfoudicheit der onghelovigher; biden bere horer quaetheit ende verwoetheit; biden leeuwe haer moghentheit ende die *hoverdicheit harer tonghen.
 1320 ENDE DIE DRAKE GAF HEM SINE CRACHTE. Also als die apostel seght, sprekende van den lichame des viants: Wes toecomste es nader werkinghe Sathanas in alder crachte der tekene ende wonder der loghenen den ghonen die vervaren.
 1324

B 1301/2 Ps. 1:4 1309 cf. Ps. 73(74):13-14 1324/6 2 Tess. 2:9

K 1321 hs. *hoverdighe*; cf. Gryson, 401, r. 22: *superbia*

V 1297 Nieuw commentaardeel bij Apok. 12:17: *Qui custodiunt mandata dei et habent testimonium Iesu* ('hen namelijk die de geboden van God en het getuigenis van Jezus trouw bewaren') 1301 Nieuw commentaardeel bij Apok. 12:18: *Et stetit super arenam maris* ('En hij bleef staan op het strand van de zee') 1306 *wolke*: bedoeld is 'volk'. In het Middelnederlands worden *w* en *v* soms verwisseld (Van Loey 1976, § 101). 1307 cf. commentaar bij Apok. 11:7 1311 cf. commentaar bij Apok. 12:3 1315 Nieuw commentaardeel bij Apok. 13:1: *Et super capita eius nomina blasphemiae* ('en op zijn koppen stonden godslasterlijke namen')

P 1298 Na *es* is een *d* doorgestreept. 1313 Na *lichaem* is een *e* doorgestreept.

- 1328 ENDE IC SACH EEN VANDEN HOEFDEN DER BEESTEN GHEDOOT. *Anti- 13:3
cristus, horende toten hoofde des eerdschen rijcs, bedrieghelic navol-
ghende onsen ghewarighen hoofde Cristo, sal hem veinsen ghedoot
ende weder opverstaen. Ende also coene sal hi sijn, dat hi segghen sal
dat hi Cristus si, wes figure in Simon Magus ghesciet es.
- 1332 Ende ALLE DIE ERDE, dat sijn alle die erdsche menschen, verwonder-
den hen nader beesten, dat es na Anticristo.
ENDE SI AENBEDEN | DEN DRAKE ETC. In welken te verstande es dat si se- 13:4 74vb
len wanen gode ende Cristum aenbeden ende loven.
- 1336 ENDE HEM ES GEGEVEN ENEN MONT ETC. Text. Want hi sal hem ver- 13:5
hoghen boven al dat god gheheten es of dat men oefent.
ENDE HEM ES GEGEVEN GEWOUT ETC. Want voerden III½ jaer so en sal
hi niet openbaer blasphemeren, maer in eenen teekine der quaetheit,
1340 als ierst die versceidinghe ghesciet des roomschen rijcs of der room-
scher kerken, so sal die mensche der sonden ondeckt worden. Dan sal
hi segghen: Ic ben Cristus. Maer nu: Siet, hier es Cristus ende daer in
die steden.
- 1344 TE BLASPHEMEREN. Dat es, dat hi hem aen sal nemen die waerdicheit 13:6
des namen gods, ende sal sijn kerke hem nemen.
ENDE HAER ES GEGEVEN STRIJT ETC., DIE TE VERWINNENE INDEN LI- 13:7
CHAME, ENDE HAER ES GEGEVEN GHEWOUT over die ghone die niet der
1348 waerheit en hebben gheloeft, ende sullen die loghene ontfanghen ende
hem anbeden.
SO WIE INT GHEVANGHENISSE LEIDET ETC. Die viant ende die beesten 13:10
die met haren netten die mensche nu vanghen, die sal sciene metten si-
nen wesen ghevanghen.
1352 SO WIE METTEN ZWAERDE ETC. So wie die helighe kerke nu lichaemlic
of geestelic inder doot vervolcht, dien sal die heere Jhesus doden met-
ten zwaerde sijns monts, ende sallen verderven in die verscinghe
1356 sijnre toecomste.
HIER ES DIE VERDULDICHEIT ETC. Hi heeft ghelovet den dodere te
worden ghedoot, maer want niemant en wort ghecroent hi en hebbe
wittelijke ghestreden, welc zeghe dan in verduldicheit leghet inden

B 1330/1 cf. Hand. 8:9-10 1336/7 2 Tess. 2:4 1342/3 Mat. 24:23 1354/6 2 Tess. 2:8 1358/9 2 Tim. 2:5

K 1327/8 hs. *anticristi*

V 1332 Nieuw commentaardeel bij Apok. 13:3: *Et admirata est universa terra post eam* ("Toen liep de hele wereld het beest vol bewondering achterna")

P 1327 *beesten ghedoot*: ten *ghedoot* is vanwege ruimtegebrek aan het eind van de regel erboven geschre-
ven en met een *lus* ingevoegd. 1344 Tussen *Te* en *blasphemeren* is tekst uitgewist.

- 1360 ghemoede met bescedigher herten int ghelove Cristi. | Hier vore heeft 75ra
 hi ghescreven ghemeenlic die beeste eerst in ypocricien daer na in
 openbaren monde blasphemerende, die selve bescriuet hi nu gheopen-
 baert alleene in den proosten, ooc in ypocricien sijnre valscher apos-
 1364 tolen.
- ENDE IC SACH EEN ANDER BEESTE OPCLIMMEN VANDER EERDEN. Dat es 13:11
 te verstande een andere van ambachte, maer anders so eest een beeste.
 Dat selve dat hier voren inder beesten dat meer es, dat es nu beteekent
 1368 bider eerden, orconde Daniel, den prophete; doen hi sach IIII beesten
 opclimmen vander zee, doen seide hem denghel: IIII beesten, dat sijn
 vier rike die tegader opstaen sullen vander eerden.
- ENDE SI HADDE II HORNE GHELIJC DES LAMS HOREN, ENDE SPRAC ALSE
 1372 DIE DRAKE. Des lams horen draecht hi vore, op dat hi des draken veni-
 ne verborghelike inplante. Want die heilicheit die ons heere waerlic in
 hem heeft, die sal hi hem vensen sonderlinghe te hebben in hem, ende
 dat leven ende die wijsheit.
- ENDE SI DEDE ALLE DIE GEWOUT DER EERSTER BEESTEN IN SINEN AEN- 13:12
 SCOUWENE. Dat es, die onsalighe jongheren die volghen in allen haren
 meester ende gheven hem alle voordeel.
- ENDE DIE EERDE ETC. In welken hi bewijst die ghewout der bedrie-
 1380 chenissen, dat allech lichaem des viants hem dienen sal ende die siele
 die daer in es.
- WES WONDE ETC. Dat es, die hem vensede den doot verrisende hebben
 verwonnen. Want hier vore en seghet hem die scrifte niet doot, maer
 1384 ghelijc of hi ghedoot ware.
- ENDE DEDE GROTE TEEKENE ETC. Dat mirakel des viers sect hi bi na- 13:13
 men | also dat meeste van allen, op dat also als ons heere sinen jonghe- 75rb
 ren den helighen gheest inden viere comende gaf die ghenade der do-
 1388 gheden, hi ooc de sine als in eenre gheliker salvinghen met valscher
 behendicheit bedrieghen.
- ENDE VERLEIDE ETC. Welke tekene die mensche ter loghene trecken 13:14
 sullen. Ooc hoese god ghehenct te ghesciene in toverien oft inder
 1392 waerheit, overmids die crachte des viants, daer omme heetent teekene
 der loghenen, want inder tijt sal sijn die meeste becoringhe also die
 gheduldighe martelaren dat licham onderworpt den tormenten ende
 nochtan voor sinen oghen die pinere mirakele doet.

B 1368/9 cf. Dan. 7:3 1369/70 Dan. 7:17 1383/4 cf. Apok. 13:3 1386/7 cf. Hand. 2:3-4 1391/3 cf.
 2 Tess. 2:9

V 1385 sect: 'noemt', ongebruikelijke spellingvariant voor *secht*

- 1396 Dat es, hem ghelijc te wesene ende also hem een beelde te makene dat
also ‘alse hi hevet die dootwonde des zweerts ende es wederlevende
dat’. Der selver valscheit hem segghen medeghestorven ende mede-
gheresen Cristo, in welker valscheit Anticristi hem selven als god ende
1400 middelaer tusschen den sinen ende hem selven setten, maer hi en sal
hem niet belien alse ons heere Jhesus Cristus een ander te hebben tus-
sen wien ende den sinen hi een middelaer si.
ENDE HEM WERT GEGEVEN DAT HET GAVE EENEN GEEST DEN BEELDE 13:15
1404 DER BEESTEN ETC. Ende dat sprake dat beelde, dat es dien volke die de
valscheit vervullen der beesten, want met sijnre veinsinghe en sal hi
niet dat onsalighe diet inden gheeste overmids den viere bespotten,
maer hi salse ooc maken subtijle die ander voort te leeren in allen
1408 tonghen.
ENDE SAL DOEN ETC. Niet dat beelde dat si hem segghen te waerdene,
maer dat beelde si den volke ghelijc doen worden. Daer omme sal hi
doen dat beelde der beesten aanbeden, dat es, dat dat volc aanbede die
1412 *vindinghe des viants.
ENDE DEDE ALLE DIE CLEINE ENDE DIE GROTE ENDE DIE RIKE ENDE DIE 13:16
ARME ENDE DIE VRYE. | Dat niet te verstande es sonder enighe uutne- 75va
minge ghelike alse heidene, maer die ghone die tot dien deele behoren.
1416 TE HEBBEN EEN TEKEN ETC. Dat teken es die verborghen betekeninghe
der quaetheit.
OP DAT NIEMENT EN SOUDE ETC. Welc teken der quaetheit die ypocri- 13:17
ten ontfanghen onder den name Cristi inden werken ende inder pro-
fessien. Ende in desen copene oft vercopene leert hi ons dat also als die
1420 helighe kerke ghegheven heeft tot onser toecomender salicheit die
poenten des gheloven, also selen hem die ghone in quade met selker
eendrachticheit te gader dwinghen, dat niement en sal moghen copen
1424 oft vercopen dan die heeft dat teeken des namen der beesten oft ghetal
sijns namen, dat es, hi ende ghemeenscap sijnre bedriechenissen.
Dat teken ende die name der beesten, ende dat ghetal sijns namen, dat
es al eens. Want tghetal dat eens menschen, op dat wi niet en selen wa-
1428 nen als somegher lieden opinie houdt, dat hi duvel si oft gheest, maer

K 1412 hs. *windeghe*; cf. Gryson, 413, r. 62: *inventio*

V 1396 Nieuw commentaardeel bij Apok. 13:14: *Dicens habitantibus in terra ut faciant imaginem bestiae, quae habet plagam gladii et vixit* ('Het overreedt hen een beeld op te richten ter ere van het beest dat door het zwaard werd gewond maar in leven bleef') 1397/8 Geciteerd wordt een onbekende andere vertaling van dit versdeel. 1406 *diet*: 'volk' 1409 *waerdene*: i.e. *wordene*; cf. Gryson, 413, r. 59: *fieri* 1426 Nieuw commentaardeel bij Apok. 13:17: *Nisi qui habet characterem nominis bestiae aut numerum nominis eius* ('als hij dat teken, de naam van het beest of het getal van zijn naam, niet draagt')

P 1398 Tussen *dat* en *Der* is tekst uitgewist.

een mensche in welken hole Sathanas sal wonen lichamelike. Want hi es die mensche der sonden, die sone der verdomenissen.

1432 ENDE SIJN GHETAL ES VI^c ENDE LXVI. Van welken ghetale vele bediede- 13:18
nisse zijn, dier hier II navolghen. In welken men verstaen mach drier-

hande state van menschen die hi bedrieghen sal, ende elc na sijre dwaesheit haer lone van hem selen verwachten. Biden VI zijn te versta-

1436 ne die in huwelic, dat minste loen; bi LX die van hechtschap ontbonden
zijn, dat middelste loon; bi C die van reinen levne zijn, dat meeste loon. Nochtan, al is dat sake dat hi om dese heilige statute den dwa-

1440 sen god scinen sal, den wisen saelt openbaer zijn dat hi niet en es dan
een mensche. So verstaetmen inden ghetale. Salamone plachmen alle
jare van coninclichen rechte te brenghen teenre gaven een ghewichte
gouts dat woech VI^c LXVI^m talenten. Daer omme, so wat ghiften men in
waren rechte eenen | coninc sculdich es ghevene, dat ooc die tyran hem
onderwinden te heeschene vanden ghonen die hi bedroghen heeft. 75vb

1444 ENDE IC SACH ENDE SICH, DAT LAM STONT OPTEN BERCH SYON. Onse 14:1
heere Jhesus Cristus es hier bescreven in eenen lamme, teenen exemple
der doghet ende teenre bevestenisse der bescermeninghe sijre kerken,
zweetende vanden bade der stride. Ende want hier voren ghetoot es

1448 dat lichaem des draken ende betrouwinghe sijre crachten, daer
omme, op dat ghi u niet en ontsiet dat dat licham des lams iet sal on-
dervallen der verwoetheit der beesten, so toent hi hier die heilige ker-
ke in ghewoenliker clærheit ende ghetale vervoudende. Ende ghi sult
1452 merken dat hi die beeste opten sande der zee ende dat lam inden berch
Syon staen siet, want die heilige kerke dan hoghe in godliken bescou-
wene verheven sal zijn.

1456 ENDE MET HEM C ENDE XLIII^m. Welc ghetal oneyndelike te nemene es,
ende in betekeninghe godliker verborghentheit eest bequame in mag-
hedeliker beproeveninghe inden gonen die gode uut alle harer herten
ende al harer sielen ende allen hare ghedachte minnen. Ende hare li-
chame, dat vanden IIII elementen onderstaet, vol dogeden gheheel son-
1460 der bevelcheit hem hebben ghesacreert, datmen verstaen mach inder
delinghen des ghetals. Want driewarf IIII maken twaelve, ende vier-
warf III des ghelijcs, ende twaelfwarf twaelve maken C ende XLIII.

1464 HEBBENDE SINEN NAME ENDE DEN NAME SIJN VADERS GESCREVEN IN
HAREN VOERHOEFDE. In welken men verstaen die navolghinghe [si]
des tekens des lichaems der [der] beesten, in dien dat hi god ende Cris-
tum | seghet ghescreven inden voerhovede der heligher kerken. 76ra

B 1439/41 cf. 1 Kon. 10:14 1457/8 cf. Mat. 22:37

K 1464 De zin is ongrammaticaal: na *men verstaen* zou men *mach* verwachten; de conjunctief *si* is overbo-
dig. Cf. Gryson, 419, r. 20: *Ostendit quae sit imitatio notae in fronte corporis bestiae*.

- ENDE IC HOORDE EEN STEMME VANDEN HEMEL ALS EENE STEMME VELE 14:2
 1468 WATERE ENDE ALS EEN STEMME EENS GROTEN DONRES. Een grote stem-
 me der helighen es een grote innicheit der minnen, die hem seghet van-
 den hemele hebbende ghehoort. Ende bi Syon es te verstane die heli-
 1472 ghe kerke, die te verwinnene die zware stride es opgherecht in hogher
 vrouwen des bescouwens, besinghet met love ende met navolghinghe
 die striden haers conincx. Want dat es waerlike den staenden lamme te
 singhene.
 ENDE DIE STEMME ETC. Sijn <citharistae van gode alle die helighen>,
 1476 die, hare vleesche *crusende metten sonden ende den begherlichkeiten,
 hem loven in zouter, in herpen, hoe vele meer sijnt dat die ghone die
 inden voordeele der engheliker reinicheit hem altemale maken gode
 een offer, sonderlinghe versaken hem selven, ende opnemende haer
 1480 cruce volghen den lamme so waer dat hene gaet.
 ENDE SI SONGHEN ETC. Dat was die oude sanc: Salich es hi die heeft dat 14:3
 saet in Zyon ende huushoedre in Jherusalem; maer die nieuwe sanc es:
 Verblijt di ondrachtighe, die niet en ghebaerste. Ende teender ander
 1484 stede inden prophete seghet ons heere: Ic sal gheven minen ghesuver-
 den een stat in mijn huus ende in minen muren, ende den besten na-
 men van minen sonen ende dochteren.
 ENDE NIEMEN EN MOCHTE EENEN SONDERLINGHEN SANC DEN LAMME
 1488 TE SINGHENE, dat es, met hem in ewicheit voer allen ghelovighen oec
 vander onbevleetheit des vleeschs te verbliden. Welken sanc ooc die
 andere vercoorne horen moghen, al en moghen sijs niet singhen, want
 overmids der minnen so sijn si blide in hare hoocheit, al en moghen si
 1492 niet opclimmen tot haren loone.
 WANT HET SIJN MAGHEDEN, | ENDE VOLGHEN DEN LAMME SO WAER DAT 14:4
 HI HENEN GAET. Welc sinte Augustijn, die mageden te vermanene, su- 76rb
 verlike heeft bediet, segghende: Wandelt, gods heilighe kindre ende
 1496 joncfrouwen, mans namen ende vrouwen namen, helich ende onghe-
 hecht, wandelt voldurich tot int einde. Ende lovet den heere soeteliker,
 dien ghi dinct vruchtbaerliker; hoopt in hem <salichliker>, dien ghi
 dient [salichliker dient] onafstandeliker; minnet bernliker hem, dien
 1500 ghi behaghet minnentliker. Uwe hopen begort ende met bernden lan-
 ternen verbeidt den heere als hi comt vanden brulochten. Want ghi sult
 toebinghen toter brulocht des lams eenen nieuwen sanc, dat ghi sult

B 1476 cf. Gal. 5:24 cf. Ps. 150:3 1479/80 cf. Mat. 16:24; Luc. 9:23 Apok. 14:4 1481/2 n.g.
 1483 Jes. 54:1, Gal. 4:27 1484/6 Jes. 56:4-5 1500/1 Luc. 12:35 1501/2 cf. Apok. 14:3

K 1475 Conjectuur: het onderwerp van de zin lijkt te zijn overgeslagen door de kopiist; vertaling van Gry-
 son, 421, r. 32: *citharistae dei omnes sancti*. 1476 hs. *crudende*; cf. Gryson, 421, r. 33: *crucifigentes*
 1498/9 De tekst lijkt corrupt; cf. Gryson, 423, r. 54/5: *sperate felicius, cui servitis instantius*.

singhen in uwen herpen, waerlijc alsulc niemant singhen en mach dan
 1504 ghi. Want also heeft u ghesien in Apocalipsi eene den lamme meer ghe-
 mint, die te rustene plach op sine borsten, hi hevet u ghesien, XII war-
 ven XII^m herperen, onbevelecter joncfrouwen in uwen lichame ende on-
 besmetter waerheit in uwer herten. Volcht den lamme, want des lams
 1508 vleesch es waerlike maecht. Want wat es anders na te volghene dan
 Cristus es voer ons ghepassijt, achter hem latende ons teenen exemple,
 dat ghi volghet sine voetstappen.

DESE SIJN GHECOCHT UTE ALLE MENSCHEN TOTEN EERSTEN OFFERE
 1512 GODE ENDE DEN LAMME. Van dier heligher ende onbevelecter scare der
 heligher kerken worden <si> uutvercoren vanden helighen geest als
 die heilichste ende die ierste offre om die verdiente sijns ewighen wil-
 len, die die apostel, gheen ghebot des heeren af hebbende, bidt dat si
 1516 opgheven hare lichame een levende, heilighe, behaghende hostie gode.
 Want niet alleene en worden die magheden toeghevoecht der jonc- 14:5
 frouliker scaren om haer reinicheit, ten si dat si van alder besmetheit
 der sonden leiden een onbevleect leven. Maer Thyconius seghet dat dit
 1520 visioen te verstane es van alder heligher kerken, | als die apostel seit, 76va
 die hi ghetruwet heeft eenen manne, eene suver maghet te ghevene
 Cristo.

ENDE IC SACH ETC. Hier vore heeft hi bescreven die stride der heligher 14:6
 1524 kerken, hier beschivet eenen iegheliken ridderscap haer loone. Bi wel-
 ken enghel te verstane es een predicare vlieghende van eerdschen le-
 vene int bescouwende leven doremids der heligher kerken, hebbende
 dat ewighe ewangelium, dat es die beleefde clauerheit der ewangelien
 1528 opghedaen overmids der ghenaden gods.

OP DAT HI EWANGELIZEERDE DEN SITTENDE ETC. Die es bequame die
 aerdsche herten vanden stoele harer traechheit op te heffene, die selve
 wort opghevoert van hemelscher vluchten.

1532 ONTSIET GODE ETC. Alsof hi sprake: Also vele meer voorsiet uwer sa- 14:7
 licheit also vele u corteliker verbeidt te wederlovinghe die in ewicheit
 niet en mach werden ghewandelt. Den heere, der wereltmaker, ende
 niet die tijtlike tyrantschap der beesten ontsiende.

1536 ENDE EEN ANDER ENGHEL ETC. Om menigerande vermaninghen wille 14:8

B 1505 cf. Joh. 13:25 1508/9 1 Petr. 2:21 1515 cf. 1 Kor. 7:25 1516 cf. Rom. 12:1 1521/2 cf. 2 Kor. 11:2

K 1508 Na *volghene* ontbreekt vermoedelijk een gedeelte van de vertaling van *Quid est enim sequi, nisi imitari? Quia Christus...* (Gryson, 423, r. 65). 1513 *si*: een onderwerp bij *worden uutvercoren* (*eliguntur*) ontbreekt.

V 1517 Nieuw commentaardeel bij Apok. 14:5: *Et in ore ipsorum non est inventum mendacium* ('En in hun mond is geen leugen gevonden') 1526 *doremids*: niet in MNW

so volghen hem sonderlinghe die predicaren.

HET ES GHEVALLEN. Die volvalleghe stadt des viants seght hi thant wesen gevallen, settende dien gheledenen tijt, also als des boecs zede es,
 1540 voer die ontwifelachtighe toecomende tijt. Want so welc tijt die ho-
 verdighe vanden viant sijn opgeblasen, so sijn si van gode verwerpen.
 DIE VANDEN WINE ETC. Die stat der quadre es vergadert van allen heidenen oft vleescheliken lieden, die welken haer leden si dronken maect
 1544 in den wine der dwalinghen; maer die stat gods oefenende den wijn-
 gaert sorflike en wil niet worden verdronkent inden wine der on-
 cusesheit, op dat si niet en werden beroeft vanden belovenden pen-
 ninghe des levens.

1548 DAT TEEKEN DER BEESTEN IN SINEN VOERHOOFDEN OFTE IN SINE HANT. 14:9
 Daer es bi betekent dat sulke den viant sullen worden toeghetekent in
 valscher professien, ende sulke alleene in haren werken.

HIER ES DIE VERDULDICHEIT ETC. Al eest dat sake dat die beeste | see- 14:12
 1552 re woeden sal, nochtan en sal die tijtlike pine die helighen niet be- 76vb
 droeven, die hem te loven es inder ewigher salicheit, als si daer jeghen
 haer vervolgeren inder tijt hem nu overgaende metter beesten sien
 ewighe pine bescreien.

1556 ENDE IC HOORDE EEN STEMME ETC. Welke een suverlike eendrachtich- 14:13
 cheit es der predicaren. Want die eerste die sprac dat rike des heeren te
 comene, die andre die stat des viants wesen ghefallen, die der<de> die
 vlamme der quadre, ende dese vierde predict der saligher ruste, die sine
 1560 stemme vanden hemel uutsendt, op dat inden letteren der ewigher ghe-
 dachten worde ghetekent. Want die gherechte vervrouden hen, want
 haer namen ghescreven sijn inden hemel; maer die quade selen worden
 ghedeelt vanden boeke der levender.

1564 SALICH SIJN DIE DODE ETC. Gheloeft si di, Jhesu, die salich maecst die
 ghone inden hemel, die in di sterven inder eerden. Hoe vele meer die
 ghone die in dijnre ende voor dijnre gheloven haer salighe siele setten
 voortmeer!

B 1543/4 cf. Ef. 5:18 1561/2 cf. Luc. 10:20 1562/3 cf. Ps. 68(69):29

K 1558 *derde*: hs. *d'r*. De vertaling zet de reeks (1557/9) *hic ... ille ... iste ... alius* om in *die eerste ... die an-*
dre ... die d' ... dese vierde. Op zich is *die daer* (*die d'*) een correcte vertaling van *iste*, maar waarschijn-
 lijk is toch 'derde' bedoeld.

V 1545 *sorflike*: niet in MNW, door een medeklinkerwisseling mogelijk in de plaats gekomen van *sorchli-*
ke. Dit *sorchlike* is een variant op de verdietsing van de naam *Sorec* die hier oorspronkelijk moet hebben
 gestaan (cf. Jes. 5:2, Jer. 2:21, Gen. 49:11). Cf. Gryson, 427, r. 27: *domini vero civitas vineam Sorech exer-*
cens, non vult...

P 1537 Na *so* is een *h* doorgestreep. 1558 *stat*: hs. *staet*, waarvan de *e* is doorgehaald.

- 1568 SEGT ETC. Also als hi den quade seide in eeuwicheit gheen raste te heb-
bene, also leert hi daer jeghen die goede overmids haren vorledenen
werken 'voortmeer thant', dat es vander tijt des doots, te rustene.
1572 Want wanneer hi gheeft sinen vercoren den slaep, dat es die erfenisse
des heeren. Die traghe en woude niet erylē door die coude, daer
omme sal hi inden zomer broot bidden, ende hem en sal niet worden
ghegheven.
ENDE IC SACH ENDE SICH ETC. Hier voren bescriuet hi stemme der 14:14
1576 voorboden, ende nu bewijst hi den persoen des rechters. Die, toten
oordeele comende, heeft bedect die glorie sijnre godheit metten wol-
ken sijns vleeschs, op dat die quade selen sien in wien si ghesteken heb-
ben.
1580 HEBBENDE IN SINEN HOVEDE ETC. Hoedanich die crone es, dats boven |
bescreven inden abite der vrouwen: Ende in haren hovede een crone 77ra
van XII sterren. Ooc machmen daer bi verstaen die victorie des regne-
renden.
1584 ENDE IN SIJN HANT ETC. Dat es die oordeelende, afsceidende sentencie,
die niemēt en mach ontwiken.
EEN ANDER ENGHEL ETC. Ende een ander enghel ginc ute vanden tem- 14:15
pel, roepende met groter stemmen. Die enghel die wi der eerden may-
1588 er heeten lesen in deewangelie, ende die alle ghesendt sijn inden dien-
ste dore die ghone die die erfenisse begripen der salicheit, weghende
yghelike verdiente der heligher kerken, die si den heere daghelijcs con-
dighen.
1592 SENDE *DINE SCERPE ZEKELE ENDE MAYE. Also als ons heere seghet:
Overvloeiende die quaetheit, so sal beghinnen te vercouden die minne
veler menschen, ende aenstaende die hitte der quader, so heeft vele na
alle die bouwe der werelt afghelaten te groyene. Daer omme, op dat
1596 die ripe zade niet af en vallen, door die uutvercoorne so corten die da-
ghe. Ende dat oncruut ende dat caf ghef den viere, maer die hemelsche
vruchte brenct inden salighen scuren.
ENDE EEN ANDER ENGHEL ETC. Of Cristus ghesien es in eenre blicken- 14:17
1600 der wolken een mayere, wie es anders die wijnleser dan die selve die
door den twivoldighen vrucht der heligher kerken wort anderwarf

---

B 1571/2 cf. Ps. 126(127):2-3 1572 Spr. 20:4 1576/9 cf. Joh. 19:37; Apok. 1:7 1580/1 Apok. 12:1
1587/8 Mat. 13:39 1588/9 Hebr. 1:14 1593/4 Mat. 24:12 1596 cf. Mat. 24:22 1597/8 Mat. 13:30

K 1592 hs. *sine*

V 1572 *erylē* (*eren, erien*): 'ploegen'

P 1600 De *s* in *anders* (*and's*) is subscript.

- ghescreven. Want die dat goede zaedt ghesaidt heeft in sine acker, die selve heeft ooc den wijngaert gheplanct in vruchtbarigher stat. Maer
 1604 die rokeloosheit der hoedren heeft onvruchtbaert beide die bouw-
 inghe.
 ENDE EEN ANDER ENGEL GHINC UUT VANDEN TEMPEL DAT INDEN HE-
 MEL ES, HEBBENDE OOC EENE SCARPE ZEKELE. | Also als sinte Jheroni- 77rb
 1608 mus seit, so es tweerhande ambacht der engehele: Der eenre die den
 gherechten heere love gheven, die andre die vore sijn in ygheliken
 crucinghen; als David seght: Die daer maect sine engehele gheeste, ende
 sine dienaren i bernende vier. Ooc machmen biden ii enghelen ver-
 1612 staen, die den dorren oeghst ende den ripen wijngaert prediken, die
 ghebode der heligher kerken, die met groter stemmen, dat es met gro-
 ter begaerten, daghelics bidt, seggende dat rike gods toe te comene.
 SENDE DINE SCERPE ZEKELE ENDE AFSNIDE DIE DRUVEN DES WIJN- 14:18
 1616 GAERTS DER EERDEN. Also als die oghst es, also es ooc die aflesinghe
 des wijngaerds een deel eerdsch ende i deel hemelsch. Ende die rijpheit
 harer beider condicht ons dat ende der werelt.
 WANT HAER DRUVE SIJN AL RIPE. Dat es, haer sonden sijn vervult. Al
 1620 es dat sake dat ooc die volcomenheit der goeder ooc rijpheit heeten
 mach.
 ENDE DIE ENGHEL SENDE SINE SCARPE ZEKELE INDER ERDEN. Die selve 14:19
 1624 die hevet die zekele des oeghst, die selve heeft ooc die zekele des wijn-
 gaerts. Want hets een oordeel ende het sal tot eenre stonde ghescien.
 Maer inden oegst ende inder afsnidinghe des wijngaerts so toint hi
 tbeghin ende dat ende der selver bedruckenisse.
 Eest dat sake dat dese oeghst ende wijngaerdsnidinghe alle toten 14:19/20
 1628 quaden hoort, soe bediedet pine. Mar eest ooc dat toti den goeden,
 dese tredinghe der wijnporsen ende dat die vlegchel quetsset die onnut-
 te aren ende proeven, die nutte behoren. Als die apostole *segghet: Die
 dierbare metale selen worden gheproeft inden viere, maer dat hout
 1632 ende dat hoy ende die stoppele sullen worden vanden viere verteert.
 Dat beide buten den hemelschen Jherusalem wort ghewracht. Ende in

B 1602 cf. Mat. 13:24 1603 cf. Jes. 5:1; Mat. 21:33 1607/10 Hieronymus, *Commentatorium*, cap. vii, v. 10 1610/1 Ps. 103(104):4 1630/2 cf. 1 Kor. 3:12-13

K 1630 Hs. *segghen*; vermoedelijk heeft de kopiist het woord *apostele* voor een meervoud aangezien en daarom de persoonsvorm aangepast.

V 1606/14 De Middelnederlandse tekst combineert abusievelijk het lemma van Apok. 14:17 met Beda's commentaar bij 14:18. 1627 Nieuw commentaardeel bij Apok. 14:19/20: *Et misit in lacum – sive torcular – irae dei magnum, et calcatus est lacus extra civitatem* ('Hij wierp de trossen in de grote perskuip van Gods woede. En de perskuip werd getreden buiten de stad')

dese maniere te spreken, so becoemt op die gracht des toorn te bieden ende in den quaden daghen so heeft den heere verlost.

1636 ENDE DAER GINC UUT BLOET VANDEN GRAVE TOT ANDEN TOEME DER
PAERDEN OVER M ENDE VI^c STADIA. Text. | Dat es, die wrake ghinc uut
1640 heiligen, als daer ghescreven es: Inden bloede hebstu ghesondicht,
ende bloet sal di vervolgen.

77va

Vanden PAERDEN es boven af gheseget.

1644 OVER M VI^c STADIA. Dat es, over alle die IIII enden der werelt. Want
hier es tghetal van IIII gheviervoudicht, ghelike dat es inden vierfor-
mighen aensichten ende raden. Want vierwarf IIII^c maken M ende VI^c.
1648 Thyconius die bediedt den mayere ende desen wijngaertsnidere die he-
lighe kerke te sine, naden vlammen der persecucien blickende, ende
houdende die ghewout te bindene ende te ontbindene, ghebiedende
den enghelen vanden tempele of vanden outaere, seggende tghebod
des heeren, niet inder scouwender stemmen maer vander toetroestinghe
des helichs gheests, die werct sinen lichame, leerende thant die tijt
1652 te wesene der quadre die daer verbant sullen worden, hebbende ghe-
wout over tfier; over dien viere ontwivelic, dat ghinc ute den monde
der tweer ghetughen ende at hare viande. Hier *toe heeft hi bescreven
1656 vander bedroevenissen der heligher kerken ende vanden ripen einde
beids strijts.

Ende gaet uut ander boec. Hier na volghet die derde boec.

ENDE IC SACH EEN ANDER TEKEN IN DEN HEMEL, GROOT ENDE WON- 15:1
DERLIJCK: VII ENGHELE, HEBBENDE DIE VII LESTE PLAGHEN. Hier aen-
1660 staet hi anderwarf die oorden, die selve plaghen der lester persecucien
kondighende in welken hi woude den horare toedachtich te werdene,
seggende: Een groot teken ende wonderlijck.

1664 VII ENGHELE. Dat es die helighe kerke vol der sevenformigher ghenaden.

B 1635 Ps. 40(41):2(1) 1640/1 Ez. 35:6 1648 cf. Mat. 18:18

K 1654 hs. *hoe*; cf. Gryson, 439, r. 78: *huc usque*

V 1634 *gracht*: 'gracht, sloot'; foutieve vertaling van *lacus*: 'perskuip'; cf. Gryson, 437, r. 39: *lacus* 1636
grave: hetzelfde woord als *gracht* in 1635, verwisseling van *ch* en *f/v* 1661 *horare*: spellingvariant van
horere: 'luisteraar'; cf. Gryson, 441, r. 3: *auditor*; cf. 1205

P 1634 Na *toorn* is het woord *gods* doorgestreept.

- HEBBENDE DIE VII LESTE PLAGHEN ETC. Daer omme seghet hi die les-
te, want die toorn gods slaet altoos den onghehoorsamen met VII pla-
ghen, dat es volcomelike. Als in Levitico staet, als hi seghet: Ic sal u
1668 slaen met VII plaghen. Die die leste toe|comende sijn, waneer die ker- 77vb
ke uitgaet van haren middelste.
Die doerlichtende fonteine des doepsels, gheheilicht inden viere des 15:2
helichs geests. Ende ooc mach men inder rootheid des viers verstaen
1672 die martelie der ghedoopter.
ENDE DIE GHENE DIE VERWONNEN HADDEN DIE BEESTE ENDE HAER
BEELDE ENDE DAT GETAL SIJNS NAMEN, STAENDE OPTIE GLAZEN ZEE.
Die ghene die verwinnen die bedrieckenisse der beesten, die worden
1676 daer na ghesien inden vierighen doopsele, studerende, als die apostel
seghet, op die striden der heligher gheloven eens gegeven vanden he-
lighen.
HEBBENDE DIE HERPEN GODS ETC. Dat es, draghende gheoefende her- 15:3
1680 ten inden love gods ende clinkinde vander waerheit der tweer testa-
mente; of haer vleesch utgherect inden houte des lidens. Daer niet al-
leene gheluut der stemmen en es, maer die volbringhenghe des goeden
werchs wordt betekent.
1684 Die zanc wort *ghevonden in beiden testamente volscreven.
Dat hi vore belovede, dat onderhaelt hi nu anderwerven: ENDE DAER 15:5
NA SAGHIC ETC. Op dat onse heere van allen menschen mach worden
aenghebedet, so heeft hi dat tempel der verborghentheit gods, dat wi-
1688 len eer inden muren een stat was besloten, te hant gheestelike beghin-
nen op te lukene alle der werelt.
ENDE DAER GINGHEN UUT ETC. Dat es dat Marcus beschijft: Maer die 15:6
sijn ghewandelt ende hebben ghepredict elre wegen.
1692 GHECLEET MET ENEN REINEN ETC. Also die apostel seghet: So wat
uwer in Cristo ghedoopt sijt, die hebt Cristum aenghedaen. Want hi es
die overste hoecsteen uutvercoren. Een ander translatie hevet: met
enen zuveren blickenden linen doeke, dat es dodinghe des vleesche, als
1696 die apostel | seghet: Ic castie minen lichame ende onderworpene der 78ra
dienstelicheit, op dat ic licht den anderen predikende, selve niet we-

B 1667/8 Lev. 26:24, 28 1677/8 cf. Judas 3 1690/1 Mar. 16:20 1692/3 Gal. 3:27 1693/4 Jes. 28:16;
1 Petr. 2:6 1696/8 1 Kor. 9:27

K 1684 hs. *ghebonden*; cf. Gryson, 443, r. 26: *repperitur*

V 1670 Nieuw commentaardeel bij Apok. 15:2: *Et vidi tamquam mare vitreum mixtum igni* ('Ook zag ik een zee als van glas met vuur gemengd') 1673/4 *haer beelde en sijns namen* verwijzen beide naar *beeste*. 1684 Nieuw commentaardeel bij Apok. 15:3: *Magna et mirabilia opera tua, domine deus omnipotens, iustae et verae viae tuae, rex saeculorum* ('Groot en wonderbaar zijn uw daden, Heer, God Albeheersers. Rechtvaardig en waarachtig zijn uw wegen, o Koning der eeuwen')

derproeft en worde vonden.

ENDE OMMEGEGORT OVER HAER BORSTE MET GULDENEN GORDELEN.

- 1700 So wie sterken dinghe prediken wille, die en sal niet dat lichaem allee-
ne doden, maer sine borsten sal hi dwinghen metten snoere der godli-
ker wijsheit. Of sekerlijc, die borsten met guldenen snoeren te be-
dwinghene, es alle beroeringhe der wandelbarigher ghedachten
1704 overmids den banden der enegher minnen te bedwinghen.

- ENDE EEN VANDEN IIII DIEREN ETC. Dit sijn die phiolen die die dieren 15:7
ende die oudren met haren roken draghen, dat selve dat die helighe
kerke es, dat sijn ooc die VII enghele. Die selve violen die die soeticheit
1708 der ghebeden in hem hebben, die hebben ooc inden toorne der tor-
menten, als si vanden helighen om die toecomste des riken gods uut
worden ghestort, wanneer die oordeel gods, niet thant bedect alse die
afgront maer openbaer als violen, den gherechtighen te brenghene heil,
1712 maer den quaden worden ghepredict te brenghene die verdoemenisse.
Alse die apostel seghet: Wi sijn een goet roke Cristi gode inden gonen
die behouden werden ende in dien die vervaren.

- ENDE DAT TEMPEL ES VERVULT VANDEN *ROKE GODS MOGENTHEIT. Die 15:8
1716 helighe kerke, eerst verhittende inden viere der minnen, uutsendt den
smoke der minnentliker beliinghen of danc, ghenaden gode om sijnre
onuutsprekeliker gaven doende.

- ENDE NIEMENT ETC. Niement en mach den leden der heligher kerken
1720 worden gheenighet, ten si dat hi die bediedinghe des gheloven horen-
de vanden predicaren leere, want Jhesus es gheset van | gode een oor- 78rb
deelde der levender ende der dodre. Ooc machmen verstaen biden
smoke die verborghentheit der oordeele gods, die allen sterveliken
1724 menschen verborghen bliven ende versloten, totdat gheeindt sijn die
plaghen der jeghenwoordigher werelt, dat die heere come, die verlich-
te die bedectheit der duusternissen ende openbaer maken hoe grote
oorbaer dat is te proeven tghelove der heligher kerken, of der ghe-
1728 rechticheit te verblindene die joden die de minne der waerheit niet en
hebben ontfanghen, dat si ghesont worden, die toecomenste Anticris-
ti sal medebrenghen.

- GAET ENDE GHIET UUT DIE VII VIOLEN DES TOORNE GODS INDER EER- 16:1
1732 DEN. Der heligher kerken es ghegeven dat oordeel te ghevene die te
verdoemen sijn, ende aflaet ghenadelike te gheven den bekeerden.
Ende alle den enghelen es gheboden te storten in die eerde. Om der

B 1713/4 2 Kor. 2:15 1717/8 2 Kor. 9:15 1721/2 Hand. 10:42 1725/6 1 Kor. 4:5

K 1715 hs. *rike*; cf. Gryson, 445, r. 33: *fumo*

P 1711 Na *brenghene* is die *verdoemenisse* geëxpungeerd.

- menichfoldicheit der zonden der eerdsher mensen, so sijn hier bescreven menigherande plaghen die hem in worden ghestort.
- 1736 ENDE DIE EERSTE GHINC ETC. In drierhande manieren so uutstorten die 16:2
predicaren die violen des toorne gods. Ten eersten, als die pine der
quadre den quaden inbrenghen gheestelike te oordeelene, also dede
1740 sinte Pieter Symon Magus, seggende: Dijn ghelt si met di inder verdoe-
menissen. Ten anderen male, als die verdomenisse der quader open-
baer prediken, also als die selve Petrus seget: Welken haer oordeel van
aenbeghinne niet af en laet, ende haer verdomenisse niet en slaept. Ten
1744 terden male, want die quade sondare, waneer hi hoort die predikinghe
der waerheit, so wort hi vele te meer vervuyt inder zwarer wonden der
wedersprekingen, daer onse heere af seget: En waric niet ghecome, en-
de hadde hem ghesproken, so en hadden si gheene sonde.
- 1748 ENDE WERT EENE WREEDE ETC. Die den heere laten ende den viant
eren, die sullen geestelike sterven in der alre quaetster wonden der sel-
ver ongherechtheit.
- DIE ANDER ENGEL GOOT UUT SINE VIOLE IN DIE ZEE, ENDE SI ES GE- 16:3
1752 MAECT ALS BLOET EENS DODEN. Text. Die ghene die niet alleene en
worden ghetekent | [sijn] metten teekene Anticristi, maer ooc die ste- 78va
dicheit der knechten Cristi metten nide der bittere persecucie navol-
ghen, die sullen te hant inder gheesteliker wraken, die dat bloet bete-
kent, worden ghepinicht; ende die hem beroemden te levne, die sullen
1756 worden gheproeft, hebbende ghedient den meerare des doots.
- ENDE DIE DERDE ENGHEL ETC. Ende die ghene die scalkelike haer ve- 16:4
nine ghieten in die onbehoedde mensen ende hem vensen soete
1760 dinghen te scenkene, die sullen bilix worden ghepiniget inder wraken
der ewigher plaghe.
- ENDE IC HOORDE DEN ENGHEL DER WATRE SEGGHENDE: DU BEST GHE- 16:5
RECHT. Inden enghel der watre es te verstane alle die engele der vol-
1764 ke, die in inntliker begherten die godlike love singhende, dat hi wre-
ke dat bloet sijnre knechten ende hi heeft ghedrenct die manslachte
inder doot.
- ENDE IC HOORDE EENEN ANDER ENGEL ETC. Dat die engele singhen, 16:7
1768 dat es ooc vanden outaer gode lof segghende, dat es, die inntlike
begherte der helighen, der enghelen of der mensen die de ander lee-
ren.
- ENDE DIE VIERDE ENGHEL GOET UUT SINE VIOLE IN DIE SONNE. Die 16:8
1772 vervolghers der heligher kerken die ghelijc der bernder sonnen dwoort
gods hem pinen te verdorrene, die sullen bernen inder ewigher hitten.

B 1740/1 Hand. 8:20 1742/3 2 Petr. 2:3 1746/7 Joh. 15:22

V 1757 *meerare*: 'verbreider', niet in MNW; cf. *meren*: 'vermeerderen'. Cf. Gryson, 449, r. 74: *auctori*.

- Of bider sonnen machmen verstaen den scijn der wiser, want als die wise liede verwonnen worden inder becoringen, worden beroert inder
 1776 dwalenissen der quader werken, so sijn die cranke daer in ghetroot
 ende werden verhit in tijdlike begheringhe. Oec machmen bider hitten
 verstaen dat dat lichaem des viants vander stedicheit der heilighen on-
 boetelike wort ghepijnt ende verweect te blasphemere.
- 1780 Die viant die verclaert die sin inder jeghenwoordigher tijt also | vele als 16:9
 mene hem ghehenct. Welke clareheit ende bliscap die helighe gheest 78vb
 hier heeft bedieden plagen.
- 1784 Die stoele der beesten, dat es sijn rike, alse die oordeelende ghewout 16:10
 wort verduustert van desen plagen, dat es metter valscher vrouwen
 der erdscher salicheit, ende wort vremde des ghewareghen lichts, also
 als David zeghet: Du hebse verworpen doen si op worden gheheven.
 Dat niet te verstane es yet na der opheffeninghe, maer in der selver ure.
- 1788 ENDE DIE MENSCHEN VERATEN HARE TONGHEN VAN ZEERICHEDEN.
 Also als die gherechtge sal eten die arbeide sijnre vruchte, also wort
 die quade versaedt met werdigher pinen sijnre blasphemien alse in sie-
 re tonghen.
- 1792 ENDE SI BLASPHEMEERDEN GODE. Die quade gewont ende verzeericht 16:11
 in haren onbeueliken, verduysterden zonden, blasphemeren gode in
 haren werken oncuyschende. Want wie es die lichamelike gheplaecht
 es ende der hant gods niet en ghevoelt, alse Anthyocus?
- 1796 ENDE DIE SESTE ENGHEL *GOOT UUT SINE VYOLE IN DIE GROTE RIVIE- 16:12
 RE EUFRATES. Verdervende die overvloeycheit des volcs van Babilon-
 nien, in welken niet levende, niet groene en sal bliven te volstane in den
 viere. Ghelike dat hi boven seide | dat die bouwe der erden verdorret 79ra
 was, so selen hem die heilige coninghe haesten te ghemoeten Cristo,
 haren coninc, die zonne der gherechticheit. Want die vroede wort te

B 1786 Ps. 72(73):18 1794/5 cf. 2 Makk. 9:5-12 1801/2 Spr. 19:25

K 1796 hs. *gooet*

V 1780 Nieuw commentaardeel bij Apok. 16:9: *Et aestuaverunt homines aestu magno* ('en de mensen werden verzengd door de grote hitte') 1783 Nieuw commentaardeel bij Apok. 16:10: *Et quintus effudit fialam suam super sedem bestiae, et factum est regnum eius tenebrosus* ('En de vijfde goot zijn schaal uit op de troon van het beest, en zijn koninkrijk werd verduisterd') 1789 *arbeide sijnre vruchte*: vertaling van *labores fructuum suorum* (Gryson, 453, r. 116), een variatie op Ps. 127:2: *laborem manuum tuarum cum comederis* ('je zult het werk van je handen eten'). Bedoeld is dus dat het resultaat wordt genoten. 1799 cf. commentaar bij Apok. 14:15

P 1785/1801 Vanaf halverwege 78vb9 (*ende wort...*) tot 79ra4 (1801 *...haren coninc*) neemt hand 7 het schrijfwerk voor zijn rekening. Hij noteert daarnaast enkele malen zijn paraaf achter enkele lemma's (1763, 1771, 1788, 1792, 1797, verderop 2338). Cf. Inleiding p. 35. 1801 Met het woord *coninc* eindigt het schrijfwerk van hand 7 (cf. 1785).

voersichtigher, siende die gheecelinghe der quadre. Sine ghewoente houdende, so onderhaelt hi nu wat weder eer hi ten sevenden gaet.

1804 ENDE IC SACH VANDEN MONDE ETC. Die gheeste des viants ende Anti- 16:13

cristi ende sijnre proesten, die door tghetal des eenen lichaems dierhande gheheten is, ende wort ghelijct den *padden, levende als om der woninghe ende stede der padden, doer haer ghesichte ende moynisse

1808 ende haer leelijc gheluut. Welc, al sietmense inden water wonen, nochtanwentelense inder onreinicheit ende inden moder. Die ypocriten gheloven den heeren dat water des levens, inder onreinicheit die

1812 die ghelovende inden water af doen, so werden si doot ende verslonden. Also Pharo, om dat Israhelsche volc te verdervene, also coene was hi dat hi na hen inden doopsel ghinc, daer hi in ghedoot es.

WANT HET SIJN GHEESTE ETC. Des in Egypten die figure ghesiede. 16:14

1816 ENDE GAEN VOORT TOTEN CONINGEN ALRE EERDEN. Also als dat heilighe coninghe sijn die inder ghedroochder rivieren Eufrates die wech wordt bereidt vanden oosten, also wordent ooc quade coninghen der eerden gheheten, die niet van alder werelt toot eenre stede en[de] sijn te vergaderene, maer een yghelike in sine stat aenvechten die heiligen.

1820 Biden groten daghe gods machmen nemen alle die tijt hier ane vander passien ons heren. | Oec machmen daer bi nemen den dach des oordeels, als die viant met sinen here over alle die tijt des jeghenwoordighen levens vergadert, den heere den coninc onder die voete worde

79rb

1824 ghetreden, sal te ghemoete lopen.

SICH, IC COME ALS EEN DIEF, SALICH ES HI DIE WAECT ETC. Eene ander 16:15
translatie hevet: Toten groten daghe des almachtighen gods.

1828 SICH, HI COEMT ALS EEN DIEF. SALICH ES HI DIE WAECT. Salich sijn die ghone der welker hare quaethede sijn vergheven, ende der welker sonde ghedect sijn, die die lachteringhe des bestraffeliken levens voor die oghen der gherechter inden oordeele bedecken metten decsele des navolghende goeden wercs.

1832 ENDE VERGADERTSE IN DIE STEDE DIE INDEN HEBREEUSCHEN HEET 16:16
MAGEDON. Biden welken stat der quadre te verstane es die viant, die hem verbliden sal te verhalene sine laghen die hem verboden waren

---

B 1827/8 Ps. 31(32):1

K 1806 *padden*: hs. *paerde*; cf. Gryson, 455, r. 13: *ranis* *levende* (Gryson, 455, r. 13: *animantibus*) is in het Latijn een zelfst. nw. in de ablativus, onderdeel van een bijstelling bij *padden* en verbonden met *ghelijct*. Door de vertaler is *animantibus* abusievelijk als participium begrepen. Bovendien ontbreekt een vertaling van het bijbehorende participium *horrentibus*. De juiste vertaling zou zijn: '(vergeleken met) padden ... afschuwwekkende schepselen'.

V 1806 In deze zin ontbreekt een vertaling van het participium *horrentibus*: (voor de levenden) 'afschuwwekkend' (Gryson, 455, r. 15). 1833 *Magedon* (*Harmagedon*): Armageddon

1836 vanden heere, inden opgeblasen, den verdoomden menschen, die in
sijnre [dui]dinghen hem onderwinden sal der godheit. Want Magedon
bediet 'te gadre of vordren opverrisinghe inder eeren', oft 'een berch
der dieve' of 'volclotich'.

1840 ENDE DIE SEVENDE ENGHEL GOET UUT SINE VIOLEN INDE LUCHT. Also 16:17
als boven dat bloet der wraken toten tome der paerden ghinc ende die
onreine gheest uutghinc, also eest hier wanneer die leste wrake over-
stort die lochtighe ghewoude, so eest gheeyndt. Dat is, dat eynde is
dan wanneer, als die apostel seghet, die leste viant sal worden verderft.

1844 Ende ghi sult weten dat die leste persecucie wort bescreven onder den
name der plaghen, | die welke Thyconius contrarie seghet te verstane, 79va
segghende het es een ongheneselike plaghe ende grote toorne tonfan-
ghene die ghewout te sondighen, ende alre seerste inden heiligen,
1848 ende si noch niet en[de] moghen werden berispt dan inden meeren
toorne gods. Want dat gheval der salicheit der helighen es der quader
doot, want overmids tormenten ende verootmoedeghinghen so wort
die helighe kerke verclaert. Ende in dier tijt so sal onghequetst bliven
1852 al dat quade volc van alre quader plaghen des lichaems, als die ghene
die alle die ghewout der verwoetheit heeft ontfaen. Nochtan sal dan
gheen noot sijn inder vervullinghe der sonden ende inder voleynding-
he des toorns iement der quader woorden ghegheecelt ende van harer
1856 verwoetheit werden bedwonghen. Hier na wederhaelt hi vander selver
plaghen, bescrivende den val der onghenadigher stat.

1860 ENDE HET GHESCIEDE BLIXEME ENDE STEMME, DONRE ENDE GROTE 16:18
EERDBEVINGHE. Want int einde der werelt alsulke bedroefenisse sal
sijn, als nyre was van beghinne, so selen ooc die tekene te gader alre
meest schinen. Maer weder dat sijn sal vander <goeder> ziden oft van-
der quader siden, dat en es hier niet ghenoech verclaert, also alst ghe-
sciede in Moyses ende den toveraren pharaonis.

1864 ENDE DIE GROTE STADT ETC. Dat es, die quade stadt aenvecht die he- 16:19
lighe kerke in driformeghen stride. Als die heidene ende die joden met
openbaren stride, die onghelovighe secten der kettren met bedrie-

B 1843 1 Kor. 15:26 1859/60 Mat. 24:21

K 1836 *dinghen*: hs. *duidinghen* of *dnidinghen*; betekenis blijft onduidelijk, mogelijk corrupte zin.
1861 *goeder*: noodzakelijke toevoeging; cf. Gryson, 461, r. 5: *a parte bonorum*

V 1837 *eeren*: 'eederen'; cf. Gryson, 459, r. 50: *piora* 1838 *volclotich*: niet in MNW; cf. *cloot*: ieder mas-
sief rond voorwerp, bal, bol. Cf. Gryson, 459, r. 50: *globosus* (bolvormig, rond). 1840 cf. commentaar
bij Apok. 14:20 1860 *nyre*: mogelijk samentrekking van *nie daer als nyre was*; cf. Gryson, 461, r. 4:
qualis non fuit

P 1841 *onreine*: hs. *onreinie*, waarbij de tweede *i* is doorgehaald.

- ghender glozen, ende die valsche broedren met quaden exemplen, dat
 1868 boven inden iii paerden root, zwert ende bleec es gheprefigureert.
 ENDE DIE STEDEN DER HEIDENE SIJN GHEVALLEN, | dats alle die sterc- 79vb
 heit ende die betruwinghe der heidene. Want die waelluste ende die
 vroude der quader es hen een groot val ende verdomenisse.
 1872 Dan so vallet Babilon of drinct den toren gods, als die ghewout jeghen
 Jherusalem ende sonderlinghe dat leste <ontfaet>. Daer omme seght
 hise ghevallen wesen inder erdbevinghen die si doet der heligher ker-
 ken. Of men mach ooc trecken toten daghe des ordeels, daer die quade
 1876 gode in sijre memorien comen sal, die nu seghet in sijre herten: God
 heves vergheten.
 ENDE EEN IEGHELIC EYLANT VLOECH EN WECH ENDE DIE BERGEN 16:20
 EN[DE] SIJN NIET GHEVONDEN. Die helighe kerke door die bovensci-
 1880 ninghe der stadicheit wort ghelijc<t> den eilande ende den berghen,
 die haer wiselike behoet vanden vloeden der vervolghere.
 GROOT HAGHEL ALSE TALENTEN QUAM VANDEN HEMEL INDEN MENSCE. 16:21
 Die haghel des toorn gods quam neder inden mensche, zwaer ghelijc
 1884 talentum van ghewichte, om die menichfuldicheit hare sonden op hem
 gheweghen. Want alle die plaghen van Egypten waren alle figuren der
 gheesteliker plaghen.
 ENDE DIE MENSCHEN BLASPHEMEERDEN GODE DOOR DIE PLAGHE.
 1888 Want eenrehande sonden sijn een sake der zonden, die ander een pine
 der zonden, die derde beide een sake ende pine der sonden. Als Ysayas
 seght: Sich, du best toernich, ende wi sondighen. Hier te blaspheme-
 rene gode door den haghel, wort betekent sonde ende een pine der
 1892 sonden.
 ENDE HET QUAM I VANDEN VII ENGHELEN, HADDE<N> DIE VII VIOLEN, 17:1
 SPRAC MET MI, SEGGENDE: COM, ENDE IC SAL DI TONEN DIE VERDO-

B 1876/7 Ps. 9:32(10:11) 1890 Jes. 64:5

K 1873 *ontfaet*: in de zin ontbreekt een persoonsvorm als vertaling van *accipit* (Gryson, 461, r. 18). 1880
ghelijc; cf. Gryson 463, r. 24: *comparatur* 1893 *hadden*: de zeven engelen (niet één engel) hebben de
 zeven schalen.

V 1868 cf. commentaar bij Apok. 6:4-8 1872 Nieuw commentaardeel bij Apok. 16:19: *Et Babylon mag-*
na in memoriam venit ante deum, dare ei calicem vini indignationis irae eius ('En God herinnerde zich
 Babylon, de grote stad, en Hij gaf haar de beker met de wijn van zijn grimmige toorn te drinken')
 1879/80 *bovenscininghe*: 'het uitblinken', niet in MNW; cf. *bovenscinen*: 'uitblinken'. Cf. Gryson, 463, r.
 24: *eminentia*.

P 1879 Na *die* begon de kopiist met *bescō*; deze letters zijn geëxpungeerd. 1891 Na *sonde* volgt *ee*; deze
 letters zijn doorgestreep.

- 1896 MENISSE DES GROTEN GEMEINEN WIJFS. | Die menichfuldicheit der verdoendre, die ghelaten heeft haren scepper, ende heeft haer den vianden onderworpen te oncuschene, wort gesien sitten inden vloeden der oneendrachtigher volke. Jeghen welke der menichfuldicheit der ghelouigher es een herte ende een siele. 80ra
- 1900 MET WELKER ONCUUSCHEIT ETC. Coninghen ende inwoenders der erden sijn alle die ghone die hoverdichlike die dinghen van aertrike soeken, die die onreinicheit oefent inden quaden lusten der zonden ende die die verwoetheit der herten verdronckent. 17:2
- 1904 ENDE HI AF VOERDE MI IN DIE WOESTINE INDEN GEESTE. Bider woestinen verstaet men hier afwesinghe der godheit, wes jeghenwoordicheit dat paradijs es, dat was in bescouwinghe die herten der sondigher menschen. 17:3
- 1908 ENDE IC SACH EEN WIJF ETC. Die viant, van quaetheden bloedich vol blasphemien, ingheblasen, die opheft die verdultheit der quadre inder hoverdien der coenheit.
- 1912 HEBBENDE ETC. Dat es, hebbende die coninghe der werelt ende die rike, welker glorie hi Cristum inden berch wijsde.
- ENDE DAT WIJF ETC. Inden purper | es te verstane die gheleende verwerder gheschinender regneringhe, ende inden moritte es betekent dat bloedighe habijt der onghenadicheit. 17:4 80rb
- 1916 ENDE WAS VERGULT MET GOUDE ENDE MET DIERBAREN STEENEN, MET PERLEN ENDE MET MARGARITEN. Dat es met alder onreinicheit gheveinsder waerheit.
- 1920 ENDE wat ten lesten deser scoenheit navolcht, dat bediet hi, segghende: HEBBENDE ETC. Gout vol der onreinicheden, dat es ypocricie, die van buten den lieden scinen als gherechtich, maer van binnen sijn si vol alre onsuverheit. Dat selve dat venijn es inden goude, dat es die beeste onder den abite des ghemeyn wijs sculende.
- 1924 ENDE IN HAREN VOERHOEFDEN ETC. In haren aensichte wort si bewijst te sine een vervulster ende een voedster der sonden, maerwant si van buten gulden schijnt so wort alleene met wroetheiden ondervonden, dat es dat biden verborghenen name es betekent. 17:5

B 1898/9 cf. Hand. 4:32 1911/2 cf. Mat. 4:8 1920/2 cf. Mat. 23:28

V 1913 *gheleende verwe*: twee woorden die samen het woord *fucus* vertalen: 'rode verf, purperverf; schijn, bedrog'. De betekenis van *gheleende* is in dit verband onduidelijk. 1914 *moritte*: 'donkerrood'; niet in MNW, cf. *moreitijn*: 'zwart, donkerkleurig, paars'. Cf. Gryson, 465, r. 24: *coccineus* ('scharlakenrood'). 1917 *perlen, margariten*: twee verschillende woorden voor 'parels' 1926 *wroetheiden*: i.e. *vroetheiden*

P 1895 In het bovenste deel van kolom 80ra bevindt zich een tekening van een vrouw met spiegel en kam. De ingekleurde pentekening is rechtstreeks op het papier aangebracht (zie pl. XVI). Erboven staat met rood in een rode tekstballon *dwijf vol oncuyshe*, geschreven in een cursiva, mogelijk door hand 3.

- 1928 DIE BEESTE DIE DU HEVES GHESIEN, DIE WAS ENDE ES NIET. Dat es die 17:8
viant die wilen eer prince was over die werelt, ende doe ons heere ghe-
cruust wert, uutgheworpen es. Maer int einde der werelt sal hi werden
ontbonden vander ghevancnissen sijns kerkers, ende sal vanden ghees-
1932 te des monts des heeren vervaren in ewicheit.
HIER ES ZIN DIE ETC. Dat es, inder bediedenissen harer ghedaente die 17:9
hierna volcht, so moghedise bekennen ende u daer voer hoeden.
VII HOVEDE ETC. Die hovede der beesten sijn die coninghen der werelt,
1936 die overmids opdinghe der hoverdien sijn ghelijct den hoghen ber-
ghen.
ENDE WANEER HI COMT ETC. Want ons die heere hoverdich ende cranc 17:10
bekent, die daghe die sonderlinghe quaet sullen sijn, die seit hi ontfer-
1940 melike vercort te wordene. Quaet, op dat hi die hoverdie ververe; cort,
op dat hi die crancheit | trooste. 8ova
DIE V SIJN GHEVALLEN ETC. Want hi inden ghetale van VII beschrijft die
volheit ende dat alinghe wereltlike rike, ende dat leste deel es dat rike
1944 Anticristi dat noch niet ghecomen en es, daer omme scrijft hi dat die v
voerleden sijn, dat es die voerledene tijt des wereltliken rijcs, ende dat
seste es nu jeghenwoerdich, ende dat zevende toecomende.
DIE BEESTE DIE WAS ENDE NIET EN ES, DIE ES DIE ACHTENDE. Anticris- 17:11
1948 ti, die int einde der werelt regneren sal, om die eenheit des lichaams der
quadre daer hi thooft af es, so behoort hi toten riken der werelt; maer
om die sonderlinghe ghewout sijnre scalcheit, so wort hi ghehouden
inder erden sijnre eighender stede als die achtende.
1952 ENDE DIE X HOORNE DIE DU HEVES GESIEN, SIJN X CONINGHEN. Dat es, 17:12
die rike der werelt te vervolghene die helighe kerke, so en hebben si
noch niet volcomelike haer ghewout ghetoont: want al est dat si nu
vele overheren, dan sal wesen die scarper ghewout harer valscher glo-
1956 rien, als si ooc met teekenen der vele bedrieghen. Ooc so machmen
verstaen biden x hoornen voerseit x coningen, die sijn sullen als die les-
te persecucie ghenaket, ende die werelt dan onder hen deelen selen, als
sinte Daniels prophecie houdt, die seget vander vierder beeste: Ende si
1960 hadde x hoorne. Ende sich, een ander cleine hoorneken es opgegaen
van haren middelste; ende III vanden iersten hoornen sijn uutghewen-
telt van sinen aensichte. Ende Anticristi van Babilonien gheboren, den
coninc van Egipten van Affriken ende Ethiopen sal hi overgaen, die
1964 welke gedoot selen werden, so sullen hem ooc die VII ander als eenen
verwinre onderbughen.

B 1959/63 cf. Dan. 7:7-8

V 1936 *opdinghe*: niet in MNW, vertaling van *tumor*: 'zwellend; opgeblazenheid' (Gryson, 469, r. 13)
1955 *overheren*: niet in MNW, vertaling van *dominare*: 'overheersen' (Gryson, 471, r. 35)

- MAER SI SULLEN GEWOUT ONTFANGEN ALS CONINGHEN IN EENRE UREN
 NA DER BEESTEN. Daer omme seght hi ‘als coninghe’, want so | wie den 80vb
 1968 riken ons heeren Jhesu Cristi jeghen sijn, die regneren als inden drome.
 DESE HEBBEN EENEN RAET ETC. Dat es, met gheliken consente ende 17:13
 met al haren aendachte so striden si metten viant, want dat es nader
 beesten trike tontfanghene, den viant na te volghene ende Cristo te
 1972 wederstriden.
 DESE SELEN STRIDE<N> METTEN LAMME ETC. Op dat die menschelike 17:14
 crancheit niet en ontsaghe die wreetheit des ouden viants, so beschivet
 hi die sevenhoefdighe beeste, ghewapent metten horen des wereltliken
 1976 rijcs, Cristo overstridende, worden verwonnen, dien hi inden sinen te
 verwinnen bewisende toe heeft ghescreven.
 ENDE X HOORNE ETC. Dat es, die glorie der werelt, die si nu met ghe- 17:16
 noechliker minnen behelsen, die selen si dan met hate beghinnen te
 1980 lachterne, als si en sien vanden verwinnenden lamme te sullen werden
 verdoemt. Oec machmen verstaen dat onder den hoverdighen altoos
 stride sijn; ende so wie die quaetheit mint, die haet sine ziele.
 ENDE SI SELENSE WOESTE ETC. Want si overmids den toorne gods ma-
 1984 ken die werelt woeste, om dat si daer weeldich willen sijn ende der
 quaetheit gebruiken.
 ENDE SELEN HAER VLEESCH ETEN ENDE SELENSE VERBERNEN METTEN
 1988 VIERE. Datmen nader lettren verstaen mach. Want die verdoemde
 ghiericheit der werelt sal haer selven verteren.
 WANT GOD HEEFT ETC. God, die gherechte rechter ende die sterke, 17:17
 ende dien gherechticheit altoos behaghelic es, die ghehenct den quaden
 alsulke werken te doene voor die pine der eerster sonden; om welken
 1992 hi billicx der werelt haer einde gawe, als die ewangelien ghetughen
 ghesiet te wesen in Sodoma ende inder diluvie.
 DAT SI SULLEN GHEVEN HAER RIKE DER BEESTEN TOT DAT DIE WOORDE
 GODS VOLBRACHT WERDEN. Dat es, den viant sullen si ghehoersam |
 1996 sijn, tot dat vervult werden die schrifturen, in welken god gheseghet 81ra
 heeft dat vierde rike der eerden te voleindene, also men leest in Danie-
 le: Dat vierde rike sal sijn opter eerden, dat allen desen riken sal over-
 gaen, ende sal alle die eerde verslinden ende salse ommekeren ende
 2000 deeli[n]ghen.

B 1981/2 Spr. 13:10 1982 cf. Ps. 10:6(11:5) 1989 Ps. 7:12 1998/2000 Dan. 7:23

K 2000 *deelighen*: ‘verdelgen’; hs. *deelinghen*. De kopiist heeft ten onrechte een afkortingsteken boven de *i* in zijn legger vermoed. Vertaling van *delebit* (Gryson, 475, r. 84).

P 1996/9 *sijn* – *alle die*: De eerste zes regels van kolom 81ra zijn door de kopiist geschreven op een opgeplakt rechthoekig stuk papier.

- ENDE DAT WIJF DIE DU SAGHES ETC. Also als hier na staet te siene, die 17:18
bruut des lams bescouwet die helighe stat nedercomende vanden he-
mele. Die welke als hi se beschrijft, seghet: Ende die coninghe der erden
2004 toebrenghen hare glorie in hare. Want het sijn twee steden inder we-
relt: die ene vanden afgronde opclimmende, die ander vanden hemel
nederdalende. Ende die selve stat der onghenadicheit die hi bescreven
2008 heeft onder den abite des naecten, ghemeinen wijfs ende der verbran-
der, die ghelijct *hi nu der verwoester stadt in haren vallene.
ENDE NA DESEN SACH IC EENEN ANDEREN ENGHEL NEDERDALENDE 18:1
VANDEN HEMELE, HEBBENDE GROOT GHEWOUT. Dese sterke enghel
ende verlichtede die eerde, es ons heere inghevelescht, of men mach
2012 daer bi verstaen die leeraren der heligher kerken, die verrijct sijn inden
hemelschen lichte, prediken den val der werelt, segghende: Dat rike
der hemele sal ghenaken.
HET ES GEVALLEN DIE GROTE STAT BABILONIEN. Alsof hi seide: O Jhe- 18:2
2016 rusalem, en ontsie niet die moghentheit der erdscher stadt, die in dien
selven gheestelike vallet, dat si die overgaet metter aenvechtinghe har-
rer quader borghen. Ende ooc beschrijft Ysaïas Babilonien ‘in te wonen
den onreynen wonderen’. Want dat en es niet anders dan des viants
2020 stadt, die een yghelike onreinighe siele bevaet, in welker alle die onrei-
nicheit over alle die werelt woent.
ENDE DIE COEPLUDE DER ERDEN SIJN VANDER CRACHT HARER WEEL- 18:3
DEN | RIJC WORDEN. Die seghet: O ghi rike inden sonden, die onder 81rb
2024 tijtliker overvloedicheit in onsalighen cope hare ziele vercopen ende
wisselen, want die veelicheit der luxurien maecse meer arm dan rike,
ende verliesen hier haren edelen tijt die ons god verleent hevet.
GAET UUT VAN HOER, MIJN VOLC, DAT GHI NIET DEELACHTICH EN SIJT 18:4
2028 HARER ZONDEN. Ende also seit Ysaïas: Gaet uut van hare middelste,
ende dat onsuver en ruert niet. Wort ghereinicht, ghi die draghet die
vate des heeren. Ghevoorkundicht den val van Babilonien, so inbringt
hi die versceedinghe. Want wanneer Loth hem versceedt van Sodo-
2032 ma, so sullen si te gronde werden verwoest ende te nieute ghedaen.
GHELT HAER WEDER ETC. Want vander heligher kerken so gaen uut in- 18:6
der werelt sienlike ende onsienlike plaghe.
Also dat die ghebruucte den tijtlike weeldichede sal werden ghecruust

B 2013/4 Mat. 3:2, 4:17 2018/9 cf. Jes. 13:21 2028/30 Jes. 52:11 2031/2 cf. Gen. 19:12-13

K 2008 hs. *si*; het vrouwelijk pers. vnw. heeft hier geen zin.

V 2001 cf. commentaar bij Apok. 21:2 2003/4 cf. commentaar bij Apok. 21:24 2031 *versceedinghe*:
cf. 860 2035 Nieuw commentaardeel bij Apok. 18:6: *Et duplicate duplicia secundum opera eius* ('ver-
geldt haar dubbel wat zij heeft misdaan')

2036 met ewighen tormente.

SI SPREECT IN HAER HERTE: IC SITTE CONINGHINNE, IC EN BEN NIET 18:7
WEDUWE. Want si ghewalusticht hevet inden jeghenwoordighen over-

2040 om sal si in corter tijt in gheesteliker ende in lijflijker plaghen worden
ghepinicht. Maer daer jeghen die borgheren der hemelscher erfenisse,
die voresetten Jherusalem inden beghinne harer vrouden, ende en wil-
2044 len niet in vremder erden den sanc des heeren singhen; dat es, ontfæen
inder jeghenwoordigher tijt die selve vroude die hem belovet es inder
toecomender werelt.

ENDE HET SULLEN SICH BEWEENEN ETC. Dese screyinghe der conin- 18:9
ghen ende der cooplude ende der sciplude machmen twierhande ver-
2048 staen: of alse inden daghe des oordeels, als alle die glorie der werelt
vervaert, den quaden alleene den | rouwe bliven sal haers verledenen 81va
levens, sprekende: Wat heeft ons ghevoordert die hoverdie ende die
beroeminghe der rijcheden, die hene gheganghen sijn als die scyme, of
2052 als inder jeghenwordigher tijt die overvloedicheit der wereltlijker rijc-
heit cesseert ende verswijnt, so sullen hem vele menschen bedroeven,
om dat hem die ommevloeiende oorzake afgehaelt es, te vervullen ha-
ren wille harer quader vleescheliker weeldicheit.

2056 VAN VERRE STAENDE DOOR DEN ANXT HARER TORMENTE. Als een ye- 18:10
ghelic hem voerducht dat hi den anderen siet liden overmids onwaer-
dicheit ende ghewout.

SPREKENDE: WEE, WEE ETC. Want in dier uren als die waerlike glorie
2060 ende rijcheit ende haer bevleete vernufte verswijmt, die ghone die alle
haer betrouwen op haer gheset hebben, sullen ten oordeele haer pine
tweewarf bescreien, dats inden lichame ende inder zielen. Die pine des
lichaems dat es droefenisse der weeldicheit, die welke hem inbrinct
2064 pine inder sielen, want sise minnen.

DIE BEDRIVER DER EERDEN SULLEN WEENEN ENDE SCREYEN OP HAER. 18:11
Die selen beweenen alle die pompen der werelt, ende alle die dinghe
die den sinne des lichaems soete waren ende den uutwendighen ghe-
2068 brukenisse ghemaclijc waren, te dervene. Die ghedaente ende soon-
heit der metale toten siene, die riekende crude tote den roke, die sal-
ven toten taste, den wine ende der terwen ende olie tote den smake.
Ende inden vee ende den knechten so sullen si beclaghen verloren te
2072 hebben alle die ander behulpenisse der menschelicheit.

DIE RIKE WORDEN SIJN VAN DI, SULLEN STAEN VAN VERRE, DORE DEN 18:15
ANXT DIJNRE TORMENTEN. | So waer hier die helighe geest gherijct 81vb

B 2042 cf. Ps. 136(137):6 2042/3 cf. Ps. 136(137):4 2050/1 cf. Wijsh. 5:8-9

P 2074 Tussen *hier* en *die* is enige ruimte opengelaten.

- 2076 seght van haer, dat betekent rijcheit der sonden. Maer hier na daer die
stemme der gherechticheit seghet: Wee, wee, der groter stat, in welker
gherijct sijn alle die hebben scepe inder zee, dat es te verstande rijcheit
deser wereltliker haven. Want si wanen hem verrijct te sine van haerre
voersienycheit.
- 2080 DIE OMCLEET WAS MET BOCRANE ENDE MET PURPRE, VERGULT MET 18:16
GOUDE. Ende wort niet die stadt ontleet met bocrane of purpre ende
niet die mensce? Voerwaer, si sullen op hem selven bedroeven, wan-
neer si diere voerscrevender dinghen beroeft worden.
- 2084 ENDE EEN IEGHELIC STIERMAN ENDE ELC DIE VAN VERREN TE SCEPE 18:17
VAERT ETC. Ende moghen niet alle die scepe varen in die zee die je-
ghenwoordich sijn, dat si moghen sien den brant der stat? Dat es te
verstande dat alle die oefenare ende werclude der werelt sellen hem ver-
varen, siende den val haerre hope.
- 2088 SEGGHENDE WIE ES GHELIJC DESER GROTER STAT ETC. Dat es, in mes- 18:18
troosten dat die werelt niet en mach weder vercoevereren.
- 2092 SI STROYDEN GHESTUBBE OP HARE HOVEDE. Dat es, lachterende dat 18:19
aensichte harer princen, van welken si verleidt sijn, dien si hare ver-
derfennisse tien sullen; of wroeghende met later penitencien die ver-
woetheit harer herten, dat et principale des menschen es.
- 2096 WANT EENDER UREN ES SI GHEMISTROESTICHT. Ghi sult merken dat
ighelike persone der screiendere niet alleene bescreyen die berovenis-
se der rijcheden, maer ooc den ghaliken, onvoersienliken val der be-
drieghende werelt, alst wel scinende es. | 82ra
- 2100 VERBLIJT U OP HARE, HEMELE ENDE HEILIGHEN, APOSTELN ENDE 18:20
PROPHETEN. Also als ons heere inden ewangelio, den val der werelt
voerseghende, toeseghet: Wanneer gy dese dinghen siet gheschien,
so siet weder omme ende licht op uwe hovede; dat es, vervrout uwe
herten.
- 2104 WANT GOD HEVET GHEORDEELT U ORDEEL VAN HARE. Dat es, dat or-
deel dat die sielen der helighen met groten gheruchte *beghereden.
- 2108 HET HIEF OP EEN STERC ENGEL EENEN STEEN GHELIJC EENE GROTE MO- 18:21
LESTEEN. Ende een ander translatie hevet: Also in eenen storme sal
worden verworpen Babilonie die grote stat. Die stadt der werelt, door
die bordene der sonden ende der onghestadigher dwalinghe, so wort si

---

B 2076/7 Apok. 18:19 2101/2 Luc. 21:28

K 2105 hs. *begherende*; mogelijk metathese van de *n*

V 2080 *bocrane* (*bocraen*): een fijne stof 2093 *tien* (*tiën*): 'toeschrijven, de schuld geven' 2097 *ghali-*
ken: 'schielijk, spoedig'; cf. Gryson, 483, r. 90: *improvisam*

P 2108 *verworpen*: de tweede *r* toegevoegd boven de regel, met invoegteken.

ghelijc den molesteene. Want inden ommeganghe so wandelen die quade. Die welke van rechte vanden vloede der wraken sal worden
 2112 verslonden, want si die borghers van Jherusalem heeft verdruct inden vlooden der onghelovicheit, doen si op ten vlooden van Babylonien sittende, beweenden die afwisinghe des hemels Syons. Ooc mach men biden molesteen verstaen die bedruckenisse der pinen. Want doemen
 2116 sinte Ignatius doden soude, doen sprac hi: Ic ben dat coren gods, vanden tanden der beesten sallic worden ghewreven, op dat ic suver broot worde.

DIE STEMME DER HERPEREN ENDE SANGHERS SINGHENDE, DIE VEDE- 18:22
 2120 LEN, BOSUNEN EN SAL VOORTMEER NIET WORDEN GEHOORT IN HAER. Vanden v sinnen so zweech hi boven vanden ghelude, welc hi nu onder die andre vander werelt seghet te worden ofghehaelt. Als of hi seide: Dat scone es te siene, dat luut salichlike te horen es, dat saechte es
 2124 te tastene, dat soete es te rukene ende dat lustelic es te smakene, dat sal | vander werelt al vervaren. 82rb

EEN IEGHELIC CONSTMAKERE. Dat es, dat toter nutticheit ende vroilicheit des menscheliken levens behoort, dat sal werden den quaden af-
 2128 ghehaelt.

WANT DINE COOPLUDE WAREN DIE PRINCEN DER EERDEN. Dat es, want 18:23
 in dinen leven ontfinghes du goede dinghen.

ENDE HAER ES GHEDOOT DAT BLOET DER PROPHETEN ENDE DER HEI- 18:24
 2132 LIGHEN. En hevet niet die selve stat gedoot die apostele, die doode die prophete ende alle die andere? Dat es die selve stadt die Cayn inden bloede sijns broeders fonderde, ende gaf haer den name sijns sonen Enoch, dat es, sijre nacominghe. Want alle die VII gheslachte Cayns
 2136 sijn bescreven. Inder tymmeringhen dier stat so werdt ghestordt alle dat rechtverdighe bloet vanden bloede Abels, des gherechten, totten bloede Zakarie, dat es des volcs ende des priesters.

NA DESEN HOORDIC INDEN HEMEL SEGGHENDE: ALLELUYA. Dese din- 19:1
 2140 ghen seghet nu die helighe kerke uut eenen deele, maer dan als die versceidinghe ghesiet ende si openbarelike ghewroken es, so sal sijt volcomelike segghen ende spreken.

Hier vertelt hi II dade des ghemeynen wives, dat es dat si haer selven 19:2
 2144 met boesen woorden beylect hevet, ende die goede vervolghet heeft; in welken II alle die misdade der quadre begrepen worden.

B 2110/1 cf. Ps. 11:9(12:8) 2112/4 cf. Ps. 136(137):1 2129/30 Luc. 16:25 2133/6 cf. Gen. 4:17-22
 2136/8 Mat. 23:35

V 2116 Sint Ignatius van Antiochië († ca. 107) 2143 Nieuw commentaardeel bij Apok. 19:2: *Quae corrupt terram in prostitutione sua et vindicavit sanguinem servorum suorum de manu eius* ('die met haar hoerij de aarde ten verderve voerde. Hij heeft het bloed van zijn dienstknechten aan haar gewroken')

- Die helighe kerke lovet den heere met oneyndeliker begharten om alle 19:3
sine oordeele. Alleluya bediet ‘lovet den heere’. Daer omme, alle die
2148 psalme die beghinnen ‘Lovet den heere’ die beghinnen in Hebreeusche
‘Alleluya’.
- Hi seght ‘hi gaet op’ ende niet ‘hi sal opgaen’, want Babilon gaet altoos
inder verdomenisse. Oec bernt | si altoos eens deels, alse Jherusalem 82va
2152 lijdt int paradijs, als ons heere toont inden armen Lazaro ende den ri-
ken man.
- ENDE DIE XXIII OUDREN VIELEN IN HAREN AENSICHTEN. Niet alleene 19:4
inden ambachte der lippen, maer inder soeticheit der overster innicheit
2156 so eert die helighe kerke den heere.
- SEGGHENDE: AMEN, ALLELUYA. Welke II woorden worden overghe-
voert int ghelove of die waerheit ende lof des heren.
- ENDE EEN STEMME GINC UUT ETC. In dien dat hi dat ghebiedt te doene 19:5
2160 ende vertelt gheschiet te wesene, so bewijst hi den lof sijnre vercorenre
te sine bestedicht. Hi seghet ‘clene ende grote’, want die clene der
*verstandicheit en[de] deert niet in dien, wes herte ende tonghe vervult
es in den love des heeren.
- 2164 ENDE IC HOORDE ALS ENE ETC. Die grote stemme der singhender es die 19:6
grote innicheit des herten, die in menichfuldigher wederhalighen des
loens besingt den val der quadre, ende die glorie des heeren ende der
haerre.
- 2168 ENDE GHEVEN ETC. Dat es die brulocht des lams, als die helighe kerke 19:7
den heere inder slaepcamere des ewighen rijcs sal worden toeghe-
voecht.
- ENDE SINE BRUUT ETC. Dat es, den werken der gherechticheit aen-
2172 staende, so heeft hi haer gheoffert der gheesteliker warscapinghen ende
des ewighen rijcs. Ende men mach nemen bider parablen des ewange-
lijs, die seghet die joncfrouwe, comende den brudecome, opstaende, te
verchierene hare lampden, dat es, te tellene hare werken om welke si
2176 verbeiden tonfanghene die eeuwighe salicheit.
- ENDE HAER ES GEGEVEN DAT SI HAER BEDECKE MET SCHINENDEN SAMI- 19:8
TE, VAN WITHEDEN BLICKENDE. Dat es, met haren werken. Waer jeghen
die quade niet en sellen worden bedect, want hare werke *sijn onnut-

---

B 2173/5 cf. Mat. 25:1-10

K 2162 Hs. *verstanclieit*; de oorspronkelijke rechte *d* van de legger moet zijn gesplitst tot een *c* en *l*.
2179 hs. *sine*

V 2146 Nieuw commentaardeel bij Apok. 19:3: *Et iterum dixerunt: Alleluia* (‘En andermaal riepen zij: “Al-
leluja”’) 2150 Nieuw commentaardeel bij Apok. 19:3: *Et fumus eius ascendit in saecula saeculorum*
(‘Haar rook stijgt op in de eeuwen der eeuwen’) 2177 *samite* (*samitijn*): ‘fluwelen’

- 2180 te, also als | Ysaïas seit: Die quade weve<n> webben der spinnen. 82vb
 ENDE DENGHEL SEIDE MI: SRIJF ETC. Niet toten merghentetene, mer 19:9
 toten avondmale seghet hi se gheroepen, dat dat einde des tijtliken
 daghes inbrinct. Daer om so wie, als gheeyndt es die tijt des jeghen-
 2184 woordighen levens, comen toter versadicheit der godliker bescou-
 winghen, die sijn die ghone die gheroepen werden toten avondmale
 des lams.
 DESE WORDE GODS ETC. Dat es, si sullen waerlic gheskien, die ic voer-
 2188 seit hebbe toe te comene.
 SICH DATTU DES NIET EN DOES ETC. Ic, voreseghet hi, ic ben die eerste 19:10
 ende die leste. In welken te verstante es den enghel ghesendt te sine in
 eenre figuren des heeren ende der heligher kerken. Want int einde des
 2192 boecs so seghet hi: Ic, Jhesus, hebbe ghesendt minen enghel te tughe-
 ne u dese dinghen inden kerken.
 HEBBENDE DAT GHETUGHENISSE JHESU ETC. Na dien dat die heere Jhe-
 sus den aenghenomene mensche verhief boven die hemele, so ontsach
 2196 hem die enghel vanden mensche te worden aenghebeden, also boven
 hem aenbedende god ende mensche; datmen leset voor der invleisch-
 inghen ons heren vanden menschen ghesiet te wesene, ende vanden
 enghelen hem ghehenght onverboden.
 2200 WANT DAT GHETUGHENISSE JHESU ES EEN GHEEST DER PROPHETIEN. So
 wat die gheest der prophetien heeft gheseit, dat es dat ghetughenisse
 Jhesu, die dat ghetuuch heeft der ewen ende der propheten. Daer
 omme, op dattu mi niet vor god aenbedes, want ic comen ben te ghe-
 2204 vene ghetuuch van sine crachten. Hier vore hevet hi gheseit vanden
 valle Babilonis, hier na volghet die verwinninghe ende die glorie des
 toecomende Jherusalems.
 ENDE IC SACH DEN HEMEL OPEN. | Die heere, die es die wech, die waer- 19:11
 2208 heit ende dat leven, ende dien dore den prophete <gheseit es>: Want 83ra
 du heves ghemaect wondre ende ghedachten ghetrouwe, amen, te ver-
 stridene die moghentheden der lochte, so opsit hi den stoel des onbe-
 vlecten, verclaerden lichaems.
 2212 ENDE ORDEELT ENDE VECHT die gherechticheit in sinen leden altoos
 mede.
 MAER SINE OGHEN ETC. Biden ogen des heeren verstaetmen te some- 19:12
 gher steden sine ghebode, somels den heilighen geest, also David seit:
 2216 Heere, dijn woort es een lanterne minen voeten. Ende vanden geeste:

B 2180 Jes. 59:5 2189/90 Apok. 1:17 2192/3 Apok. 22:16 2207/8 Joh. 14:6 2208/9 Jes. 25:1
 2216 Ps. 118(119):105

K 2180 *weven*; cf. Gryson, 491, r. 84: *texunt* 2208 *gheseit es*: deze woorden lijken te ontbreken, cf. Gry-
 son, 495, r. 3: *et cui per prophetam dicitur*

Ic ben comen I vier te sendene inder erden.

ENDE IN SINEN HOOFDE ETC. Dat es die menichfuldicheit der helighen die in hem die dogeden doen, dien es hi die crone, want si in hem ver-

2220 winnen.

HEBBENDE EENEN NAME GHESCREVEN ETC. Daer omme spreect hi 'dan hi', want in hem es alle die kerke, want die volcomen bekennisse des woorde gods wort den ghenen gheopenbaert, die dat lichaem Cristi
2224 ende sine lede verdient hebben tsine. In dien selven sinne spreect ons heere: Niement en climt op inden hemel, dan die vanden hemel nederghedaelt es.

ENDE HI WAS GECLEET MET EENEN CLEEDE BESPRINCT MET BLOEDE. 19:13

2228 Ghi sult merken dat in deser stat dat cleet Cristi inbrinct dat werc sijnre passien. Daer om es te verstane inden witten paerde sinen onbevleete gheboorte, ende inden bloedighen cleede sine onnoesel doot.

ENDE SIJN NAME HIET ETC. Want die selve die tot eenre tijt mensche
2232 verscheen te worden ghepassijt, die was inden beghinne god bi gode.

Daer omme wort hi een woort gheheten, want niet inder substancien sijnre naturen sienlike of lichaemlike es, of overmids hem so heeft die vader alle dinc ghemaect, wes bekennisse der natueren hem alleene
2236 ende den vader bekent es. Want die vrede gods overgaet alle sin, dat es, die vrede in welken god hem selven vreedsam es, die overgaet alle verstandenisse der creatures, sijn si menschelic of ynghelic.

83rb

ENDE DIE HERE DIE SIJN INDEN HEMEL, VOLCHDEN HEM IN WITTE 19:14

2240 PAERDE. Dat es, die helighe kerke.

IN BLICKENDE LICHAME VOLCHDEN SI HEM, GHECLEET MET WITTEN ETC. Dat es, die gherechtverdicheit der helighen.

ENDE VAN SINEN MONDE ETC. Alsoe Ysaïas segghet: Hi hevet gheset mi- 19:15

2244 nen mont als een scarp zwaert. Ende die apostel: Ende dat zwaert des gheests dat es dat woort gods.

HI TREDET DIE PERSE DES WIJNS DES TOORNS DES ALMACHTIGHEN GODS. Welc hi nu tredet, totdat hise buten der stadt treden sal.

2248 Dat es die name die niement der hoverdigher en sal bekinnen. Die wel- 19:16 ke der heligher kerken niet met atrement ghescreven en sijn, maer metten gheeste des levende gods eest inghescreven inden tafele des herten.

B 2217 Luc. 12:49 2225/6 Joh. 3:13 2232 Joh. 1:1 2236 cf. Fil. 4:7 2243/4 Jes. 49:2 2244/5 cf. Ef. 6:17 2248/50 2 Kor. 3:3

V 2248 Nieuw commentaardeel bij Apok. 19:16: *Et habet in vestimento et in femore suo scriptum: Rex regum et dominus dominantium* ('Op zijn mantel en op zijn dij staat een naam geschreven: Koning der koningen en Heer der heren')

P 2223 Na gheopenbaert is dat geëxpungeerd en doorgestreept.

- Inden HOPEN es te verstane die nacominge des zaets. Daer omme
 2252 Abraham, op dat sine nacomers niet en worden vermenghet metten
 vremde gheslachte, so nam hi sine hope teenen derden ghetughe tus-
 schen hem ende sine knechten. Van welken die apostel alse vanden
 2256 broeder tsaet te verweckene, seit: In Cristo Jhesu overmids den ewan-
 gelio so hebbic u ghewonnen. Oft men mach verstaen dat die kerke
 dienende in Cristo sal regneren. Inden cleede wort ooc ghescreven die
 selven name, want inder verborghenheit siere gheboorten ende inden
 werken sijne passien so wort ons opghedaen die ghewout ende trike.
 2260 Inden navolghenden texte bediet hi wat hier dat abijt des conincs ende
 des heers | betekent, alse den arbeit des lesten strijts ende die glorie des 83va
 navolghenden rijcs.
- IC SACH EENEN ENGEL STAENDE INDER SONNEN. Dat es, die predekin- 19:17
 2264 ghe *in die helighe kerke, die so si meer bedruct wort, so si meerre
 claeliker lichtet, ende vryliker haer gheluut uitgevet.
 Die VOGHELE dat sijn die heiligen inden hemelschen levne hene
 lidende, want so waer es die lichame, daer sullen vergaderen die aerne.
 2268 Die welke hi eenen lichame samenende, boven segghende: ende enen
 aren vliegheende doormids den hemele.
- COOMT ENDE VERGADERT U TOTEN GROTEN AVONTMALE GODS. Alsof
 hi seide: Comt, ghi die honghert ende dorstet na die gherechticheit to-
 2272 ten spisen des toecomende rijcs, daer die hoverdighe verwoetheit ver-
 nedert es. Ghi sult worden ghesaet vanden lichte der godliker ghe-
 rechticheit.
- ENDE DAT VLEESCH DER PAERDEN ENDE DER SITTENDE IN HEM. Dit sijn 19:18
 2276 die paerde die hi boven bescreef uteghegaen inder oplukinghen der in-
 zeghele jeghen dat witte paert ons heeren.
- ENDE IC SACH DIE BEESTE ENDE DIE CONINGEN DER ERDEN ETC. Hoe 19:19
 dat avondmael bereidt <si, seit> hi, als die viant die heilighe kerke aen-
 2280 vechtende, maer verwonnen.
- In welken men verstaen mach dat Anticristus ende die oude viant in 19:20
 meerre pinen sullen worden ghepineghet dan die andre menschen ende

B 2251/4 cf. Gen. 24:2-3 2255/6 1 Kor. 4:15 2267 cf. Mat. 24:28 2271/2 Mat. 5:6

K 2264 in: hs. *ende*; cf. Gryson, 499, r. 65: *praedicationem in ecclesia* 2279 si seit: deze woorden lijken te ontbreken; cf. Gryson, 501, r. 81: *quomodo parata sit exponit*

V 2266 Nieuw commentaardeel bij Apok. 19:17: *Dicens omnibus avibus quae volabant per medium caeli* ('Met luide stem riep hij tot alle vogels die hoog in de lucht rondvlogen') 2268 cf. commentaar bij Apok. 8:13 2276 cf. commentaar bij Apok. 6:2-7 2281 Nieuw commentaardeel bij Apok. 19:20/1: *Vivi missi sunt hi duo in stagnum ignis ardentis et sulphuris, et ceteri occisi sunt in gladio sedentis super equum* ('Levend werden ze allebei in de vuurpoel geworpen die gloeit van zwavel. De overigen werden gedood door het zwaard dat uit de mond kwam van Hem die op het paard zat')

- vianden, also vele als meerder pine es enen levenden mensche te ver-
 2284 bernen in sulfere dan haestelic tonthovedene.
 Of nu die gherechtiche hem sal verbliden als hi siet die wrake der 19:21
 quadre, hoe vele meer dan als hi, den rechtre jeghenwoerdich, 1 gheest
 met hem wort. Oec so machmen verstaen biden voghelen die onreine
 2288 gheeste die van hare verdomenisse sullen werden ghesaet. | 83vb
 IC SACH EENEN ENGHEL VANDEN HEMEL DALEN, HEBBENDE SLOTEL DES 20:1
 AFGRONDS. Hier weder onderhaelt hi vanden beghinne, te bedieden
 volcomelike dan hi boven seide: Die beeste die du saghes, die was ende
 2292 niet en <es>, ende es opclymmende vanden afgronde, ende sal gaen in
 die doot. Daer omme, die heere overgherijct metter vaderliker mog-
 hentheit, es nederghedaelt inden vleesche, te stridene jeghen den
 prince der werelt, ende hem ghebonden, te verlossen sinen vate.
 2296 ENDE BEGREEP DEN DRAKE ETC. Duvel dat bediet ‘achterwaert vloyen- 20:2
 de’ oft ‘een wroegher’, Sathanas dat <es> ‘een wedersaker’ oft ‘een
 eedbreker’. Drake, door sine scadende quaetheit, tserpent, dore sine
 bedrieghende scalcheit.
 2300 ENDE BANTEN DUSENT JAER. Dat es, hi wederbreidelde sine ghewout
 vanden ghenen te bedrieghene, die te verlossen sijn. Dusent jaer, dat
 es, vander tijt sijnre passien.
 LIETEN IN DEN AFGRONT ENDE BESLOTEN. Dat es, inden herten der ver- 20:3
 2304 volghender. Niet dat die viant daer te voren niet en was, maer want hi
 uutghesloten was vanden ghelovighen, maer dat si ooc te vergheefs ha-
 ten die dienaren gods. Dat ons heere sienlike toonde doen hine uten
 mensche in die verken besloot.
 2308 NA DESEN MOET HI ONTBONDEN WORDEN. Dat es, inden toecomste
 Anticristi ende sijnre regneringhe. Want waer dat sake dat hi nemmer-
 meer ontbonden en werde, so en worde niet gheopenbaert sijn quade
 ghewout, ende so en worde ooc niet volcomelike gheproeft die ghe-
 2312 trouwe verduldicheit der heiligher stadt.
 Dat es, die helighe kerke sal sitten | in Cristo op xii *tronen te orde- 20:4
 lene, die welke nu van haren coninc Cristo ontfaen hevet: So wat dat 84ra
 ghi bint op der eerden, dat sal ghebonden wesen inden hemel.

B 2285/6 Ps. 57(58):11 2286/7 cf. 1 Kor. 6:17 2293/4 cf. Mat. 12:29 2314/5 Mat. 18:18

K 2292 es: noodzakelijke toevoeging; cf. Gryson, 503, r. 4: *fuit et non est* 2297 noodzakelijke toevoeging
 van es 2313 hs. *cronen*; cf. Gryson 507, r. 42: *super duodecim thronos*

V 2285 Nieuw commentaardeel bij Apok. 19:21: *Et omnes aves saturatae sunt de carnibus eorum* ('en alle
 vogels vraten zich vol aan hun vlees') 2291 cf. commentaar bij Apok. 17:8 2313 Nieuw commen-
 taardeel bij Apok. 20:4: *Et vidi sedes, et sederunt super eas, et iudicium datum est illis* ('Ik zag tronen en
 zij namen daarop plaats en aan hen werd het oordeel gegeven')

- 2316 IC SACH DIE SIELEN DER GHONRE DIE ONTHOVET WAREN. Die helighe
kerke regneert met Cristo inden levenden ende inden dode. Daer om
seget die apostel: Cristus es ghestorven, dat hi der levender ende der
2320 dodere heere si. Maer daer omme so ruert hi alleene die sielen der mar-
telaren, want die regneren sonderlinghe nader doot die toter doot voor
die waerheit hebben ghestreden.
Ende dat hier na volcht: DIE NIET AENBEDEN DIE BEESTEN NOCH HAER
BEELDEN, ENDE LEVEDEN ENDE REGNEERDEN MET CRISTO DUSENT
2324 JAER, dat es te verstane vanden levenden ende vanden doden, die met
Cristo regneren sullen dusent jaer, dat alle die eerdsche tijt bedieden
mach.
DIE ANDRE DER DODRE ETC. So wie in alle deser tijt dat die ierste ver- 20:5
2328 risenisse der zielen te ghesciene, ende niet en heeft gehoort die stemme
des sone gods, ende niet en sijn overghegaen uter doot in tleven, die
sullen ontwivelike inder ander verrisenisse, die des vleeschs es, over-
gegaen inder ander doot metten vleesche inden ewighen tormente.
2332 DIT ES DIE IERSTE VERRISENISSE. Ontwivelic in welker wi verrisen
overmids der doepe, als die apostel seit: Eest dat ghi met Cristo op-
verstande<n> sijt, die dinghe die van boven sijn, die soect. Want also
2336 alsoe die ierste doot in desen leven es overmids den sonden, want die
siele die sondighet die sal sterven, alsoe es die ierste opverrisinghe oec
in desen levende overmids der verghevenisse der sonden.
SALICH, HEILICH ES HI DIE DEEL HEEFT. | Dat es, die behout dat hi we- 20:6
der gheboren es. 84rb
- 2340 MAER SI SULLEN SIJN HEILIGHEN GODS ENDE CRISTI ETC. Een ander
translacie heeft: priester gods ende Cristi. Dat <niet> allene te versta-
ne es vanden bisscopen ende papen, die den name der priesterscap heb-
ben inder heligher kerken, maer alsoe als wi alle Cristi werden ghehe-
2344 ten door die godlike salvinghe des kersdoms, alsoe si wi oec alle
priester, want wi lede sijn eens priesters Jhesu Cristi.
SI SULLEN REGNEREN MET CRISTO. Dat es, totten einde der werelt.
Want vanden ewighen rike dat es openbare. In welken te verstane es
2348 dat die helighe kerke in Cristo altoos regneren sal, al eest dat sake dat
die viant int leste vander tijt ontbonden sal worden te proeven die he-
lighe kerke.
ENDE HI SAL UUTGAEN ETC. Datmen nader lettren verstaen mach. Oec 20:7
2352 mach men verstaen bi GOG ENDE BI MAGOG die bediedinghe der
woorde, dat es ‘verborghen ende bedect’, want die viant die nu bedect
es ende verborghen inden beesteliken mensche in hate op der heligher

B 2318/9 Rom. 14:9 2333/4 Kol. 3:1 2335/6 cf. Ez. 18:4, 20

K 2341 niet: noodzakelijke toevoeging; cf. Gryson, 509, r. 75: *non autem de solis episcopis*

- kerken, die sullen dan openbaer ontsloten worden haren haet te vervullenene.
- 2356 Dat es te verstane dat si haer quaetheit sullen tonen in allen einden der werelt op die heilige stadt ende allen haren inzate ende bescermer. 20:8/9
- 2360 ENDE HET QUAM NEDER EEN VIER VAN GODE ETC. Dat niet alleene te verstane es dat leste torment, maer ooc dat vier der nidicheit, met welken sullen worden ghecruust die wedersaker der stedicheit der heiligen. Dat es ooc dat vier dat uten monde ghinc der tweer ghetughen, ende verslanc hare viande. Want inden lesten daghe so en sal ons heere niet alleene op hem doen reghenen vier, | maer als si vergadert sijn voor hem, so sal hise veroordeelt senden in dat eeuwighie vier. 20:9 84va
- 2364 ENDE DIE DUVEL DIESE VERLEIDE. Nader lettren. Ende ghi sult merken dat bider beesten sommels te verstane es die viant, sommels die quade stat, sommels *Anticristus, sommels sine valsche discipulen. Doch machmen verstaen biden viere vanden hemel nedercomende die gadoot der quadre, die dan hem ghesien sal als ons heere comende sal doden Anticristum metten gheesten sijns monts.
- 2372 ENDE IC SACH EENEN GROTEN WITTEN TRONE, ENDE EENEN DAER OP SITTEN. Hier bediet hie claeliker hoe inden oordeele ons heeren Jhesu Cristi die viant metten sinen sal worden ghesendt in tewighe vier. 20:11
- 2376 Voort so seghet hem hebben ghesien hemel ende eerde vliende vanden aenghesichte des sittenden opten trone. Dat te verstane es dat dan hemel ende erde verwandelt selen worden ende vernieuwet, maer niet vervaren. Want dese figure deser werelt die sal voerbigaen. Maer hi en seide niet 'die substancie', want die sal in beter werden ghewandert.
- 2380 ENDE IC SACH DIE DODE ETC. Want waneer dat sit des menschen sone inden stoel sijnre moghentheit, dan selen worden vergadert voor hem alle volke. 20:12
- 2384 ENDE EEN ANDER BOEC WERT OPGHEDAEN, DAT ES DES LEVENS. Ende een ander translacie heeft: Dat es dat boec des levens eens ygheliken. Biden boeken sijn te verstane die testamente gods. Want na beide den testamenten sal die werelt worden gheordeelt. Biden boeke des levens,

B 2363/5 cf. Gen. 19:24 2370/1 cf. 2 Tess. 2:8 2378 1 Kor. 7:31 2380/1 Mat. 19:28 2381/2 Mat. 25:32

K 2368 hs. *anticristi*

V 2357 Nieuw commentaardeel bij Apok. 20:8: *Et ascenderunt super latitudinem terrae, et circumierunt castra sanctorum et civitatem dilectam* ('En zij rukten op over de volle breedte van de aarde, en zij omsingelden de legerplaats van de heiligen en de geliefde stad') 2370 *gadoot*: 'plotselinge dood' 2373/4 cf. commentaar bij Apok. 11:5 2375/7 cf. commentaar bij Apok. 21:1

P 2380 Na *sone* is een letter uitgewist.

- dat es die memorie eens igheliken werken.
- 2388 ENDE HET WORDEN GHEORDEELT ETC. Dat es, uten testamente, wat si
uut hem hebben ghedaen of niet ghedaen hebben. Oec machmen biden
boeke verstaen die | werke der gherechtre, bi welker ghelikenisse die 84vb
quade sullen worden verdoemt, als si inder openbaringhe der boeken
2392 dat goede daer in sullen lesen dat si niet doen en wouden.
ENDE DIE ZEE GAF DIE DOOT UUT. Den text nader lettren. 20:13
ENDE SO WIE NIET EN ES GHESCREVEN ETC. Dat es, die niet gheordeelt 20:15
en es van gode levende te wesene. In welken men claelike verstaen
2396 mach dat biden boeke boven ghescreven ooc betekent sijn die con-
sciencie ende werken iegheliken mensche, ende biden boeke des levens
die jeghenwoordicheit gods (diemen niet bedrieghen en mach) vanden
ghonen die dat ewighe leven sal worden ghegheven, in wien si sijn
2400 ghescreven, dat es voor hem betekent. Hier naden oordeele, so seghet
hi vanden levende der goede.
IC SACH EENEN NIEUWEN HEMEL ENDE NIEUWE AERDE. *Hier ruert hi 21:1
die oordene der vernieuwinghe, dat es, naden ordeele. Dan sal die fi-
2404 gure deser werelt inder verberghinghe der overster viere wech gaen, op
dat, hemel ende eerde in beter ghewandelt, der onverganclicheit ende
der onsterfelicheit der lichamen der heiligen bequame si.
Voort seghet hi dan DIE ZEE NIET TSINE. Dan niet licht te verstane en
2408 es weder dit mere sal verdroghet werden van den brande, of dant ooc
int betere verwandelt sal worden. Want men leest dat een nieu hemel
ende eerde toecomende es, maer niet een nieuwe zee. Dat bider zee be-
tekent dat volstormighe leven deser jeghenwoordigher tijt, dat dan
2412 cesserden sal.
ENDE IC, JOHANNES SACH ETC. Vanden hemel seget hi dese stadt ne- 21:2
dergaende, want het es hemelsche ghenade met welker dat se god ghe-
maect heeft.
2416 GHELATICH ENDE VERCHIERT ALS EEN BRUUT HAREN MANNE. | 85ra
SICH DAT TABERNAKEL GODS ETC. Want god selve sal den vercoorne 21:3
sijn dat loon der ewigher salicheit, dat si van hem besitten sullen in
ewicheit.
2420 Also grote claelikeit ende also hoghe vroechede der stat dan sal verschi- 21:4

B 2403/4 cf. 1 Kor. 7:31

K 2402 Hier: hs. *Hi*

V 2420 Nieuw commentaardeel bij Apok. 21:4: *Et absterget Deus omnem lacrymam ab oculis eorum* ('God zal alle tranen uit hun ogen wissen')

P 2387 *werken*: tussen *r* en *k* is een *d* doorgestreept. 2389 Na *biden* is vermoedelijk *bi* uitgewist.

- nen vander gaven gods, dat en ghene voetspore en sal bliven der out-
heit, waneer die hemelsche onverganclicheit verhoghen sal die lichame,
ende dat aenscouwen des ewighen coninx voeden sal die ghedachten.
- 2424 DIE DOOT EN SAL VOORT MEER NIET SIJN. Want hi seide hiervore den
doot wesen ghesent in die staende zee des viers. In welken men ver-
staen mach dat als die helighe stadt inden lesten ordeel glorificeert es,
dan alleene seericheit, screyinghe ende sterflicheit sijn sal in den ewi-
ghen viere.
- 2428 ENDE HI SEIDE MI: SCRIF ETC. Dit behoort ons te ghelovene ende niet 21:5
te bediedene. Want daer omme seghet hijt ghesciet te sine in vorleden-
re tijt, op dat hijs niemant en laet twivelen te ghesciene in toecomen-
der tijt.
- 2432 IC BEN A A ENDE O O, DAT BEGHIN ENDE DAT EYNDE. Also als hi inden 21:6
beghinne des boecs hem dat ghetughet te sine, so onderhaelt hijt nu
echter, op dat, als Ysaias seghet, voor hem noch na hem gheen andre
god en werde ghelooft te sine. Ende want hi hier spreect vanden einde
2436 der werelt, so machmen daer in verstaen den selven te sine den volein-
der der werelt, die haer scepper es gheheten.
- 2440 IC SAL DEN DORSTIGHEN GHEVEN VANDER FONTEINEN. Van dier selver
fontein en dauwet hi nu die ghelovighe inden weghe, dien hi den ver-
winnenden overvloyliken *gheeft te puttene inden rike, ende beide te
vergheefs. Want die gracie gods es dat ewighe leven in Cristo Jhesu,
on|sen heere. Ende van sijnre volheit hebben wi alle ontfanghen gracie 85rb
om gracie.
- 2444 MAER DEN ONTSIENDEN ETC. Den soeten dinghen sijn ons altoos bi 21:8
ghescreven die wreede dinghen, daer bi te verhoedene eenen igheliken.
Also als David beschrijvende is overvloedelike ontfermherticheit des
2448 heeren, screef hi bi dat selve sijn nauwe oordeel: Die heere die verwaert
alle die hem minnen, ende alle die sondaren sal hi te stroien. Die ont-
siende toevoeghet hi den onghelovighen, want die ontsiet hem te be-
soekene dien anxt des strijts, die twivelt vanden loone des verwinnen-
den.
- 2452 ENDE ALLE LOGHENAREN HAER DEEL ETC. In welken te verstane es dat
die loghene menigerande sijn, maer die alre verdomelicste in welken
wort ghesondicht inden gheesteliken schine, daer boven af ghescreven

B 2435/6 cf. Jes. 43:10 2443/4 Joh. 1:16 2448/9 Ps. 144(145):20

K 2441 hs. *gheest*; cf. Gryson, 521, r. 96: *praebet*

V 2442 (te) *vergheefs*: hier in de betekenis 'gratis' 2455 cf. commentaar bij Apok. 2:9; cf. Apok. 3:9

P 2429 Na *niet* is *be* geëxpungeerd.

- 2456 es: Si segghen hem te sine joden ende si en sijns niet; maer si lieghen,
want si sijn Sathanas synagoge.
ENDE HET QUAM I VANDEN VII ENGHELEN, HEBBENDE DIE VII VIOLEN 21:9
VOL DER VII LESTE PLAGHEN, ENDE SPRAC MET MI, SEGGENDE. Die sel-
2460 ve predikare die de sevenderhande plaghen, daer alle plaghen in begre-
pen sijn, den quaden instorten, die selve openbaren ooc der heligher
kerken hare toecomende vroude.
COM IC SAL DI ETC. Hi seget die helighe kerke te sine i bruut ende
2464 huusvrouwe des lams, want si onbevlect blivende gode altoos ghebaert
gheestelike sonen, of dat si hem nu es ghetrouwet, ende dan hem sal
worden gheenighet in onsterflicher brulochten.
ENDE HI HIEF MI OP INDEN GEESTE OP EENEN GROTEN, HOGHEN 21:10
2468 BERCH. Naden val der stat Babilonien so wort die heilighe stadt, die
den lamme ghetrouwet es, ghesien op eenen berch. Want dien steen die
ghesneden es vanden berghe sonder hande, heeft vermindert dat beel-
de oft afgod der wereltliker glorien, ende is ghewassen in eenen groten
2472 berch, ende heeft vervult alle die werelt. | 85va
NEDERDALENDE VANDEN HEMELE VAN GODE ETC. Want dan sal hi meer 21:11
worden ghesien verchiert, wanneer si overmids den helighen geest, in
welken si ghelovet haren brudegom ontfanghen ende gheboren, <...>
2476 Die dierbaer steen es Cristus, die spreect: Die clærheit die du mi ghe-
gheven hebs, die hebbic hem ghegheven.
ELSE DIES STEENS JASPIDIS GHELIJC DEN CRISTALE. Den steen door die
blickinghe der crachten, den cristale dore die inntlike puerheit der
2480 herten ende den ongheveinsden ghelove.
ENDE SI HADDE EENEN GROTEN MUERE ENDE HOOCH. Dat es een on- 21:12
verwinlike stercheit des gheloven, der hopen ende der minnen. Oec
mach men verstaen den heere bescermende die helighe kerke te sine
2484 haer muer, van welken Ysaïas spreect: In haer sal werden gheset eenen
muer ende eenen vormuer, dat es, die bescerminghe ons heeren ende
dat ghebet der helighen, die hem eenen wech maken te leeren toten
herten der ghelovigher.
2488 HEBBENDE XII POORTEN ENDE OPTEN POORTEN XII ENGHELE. Dese
poorten sijn die XII apostelen, die met haren werke ende gheschrifte alle
heidenen ierst openbaerden dien inganc der heligher kerken.
ENDE INDEN POORTEN XII ENGHELE. Dat sijn die helighe leeraren na-

B 2469/70 cf. Dan. 2:34 2476/7 Joh. 17:22 2479/80 1 Tim. 1:5 2484/5 Jes. 26:1

K 2475 Onvolledige zin; de vertaling van het laatste zinsdeel ontbreekt. Cf. Gryson, 525, r. 17/8: *imaginem plene meruerit portare caelestem.*

V 2476 Nieuw commentaardeel bij Apok. 21:11: *Lumen eius simile lapidi pretioso* ('zij schitterde als het kostbaarste gesteente')

- 2492 volghende die helighe voetstappen des gheloeven der apostelen inder
verborghender betekeninghe des woorts.
ENDE NAMEN GESCREVEN ETC. Dat beteikent die memorie der oude va-
der inden herten der leeraren gheplant.
- 2496 VAN OOSTEN III POORTEN ETC. In welken ghetale XII vierwerven ghe- 21:13
deelt in drien, betekent es die overste volcomenheit der apostelen of
der heligher kerken, want overmids haer was den IIII deelen der werelt
dat ghelove der heligher drivoudicheit te kundegheene.
- 2500 ENDE DIE MUER DER STAT ETC. Dat selve dat die poorten sijn, sijn die 21:14
fundamente, ende dat die stat es, es ooc die muer. Ende ooc so moe-
ghen die patriarchen in desen woorden fundament sijn betekent, die 85vb
die namen der apostelen, dat es haer figure, inhilden; want overmids
2504 hem so es dese stat ghefundeert, al es dat sake dat si overmids den
apostelen alse poorten den gheslachten die gheloven wouden, widere
es opgheloken.
ENDE DIE MET MI SPRAC, HADDE EEN MATE EEN GULDEN RIET. Cristus, 21:15
2508 die es die wijsheit gods, beroerende sterkelike vanden einde tot aen
dende, ende ordineert alle dinghe zaachtelike, die met die helighe stat,
want hi es settende alle dinghe inder maten ende inder ghewichten,
ende deelt eenen iegheliken der gheloevendre die gaven der gheesteli-
2512 ker genaden. Oec machmen daer bi verstaen die leeraren der heligher
kerken, cranc van lichamen maer inder herten hemelsche, die die ver-
dienten iegheliker wijsheit onderproeven.
ENDE DIE STAT ETC. Daer omme es die viercant gheset ende elc deel van 21:16
2516 gheliker maten, want daer en mach niet sijn oneendrachticheit, maer
alle volcomenheit al een te smakene ende vrede te hebbene.
ENDE HI MAT DIE STAT METTEN RIEDE. Dat es: hi bescouwede die he-
lighe kerke in haren ghelove ende werken, of hi gaf haer te sine volco-
2520 men. Want die volcomenheit der IIII principale deelen der stat die in-
den gelove der heligher drievuldicheitverhoghet es, verchiert die
waerdicheit der heligher kerken als inden ghetale van XII.
HAER LENGHDE, HAER BREEDE, HAER HOOCHDE SIJN AL GHELIJC. Dat
2524 es die stercheit der onverwonnender waerheit, in welker die helighe
kerke inder lenghden des gheloeven, inder breetheit der minnen, inder
hoocheit der hopen bevest, haer niet en laet omme driven van eenen
ygheliken winde der vremder leere. | 86ra
- 2528 ENDE HI MAT DIE MURE ETC. Dese somme hout in dat ghetal van XII 21:17
ghequartiert, want twaelfwerven twaelve maken C ende XLIIII, ende
beteekent die stadighe volcomenheit der heligher kerken.

B 2507/8 1 Kor. 1:24 2508/9 Sap. 8:1 2516/7 cf. 2 Kor. 13:11 2526/7 cf. Ef. 4:14

V 2509 *die met*: 'die meet', van het werkwoord *meten*

- ENE MATE DES MENSCHEN, DIE ES DES ENGHELS. Die helighe kerke die
 2532 vergadert es van menschen ende verhoeghet inden *beloefnissen Cris-
 ti, *hoopt die ghelijcheit der enghelen. Of nader letteren te verstane, so
 betekent eenen enghel hem hebbende gheopenbaert inder figuren eens
 menschen.
- 2536 ENDE DIE TYMMERINGHE DER MURE WAS VANDEN STEENE JASPIDIS. Dat 21:18
 es dat sinte Pieter, die apostel, raet: Ende ghi als levende steene wordt
 opghetymmert gheestelike huse.
- 2540 MAER DIE STADT ES REINE GOUT GHELIJC SUVEREN GLAZE. Die helighe
 kerke wort hier dicke ghelijct den goude, als in die guldene candelaren
 ende den guldenen violen, om die godlike wijsheit daer si af ghebou-
 wet es. Biden GLAZE es betekent dat ghelove, want datmen van buten
 siet, dat eest van binnen. Want inden heiligen der heligher kerken en
 2544 es niet gheveinst, men maecht al dore sien. Oec mach ment trecken tot
 dier tijt daer hem die ghedachten sullen claelike onderkinnen.
- 2548 DIE FUNDAMENTE ETC. In welken men verstaen mach menigherande 21:19
 ghedaente der dogeden der heligher kerken of die menigherande or-
 dine ondersceiden, van welken dat hemelsche Jherusalem sal worden
 ghetimmert. Want et es <s>waer allen menschen te bloyene in allen
 dogheden. Alsoe Ysaïas bescrivende die chierheit der selver stat in sijn-
 re prophetien: Ic sal spreiden bi eenre oordine dine steene ende sal di
 2552 fonderen in saphiren etc., ende thant daer na, alsoe bediedende, so seit
 hi: Ende alle dine kindre gheleert vanden heere.
- 2556 DIE EERSTE FUNDAMENTE JASPIS. Welker steene veler kunnen sijn: | die 86rb
 eene groenvaer, ende schijnt als besprinct met bloemen; die ander ghe-
 lijct den smaragdo, maer hi es vette van verwen, die welke men seghet
 te verdrivene die fantacie, dat sijn die bedrieghenisse die den mensche
 in beelden voercomen; die derde sneevaer es ende ghelijc den zeescu-
 me, onderscinende met bloede. Bi welker steene voerscreven es bete-
 2560 kent die onverdorlike groenicheit des gheloven, die vervult wort met-
 ten water des doepsels inden sacramento des lidens ons heeren Jhesu
 Cristi, ende leret voortgaen inden verdiente tot allen bloemen der
 gheesteliker ghenaden. So wie dat ghelove heeft, die verjaghet alle ide-
 2564 le anxte, van welken sinte Pieter seghet: Ons wedersakere, die viant,

B 2537/8 1 Petr. 2:5 2551/2 Jes. 54:11 2553 Jes. 54:13 2564/6 1 Petr. 5:8

K 2532 hs. *behoefnissen*; cf. Gryson, 531, r. 83: *promissionibus* 2533 hs. *hoort*; cf. Gryson, 531, r. 84: *spe-*
rat 2549 *swaer*; cf. Gryson, 531, r. 100: *difficile*

V 2555 *groenvaer*: 'groenkleurig', niet in MNW

P 2562 Achter *leret* lijkt een *w* uitgewist.

gaet omme als een brieschende leeu, seekende wien hi verslinden mach; die welke sterc int ghelove es, hem wederstaet. Ende dese mach segghen metter bruut: Mijn lief es wit blickende ende rodelachtich.

2568 Daer omme so wort van desen steene bilix die timmeringhe der muren, ende Ysaïas seghet dat vorborchte der stat ghevestighet ende verchiert. DIE ANDER SAPHIER. Des steens verwe ende sacramento bediede Moyses, doen hi dat abijt gods bescreef, segghende: Onder sine voete als

2572 een werc des steens saphiren, ende alsoe die hemel waneer hi claer is. Ende Ezechiël seghet dat die stede in welker die trone gods es, heeft die ghelikenisse eens saphirens, ende dat die glorie des heeren in dier verwe si, welc steen draghet dat nabeelde des hemels. Ende alsoe vanden

2576 glenstren der sonnen wort gheslaghen, so ghevet hi uut een bernde blickinghe. Ende hi wort ghevonden inden roden mere. Ende sijn bi te verstande die heiligen die haer zin inden hemel es. Want als dat ghetal vanden heiligen altoos es opgeheven inden hemel, so wort daghe-

2580 licx | vernieuwet vanden glanstren des godliken lights, so ondersoeken si so vele te minnentliker ende bernentliker die eeuwighen dinghen ende toetroosten ander menschen tot dien selven. Ende overmids der pas-

2584 sien ons heren ende des doopsels daer si in ghedwoeghen sijn, so versetten si den hope harer herten die hemelsche dinghen te soeken in sekeren hopen.

DIE DERDE CALSEDONIUS. Ende hout die ghedaente des viers ghelijc eenre bleeker lanterne. Ende heeft blickinghe buten huus biden daghe

2588 ende niet binnen den huse, ende hi en laet hem niet graven. Ende als hi vanden glanstren der sonnen wort gheslaghen of dat hi ghewreven wert metten vingheren dat hi blickende wort, so grijpt hi caf tot hem, ende hi wort ghevonden int Moerlant. Ende daer sijn bi betekent men-

2592 schen gheofent in hemelscher begaerten ende nochtan vanden mensche verborghen sijn ende alle hare doghedelike werken inder verborghentheit doen, maer als si uut werden gheboden te gane in godliker leere oft tot anderen ghewoenlike werken der heiligen, al te

2596 hant so uutblijct dan dat vier dat in hen verborghen lach. Ende hoer stercheit en laten si niemant verwinnen, ende si trecken an hem die crancke menschen overmids den brand des godliken lights, daer si in harer sielen af werden gheroert; van enen gheseit es: Die was ene lan-

2600 terne bernende ende lichtende, bernende inder minnen, lichtende inder leere. Want dat licht hare dogeden dat meerren si altoos metter olyen minnentliker minnen. Ende dat dese steen int Moerlant wort ghevon-

86va

B 2567 Hoogl. 5:10 2569 cf. Jes. 54:12 2571/2 Ex. 24:10 2573/4 cf. Ez. 1:26; 10:1 2575 cf. 1 Kor. 15:49 2599/2600 Joh. 5:35

V 2588 *graven*: 'graveren, polijsten' 2591 *Moerlant*: Ethiopië, niet in MNW in deze betekenis

den inder hitten der sonnen, dat bediet dat dese menscen van buten
 2604 verswerten vanden bernenden brande der inwendigher minnen, son-
 der mare van buten.

DIE VIERDE SMARAGDUS. Die es sonderlinghe groene also, dat hi allen
 2608 gimmen en<de> cruden ende loveren overgaet, ende maect die lucht
 van sinen wederschine al groene | Ende dese voordert in dolie ende in- 86vb
 den wine. Ende deser steenen sijn veler kunnen, maer die men in Si-
 chem vindt, dat sijn die edelste, ende es een cout lant, ende daer naest
 die Bragmans, den derden Egypten. Ende betekent die siele die altoos
 2612 sijn groyende int ghelove, ende so sie meer vander wederspoedicheit
 der werelt beproeft worden, dat betekent es bider coutheit des lants
 van Siche, so si meer arbeiden te begripene inden hope harer herten
 die onverganclike, ewighe erfenisse die hem ghehouden es inden he-
 2616 mel, ende ooc pinen hem predikende te stroien in haren naesten; de
 welke ooc voordren inden kelc des lidens ons heeren Jhesu Cristi ende
 inder minnentliker vetheit der minnen, die overmids den helighen
 geeste wort ghegheven dore der versmadenisse der werelt. Ende dese
 2620 steenen becomt dat lant daer si in sijn in suverliker redenen, want het
 es overvloedich rike maer onwonichlike, al eest dat overvloet van gou-
 de ende van gimmen, die voghel gripen houdense alle, ende die bose
 voghele ende vliegheende beesten; want si sijn viervoetich ende haer li-
 2624 chame ghelijc den leeuwen, maer haer hovele ende vloghele ghelijc
 den aeren. Jeghen die welke vechten die Arismaspen, dat sijn edele
 menschen ende hebben maer een oghe in haren voerhoefde, op dat si
 die steene met groter begaerten nemen ende behoedense voordren die-
 2628 re. Dese erde der dogeden, overvloeiende inden scatten, toeghinc
 David, doen hi sprac: Sich, ic hebbe mi ververret vliende ende ben ghe-
 bleven in enicheit, dat es, ic hebbe mi ofghetogen vander bedriechnis-
 sen der werelt. Ende in desen lande so vertorende hi die beesten ende
 2632 die hem tieghen waren, doen hi anbedende sprac: Stom so moeten
 werden die valsche lippen, die spreken jeghen den gherechten quaet-
 heit in hoverden | ende in versmaetheit. Ende in desen lande so open- 87ra
 baert hi hem hebbende ghevonden die begheerlike scat, te sprekende
 2636 voort met ghenoechliker verwondernissen: Heere, hoe groot es die ve-
 leheit dijnre soeticheit, die du heves verborghen den ghenen die di ont-

B 2615 cf. 1 Petr. 1:4 2629/30 Ps. 54(55):8 2632/4 Ps. 30(31):19 2636/7 Ps. 30(31):20

V 2609/10 *Sichem*: Scythia 2611 *Bragmans*: Bactria 2622 *gripen*: znw. 'griffioen'; cf. *grijp*, *gripe*: 'griffioen'. Cf. Gryson, 539, r. 165: *gryphes*

P 2626 Voor *ende hebben* is *ende hebben* doorgehaald en geëxpungeerd. Voor *oghe* is een *h* doorge-
 streept.

- sien, ende voort toten einde des psalms. Jeghen dese voghele die hem
 2640 pinen ons tontgripene dat saet des godlike woorts, so wake een ieghe-
 like der heilighen overmids hemelsche begherte met eenvoudigher
 aendachten, als met eenen oghe, op dat si die gimme des gheloven ende
 ander dogeden beware<n> ende behouden moghe. Want so een ieghe-
 2644 like doget hogher es, so si min troost behoeft ende si swaerliker perse-
 cucie lijt vanden onreinen geesten, die alse anxtelike voghel gripen in-
 der afwerpinghe der verdienten eerdschen zin, maer inder hoverdigher
 hoecheit der herten so sijnt voghele, die met oneyndelike arbeide stri-
 2648 selve niet en moghen besitten. Ende want dese hoecheit des gheloven
 overmids den ewangelio es gheopenbaert omme der vier hoeken der
 ewangelien, so es smaragdus gheset inder vyerder stat in rechter oor-
 denen.
- 2652 DIE VIJFTE SARDONIX. Dese steen neemt sine blickinghe van den stee- 21:20
 ne onix ende sine rootheid vanden steene sardinis, ende daer omme
 heet hi sardonix. Ende sijn meniger kunnen: die ene die behout die
 ghelikenisse der roder aerden; die ander die schijnt twivaer, ghelijc dat
 2656 dat bloet doorschijnt vanden naghel vanden vingher des menscen; die
 derde es drievaer, onder zwert, midden blickende claer ende boven
 rootachtich. Welke sijn ghelike den mensche inden | lidene des li- 87rb
 chaems rootvaer, ende blickende vander puerheit des gheests, maer
 2660 hem selven mids ootmoedicheit hare herten versmadende, metten
 apostel sprekende: Al eest dat onse uterlike mensche te nieute gaen,
 maer nochtan so wort ons inwendighe mensche vernieuwet van daghe
 te daghe. Ende: Ic en ben mi niet wetich, maer in dien en bennic ghe-
 2664 rechtich. Ende met David: Al eest dat sake dat die mensche wandelt in-
 den beelde gods, dat es vander cracht der sielen, nochtan so sal hi yde-
 like werden bedroeft, dat es vander crancheit des vleeschs. Van welker
 crancheit die ootmoedicheit nedergaet metten apostel, segghende: Ic
 2668 onsalighe mensche, wie sal mi verlossen vanden lichame des doots.
 Ende daer omme so staet te rechte sardonix inden vijften fundamente
 gheset, want onse lichame onderstaen vanden v sinne <...>.
- 2672 DIE SESTE IS SARDIS. Welc altemale bloetvaer is, ende betekent die glo-
 rie der martilien, van welken es gheseghet: Dierbaer es die doot der

B 2661/3 2 Kor. 4:16 2663/4 1 Kor. 4:4 2664/5 cf. Ps. 38(39):7 2666 cf. Mat. 10:28 2667/8 Rom.
 7:24 2672/3 Ps. 115(116):6

K 2670 Onvolledige zin; de laatste woorden *certum est* zijn niet vertaald (Gryson, 543, r. 210).

V 2653 *sardinis*: hs. laat ook de lezing *sarduus* toe, maar *sardinis* is in deze betekenis geattesteerd in MNW.
 2655 *twivaer*: 'tweekleurig', niet in MNW 2657 *drievaer*: 'driekleurig', niet in MNW

heilighen in den aenscouwene des heeren. Welc steen bilix inder sester
stat es gheset, want ons heere Jhesus Cristus inder sesten etaten der
werlt mensceit aennam, ende ooc opten sesten dach so wert hi om alle
2676 der werelt salicheit ghecruust.

DIE SEVENDE CRISOLICUS. Die blic ghelijc den goude, hebbende bern-
de voncke. In wies ghedaente sijn betekent die ghene die blicken inder
2680 verstandenissen der overster waerre wijsheit ende uutstorten alle
voncken des viers in haren naesten minnentlike leere, oft ooc tekene
der dogeden. Welc alleene ghedraghen wort vander gaven der gheeste-
liker genaden, ende daer omme so es crisolicus betamelike inden
2684 sevenden fundamente gheset; bi welken ghetale men dicke die genade
des helighen gheest beteekent. Welker sinne ooc becoomt dat men sul-
ke dese steene gheluvaer vint. Ende vander ghelikenisse der verwen der
zee so heet hi in Hebreusche sardis. Die groenicheit die | behoort to-
ter heelheit des gheloven, ende dat water hoort in eenre ghelikenisse
2688 ten helighen gheeste, also als ons heere seghet: So wie in mi ghelovet,
als die scripture seght, vloede sullen vloien uut sinen buke van leven-
den watre; maer dat seide hi vanden gheeste dien ontfanghen soude,
die gone die in hem gheloven waerlike.

DIE ACHTENDE BARILLUS. Ende es ghelijc gheverwet den watre, wa-
neer hi vanden scine der sonnen wort gheroeret, so gheeft hi ute su-
verlike, rodelachtighe verwe, maer hi en blic niet, hi en si ghemaect
sescant wijs, ende so wort sine claerheit verscerpt vanden wedersci-
2696 nenden hoeken. Ende sijn menschen die van verstane claer sijn ende
vroet, maer vanden lichte der godliker ghenaden blickende. Ende want
noch godlike wijsheit, noch menschelike en es van volcomenre claer-
heit, ten si datter navolghe vervullinghe der werken. Daer omme en
2700 gheeft dien steen gheenen schijn, ten si inder wederscine der vi hoe-
ken, welc ghetal inbrinct vervullinghe der dogedeliker werken. Ende
dese steen verhit die hant daer hi in leghet; dat onttwiveliken es, so wie
eenen helighen mensece toeghevoecht wort, die wort vanden viere sijn-
2704 re doghedeliker wandelinghe verwarmt.

DIE NEGHEDE TOPASIUS. Die also vele als hi selsenre es, also vele es
hi dierbare. Ende hi hevet ii verwen, eene als dat alre lusterste gout, die
ander lichtende van hemelscher claerheit, ende sijn wit ane te siene

87va

B 2688/91 Joh. 7:38-39

V 2705 *selsenre*: variant van MNW *seltsiene*: 'zeldzaam'

P 2696 *van*: toegevoegd aan het eind van de regel, achter *verstane*, met invoegtekentjes.

2708 ghelike der witter rose ende sine puerheit *is scamel, ende es alder ghe-
lijcst van grootten ende van verwen den steene crisopassus. Want wa-
neer hi vanden glanstren der sonnen wort gheslaghen, so licht hi son-
derlinghe seere als een lampste ende bovengaet allen dierbaren steenen
2712 clærheden alder ginnen; ende eest datmen laet bliven in sijne eighen-
re naturen, so uutglanstert hi inden wederschine der sonnen, ende
bringht voort dien oghen | dien aensien die alder ghenuechlicste lusteli-
cheit, maer als men hem gravet of polijst so wort hi duuster. Dese steen
2716 es den coningen wonderlike, also dat si gheene rijchede die si besitten
hem en gheliken. Bi welcx minnentliken steens nature es ghelijc die
ghedaente des alre waerdichste bescouwende levende. Want dat leven
ghebrucken die helige coninghe, welker herte es altoos inder hant gods,
2720 bovengaende in allen goede werken ende allen rijcheden ende inden
ginnen alre dogeden, in gode altoos haerre pure herten insien ende
scarpheit oprechtende, ende so si stadeliker worden beruert vander
glanstre der godliker ghenaden, so si meer in haren ghemoede bernli-
ker behelsen die soeticheit des ewighen levens. Ende dese helighe men-
schen sijn goutvaer overmids der inwendigher vlammen der minnen,
ende hemelclær vander godliker soeticheit te bescouwene. Die welke
2724 vanden storme der jeghenwoordigher werelt ghelike also die steene
vanden polijstene worden verdustert. Want niet lichtelike en[de] mach
dat ghemoede in eenen eenperliken blicke met vreedtsamen state des
herten met ghenoechten aenscouwen die hemelsce vroude, ende om-
megaen met sorghen, arbeide ende serichede deser werelt, si en roepen
2732 dicwile al suchtende: Mijn oghe dat es bedroeft, ende ic ben verout on-
der mine viande. Ende also als inden achtenden steen es betekent die
volcomenheit des wereltliken levens, so es hier inden neghenden stee-
ne betekent dat leven der bescouwender soeticheit, welc leven na-
volcht den enghelen die in ix chore bescreven sijn.
2736 DIE TIENDE CRISOPASSUS. Ende es groene ende gemengt goutvaer ende
heeft enen purperen ghen schijn, ondercomende met guldenen drope-
len, | ende men vintene in Indien. Ende betekent die ghene die over-
mids volcomene uutblickinghe der minnen sijn verdienende die groe-
2740 nicheit der ewigher erfenissen, welc erve si ooc cont maken haren
evenmensche inden purperighen lichte haerre martelien. Want in dien
dat si dit jeghenwordighe leven versmaden, so verdraghen si die ewi-

87vb

88ra

B 2719 cf. Spreuk. 21:1 2732/3 Ps. 6:8

K 2708 hs. *in*

V 2743 *verdraghen*: foutieve, ‘letterlijke’ vertaling van *praeferunt* (Gryson, 551, r. 296). Bedoeld is ‘verkiezen’.

2744 ghe glorie, navolghende den exemple der menscheit ons heeren Jhesu
Cristi, ende si toonen den glanstren harer verdienten alse in dien biden
opganc der sonnen. Want si verwachten, wetende dat si als een sonne
2748 inder clærheit haers vaders sullen mede regneren in Cristo, haren con-
ninc, dien si nu sijn medelidende in desen levne.

DIE ELFTE JACINCTUS. Ende wort gevonden in Moerlant ende is ghe-
lupaer, ende es seere goet noch hine es te licht no te duuster, maer in
eenre maticheit licht hi uut beiden ende trect sachtelike enighe suverde
2752 bloeme. Dese en licht altoos niet ghelijc, want hi verwandelt hem na
den aenschine des hemels: wanneer die hemel claer ende suver es, so es
hi doorscinich ende bequame, ende alse die hemel duuster es, so ver-
dort hi ende vergaet vanden aenghesichte der oghen. Ende hi betekent
2756 die sielen die altoos hem hebben ghegheven der hemelscher aenghe-
dachten, ende sijn ghenakende den enghelschen leven ende wandelin-
ghe, also vele als sterflike menschen moghelic es. Welken noot es met
alder hoeden der bescheidenheit hare herten te verwarene, op dat si niet
2760 overmids al te grote subtylheit der sinne te hoghe en[de] soeken ende
hem onderwinden te sterke dinghe te ondervindene – want het es die
glorie ons heeren te helene dat | woort, dat es vroedelike van god ende
2764 mensce Cristo te ondersoekene – oft anderwerven die traechheit in don-
keren wedervallende toten selven beghinsele des gheloven ende ten ele-
menten des beghinsels der sermoene gods, maer dat si den conincliken
wech ane die rechter side houden ende an die luchter side overmids den
wapene der gherechticheit voortgaen, ende verwandelende naden aen-
2768 sichte des hemels hare aensichte, ende haren aenscouwere seggende: Wi
sijn altoos sober. Alse dat si moghen spreken waneer dat jacinctus be-
vanghen es metten <n>evele: En si niet ververret in ons, want wi en
hebben ons niet gheoordeelt te wetene onder u dan Jhesum Cristum
2772 ende dien ghecruust, ende als die clærheit op hem schijnt spreken mo-
ghen: Wijsheit spreken wi onder den volcomene. Ende hier bi sijn be-
died die hemelsche oefeninghe der godliker leerare ten hoghen.

DIE TWALEFTE AMATISTIS. Ametistis es purpurvaer, ghemenct met vio-
2776 lette verwe, ende uutstort sachtelike wat vlamme alse wit, purpurvare
ende wat vierich, maer schijnt ghelijc den roden wine. Die purperighe
chierheit bediet die abite des hemelschen rijcs, ende die rosen verwe
ende violetten die ootmoedighe scamelheit ende suverheit ende die
2780 dierbare doot der helighen, welker ghedachten altoos inden oversten

88rb

B 2746/7 cf. Mat. 13:43 2758/9 cf. Spreuk. 4:23 2760/1 cf. Sir. 3:22(21) 2761/2 Spreuk. 25:2 2764
cf. Hebr. 5:12 2766/7 2 Kor. 6:7 2768/9 2 Kor. 5:13 2770 2 Kor. 6:12 2770/2 cf. 1 Kor. 2:2
2773 1 Kor. 2:6

K 2770 *nevele*; cf. Gryson, 555, r. 322: *nubilo*

wort opghericht, ooc als si buten verworpen schinen, si altoos ghe-
denkende der godliker ghelofenissen: En ontsiet u niet, cleen cudde,
want het behaghet uwen vader u te ghevene dat rike. Die welke ooc die
2784 vlamme der minnen niet alleene tot hem selven ende tot haren mede-
lidenen uutghieten sal, maer ooc tot haren vervolgher vore hem inntent-
like gode te biddene; ende ooc inden kelc die si dan sullen drinken,
hem meer vervrouden, ende worden dronken inden wijn, dat des men-
2788 schen herte verblijft met stadigher aendachten, dat ons heere Jhesus
Cristus nu met sine jongheren inden rike sijns vader belooft heeft te
drinkene. | Ende ghi sult weten ende verstaen, al es dat sake dat dese
fundamente sonderlinge dogede der heligher stadt betekent ende elc
2792 volcomen es, nochtan so hevet die ewighe vader, die dat fundament
der fundament<e> es, met sinen helighen gheeste die ghenaden ghe-
deelt, ende gaven, als die apostel seit, den enen wijsheit den anderen
conste etc. Also eest ooc te nemene bi desen steenen. Want in jaspis es
2796 te verstane groenicheit des gheloven, inden saphire die hemelsche hoo-
cheit des hopen, in casedonio die vlamme der inwendigher minnen, in
smaragdo sterke belinghe des geloven inden lidene, in sardonix die
ootmoedicheit der helighen inden dogeden, in sardio dat waerdighe
2800 bloet der heiligen, in crisolido die gheestelike predekinghe metten
miraculen, in berillo volcomen werkinghe der predicaren, in crisopas-
so der heligher martelaren werc ende gelove, in jacinctio der leeraren
hemelsche opverhavisnisse in hogher verstandenissen ende door die
2804 siele ootmoedighe dalinghe ten menscheliken dinghe, in amatisto es
betekent die stedighe hemelsche memorie inden ghemoede der oot-
moedigher.

88va

ENDE DIER POORTEN SIJN XII ENDE BI ELKEN SONDERLINGHE SIJN XII 21:21
2808 MARGARITEN. Ende die XII poorten ende die XII margariten sijn bi el-
ken betekent. Alle die glorie des hoofs wort vertelt toten lichame.
Ende also als dat ghewarighe lichte verlichtet allen menschen, den he-
lighen hevet gegeven te sine dat licht der werelt, also als hi die enige
2812 margarite es daer die wise coopman alle sine have om vercoopt te co-
pene, also ghelijc ooc de sine inden schijn der perle.
ENDE DIE STRATE DER STAT ETC. Vanden selven metale so maect hi die

B 2782/3 Luc. 12:32 2786/7 cf. Ps. 103(104):15 2788/90 cf. Mat. 26:29 2794/5 1 Kor. 12:8 2810
Joh. 1:9 2811 cf. Mat. 5:14 cf. Mat. 13:46

K 2793 hs. *fundamentes*; cf. Gryson, 557, r. 361: *est fundamentum fundamentorum nubilo*

P 2799 Tussen *sardio* en *dat* is een *l* doorgestreep. 2801 Voor *crisopasso* zijn de griekse letters *xp* geëx-
pungeerd. 2804 *amatisto*: hs. *amastisto*; de eerste *s* is doorgestreep. 2810 Na *also als* is een woord
uitgewist.

- strate daer hi die stat te hant mede seghede verchiert sijn. | Want inder 88vb
 2816 heligher kerken so sijn grade ende ondersceide van levne der state der
 menschen, die elc inden sinen die eene meer dan die ander blicken van
 dier puerheit harer herten ende vanden glanstre haerer dogedeliker
 werken.
- 2820 ENDE IC EN SACH GHENEN TEMPEL ETC. Als of hi seide: Al eest dat ic die 21:22
 stat hebbe gheseghet ghetimmert van steene, ic en hebbe niet daer inne
 beteekent die ruste der heilighen te sine inden materiliken timmer, wel-
 ker god selve dat enich huus es ende licht ende ewighe ruste es.
- 2824 ENDE DIE STAT EN[DE] BEDARF NIET DER SONNEN ETC. Want die heli- 21:23
 ghe kerke en wort niet gheregiet vanden lichte ende vanden elemen-
 ten der werelt, maer van Cristo, der ewigher sonnen, wort si doorghel-
 leit door die duusternisse der werelt.
- 2828 WANT DIE CLAERHEIT GODS SALSE VERLICHTEN. Want dat licht sullen
 wi ghebruken in ons vaderlant, daer wi nu mede worden gheregiet
 gaende inden weghe; inden selven lichte so worden wi nu gheleert te
 kennen ondersceit tussen goet ende quaet, in welken wi dat salich ghe-
 2832 maect alleene sullen bekennen dat go<e>d es.
- ENDE DIE HEIDENE SULLEN WANDELEN ETC. Dat es dat dat selve lam 21:24
 dat nu den pelegrimaedzede es een wech, dan sal sijn den borgher dat
 leven.
- 2836 Dat sijn die gheestelike coninghen, die alle hare rijcheden der dogeden
 der heligher kerken met loven gheven.
- ENDE HAER POORTEN EN SULLEN NIET WERDEN GHESLOTEN. In welken 21:25
 te verstane es die volcomene sekerheit, want aldaer en wort te hant niet
- 2840 meer geseget: Waect ende bedet, op dat ghi niet en valt in | becorin- 89ra
 ghen, maer: Rust u ende besiet, want ic ben god.
- Want si van allen heidenen sullen werden vergadert. 21:26
- Dat te verstane es als die quade uuten middelt der goedre versceiden 21:27
- 2844 sijn, ende die helighe kerke dan alleen met Cristo sal regneren. In wel-

B 2840 Mat. 26:41 2841 Ps. 45(46):11 2845/7 1 Joh. 2:11

K 2832 goed; cf. Gryson, 561, r. 402: *quae bona sunt cernimus*

V 2815 cf. commentaar bij Apok. 21:18 2834 *pelegrimaedzede*: niet in MNW; cf. Gryson, 561, r. 404: *pe-
 regrinantibus* 2836 Nieuw commentaardeel bij Apok. 21:24: *Et reges terrae adferent gloriam suam et
 honorem in illam* ('en de koningen van de aarde brengen haar hun rijkdom') 2842 Nieuw commen-
 taardeel bij Apok. 21:26: *Et adferunt gloriam et honorem gentium in eam* ('en zij zullen daar de pracht
 en de schatten en de kostbaarheden van de volken brengen') 2843 Nieuw commentaardeel bij Apok.
 21:27: *Nec intrabit in ea aliquid coinquinatum* ('Niets onreins zal er binnenkomen')

P 2836 *gheestelike*: de tweede *e* superscript. 2838/40 De laatste regels van 88vb zijn aan de kant van de
 kneep moeilijk leesbaar.

- ker ooc nu gheen onreine noch loghenare sijn en mach; want die gone en mach niet sien dat licht der stat gods diese haet, want die duusternisse hebben verblint sijn oghe.
- 2848 ENDE HI TOONDE MI DIE VLOET ETC. Text. 22:1
 Dat hout des levens wort ghesien bider fonteinen. In welken men verstaen mach die glorie des helighen cruus in onsen heere Jhesu Cristo. 22:2
 Want onder den hemel gheen ander name den menschen es gegeven, in
 2852 welken wi behouden moghen bliven. Dat selve hout hebben Johannes in den guldene Jherusalem, ende Moises inden paradise bescreven te bloyene, ende die wise Salemon die seghet te siene dat hout des levens den gonen diet begripen. Dese vloet es ghefigureert bider Jordanen,
 2856 over welke Moises den volke die vermaninghe harer salicheit dede, ende Jhesus Sydracs sone dede in haer op dat lant der belovenissen.
 BRENGHENDE XII VRUCHTEN ETC. Inden XII maenden es betekent alle die tijt des levens, daer of ghescreven es: Dine jare en sullen niet ghebreken; ende teenre ander stede: Ende het sal sijn die maent uter maent, ende die saterdach uten saterdach. Door dat jeghenwoordighe aenscouwen des heeren es die ewighe ghesontheit ende die ewighe spise des levens.
- 2864 ENDE DIE BLADEREN DES HOUTS. Is dat sake | dat die vruchte des booms wort ghenomen die onverstervelike salicheyt, so es te verstane biden bladeren die ewighe sanc, dat te hant valt in die ghesontheit in salighen ghevalle den singhende; want daer es die ware ghenesinghe
 2868 der [der] luden ende die volle verlossinghe ende die ewighe salicheit.
 ENDE SI SULLEN SIEN SIJN AENSICHTE. Toten love des gheloven so wort 22:4
 ons ghehouden dat ghesichte gods, dat sinte Philips, apostel, verstaende te wesen was dat overste goet, ende sprac: Heere, toont ons den vader, ende ons ghenoeget.
 2872 ENDE SINEN NAME IN HAREN VOERHOEFDEN. Die beliiingen sijns helighen namen nu ghehouden onder den vianden, glorificeert dan die verwinre inder ernissen.
- 2876 ENDE DIE NACHT EN SAL NIET MEER SIJN. Dat es, die crancheit des lichaems en[de] sal daer niet behoeven der rusten des nachts noch der hitten des viers, waneer daer god sal sijn al in allen, die es dat warighe licht ende die ewighe ruste der helighen. Of men mach verstaen dat 22:5

B 2851/2 Hand. 4:12 2853/4 cf. Gen. 2:9 2854/5 cf. Spreuk. 3:18 2859 Ps. 101(102):28 2860/1 Jes. 66:23 2871/2 Joh. 14:8 2878 1 Kor. 15:28 2878/9 cf. Joh. 1:9

V 2848 Dit is een lemma waar de vertaler geen commentaar bij levert. 2849 Nieuw commentaardeel bij Apok. 22:2: *Et ex utraque parte fluminis lignum vitae* ('en omgeven door de rivier stond de levensboom')

P 2861/4 De laatste regels van 89ra zijn aan de kant van de kneep moeilijk leesbaar.

- 2880 daer niet en sal sijn die voorbodinghe der propheten noch die prede-
kinghe der eeuwen, die nu bedect sijn alse in eenre lanternen, want dan
alle belovenissen sullen bekent worden vervult inden aensichte gods.
ENDE DIE ENGHEL SEIDE MI. 22:6
- 2884 Ghi sult merken dat hier dicke sinte Jan prophete gheheten es vanden 22:9
enghel ende dit boec een prophetie, want het vele eendrachtichede
heeft metten propheten beide inden sinne ende woorde, als men vin-
den mach in Ysaïam ende Zakariam ende anders den propheten.
- 2888 ENDE TEEKENT NIET DIE WOORDE ETC. Nakende den toecomende oor- 22:10
deele, so behoort te wordene gheopenbaert die *godlike ghebode, or- 89va
deele ende beloffenisse, in welker volbringhenghe die sachtmoedighe
vercrighen hare lone, ende dat die onghehoorsamighe ingaen in die
2892 pine haerre verswimenisse.
In welken hi hier bewijst die verborghen oordeele gods, maer ghe- 22:11
rechte, in welken die quade menschen werden ghehenct voort te gane
in haerre pine, dat es te studerene toter overster scalcheit, op dat et
2896 gherechte oordeel tehant comen mach. Den welken es: Of maect den
boom goet ende sine vruchte goet, of maect die vruchte quaet.
IC BEN ALPHA ET O, DIE EERSTE ENDE DIE LESTE, DAT BEGHIN ENDE DAT 22:13
EYNDE. Dat es te segghene, in 'alpha' die godheit des woorts, in 'o' die
2900 aenghenomen mensceit, beghin ende sonder einde. Welker dicker hi
hier in roert dore die godheit ende mensceit eens Cristi, of dat alle die
drievuldicheit worden betekent te sine een nature ende onversceiden.
SALICH SIJN SI DIE HARE STOLEN DWAEN INDEN BLOEDE DES LAMS. Hi 22:14
2904 belooft een waerdich loon den blickenden stolen, dat es des onbevlc-
ten levens, also dat si sullen werden ghevoet van den aenghesichte des
heeren, die dat ewighe leven es. Want salich sijn die suvere van herten,
want si gode sullen *sien.
- 2908 ENDE DORE DIE POORTE SULLEN SI INGAEN INDER STAT. Die de ghebo-
de gods houden, seggende: Ic ben die dore, so wie door mi ingaet, die
sal behouden bliven, ende hi sal ingaen ende uitgaen ende sal weide
vinden. Dese weiden die hier belooft sijn, des hout des levens; maer so
2912 wie anders hem pijnt op te climmene, die es I dief ende mordenare.

B 2896/7 Mat. 12:33 2906/7 Mat. 5:8 2909/10 Joh. 10:9 2912 Joh. 10:1

K 2889 *godlike*: hs. *ghelike*, een verschrijving voor *godlike*; cf. Gryson, 569, r. 29: *divina praecepta* 2907
sien: hs. *sijn*; cf. Gryson, 571, r. 49: *videbunt*

V 2883 Dit is een lemma waar de vertaler geen commentaar bij levert. 2884 Nieuw commentaardeel bij
Apok. 22:9: *Conservus tuus sum et fratrum tuorum prophetarum* ('Ik ben slechts een dienstknecht zoals
u en uw broeders, de profeten') 2893 Nieuw commentaardeel bij Apok. 22:11: *Qui nocet noceat ad-
huc, et qui in sordibus est sordescat adhuc* ('Laat de zondaar nog meer zondigen en de onreine zich nog
meer verontreinigen') 2894 *ghehenct* (*gehengen*): 'gedoogt, staat toe'

- Van welken hier na volghet: DIE UUTHOUDENDE ES DIE VERGHEVEREN 22:15
 ETC. Want alle die verwoetheit der quadre becoert nu die kerke van
 buten, ende waneer die vader des ghesins | ende den heilighen met hem 89vb
 2916 ingaende sluut die dore, dan sullen si beghinnen van buten te stane
 ende cloppen ane die dore.
 IC BEN DIE WORTELE ENDE DAT GHESLACHTE DAVIDS. In welken hi 22:16
 2920 openbaert twierhande nature sijns persoons, dat hi selve es die make-
 re nader godheit, die gheworden es uten sade Davids naden vleesche.
 DIE SCINENDE METTEN STERREN. Die naden nachte sijnre passien le-
 vendich openbaerde dat licht sijnre opverstandnisse des levens in
 woorden ende in exemplen der werelt openbaerde.
 2924 DIE BRUDEGOM ENDE DIE BRUUT SEGGHENDE: COM. [ENDE SO WIET 22:17
 HOORT] Dat horet ende dat lichaem der heligher kerken die toetoes-
 ten alle die luden toten ghelove.
 ENDE SO WIET HOORT, DIE SEGGHE: COM. So wie dat inwendighe licht
 2928 des gheloven of der minnen in sijnre sielen verneemt, daer toe so roept
 hi die andere.
 ENDE SO WIE WILLE DIE ONTFANGHE DAT WATER DES LEVENS. In wel-
 ken te verstane es die vryheit des willen dat dat die gave gods es. Ende
 2932 so wie met sinen vrien wille hem tot god keert, die ontfaet dat water
 des levens te vergheefs, dat es dat god sine ghenade ghevet van purer
 ghenaden, niet om enighe voergaende werken.
 SO WIE TOEDOET TOT DESEN ETC. Dat hevet hi gheseghet door der val- 22:18
 2936 scer wille, niet door die ghone die simpelike dat si ghelove<n> seg-
 ghen, in welken die prophetie niet verstomt en wort. |

[28 DEN LOF VAN MARIA GHMAECT OP DRIE STAVEN]

[28]

- I Nu hoort na mi, ic wil beghinnen 90ra
 den lof der edelre coninghinne,
 Marien, onser soeter vrouwen,

B 2916/7 cf. Luc. 13:25 2920 Rom. 1:3

K 2925/6 *Ende – hoort*: foutieve toevoeging van de tekst van dit versdeel; het wordt pas in de volgende pa-
 ragraaf behandeld. 2936 *gheloven*; cf. Gryson, 575, r. 83: *quod sentiunt dicunt*

V 2937 *verstomt* (*verstompen*): ‘afgestompt’, volt. deelw. met elisie van de *p*; cf. Gryson, 575, r. 84: *mutila-
 ta* De tekst eindigt abrupt met het commentaar bij Apok. 22:18. Daarna volgde mogelijk nog com-
 mentaar bij 22:19-21. Op deze plaats is opnieuw een blad uit de codex verdwenen (cf. 193/4).

P [28, 30-32] Teksten geschreven door hand 3 (cursiva).

- 4 die ons mach helpen uut allen rouwe.
 Hier te voren waren gheseten
 in clergien hooch vermeten
 III meesters in wijsheden seere te voren.
- 8 Haer namen willic u laten horen.
 Dierste was, hooch clerc ende gherecht,
 van Colene broeder Aelbrecht;
 hi was der clergien bloeme.
- 12 Den andren, die ic hier na noeme,
 was meester Heinric Formator,
 die van wijsheden niet en was dor,
 ende was van Dornike der stat.
- 16 Den derden nomic u na dat,
 dat was Jacob van Merlant,
 I edel clerc ende wide becant.
 Dese III saten ende dochten
- 20 hoe si den lof van Marien mochten
 voort [te] brenghen na haer waerde.
 Broeder Aelbrecht, die wijs was van rade,
 die moeste Maria daer prisen voren,
- 24 ende sprac aldus, als ghi moghet horen.
 Die edel meester sonder ghenoot
 sprac: Marien doghet es also groot
 ende daer toe haer edelheit,
- 28 datmen wel in scrifturen seit:
 al waren alle die bloeme tonghen
 die uter eerden ye ghespronghen,
 ende lovere ende gras ende alle cruut
- 32 ende alle boemen die worpen uut
 blader, bloysel ende vrucht,
 ende <al dat> rijpheit ontfaet vander lucht,
 ende elc haer dat aenden mensche wast
- 36 ende aen beesten, des sijt vast,
 die hebben gheweest oft wesen sullen
 oft nu ter tijt die werelt vervullen,
 ende daer toe alle die sterren scone
- 40 die god settede anden hoghen trone;
 ende elc van dese voerscreve saken

K 21 infinitief is *voort brenghen* 34 *al dat*: toegevoegd op grond van handschrift-Van Hulthem (hierna *H*)

V 10 *Aelbrecht*: Albertus Magnus (ca. 1200-1280) 13 *Heinric Formator*: Hendrik van Gent († 1293). Hendrik de Scheppere, naar het beroep van zijn vader – kleermaker – ook Formator genoemd.

sonderlinghe met tonghe spraken,
 ende elc tonghe waer also wijs
 44 als enich meester es te Parijs,
 ja, tusschen hier ende der Dunouwen,
 so ne mochten si onser liever vrouwen
 niet vol dancken no vol loven,
 48 haer ghenaden en gaen altoos boven. |
 Nu spreken wi vriendelike ter eeren
 Ave Maria, der moeder ons heeren.

9orb

Nu hoort hier die waerheide,
 52 wat meester Heynric Formator seide.
 Hi sprac aldus, die wise man:
 Ic prise Maria alsic best can,
 want si es eene reine suver joghet
 56 ende so overgroot inder doghet,
 dat al dat water vander zee
 ende van rivieren, dats noch mee,
 elc dropel een tonghe ware,
 60 ende alle dat sant, verstant dit clare,
 dat alle die werelt hevet in,
 ware ghetelt meer no min,
 ende daer toe, dats te wonderen mee,
 64 [ende] al die haghel ende al die snee
 die vielen vander werelt beghinne
 ende sal doen, alsoe ict kinne,
 tote god die werelt doemen zel,
 68 ende elc van desen hadde gheval
 dat elc met eenre tonghe sprake
 ende wel voersien ware van sulker zake
 ende also wijs ende also besceiden hier
 72 als enich meester es in Monpelgier
 ofte Parijs, in die soete stede,
 sone souden si alle met hare wijshede
 Maria niet connen vol loven,
 76 haer ghenade en gaen altoos boven.
 Nu wille wi alle spreken hier na
 haer teeren Ave Maria.

Nu hoort wat Jacob van Merlant sprac,
 80 een hooch clerc sonder lac,

die in Dietsche brachte die scrifture,
 dat hem boven mate wert te sure,
 daer hi ons aen dede grote vrame.
 84 Hi seide dat Marien lichame
 in ootmoeden was al so groot
 eer si op eerdrike leet die doot,
 ende daer toe in dogeden so clare,
 88 dat onghereet te vertellene ware
 den propheten ende den astronomiene,
 die nochtan weten van gods ghesciene.
 Ja, sprac hi, verstaet mi mee,
 92 dat alle die vissche vander zee
 elc met eenre tonghe conde spreken,
 ende alle die worme die doorbreken
 die eerde mids der naturen cracht |
 96 ende daer in leven dach ende nacht, 90va
 ende daer toe ooc alle die beesten
 diemen hier vint ende in foreesten,
 ende al dat coren ende al dat saet
 100 dat wast of ie wies, dat verstaet,
 ende noch wassen sal hier nare,
 ende elc besonder een tonghe ware,
 ende alle die voghelen, verstaet dit mede,
 104 ende al haer vedren, hoort die waerhede,
 waren versceeden in also vele sticken
 als men met redenen conde ghemicken,
 ende datse god daer toe hadde vercoren
 108 datsi spraken, alsic seide te voren,
 ende daer toe mede, wilt mi versinnen,
 alle sancten ende sanctinnen,
 enghele, apostolen ende confessoren,
 112 ende alle die onder gode behoren,
 martelaren ende magheden pure,
 ende al dat ie moeder wert te sure
 ende noch hier na worden sal,
 116 ende elc woort datmen daer binnen spreken sal,
 ende elc een tonghe waer, wilt dit versinnen,
 ende uwe twee tonghen ooc daer binnen,
 die van wijsheden spreken connen,
 120 ende hem god dies wilde gheonnen,
 dat elc tonghe also wijs ware

V 83 *vrame*: 'nut, voordeel' (zelfde betekenis als *vrome*) 106 *ghemicken*: 'te weten komen'

als alle die werelt openbare,
 sone mochten si in goeden trouwen
 124 den lof van onser liever vrouwen
 niet vol eeren, vol dancken, vol loven,
 haer ghenade en gaen altoos boven.
 Want si begorde die triniteit,
 128 dat alder werelt was onghereit.
 Nu laet ons hare spreken na,
 haer te loven Ave Maria.

Als dese twee meesters dit hebben gehoort,
 132 hebben si Jacobe gheandwoort
 ende spraken aldus: Meester Jacob,
 die meesterie gheven wi u op,
 want ghi hebt den lof van Marien
 136 boven ons ghesproken, dies wi lien,
 ende nu begheren wi voort aen u,
 dat ghi ons eenen staf wilt gheven nu
 in onse hant van Marien doghet
 140 ghemaect, daer wi bi werden verhoghet
 ende daer wi op, als ons sal lusten,
 bi nachte ende bi daghe op rusten
 ende ooc leven sonder sorghen |
 144 vandes avonds tote morghen.
 Wi willen haer teere spreken voren
 Ave Maria, der maghet vercoren.

90vb

Doen sprac Jacob van Merlant:
 148 Edel meesters ende wide becant,
 uwen groten ootmoet wildi hier toghen
 ende wilt mi boven u verhoghen.
 Dies ic seker niet en ben weert,
 152 mer na dat ghi van mi begheert
 eenen staf vander doghet Marien,
 so wil icker harer teeren maken drie.
 Den iersten willic aldus beghinnen
 156 op dedelheit der coninghinnen,
 der moeder gods, der maghet scone.
 Van xii coninghen die droeghen crone,
 die dedelste ende die faelianste,

V 127 *begorde* (*begorden*): 'droeg, was zwanger van' 159 *faelianste* (*valiant*): 'edelste'

160 die ie waren, ende die soffisanste,
 hier af es die vrouwe gheboren.
 Vander rosen sonder doren
 es si comen van haers kints ghichte.
 164 Si es een spiegel boven allen lichte,
 blickende boven die planeten,
 daer grote meesters ende propheten
 vele af scriven ende doen ghewach,
 168 ende segghen wel dat niement en mach
 Marien edelheit vol prisén.
 Op desen staf, in edelre wísen
 so rust die helighe triniteit
 172 als men inder scrifturen seit,
 ende daer op moeti rusten mede
 ende wi met u, in dien gods vrede.
 Sone dorre wi ontsien en gheenen morghen
 176 mar altoos leven sonder sorghen.
 Dies onne ons die maghet vrie,
 nu spreet haer teeren een Ave Marie.

Den andren staf willic haer teeren
 180 bi harer suverheit ordineren
 ende bi haer goedertierenheit mede.
 Maria was so vol suverheden,
 dat si nye te gheenre stonde
 184 en dede noch pensede enighe sonde.
 So goedertieren was si daer toe,
 datse noyt mensce spade no vroe
 en sach begripen in toornen moede.
 188 So goedertieren was die vrouwe goede,
 so dat hier omme dat hemelsche lam
 in haer ruste ende menscheit nam, |
 ende altemale die hemelsche scare,
 192 die ruste talre tijt op hare.
 Haer suverheit en canic niet volprisen,
 want si mi so hoghe dinct risen,
 datse god neven hem ghelijct.
 196 Op desen staf, also het blijct,
 so rust die sone ende die vader
 ende die helighe gheest te gader,
 alle drie in eenen persone.

91ra

200 Op desen staf die ic u tone,
 so moet di rusten sonder sorghen
 vandes avonds tote morghen.
 Ende alle daghe ende alle tijt
 204 moettire mede sijn bevrijt.
 Dies onne ons Jhesus, die melde,
 ende brenghe ons in siere ghewelde
 ende al onse vrienden mede hier na.
 208 Nu spreke wi Ave Maria.

Den derden staf willic beghinnen
 in deere der waerder coninghinnen,
 der moeder gods vanden trone.
 212 Biden derden stave, alsic u tone,
 betekent haer ootmoedicheit,
 die Lucifere was onghereit
 ende altemale sine ghesellen,
 216 die met hem vielen inder hellen
 ende inder eerden ende inder lucht,
 die den mensche doen menighe vrucht;
 die hemele en mochtse niet ghedraghen,
 220 die hovarde, als wi ghewaghen.
 Al draechtse die werelt te hare onneere
 des si, duchtic, gheplaecht wort seere,
 dies en hadde Maria gheenen noot,
 224 want si was in ootmoeden so groot,
 dat god ane haer senden dede
 bi rade der drievoldichede
 sine minne ende sijn saluut
 228 ende wilde breken den hemelschen tribuut,
 die onse ouders ontgouden zware,
 namelike om die minne van hare.
 Want haer grote volmaecthede
 232 gods verbolghentheit soeten dede,
 die hi op ons droech lude ende stille
 om Adaems ende ver Yeven wille,
 dat alle die werelt niet betren en mochte
 236 sonder dese maghet soete ende sochte,
 daer hi an marcte so vele ponturen
 ende al contrarie der naturen,
 dats edelheit, reinicheit ende ootmoet, |

V 218 *doen ... vrucht*: 'angst aanjagen' 237 *ponturen (poenture)*: 'deugden'

- 240 die si van smetten wel hilt behoet. 91rb
 Daer om wildem god ons heere
 gheeselen laten ende tormenten seere
 ende met sinen bloede die ghevane
 244 lossen, so dat haer god sende ane
 Gabriele, sinen enghel goet,
 die voer haer knielde opten voet
 ende sprac ootmoedelike daer na:
 248 God gruetu, helighe Maria.
 god wille van di sijn gheboren
 om te quitene die sijn verloren.
 Die helighe gheest es metti.
 252 Doen sprac aldus die maghet vri:
 Ic en hebbe gheenen man ghemint,
 hoe mochtic dan ghedraghen kint?
 Doen sprac dinghel: Vercoerne maghet,
 256 nu sijt blide ende onversaghet,
 bloeme ende spiegel boven alle wiven,
 gods moeder ende maghet suldi bliven
 ondancs Lucifers ende sijnre partien.
 260 Doen andwoorde die maghet vrie,
 also ons die scrifture leeren:
 Siet hier die dierne gods ons heeren;
 na dinen woorde mi ghescien.
 264 Den helighen gheest ontfinc si mettien,
 die met ghenoechten ruste in hare.
 Op desen staf mach elc sondare
 wel rusten als hijs hevet ghere,
 268 want si *en begheeftē* nemermeere.
 Te onsen dienste blivet si ghereet
 als wi haer claghen onse leet.
 Si bidt voor ons onsen heere.
 272 Lieve [ghi] meesters, ic bidde u seere,
 dat ghi dese drie stave wilt ontfaen
 ende so diepe in u herte laten gaen,
 dat ghire op al sonder zorghe
 276 vandes avonds tote morghen
 rusten *moghet ende wi met u.

K 268 hs. *ne verheft haer*; emendatie op grond van *H* 277 *moghet*: hs. *moghen*

P 240 *wel hilt behoet*: verbeterd uit *welt behoet*: de *t* van *welt* is veranderd in een *h* waarna *ilt* er in kleine letters is tussen gekrabbeld.

Amen. Spreken wi alle nu
eene pater noster ende een Ave Marie,
280 dat god ons allen ghebenedie. Amen.

[29 RIJMSPREUK]

[29]

1 Sinder dat Judas verriet den meester sijn,
soe en dede noeyt verrader goeden fijn. |

[30 ARMOEDEDIALOOG 'MEESTER ECKHART']

[30]

1 Meester Eggaert vraechde eenen mensce wes hem meest ghebrake. 91va
Doen andwoorde hem die mensche: Mi ghebreect armoede.
Doen vraechde hi hem weder: Wat es dat armoede dattu ghebreect?
4 Doen sprac die mensce: Mi ghebreken III armoeden. Dierste es dat ic
mijns selfs eighens wille niet also arm en ben alse die ghene die en ghe-
nen wille en hebben.
8 Doen sprac meester Eggart: Dat es een hoghe armoede. Segt wat es
dander die di ghebreect?
Dander es, dat ik niet arm en ben mijns mede willen. Wat hebbic te
doene wat god wille? Dat god wille werken alle sine werken sonder
minen wille? Wat heeft god te doene met minen mede wille? Daer
12 omme woudic mijns mede wille arm sijn.
Doen sprac meester Eggaert: Dats die meeste armoede dat ic ye ghe-
hoorde. Segt, wat es dat derde dattu ghebreect?
Dat derde es, dat ic niet en hebbe also gheleeft dat alle mine sinne van
16 buten ende alle mine crachte van binnen niet also vervult en[de] sijn
met gode, dat si nemmeer ontfaen en moghen. Daer omme en bennic
niet arm der ledigher stadt; daer om ghebreect mi armoede.
Doen sprac meester Eggaert: Dat es dat meeste armoede dat ic oyt
20 hoorde. Du heves gheseit wie dat een volcomen arm mensche sal sijn.
Hi sal dese III armoeden hebben over hem.

V [29] 1 *Sinder*: 'sedert de tijd' 2 *dede ... goeden fijn*: 'stierf ... een goede dood'; cf. MNW *fijn*, o.a. *salighen fijn doen*

P [29] Spreuk geschreven door hand 7 (cursiva).

[31 GEBED VAN SINT ANDREAS]

[31]

1 **Doen die helighe apostel sinte Andries hinc dwaers anden cruce,
ontdaen met sinen armen ende met sinen voeten, doen sprac hi dit
ghebet, als ons sinte Augustinus scrijft.**

4 O soete minnentlike, mijn uutvercoren alder liefste heere Jhesu Cris-
te, hore mi. Ic bidde u, laet mi niet levende vanden cruce, want het es
nu tijt dat ghyt bevelet der eerden te verteren minen lichame. Want ic
8 hebbe nu so langhe ghedraghen ende so langhen tijt ghewaket ende be-
waert, want ghyt mi bevolen hadt, dat ict alle tijt oefene soude ende ar-
beiden. Hier omme mijn alre liefste heere, waert u wille, so woudic
gaerne ghevrijt sijn van deser ghehoorsamheit ende berooft van desen
12 swaren rocke des swaren lichams. O soete heere Jhesu, | ic ghedencke
nu wel, hoe zwaer dat die lichame te draghen es, hoe cranc ende hoe
teeder dat hi te voeden es, ende hoe wreet dat hi mijnre sielen es. O du
minnentlike heere Jhesu, du weets wel hoe dicke ende hoe menich
werven mi mijn lichame ghetoghen heeft van aenscouwinghe dijnre
16 clauerheit ende luterheit. Alle tijt pijndic hem mi te weckene waneer ic
ghenuechlic lach ende sliep in soete ruste dier ewicheit. Dicke hevet mi
mijn lichame bedroevet ende verdriet ghedaen. Want ic dan, o alder
20 goedertierenste vader, langhe tijt ghevochten hebbe jeghen minen li-
chame, die alle tijt jeghen mi gheweest heeft, ende ic dine werken alle
tijt volbracht hebbe na mijnre armer macht, so en bevelic mi minen li-
chame niet langher te bewaren. Maer alse icken afgheleit hebbe, so be-
velic te bewaren eenen andren dan mi. Ende ghehenghet mi niet lan-
24 gher metter vereninghe mijns lichames, maer ghevet der eerden te
bewaren toter tijt toe dat hi loon ontfanghen sal na sijnre verdiensten.
Noch biddic u, lieve heere, en bevelet niemant te bewaren dan der eer-
den, op dat ic niet meer en derf waken noch sorghen voor minen li-
28 chame. Aldus mach ic sonder hinder ende verdriet met rechter vriheit
varen op die fonteyne des levens der ewicheit, na welker fonteynen mi
alle tijt ghedorst hevet. Maer leider te langhe heeft mi dat lichaem daer
af ghetoghen ende ghehindert dat icker niet af ghedroncken en hebbe.
32 Nu blivet hier neder sorghe ende anxt ende arbeit, pine ende verdriet.
Bi u en willic niet langher sijn. Hier es, mijn alre liefste heere ende mijn
behouder, die wille dijn. Amen.

91vb

P [31] 5/6 Opschrift beslaat de eerste vier regels en is qua schrift en kleur inkt niet te onderscheiden van de tekst van het gebed.

[32 INHOUDSAANDUIDING]

[32]

- I Bescouwens des levens volct hier na, ghescreven in fra<n>sine, ende die questie van eenen goede simpele mensche. |

/f. 92, ingevoegd blad,/

/92r/ /twee naast elkaar geplakte tekeningen: links sint Stefanus, rechts sint Blasius/

/tekening links, opschrift:/

Sanctus Stephanus

/tekst onder tekening:/

- I Ic, besondeghe creature,
om dat ic soe onlange dure,
heb ic ghedacht te deser ure
4 an uwen troest, sente Steven pure.
Eer dat mi die doot rure,
so helpt mi te worden u ghebure,
want ghi saecht inden hemel claer
8 onsen heren god al openbaer.

[J1]

/tekening rechts, opschrift:/

Sanctus Blasius

/tekst onder tekening:/

- I Blasius, der armer stone,
Cristum, den gods zone,

[J2]

- V [32] 1/2 Deze aankondiging heeft betrekking op de teksten die beginnen op f. 93r (tekst 34) en in kolom 104ra (tekst 35). I *fransine*: cf. *francijn*, Frans perkament
/92r/ /tekst J2/ 'Blasius, steun van de armen, voordat de aardse verleiding je verliet, net voor je doodstrijd, mocht je aanschouwen in zijn woning, Christus, de Godszoon, op zijn zeer verheven troon; kom mij te hulp, edele heer, opdat de duivel mij niet verleide.' I *stone*: 'steun'; niet in MNW, verwant met *stonen*: 'steunen, stutten'

- P [32] Aankondiging met rode inkt in een forse textualis door hand 7.

- recht voer uwen agone,
 4 inden alder hoechsten trone,
 eer u liet die erdsce hone,
 consti scouwen in sine wone,
 comt mi te hulpen, here scone,
 8 dat mi die viant niet en hone.

/92v/ */twee naast elkaar geplakte tekeningen: links Maria (verdwenen), rechts Martha/*

/verdwenen tekening links, opschrift:/

Dbescouwende leven

/tekst onder verdwenen tekening:/

- 1 O Maria Magdalene, [K1]
 om uwe bernende minne reene
 in gode die u heeft te leene,
 4 behoet ons vanden helschen weene
 ende hout mijn herte in vreden
 nu ende in allen steden.
 Amen.

/tekening rechts, opschrift:/

Dwerkende leven

/tekst onder tekening:/

- 1 Sancta Martha, gods vriendinne, [K2]
 ghi dienet Jhesum met allen sinnen
 ende waert hem te dienste vroeg ende spade.
 4 So bidt Jhesum dat hi mi berade

V 3 *agone*: 'doodsstrijd, doodsangst' 5 *hone*: 'hoon'; hier in de uitdrukking *die erdsce hone*: 'het aardse bedrog; de bedrieglijke, ellendige aarde' 8 *hone (honen)*: 'bedriegt, verleidt'

P /92v/ */tekst K2/ 1 vriendinne*: de *e* is onzichtbaar doordat er een strip in de kneep overheen is geplakt. 3 *waert*: hs. *w't*: bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal is het onzeker of de afkorting als *wert* of *waert* moet worden opgelost.

Ic besonteghe creature
 Om dat ic soe onlange duer
 heb ic ghedacht te deser vte
 In inwen tweest s' steue pure
 eer dat mi die doot ruse
 so helpe mi te wordē v ghedure
 want ghi laecht in d' hemel daer
 Onse here god al openbaer

Blasius der armer stone
 xpm den gods zone
 sedt voer uwen agone
 In den alder hoedsten trone
 eer v liet die eydler hōne
 Const scouwē in sine wone
 Comt mi te hulpe he stone
 Dat in die plant niet en hōne

ende bescerme vor allen onvrede
 hier ende in elker stede.
 Amen. |

[33 BERIJMDE DIALOOG OVER HET SCHOUWENDE LEVEN]

[33]

- I Jhesus, der soeter zielen leven, [HERE] 93ra
 die moet u, jonfrouwe, gheven
 u herte, u cracht, ende al u zinne
 4 so keren an sine minne,
 dat ghi van der ere doghet
 vorwaert in dander wandelen moghet,
 tot dat ghi in enen soete smaken
 8 van sijne godheit moet geraken.
 Om dat ic dit sonderlinghe
 van u beghere boven alle dinghe,
 so hebbic desen brief, joncfrouwe,
 12 u ghesent op gerechter trouwe,
 daer een deel in gescreven staet
 hoe men in dogeden vorwaert gaet.
 Die mensche daer die doghet is inne,
 16 si maken so blide alle die zinne,
 allene al soude hier anders niet an winnen,
 nochtan moste hi die doghet minnen.
 Daer om willic desen brief beghinnen,
 20 hoe men die doghet best can bekinnen.
 Alre doghet i goet beghin,

K [33] Op vele plaatsen geeft de kopiist blijk van geringe of ontbrekende kennis van het Latijn. De lezingen met fouten zijn in de tekst gehandhaafd (bijv. r. 85/6). De correcte lezing wordt steeds in de verklarende voetnoot gegeven. De lombarden dragen in deze tekst bijna steeds bij aan een zinvolle structurering van de tekst. Er is daarom voor gekozen om de plaatsen waar ze voorkomen te markeren door het gebruik van een grotere interlinie.

V [33] Het begin van de spreekbeurten van de twee belangrijkste deelnemers aan de dialoog is in de marge van de tekst aangegeven. Hoewel absolute zekerheid over de onderscheiding van deze spreekbeurten niet mogelijk is, menen we dat de inzichtelijkheid van de tekst met deze aantekeningen is gediend. 1/4 De kern van de zin is deze: 'Jezus moge u geven dat u uw hart, uw vermogens, uw zinnen zozeer wendt tot de minne, dat...' 2 *jonfrouwe*: vermoedelijk is bedoeld een jonge, ongetrouwde vrouw van fatsoenlijke levenswandel (in dit geval met een religieus getinte levensinstelling). 5 *ere*: samentrekking van *een-re* 17 *hier*: samentrekking van *hi daer*

P [33] Tekst geschreven door hand 4. De Latijnse citaten zijn in rode inkt, waarna de Middelnederlandse tekst met een rood paragraafteken links van de eerste regel aanvangt.

dat dinket mi in minen sin,
 also als ons die heilige leren,
 24 dat is die knechtelike vrese ons heren:
 alse die mensche laet quaet te sine
 allene om die helsche pine
 ende anders niet die sonden en vliet,
 28 maer dat hi die wrake allene ontsiet.
 Dese vrese verdrivet volmaecte minne
 uter herten daer si comet inne.
 Dese vrese en is niet in die zinne
 32 daer rechte minne wonet inne.
 Dat seghet ons diet wale wiste,
 sinte Jan ewangeliste:
Timor est in caritate, sed perfecta
 36 *caritas foras mittit timorem.*
 Nochtan is hi als 1 dore
 die gaet dat goede vore:
Metus iudicii est ianua conversionis.
 40 Want si es dalre eerste graet
 daer men mede uten sonden gaet.

Ute desen grade dinket mie,
 dat noch spruten graden drie,
 44 daer die mensche opclimmen moet,
 sal hi emmer worden goet.
 Deerste is rouwe vanden sonden,
 daer die mensche mede is gebonden.
 48 Maer sal die rouwe sijn gewaer,
 drie punten moeten wesen daer,
 die den rouwe in allen saken |
 voer onsen here volcomen maken.
 52 Dat eerste dat is bitterheit,
 daer die prophete aldus of seit:
 Dijn rouwe, seget hi, ende dijn we
 sal wesen groot alse die bitter zee,
 56 die so bitter is ende so sout,
 al lopen die vloede menichfout
 in hare, sine connen niet
 hare bitterheit versoeten yet.

93rb

B 29/30, 35/6 1 Joh. 4:18 54/5 cf. Klaagl. 2:13

V 35 *Timor non est in caritate etc.*: de regel in de tekst zegt dus het tegenovergestelde van het bijbelvers.
 39 Brontekst niet geïdentificeerd.

- 60 In deser wijs, wat dat men vint
vrouden, dat en sal niet en twint
den mensche benemen sine sericheit;
sine sellen hem wesen emmer gereit.
- 64 Si sal hem altoos zijn voer oghen,
nochtan sal hise mit vrouden doghen.
Ic wane der vrouden niet en gebrac
Ezechias die wilen sprac:
- 68 *Recogitabo tibi omnes annos
meos in amaritudine anime mee.*
Ic sal mit bitterhede mijns herten
ofte oec in mire zielen smerten
- 72 al om peinsen al mine jare
ende makense voer dijn oghen bare.
Dat eerste dat is bitterheit,
dat uten waerigen rouwe gheit.
- 76 Dat ander volghet hier na,
als ic mi best hier an versta,
dat is dat men die sonden al
versmaden ende onweert hebben sal.
- 80 Want si den mensche openbare
maket voer onsen here onmare.
Dat seghet ons die prophete wale:
Mensche, besie inden dale
- 84 dine weghe die du heves ghegaen.
*Vide vias tuas in convollo;
sito quod feceris.*
Du heves ghegaen in dinen weggen
- 88 als die in sonden heves gelegen.
Daer hevestu di in verteert;
daer bistu worden al tonweert.
So du dine weghe meer heves getorden,
- 92 so du onwaerder bist gheworden;
wil dan die mensche zijn weghe laten,
so moet hi die sonden haten.
David spreek tot onsen here:
- 96 Here, du heves gehatet sere
alle die naden sonden werven;
den loghenaer saltu verderven.

B 68/9, 70/1 Jes. 38:15 83/4, 85/6 Jer. 2:23 96/8, 99/101 Ps. 5:7

V 85/6 *vide vias tuas in convalle, scito quid feceris* 89 *verteert* (*verteren*): 'in het verderf gestort'

- 100 *Odisti omnes qui operantur iniquitatem, perdes omnes qui loquuntur mendacium.* 93va
 Salomon seit: God is onmare altoes mitten loghenare.
- 104 *Abhominabilis est deo impius et impietas eius.*
 Wie dan in bitteren rouwe levet ende die sonden onwaert hevet,
 108 dat derde punt volghet hier bi, dat hi in goeden wille si jeghen gode te maken soene ende om sine misdaet genoeg te doene.
- 112 Dat soude den mensche sere dwinghen ende ter willigher zone bringhen, dat god altoos is ghereet.
 Sijn di dijn zonden leet
 116 ende wiltu volghen sinen rade ende betren na dinen stade, hi ontfact di in ghenaden ende vergheefti dine misdaden.
- 120 Dat dit waer is, dat vinden wi in Davids boec, dat dinket mi: *Dixi: Confitebor adversum me in iusticiam meam, domine, et tu remisisti in pietatem peccati mei.*
 124 Ic sprac, seit hi, ic soude lien, in biechten mijnre sonden vertien, ende du vergaves mi altemale
 128 mine sonden sonder wedertale. Ja, biechte ic alse ic hadde gedacht Ende beterdict na mine macht.
- Bitterheit ende dan sonden versmaden
 132 ende wille te betren mit staden,

B 102/3, 104/5 cf. Wijsh. 14:9 122/4, 125/8 Ps. 31(32):5

V 99/101 *odisti omnes qui operantur iniquitatem; perdes omnes qui loquuntur mendacium* 102 onmare: 'niet geacht, veracht' 102/3 onjuiste vertaling van 104: 'God is voor de zondaar', terwijl in het Latijn staat 'de zondaar is voor God' 107 die ... *hevet*: 'wie niet op zijn zonden let'; cf. *onwaert*, i.h.b. de uitdrukking: *iet onwaert hebben*: 'iets minachten, niet op iets letten' 113 zone: spellingvariant van *soene*: 'zoen, verzoening'; cf. 110. Deze variant komt in het MNW niet voor. 122/4 *Dixi: Confitebor adversum me iniustitiam meam domino, et tu remisisti impietatem peccati mei* 125 lien (*liën*): 'belijden'

- mi dinct, als ic best can geraken,
 dat dese drie den rouwe vol maken.
 Rouwe is dan dalre eerste graet,
 136 die uter eerster vresen gaet.
 Als dese rouwe int herte is comen,
 so is die knechtelike vrese benomen.
 Want als dan die mensche siet
 140 dat hem so vele goets gesciet
 om enen gansen rouwe allene,
 datten god maket ghemene
 met algader sine vrienden
 144 die hem ye mit trouwen dienden,
 so wort hi willich sonder dwinghen
 ende wil den wille te werke bringhen.
 Dan coemt hi op den andren graet
 148 die na desen grade staet.
 Dat is dat <hi> alle sijn gebreke
 mit ere gherechter biechte spreke. |
 Maer sal die biechte gewarich wesen,
 152 drie punten moet men daer oec lesen,
 sonder die so nes niet geraket
 ne ghene biechte noch volmaket.
 Die herte wart oec ende die werken
 156 sal men in rechter biechten merken.
 Bin ic droeve altoos int herte
 ende heb ic daer om smerte
 dat ic gode hebbe verwracht,
 160 e<nde> clage ic dat dach ende nach
 ende spreke in des propheten wise:
 Mine tranen dat is mine spise.
Fuerunt in lacrimae me
 164 *penes die ac nocte.*
 Ic sal om mine sonden dinken,
 mit wenen menghen mijn drinken.

93vb

B 162, 163/4 Ps. 41(42):4 165, 167 Ps. 36(37):19 166, 168 Ps. 101(102):10

K 149 *hi*: een onderwerp ontbreekt in deze zin. 160 *ende*: hs. heeft alleen *E*.

V 155 *Die herte wart*: betekenis onduidelijk, regel mogelijk corrupt. 159 *gode ... verwracht*: 'voor god heb verborgen'; cf. MNW *verwrachten* 163/4 *Fuerunt mihi lacrimae meae panes die ac nocte*

P 155 *ende*: afkorting *en* met bovengeplaatst horizontaal streepje gecorrigeerd uit *in*.

- Cogitabo pro peccato meo.*
 168 *Poculum cum flectu misceban.*
 Ic sal mi sonder waen
 alle nacht mit tranen dwaen.
Lavabo per singulas noctes lectum
 172 *meum; lacrimis meis stratum*
meum rigabo.
 Ic sal mijn bedde bedouwen
 mit wenen ende mit waren rouwen.
 176 Ic sal houden 1 ghedinghe
 mit elker sonde sonderlinghe,
 god here, doer dijn ontfermicheit,
 want mine sonden sijn mi leit.
 180 Verghef mi dat ic hebbe misdaen;
 ic wils gherne in boeten staen.
 Dus biecht ic gode in deser wijs
 mit herten, dit is dierste rijs.

 184 Dander is dat men elken sonde
 den priester biechte mitten monde,
 sal <men> daer of genade ontfaen.
 Die biechte moet sijn dus gedaen:
 188 eenvoudich, odmoedich ende waer,
 haestich, besceiden ende openbaer.
 Eenvoudich, dats dine meninge al
 om die te betren wesen sal.
 192 Dune salte niet biechten om enigen roemen
 of oec om der liede doemen,
 maer allene om ghenoech te doene
 ende jeghen gode te maken soene.
 196 Oetmoedich saltu di oec gheven
 daer du spreken salte dijn leven.
 Saltu ontfaen der sonden boete,
 so val voer des priesters voete,
 200 want du salte voer waer wel weten |
 dat hi in gods stat is geseten.
 Oedmoedich was die publicaen,

94ra

B 169/70, 171/3 Ps. 6:7

K 186 *men*: noodzakelijke toevoeging, want een onderwerp ontbreekt in deze zin.

V 168 ...*et potum meum cum fletu miscebam*

- 204 die doghen niet en dorste op slaen
 maer ghinc staen achter waert
 als i man die was vervaert,
 ende sprac: Ontferme mijns, god here,
 want ic bin i groot sondere.
 208 Sijn hande sloech hi voer zijn herte
 ende wijsde dat hi hadde smerte
 ende rouwe om sijn boze leven;
 daer om wart hem al vergheven.

 212 Dine biechte sal oec wesen waer,
 dattu niet en sprekes daer,
 daer du weets sonder waen,
 dattu selve heves misdaen.
 216 Dijn selves misdaet saltu claghen;
 niement en saltu bedraghen.
 Dune salte di niet onsculdich maken
 van enigherande saken
 220 daer du sculdich ane bist;
 daer toe en soeket ghenen list.
 Die waerheit saltu spreken bloet,
 eset cleyne oft iset groot.
 224 Die sonden, hoe si is ghesciet,
 diene saltu verdecken niet.
 Mensche, oec sal[te] die biechte dijn
 niet traghe maer haestich [in] sijn,
 228 want dune weets hoe langhe du leves
 of wanneer du dinen gheest op geves.
 In welken du dan warts vonden,
 ist in dogheden, ist in sonden,
 232 in dien ordelt di onse here,
 daer en doet gheen wederkere.
 Wi hebben van Salomoene
 dat hi sprac tot sinen soene:
 236 *Fili ne tardas converti ad dominum*
et ne disceris de diem in diem.
 Sone, dune salte niet vertragen

B 236/7, 238/41 Sir. 5:8(7)

K 226/7 *sal ... die biechte ... sijn*. Onzekere emendatie. De zin is met *salte* en *in* echter onbegrijpelijk.

V 217 *bedraghen*: 'beschuldigen' 236/7 *Non tardes converti ad Dominum, et ne differas de die in diem*

- 240 noch dune salte niet verdagen
 van dage te dage, dune salte di keren
 haestelike ten dienst ons heren.
 Daer om is die haest goet
 die men totter biechten doet.
 244 Noch so moet hire wesen bi,
 dats dat hi in biechte besceiden si
 hoe vele, hoe dicke, in welken steden,
 mit wien of waer wise misdeden.
 248 Dit moeten wi sonderlinge al seggen,
 sellen wi die sonden nederleggen.
 Mit wien die misdaet is gesciet, |
 des en moetstu wroegen niet,
 252 noch spreken mit gelike so bi
 dat men moghe weten wie hi si;
 en si dijn vader of dijn moeder,
 dijn kint of suster of broeder,
 256 om dat die sonde groter ware,
 so moetstuse nomen openbare.
 Anders en saltu niement nomen
 noch in dijnre biechten domen.
 260 Oec sal dine biechte sijn geheel.
 Dune selte niet spreken nu 1 deel
 ende 1 deel ter ander tijt.
 Maer keer algader dinen vlijt,
 264 dattu sprekes alte male
 dattu wetes, so biechstu wale.
 Dat vinden wi in des propheten
 Jheremias boec geheten:
 268 *Effundi aquam cor tuum in*
conspectu domini.
 Du salte, seiti overluut,
 dijn herte als water ghieten uut;
 272 dats dattu voer ons heren oghen
 dijn herte salte alegader toghen.
 Es dat water uutgegoten,
 sone blivet int vat besloten
 276 noch verwe, roke noch die smake.

94rb

 B 268/9, 270/3 Klaagl. 2:19

 V 251 *wroegen*: 'openbaar maken, verraden' 268/9 *effunde sicut aquam cor tuum ante conspectum Do-*
mini

- Also sal gheen orsake
vanden sonden in di bliven;
du salte mit ganser biechten verdriven.
- 280 Waer oec, dat di niet en mochte
dijn pape berechten als di dochte,
so moetstu soeken enen man
die di wale berechten can,
- 284 ende dien dat bevolen si
dat hi macht hebbe boven di;
dattu moghes van dinen sonden
mit sijnre macht worden ontbonden.
- 288 Dien saltu seggen al dijn leven
ende u in sinen rade gheven
ende doen algader sinen raet
ende moet weten hoet mitti staet.
- 292 Daer om saltu al dijn gebreke
hem sonder enich helen spreke.
Maer daer du biechte of heves gedaen
ende rechte boete ontfaen,
- 296 ende blives volcomelike in dien
dattu des niet meer en wils plien,
din enighe dinc die di gesciet,
dat en dorstu verseggen niet.
- 300 En waer oft u niet en hatste gedaen |
die boete die du hadste ontfaen
– hevestu verroekeloost of vergheten –
so moet dijn biechter echter weten
- 304 dine sonden alte male,
sal hi di berechten wale,
oft gheschiede dattu weder
valles inden sonden neder.
- 308 So ist seker dat men sal
die sonden vergheten al;
anders heeft god vergheven.
Die daer na horen sal dijn leven,
- 312 hem en dorstu niet laten weten
des selve god hevet vergheten,
en si dattuut hem wilste conden
op dat hi worde te meer gebonden
- 316 voer di te bidden, als hijt weet

94va

V 297 *plien* (of *plegen*): 'doen' 299 *verseggen*: 'uiteenzetten'; met *ver-* als versterking 300 *En waer oft u*: 'indien het zo was dat u' 311 *daer na*: 'vervolgens'

volcomelike hoet mitti steet.
 Wiltuut doen, hets wel gedaen,
 maer het sal in dinen wille staen.
 320 Dune biste daer toe niet verbonden,
 want en zijn niet meer sonden
 daer die biechte of is gedaen
 ende destu wille in boeten staen.
 324 Alle dese punten horen ter biechten,
 saltu dijn herte daer mede verlichten.

Hier na volghet die biechte mitten werken,
 dat is dattu salte dijn herte sterken
 328 also sere in goeden dinghen,
 dattu en ghene sake en bringhen
 en moghen weder in die zonden,
 daer du eerst mede waers gebonden;
 332 noch doer vriende, noch doer noot,
 noch oec om des lives doot,
 sone saltu vallen niet neder
 in die bese sonden weder.
 336 Worpe ic scone gewasschen cleder
 – die huden biecht, morgen valt weder –
 selve willens in die gore,
 men seide te rechte ic ware i dore.
 340 Want het zijn na der heiliger lere
 dat hi hout spot mit onsen here.
 Also is dien ghesciet,
 die biecht ende en betert niet.
 344 Van desen so seit aldus
 een wijs man, hiet Ysidorus:
Irriseo est et non penitens,
qui hoc agit quod penitet.
 348 Hine biecht niet maer hout zijn spot,
 die heeft gebroken gods gebod
 ende des in biechten comet te rade; |
 die vallet weder als hijt stade.

94vb

352 Hier na volget die vierde graet,

V 338 *gore*: 'slijk, modder, vuil' 340 *Want – lere*: betekenis onduidelijk; regel mogelijk corrupt 346/7, 348/50 cf. Thomas de Aquino, *Summa Theologiae* III^a, q. 84, art. 10, arg. 4: *Et Isidorus dicit, in libro de summo bono, irrisor est, et non poenitens, qui adbuc agit quod poenitet* 351 *stade* (staden): 'uitstelt, opschort'

- die uter eerster vresen gaet.
 Dat is dat men mit rade zal
 die misdaet betren al
 356 ende na des priesters rade leven
 mit beden, vasten, aelmoesen gheven.
 Mit beden sal men betren gode,
 dat men tebroken hevet zijn gebode.
 360 Maer sal god horen dijn gebet,
 ende sals di worden yet te bet,
 het moet odmoedich sijn ende reyne
 Of en helpti groot noch cleyne.
 364 Hoverde ende onsuverheit
 die sijn beide gode so leit,
 dat hi emmer onwaert hevet
 den mensche die daer in levet
 368 of die daer mede is besmet;
 daer om is onwaert zijn gebet.
 Dus spreket toe god van hemelriken
 bi Ysayas des geliken:
 372 *Cum multiplicaveritis oraciones*
vestras, non ex audiam: manus
enim vestre sanguine plene sunt.
 U ghebet, u vele woort,
 376 die en sellen worden niet gehoord
 noch waert voer die ogen mijn,
 want uwe hande blodich zijn.
 Biden bloede verstaen wi tesen stonden
 380 onreyne werke van den sonden.
 Oetmoedich gebet ende reyne,
 dat gaet den hemel al doer alleyne.
- Daer na hoort die beteringhen:
 384 dat men den lichame sal bedwinghen,
 houden onder ende doen pine
 mit vasten ende mit dis<ci>pline.
 Dat sprac wilen i meyster wijs,
 388 Die van wijsheden hadde prijs.
 Die borch is sciene ghehoent,
 daer die verrader selve in woent.

B 372/4, 375/8 Jes. 1:15 381/2 cf. Sir. 35:21(17)

V 372/4 ...*cum multiplicaveritis orationem, non exaudiam; manus enim vestrae sanguine plenae sunt*

392 Dien viant sullen wi sere ontsien,
 die wi niet en connen ontvlien
 ende die al onse crancheit weet;
 hi hevet ons sciene bracht int leet.
 Wine houden altoos also cranc,
 396 dat hi ons sonder onsen danc
 niet en bringe in enighe misdaet.
 Daer toe is vaste die beste raet
 dat vasten daer toe goet sal zijn;
 400 dat seit ons sinte Augustijn: |
Carnem vestram domate ieiunius
et abstinentu esse et potus, quantum
valitudo permittit.
 404 U vleesch, seit hi, dat seldi dwinghen
 na dat u cracht mach volbringen
 mit vasten van spisen ende van dranke,
 maer dat u te sere niet en cranke.
 408 Want alle onse werke sullen wesen
 mit reden wale onderlesen,
 als ons sinte Pauwels wiset,
 die redelike werken priset:
 412 *Racionabile obsequium vestrum.*
 In dienste houdet mate
 ende reden, dats der zielen bate.
 Van desen seghet ons i goet woort
 416 die heilige man, sinte Bernaerd vort:
 Bescheidenheit en is niet allene
 een doghet maer alre doget gemene
 roeder ende stierman,
 420 die best den mensche bescermen can.
 Aldus dan segic dat men moet
 den lichame houden onder voet,
 dat hi ons niet en bringe weder
 424 in becoringhe vanden zonden neder.

95ra

Aelmoesen dat is oec i rijs,
 dat meret der beteringe prijs.

B 412, 413/4 Rom. 12:1

V 401/3, 404/7 Augustinus, *Regula ad servos dei*, PL 32, kol. 1379, cap. 4: *Carnem vestram domate ieiunius et abstinentia escae et potus, quantum valetudo permittit* 409 onderlesen: volt. deelw. van onderlesen: 'onderzocht'

- 428 Den armen gheven, den dommen raden,
den sieken troosten na dinen staden,
den kerker bezoeken, den doden graven,
den hongherigen te spisen, den dorstigen te laven.
Alse ic dese te rechte merke,
432 dit sijn der aelmoesen werke
ende werken van ontfermicheit,
die inder minnen wortel leit.
Want als ic minen evenkorsten
436 wesen sie in enighen borsten,
sluut ic jeghen hem mijn herte
ende en jamer mi niet sine smerte
ende en help ic hem niet of ic can,
440 so seghet die goede sinte Johan:
*Qui habuerit substantiam
huius mundi et viderit fratrem
suum necesse habere et clausurit*
444 *viscera sua ab eo, que non caritas
deo manet in eo?*
dat dan in gheens sins in mi
enighe waerighe minne si.
448 Ende wie dat sonder minne levet,
ic wane hire clene wroegen in hevet
van al sulken leven, dat is 1 doot |
ende sulke genoechte is droefheit groot.
452 Noch leget ons sinte Jan voer ogen
een woort daer wi an proeven moghen
of wi int herte of inden zinne
hebben yet der gods minne:
456 *Qui non diligit fratrem suum
quem vidit; deum, quem non videt,
quomodo potest diligere*
Die sinen evenkorsten niet
460 en mint, die hi voer ogen siet,
hoe soude hi gode minnen dan,
die hi niet gesien en can?
Dus mogestu dijn aelmoessen kinnen,

95rb

B 441/5 1 Joh. 3:17 456/8, 459/62 1 Joh. 4:20

V 436 in ... borsten: 'in nood'; cf. berste: 'gebrek, behoefte aan iets' 441/5 *Qui habuerit substantiam mundi et viderit fratrem suum necessitatem habere, et clausurit viscera sua ab eo; quomodo caritas Dei manet in eo?*

464 oftuse doet van rechter minnen.
 So salture cleyne ter zielen an winnen,
 doestuse niet van rechter minnen.
 Nochtan moetstu, als ic eer seide,
 468 doen al dijn werke mit ondersceide,
 dattu den besten meest moets minnen
 ende dattu vor waer moghest kinnen
 daer men hout dat beste leven;
 472 daer soutu meest dijns goets gheven.
 Hier an gaen nochtan te voren
 daer du van biste geboren.
 Vader ende moeder wes te hare noot
 476 ghelike andren lieden groot,
 die nochtan vele beter waren.
 Ende souts emmer deen onbaren,
 so soutstu helpen sonder waen
 480 dien di alre naest bestaen.
 Alstu di wale in desen dinghen
 oefens gherne ende sonder dwinghen,
 so wort di licht aldus dat leven;
 484 die knechtelike vrese is dan verdreven,
 maer di wast int herte binnen
 1 heilige vrese die comet van minnen.
 Die vrese die sal altoos gedueren.
 488 Dat vinden wi inder scrifturen:
Timor domini sanctus per manet
in seculum seculi.
 Die heilige vrese die moet emmer staen;
 492 die en moet der zielen niet ontgaen,
 so dat die mensche sere mint,
 so hi die vrese meer gewint.
 Die mint, die vreset al den dach
 496 dat hi zijn lief verbelgen mach,
 ende alset hem is van den oghen,
 hi vreset wanneer hijt sien sal moghen.
 Ende oec en vreset hi anders niet
 500 dan hi sijns liefs toren ontsiet. |
 So pijnt hi hem alle daghe
 waer mede hi hem alre best behage.

95va

 B 489/90, 491 Ps. 18(19):10

 V 489/90 *timor Domini sanctus, permanens in saeculum saeculi*

Dat is dat hi in allen stonden
 504 hem hoeden wille van den sonden.
 Van deser vresen dinket mi
 dat ons oec gescreven si:
Inicium sapientie timor domini.
 508 Die vrese ons heren is een beghin,
 dat ons die wijsheit bringet in.
 Si verdrivet die sonden al
 van dien daer si in woenen sal.
 512 Willen wi van hem die waerheit weten,
 sone sal die vrese niet anders heten
 dan 1 weerdicheit ende 1 ere
 die men sculdich is onsen here.
 516 Dats die ghene best bekent
 die gode meest mit trouwen mint.
 Aldus wertstu der doghet gewone,
 ende laets die sonden oec te doene,
 520 ende oefen di in goeden werken,
 om dattu gode niet en wilste verwerken.
 Alle doghet wort di dan soete,
 die quaetheit werpstu onder voete;
 524 daer vechstu weder ende houtste 1 leven
 dat van ver Maerten ons is bleven.
 Daer in moetstu sere sorghen,
 op gods ghenade vele borgen.
 528 Menighe ellende moetstu proeven,
 dicke moetstu di bedroeven.
 Ende dit is dat onse here
 sprac te Marten wilen ere:
 532 *Martha, Martha, sollicita es*
et turbaris erga pluriam.
 Ver Marte, u sorghe in menigen dingen
 moet u menighe droefheit inbringen;
 536 dit moetstu nochtan verdraghen.
 Maer dat meret meest dijn clagen,
 dat Maria na haren wille
 sit te gods voeten stille

B 507, 508/9 Sir. 1:16(14) 532/3, 534/5 Luc. 10:41

V 521 *verwerken*: 'tot vijand maken' 532/3, 534/5 *Martha, Martha, sollicita es, et turbaris erga plurima*

P 516 *dats*: tussen *dat* en *die* is met een fijn pennetje s toegevoegd. 525 *ver Maerten*: hs. *vermaerten*

540 alstu moetste al omme gaen
ende inden gasten gode ontfaen.
Du gheredes die spise, du dienes gode,
du oefens di in sine gebode,
544 maer dijn suster en doet niet el
dan si sit stil ende hevet spel
in dien dat si hoort gods woort.
So wortstu menichwerf gestoort,
548 om datti dan dinket sijn
haer leven beter dan dat dijn.
So wasset i begheerte in di, |
dattu gherne waers als si.
552 So dencstu dan in dinen moet:
Mijn suster hevet also goet,
hi waer te rechte wel i dore,
die haer leven niet en core.
556 Waer om en soude ic niet sijn
ledich als die suster mijn?
Nu waen ic dat mi god oec ware
also na belanc als hi is hare.
560 Ende ic en crighe nemmer soetheit,
die haer altoos is gereit.
In rechter trouwen ic wil saen
te sinen voeten sitten gaen
564 ende drinken van den selven nappe
die god haer schencket sonder tappe.
Ic gheve den sinen so dicke drincken;
ic hope dat hi mi oec sal schincken.
568 Is hi also milde als icken houde,
ic wane hi mi dan node soude
verdriven, hine gave mi sinen wijn
als hi mi siet so dorstich sijn.
572 So sal ic hebben also goet
alst nu mijn suster doet.

95vb

Neen, neen, lieve jonfrouwe mijn,
Als ghi nu dinct, so ne macht niet sijn.
576 Ghi moet anders des speels beghinnen,
aldus en moegedijt niet gewinnen.
Al diende Jacob om Rachele,
ver Lya viel hem eerst te dele,
580 want haer vader also woude.
Het was recht, want si was doude;

- die moest men teerst te manne gheven.
 Dat doe was recht, dat is noch bleven.
 584 Moyses, daer men of vint
 dat hi was ons heren vrient,
 hi hadde sine scape mit meniger pine
 ghedreven in die woestine
 588 ende hem sere ghehouden onder
 eer hi mochte gesien dat wonder,
 hoe den bome was gesciet,
 die bernde ende verteerde niet.
 592 U scape, jonfrouwe, sijn u vijf zinne,
 die moeti halen inne.
 Int inderste van der woestinen
 sal u dat goet moghen verschinen
 596 dat ghi begheert; u lief is bloede.
 Daer om, jonfrouwe, soude hi node
 u wisen sine minlicheit
 voer tfolc die des niet en versteit,
 600 ende dat spreekt te sire bruut: |
Ducam eam in solitudinem et
ibi loquar ad cor eius.
 Ic salse, seit hi, leden uut
 604 in die woestine, daer ic allene
 al dat ic wille ende mene,
 jeghen hare herten spreken moghe,
 so dat si haer mit mi verhoghe.
 608 Jonfrou, mi dinket, des moeti beiden
 ende hier om u te bat gereiden.
 Van Moyses, daer ic of sprac eer,
 seid *hi, so vinde ic noch meer:
 612 dat hi noch menigherande pine
 ghedoghen moest in die woestine
 eer hi op den berch quam,
 daer hi gods heymelicheit vernam.
 616 Na Moyses her Josue,

96ra

B 601/2, 603/6 Hos. 2:14(16)

K 611 hs. *Si*

V 588 *hem sere ghehouden onder*: 'was zeer deemoedig'; cf. MNW *onderhouden*, wederk. ww.: 'deemoedig zijn' 595 *verschinen*: 'ten deel vallen' 596 *bloede (blode)*: 'schuchter' 601/2 *ducam eam in solitudinem, et loquar ad cor eius*

die moest oec dogen menich wee
 ende vervechtent mitter hant
 eer hi quam int soete lant,
 620 dat hem nochtan was beheten.
 Ay, hoe dicke moest hire om zweten.
 Soude hi nochtan int soete geraken,
 hi moeste dat suere alre eerste smaken.
 624 Rachel, die Jacob dus begheert,
 die vader heeftse also weert,
 want si es dat joncste kint.
 Ten helpet Jacob niet en twint,
 628 dat hi dus sere pinet om hare;
 hi moet noch dienen vii jare.
 Nochtan sal hem in sinen zinne
 doncken die tijt cort om die minne.
 632 Het is i out gesproken woort,
 dat wi dicke hebben gehoort:
 Die niet en besuert, niet en besoet.
 Mi dinket, dat sere costen moet,
 636 suldi aen gaen uwer suster leven;
 dese onlede moeti al begheven.
 Dat sal u wesen zwaer te doen
 des ghi lange waert gewoen,
 640 dat ghi des al moet vertien,
 en weet oft u wael sal gedien.
 Daer om docht mi goet, woudijt,
 dat ghi blivet als ghi sijt
 644 ende behout den selven name.
 U werke sijn voer gode bequame;
 al si dire dicke mede geladen,
 ten mach u niet ter zielen scaden.
 648 U is beter i rechte strate
 te gane ende te houden mate
 dan ghi u woudet so sere hogen |
 dat ghi moest den val gedoghen.

96rb

652 Ay, nu segt mi wel, lieve here,
 waer om mocht ic mi so zere
 ontsien meer dan mijn suster doet?
 Ic hope, is mijn gelucke goet,
 656 ic sal mit gestader minnen

[MARTHA/JONFROUWE]

mijnre suster leven wael gewinnen.
 Her Jacob, daer ghi mi of seit,
 al hadde hi ene wile gebeit,
 660 doch so hadde hi als hi soude
 die joncste suster mitter oude.
 Wat mochte hi so sere clagen dan,
 sint dat hi zijn lief gewan,
 664 dat hi lange hadde begheert?
 Al hadde hijs 1 wile onbeert,
 ic waent hem vele te soeter dochte,
 doe hijs wale gebruiken mochte.
 668 Die dinc die men gherne heeft weert,
 daer men vele om heeft verteert,
 alsmense dan ghecrigen can,
 so leghet grote bliscap an.
 672 Men verghet alte male
 der pinen, het smaket so wale.
 Ende was oec her Moyses
 sijns loens seker ende gewes
 676 doe hi dicke gode sprac;
 ic wane hem vroechede niet gebrac.
 Als 1 wile hadde gedoghet
 ende hem Josue die godheit waer vertoget,
 680 so willic vor waer weten,
 dat hi der pinen hadde vergheten.
 Daer om sone hevet mi gheen wonder,
 dat hi hem gherne hielt onder,
 684 die so soete wart verhoghet,
 dat hem god selve wart vertoghet.

Here Josue die mit hem ghinc,
 dat hi so grote vroude ontfinc,
 688 dat en was gheen wonder groot,
 al dogedi arbeit ende noot.
 Ja, en was hem niet ghelovet,
 dat hi wesen soude 1 hovet
 692 ende leider van den volke ons heren
 ende soudse wisen ende leren,
 die te voren was 1 knecht?
 Dat hi daer tfolc berecht,
 696 dat hi dan vechtet blidelike,

V 689 *dogedi*: samentrekking van *dogede hi*: 'leed hij'

- dat en heeft mi niet wonderlike.
 In allen desen, dinket mi,
 dat ongelijc is, ic ende si.
 700 Ic hebbe gepijnt lange stont, |
 mi en wart noyt vroecheden cont 96va
 maer onlede ende arbeit,
 dienen, sorghen ende leit.
 704 Commer, jamer ende clagen,
 die moet ic alle tijt verdraghen,
 en laet mi nemmermeer genoeghen
 en sal mi ten leven voeghen
 708 daer mijn suster in woent.
 Mi dinket, si is al ongehoent,
 si hevet so menigen groten vrede.
 Als ic verdole in die onlede,
 712 so hevet si van herten troost.
 Wat so mi werret ofte noost,
 ic sal haer weder anegaen,
 al sout mi aen mijn leven gaen.
- 716 Jonfrou, des jan ic u wale. [HERE]
 *Ic come weder te mire tale
 ende doe als men te hove doet,
 ic rade u, als u dinket goet.
 720 Ghi sijt so verre op uwen loop,
 en wil niet lastren uwen coop.
 Gaet vaste voort, beghint te vechten;
 vindi yet, ic wil mede plechten.
 724 Pijnt u vromelijc te doene,
 dient blidelijke ende weest coene.
 Den bloden en mach gheen goet gescien
 van minnen, ghine sult oec niet ontsien.
 728 Sidi van onleden vri,
 dien ghi soect, hi is u dan bi.
 Condijs u te rechte bewinden,
 ghi sulten in uwen huse vinden.

K 717 hs. *Te*

V 709 *ongehoent*: 'niet benadeeld of geschaad' 713 *werret (werren)*: 'schaadt, deert' noost (*nosen*): 'schaadt' 716 *jan (jonnen)*: 'gun' 721 *lastren uwen coop*: 'uw zaak te schande maken, benadelen' 723 *mede plechten (plichten)*: 'erin delen' 726 *Den bloden*: 'aan wie laf is' 730 *bewinden (hem bewinden)*: 'proberen, beproeven'

- 732 Wes mocti u dan so sere verweren?
 Wat mach u dan ant soeken deren?
 En hadt ver Maerte heren Jhesuse
 niet ontfaen in haren huse,
- 736 Maria en hat niet moeten
 daer gheseten te sinen voeten.
 Int huus, daer Martha gods plach,
 daer vant Maria hoer gelach.
- 740 En wane oec niet dat Martha vaste
 doe si was niet so milde gaste.
 Diet al gelt dat men verteert,
 soude hi laten sinen weert
- 744 vasten of sine vriendinne?
 Want ict begripen mitten zinne
 niet en can, so dinke mi,
 dattet oec niet waer en si.
- 748 Al doet hi vrienden meest gevoech,
 hi ghevet nochtan den andren genoech.
 Al hadde Maria dat beter deel, |
 voer Martha werds doch 1 morseel.
- 752 Hier an proeve ic doch vor waer,
 dat Jhesus selve is daer
 daer imen pleghet sire vrient,
 dien ghi dicken hebt gedient
- 756 daer u suster sat al stille
 ende mit Jhesus hadde haren wille.
 Ic wane oec dat sulke stont
 wart u een deel der vroecheden cont,
- 760 dier u suster hadde genoech,
 al en wast niet al na u gevoech.
 Daer om woude ic dat ghi daet wale
 ende ghi u liet wesen gene quale,
- 764 dat uwer suster goet gesciet.
 Haer wesen en benidet niet
 maer oefent u in goeden saken,
 dat sal u vroecheden int herte maken.
- 768 Want het waer u lief dat ghi
 mochtet wesen alse si.
 Nochtan dinket mi dat u leven
 vele meer vrucht sal gheven

96vb

V 736 *Maria en had niet moeten*: 'Maria had niet mogen/kunnen' 737 *gheseten (gesitten)*: 'zitten, zich neerzetten'

772 dan uwer suster, dat ghi begheert.
 Mi dinct, ghine weet niet wat u deert.
 Ver Lia, al waren haer oghen zeer,
 si droech nochtan der kinder meer
 776 dan Rachel, die men sere minde;
 die starf van haren andren kinde.
 Maria plach haers selves allene,
 maer Martha was altoos ghemene
 780 in werken van ontfermicheit,
 daer menige grote vrucht in leit.
 Diere hem te rechte in bewinden,
 hi macher menich troost in vinden.

784 Ay, here, wat helpen dese woort
 als ic van u nu hebbe gehoord?
 Wat helpt dat ghi mi sere priset
 ende leert ende daer toe wiset
 788 dat leven dat ic wale kinne
 ende daer ic lange gewoent hebbe inne?
 Ic weet wel, het is algader goet
 dat men goede werken doet,
 792 maer in die werken van der minnen
 mach men meerre genoechte winnen.
 Daer om, wat mijns gesciet,
 wat men seget en helpt niet,
 796 ic en moet mitter suster mijn
 deser vroecheden seker zijn.
 *Si hevet i seker, blide leven,
 si heeft haer scape opt droge gedreven,
 800 ende ic legge arme in een vat |
 ende en worde nemmer vroecheden sat.
 Die mi niet en wille scaden,
 hi en sal mi oec niet wederraden.
 804 Ic en sal daer liever om gheven
 hert, sin, lijf ende leven
 of ic sal in i sueten smaken
 mitter suster mijn geraken,
 808 daer ic mede gegruetet was,
 doen ic den brief al over las.

[JONFROUWE]

97ra

B 774 cf. Gen. 29:17

K 798 hs. *Hi*

- Jonfrouwe, sint dat ghi niet en wilt begeven, [HERE]
 ghi en moet aengaen dat soete leven,
 812 so moeti mit Davitte u zinne
 altemale trecken inne
 ende spreken als hi wilen seide,
 doe hi des selves troost beide:
 816 *Audiam quid loquatur*
in me dominus deus.
 Ic sal horen, seghet hi,
 wat god selve spreect in mi.
 820 Want hi der herten vrede leert,
 die haer in haer selven keert.
Porro adme dictum est verbum
absconditum, et quasi fur ne
 824 *suscepit auris mea venas*
susurri eius.
 Job seghet: Een verborghen woort
 is mi gesproken; ic hebt gehort
 828 dadren sijns runes heymelike.
 Dat is twoort dat verholentlike
 David spreect ter bruut ons heren,
 die hare te gode wille keren:
 832 *Audi, filia, et vide, et inclina*
aurem tuam et obliviscere
populum tuum et dominum
patris tui. Et concupisset rex
 836 *decorem tuum.*
 Dochter, seit hi, hore ende sie
 ende neyge dijn oren tot mie,
 verghet dijns volcs ende dat huus dijns vader;
 840 die saltu laten alte gader.
 Ende wat sal di daer of gescien?
 Een groot ere, want du salte sien
 dat die coninc di sal minnen
 844 dine scoenheit, die du drages van binnen.

B 816/7, 818/9 cf. Ps. 84(85):9 822/5, 826/8 Job 4:12 832/6, 837/44 Ps. 44(45):11-12

V 822/5 *Porro ad me dictum est verbum absconditum, et quasi furtive suscepit auris mea venas susurri eius*
 828 *dadren sijns runes*: 'de aderen van zijn gefluister' (*dadren* is een samentrekking van *die aderen*; *rune-*
sis genitivus van *rune*); een letterlijke vertaling van Job 4:12: *...venas susurri eius*. Deze duistere plaats is
 in de *Nova Vulgata* veranderd in: *et suscepit auris mea sussurrum eius*. In de vertaling van het Nederlands
 bijbelgenootschap (1951) wordt dat: 'en mijn oor ving het gefluister daarvan op'. 834/5 *...et domum*
patris tui

- Hoe mochte wesen meerre ere?
 Hi es dijn god ende oec dijn here,
 die di hevet also weert,
 848 dat hi dine scoenheit begheert.
 Dit sprac hi oec tot Abrahame,
 dat hi uut sinen lande quame: |
Egredere dextera mea de cogitacio-
 852 *ne tua,* 97rb
 ende in 1 vreemt lant voer woenen;
 hi soude hem mit hem selven lonen:
Ero mors tua magna nimis.
 856 Bi Ysayas, des propheten
 mont, heeft hi ons beheten
 dat hi dien sal leren,
 die hem van den borsten keren
 860 ende die der melke sijn ontgaen.
 Die sal hi horen ende doen verstaen
 die hier of ghespeent sijn,
 daer hi spreect int latijn:
 864 *Quem docebo sanctam et quem*
audire faciet auditum? Ab lactates
ab lacte apulsos abuberibus.
 Daer hi melc hetet of borste,
 868 mi dunct, waer ic of spreken dorste,
 dats kinder, volc, huus ende lant
 of al dat daer men troost in vant.
 Des moet hi vertien al,
 872 die gods troost gebruiken sal.
 Dat seget ons in 1 corter tale
 die goede sinte Bernaerd wale:
Delicata est divina consolacio, non
 876 *datur ad mittentibus alienam.*
 Den troost die god den sinen geeft,
 hi es so verweent dat hine heeft
 niet te doene, daert also staet,

B 851/2, 850, 853 cf. Gen. 12:1 854, 855 cf. Gen. 15:1 856/63, 864/6 cf. Jes. 28:9

V 851/2 *Egredere de terra tua et de cognatione tua* 855 ...*merces tua magna nimis* 864/6 *Quem docebit scientiam? et quem intelligere faciet auditum? Ablactatos a lacte, avulsos ab uberibus* 875/6, 877/80 *delicata est divina consolatio, et non datur admittentibus alienam.* Verwijzing naar Bernardus (*In Adventu*, 4:5 – ed. Leclercq, vol. 4, 185). De tekst is echter een parafrase van Bernardus; de exacte frase komt wél voor in Peraldus, *De eruditione principum*, lib. 1, cap. 10: *Bernardus: delicata est divina consolatio, et non datur admittentibus alienam.*

880 dat men *vremden troost ontfaet.
 Nu waen ic al dese woort
 die joncfrouwe mit herten hoort,
 ende si voer waer dat kinnet
 884 dat niement desen troost en winnet,
 hine moet aengaen i nywe leven
 ende hi moet donlede al begheven.
 Soene wilsi oec niet anders roeken,
 888 so moet hier gaen an i soeken.
 Eerst soect sine in haer beddekijn
 bi nachte, daer en mach hi niet zijn.
 Hi dinket, sine es niet wel bedacht
 892 dat sine waent vinden inder nacht,
 die inden middach als hem lust
 onder die witte lelie rust.
 Die nacht, dat is pijnliche
 896 van deser werelt daer si mede
 langhe heeft gepijnt gesijn.
 Maer nu hevet si i beddekijn,
 dat si haer selven gemaect hevet,
 900 daer si een deel mit vreden levet, |
 daer si haer selven in hevet besloten
 ende donlede al uut heeft goten,
 diere wilsi niet meer bewinden;
 904 daer om waent sire gode in vinden.
 Neen, si niet, si moet noch vort lopen.
 Mocht sijt also lichte copen
 dat si vonde in so groot jolijt,
 908 so had sijs herde goeden tijt.
 Dat si nu sere begheert,
 dat worde dan lichte onweert.
 Maer neen, si niet, si troost haer wel,
 912 ten is gheenre kinderspel
 te soeken dat si begheert.
 Menich heefter om verteert
 al dat hi gecrigen mochte
 916 ende en vant nochtan niet dat hi sochte.

97va

B 889/90 cf. Hoogl. 3:1 894 cf. Hoogl. 2:16; cf. Hoogl. 6:2

K 880 hs. *vrienden*. Het woord in de tekst is een vertaling van *aliena consolatio*.

V 903 *bewinden*: 'mee inlaten'

Wat doetse dan, wat machse anegaen?
 Mi dinket dat si wil opstaen
 ende wil doerlopen al die straten,
 920 ende ghenen winkel en wilsi laten.
 In allen wegen, in allen paden
 vander stat wilsi doerwaden
 mit hore herten tot dat si vint
 924 den ghenen die hoer ziele mint.
 Ende als si dus haer en tare
 soect haer lief mit groten gare,
 ende sijt nochtan niet en can vinden,
 928 maer gaet altoos gelijc den blinden,
 die niet en weet waer hi henen sal,
 mer sorget emmer te vinden val
 – want hare ghene den wech en kint –
 932 ende coemt daer *si den wachter vint.
 Ay, nu hoort hoe *si beghint:
 Sagedi yet die mine ziele mint?
Non quem diligit anima mea
 936 *vidistis?*
 Aldus spreect si int eerste gemoeten.
 Si vergat alre groten
 om dien ghene dien si minnet.
 940 Het scinet of si waer ontsinnet.
 Si waert of si hem had geseget
 al dat haer int herte legghet.
 Des pleghen gherne die gene die minnen,
 944 dat si draghen int herte binnen,
 dat wanen si dat i ander dragghet.
 Ende die ghene die hem behaget,
 die wanen si dat hi si so goet,
 948 dat men niet anders minnen en moet.
 Hem dinket dat elc dat begheert
 dat hem begherens dinket weert. |
 Also is hoer ghesciet.
 952 Si waent dat die wachter niet
 Anders en peynst dan om hare.

97vb

B 918/24 cf. Hoogl. 3:2 934, 935/6 Hoogl. 3:3

K 932 hs. *bi* 933 hs. *bi*

V 925 *haer en tare* (*barentare*): ‘her en der, in alle richtingen’ 938 *groten*: spellingvariant van *groeten*

- Daer om sprac si mit groten gare:
 Sagedi yet die mijn ziele mint?
 956 Anders en groetent sine niet en twint.
 Noch die si menet en noemt si niet.
 Maer segt mi, seghet si, sagedi yet
 Den ghenen die mine ziele mint?
 960 Minne die heefse so verblint
 Om den ghenen die si soeket,
 Dat si anders niet en roeket.
 Maer recht als wilen ene,
 964 die hiet Maria Magdalene,
 dat si haer lief ten grave sochte
 doe si die diere salve brochte,
 doe haer die ingel vragede
 968 waer om dat si clagede:
 Si hebben geseit dat si minen here
 wech gedaen hebben, dat verzwaert mi sere.
 Ic en can geweten noch verstaen
 972 waer dat sine hebben gedaen.
 Daer na als hi selver haer vraghet
 waer om si wenet ende claghet,
 haer dochte dat hi waer i man
 976 die cruut in sinen hove wan,
 ende en antworde niet wie hi si.
 Maer here, seit si, segt mi,
 waer hevestu minen here gedaen?
 980 Ic nemen weder sonder waen.
 Maria, lieve vrient, nu hoort,
 mi dinket minne heeft u verdoort.
 Beide Peter ende Jan
 984 die zijn enwech gaen nochtan,
 dordi u des allene vermeten?
 Ghi selten nemen? Hebdi vergeten
 datten riddren was bevoelen
 988 dat sine hoeden, dat hi verstoelen
 niet en worde? Versinnet u,
 ghi vermet u te sere nu.
 Mi wondert hoe ghijt dorret doen.
 992 Die mans sijn wech gevloen

B 958/9 Hoogl. 3:3 972/7 cf. Joh. 20:15

V 980 *sonder waen*: 'voorzeker'

ende ghi blivet staen allene.
 In waerheit, *ic ontsie* en ghene
 pine noch en ghenen toren
 996 sint dat ic minen lieven here hebbe verloren.
 Waer om so wondert u so sere?
 Daer ghi groeves minen here,
 doe groeve ic mit hem minen sin,
 1000 des en bleef mi meer noch min. |
 Ende of ic beter niet en kinne,
 so moet ic spreken buten sinne.
 1004 Dat mi doe bleef inden moet,
 dat dinket mi noch also goet.
 Hadde ic hem, ic hadde genoeg
 en sochte anders geen gevoech.
 Mi dinket mine mocht niet gebreken,
 1008 ende dan mocht ic mit zinne spreken.
 Mi dinket ghi sijt worden dronken.
 Hoe sidi dus in hem gesonken?
 Ghi sageten voer uwen ogen sterven
 1012 ende alte jamerliken bederven,
 ende soeket enen doden man.
 Wat troost legheter u an?
 Laet u genoeg mit dien die leven,
 1016 die wel troost moghen geven.
 Desen die ghi dus sere soect,
 ic wane hi uwes niet sere en roect.
 Want rocht hi uwes ende levede hi,
 1020 hi stonde u bet mit trooste bi.
 Waer dat hi uwes yet achte,
 hine liet u nemmer dus u crachte
 verteren mit lede ende mit rouwen.
 1024 Dadi minen raet mit trouwen,
 ghi sout u aen die levende houden.
 Hoe dorsti u dus verbouden?
 Ghi hebt voer enen doden man
 1028 twe levende engele ende nochtan
 en laeti u genoeg niet,

98ra

B 1027/8 cf. Joh. 20:12

K 994 hs. *int ontsien*. Bedoeld is 'ik vrees'. 1110 hs. *werdi*

P 999 *minen*: hs. *nine* met nasaalstreep boven de e; d.w.z. er ontbreekt één pootje.

maer volget den genen die u liet.

- En waerheit, here, ghi segt mi, [MARIA MAGDALENA/JONFROUWE]
 1032 dat ic verwoet of droncken si.
 Maer moet ic hier om dronken sijn,
 dat hevet gedaen der minnen wijn,
 die mi also soete dochte
 1036 dat ic anders niet en rochte
 dan dus om hem verwoet te sine,
 mocht icken gewinnen met sulker pine.
 Ic bin des drancs also vol,
 1040 ic moet van minnen bliven dol
 en gewinne dat ic soeke.
 Ghi segt oec dat ic niet en roeke
 der engelen die beide leven,
 1044 ende hebt mi dien opghegeven,
 dien ic sach mit minen oghen
 dien jamerliken doot gedogen.
 Des gelijc wat mijns gesciet,
 1048 der engelen troost en acht ic niet,
 want ic soeke der engelen here;
 dat is mijn troost, mijn raet, mijn ere. |
 Sine sueticheit dede mi genesen,
 1052 bi sijnre doot bin ic verresen. 98rb
 Dat hi doer minen wille starf
 ende mi sijns vader hude verwarf,
 die onse vader hadde verwracht
 1056 ende hadde ons inden toren bracht,
 dat ware alte grote onmate,
 dat ic des enighen tijt vergate.
 Daer om sijt seker, mi en staet
 1060 niet te volghen uwen raet,
 want inder waerheit dinket mi
 dat u wijsheit doerheit si,
 die raet dat ict begheve
 1064 sonder wien ic niet en leve.
 Ic gheve u enen betren raet.
 Sidi so wijs dat ghijt verstaet,
 so willet volgen mijnre lere,
 1068 so soeket mit mi minen here.
 Eist dat wine vinden moghen,

V 1054 *hude* (*hoede*): 'hoede, bescherming' 1055 *verwracht* (*verwerken*): 'verbeurd, verloren'

- wi sellen in hem verhoghen.
 So en waer nie bliscap so groot.
 1072 Dien suldi soeken, sidi vroet.
 bliscap, ruste, wijsheit ende sin,
 ghenade, vrede, sulc gewin,
 des mogedi in hem genieten.
- 1076 Nu comen wi weder daer wijt lieten
 ende segghen voort van der jonfrouwen,
 die soude haer lief so gherne scouwen.
 Recht aldus, so dinket mi,
 1080 dat deser te moede si,
 want si beghint den wachtren te vragen,
 of si haer lief erghent saghen,
 ende noemten niet nochtan.
 1084 Om dat si anders niet en can
 ghespreken dan haer op therte leget,
 waent si dat des 1 ander pleghet.
 Ay, nu merket wat haer gesciet.
 1088 Die wachter en antworde niet,
 maer si wart ter selver stont
 van hem geslagen ende gewont.
 Haer soeken maecten si haer te sure,
 1092 maer die wachters vander mure,
 die boven woenden op der tinnen,
 die buten hoeden ende binnen,
 ist haer lief of ist haer leet,
 1096 si namen haer dat mantelcleet,
 daer si was gewonden mede.
 Nu doet si na der minnen zede.
 Nu hoer lief haer dus vele cost,
 1100 nu wast haer alre meest die lost. |
 Soe men doer lieven meer verteert,
 so men den lieven meer begheert;
 so men doer vrienden meer gedoget,
 1104 so men meer na vrienden poget.
 Pine, slage, cost, verdriet,
 dat en mindert die minne niet,
 want haer crijch die is so groot,

[HERE/AUTEUR]

98va

B 1081/3 cf. Hoogl. 3:3 1088/97 cf. Hoogl. 5:7

V 1076 cf. 962

- 1108 hi volstaet tot in die doot.
 Dese is geslagen ende gewont,
 Nu en *wertsi nemmer gesont,
 ten si dat hise doe genesen.
- 1112 Daer si om is comen in dit wesen
 ende si den mantel hevet verloren,
 des en heeft si ghenen toren,
 want si sonder twivel es,
- 1116 wael seker ende gewes,
 heeft si geluc ende goet geval,
 dat hise noch cleden sal
 mit hem selven ondersneden.
- 1120 Want hi es van sulken seden,
 hine laet onvergouden niet
 dat men doer hem doget verdriet.

- Maer, jonfrou, siet nu dat,
 1124 welc sijn die wachtren, welc is die stat,
 welc die slagen, welc die wonden,
 welc die mantel, daer ghi ghewonden
 mede waert, die si u namen
 1128 die wachtre doe si aen u quamen?

[HERE]

- Die mi sloeghen ende wonden
 doe si mi talre eerst vonden,
 dat is, seit elc predicare,
 1132 – die mi mit sire lere onmare
 maecte mijn leven des ic plach,
 daer ic in mit genoechten lach –
 dat was leider mijn oude leven,
 1136 des ic mi gherne soude begeven
 ende i beter mi bewinden,
 conde ict mit haren rade vinden.
 Doe si mi brochte<n> in mijn herte
 1140 van minen sonden ene smerte,
 dat waren die slagen die si mi gaven.
 Maer doe si ghingen vorwaert graven
 ende doden in mi vanden sonden
 1144 quade begherten, dat waren die wonden,
 die mi so sijn int herte bleven,

[BRUID/JONFROUWE]

V 1107 *crijch*: ‘inspanning, hardnekkigheid’ 1119 *ondersneden*: wordt gezegd van de combinatie van twee verschillende kleuren of stoffen. 1132/3 *onmare maecte*: ‘afschuw opwekte’

dat ic wil betren mijn leven.
 Maer die wachter vander mure,
 1148 die mi op die selve ure
 namen dien mantel dien ic droech
 ende daden mit mi haer gevoech, |
 dat sijn der heiliger kerstijnheit
 1152 prelaten, daer si bi steet.
 Dese woenen op den tinnen,
 want si meest der waerheit kinnen,
 ende si dander al berechten
 1156 ende oec meest inden leven lechten.
 Mire zielen donckerheit,
 dat is dat lede mantelcleet,
 dat mi hevet al ombevaen.
 1160 Als si mi dan doen verstaen
 wat ic te rechte sal minnen
 ende leren in die waerheit kinnen,
 die mi eerst was verholen,
 1164 daer die menige buten dolen
 die zijn mit donckerheit bevaen,
 so is mi die mantel ofgedaen.
 Die stat dat is die kerstenheit,
 1168 daer menigerhande wech in leit.
 Tghemene volc dat sijn die straten,
 want si hem genoeghen laten
 dat si houden die gebode
 1172 die comen sijn van gode,
 ende gherne wandelen mitten goeden
 ende hem vanden sonden hoeden.
 Maer dat zijn die enghe pade,
 1176 die meest volgen gods rade
 ende hem hebben al begeven
 ende in hoersamicheden leven
 ende haer weghe willen ingen
 1180 ende laten hem enen andren dwingen;
 so si meer in dwange staen,
 so si enger pade gaen.
 In allen desen hebic mit sinne
 1184 ghesocht dien lieven dien ic minne,
 ende noch en heb ics vonden niet.
 So ic meer volghe, so hi meer vliet.

98vb

1188 Nu vinde ic dat waer mach wesen,
 dat ic wilen hebbe gelesen:
Accedit homo ad cor altum
et exaltabitur deus.

1192 Als ic int hoechste geclimmen can
 van minen zinne, so is god nochtan
 so hoge verheven boven mi,
 dat ic niet en weet waer hi si.
 Wat wonder ist dan dat ic claghe,
 1196 als icken also gherne saghe
 ende icken niet en can gesien?

Ay, jonfrouwe, wildijs u noch ontien
 ende blivet als ghi hebt geweest.
 1200 Biechtet, vastet ende leest |
 ende doet dat ghi eerst liet.

[HERE]

99ra

Ay, ondanc heb hi diet mi riet
 dat ic weder soude keren,
 1204 want ic en mocht niet doen met eren,
 ende oec sout mi sere scaden;
 maer wildi mi mit trouwen raden,
 raet mi hoe icken moge vinden.

[JONFROUWE]

1208 Jonfrou, so wilict u ontbinden
 als ic mi best can verstaen.
 Suldi die dinc anegaen
 daer ghi u lief moghet gewinnen,
 1212 ghi moet enen boem van minnen
 opclimmen, die ic u wisen sal.
 Hebdi geluc ende sulc geval
 dat ghi moget comen daer,
 1216 daer suldi vinden over waer
 den ghenen die ghi dus sere begheert,
 daer ghi u selven om verteert.
 Maer ghi en moet u niet ontsien,
 1220 want ten mach niet gescien
 also vollic als ghi waent.
 Pleghet gherne dat hi taent

[HERE]

B 1189/90, 1191/3 Ps. 63(64):7-8

V 1189/90 *Accedet homo ad cor altum, et exaltabitur Deus*

1224 sinen vrient, om dat hine wil besøeken
of si sijns mit neernsten roeken.

1228 Ay, here, mocht mi dat gescien, [JONFROUWE]
dat icken te lesten mochte sien,
so hadde ic al wael gevaren,
al moeste ic sijns i wile onbaren.
Woudi mi raet daer toe gheven,
die hope soude mi doen leven
en sochte anders gheen goet.
1232 Mi dinket dat in minen moet,
hi es so goet daer ic na poghe,
die bome en mach mi niet zijn te hoge:
waende icken vinden,
1236 ic wilde mi des boems bewinden.
Segt mi anders waer hi staet.
Welc is die wech die derwaert gaet?

1240 Jonfrouwe, seit hi, die boem moet zijn geplant [HERE]
in uwer herten beste lant;
dat is inder innicheit
die uter zielen in gode gheit,
daer die felle nordenwint
1244 mit waeyen niet aen en wint.
Maer het is also besloten,
wat die nordenwint mach stoten,
dat en scaet den lande niet.
1248 Pine, toren, leet, verdriet,
die maken tlant algader vet,
so dat draghen mach te bet |
die meer die om den lande gheet.
1252 Die porte heet bescheidenheit,
die wachter, dat is die redene dijn.
Aldus moet dat lant besloten sijn.
Wat men mach stoten mit wedermoede,
1256 als reden staet op haer hoede,
so en laet si dan niemant in,
daer en leget an haer gewin.
Die sterke mure, die grafte wijt,

99rb

V 1222 *taent (tanen)*: 'prikkel, verlost' 1239 *seit hi*: hier duikt een moeilijk te verklaren derde persoon *hi* op. Mogelijk duidt dit op een auctoriele verteller (cf. 1832). 1250 *dat*: samentrekking van *dattet*

- 1260 die porte vaste, die breken den strijt.
Maer die soete zuden wint,
als die te waeyen begint,
dat vernemet die redene saen.
- 1264 Besceidenheit wart opgedaen,
want si sine nature kint
ende weet wel dat sire aen wint.
So gaet die wint dat lant doerwaeyen,
- 1268 wil men planten ofte zaeyen,
dat en mach niet misraken;
die wint die cant al tidich maken.
Die wint is hart ende daer toe sachte
- 1272 ende coemt oec mit sulker crachte,
dat hi die goede crude doet groeyen,
den boem oec wassen ende bloeyen.
Die quade crude verdrivet hi,
- 1276 Dat lant maecti daer dan vri.
Mi dinct, dat wi van desen winde
inder minnen boec vinden.
Daer staet gescreven dat die bruut
- 1280 selve ropet over luut:
*Surge aquilo et veni austur,
perfla ortum meum et fluent
aromata illius.*
- 1284 Stant op, vlie henen, nordenwint,
dijns en acht ic niet i twint,
maer sudenwint, du draghes den lof;
com, doerwaeye minen hof
- 1288 ende doch die diere crude groeyen,
so mach mijn herte in u gloeyen.
Ende als aldus die doechden bloeyen,
so mach mijn ziele in gode vloeyen.
- 1292 Dese wint, die sacht is ende heet,
dat is gracie die men ontfeet
van des heiligen geest genaden.
Want dat en mach u nemmer scaden,
- 1296 toren, commer, pine, leet.
Als die gracie wedersteet,
dan wast die boom ende draget vrocht;

B 1281/3, 1284/8 Hoogl. 4:16

V 1281/3 *Surge, aquilo et veni, auster, perfla hortum meum et fluent aromata illius*

- dat weet hi best diet heeft besocht.
 1300 Om desen boem moeten oec vlieten | vier rivieren sonder verdrieten, 99va
 die nemmermeer en sellen dogen
 dat die bome yet moge verdrogen.
- 1304 Die eerste riviere dat sal sijn
 een wenen om die sonden dijn.
 Dit water en moet niet weder drogen
 maer altoos vlieten uten ogen,
 1308 als David die prophete seit,
 daer hi beclaghet der sonden leit:
Exitus aquarum deduxerunt
oculi mei, quia non custodierunt
 1312 *legem tuam, domine.*
 Om dat mijn ogen niet gehouden
 dijn wet en hebben alsi souden,
 hebbense i water uitgegeven,
 1316 dat was hem vanden zonden bleven.
 Als wi die scade aensien
 die van den sonden ons gescien,
 so ist i wonder hoe wi souden
 1320 van den wenen ons onthouden.
 Sonde neemt ons al dat goet,
 dat kerstenheit in minnen doet;
 sonde maect ons ongestade,
 1324 sonde neemt ons gods genade,
 sonde maect ons der doget cranc
 ende bringt ons in des viants bedwanc.
 Wat mach ic spreken van desen sonden?
- 1328 Die mit sonden sijn gebonden,
 hem en staet gheen goet in staden,
 hoe vele dat hi des dade:
 sijn si den sonden onderdaen,
 1332 ten mach hem niet te baten staen
 ter zielen, sonde nemet al.
 Daer om segic dat men sal
 gherne wenen om die sonden
 1336 ende droeve zijn in allen stonden.
 Want ic weet wel dat, vorwaer,
 die sonde en mach niet sijn so zwaer,

- 1340 wiltuse mitten tranen dwaen,
 dune salter of genade ontfaen.
 Hoe goet dat si om die sonden te wenen,
 dat vinden wi an Magdalenen.
 Die ontfinc der sonden boeten
 1344 doe si weende op gods voeten,
 ende die te voren was verloren,
 wart altehant 1 vat vercoren.
 So dat god, die herte kinde,
 1348 sprac om dat si den meesten sere minde,
 so wart haer oude leven
 met tranen van minnen al vergheven. |
 Dat dit si oec 1 ware tale,
 1352 dat orcond sinte Peter wale,
 die hadde gelochent gods ons heren.
 Doen hi woude wederkeren
 ende beweende sine misdaet,
 1356 op der stat wort sijns raet,
 want god ontfincken in genaden
 ende vergaf hem sine misdaden.
 Hier om is dat wenen goet,
 1360 dat men mit waren rouwe doet.
 Ic wane ons Naum die prophete
 dit selve water sceppen hete:
Auri tibi aquam prope.
 1364 Bistu, seit hi, belegen,
 scep 1 water di sijn teghen
 dine viande mit valschen treken,
 ende en laet di des waters niet gebreken.
 1368 Hem en mach helpen niet die strijt,
 hevestu des waters goeden tijt.
 Daer om sal men emmermere
 om den sonden hebben sere
 1372 ende doen die tranen vlieten
 om desen boom sonder verdrieten.
 Dit sal dan sijn dalre eerste vloet
 die om den boom vlieten moet.
 1376 Dandre riviere die daer na gaet,

99vb

B 1363, 1364/5 Nah. 3:14

V 1343 *boeten (boete)*: 'genezing, herstel' 1356 *wort sijns raet*: 'was er redding voor hem, zou het goed met hem aflopen'; cf. MNW *enes, enen werdet raet* 1363 *Aquam propter obsidionem hauri tibi...*

- dat sal wesen die misdaet
 van den evenkorsten dijn.
 Daer om soutu oec droeve sijn
 1380 ende wenen sonder onderlaet.
 Van desen water so staet
 In Jheremias gescreven:
Quis dabit capiti meo aquam
 1384 *Et oculis meis fontem*
lacrimarum et plorabo in te?
 God here, wie sal mi gheven
 minen hoofde 1 water ende minen ogen
 1388 een borne daer ic mede sal moghen
 die verslagen dochter mijn
 bewenen? Want si verslaghen sijn.
 Hi meende verslagen mitten sonden,
 1392 daer die liede waren in gebonden.
 Hoe mocht mi oec wel sijn te moede
 als ic soude delen mitten goede
 dat mijn evenkorsten doet,
 1396 ende ic des onberen moet
 mit hem recht ten selven stonden,
 dat hi vallet inden sonden
 ende hi die voer gode kiest.
 1400 Ende als ic sie dat hi verliest |
 dat goet dat minne maket gemene,
 sone ist gheen wonder dat ic wene.
 Des wenens was her David vul
 1404 doe Jonathas ende oec Saul
 vanden vianden waren verslagen;
 op Gelboe, den berge, si laghen.
 Want dat hadde sonder waen
 1408 hem die sonden al gedaen,
 daer Saul in hadde ghelegen,
 dat hi niet en mochte gesegen.
 Saul die hadde lange tijt
 1412 op David hat ende nijt,
 ende hadde hem gherne dat lijf genomen,
 hadde hijs wel mogen toecomen.
 Daer om hadde David lichte verdraghen

100ra

B 1383/5, 1386/90 Jer. 9:1(8:23) 1403/6 cf. 2 Sam. 1:17-27

V 1385 ...et plorabo die et nocte

- 1416 dat zijn viande waren verslagen.
 Maer hi wiste dat, vorwaer,
 dat sine sonden also zwaer
 waren, datti sonder waen
 1420 ende sonder twivel hadde ontfaen
 des lives enter zielen doot.
 Daer om was sijn wenen groot.
 Der sonden werken is so gemene,
 1424 dat het en scaet niet allene
 den ghenen die de sonden doet.
 Maer en is niemant also goet,
 hine moet om die sonden dijn
 1428 van sinen lone gecranket zijn
 als hi dine geselschap al
 om dine misdaet verliesen sal.
 Als ic dus groten scade ansie
 1432 van den sonden, dinket mie,
 dat wel recht is dat ic moet
 die sonden bewenen, binic vroet,
 ende [dat] die tranen sonder mate
 1436 om desen boom vlieten late.
 Dit is dan die ander vloet
 die dit lant doervloeyen moet.
- Die derde riviere, dat is delende,
 1440 daer ons Adaem in versende,
 dat 1 dal der tranen heet,
 daer wi in doghen niet dan leet.
 Dit water is an ons geboren.
 1444 Ten is niemant so vercoren,
 die dat werken niet en kinnen
 eer hi gebruiken mach der zinnen.
 Dit liet ons onse eerste vader;
 1448 dit erve delen wi alle gader.
 Arme, rijc, groot ende clene,
 in dit so geloven wi alle gemene. |
 Niement en hevet hier te voren,
 1452 als tkint eerst wort geboren.
 Sijn eerste doen dats niet dan wenen,
 daer mede willic niet anders menen
 dan dat het comen is int dal,

10orb

- 1456 daert leet ende commer liden sal.
 Nochtan alst lange gelevet hevet
 ende emmer na sinen besten levet,
 sone weet hi of hi hevet verdient
 1460 dat hi mach heten gods vrient,
 ende wijst ons dan reden wale
 dat men sal wenen in desen dale.
 David die prophete weende
 1464 dat hi was in dit ellende,
 ende als hi dit jamer aensach,
 so riep hi dicke: Owi owach:
Heu michi, quia in colatus
 1468 *meus prolongatus est.*
 mine ellende is mi te lanc,
 mijn ziele legghet in 1 bedwanc.
 Te rechte macht hem verlangen,
 1472 als hi was al daer gevanghen,
 daer men wel na niet een twint
 dan ontrouwe ende loosheit vint.
 Wat is hier anders dan ontrouwe,
 1476 commer, jamer, wenen ende rouwe?
 Al dat die werelt hevet bevaen,
 dat is meest den sonden onderdaen.
 Ende dit is dat die apostel claghet
 1480 om den kerkere die hi draghet:
Quis me miserum liberavit
de carcere huius mundi?
 Wie sal mi lossen, arme keitive,
 1484 des karkers van deser werelt live,
 dat 1 lichame is der doot
 ende sonder vroude droefheit groot.
 Die dit jamer niet en kint,
 1488 hi dinct mi sijnre sinnen blint.
 Die oec kennet ende proevet,
 wat wonder eist dat hi droevet
 ende weent sonder onderlaet.
 1492 Mi dinket en ghene diet verstaet.

B 1467/8, 1466, 1468 Ps. 119(120):5 1481/2, 1483/6 cf. Rom. 7:24

V 1467/8 *Heu mihi, quia incolatus meus prolongatus est*

P 1481/4 Andere schrijfhand, vermoedelijk op rasuur.

- Dit is dan die derde vloet,
 die den boom oec wassen doet.
 Dese drie rivieren en sijn niet claer
 1496 maer droeve te drinken ende zwaer,
 ende bitter, want haer gront
 die is bitter in alre stont.
 Bi dien die gront daer si uut springen,
 1500 dat sijn die sonden die ons dwingen. |
 Ende wat is beter ende waerheit niet
 als men den gront daer of besiet.
 Want als ons int herte wroeghet
 1504 dat ons die sonden van gode ontvoeget
 ende ghevet ons toren ende leit,
 so wast in ons 1 bitterheit.
 Die hem doer 1 cort genoeghen,
 1508 laet van den eweliken goede ontvoegen
 ende ghevet hem selven ter hellen pine,
 als daer volghet, het is an schine
 dat hi dat beste niet en geraket.
 1512 Der bitterheit so soete smaket.
 Willen wi ons dan die zwaerheit boeten
 ende die watre ons versoeten
 ende makent versch dat eer was sout,
 1516 so werpen wi *in des* cruce hout,
 als Moyses wilen dede.
 Des ghelike hi oec mede
 maecte die bitter water sochte
 1520 ende versch, dat mense drinken mochte.
 Doe hi vant in die woestine
 die water die tfolc sonder pine
 drinken en gheens sins en mochte
 1524 want het hem te bitter dochte,
 doe wart tfolc bedrovet sere.
 Doe hiet her Moyses onse here
 dat hi nemen soude 1 hout
 1528 ende werpent int water dat was sout.

100va

B 1516/7 cf. Ex. 15:23-25

K 1516 hs. *indes*

V 1510 *an schine*: 'blijkbaar, klaarblijkelijk'; cf. MNW *aenscine*

- Also soude hi die water boeten
 ende die bitterheit versoeten.
 Dit hout bediet dat cruce ons heren
 1532 als ons die scrifturen leren.
 Al onse werken sijn ons sachte,
 als wijt setten in onse gedachte.
 Der riviere mach men drinken,
 1536 als wi der pinen gods gedinken.
 Si maect die droeve water claer;
 si maect al licht dat was zwaer.
- Die vierde riviere volgt na desen,
 1540 dats dat die mensche altoos sel wesen
 in 1 verlangen van hier boven,
 wanneer hi sonder commer loven
 sal onse here na zijn begheren
 1544 – want hier is vele dat ons mach deren –,
 wanneer hi sal te sinen vromen
 voer onsen here daer boven comen,
 wanneer hi sal gebruiken moghen
 1548 dat hem te vollen sal verhogen,
 wanneer hi goet sal ghewinnen
 dat herte noch sinne mach kinnen, |
 wanneer hi sal die minne kinnen
 1552 als hi bekint is van der minnen,
 wanneer men bliscap hem sal scincken
 die hi mach ongemenghet drinken;
 want het is hier al ongeminghet,
 1556 hier en is niet en dwinget.
 Die yet goeds van onsen here
 ghelovet is, hem verlanget sere
 wanneer het hem sal gescien,
 1560 dat hijt moge inder waerheit sien.
 Als gelove ende hope vergaen
 ende minne sal allene staen,
 owi, hoe goet salt dan daer sijn!
 1564 Die godheit sal schincken daer den wijn,
 die de zone der bruut sal schincken;
 dat mach men sekerlike drincken.
 Men can den wijn niet verteren,
 1568 hi vervullet al ons begheren

100vb

- ende daer toe vele meer nochtan
 dat enige ziele begeren can,
 ende blivet nochtan hem selven al.
- 1572 Dit is daer men na werven sal.
 Ende als ic daer om int herte wene,
 dit is die riviere die ic mene.
 Dese riviere begheerde sere
- 1576 David, die sprac tot onsen here:
*Sitivit anima mea ad deum
 fontem vivum.*
 Wanneer, seit hi, sal ic comen
- 1580 ende verscinen te minen vromen
 voer daensichte gods; ic bins gewes
 dat hi een born des levens es.
 Daer om moet mi na hem dorsten,
- 1584 hi mach vervullen al mijn geborsten.
 Hi es een borne die gheen man
 mit minnen uutgesceppen can.
 Want daer toe die werelt al
- 1588 ende hemelrike waer vele te smal;
 so overvloeych is dat goet.
 Daer om segic dat men moet
 dit goet boven al begheren
- 1592 ende wenen dat mens moet onberen.
 Dese riviere coemt ons van boven,
 dese moghen wi te rechte loven.
 Si springen uut enen herden stene,
- 1596 want si coemt van gode allene.
 Van desen dranc die can soeken,
 scrivet sinte Pauwels in sinen boeken:
Bibebant autem de spiritali consequente.
- 1600 *Petra autem erat Cristus.*
 Hem gaf god van hemelrike |
 dat si dronken gheestelike
 dien dranc die quam uut enen steene.
- 1604 Die steen was Cristus, die ic meene.
 Dat water is versch ende claer;
 dit mach men drinken sonder vaer.
 Want men can des niet gedinken,

IOIRA

B 1577/8, 1579/82 Ps. 41(42):3 1599/1600, 1601/3 1 Kor 10:4

V 1577/8 *sitivit anima mea ad Deum fortem, vivum* 1597 *soeken (soken)*: 'zogen, verzadigen'

1608 die herte en moet vruechden drinken
al mit eenre sekerheit;
dinct dat haer god dit heeft bereit.
Al merret langher dan si begheert,
1612 wat dan? Het is wel des beidens wert.

Als dese riviere aldus vloeyen
om den boem, so doen si bloeyen
ende dragen goede vrucht.
1616 Jonfrouwe, ic wane haddine gesocht,
ghi waert emmer genesen;
ende mocht meer droefheit in u wesen,
mochti op desen boem geraken,
1620 ghi vont daer of so soete smaken,
en cant gespreken niet mit monde,
het gaet boven herten gronde.
Want dat ghi soeket, dat vindi daer,
1624 daer en is rouwe, seer noch vaer,
maer daer is alles rouwes boete.
Men vint daer niet, ten si so soete
dat men en mach soeters niet begeren.
1628 Te rechte mach men daer om verteren
herte, goet, lijf ende sin,
want daer an leghet groot gewin
den ghenen diet gewinnen moghen.
1632 Daer is luttel te soeken dogen.
Jonfrou, nu siet, dit is die boom,
nu merket wel ende nemet goom.
Dit climmen wort sere te sure,
1636 ghecrigen dat is in die aventure,
ghebruken dat is genoechte groot,
tontbliven dat is i wederstoot.
Daer heeft menich na gestaen,
1640 diet luttel vorwaert is ghegaen.
Menighen dede den anxt versagen,
bloetheit doet menigen vertragen.
Menige dede in sinen dullen waen,
1644 dat hijt waende ghecrighen saen.
Ende als hi woude eer tijt hem hogen,
so bleef hi alre meest bedroghen.
Menich waender wesen in,
1648 diere noyt en quam in i beghin.
Ende als hire waende best wesen op,

- sone wast maer sceren ende scop.
 Menich cander of spreken |
 1652 ende waende hem en mochts niet gebreken: 101rb
 dien gebracs alre meest,
 want als hi den heiligen gheest
 hebben waende ende daer uut spreken
 1656 ende niet en kende zijn gebreken,
 ende cunden woude dat grote wonder,
 so wast wel recht dat hi viel onder.
 Die comen sijn in dustanighen wesen,
 1660 dat zijn die de blade lesen
 die van desen boom vallen;
 dese en hebben niet dan callen.
 Haer worde schinen prophecien,
 1664 haer werke zijn vol tuusscherien,
 haer drome dat zijn visioene;
 si spreken van den hoechsten trone.
 Haer tonghe spreket van hogen dingen,
 1668 die si mit werken niet en volbringen;
 haer wandelinghe schijnt goet,
 haer leven dat is al onspoet;
 haer minne en is niet geordeneert,
 1672 haer heymelicheit is ongeseert,
 haer geselschap sorgheliken,
 haer wesen al vol quader treken.
 Ende als si haers selfs vergheten,
 1676 willen si van hogen dingen weten.
 Some sijn si sonder bande
 ende lopen achter lande,
 om dat si hem selven willen tonen
 1680 ende eenvoudige herten honen:
 haer cleder zijn scarp ende grof,
 daer soekense in der liede lof;
 sine merren niet op ene stat,
 1684 want men warter sciene sat
 als men haer werken kint
 ende haer leven ondervint.
 Some schinen si groot van gheeste,
 1688 ende doen hem oec onder die meeste,
 om dat sire aen wanen winnen;

V 1650 *sceren ende scop*: 'het is maar gekheid, het betekent niets' 1660 *de blade lesen*: 'de toekomst voor-
 spellen door het bestuderen van afgevallen bladeren'

dese scinen siec van minnen,
 maer wat si zijn van binnen,
 1692 dat en laten si niemant kinnen,
 dat si ter ydelre eren
 algader haer begherte keren.
 Dese vasten ende beden,
 1696 van buten so sijn al haer zeden
 niet dan al vol goets gegoten,
 maer wat int herte legghet besloten,
 des mach men sciene worden vroet
 1700 als men horen wille doet.
 Daer eer scheen al godlicheit, |
 daer vint men onverduldicheit.
 Hier om dat sijt niet dorren spreken,
 1704 so pensen si om valsche treken.
 So *doen si aen I omcleet,
 dat hem nochtan niet besteet.
 Dat is mantel van odmoede,
 1708 daer mede staen si op haer hoede.
 Maer als si dan sien haer gestade,
 mogen si wreken haren scade,
 so dat mens niet en mach geweten;
 1712 des en sellen si niet vergheten.

101va

Sijns ghebruken dat is so soete
 ende ghevet alre smerten boete.
 Sijns gebruken dats al
 1716 dat men te recht begeren sal.
 Die moet al dies onberen dan,
 die sijns gebruken niet en can.
 Ende eest dat ic clage allene,
 1720 dat ic niet dan hem en mene,
 ende ic hem aldus vliete,
 ende ic sijns so luttel geniete,
 dit staket in mijn herte binnen
 1724 een vier van so groter minnen
 dat mi verteert, en cant gehelen;
 ic smelt daer om ende doet mi quelen.

[JONFROUWE]

Ay jonfrou, nu troost u wale,

[HERE]

- 1728 so grote is uwe herte quale
om sine minne, des sijt gewes,
so u minne gesonder[t] es.
U minne is starc, si heeft gewont;
1732 ghi sijt siec, u minne is gesont.
Al queldi dus, hets tuwen vromen;
ghi sijt op tiende geloc comen.
A<l> quelt u ziele, u minne is starc;
1736 ghi wart cranc mit min<n>en warc;
dat en is leider in u niet.
Mi dinket al dat u ghesciet,
dat werket allene in u die minne.
1740 Som wile bedroeven u die zinne,
som wile maect si u oec blide;
haer werken en houden geen getide.
Als nu so doet si bliscap hopen,
1744 daer na so moet ict al becopen.
Als nu so verberndi al van minnen,
nu maect u danxt te hant cout van binnen.
Nu werdi bloede ende al verteert,
1748 Nu werdi coenene ende onverveert.
Als nu versmelti ende vervaert,
als nu sone weeti wat u deert,
als nu so is u alte wale, |
1752 als nu is groot uwer herten quale,
als nu dinctu dat ghi verwint,
ende eer ghi wael den strijt beghint,
so scinet of ghi vielet al onder.
1756 Dit werket al der minnen wonder.
Si can cume eens dages uren
in enen punt mit u geduren.
Ghi hebter minnen goet geval,
1760 condi die verdraghen al.
Nu drinket soete, nu smaket tsuete,
die boven sijn, die sijn nu onder voete.

101vb

Jonfrou, dit en is niet el

K 1735 hs. heeft alleen A.

V 1734 *tiende geloc* (*gelucke*): uitdrukking niet in MNW, blijkbaar de aanduiding voor een uitzonderlijke mate van geluk 1746 *danxt*: samentrekking van *de anx*t

1764 algader dan der minnen spel.
Ic rade dat ghi dit niet en ontsiet.

Here, en weet wat mi es gesciet,
in can dit allene verdragen;

[JONFROUWE]

1768 dorstic, ic sout hem gherne clagen.
Want wiste hi hoe mi es te moede,
het soude mi comen licht te goede.
En cans *oec niet langher helen,

1772 Ic moet tonen mijn gespen:
*Filie Jherusalem, nunticate
dilectio quia amorem languet*

Ay, dochter van Jherusalem,
1776 nu doet wale ende condicht hem,
dat mi so sere heeft gewont
sin minne, en werde meer gesont.
Ic moet quelen ten si

1780 dat hi troosten wille mi.
Maer woude hi mi gheven troost,
het is spel al dat mi noost.

Ist dat hi mijns so vele ontferme,
1784 dat hi mi mitten rechten erme
omhelsen wille, die mi hevet
tot noch onthouden ende ghevet,
ende icken kinne in diere scrifturen,

1788 ende minne inden creaturen,
ende mit minnen come so na,
dat icken int sacrament ontfā,

ende hi mine siele daer spiset,
1792 ende gracie ende doghet wiset,
ende verlicht mi die sinne
ende ghevet mi daer dat icken kinne,
welc si dat quade ende oec dat goede,

1796 ende sent mi dan in minen moede,
dat ic dat quade wille laten,
ende wil mi ter doghet saten,

B 1773/4, 1775/8 cf. Hoogl. 5:8

K 1771 hs. *ec*

V 1767 *in*: samentrekking van *ic en* 1773/4 *Adiuvo vos, filiae Hierusalem, si inveneritis dilectum meum,
ut nuntietis ei quia amore langueo*

- 1800 ende hi mine ziele make gesont,
 die mit sonden wart gewont,
 die maect mi al in minnen warm. |
 Maer dit gheeft al den slinken arem, 102ra
 dits die arem daer ic op lene,
 1804 maer die rechter is die ic mene.
 Den slincker onthout mi jegen den val,
 maer die rechter is die mi sal
 omhelsen ende om hem tien,
 1808 sel mire begherten genoegh gescien,
*Leva sub capite meo et dextera
 illius amplexerunt me.*
 Sonder der scrifturen leren
 1812 sal ic mi te minen lieve keren.
 Daer sal ic in hem selven kinnen
 mijn lief ende inder waerheit minnen,
 sijns gebruiken in hem geduren.
 1816 Sonder van geliken creaturen
 en sal geloven daer noch hopen,
 maer mit minnen in minnen lopen.
 Al tgoet dat ic hier can begheren,
 1820 salic gebruiken sonder weren.
 Daer sal sijn leven sonder doot,
 sonder rouwe bliscap groot,
 ghenoechte, ruste, vroechde ende vrede,
 1824 sonder ende salichede.
 Dit sal daer inden borne zijn,
 daer sal ic wesen sijn ende hi mijn.
 Dit sal der rechter arme dan wesen,
 1828 dese sal mi doen genesen.
 Dan sal ic mi hem nare voegen.
 Ic en mach hem cussen an sinen mont,
 Sine minne heeft mi so ghewont.
 1832 Jonfrou, seit hi, ghi anegaet, [HERE]
 hets 1 groot dinc dat ghi bestaet.
 Hi cussede wilen u nature,
 dat wert hem also sere te zure,

B 1809/10 Hoogl. 2:6 1826 cf. Hoogl. 2:16 1830 cf. Hoogl. 1:1 1831 cf. Hoogl. 2:5, 5:8

V 1809/10 *Leva eius sub capite meo, et dextera illius amplexabitur me* 1829 Hierna lijkt het tweede vers van het rijmpaar te ontbreken. 1832 *seit hi*: de derde persoon *hi* is moeilijk verklaarbaar (cf. 1239).

1836 dat hi die doet moest anegaen,
 om dat hi die menscheit hadde ontfæen.
 Dat sijn cussen dat hi dede,
 daer hi mede maecte vrede
 1840 tusschen den vader ende den mensche.
 Dat quam ons al na onsen wensche,
 want dat hadde sine bruut
 langhe gheropen overluut:
 1844 *Osculetur me osculo oris sui.*
 Wil hi mi noch doen, seghet si,
 so come selve ende cusse mi
 mitten cussen van sinen monde,
 1848 so is ghesont mijns herten wonde.
 Want so wat mi die prophete
 van hem beloven ende beheten
 ende oec roepen ende spreken, |
 1852 en sijn niet dan donker woort, 102rb
 dat ic van hem hebbe gehoord;
 ic soeke dat ewelike woort des vader.
 Daer omme dat si alle gader
 1856 spreken, dat en can mi niet
 mine begheerte vervullen yet.
 Hoe mochten si dan troosten mi?
 Dien ic begheerden, begheerden si,
 1860 en conde hem nochtan niet gescien
 datten enich noch mochte sien.
 Moyses riep overluut:
 Sent die du senden sout hier uut.
 1864 Lieve here, des bidde ic di,
 na dijn geloft com, verlosse mi.
Obsecus, domine, mitte
quam misurus es. Sicut
 1868 *locutus est, veniet libera nos.*
 Ysyas die spreet hier ave.
 Owi, seit hi, oft god vergave
 dat die hemel waer gescort
 1872 ende du here quames hier voort.
Utinam disrumperis celos
et descenderes.

B 1844 Hoogl. 1:1 1864/5, 1866/8 Ex. 4:13 1870/2, 1873/4 Jes. 64:1

V 1866/7 *Obsecro, inquit, Domine, mitte quem missurus es* 1867/8 *Sicut locutus es, liberabis Israel*

David was oec 1 van dien.
 1876 Die sprac: Here, laet ons sien
 dijn aensichte, so sellen wi
 behouden sijn ende worden vri.
Ostende faciem tuam et
 1880 *salvi erimus.*

Dus vinde ic, wat si alle spraken,
 daer toe en conde gheen geraken,
 dat si dat ghecrigen mochten
 1884 dat si begheerden ofte sochten.
 Sint dat hem allen is ontbleven,
 Wat troost mochten si mi dan gheven?
 Ende laet mi mit hem niet genoeghen,
 1888 hine wil hem selven te mi voeghen,
 en worde anders nemmermeer vri,
 hine coemt selve ende cusse mi.

[JONFROUWE]

Jonfrou, merket ende nemet goem,
 1892 des bat die bruut den brudegoem,
 dat hise cussen woude
 of hi emmermere genesen soude.
 Dat was dat hi na haren wensche
 1896 quame hier neder ende worde mensche.
 Suldine, jonfrou, dan cussen weder,
 hine sal hem niet so sere neder
 nyghen als hi heeft gedaen,
 1900 maer een hoecheit moet hi ontfæen.
 Daer ghi wart mit hem 1 gheest, |
 dat mach doen gracie alre meest.
 Dit doet 1 mit gode wesen,
 1904 sinte Pauwels spreet van desen:
Sui ad eret deo, unus spiritus est.
 Ic worde een gheest mit onsen here
 als ic mi al te gode kere.
 1908 Jonfrou, dit is dat elfte rijs.

[HERE]

102va

B 1876/8, 1879/80 Ps. 79(80):4 1905, 1906/7 1 Kor. 6:17

V 1905 *Qui autem adheret Domino, unus spiritus est*

- Nu moeti merken, sidi wijs,
 seldi hier op comen moghen,
 ghi moet u also sere hogen,
 1912 dat ghi moet al u manieren
 verwandelen ende in u faelieren.
 U zinne sellen u faelieren al
 als uwes selfs niet bliven en sal.
 1916 Uwes selfs moet also gebreken,
 noch ghine cont swigen no spreken.
 U gebreke sal u doen zwighen
 En wonderlike nedernighen
 1920 ende bieden u daer ghi na prighet.
 Als ghi dat goet gecriget,
 sal u doen roepen ende ghine weet wat.
 Hi sal sijn uwes herten vat
 1924 so vol geheten, dat ghi niet
 en sult weten wat u gesciet;
 ghi sult vinden also goet
 dat al u wesen wandelen moet
 1928 in dat wesen dat ghi vint
 als ghi gebruket dat ghi mint.
 Die enen dropel waters name
 ende stercks wijns meer dan 1 ame,
 1932 ende goet den dropel inden wijn,
 als si alle dan verwandelt sijn
 soude die dropel inden wijn,
 dat men die mit gheenre pijn
 1936 noch mit gheenre behendicheden
 van den wine en mochte scheden.
 Ocht als die lucht wort doerronnen
 mitten lichte vander zonnen,
 1940 dat si wordet dan also claere
 oft niet el dan licht en ware;
 oft 1 yser gloyet heet
 al in des viers maniere gheet
 1944 dat men daer niet en can gesien
 dan vier; also sal u gescien,

V 1908 Bedoeld is de elfde tak van de *boem van minnen* (cf. 1212, 2182-3). Al vroeg in de tekst is sprake van *rijzen*: takken (183, 184, 425), pas in 1212 is van een boom, *enen boem van minnen* (cf. 1236, 1239). Het is daarom mogelijk dat de takken uit het begin van het traktaat uit een andere tekst afkomstig zijn. 1930/7 Bekende metafoor voor mystieke eenwording, evenals de twee navolgende metaforen van licht en ijzer.

jonfrou, als ghi aldus sere
 wart 1 gheest mit onsen here.
 1948 Dat sal 1 suete cussen wesen,
 jonfrou, als ghi sult in desen
 kennen die grote soeticheit
 die god den sinen heeft ghereit. |

1952 Ghelike dat 1 cleet,
 als men ververwet, ontfeet
 een ander gedane dant hadde eer,
 ende en zwaret niet te meer,
 1956 also sal die ziele mijn
 nie zware maer lichter zijn
 als si verwandelt wesen sal
 mit minnen in die godheit al,
 1960 die hi nochtan den *vremden heelt.

[JONFROUWE]

102vb

Hier seldi weten hoe hi speelt
 hier neder inden creaturen,
 oec wat hi es in sijnre naturen,
 1964 dat 1 god is in drie personen
 entie in enen licht wonen
 ende elc heeft sinen persone allene,
 maer haer nature is al gemene.
 1968 Wie die zone van den vader
 wart geboren ende niet spader,
 maer even ewich mit hem si,
 even machtich ende even vri,
 1972 even gerechtich ende even goet,
 even scone ende even vroet;
 wie voer den andren daer die een
 niet en mach van hem tween,
 1976 vloeyt die heilige geest gelike,
 even weldich ende even rike
 mitten zone ende mitten vader;
 hoe si werken altegader
 1980 dat si doen ende al ghemene;
 wie also machtich es daer die ene
 als dandre twe, wie mach wesen?

[HERE]

K 1960 hs. *vrienden*; cf. supra 880

V 1953 *ververwet* (*vervaruwen*): 'anders verft'

- 1984 Want ic gheens sins in desen
comen en mach mitten sinne
ende ict mit reden niet en kinne,
so lijct gherne dat dit si
also verre boven mi,
1988 dat ic moet weder in mi keren
ende laten mi tghelove leren.
Ic bins seker ende gewes,
nochtan en weet ic hoe dit es.
1992 Hier en moet ic niet na gronden;
hets boven des menschen conden.
Ic wane, jonfrou, als ghi sijt
verwandelt in dus groot delijt,
1996 dat hi u dan daer ghevet 1 smaken
ende in een gevoelen doet geraken,
dat spreken en mach geens menschen mont
noch ghevoelen des herten gront.
2000 Want het is *boven allen sinnen;
dat weten allene diet ghewinnen |
ende aensien mit groter vromen
alsi boven hem selven comen,
2004 dat si en connen gheen sins niet
seggen hoe hem is gesciet.
Maer dat overgoet dat daer es,
dat sijt seker ende gewes.
2008 Anders moet hem des gebreken
dat sire yet of moghen spreken.
In dit gebruiken moet men buten
altemale die zinne besluten,
2012 want si zijn hier toe te cleyne,
si en connen nemmer meer so reyne,
dat si hier jegen gekinnen moghen
dat goet dat dingelen doet verhogen,
2016 ende dat si nochtan niet en kinnen
na al zijn wesen noch minnen;
mit also vele als hijs wil geven,
so kinnen sijs, dat is haer bleven,
2020 nochtan ist boven allen zinnen
ende mit sinnen niet en can gekinnen.
Wat mach ic daer of spreken dan
dat ic gekinnen niet en can?

103ra

- 2024 Smaken, ruken, horen, sien
ende tasten moeten hem ontien.
Van desen goede ist boven al
die in minnen gebruiken sal.
- 2028 Dat dit si 1 ware tale,
vinden wi an sinte Pauwels wale,
die zeget dat hi hadde gehoord
als verholentlike woort
- 2032 dat des niemant en besteet
te spreken, ende dat hine weet
ocht hi was, doe hi sach dit wonder,
mitten lichame of daer sonder.
- 2036 Of sinte Pauwels niet en can
hier of gespreken, wie sal dan
so hoge boven Pauwels wesen,
dat hi spreken der van desen?
- 2040 Die vele dan hier callen moghen
ende hem selven willen doghen,
mi dinket dat si dicke lieghen
ende hem selven meest bedrieghen.
- 2044 Noch sijn si op den boem gheraect,
noch sine hebben der vrucht gesmaect.
Want hebben si der liede lof,
dat niet en is dan 1 ghestof,
- 2048 daer mede laten si hem genoeghen
ende van so groten goede ontvoeghen.
Dit suldi scuwen, sidi vroet,
want si leven in onspoet. |
- 2052 Want hi gelovede si van binnen, 103rb
dit goet si sloten mitten zinnen.
So mochten si van hare minnen
troost ende salicheit gewinnen.
- 2056 Also groot so is dit goet
den ghenen dies gebruiken moet,
hi es in sulker vrouden comen,
dat men niet en can genomen.
- 2060 Si gaet boven allen prijs,
dit is des booms leste rijs.
Men machs gevoelen ende niet spreken,

B 2029/35 cf. Hand. 9:3-9

V 2052 De betekenis van dit vers is onduidelijk, mogelijk corrupt. 2061 Dit kan de twaalfde tak van de
boem van minnen zijn (cf. 1908).

der sinnen moeten hier al gebreken.
 2064 Mi dinket, die des eens gesmaket,
 dat hi es in alle goet geraket.
 Want alle die werelt en dinket haer niet
 als si haren scepper aensiet
 2068 ende si sijns gebruiken mach,
 sone is in haer gheen gewach.
 Hier gebreken nu die sinne;
 want ic des wesens niet en kinne,
 2072 noch in mi niet en can vinden,
 sone der ics mi oec niet bewinden
 dat icker vele of spreken moghe.
 So dinct mi dat tswighen hoge
 2076 meer dan ic mi onderwonde,
 dat ic in mi niet en vonde.
 Een dinc weet ic nochtan vorwaer,
 jonfrou, moecht bliven daer,
 2080 als ghi in dit goet geraket
 ende ghi dit goede spul smaket,
 ende soude u sulke vroude gheven,
 dat ghi en coert gheen ander leven,
 2084 also wale vondi u gevoech.
 Maer dit en waer den lichame niet genoech;
 daer om moeti sciene weder
 ten lichame comen neder.
 2088 Hoe sal u zijn te moede
 als ghi vanden groten goede
 sceiden moet entaer begeven
 ende aengaen u oude leven?
 2092 Hier ist dat men sorgen sal
 ende duchten om den val.
 Hier wane ic dat die quale wast.
 Die lichame werdet u i last,
 2096 die ghi eer so sere minnet
 eer ghi so na die godheit kinnet.
 Die minne was eer overgoet,
 nu ist i kerker ende i doot.
 2100 Nu beghint hi u so te leyden,
 dat ghi woudet van hem sceiden, |
 ende begheert mit gode te sine,

103va

K 2062 De lombarde *M* waar deze regel mee opent, draagt niet bij aan de zinvolle structurering van de tekst, en op deze plaats is daarom geen witregel gebruikt.

- al ander dinc dat wart u pine.
 2104 Nu roepti dicke: owi, owach,
 om mijn lief dat ic eer sach
 ende mi dus nu is ontfloen.
 God, mire sielen, wat sal ic doen?
 2108 Sint dat hi mi dus heeft begeven,
 so mach ic sonder hem leven.
 In hem so vande ic al goet,
 des ic nu onberen moet.
 2112 Ruste, troost, raed ende vrede,
 wijsheit, sin ende salichede,
 ghenoechte, weelde, claer kinnen,
 sachte gevoelen, herte minnen,
 2116 dit hebic in hem al verloren,
 die ic te minnen hadde vercoren.
 Wantroost, pine ende onvrede,
 verdonkert sin ende zwaerheit mede,
 2120 onghenoechte, droeve leven,
 dit is in mi selven bleven.
 Nu kenic alre eerst dat ic moet
 mi altoos houden ondervoet
 2124 in odmoeden ende niet vertragen.
 Nu wil mi meest die viant jaghen;
 so ic hogher eer sochte,
 so hi mi liever nederbrochte,
 2128 want hi gheet ende steet al omme
 oec int recht ende oec int crome,
 of hi daer in yet mach vinden,
 dat hi te rechte mochte verslinden.
 2132 Dit seit oec Abacuc die wise,
 dat uutvercoren is zijn spise:
Esto eius electus.
 Doe hi Judas hadde verzwolgen,
 2136 ghinc hi den apostelen volgen,
 ende bat dat hise teemsen moghe,
 of hire yet in vonde dat hem doghe.
 Hi wilse teemsen alsmen doet tcoren.
 2140 So hi meest can wil hise becoren.
 Oec hebben wi gehoort dicke

B 2133, 2134 Hab. 1:16

V 2134 ...*cibus eius electus* 2137 teemsen: 'zeven, ziften'; Lat.: *cribrare*; cf. 2145/6

hoe vele ende hoe menighe stricke
 hi pijnde Job, den goeden man,
 2144 al had hire nochtan luttel an:
Sathan expuavit uut cribraret
sicut vintum eticum.
 Als hi die vloet heeft uutgescopen,
 2148 daer na so beghint hi te hopen
 dat noch die Jordane sal
 doer sine kele lopen al.
 Welc is die vloet, welc is die Jordane, |
 2152 die hi dus vecht mit scalcheit ane?
 Als ict na der waerheit diede,
 die vloet dat sijn gemene liede,
 die hem doer die minne ons heren
 2156 gherne vanden sonden keren.
 Maer dit bediet die Jordane:
 die hebben wille altoos te stane
 in 1 reyne, odmoedich leven
 2160 ende hem selven al gegeven,
 of die niet seker en mogen wesen,
 die sal dan voer hem genesen.
 Daer om doet hi als die vroede,
 2164 die altoos staet op sine hoede
 ende levet in een ontsien
 van dinghen die hem ghescien.
 Suldi alle die ongestadicheit,
 2168 den anxt van valle enten arbeit
 scriven daer die mensche in levet,
 ende hoe cleyne vroude hi hevet,
 ende hoe lange si gheduert,
 2172 ende hoe dicke dat hise besuert,
 ende hoe vele men vint ontrouwen,
 loesheit, valscheit ende rouwen,
 ic wane al wilde ic en conde.
 2176 Mi dinket dat mi soude der stonde
 ghebreken ende des levens eer,
 want leet dat wast so lanc so meer.
 Onse leven dat is 1 ellende.

103vb

 B 2145/6 Luc. 22:31

 V 2145/6 *Satanas expetivit vos ut cribraret sicut triticum* 2147 *uutgescopen (scheppen)*: 'uitgeschept, ge-
 put'

- 2180 Hier make ic mijns boecs 1 ende,
 ende bidt Jhesus, uwen brudegom,
 dat hi <u> op desen boom
 van minnen moet doen geraken,
 2184 dat ic die vrucht daer of mach smaken
 ende dat ic na dit corte leven,
 daer wi dicke in moeten sneven,
 comen moeten mit hem hier boven,
 2188 daer en die enghelen sonder swigen loven.
 Ic bidde u oec in rechter trouwen,
 jonfrou, dat ghi wilt bescouwen
 hoe gherne dat ic u goet wesen sage,
 2192 ende pijnt u daer omme alle daghe
 hoe ghi u moghet naest gode voeghen,
 ende en laet u niet genoeghen
 eer ghi int hoechste comen sijt.
 2196 Ende als ghi coemt in dat delijt
 ende u dat so wale is inne,
 daer vervullet alle uwe sinne.
 Laet u ontfermen eens armen broeder
 2200 ende biddet gode ende sire moeder
 dat hi hem wil gracie gheven; |
 al en mach hi niet gelijc u leven
 noch op desen boom comen,
 2204 dat hi noch te sinen vromen
 u mit aernste volgen moete
 int goet dat u dinct daer so soete.
 Dat wi nemmer daer of en sceiden,
 2208 des onne Jhesus ons selven beiden.

104ra

AMEN

K 2182 u: noodzakelijke toevoeging. De *here* hoopt dat hij de vruchten kan plukken van het beklimmen van de boom door de *jonfrouwe*.

[34 QUESTIEN VAN EENEN GOEDEN SIMPELEN MENSCHEN]

[34]

1 Dit sijn questien van eenen goeden simpelen mensche, daer die op-
perste coninc ziere zielen op antwoert

4 [1] Ic vraghe of men vander godliker godheit yet warachtichs spreken
mach.

Ic andtwoerde: Ja ende neen. Dit es contrarie. Int ierste seg ic: Jamen.
God die es een scepper ende een maker ende een onthouder hemelrijcs
ende eertrijcs. God die es een leven alre creatueren. God es een ghever
8 [alder creatueren] allen dat god ontfaen mach. <God> es een glorie ende
een onsprekelike bliscap <alle den ghenen> die vercoren sijn in hemel-
rike <ende> in aerdtrike. God es een uutvloyende fonteine alle dier gra-
cien die ye mensche ontfingen. God es een ewicheit zonder beghin ende
12 sonder ende [ende onsprekelijc allen menschen tonghen].

Nu heb ic gheseit: Ja. Dats datmen van gode spreken mach. Nu willic
zegghen: Neen. God es een abyssine ongrondelec, onbegripelec, on-
sprekelec allen menschen tonghen. God es een puer gheest, in sinen
16 godliken wesen onwandelijc. Ende alle weelde es al ende boven den he-
mel, ende een onversadich dorst weder die overvloyende <glorie>
gods. Ende al dat in hemelrijc ende in aertrike es, dat en mach die ziele
niet versaden sonder die ghene diese ghemaect hevet, dats god zelve.

20 [2] Ic vraghe: Wat es god?

Ic zegghe dat een es in al; ende diene hevet, die hevet al; ende dies nie-
ne hevet, die es beroevet van al. God es eene begheerlike zoetheit bo-
ven allen honighe inder zielen. Hi es een ghenoechlike smake boven
24 alle specie, ende een lieflike omhelsinghe ende een volmaecte ruste in
devocien. Salich sijn die ghene die alsoe leven dat si in gode rusten

104rb

K [34] 8 *alder creatueren*: abusievelijke herhaling van *alre creatueren* in de vorige zin. Cf. Schweitzer, nr. 15, r. 4/5: *God es een leven alre creatueren; god es een ghever al dat ontfanghen mach.* God: toevoeging op basis van Schweitzer, nr. 15, r. 5 9 *alle den ghenen*: toevoeging op basis van Schweitzer, nr. 15, r. 6 10 *ende*: noodzakelijke toevoeging; de tekst van Schweitzer wijkt sterk af. 12 *ende onsprekelijc – tonghen*: verklaarbaar als ogensprong van de kopiist; dezelfde frase komt iets verder opnieuw voor en heeft daar wel zin (14/5). In deze paragraaf wordt besproken wat over God gezegd kan worden, en daarom lijkt dit zinsdeel hier niet op zijn plaats. 17 *glorie*: toevoeging op basis van Schweitzer, nr. 15, r. 22

V [34] De vragen van de leek zijn genummerd zoals in de editie Lievens (1985) om een vergelijking met de nummering van de vragen in de *Dialog van Meester Eckhart en de onbekende leek* (ed. Schweizer 1997) mogelijk te maken (zie diagram in Inleiding, p. 19, n. 26). 14 *abyssine*: 'afgrond', niet in MNW; cf. *abys*: 'afgrond, diepte' 16/7 *Ende – ende*: dit zinsdeel is vermoedelijk corrupt. Cf. Schweitzer, nr. 15, r. 21: *Ende al dat boven hemel es dat es een hongher ende.*

P [34] Tekst geschreven door hand 5. 1 De tekst begint met een drie regels hoge lombarde. Het opschrift is qua schrift noch kleur inkt te onderscheiden van de rest van de tekst.

moghen, want buten hem soe en vintmen gheen warachtighe ruste.

[3] Ic vraghe: Welc es die meeste ruste der goeder consciencien?

28 Ic zegge dat es wel te levene ende reyne begheerte te hebbene. Die ziele die des levens niet en ghenoecht, dier eest al een karker ende begheert te stervene ende te wesene met gode ende sijns te ghebrucken die haer tleven gaf. Want wat die ziele mint, dat begheert hi te ghebruke-

32 ne; ende si es meer al daer si minnet, dan daer si levet.

[4] Ic vraghe: Mach hem god der zaligher zielen ontien, die in sijnder minnen gestade es?

Ic zegghe dat god vermach alle dinc, maer dat en betaemt gode niet, want hi zelve seget: Die mi minnen, die minne ic; ende hem vroe maken tot mi, die zullen mi vinden. Hine wil hem niet ontyen, hine moeste minnen die hem minnen. Die gherechte minne die vereynicht gode metter zielen. Ende alsoe wi ons gheven tot gode, alsoe es tontfanghen tot gode. Ende wi gheven ons al te gode, soe ontfa wi alle van gode dat ons zalicheit meeren mach.

36

40

[5] Ic vraghe: Mach ons eenich dinc zalich maken dan alleene god? Ic zegghe: Neent. Want alle salicheit ende alle doecht ende alle die gracie die ye menschen ontvinghen, die vloyen uut der fonteynen des levens, dats god zelve.

44

[6] Ic vraghe: Wat soectmen inden heilighe lof? God alleene es alle zalicheit.

48 Ic segghe dat die heilighen sijn in die stat der volcomenhede ende wij sijn noch in dit ellendich ghebreckelijc leven; ende dat wi niene vermoghen overmits onse onvolcomenhede, dat vermoghen die heylighen overmits hoer verdienten ende hoer volcomenhede te bidden voer ons.

52 Ende daer omme roepen | wij an die heylighen ende eerense. Ende want god wederscijnt in sinen heylighen grotelic, soe eeren wi hem. Ende soe wiese eert, die eert gode diese ghemaect hevet. Die gode lief hevet ende eert, die eert ooc ende hevet lief alle sijn heilighen. Men sal Marien niet noch den heilighen gheven datmen gode sculdich es, dat es die overste eere entie opperste minne vander zielen. Die overste eere entie opperste weerdicheit die es men alleene gode sculdich; ende dat eyscht hi vanden mensche, alst recht es, want hi alleene god es. Ende naest gode salmen Marien eeren ende alle sine heilighen, want si moghende sijn met gode ons te helpene in onser noot.

56

60

104va

[7] Ic vraghe of eenich dinc goede es dan alleene god.

Ic zegghe: Jaet. Al dat god ghemaect hevet, dat es goet.

64 Ende es dan de viant goet?

Ic zegghe: Ja hi, in sinen iersten wesen, alsen god made. Ende god en

makede die zonden niet. God es alleene datter te minnen es ende datter te loven es ende datter te eeren es boven al. Hi es dat goet es.

68 [8] Nu soe moechdi vrighen of Maria entie heilighen entie inghelen niet goet en sijn.

Ic zegghe: Al dat god in Marien es ende inden engelen ende inden heilighen, dats goet ende godelijc ende heilich van gode. Ende die den heilighen eert, die eert gode in sinen heilighen, diese ghemaect hevet.

72 Ende wat goet es inden creatueren, dats god ende van gode. Al dat in hemelrike es ende in aertrike, dat zoect buten hem zelven helpe, troost ende genade. Want elkerlic des behoevet ende des es ooc god een ghever.

76 Maer god alleene diene zoect buten hem zelven niet, want hi es die gheene alleene die uutvloyt al des die creatueren behoeven ende ghebruken tot haren goede. Want glorie ende bliscap die es in gode alleene. Ende alle deelt hi die inden creatueren, sine es niet te minre in hem

80 zelven ende sine nemet of noch toe. Want sijn wesen es | soe vaste; ghelijc die zonne deelt haer schinen ende haer clærheyt deelt in aerdtrike, ende si en es te minder niet in haer schinen noch in haer zelven. Al dat levet behoevet gods ende hi en behoevet niements, want hi hevet alle

84 dinc ghemaect. Ende al dat hi ghemaect hevet, dats goet, ende gheen dinc en es quaet dan alleen zonden, ende die en hevet hi niet ghemaect.

God hevet ghemaect hemelrijc ende aertrike om dat hi wilde, niet om dat hijs behoevede. Hy zeide ende het was ghedaen. Al dat boven den

88 hemel es, dat is die heilich gheest ende gheestelijc, god ende godlijc. Al dat menschen tonghen van gode moghen spreken, dats een hongher der zielen die hoer ghesondert hevet van al dat god niet en es, ende vereinicht es met gode met eenen brande der warachtigher minnen tjegens datse van gode verstaet.

92 Ende eene zalighe ziele die rechte kenneesse hevet te gode, die en ordeelt niement. Ende alsoe hemelijc es die ziele gode, die van minnen smect in der lieve gods, alsoe twas ende den zegel. Ende dat alre hoechste visioen vander zielen es een hemelsche

96 visitacie van gode inder zaligher zielen.

[9] Ic vraghe: Welc es die alder hoechste gave die eene ziele van gode hebben mach?

Daer op antwoerde ic ende spreke: Dat es een licht der wijsheyt der hemele ende een clare bekinninghe der godheyt. Ende soemen naerder kennet, soemen meer mint. Datmen niene kinnet, dat en machmen niet minnen. Kennesse ende oefeninghe maket die minne.

[10] Ic vraghe: Wat es datter mint in ons? Ist ons herte?

104 Ic zegghe: Neent. Therte en can niet minnen; het es een stuc vleysch.

104vb

Wat ist dan?

Het es onse ziele diere minnet. Kennen ende minnen es haer ambocht.
Daer toe es si ghemaect. Ende als die ziele mint in ons, soe ghevet si
108 der herten eenen brant ende een opluken, als die dau den rosen.

[11] Ic vraghe: Of die ziele es diere minnet, hoe eest dan dat het herte
soe seer wort ghepinicht van minnen der creatueren?

Ic zegghe datter zielen begheerte es alsoe groot, | die haer hemelrijc
112 ende eertrijc gave ende daer toe alle creatueren, men mochtse niet ver-
saden, sonder alleene god diese ghemaect hevet. Dien soect si, al en
kint sine niet ende al en weet sijs niet. Ende eest dat sine vint, soe wort
si versaedt. Die ziele en mach gheen ruste hebben dan in horen scep-
116 per; ende alle verweentheyt van gode dat god niet en es, dats armoede
eender saligher zielen. Ende want die ziele noch niet verlicht en es
noch kennesse en hevet haers sceppers, soe minnet si bij den v sinnen,
naden ghevoelen haers lichaems, die creatueren die scone sijn ende
120 minlijc int aenscouwen; ende hout dat over goet dat si dan zoekt. Hier
wort si in bedroghen. Ende als sij dit meer mint, als zij dan meer ghe-
breke in haer zelve vint. Want creatueren te minnen zonder gode, dat
sijn der zielen afgode, of voerder dan mer gode in behouden mach. In
124 desen dat si dan waent dat die creatueren haer begheerte vervullen
moghen, soe ghevet si der herten eenen brant, dat het harte met der
zielen ontfonct wort ten creatueren. Dus moet tharte besueren mede,
alsoe langhe als die ziele zonder bekenesse es haers sceppers. Biden
128 creatueren soe leertmen minnen ende bekennen den scepper der crea-
tueren. Ende eest dat die ziele merken ende proeven wille inden crea-
tueren die wijsheit, scoenheit ende anders ghenoechlike dinghen, in
dien vint zij den scepper der creatueren, daer alle dese dingen uut-
132 vloyen, diese ghemaect hevet. Want hets ghenuechlijc leven der crea-
tueren, dat nochtan verganlijc es van gheslachte in gheslachte. Ende
dese winninghe ofte gheboorte des menschen – dat int leste emmer te
male vergaen moet – of die ghenuechlijc es, hoe ghenuechlijc es dan die
136 ghene die dit werct inden creatueren ende onwandelijc altoes in
sin[n]en wesen blivet ende onstarflijc. Als die ziele ooc merket dat
ghenoechlijc es, ende verweende melodye ende zoeten zanc ende alre-
hande zoetichейt der creatueren, hier by proevet die merkende ziele
140 dat hi verweent es in onnutteliker bliscap, daer al dese zoetichейt uut-
vloyt. Dus climmet si op tot | haren scepper biden creatueren, te zoe-
ken tghoet dat hem bliven mach ende hem diese versaden mach. Als
sine dan weet ende kennet, in den kennen wort sine minnende ende in-
144 der minnen wordet sine smakende hoe zoet haer scepper es, dien si

105ra

105rb

zoechte. Dan vint sij scoenheit die nemmermeer en vergaet, wijsheit die eeweliken staet. Die zinnen des lichaems ontbliven ende <si> levet voert na den gheeste. Want die michelike zoetheit, die <die> gheest
 148 ontaet vander gheesteliker melodyen die god zelve inghevet der getrouwer zielen, en mach die sterfelijc mensche niet begripen noch ooc met aerdschen tonghen spreken. Dan werpt zij die eerdsche dinghen achter rugghe ende leit al hoer gedochte an gode. Aldus beghint die ander graet, die vanden creatueren gaet.
 152

[12] Ic vrage ofmen die minne yet laten mach alsmen wille. Al es die ghenoechlijcheit groot, si quetst die menschelike natuere, zi hevet den dach bi nachte, si moet waken als een ander slaept ende haer slaep es
 156 cort als een scyeme; al slapen die oghen, die ziele waect ende si en hout gheen mate.

Ic zegghe dat mense niet en mach laten alsmen wil. Sy slacht den firmamenten enten planeten, die en moghen niet vergaen noch stille staen. Ende die zalige ziele die en mach niet ledich wesen, si moet emer minnen. Hoe si meer ghesondert es van al dat god niet en es, soe si meer mint.

[13] Ic vraghe: Wat es minne ende waer omme salmen minnen? Sullen wi gode minnen om dat hi ons vele gracen heeft gedaen, ende om bliscap, jubilacien ende contemplacien, ende om dat hi ons onse sonden vergevet oft om sijn rike? Is dat een warachtige minne ende lieve tot gode?

168 Ic zegge: Neent. Nochtan en es die minne niet te lachterne noch quaet. Om die grootheit der gaven soe es hijs weerdich datmenne mint, nochtan es dat een minne die gheheeten es bastaerdinne jeghens warachtige minne. Want alsoe mint die deerne harer vrouwen om die giften die si haer ghevet ende gheven sal. Maer warachtige es als die zalighe ziele mint gode om hem zelve ende sijns te ghebru|ken. Al hoert
 172 si tot hoer spreken die stemme gods: Du bist verdoemt, si sal antwoerden: Heere, al hebdi mi gelaten, ic en hebbe u niet gelaten. Ic sal minnen, al waerd u leet, van al mire herten, van al mire cracht ende
 176 van al mijnder zielen eewelijc ende nemmermeer te begheven. Die rechte min<n>aer en soect sijns selves voerdeel niet. Hi minnet sonder waeromme van rechter edelheit.

105va

K 146 *si*: noodzakelijke toevoeging; geen tekstuele pendant in Schweitzer 147 *die*: noodzakelijke toevoeging; geen tekstuele pendant in Schweitzer

V 147 *michelike*: 'groot' 156 *scyeme* (*sceem*): 'schaduw'

180 [14] Ic vraghe: Waer mede moghen wi gheraken tot alsulker minnen?
 Ic zegge: Int ierste te houdene gods gebode, ende daer na alre meest
 met doghen. Ende in alre meesten doghen climt men op bi wilen in
 184 eender gheesteliker bekennessen ende in eender hemelscher verstande-
 nesse. Ghelike dat gout wordt gheproevet inden viere, alsoe wordt die
 zalighe ziele geproevet inden doghen. Die minnen wil ten hoechsten,
 die zal die gracie gods te vergheefs niet ontfaen, hine sal eerste doghen.
 Men pleech te zegghen: Soe wie niet en besuert, die en besoet niet.
 188 Daer omme, die met Cristo wil regneren, die zal al hier ooc met hem
 doghen. Want niement en wort gecroent met hem die hier niet witte-
 liken en strijt. Ende desen strijt es alder meest tjeghen der werelt, ›te-
 ghen tvleycs, teghen den viant‹.

192 Wie minnen wil den hoghen
 ende vliegghen boven der englen vloghe,
 boven cherubin ende cheraphin,
 die moet hier eerste leeren doghen
 196 ende na alre oetmoedicheit poghen;
 dit zal wesen sijn begin.

Ende waeneer dat doghen comt ghevloghen,
 verdullike zalment houwen
 200 ende met wille bliven daer in.
 Soe worden wi dan opgetoghen
 boven cherub ende cherapin
 daer god in brant zonder beghin.

204 [15] Ic vraghe: Wat es eene ziele?
 Ic zegghe dat die ziele es een onmateerlijc gheest ende ewich, ende
 onsprekelike subtiylheit, die god ghemaect hevet ende na hem ghebeelt
 hevet.

208 [16] Ic vraghe: Waer om hevetse god ghemaect?
 Ic zegghe: Om te ghebruken zine glorie ewelic.

[17] Ic vraghe: Wat mach meest begripen van dat god ghemaect hevet?
 Ic zegge: Dat is die ziele. Want die ziele die in gode verheven | is ende 105vb

K 192/203 Dit gedicht komt niet voor in de *Dialog*. 199 De tekst is waarschijnlijk corrupt. Volgens het rijmschema zou deze regel moeten eindigen met een woord dat eindigt op *oghen*.

P 180 hs. *minnnen*. 190/1 *teghen* – *viant*: in een kadertje in buitenmarge toegevoegd, mogelijk door hand 7 (textualis), met invoegteken boven de regel, en ter rechterzijde van de kolom. 192/203 In het handschrift zijn deze dichtregels als lopende tekst geschreven.

212 met gode verenicht, die begrijpt meer dan hemelrike ende eerdtrike in
den spiegel der godheit. Soe dunct haer al dat cleyne wesen te begri-
pen. Ende al liepsi hemelrijc ende eertrijc dore ende den abis der hel-
216 len, sine vonde ghene ruste dan in haren scepper, die alleene hare be-
gheerte vervullen mach; ende alsine vint ende bekent, ewelijc zine
mint; ende al werp hise inden afgront der hellen, si souden minnen.
Want sine minne es een onlichlic brant, ende zine begheert niet meer
ende sine mach niet meer; want si es versaet ende rust verweendelijc.

220 [18] Ic vraghe of dat wesen moghe dat eene zalighe ziele mach rusten
in gode ende wesen ghesaedt alsoe lange als si inden lichaem is.
Ic zegge: Jaet, alsoe langhe als si goeds ghebruken mach. Wij zijn alle
224 cranc ende gheneicht te desen verghangeliken zaken. Nie ne was men-
sche soe heilich, die sine ziele ende sine begheerte eenpaerlijc op
mochte rechten te gode in hogher minnen in desen sterveliken leven;
die menschelike natuere en mochts niet ghedraghen.

[19] Ic vraghe: Waer omme heeft god uteghegeven datmen hem min-
228 nen sal mit alle der zielen, met alle der cracht ende met alre gedochte,
jof mens niet doen en mach?

Ic zegge: Als die mensche doet dat hi vermach, soe betaelt <hi> gode.
Al sulke minne salmen hier beghinnen, al ghingher toe alles menschen
232 volbringhen. Die dat grondelose *werc bekende ende saghe dat god
ghemaect <hevet> beneden den hemel empyreum aenden firmamente,
ende anden sterren entie planete bekende, die zalighe ziele, het waer
onmoghelijc sine *zouden minnen. Datmen niet en kennet, dat en
236 mint <men> niet. Uut der kennessen wast die minne. God es zelve al-
leene die minne. Alsoe god comt in ziere zaligher zielen met ziere gra-
cien, soe minnet si gode overmits sine hulpe. Maer bi ons zelve sone
mogen wij niet.

240 [20] Ic vraghe: Wat werct god in die zalighe ziele als hise visenteert? 106ra
Ic segghe dat hi haer ghevet een gheestelike bliscap die onsprekelijc es,
een ghenuechlike, gebrukelike ghenuechte daer gheen ghenoechte bo-
ven en es. Want die ziele die getroost es van gode, al dat levet anders
244 en canse niet getroosten.

K 230 *hi*: toevoeging op basis van Schweitzer, nr. 59, r. 4 232 *hs. weec* 233 *hevet*: noodzakelijke toe-
voeging; geen tekstuele pendant in Schweitzer 235 *hs. zonden* 236 *men*: toevoeging op basis van
Schweitzer, nr. 60, r. 105

V 218 *onlichlic*: 'onblusbaar', niet in MNW; afgeleid van *lisscen* uit *lesscen*. 227 *uteghegeven* (*utegeven*):
'uitgevaardigd, afgekondigd' 231/2 *al – volbringhen*: corrupt zinsdeel, cf. Schweitzer, nr. 59, r. 5: *ende*
ghinder salmense volbringhen 232/5 *Die dat – minnen*: corrupte zin die ook op basis van de ed.
Schweitzer niet volledig kan worden geëmendeed.

[21] Ic vraghe weder comt god ter zielen als hise visenteert of comt die ziele tot gode?

248 Ic zegghe dat beide mach sijn. God comt ter zielen ente ziele comt tot gode. God comt ter zielen met siere gracie, die hi ne gheen mensche ontseit die daer toe bereet es tontfane; ende zalighe ziele comt tot gode met eenen *oprechter heiligher begheerten, met eenen brande van gherechter minnen.

252 [22] Ic vraghe in welken der zielen oeffeninghe best mach sijn, die gode minnet.

256 Ic zegge dat dier zaligher sielen oeffeninghe es te levne nader leeringhe der heiligher scriftueren ende daer in te blivene ter doot toe, want daer bi leeren si opclimmen in eene hemelsche bescouwinghe van contemplacien.

[23] Ic vraghe: Wat is contemplacie?

260 Ic zegge: Dats een na kennen die menschelike natuer, ende een aensien waer af wi ghemaect sijn ende wat wij sullen worden, ende dat wi vergaen moeten als een zomerbloeme ende versmelten als die znee. Dus wiselijc te merken watmen es ende worden zal, dus comt die mensche in kennessen sijns selves ende blivet daer bi behoet van sonden. Ende 264 als de ziele in kennenghen gaet oetmoedelijc ten nedersten, soe comt die gracie gods ende voertse op in eender hemelscher bescouwinghen. Al daer leert si kennen wat god es. Ende als sine kennet, soe behelt sine in eenre begheerliker, liefeliker minnen. Aldus contempleren die hemelsche dinge entie bi wilen te gebruiken, dats contemplacie. 268

[24] Ic vraghe: Wat es jubiliacie?

Anders niet dan eene gheestelike bliscap, die god stortet in die zalighe ziele, die onsprekelijc es. |

272 [25] Ic vraghe: Wat maket gheestelike bliscap?

106rb

Heilicheit van levne, vriheyt van consciencien, onberespt van zonden, dit maect dien alder meesten vrede die de mensch hebben mach. Want die wel levet, die es in rusten ende blide.

276 [26] Ic vraghe: <Wat> leven maect die alre meeste heymelicheyt tuschen gode ende eender zaligher zielen?

Ic segge: Dat doet warachtige minnen ende onbevlecket cuusch leven

K 250 *oprechter*: hs. *op gherechke der*; verbeterd op basis van Schweitzer, nr. 63, r. 5 276 *Wat*: toevoeging op basis van Schweitzer, nr. 68, r. 1

V 245 *weder*: 'of' 249 *ende*: samentrekking van *ende de* 264 *kennenghen* (*kenninge*): 'innerlijk kennen' (contemplatie)

ende dat ghoeffene in allen doechden. Die een recht kuusch leven lei-
 280 den wille, die en zal hem niet vele bewinden metter waerelt. Maer van
 vele bewindens soe comt luttel vreets maer vele onrusten. Die hem alte
 vele bewinden wille van weerliken zaken, die worden dicke beroeft
 van gracen gods ende van harer gheesteliker oeffeninghen. Die een
 284 kuusch leven leiden wil, die en zal niet vele spreken van weerliken za-
 ken met ghenoechten, want si bevlecken dat kuusche leven. Hi zal ooc
 nochterlike leven ende vlien alle gulsicheit. Een ombevleect suver leven
 288 dat hijt lichaem nuchteren houde altoos, het dwinghet alsoe met be-
 sceidenre penitencien, dat het den gheest onderdanich sij. Die kuusch
 ende reynlijc leven wille, die sal becommen ende onledich maken
 met nutteliken zaken, want ledicheit des vleischs es oersake van allen
 292 zonden. Bij wilen salmen lesen nutliken dingen, ende daer na bi wilen
 in ghebede wesen al dicst, ende daer na bi wilen arbeiden in alderhan-
 de zaken daer men gode in dienen mach ende daermen de tijt nutteli-
 ke mede overbringhen mach ende zonder sonde. Alsoe wort di die tijt
 296 cort entie arbeit licht. Hi sal ooc scuwen wandelbaer gheselschap dat
 sijn leven mach bevlecken; wantmen wordt metten zalighen zalich,
 ende metten quaden wordtmē dicke bevleect. Ende die dit kuusche le-
 ven leiden wil, dien es noot dat hi scamel si boven al; want | een recht
 300 maechdelijc leven met scamelheden ghetempert, daer mede climt die
 ziele op boven den engelen ende comt mede ter hoechster bekennes-
 sen ende ghebruict gode alder heimelicst.

106va

[27] Ic vraghe: Waer of comtet datmen vint onder tgheleerde volc –
 304 papen, clerken ende van ordine – sommighe waerlike lude die gheeste-
 lijc willen wesen ende soe luttel smaken ende voelen god in haer ziele?
 Ic antwoerde ende zegge: Wat si voelen ende smaken dat es alleene
 gode bekent, die alle herten versiet. Ende ic zegge dat in allen stade van
 308 menscheliken levēne onse heere vint enighe werke die hem ghenoech-
 lijc sijn ende smakelic, al eest ons verborghen. Ende ooc ghevoelden si
 gode an hare ziele, bekenden sijt waerlic nader gracen van boven,
 sommige meer, sommige min. Ende god werct dagelijcs in allen crea-
 312 tueren, ende zonder hem en machmen niet. Ende waren si verlicht bat
 overmits gracie van boven, soe ghevoelden sijt bat. Maer het es twee-
 rande leven. Marien leven es tleven van contemplacien, dats alleene
 met gode te wesene ende te levēne ende sijns te ghebruken; ende dat en
 316 mach niemē hebben, hine worder toe getoghen overmits zonder-

---

V 281 *vreets*: genitivus van *vrede*

P 303 *hs. comtot* 304 *hs. somminghe*

lingher gracen van boven. Ende met vele doghens van arbeide en penitencien moet hi sijn gheproeft, sal hi eenen voersmaec gecrigen des heilichs levens hier boven. *Ver Maerten* leven dat sijn alle duchtige werke ende werke van ontfermicheden. Ende dit es ghemeene allen goeden lieden, gheleerde ende ongheleerde. Maer men vindt ooc die een deel van Marien leven ende een deel van Maerten leven hebben, ende dat houdic over den sekersten staet mede te volstane. Dat sijn die ghene die hem eerst tot gode voeghen ende dan tharen evenkersten met goeden exemplen te gheven in heiligher leere ende in heilighen leven. Men vint ooc lude die der werelt smaken ende haer kenninghen es al ten creatueren; ende want si gode niet voer die creatueren en zetten, soe bliven si onverlicht van hem. Ende al doen si doch somwile wat goeder werken om gode – dat selve es ver Maerten leven –, maer dese en leven niet na haren kennen ende na haren eyschen, ende daer omme en voelen si gode niet noch en smaken an hare ziele, | want si nader weerelt leven tjeghen haer consiencie. Salich es hi die Marien leven can ghecrighen; salich es hi die Maerten leven leyt; salich es hi die van beyden een deel hevet. Onsalich sijn die nader weerelt leven, want si bliven onverlicht vander hemelscher wijsheit, ende haers zelves consiencie die wroechtse.

Scamet u alle die gods knechten sijt gheheiten, dat ghi om ydel eere ende om vremde ghenoechte achterblijt, ende niet en volghet uwen eysschen, ende werct jegens uwe consiencie, ende niet en levet na gheestelijc betame; die den gheesteliken name hebben willen ende niet gheestelijc en willen leven, ende nochtien eere ende voordeel willen hebben van haren abite ende waerlic leven leyden. Wee alden gheen die gheestelijc goet qualijc overbringhen, zo swaerlijc worter noch ghewroken. Wee alden ghenen die sijn apostelen inden tonghen ende rabaude in hare oeffeninghe. Die alder scoenste leere dat es heilicheit van levne ende goede exemplen te ghevene. Alsoe lange als wij sijn onvry van consiencien, zoe waerd *onmoghelic dat wi gode ghebrucken zouden in onser zielen ende van hem sijn ghetroot. Want die troost des heilichs gheest es alsoe verweent ende soe edel, dat hi niet en menghet met vremder ghenoechten der waerelt.

106vb

[28] Ic vraghe waer om die geleerde versmiden die eenvoudighe simple luden, die hem zelve oetmoedigen ende versaemden. Ic antwoorde ende zegge dattie wijsheit der papen niement en vermaet daermen doghet an bekent ende ongheveinsicheyt van levne,

K 319 *Ver Maerten*: hs. *vermaecten* 347 hs. *onuroghelic*, verbeterd op basis van Schweitzer, nr. 71, r. 18

V 338 *achterblijt*: soms wordt de derde persoon *blijt* voor *blijft* gebruikt; cf. Van Loey 1976, § 109, opm. 2.
341 *nochtien*: 'nog daarbij'

356 maer die valsche ypocriten die onder die goede wandelen, die heilighe
 woerde spreken ende inden werken niet en bewisen; ende onder goye
 worden soe zayen si onghelove. Hier om sijn si versmaet vander heil-
 360 ligher kerken ende achtergeset, die quade ende niet die goede. Ende al
 eest dattie goede ontgelden die quade – want mense nu niet onderscei-
 den en can –, haer loon es des te meerdere. God salse ten jonxten da-
 ghe scheiden, als hi zal segghen: Comt, ghi ghebenendide, int rike
 mijns vaders, | tot den anderen: Gaet, vermalendide, int ewighe vier.
 364 Die goede mensch doet sijn orbaer van al dat hi siet ende hoort. Ende
 dat nemet hi op tot sijnder baten, ende begheert versmaet te sine om
 gode. Want alleene studeert hi ende pijnt hem om gode te behaghen
 ende niet der weerelt, ende dats hem alleene een oersake gode te min-
 nen ende dien te lovene. Ic rade allen goeden simplen luden te zwighen
 368 ende niet vele te spreken van hemelschen zaken, want hem niet toe en
 behoert daer af te sprekene. Ende al ist dat si gracie hebben van gode,
 die en salmen niet ontdecken voer die ombekende, die heimelicheit die
 es tusschen gode ende der zaligher zielen, want sijs niet en verstaen
 372 diere niet na en leven. Die paepscap es bevolen te predickenne der heil-
 ligher scriftueren leere ende anders niet, ende des moetmen volcome-
 like gheloven zalmen behouden bliven.

107ra

[29] Ic vraghe waer omme dat men den eenen dorper heet ende den an-
 376 der edel, ende wi alle van eenen vader comen sijn ende van eender
 moeder, dat waren Adam ende Eva.

Ic antwoorde ende zegge dat dat een dorper es, die in dorpeliken son-
 den levet ende in quaden zeden, ende hem des niet en scaemt ende on-
 380 wetende es, ende hem zelven oeffent in ongherechten levende, sijn si co-
 ninghe ofte graven. Die ghene die sijn alle edel, die heilichliken leven
 ende redeliken, ende dan rechtvaerdich sijn in al haren werken haren
 evenkersten goede exemplen te gheven ende hem zelven te oeffenen in
 384 doechdeliken werken. Die hovaerdighe heeten den huusman dorper,
 die den arbeit voer hem doet, ende si selve volghen al haer ghenoech-
 te ende na des vleisch begheerte, ende sij willen dan edel sijn. Aey, on-
 wetende, hovaerdighe menschen, wes verheft ghi u zoe zeere van dier
 388 gheboorten, die nochtan een beghin ende een eynde hevet ghelike al-
 len anderen menschen? Ende trouwe kennesse ende wijsheit ghebreec
 hem. Ende want si hem vander kennesse ofbreeken ende vander wijs-
 heit die hem | god ghegeven heeft, soe worden si onwijs ghelike den
 392 beesten; want in eens quaets menschen ziele en comt ghene wijsheit
 noch kennesse die den zonden onderdanich es. Kenden si hem zelven
 – wat si sijn ende wat cranker beghin dat si hadden, ende waer toe dat

107rb

396 si comen zullen –, soe soudē si hem veroetmoedighen die hem zelve
 nu verhoveerdighen. Alle menschen, arm ende rike, hebben een be-
 ghin, coninghe ende graven. Wat voerdeel hevet die eene voerden an-
 deren dan inder gheboorten ende inder doot? Alsoe swaerlic stervet
 400 die rike mensch als die arme, ende alsoe veel swaerlike, dat hijt tghoet
 hier laten moet dat hi met ghenoechten beseten hadde. God en hevet
 den rijcsten van al eertrike niet liever dan den armen enten alre arm-
 sten, ten [en] si of si heilichliken leve[n]den. Ende wie es edel dan die
 404 de doecht edel maect? Het moet al sterven dat ye lijf ghewan ende zal
 worden een spise der wormen. God en es gheen kieser der personen
 om die scoenheit des lichaems, want si sijn hem alle bequame, sijn si
 leelijc ofte scone, op dien dat zij wel leven. Die wel ende heilichliken
 408 leven, die hevet hi vercoren, ende die blivet vry edel ewelijc met hem.
 Allen menschen en sijn maer een ongheduerich loop vander gheboor-
 ten toter doot. Salich sijn si die wiseliken lopen desen corten tijt, want
 met gode zullen si ewelijc sijn verblijt.

412 [30] Ic vraghe: Waer af comtet dattie menschelic natuere soe nederhel-
 dende es tot desen verganckeliken dinghen, ende wi wel kennen dat wi
 onghedurich sijn?

Ic zegge dattie mensch es ghemaect van tweerande zaken: dat lichaem
 es vander aerden entie ziele van boven uut der grondeloser wijsheit
 416 gods, ende es een gheest ende hevet god ghegheven den lichaem. Ende
 dese twee maken eenen redeliken mensche ende daer omme sijn wi
 sculdich redelijc te levēne. Die gheest begheert opwaert ent<i>e li-
 chaem nederwaert. Elc begheert tzijn. Die ziele begheert heilicheit van
 420 levēne ende gode te ghebrukene, want si van gode gecomen es. Die li-
 chaem es vander eerden ende begheert eerdche dinghen: ghoet, voor-
 deel, eere ende ghemac ende aerdsche ghenoechte. Nu | comt die re-
 dene, die overste cracht der zielen, ende berespt die consencie entie
 424 zinnen des lichaems. Ende eest dattie zinnen niet onderdanich en wil-
 len sijn der redenen, soe leeftmen naden vleesche; ende ist dat si ghe-
 hoorsamich sijn der redene, zoe leeftmen naden gheeste ende soe
 machmen gode gebruiken inder zielen.

107va

428 [31] Ic vraghe of dat betaemt der gherechticheit gods, dat die ziele zal
 doghen torment om die zonden die de lichaem begaet.

Ic zegge: Jaet. Die ziel es vrouwe vanden lichaem, entie lichaem knecht
 der zielen. Die lichaem en vermach goet noch quaet, ten si bider zie-
 432 len. Die ziele es tleven vanden lichame. Als die ziele den zinnen niet en
 berespt no en wederstaet ende laetse beworden ende volghen harer

V 408 Allen – maer: cf. Schweitzer, nr. 74, r. 26: *Alle der menschen leven dat en es niet dan*

ghenoechten, entie ziele dan mede consenteert, soe zaelt met rechte opte ziele worden ghewroken.

- 436 [32] Ic vraghe of alle zonden zullen worden ghewroken.
Ic zegge: Jaet, beede groot ende cleene, ten si of si met waren berouwe, met biechten ende met penitencien of worden ghedaen; ende en vaert hi niet met ghewarighen rouwe van desen levene, dat hem hier
440 ontbreect moet hi voldoen inden vaghevier. Entie wetenlijc zonder warighen rouwe sterft in dootliken zonden, die blivet eewelijc verdoemt. God en spaerde niet den ingel Lucifer, noch Adam, noch den coninc Zaul, noch Sodoma ende Gomorra, die conincklike steden, zine
444 moesten versinken om hare zonden, noch al eertrike int diluvie. God en hadde niemene niet ghespaert, en hadde si gheene penitencie ghedaen voer haer zonden. Maer doen si die sonden op hem zelve wraken, doen en wracse god niet. Daer omme, als wij onse zonden op ons
448 zelve wreken met rouwe, met biechten, met warachtigher penitencien, sone [en] wreectse god hier noch ghinder nemmermeer.

[33] Ic vraghe: Welc es die scadelijcste zonde den lichaem ende der zielen?

- 452 Ic segghe: Dat es toren. Toren verderft goet geselschap. Toren maect van vriende viande. Toren verdrivet gode vander zielen. Toren bevlect die ziele ende quest den lichaem. Toren beroeft den mensche | van allen vrede ende rusten; ende alsoe langhe als hi toernich es, sone mach
456 hi niet wel varen ander zielen noch anden live, noch hine mach gheene devocie hebben in gheesteliker oeffeninghen. Maer tornich te zine om die gherechticheit en es niet quaet, es die toren ghetempert met wijsheit, soe datmen over die mate niene gaet.

107vb

- 460 [34] Ic vraghe: Welc es een de beste hoede voor de zonden?
Ic segghe: Dat es gherechte minne ende lieve tot gode, tot onsen evenkersten ende die heilighe vrees ons heeren, ende onledich te wesene in alle heilighe oeffeninghe. Want alsoe langhe als wi gode oeffenen in
464 onser zielen, soe bliven wi van zonden al behoet.

[35] Ic vraghe: Machmen zonder wil zonde doen?

- Ic segghe: Neent. Want alsoe lange al<s>men gheen quaet en wille noch en[de] begheert, noch ghehenghenes toten zonden en gheeft, soe
468 ne machmen gheen dootlike zonde doen. Alle zonden mesten ende worden volcomen inden wille.

[36] Ic vraghe waer omme die goede wille inden jonghen mensche soe onghedurich es.

472 Ic zegghe: Alle vrucht die te vroeck ripet es ombequame. Die te vroeck
 willen weten, spreken ende haers zelves wille ghebruken, die en mo-
 ghen niet langhe ghedueren, si en werden beroeft van haren godliken
 476 wille ende van gheesteliker oeffeninge. Si willen te vroeck wesen Ma-
 ria, te hant contemplieren, ende dat en mach niet sijn. Men moet vele
 arbeiden ende leyden eerst ver Maerten leven in heylicher oeffeninge,
 480 wanneer men ontfact van gode eenen goeden wille. Ende wilmen dien
 behouden, soe moetmen in allen oetmoedighen dienst oeffenen een
 heilich leven. Allen die leven naden gheeste, die heeten gheestelic; ende
 die leven naden vleische, die sijn vleischelic ende waerlic, oec wat aby-
 te dat si dragen.

[37] Ic vraghe hoemen bekent die goede voer die quade, die soe gheli-
 484 ke schinen van buten.

Ic zegge datmense kent bider vrucht van haren werken ende niet by ho-
 ren woerden. Want menich spre|ket heilighe woordt, die een bose leven
 leit. Ende daer omme: bider vrucht van haren werken zalmense beken-
 488 nen. Die goede oeffent die doecht, die bose oeffent die boosheit ende
 zoekt lof ende eere ende es ydel van sinen werken. Ende daer omme en
 sal hi anders gheen loon hebben dan hi zoekt. Die goede mensche vliet-
 tet lof der weerelt, op dat hi alleene gode behaghe ende hi sijn loon si.
 492 Om ydel eere hevet menich dwaes mensche ziele ende lijf verloren.

108ra

[38] Ic vraghe: Wat es ydel eere?

Ic segghe dat anders niet en es <dan> ydel lof van dwasen tonghen, dat
 wech wayt metten winde. Des mensche lof es ondurich ende ydelheit.
 496 Ic rade allen goeden eenvoudighe luden die in gode willen rusten, dat
 si hem ontrecken der waerelt ende bliven buten den luden als si meest
 moghen ende bliven in haer eenicheit, want daer zullen si vinden meest
 rusten. Aldus soe zullen si scouwen die ydel eere entie verganckelike
 500 ghenoechte der waerelt, die den mensch al trecken van gode. Want
 zoectmen solaes van vrouwen, soe wortmen becoort van oncuuscheyt;
 soectmen ghenoechte in spise ende in dranken, soe wortmen becoort
 van gulsicheit; soectmen voerdeel ende eere, soe wortmen becoort
 504 van hoverdicheden. Ende ist dat sij rust hebben ende vrede, soe zullen
 si een ygheliken laten ghebruken tsine ende becomingen hem met
 gode ende pinen hem dien te ghebrukene in harer zielen ende gheven
 hem zelve onder allen menschen in gherechter oetmoedicheit ende in
 508 alre dochtsamheit. Dat moet ons verleenen die in drien personen een
 warachtich god es, ghebenendijt van eewen tot eewen zonder ende.
 Amen.

Benedicamus domino. Deo gratias. |

[35 OEFENINGEN VAN EEN GEESTELIJK MENS]

[35]

- 1 **Dit sijn die oefeninghen die behoren eenen gheesteliken toe** 108rb
 Int ierste es boven al eenre suvere consciencie, bedi die metten lichame
 besloten willen sijn in een huus van buten, hem es noot dat sine siele
 4 sij besloten int huus van siere consciencien. Ende omme te moghende-
 liker daer in te wonene eest noet dat ghevaghet sij met biechten ende
 ghestroyt met doechden. Ende hier omme seit sente Augustijn dat de
 8 sondare om de vulheit sijns huus in hem selven niet en blijft. In dit
 huus sal de siele haer sluten als datsi haer lettelt bewinden sal van hu-
 terschen dinghen, ghelijc Daneel, die sine opperste veinstre open dede
 sijns huus ende de nederste liet ghesloten, ende ghelijc sente Beernaer-
 12 de, die een jaer in sine celle was eer hi wiste dat soe verhemelt was. Een
 gheestelijc mensche die hem onderwint vanden utersten en es gheen
 gheestelijc mensche maer een weerlijc. Jheremias, de prophete, seyt:
 Die alleene wonen, die sitten ende swighen ende heffen hem selven bo-
 ven hem selven. Ende hier omme wachti van weerliken lieden. Ende
 16 oft u yeghen hem spreects, dine woerden sullen sijn cort, redenlijc ende
 stichtelijc. Ende scuwe vele niemaren, ende mededoghe met hem lie-
 den.
 Dijn lichame moet meer sijn in een *versluten dijns aensichten dan
 20 in lichtheden van gheeste. Dijn uterste aensichte sal sijn dijn ghelijc
 ende dijn inderst onghelijc. Dune sult niet roeken wat de lieden van di
 visieren, maer dattu sijn daer over dat di god houdt.
 Peyns altoes di te doene te gode, dinckende dattu sijn spade comen,
 24 ende daer omme moetstu crachtelike werken wiltu metten anderen
 gheloent sijn. Voert moetstu hebben spise diere sielen ende dijns li-
 chamen.
 Dat sacrament sal sijn spise diere sielen, ende daer toe saltu gaen ute
 28 minnen, niet ute costumen. Hier toe seltu di snellike doen in allen

---

B [35] 8/9 cf. Dan. 6:11 14 Klaagl. 3:28

K [35] 19 *versluten*: hs. *versitten*

V [35] 11 *verhemelt* (*verhemelen*): 'van een gewelf of zoldering voorzien'

P [35-39] Teksten geschreven door hand 6 in een kleine cursiva.

[35] In de tekst zijn met een zwart pennetje letters opgehaald; enkele woordjes aan het eind van de regel met rode inkt aangevuld, waarschijnlijk door hand 7. Cf. Inleiding p. 69 1 Het opschrift is qua schrift noch kleur inkt te onderscheiden van de rest van de tekst. 4 hs. *consciencien*

dinghen ten wille gods, als Cristus sprac: Mijn spise es te doene den wille mijns vaders. Dine lichamelike spise es broet int ghevoech, melc, visch, selden vleesch. Dijn dranc sal sijn bier, selden wijn; die nem te diere moet, niet | te diere lust, datmen met groter vreesen ghedinct dat Job seyt: Eer ic spise neme, versuchtic. Ende David seyt: Ic at asschen ende brood ende menghede minen dranc met tranen. Eer du eets saltuut seynen ende daer na gode dancken. 108va

Dijn ghepeins sal sijn op de glorie van daer boven of opt torment vander hellen of op dine sonden of op dine doet. Als dijn ghepeins <es> in Cristo, merkene hoe arem gheboren, arm opwassende, prekende, versmaet, moede van ghane, sprekende metten samaritanen, verraden, ghegheeselt, ghecroent, ghecruust, verrisende, de Maegdaleene troestende, sinen jonghers hem toghende, opvarende, sinen gheest hem sendende. Dine bedinghe sal sijn ghemeene ende nerenst. Dijn slaep sal sijn cort ende sober, ende soete ruste dijs lichamen niet versmoere dinen gheest. Alstu slapen suls, doe dattu slaeps met ghepeinse in gode, dat dijn droem in hem sy ende altoes van hem blive. Dine sprake sal sijn op oetmoedicheden ende soetheden van herten. Dine oefeninghe dire sielen sal altoes een vermaken metter lichameliker oefeninghen nemen, die di wederbringhen in dine inderste oefeninghe. 48

Ende ghebrake de uterste oefeninghe eer du ledich saets, maect cruccen met dire hant ende cusse. Houti alle daghe int capitel ende besich weder du voert gaes of ne does, want inden wech niet voert te gane dats een ontbliven ende achterwaert gaende. Ghevielt datti een goet mensche toesprake, altoes hore liever dan du spreecs. Ende in alle dine woerden wacht dattu niet en spreects daer du moghes in schinen alte gheestelijc of alte rude. Alst ghevalt datti dij ten utersten keers, ghe moetstu enighe distruberinghe, wacht datsi di niet ter herten en come, ne waer beletse met redenen. Hebbe voer oghen Davids woerden, die seit: Sijt gram ende doe gheene sonden. Voert moestu dine minne ende dijn goet met onderscheedicheden beleden. Sente Beernaert seghet: Daer meest minnen es, daer es meest moet van onderscheedicheden. 60

Pijndi altoes te nemene een middel tusschen dinen wille ende te vernemene | na dijn vermoghen, ende na dat dine minne wast, soe sal dijn vermoghen daer toe sijn. Ende aldus sal di alle dinc moghelijk sijn, als dese scriftuere spreekt: Alle dinc sijn moghelijk dijnre minnen. Dijn 64 108vb

B 29/30 Joh. 4:34 33 Job 3:24 33/4 Ps. 101(102):10 59 Ps. 4:5 65 cf. Marc. 9:22

K 38 es: noodzakelijke toevoeging omdat een persoonsvorm in de zin ontbreekt.

V 35 seynen: spellingvariant van segenen

aensicht moet sijn alle creatueren bedect, want dijn brudegoem es te
 68 mael glorioes. Ende wille van niemant dijn aensichte worde ghesien of
 keere der dinc dijnre uterste oghe die du gheerne saechts, ende dijre in-
 derst oghe der dinc die du te minnen plies. Want en es gheen dinc die
 lichter levende es dan die minne.

Dat woert goeds saltu altoes neerstelijc horen ende verstaen ende
 72 daer toe vast onthouden ende dat met werken volbringhen alsoe verre
 alst dijnre werken toebehoert, altoes peinsende: Die den wille ons hee-
 ren weet ende niet en doet, die es vele slaghen weert.

Pijndi nerenstelike te dogen versmaethede ende wat u bejeghent.
 76 Altoes besie ende merke dijns selves wesen. Eest goet dat u bejeghent
 ende du buten sonden sijs, soe peins datti god betre hebbe wille ende
 tote yet hoghes trecken wille. Eest quetselijc dat u bejeghent, peins dat
 god dine sterchede wille proeven. Bestu in sonden ende di yet goets
 80 bejeghent, soe peinse datti god verleent ende smeect. Eest quetselijc
 datti bejeghent in sonden, peins datti god bi gheeselene ende bij vree-
 sen daer ute wille bringhen ende in doechden keeren.

Eest datmen di yements leven vertrecken wille dat fautelijc sij, daer
 84 of keere dine oren ende di selven. Peins dat sente Beernaert seyt: Ghe-
 like sonde es quaet van yement te sprekene ende te horen segghen. Al-
 toes scuwe die di prisen om ydel glorie diemen in prisen bejaghet. Een
 woert dat di dwinct ende die di blameeren en saltu niet haten, maer
 88 over hem bidden ende peinsen dat dijn meester Jhesus Cristus blame
 ende lachter ghelaten heeft in een arm woert. Eest datti invalt dat | je-
 ghen dinen staet es daer di god nu al in gheroepen heeft, dat verstect
 als temptacie. Peyns dat sente Pauwels seyt: Elc mensche sal bliven int
 92 roepen daer hi in gheroepen es. Voert saltu voer oghen hebben dat le-
 ven van eenen goeden mensche ende daer na dijn leven leeden, ende al-
 toes dijn leven merken ende sien waer in ende hoe dijn leven schildet
 ende tsine. O mensche, peinse om dese woerde.

109ra

[36 PASSIEOVERWEGING]

[36]

1 Lieve vrient in gode, wiltu wesen in contemplacie, dats swighen ende
 peinsen om de passie van onsen heere Jhesum Cristum, ende daer in
 smaec ontfanghen van hemelscher soetheden, ende uutfloyende tra-

B 91/2 1 Kor. 7:20

V 90 *verstect* (*verstecken*): ‘verdrijft, verjaagt’ 92 *roepen*: ‘roeping, levensstaat’; cf. Lat. *vocatio*.

P [36] 2 *om*: boven de regel toegevoegd.

4   nen bi compassien, bernende minne bi compassien, ende met sterker
 begheerten gode verwinnen, uwen wille bed<w>inghen, ende int ende
 al uwen wille ende begheerte te hebbene ende te volcomene in doech-
 den, soe moeti u wachten van te vele te etene of te drinckene sonder
 8   uwen noet; ghi moet u wachten van vele spraken, van ydel bliscap ende
 van weerliker bliscap, als ghi meest moghet na uwen staet.

Het en betaemt niet die wille ghevoelen ende bepensen om die pas-
 sie gods, hem te belemmeren met weerliker bliscap. Du moets di oec
 12   vervaren van allen vleescheliken vryenden met groter nerensticheden,
 bedi sij ne moghen niet te gader staen: vleeschelijc solaes ende con-
 templacie vanden vernoye gods ende de bitterhede siere passien. Ende
 ghi moet al uwe sinne trecken in u selven ende om el gheen dinc peyn-
 16   sen. Ende ghi moet u ghepeins aldus voeghen of ghi gode nu saghet in
 anxte alsoe als hi was in goeden vryen daghe. Ende ghi moet met uwer
 herten jeghen hem spreken ende claghen sijn vernoy ende oec somwi-
 le metten monde als therte vul wert van droefheden. Ghelijc of ghine
 20   nu saecht tormenten met uwen vleescheliken oghen, soe sultune sien
 met uwen gheesteliken oghen, dats met uwen ghepeinse, ende dan sal
 god sonder twifel dine claghe ontfaen, ende sal selve sijn in de middel
 van dijnre herten, ende eene ghenoechte met u nemen ende van sinen
 24   wine di scenken, ende hine sal di niet moghen weernen sijn ryke.
 Amen, amen. |

[37 GEBED TOT HET KRUIS]

[37]

1   O cruce, weerdelijc, vry, edel, ghebenedijt, dat metten heylighen gods
 bloede es ghewijt, ic biddu ende vermane doer den gheenen teeren
 ende u te weerdicheden die menschelike in u starf doer onse arme son-
 4   den te saleghene, ende doer den gheenen teeren ende te weerdicheden
 die water ende bloet storte in u, dat ghi mi beschermen moet van al
 dien dat mi deren mach beede aen siele ende aen lichame.

109rb

O cruce, vri, edel teyken, o vry, edel scermcilt, ic bidde u ende ver-
 8   mane u doer den gheenen teeren ende te weerdicheden die in u comen
 es overmids der menichfuldegheer godheyt onser armer sonden noet,
 dat ghi my beschermen moet van allen dien dat my deren mach beede

V   [36] 5 ende (2): 'einde'   24 weernen (*werenen*): 'weigeren, ontzeggen'

[37] 3 weerdicheden: blijkbaar bedoeld als de infinitief van een werkwoord; cf. *werdigen*. Zie ook twee andere gevallen in de navolgende regels (5, 8).

P   10 ende door hand 7 met rode inkt op rasuur geschreven.

[37] 1 Boven de initiaal O is met rood een groot kruis getekend.   9 Na *godheyt* is *gods* doorgestreept.

12 aen siele ende aen lichame. Ende die benedictie verleenne mi in rusten
van herten, behouden der salicheit miere sielen ende alle minen vryen-
den. Amen.

[38 GEBED OM BESCHERMING]

[38]

1 Ic bidde der almoghender, overvloyender godheit gods sonder beghin,
ende siere groter grondeloser ontfermherticheit Jhesus Kerst sonder
4 mate, ende siere menichfuldegher pinen ende siere groter overdaet van
minnen; allen desen biddic dat sij moeten wesen mijn scermscilt te mi-
nen oerdeele ende te minen vonnesse. Amen.

8 Heere, in die andtwoerde uwes ghebenedijts bloets ende uwes ghe-
benedijts lichamen bevelic heden desen daghe minen name ende minen
lichame. Amen.

Ay heere, ic bidde u dat ghi mijn herte ende mijn lichame doet we-
sen onderdanich minen gheeste; ende biddu dat ghi ghevet ghedincke-
12 nesse uwer passien ende uwer heiligher doet alsoe vele alse mijn herte
ghedraghen mach; ende biddu dat ghi mi brinct uter ellenden ende
ghevet my te kennene uwen alder liefsten wille; ende ic bidde u dat ghi
my vrijt in uwe godheit nemmermeer van u te scheedene, doet noch le-
vende.

16 Ay heere, ghi segt soe wie dies u bidt met reynre herten dat hi nem-
mermeer van u scheden en mach, doet noch levende. Heere, ic bidde u
dat ghi mi die reynicheit hout ende | [ende] gheeft dat ics u alsoe rey-
neliken moet bidden dat ic van uwen weerden aensichte nemmermeer
20 scheeden en moete, doet noch levende.

109va

Ay heere, uwe ewelike minne ende u heylich bloet moet wesen tus-
schen mine siele ende u scerp oerdeel.

24 Vader van hemelrike, ic biddu ende mane bi allen dien werken uwes
wel liefs soens ende omme de minne des heilichs gheests ende omme
dat bloet van allen maertelaren, dat ghi my alsoe wiselike ghevet te
doghene dat mi toe coemt dat mijn uterste doghen moet wesen.

28 Ay heere, seynt my uwen heilighen gheest ende beschermt mi van-
der hellen ende vergheeft mi alle mine sonden ende brengt alle mine sa-
ken teenen goeden eynde.

32 Ay heere, gheeft my eenen seekenden sin toet allen goeden dinghen
ende mijn siel minnende den soeten gheloeve ende een clær bekennen
ende een ghebruken uwer ontfermherticheit. Soete heere, doet uwe
grote ghenadicheit, tot uwer groter gherechticheit maect mi quite van
allen miere onsuverheit. Amen. Dat moet waer sijn.

P [38] 34 *Dat – sijn*: met rode inkt toegevoegd door hand 7 (textualis).

[39 OVERWEGING BIJ DE ZES DAGEN VOOR DE PASSIE]

[39]

1 O soete Jhesus, ic bidde u omme die grote minne die u brachte tot Jherusalem, daer ghi quamet vi daghe voer u ghebenedide doot, dat ghi mi ghevet te bekenne mine sonden vi daghe voer mine doet.

4 Inden iersten daghe soe ghevet my, lieve heere Jhesus, alsoe bitterliken rouwe ende alsoe volcomen biechte alsoe ghi den scaker daet ane den cruce dien ghi weerdich maket uwes ewichs conincs rijcs.

8 Inden anderen daghe gheheilicht my, Jhesus, mine wonden ende laetse mi ghesalvet worden in u eewelike conincrike. Ende ghevet my uwen heilighen lichame ende u heilich bloet toet eender sekerheit uwes hemels vaderlijcs lants. Want ghi my niet en hebt ghegeven gheen sceppe noch gheen verlossere dan u selven, soe biddic u dat ghi mi en gheeft gheen utleedere dan u selven.

12 Inden derden daghe soe ghevet mi, lieve heere Jhesus, alsoe grote minne tot u dat ic inder selver groter minnen al dat versoene [al] dat ic jegen u, lieve heere Jhesus, mesdaen hebbe. Ende ghevet miere herten
16 alsoe vele | loefs ende alsoe vele eeren ende alsoe vele minnen als ic u sculdich ben te doene ende te minen evenmenschen waert, ende dat mi aen u verset worde dat u an alle menschen yet mesdaen wert. Ende dat ic ane u hebben moete des sij an u ontberen, sulke die weenende met
20 u sijn.

109vb

Inden vierden daghe soe ghevet my, lieve heere Jhesus, alsoe grote begheerte tot u, dat die grote begheerte mine siele meer dvinghe uut te ghane van sonden dan die pine miere doet.

24 Inden vijften daghe soe ghevet mi, lieve heere Jhesus, die keyserlike maghet Marie, uwer liever moeder, alsoe groet ende alsoe milde ende alsoe ontfermhertich alse ghi mi u hebt ghegeven, dat sij mijn voersprekersse moete wesen ende allen sondaren. Ic bidde u, vrouwe rose,
28 dat ghi mi onderweghen niet en laet. Des biddic u, wel lieve heere Jhesus Cristus, doer uwer heiligher doet eere, die u lieve moeder met haren reynen ogen aenden cruce aensach.

Inden sesten daghe soe gheeft mi, lieve heere Jhesus Cristus, om al
32 uwen lof ende om al uwer eeren ende om al uwe grote minne, die u brachte om minen wille ane den cruce toter doet, dat ghi selve, Jhesus, comt tot miere doet ende ontfact mine siele in uwen armen, ende ghevet my al dat ghi met uwer heiligher doet verworven hebt. Dat moet
36 waer sijn. Amen.

V [39] 12 *utleedere*: niet in MNW, cf. *uteleiden*, in de betekenis 'ter aarde bestellen'

P [39] 33 *ane*: op rasuur, door hand 7   *selve*: op rasuur, door hand 7   36 *amen*: met rood geschreven, door hand 7.

[40 GEBED]

[40]

- 1 O soete heere Jhesus Cristus, ic bidde u bider cracht des gheloeven
ende des godlijcs sacraments, dat ghi alle godlike giften van gracen
doet comen in mijn arme siele.
- 4 Des moet wesen mijn volleest
die vader, die soen ende die heilige gheest.
Amen. Amen.

Opera enym in lorum secontra illos |

[41 GEBEDEN TOT JOHANNES DE EVANGELIST]

[41]

- 1 ►Dits een goet ghebet van sente Jan ewangeliste◄ 110ra
O heileghe Johannes ewangeliste, du best een blickende licht des he-
mels, du best eene schinnende sterre ende een voertbrengher des lich-
tes der werelt ende een uutvercoren vrient gods boven alle ander hei-
4 legen in heymeliker, ghewaergher trouwen, die hi u cond dede meer
dan enigher anderen creaturen hier op aertrike, als van sijns godlikes
wesens ende die verborghentheit des hemels ende der aerden. Dat was
8 opten witten donderdachs avonts, doe ghi, lieve werde Johannes, la-
ghes op die minlike zoete borst ons lief heere Jhesu Cristi, daer ghi ute
soghes den godliken schijn ende dou der godliken verborghenthyt, die
niement volgronden noch begripen en can.
- 12 O heilech Johannes, ic bidde ende vermane u deser goedertieren min-
ne ende der groter eeren die u onse heere god heeft bewijst boven an-
deren vrienden gods, dat ghi mi vercrighen wilt van gode, dinen lieven
heere, die godlike liefde ende minne, in welke minne ic moet zijn ende
16 werden ghesterct in alre doghet, ende dat ic af moet laten alle zondeli-
ken saken die mynre zielen moghen | scaden. Amen, amen. 110rb
- O helech Johannes, ic bidde u ende vermane om die grote werdicheit
die di onse heere god dede doen hi di riep van tijtliker bruylocht ende
20 vercoes di tote eenen reynen joncfrouwen staet in een reyn, zuyver le-

V [40] 4 *volleest*: 'hulp, steun, bijstand' 7 *Opera enim illorum sequuntur illos* ('want hun daden verge-
zellen hen'). Deze toevoeging heeft inhoudelijk geen band met het voorgaande gebed.

P [40] 7 Toevoeging in een met rood versierd kadertje door hand 7 (cursiva).
[41] Tekst geschreven door hand 7 (cursiva). 1 Opschrift in kader, in zwarte inkt, door hand 7 (tex-
tualis).

Dits een goet ghebet van.
Sente Jan Evangeliste.

O heilichhe iohannes ewange-
liste. Du best een blickende licht
des hemels. Du best een schijn-
ende sterre en een doert vren-
ghes des lichtes der werelt.
Ende een weuecoven vrient
gode bouen alle ander heilige
in hemeliker gheswaer ghe-
trouwen. Die hi is conde de
meer dan enigher anderen
Creaturen hier op aertrike als
van sijn godlike wesens. En
die verborghenheit des hemels
en der aerden. Dat was opte
winter donder dachs auout
doe ghi heue. Over de iohannes
laghes op die minlike goete boest
ons hef hee ihu xpi. Daer ghi
vte sorges der godlike schijn
en donder godlike verborghen-
thijt die menant vol gronden
noch begripen en can.

O heilich iohannes. ic bidde
ende vermane u deser goe-
der tieren minne en der groter
eeren die u onse heere god heft
bedenst bouen anderen vrient
gode. Dat ghi nu verarghen
wilt van gode sijn heere
heere die godlike liefte ende
minne in welke minne ic moet
sijn en verduy ghestert in
alre dagghe. Ende dat ic af
moet late alle zondeliken
saken die myne ziel en maghe

staeden. Amen.

O heilich iohannes. ic bidde u en ver-
mane om die grote werdschert
die di onse heere god de de doen
hi di nep van tytelken bruylocht.
Ende verdoes di tote eenen ver-
ney joncfrouwen staet in een des
gynuer leuen. Deser werdschert
vermane u. En bidde u dattu
onsen heere heere wils bidden dat
hi mi wil werken na hem. En toe-
pen wt minen sondeliken staet
in een salich nuttelike leuen na
sijn lieften wils. En mijn hoechste
salichheit. Amen.

O heilichhe iohannes ewangeliste
ic bidde u en vermane di ooc
des bedroefden herten. Dat sijn
heere meest leet. En dat sijn be-
droefften herte leet. Doen du
stondes onder den cruce. Ende saget
dat sijn hee en sijn heere meest
hinc aenden cruce. En staet des
bitteren standelike doot om onse
wils. En hi sijn ramerlike oghe
op di sloech. En beual di die
stat des hemels. En der erden
dat was sijn heere moedmaria.
O iohannes der groter werdschert
en der groter minne. ic bidde u dat
ghi mi bevaeren wilt heden en in
alle voeghe mijn gile en mijn lief. En
mijn eere. En oec alle minne vrient
en wilt ons heere ioho geleide onze
als si sal staeden vanden lichame
des iohanne in die vader die sone.
die heilige gheest. Amen. Amen.

24 ven. Deser werdicheit vermane ic u, ende bidde u dattu onsen lieven
heere wils bidden dat hi mi wil trecken na hem ende roepen uut minen
sondeliken staet in een salich nuttelic leven na sinen liefsten wille ende
mijn hoechste salicheit. Amen.

28 O helighe Johannes ewangeliste, ic bidde u ende vermane di ooc des
bedroefden lidens dat dijn lieve meester leet ende dat dijn bedroefsten
herte leet doen du stondes onder den cruyce ende saget dat dijn heere
ende dijn lieve meester hinc aenden cruce ende starf des bitteren scan-
deliken doot om onsen wille, ende hi sijn jamerliken oghen op di
scloech ende beval di die scat des hemels ende der erden. Dat was sijn
lieve moeder Maria.

32 O Johannes, der groter waerdicheit ende der groter minnen so biddic
u dat ghi mi bewaren wilt heden ende in alle weghe mijn ziele ende
mijn lijf ende mijn eere, ende oec alle mijne vrienden. Ende wilt ons,
lieve Johannes, geleiden ons ziele als si sal sceiden vanden lichame. Des
36 jonne mi die vader, die sone, die helighe gheest. Amen, amen. |

/110v/ /opgeplakte tekening van een monnik en een non/

/tekst op banderol boven de monnik:/

Met oetmoede, joncvrouwe goet ende fijn, [L^a]
muechdi winnen dewighe goods anscijn.

/tekst op banderol boven de non:/

Berecht mi broeder, goede vrient, [L^b]
waermen gode naest mede dient.
Met minnen. |

K 30 *scloech*: *scl-* is een ongebruikelijke spellingvariant van *sl-*; cf. Inleiding p. 83.

P 33 *ziele*: de eerste *e* boven het woord toegevoegd.

[42 ANTIHIËRARCHISCHE DISPUTATIE]

[42]

1 Nu hoert een disputacie tusschen hem tween ende dat daer na vol- 111ra
ghen sal. Want die waerheit wort dicke wedersproken ende weder-
proeft, omdat men ghewin mint boven die waerheit.

4 Eene joffrouwe van oerdinen vraechde eenen priester van oerdenen
welc dat hoechste werc ware dat die mensche doen moechte.

Doen seide hi: Dat ware mysse doen.

8 Si sprac: Mysse mochte die een priester doen die in hoeftsonden
ware, maer godlike minne ende godlike eeninghe, dat werc es boven
alle hoeftzonden.

Hi sprac: Alsoe heilich ende alsoe volcomen es die mysse vanden al-
derquaetsten priester alse die mysse die de alderbeste priester doet.

12 Sy sprac: En mach die priester die mysse niet heyleghen noch ont-
heyleghen, so en heeft die priester gheen deel noch macht aen die mis-
se dan vander consten sijns ambachts.

16 Hi sprac: Wet dat, dat eene mysse niet en wort ghedaen – van hoe
zondeliken priester sy ghedaen wort –, het en wort een ziele daer mede
verlost uten vaghevyere oft een sondare bekeert van sinen sonden.

20 Sy sprac: Van den zielen en weetic gheene waerheit dan dat wi ghe-
loven den woerden gods, alse die | ewangelie seghet. Maer wi sien vele 111rb
missen doen daghelijx ende horen lichte op selken dach c missen,
nochtan ghesiet cume binnen eenen jare dat hem daer een zondare
ganselike bi bekeert van sinen sonden. Ende die hem te gode bekeeren,
24 dat comt van insprekene ende van invermaninghen gods ende datse
god vercoren heeft, ende sy hebben weder oec gode vercoren. Ende dit
verkiesen heeft ewelike gheweest in der voersienicheit gods. Ende de-
ser vercorene es luttel, want hi en verkiest nyemen dan dies werdich
sijn. Onse vrouwe, die moeder gods, ende die propheten ende die ghe-
28 rechtege, die hebben ewelijc vercoren gheweest. Ende alsoe sijn si alle
van gode gheroepen ende vercoren, [gheweest. Ende alsoe sijn sy alle
van gode gheroepen ende vercoren] die hem van sonden bekeren toter

K [42] 29/30 Na het woord *vercoren* springt de kopiist terug naar het woord *gheweest* in de voorgaande re-
gel. De tekstuitbreiding die van deze ogensprong een gevolg is, is inhoudelijk zinloos.

V [42] Een eerdere editie van deze tekst is Lievens 1982. 1 *hem tween*: slaat op de afbeelding op f. 110v.

P [42] Tekst tot en met f. 113v geschreven in de cursiva van hand 7. Hand 8 neemt het kopieerwerk van
hand 7 halverwege de *Antihierarchische disputatie* over, en schrijft ook de daaropvolgende vier teksten.
6/8 Preamble in een kadertje, in dezelfde kleur inkt als de tekst. 30 *sonden*: door de kopiist in de mar-
ge toegevoegd, met invoegteken op de regel.

32 penitencyen. Doch al sijnre vele gheroepen, si en sijn niet alle verco-
ren. Dese vercorne waren vele eer, ja, eer noeyt priester mysse dede,
meer dander nu sijn.

Hi sprac: Ja, en gheloefdi niet dat hem die sondaren bekeeren doer
36 die misse der priestren, doer die cracht des heileghen sacraments ende
des gebeds?

Sy sprac: Ic gheloeve dat heilec tsacrament alsoe heilech es ende al-
soe volcomen es in hem selven ende in den heileghen gheloeve, dat
geen sonderen noch gheene sonden en moghen ontheileghen noch
40 ontmaken sine volmaectheit. Want tsacrament dat es een godlijc we-
sen | in der cracht ons gheloven. Nu merct dat sacrament dat Judas
nam ende dat sente Peter nam, dat hadde beide een cracht ende een we-
sen in hem selven, maer het wert ontfaen van ongheliken personen.
44 Sente Peeter ontfinct met heylegher begherten ende met heilegen ghe-
loeve ende met heilegher minnen tot gode. Daer omme ontfinc hi den
heileghen gheest, ende wert ghesterct in den heilegen gheloeve ende in
te volbringhene die werke des heileghen gheloeven. Maer Judas die
48 was ongherechtig ende quaet ende vol sonden. Ende daer omme en
ontfinc hi niet den heilegen gheest, maer hi ontfinc den quaden gheest
ende wert vol des duvels ende wert ghesterct te volbringene sine
quaetheit ende sine verradenisse. Ende alsoe het doen gheschiede, alsoe
52 ghesciet noch. Die goede priesteren ende menschen, soe si dickere
ende langher dat heileghe tsacrament ontfaen met heilegen gheloeve
ende met mynnen tot gode, soe si heileger ende oetmoedegher ende af-
ghescedender worden, ende soe si stercker worden in den heilegen
56 gheloeve ende in te werkene die werke des gheloeven. Maer alle die
ghene die dicke tsacrament ontfaen met eenen sondeliken levne, die
worden ghelijc Judase, ende si worden alsoe ghesterct in hare quaet-
heit, dat si sonde doen sonder vrese alse Judas | dede.

II IVa

II IVb

60 Hi sprac: Als hem die priesteren biechten ende dan rouwe hebben,
soe vergeeft hem god hare sonden.

Si sprac: Het hoert den priesteren gods toe dat si die sonden om
gode laten ende hem reyne van sonden houden boven alle andre men-
64 schen, om dat si in gods stat gheset sijn over die sacramente ende die
mensen te regerene ende die sonden te verghevene. Want die sonden
sijn vele betre om gode ghelaten dan alle die penitencye diemen voer
de sonden doen mach als men die sonden ghedaen heeft. Want al ver-
68 gheeft god die sonden om rouwe ende om penitencye, nochtan blijft
die smette der sonden. Daer omme moet die priester gods reine sijn,

---

B 31 Mat. 20:16

P 35 *tsacrament*: *hs. tsacrat* met superscript *atje* boven de laatste *a*.

die werdich selen sijn der tsacraficien der heilegher sacramenten. Ende
 soe wie hem ghewone maect sonderlinx levens ende hem vereenicht
 72 met bosen sonden, die en sijn niet werdich mysse oft eeneghe tsacra-
 mente te doene, ende si en sijn niet werdich | zielen te verlossene noch
 sondaren te bekeerne oft sonden te verghevene. Want dese werken be-
 veelt god den heiligen priesters gods. Daer omme beval hi dese werke
 76 sente Petre ende hem allen die sijn also sente Peter was.

112ra

Hi sprac: Alle die werke die god sente Petre gaf, die gheeft hi noch
 allen priesteren te consacreerne dat heileghe sacrament.

Si sprac: Dat werc en heilicht den mensche niet, dat een quaet men-
 80 sche mach doen ende die in hoeftsonden sijn ende bliven tote in hare
 doot toe.

Hi sprac: En heylicht dan dat tsacrament niet allen kerstenen men-
 schen?

Si sprac: Dat heilich sacrament en heylicht niemenne dan diet hey-
 lichlijc ende zalichlijc ontaet, ende volcomelijc daer in gheloeft al dat
 die heyleghe kerke daer in gheloeft. Ende dit en vermach die sondare
 niet die in hoeftsonden leeft. Al seghet hi dat hi wel gheloeft in den sa-
 88 cramente, sine werke toghen dat hi ongheloevich es ende dat hi een
 sondare es. Ende sine biechte es van costuymen, daer omme en betert
 hi niet van diere biechten. Maer die ghetrouweghe ende die rechtwil-
 leghe, die hoelden hem van sonden ende sonderlinge voer alle hoeft-
 92 sonden.

112rb

Hi sprac: En es dan niet salichlijc dat wij vele myssen doen?

Si sprac: Jaet, oft ghi buyten hoeftsonden leeft ende dan u leven hei-
 lich es ende ghi met minnen ende met al uwer herten aen gode ghevest
 96 sijt. Maer es u leven ende u herte onreine van zonden, so sidi meer ver-
 waten van gode dan ofte ghi die mysse niet en daet. Want god en mach
 niet vereenighen metten sonden, noch hi en mach niet rusten noch duye-
 ren in een onreinen stat. Ende alle die hem metten doetsonden menghen
 100 oft dat daer dootsonden ut comen, die sijn onreine. Want als si die doot-
 sonden niet en doen metten werken, soe doense metten ghedachten ende
 met begherten ende metten wille. Hier af en suverse die biechte niet die
 van costuymen ghedaen wert, want si en gheenen inwendeghe rouwe en
 104 hebben om die sonden voert te latene, want dit blijft alle tijt in hem ende
 die biechte en verdryft die onreine beelden niet. Ende oec doen si dien
 myssen vele om ghelt dat si daer toe ghehuyert sijn, oft van bedwanghe
 oft van costuymen, oft om dat mense te beter achten souden. Dese en
 108 doen gheene doeghet, maer si vercopen die doghet ende doen ondoghet
 ende sonde. Want die doghet | werken, die en werken niet om loen, maer
 si werken doghet om dat si doghet es.

112va

Hi sprac: Hets ons gheorlovet dat wi van myssen ende van al den sacramenten moghen nemen onsen loen ende van den ghetyden te helpen singhene om onse noetdorft.

Si sprac: Wie heeft u dies gheoorloeft?

Hi sprac: Die paus ende onse bisscoppe.

Si sprac: So eest herde seere verwandelt metter heileger kerken, alse die prelate gheoorloven die dinghen die onse here Jhesus Cristus der heileghen kerken verboet, dat si silver no gout en souden besitten, noch ghelt in bighordele. Maer nu willen si hebben den scat deser werelt, haer onmate ende onghelove ende vele sonden mede te sterckene.

Hi sprac: Het es gheoorloeft der kerken ende den priesteren scat te hebbene, oft men hem onrecht wilde doen, dat si hem daer mede weren souden.

Si sprac: Dien oerlof en gaf hem god niet. Maer si meeren vele sonden ende onrechts, ende stercken hem daer in met haren scatte, ende zijn ghierijch ende lecker alse woekerare, ende hoverdich ende oncuychs alse | overspeelders. Si dinghen ende striden ende oerloghen alse die prinse der werelt, ende maken hem mansclachtich ende vrouwen crachtich. Dit werct al haer grote scat, die si ghecrighen met symonien ende met myssen ende met aflate ende met karinen te vercopene. Ende si gheven alle sonden quite om ghelt, ende zielen quite uten vaechviere ende van ghesetter penitencie al quite, ende aldus bedrieghen si tvolc. Ende soe wie in haren onghelove niet en willen gheloeven, dien bannen si oft si willense bernen van ongheloeve.

112vb

Hi sprac: Wi sijn sculdich ghehoersam te sine onsen prelaten.

Si sprac: Dats waer also verre alse onse prelate ghehoersam sijn ende si houden die oerdeneringen gods ende sijn ghebode also, dat wij haers ghebetert ende ghestichticht sijn. Ende dit hoert allen den prelaten toe.

Hi sprac: Sette wi ons jegen onse prelaten, soe verderven wij ons.

Si sprac: Ons ware betre die doot des lichamen dan verdoemenisse der zielen. Want eer antkerst coemt in siere groter macht, soe | souden vele valscher propheten sijn diet tvolc bedrieghen souden. Dat voersprac Cristus selve, ende dat sprac hi op gheleerde ende op prelate ende op alle die bedriegers des volcs die scat ende goet ende voerdeel soeken, gheveynsdelike dat si gheestelijc goet daer omme gheloven te ghevene. Dese segghen dat si ghesent sijn in den name gods, maer si comen om meeringhe haers scats.

113ra

Hi sprac: Die sonden gaen op hem ende niet op ons.

B 118/9 Mat. 10:9 141/2 Mat. 24:11

P 124/5 *vele sonden ende onrechts*: hs. *vele onrechts ende sonden*, met tussen *vele* en *onrechts* en tussen *ende* en *sonden* twee diagonale streepjes met daarboven een *a*, in de hand van de kopiist.

Si sprac: Die sonden gaen op al tvolc, want al twolc es bedroghen van haren bedrieghenissen. Coninghe, hertoghen, graven, ende alle sondeghe liede sijn hier mede bedroghen, ende si selen antikerste ontfaen wanneer hi coemt metten prelaten.

152 Hi sprac: Dat onrecht ende dit ongheloeve en merkic in gheenen papen die ic kenne.

156 Si sprac: Dats daer omme, dat ghi hem ghelijc sijt. En wetti niet dat dyen scat ende overtollicheit der heyleger kerken der armere gherecht goet es? Ende si nement nu den armen om haere overvloeyende quaetheit. Hadden si tvolc also ghesterct in haren rechten gheloeve als stercken haer | ghewin, het stonde noch wel met alder heileger kerstenheit; ende soe en souden die lieden niet soe blint sijn dat si te Rome oft elwaert souden gaen om gracie, ende laten hare arme ghebuire van breken bederven. Want god en sal ons niet oerdeelen dat wij gheene bedevaert en gaen oft om dat wi die beelden niet en cleeden noch en chieren, die gheest noch leven en hebben, maer daer omme sal ons god veroerdelen, eest dat wi den armen niet bi en staen ende die cleeden ende voeden ende hoer noetdorft helpen alse verre [als] alse men die macht heeft.

113rb

168 Hi sprac: Wie kent die erme?

Si sprac: God kent die erme. Ende diese mint ende ontfermenisse op hem heeft met goeder herten, die soecse; ende die sijns selves verloechent, die vintse. Het en was noeyt soe heileghen staet, men vanter in eeneghe bedrieghenisse; noch noyt soe quaet, daer en was yet goets onder. Daer om seide onse heere: Ghi en selt niet ordeelen, soe en wordi niet veroordeelt.

176 Hi sprac: En selen dan niet de prelate ende die rechteren oerdeelen die quaetheit?

Si sprac: Jasi, met ontfermherticheden ende na geproefder waerheit. Want si over trecht gheset sijn.

180 Hi sprac: En moghen die priestre die zielen niet verlossen | met haren myssen ende ghebede?

113va

184 Si <s>prac: Vele lieden leven ende sterven in vele doetsonden sonder kennesse, sonder rouwe, ende dan en es nemmer meer verlossenisse daer ane. Maer die penitencie hebben ghedaen van haren sonden ende goede werken hebben ghedaen, die en selen niet veroordeelt syn.

B 173/4 Mat. 7:1

V 149 *twolc*: spellingvariant voor *tvorc* 161 *ghebuire* (*gebure*): 'medebewoner, buur, nabuur' 161/2 *van breke bederven*: 'omkomen van ontbering'

- Ende oec seget sente Jan dat elken volghen sine *werke, dats *opera enim in lorum secuntur illos*. Die goede werke doen, hem <volghet> [volheit] den loen; ende die sonde doen, hem volghet die pine. God en
- 188 verdoemt die goede niet om die sonden der quade, noch hi en maecht die quade niet salich om [die quade noch om] die doghet der goedere. Hier omme segghet hi: Elken volghet sine werke ende niet
- 192 een anders werke. Want elc es dat hi es voer hem selven, es hi goet, es hi quaet. Maer es hi met heileghen levne ende met ghewaeregher leeren ende met goeden exemplen ende metter gracen gods, so mach men menschen bekeeren van haren sonden ter penitencien ende te kennissen, dat si daer mede behouden bliven. Maer wat die mysse den sielen
- 196 oft den zondaren helpt, daer af en segghet ons dat heileghe ewangelie niet. Daer omme latict sijn alsoet es. Want ic vinde vele ghescreven dat der |ewa<n>gelien niet en bestaet; ende dat stercken si alder meest die hem selven soeken ende daer omme mysse doen om lijflike loen, ghe-
- 200 lijck dat elc sijn ambacht doet dat hi gheleert heeft om sine neringhe.
- Hi sprac: Waer omme geven dan die lieden haer ghelt ende haer goet om myssen ende om ghebet?
- Si sprac: Om hare blintheit ende om haer onghelove daer si in gheformeert sijn vanden gheleerden die hem selven zoeken in alle dinc ende in swaeren sonden leven. Want aelmoesene es men sculdich te ghevene properlike om gode ende om noetdorft der aermere. Diese also geeft, sijts seker, hi en sal sinen loen niet verliesen. Maer alle die
- 208 gheene die haren loen eyschen te haren wille ende liever hebben haren wille dan den wille gods, ende gheven om dat haren wille gheschieden soude, dese ve<r>liesen haren loen.
- Hi sprac: Noch segghic, dat hoechste werc dat die mensche werken
- 212 mach, es dat die priester van brode mach maken den lijchame ons heeren Jhesu Cristi. Noch die enghele en hebben die mach<t> niet.
- Si | sprac: Die macht en hebben si van hem selven niet, maer god hevet ghegeven den woerden ende den gelove, ende daer om vermach dat

B 185/6 Apok. 14:13

K 185 hs. *welke* 186/7 Een latere hand schreef boven *volheit* een *g*. Omdat deze corrector er vermoedelijk niet zeker van was dat zijn bedoeling werd begrepen, voegde hij ook het woord *volghet* in de marge toe. Voor *volheit* plaatste dezelfde hand twee diagonale streepjes. Bedoeling is dat *volheit* vervangen wordt door *volghet*.

V 185/6 cf. supra tekst 40, r. 7

P 186 *volghet*: in een cursiva in de marge toegevoegd. 212 *dat die – van brode*: de kopiist verbeterde met verschillende tekens de onjuiste woordvolgorde. 214 Vanaf f. 114r wordt het kopieerwerk overgenomen door hand 8. 215 *woerden*: de eerste *e* is boven de regel toegevoegd.

216 werc een quaet priester gelijc den goeden. Daer om seg ic dat die pries-
ter om dat werc heilich no salich en is, want hi dat werc mach doen
ende een sondaer sijn.

Hi sprac: Hoerden dit vele papen, si souden u haten ende verma-
220 lendien.

Sij sprac: Si mochten my haten ende doden, maer si en hebben gheen
macht my te vermaledyene, want hen mach niemant vermaledyen dan
die sonden.

224 Hi sprac: Oft u die paus verbiene ende al die heilige kerke om dat
ghi hen contrarie sprekt.

Si sprac: Ic en spreke niet jegen dat gelove ons heren Jhesu Cristi,
maer die paus ende alle kerken sijn gekeert jegen dat gelove ons heren
228 Jhesu Cristi. Daer om souden si my haten ende daer omme selen noch
vele martelaren worden, oft de kerstine wet oft tgelove sal te nieute
gaen.

Hi sprac: My es leet dat ghi ons dus jegen sijt.

232 Si sprac: Ic en ben niet jegen die waerheit.

Hi sprac: Wie es die waerheit?

Sij sprac: Cristus es die wech, die waerheit ende dat leven. Niement
en comt ten vader dan dor hem. Ende wie teenre andre doren in wille
236 comen toten vader dan dore hem, dat sijn dieve ende mordenaren,
ende si sijn weert ende sculdich der ewiger doot. Ende dat sijn alle die
gene die geestelic goet vercopen om scat ende om ghiericheit ende om
die rijcheit deser werelt. Maer om dat ghi alle uwe goede schinende
240 werke doet om dese dinc, soe bedrieghdi alt volc, ende ten | lesten sal
die slach op u comen gelijc dat hi quam op Jherusalem. Maer eer dit
gesciet, sal tvolc van erderijc beruert sijn ende in bedruckenissen. Ende
dat een volc sal dat ander bederven. Ende om die overvloyende quaet-
244 heit sal die minne vercouden in vele herten.

Hi sprac: Tijchdi dit ane den papen ende den geleerden?

Si sprac: Uut hem so comes vele, want si hebben den slotel der con-
sten ende si en loven noch en leeren niet die gerechticheit; daer mede
248 sluten si hemelrijc voer de liede ende si en comender selve niet in, noch
si en latender niemant in comen.

Hi sprac: Die papen en verbieden niemant goet te sine noch wel te
doene.

252 Si sprac: Si en wisen ocht en raden geen doget dan daer si aen win-
nen, ende si gedogen vele ongeorloefder dingen om dat sire aen win-
nen, ende si laten vele sonden regneren om dat sire aen winnen, want

114rb

B 234/5 Joh. 14:6 235/6 Joh. 10:1 241/3 Mar. 13:8 243/4 Mat. 24:12

V 246 uut hem ... comes: 'uit hen komt voort': 'zij zijn er de oorzaak van'

256 die correxie die es elx in die borse. Maer mesdoen arme liede, die niet en hebben te gevene, die setten si swaer penitentie oft si bannense ende scandeliserense. Maer hoe openbaer sonden dat si selve doen, daer af en willen si niet berespt sijn.

260 Hi sprac: Die leeke en souden niet berespen die geleerde, maer die geleerde selen berespen die leeke.

Si sprac: Die beresperen en souden niet doen dat werc daer si den andren af berespen willen. Een lantsheere die dieve ende mordeneren verordeelt ende doetse dooden, hem en behoert niet toe dat hi stele of morde. Ende alsoe en behoret hen niet toe sonde te doene die andren lieden willen corrigeren van haren sonden.

Hi sprac: Die heren doen dicke dat si den volke verbieden. |

268 Si sprac: Daer omme worden si geplaecht ende oec haer volc. Ende god salse verordeelen ende al dat quade met hem inden dage des ordeels.

114va

Hi sprac: Wi sijn sculdich te gelovene in de heilige kerke.

Sij sprac: Dat es waer. Maer segt: Wie es die heilige kerke?

272 Hi sprac: Pause, bisscope ende papen, die gewijt ende geset sijn in die stad gods.

Si sprac: Dat es waer, also verre als si houden die wet gods ende dat gelove ons heren Jhesu Cristi in reynen levne ende in williger armoeden, also sinte Peter dede. Dit es die keye ende die steen daer die heilige kerke op gesticht is, maer niet op silver noch op gout oft op rijcheit deser werelt. Want van rijcheiden der werelt comt hoverde ende nijt ende ghiericheit ende dronkenschap ende oncuyscheit ende manslacht ende ledige weeldicheit, die den mensche trage maect tote allen dogeden. Daer omme verboot onse heere alle dese dinc der heiliger kerken, om dat gods wet ende tkersten gelove daer mede al te nieute gaet.

284 Hi sprac: Oft die cloestren ende die kerken geen goet en hadden, waer op souden si dan leven ende haren staet houden?

Si sprac: Hilden si den staet der heiligen daer die heilige kerke op gesticht es, soe en behoefden si niet alsoe vele goets. Maer nu houden si den staet der hoverden ende der oncuyscheit. Daer omme en mochtse al tgoet van eertrijc niet versaden; | daer om moet van noode sijn dat sij van quaden volke geplaecht selen worden. Ende dit sal gescien om dat si niet en leven alse priestre gods, ende om dat si niet en doen dat si den volke leeren.

114vb

B 276/7 cf. Mat. 16:18

P 270 Na *kerke* is *hi* doorgestreept. 271 Na *Sij sprac* is *pause bisscoppen ende papen* doorgestreept. 276/7 *heilige*: door de kopiist boven de regel toegevoegd, met invoegtekentje op de regel.

Hi sprac: Dat volc es quaet ende hart, ende daer omme moet men hem hardelic leeren om te castiene.

Si sprac: Met al den castiene ende met alden predicatien die ghi alle doet, soe en castidi die quade nemmermeer voer dat si u sien doen dat ghi hem leert.

Hi sprac: Wi bidden vore hem in onse missen ende getiden, in psalmen, in vigilien, in commendatien vor levende ende voer doode.

Si sprac: Ghi houdt vele van u selven ende van uwer bedingen. Maer god en hoert dien sondere niet; want al beden si vele metter tongen ende haren lippen, si hebben therte toten sonden die sij minnen ende oeffenen. Ende oft u misse ende u gebet geen macht en heeft u selven te bekeerne, hoe soudan dan andre lieden daer mede bekeeren van haren sonden?

Hi sprac: Den rouwe ende die bekeeringe geeft god den goeden dies werdich sijn, ende die worden gesterct van goeder menschen gebede ende verlicht van haren leeren.

Si sprac: Dat es waer. Inden tiden der heilighen bekeerden hem vele menschen van sonden om haer heilich leven, ende worden gesticht in penitencien ende in heiligen gelove met leeren der heiligen ende met haren gebede. | Maer die phariseeuse en bekeerden tvolc niet te gode noch toter wet. Want si en daden selve die wet niet, maer si leerdense den volke. Ende oec dwongen si tvolc die gebode gods te breken om haers selfs gebode die si maecten ende selve geboden. Ende alsoot doen was, alsoe eest nu; want also gierich ende ongerechtich is tpaepschap nu alst doen was.

Hi sprac: Welc sijn die gebode die si nu gebieden jegen die gebode gods?

Si sprac: Si doen beelden maken ende bringen tvolc daer toe dat sise aenbeden ende daer aen geloven dat god ende die heiligen doer die beelden doen. Dit es jegen tgebod gods. Want dat eerste ende tmeeste gebot es dat wij minnen ende aenbeden enen god, die Moyses ende die propheten ende alle gherechtige liede aenbeedden, ende die god Jhesus Cristus ende die apostelen aenbeedden. Want god noch die heiligen en doen niets niet dor die beelden, maer doer trechte gelove der oetmoedicheit ende der ontfermicheit werct god dor sine heiligen al sine werke.

Hi sprac: En salmen dan die heligen niet eeren?

Si sprac: Jaet, also si gode hebben geheert met heiligen levende. Maer niet met beelden, daer die ongelovige gode mede eerden, keyseren ende coningen, die vele heiligen marteliseerden om dat si haer beelden niet en wilden aenbeden noch eere noch offerande doen en wilden. Ende oec seget sinte Jan in Apocalipsi: Si die aenbeden den beelden die met

115ra

handen gemaect sijn van silvere | ende van goude ende van houte ende 115rb
 van steenen ende van eerden ende van metale, alle die dese oefenen
 336 ende aenbeden ende chieren, die sijn gelijc ende selen verdoemt sijn
 metten prophete antikerste ende metten drogeneren ende metten
 manslachtegen ende metten verzwerers ende metten ongelovigen.
 Nochtan dat dit die kerke weet ende gewarige scrift hier af heeft dat
 340 ons in onse wet die beelden verboden sijn, soe doen si noch die beel-
 den menichfuldigen ende verchieren ende dierbaerder maken van tide
 te tide, ende doen den lieden groot goet daer toe gheven. Ende dit
 comt van ongelove ende om ghiericheit der offeranden. Ende si seggen
 344 dat die beelden grote mirakel doen. Ach, bedrogen volc, ghi hebt ogen
 ende en siet niet, oeren ende ghi en hoert niet. Want die u siende ende
 horende maken soudē, die maken u blint ende doof, want si winnen
 meer aen die blinde dan aen die siende. Al siende leyden si die blinde
 348 inden putte ende si winnen der ane; trecken sise weder ute, si winnen-
 der ane.

Hi sprac: Die papen en vertheren niet den offer der afgode.

Si sprac: Alsmen feeste hout vanden heiligen, en doen si niet haer
 352 cassen ende haer beelden vernisscen ende verchieren, ende en doen sise
 niet eeren met trompen ende met instrumenten ende met sange, ende
 en eten si dan niet ende drinken daermen den worscap houdt metten
 offere dat daer geoffert wort, ende dies gelike van gulden die si den lie-
 356 den ingheven te houdene met maeltiden? Ende si doen vele outare ma-
 ken ende | vele broederscaps, om dat die liede haer ghiften daer toe
 gheven ende grote testamente, dat si den armen soudē geven te voe-
 dene ende te cledene, die si cout ende hongerich laten gaen, ende clee-
 360 den die beelden. Hier op sijn die papen weeldich ende ledich, ende
 dragen diere cledere ende hebben behagelike, costelike wive. Hier af
 seget sinte Jan in Apocalipsi vanden wive der oncuysheit, dat si es
 dronken vanden bloede der marteleren ende vanden offere der afgoden.
 364 Nu merct die pause, cardenale, bisscopen ende abde, moneke, dekene,
 canoneke ende rike papen, ende en houden si niet behagele wive ende
 kindere seere verweent opten offer des bloets der martelaren ende op-
 ten offer der beelden die si na hen doen maken? Ende alle beelden die
 368 met handen gemaect sijn, dat sijn in die heilige scrift ende in die waer-
 heit afgode. Want si en hebben geest no leven, cracht no macht, ende

B 344/5 Mar. 8:18 347/8 Mat. 15:14 362 Apok. 17:1 367/9 cf. Hand. 19:26

V 354 *worscap* (*wertscap*): 'feestmaal' 355/6 *gulden ... houdene*: 'broederschap beleven'; cf. MNW *gilde*: 'broederschap'

P 354 *metten*: geschreven boven het doorgestreepte *vanden*.

sijn dode dinc ende ongelove der werelt. Wet dat alle die nu die beelden oefenen ende aenbeden ende daer aen geloven, dat zijn jongeren al
 372 der gheender die de martelaren daden doden ende die de heiligen versmaedden ende bienen uter synagogen, gelijc dat sij noch versmaden ende haten alle gerechtege liede ende arme, afgescheidene menschen daer si niet ane en winnen. Maer sondaren ende ongelovige ende rike
 376 lieden daer si maeltiden of giften af hebben, die minnensi ende eeren-se. Ende leckerers ende oncuyscheren der werelt, die nemen exempel ane prelaten | ende ane geleerde.

115vb

Hi sprac: Sij zijn geset over tvolc alse herden over haer scape.
 380 Si sprac: Die getrouwe herde set sine siele voer zijn scape, maer die huerlinc vliet als hi den wolf comen siet. Het es menich goet scaep verloren bij quaden herden, want die huurlinc en soect niet dan melc ende wolle, dat es gevoedt ende gecleet te sine. Maer der scape en roect hi
 384 niet, want hi es een huurlinc ende die scape en bestaen hem niet. Alsoe wet dat sij alle huerlinge zijn die prelatien oft provenden gecrigen met gelde ende met machte van heerscapien. Dese die soeken gevoedt ende gecleet te sine ende groten staet te houdene, maer si en hoeden noch en
 388 voeden haer scape niet, want si en leeren haer volc niet met woerden noch met levne.

Hi sprac: Die prelate ende rike prochiane die setten andre in haer stede die tvolc leeren ende cureren die sacramente.
 392 Si sprac: Dat zijn al huerlinge, ende die huerlinge en roeken der scapen. Ende dit sciijt ende sal schinen: het en waren noyt soe vele papen ende leraren alse nu zijn, ende tvolc en leefde noyt soe sondelic. Si prediken der heiligen leere ende haer leven, maer daer na en doen si selve
 396 niet. Maer die meest dien navolgen dat si prediken, dien haten si ende versmaden. Ende si sorgen dier menschen yet te wors te hebbene, om dat dier menschen leven afgescheidenre es ende si den lieden betre beelden voerdragen dan die geleerde.

400 Hi sprac: Het gaen dicke liede in heligen scine.

Si sprac: Dats waer. In allen state vintmen geveynsde liede: in heerenhove, in cloestere, in kerken, in vierscaren, in geslachten, in gebuer-
 404 ten, in | beghinen ende in armen schine.

116ra

Hi sprac: Alsmen den lieden leert die gebode ende dewangelien ende hem die ontbint, daer mede quijt hem die prochiaen wel ende die lereren, want si en connen tvolc niet gedwingen.

B 370/3 cf. Joh. 12:42, Joh. 9:22 380/1 Joh. 10:11-12

V 373 *bienen*: 'verjoegen, verbanden'; verl. tijd van *bannen* 384 *bestaen hem niet*: 'behoren hem niet toe'

P 401 *dats waer*: door de kopiist boven de regel toegevoegd, met invoegteken op de regel.

Si sprac: Des geens leere en es niet gerecht, die tgoede den lieden
 408 prediken ende leeren ende selve quaet doen. Dies en plagen noyt heli-
 ge leraren; want die niet bat en leert metten werken dan metten woer-
 den, die en leert niet wel, ende hi en es oec niet weerdich te sittene in-
 den stoel der waarheit. Vele van hem nemen den slotel der consten
 412 ende sluten hemelrijc voer die liede. Noch si en comen selve daer in,
 noch si en latenre andre in comen. Dit seget de ewangelie.

Hi sprac: Die heilige kerke ende tkersten gelove dat soude onlange
 staen en dadent die geleerde.

Si sprac: Dat en houden si niet staende van hem selven noch te haer-
 416 re salicheit, maer vanden ghenen diet gelove gesterct hebben in die hei-
 lige kerke; dat prediken si ende leeren den goeden te salicheden ende
 den quaden ter ewiger verdoemnisse. Onse heere en vervloect noch en
 420 verdoemt in sijn oordeel geen volc meer dan die scriben ende die ge-
 leerde die de wet leren ende selve niet en doen.

Hi sprac: Oyt hebben die leeke liede benijt die geleerde.

Si sprac: Die de perse moet terden ende den arbeit doen, die claghen
 424 over hen die haren arbeit in weelden | ende in overtollicheden verdoen
 ende grote rijcheit vergaderen op armer lieden arbeit. Oec sijn leeke
 die officien hebben vanden geleerden ende sijn van hem gecleet ende
 gevoedt. Die eeren ende weerden die geleerde om haer gerief, ende
 428 dese die helpen den geleerden. Ende oec sijn rike liede die haer kinder
 ter scolen doen gaen ende leeren, om dat si provenden soudén hebben,
 daer si ledich ende weeldich op soudén sijn ende geeert op tgoet dat-
 men kerken ende cloestere geeft. Dese en soeken niet die doget ende
 432 heilicheit der heiliger kerken, noch te doene die werke der ontferm-
 herticheit ende die werken des heiligen geloven – dat sijn die werken
 der salicheden –, maer si soeken al weelde ende rijcheit deser werelt
 ende si bedriegen tvolc met meniger bedriegenissen.

Hi sprac: Waer mede bedriegen si ende wien bedriegen sij?

Si sprac: Die heren ende vorsten deser werelt die groot onrecht ende
 groot gewout doen, die absolveren si; ende <die> over trecht inder wet
 geset sijn, ende ontwisen den armen lieden haer goet met valschen
 440 vonnissen om miede oft om onste, ende woekeraren ende voercopers
 ende overspeelders, dese die absolverense alle ende latense in haren
 sonden. Ende en dorrent alle die prochiane niet doen, soe doent die
 me<n>dicante diet vanden bisscop hebben. Ende men geeft hem tsa-
 444 crament ende sepulture – den heeren van ontsiene oft van hem ge-
 dreicht te sine, ende den andren om haren scat.

116rb

B 411/3 Luc. 11:52 419/21 cf. Mat. 23:2-3

P 412 Na *daer in* is *ende* doorgestreept. 423 Tussen *moet* en *terden* is *doen* doorgestreept.

Hi sprac: Dit en staet u niet te oordeelne.

Si sprac: Si sijn geordelt uten monde | Cristi des gods soens, ende 116va
 448 sijn oordeel staet my te wetene ute sinen monde; want die hi vloect
 metten eweliken wee, die ordeelt hi. Dat sijn alle die sitten opten stoel
 tsher Moyses ende die wet leren ende selve niet en doen; ende alle die
 hem heilich ende afgesceiden veinsen, ende minnen prelatie ende hoe-
 452 cheit ende tvoersitten ter tafelen ende der liede gruede 'meester ende
 heere'. Dese die vorsluten dat huys der weduwen met haren geveins-
 den gebeden. Daer met verslinden si datmen den armen geven soude.
 Van buten sijn si gecleet met stoolen ende met fringien, maer binnen
 456 sijn si gelijc den graven der doden, daer die liede al over gaen; ende si
 en weten niet watter binnen es, want si sijn vol doden liede gebeente
 ende groter onreynicheit. Ende also sijn die ypocriten. Oec gaen sij om
 die werelt omme te soekene eenen clusenare; ende alsine vonden heb-
 460 ben, soe maken sine der hellen kint tweewerf meer dan si selve [selve]
 sijn. Die clusenare bediet een paus of een groot prelaet, dien si setten
 in sinte Peters stede.

Nu merct hoe datten nu die coninge ende die princen der werelt
 464 tweevout arger maken dan si selve sijn. Want het es nu al meest symo-
 nie dat nu die pause ende die prelate doen, want si vercoopen al tgees-
 telic goet ende die sacramente subtijlike onder eenen geveynsden man-
 tel. Ende alsoe scriven sij den volke grote pardoene ende aflate ende
 468 vele sonden quite, daer sij groten scat uut trecken; ende senden santen
 van houte | ende van verwen gemaect achter lande, daer si groten scat 116vb
 mede bejagen; ende seggen dat si comen inden name Jhesu Cristi, maer
 en dade dat si halen, si en quamen niet. Daer omme sijn si drogenaren.
 472 Want die Cristus sent, die en comen om silver no om gout. Met desen
 ende met vele andre saken bedriegen si tvolc op ende neder. Ende dese
 dingen die nu gescien, die comen al van plagen der sonden. Ende dat
 eynde en es noch niet, alse onse heere selve voerseide. Want hoverdi-
 476 ge drogenaren ende leckeraren ende oncuyschenaren verslinden al
 gheestelic goet alse helsce draken. Ende dit soe merct ende siet nu al
 die werelt dore. Ende hier op sal comen swaer plage ende swaer slage.

Hier af ware noch vele te spreken, ende dit laten wij nu hier aldus.
 480 Want dat paepscap en wille des niet horen noch weten dat si onrecht
 doen. Si slachten die van Jherusalem: si souden ons haten ende doen

B 453/4 cf. Luc. 20:47 474/5 Mat. 24:6 481/2 Mat. 23:37

V 453 Op basis van de Latijnse brontekst zou *verslinden* i.p.v. *versluten*/*vorsluten* op zijn plaats zijn (cf. Luc. 20:47: *qui devorant*).

P 480 Tussen *si* en *onrecht* is *sonde doen ende* doorgestreept.

484 verderven. Nochtan weten si wel dat dit waer is, alse die scriben ende die phariseen: sij wisten wel dat Cristus waer seide, maer sij en wilden der waerheit niet horen. Ende alsoe eest noch sekerlijc.

[43 SPREUK VAN CHRISTUS]

[43]

1 Cristus sprac: Niement en salic geven dien edelen scat des dogens noch
oec van minen vernoye, en sij alleene der herten dien ic wel getrouwe.
4 Hier om peynse elc mensche dat hi daer om poghe ende om te werken
die werken der doeghden. Amen.

[44 OVER VIER LICHTEN]

[44]

1 ►Van IIII lichten◄ |

Onse heere seget: Wandelt inden lichte, op dat ghi kindre blijft des
lichts. Nu set men vierderhande licht inden mensce: een licht der na-
4 turen, een licht der gracen ende 1 licht des geloven, 1 licht der glorien.

117ra

Inden lichte der naturen machmen comen te groter consten sonder
dlicht der gracen. Alle consten van clergien, van arten, van lettren, alle
consten van ambachten machmen begripen inden lichte der naturen na
8 datmen dlicht der naturen edelic ontfaen heeft ende na datment oeffent.
Daer omme comen selke te groter clergien, die daer af goet noch salich
en werden. Het wort menich groot meester in arten, in theologien, in
medicinen ende in alle die heilige scripture, die ander doecht noch sali-
12 cheit daer in en soect noch en meent dan die eere ende tvordeel vander
consten. Daer omme en sijn si daer af te saliger noch te beter. Maer es
hoverde in desen natuerliken lichte, soe verdoemt si die conste met hem
daer si in es, alsoe si Lucifere verdoemde. In desen lichte es menich phi-
16 losophus ende oec kerstene meester verdoemt bleven.

Dander es dat licht der gratien. Daer in stont onse vrouwe ende daer
in stonden die mageden ende die confessoren. In desen lichte mach-

B [43] 5/6 n.g.
[44] 2 Ef. 5:8

K [43] Lievens noemt dit tekstje een bladvulling, maar trekt het toch bij de tekst van de *Antibiërarchische disputatie*. Omdat het visueel gescheiden is van de *disputatie* en er geen duidelijk inhoudelijk verband mee heeft, is het hier als afzonderlijke spreuk behandeld.

P [43-46] Teksten geschreven door hand 8.
[44] 1 De titel staat in een versierd kader onder kolom 116vb, door hand 7 (cursiva) met rood toegevoegd.

men vervolgen alle dogeden op dat alre hoechste. Die dit licht edelec
 20 ontfanen ende edelijc oefenen, die comen te groter rijcheit ende hoe-
 cheit der dogeden. In desen lichte woent oetmoedicheit met alre sali-
 cheit, met allen godliken doechden, die den mensece trecken | te gode
 24 eeren, in godliken scouwene, in godliker aendacht. In desen lichte
 scouwen alle salige creaturen die behouden selen sijn.

117rb

Tderde es dat licht des geloven. Daer in stonden die salige prophe-
 ten ende die apostelen. In desen lichte bekenden si boven nature ende
 28 wrachten boven nature ende geloefden boven nature. In desen lichte
 mach die mensece comen boven nature ende werken wonderlike wer-
 ken boven alle werke der naturen. In desen lichte werket god inden
 mensce sonder des menscen toedoen ende sonder sijn weten. Dat es
 32 ons bewijst aen die apostelen, aen die marteleren ende aen menigen
 heiligen, ende aenden woerden ende werken ons heren Jhesu Cristi.
 Maer inden lichte der gratien en werct god niet sonder medewerken
 des menscen. Daer omme es dat *weert meerder inden lichte des gelo-
 36 ven dan inden lichte der gratien. Doch en mach niement staen inden
 lichte des geloven sonder dat licht der gratien, noch oec in dat licht der
 gratien sonder dat licht des geloven. Tgelove werct ondertiden dat gra-
 tie niet doen en mach, alse mirakelen. Maer gratie en mach niet goets
 40 doen noch gratie sijn sonder gerecht gelove.

Tvierde licht volgt hier naer, dat es dat licht der glorien. Dat seg-
 gen selke datmen sal gebruiken na dit leven inder ewicheit. Maer selke
 seggen ons ende makens ons vroet dats niement en sal gebruiken inder
 44 ewicheit, hi en hebs hier eer een voersmake in desen levne, alsoe | dat
 si worden begaeft met godliken gaven, alsoe dat si selken tijt droncken
 schinen, alse sinte Peter geschiede; die sprac uter volheit des heilichs
 geests ende doen seiden die Joden dat hi droncken ware. Doen hem
 48 onse here transfigurerde, doen bat hi om III tabernaculen: Jhesum I,
 Elyam I, ende Moyses I. Ende van rechter volheit der glorien en ey-
 schede hi hem selven niet. Echter vinden wi van vele martelaren, ende
 oec van sinte Petren, dat si blidelic ghingen te harer doet waert, want
 52 si hadden voersmaec gehadt des ewichs levens. Alse goede menscen
 hebben jegenspoet ende ongeval, liden ende vernoy ende versmaetheit
 deser werelt, soe glorieren si vele meer dan si hem bedroeven, alssi
 pensen dat haer rike niet en es van deser werelt. Ende dit es een glorie

117va

B 45/7 cf. Hand. 2:13-15 47/9 Mat. 17:4

K 35 hs. *weerc*

P 54 Na *soe* is een woord doorgestreept.

56 der ewiger salicheit. Want god en gheeft sijn rike der salicheit niet om
 alle die rijcheit van ertrike, dan alleene om doget geeft god hemelrike.
 Ende om gheene doget diemen oefenen mach soe en geeft god hemel-
 60 rike alsoe gerne als om ghewillich armoede. Want soe wie ghewillich
 arm es, hi es hebbelijc ende bereet tot allen godliken dogeden. Die ge-
 willich arm es, hi scuwet die werelt ende die werelt scuwet hem weder.
 Die werelt versmaedt hem ende hi versmaedt die werelt, want sijn rijc-
 dom en es niet van deser werelt. Daer om es hem die werelt 1 cruce
 64 ende bitterhede, ende hem gruwelt vander onsalicheit der werelt, want
 die werelt es 1 doot | der zielen. Dese menscen die glorieren inden liden
 ons heren Jhesu Cristi ende in al haren lidene dat hem god oft die we-
 relt toesent, maer der voerspoeidicheit worden si bedroeft, want hem
 68 die niet toe en behoert. In deser wijsen scouwen die vriende gods in-
 den lichte der glorien. In desen lichte stont sinte Pauwels doen hi
 sprac: Dat moete verre van my sijn, dat ic in enigen dingen verblide
 dan allene inden cruce ons heren Jhesu Cristi – dat es honger, dorst,
 72 hitte ende coude, versmaetheit der werelt ende zwaren arbeyt. Dit cru-
 ce drouch onse here Jhesus Cristus al sijn leven. Hier op seget sinte
 Paulus: Of ic glorieren sal, soe sal ic glorieren in mine crancheit, in
 mine siecheit, in al minen vernoye, dat die wille gods in my worde vol-
 76 bracht. In desen lichte, in deser wijsen, moeten si glorieren in dit leven
 die daer selen glorieren met gode inder ewicheit.

117vb

Die werelt wille dat licht der glorien hebben in haren sonden, in ho-
 verden, in ghiericheden, in voerspoeide aen alle lijflike dinc, aen eere,
 80 aen voerdeel ende aen alle dat den lichaem genouchlijc es. Ende om
 dese glorie te hebbene, soe es si ongerechtich ende ongewarich ende
 vol boesheden. Daer omme sal hare glorie verwandelen in groter
 droefheit ende in groter sericheit. Haer lachen sal verwandelen in
 84 weenen, in groter bitterheit aen siele, aen lijf. Alse dese die in gruweli-
 ken | sonden te male verblint sijn ende [ende] daer in gestorven sijn,
 ende die siele wech es in die ewige verdoemenisse, dan so comt die we-
 relt ende doet een feestelic uutvaert met dien besondichden lichame,
 88 dien sij den alre vulsten wormen leveren. Hier toe seget onse here: Laet
 die dode hare dode graven. Want alle die leven in dootsonden, die sijn
 gewortelt ende gevest in deewige doot. Hier op seget onse here: Laet
 die dode den doden graven. Nu comt die kerke ende geeft desen haer
 92 gratie, haer missen, haer gebeden, haer aflaet ende pardoen den doden.
 Ende den doden die willens in dootsonden leven ende dies niet en wil-
 len laten overmids die willichlike gewoente – soe es die wille verenicht
 metter gewoenten ende vest die menschen in die sonden daer hi met

118ra

96 langer gewoenten in gewortelt es –, dese menscen en sijn niet te be-
 keerne, wantse Cristus niet en conste bekeeren; ende hare sonden en
 sijn niet te vergevene, want si en bekennen hare sonden niet. Daer
 omme en hebben si nemmermeer gerechten rouwe van haren sonden
 100 inden heiligen geest, die nemmermeer en worden vergeven in desen le-
 vene noch inden toecomenden levane. Hier omme mach onse here seg-
 gen te hem: Laet die dode den doden graven. Ende dese zoeken dat
 licht der glorien in gebrukene sondeliker dinc; daer omme zoeken si
 104 dat licht der deemsterheden. |

[45 KLACHT]

[45]

1 Onse heere seget: Soe waer si v selen wesen in een huys, daer selen die
 drie sijn jegen die twee ende die II jegen die III. Nu merct hoe sorge-
 lijck het hier mede staet in al die kerstenheit, in kerken, in cloesters, in
 4 canesien, in steden, inder vierscaren, in rade, in lande, in dorpen, in ge-
 buerten, in gesinde des huys, in convente, in huwelike. In al desen vint
 men grote oneendrachticheit. Maer die meeste eendrachticheit die nu
 is, die hebben si die een gespan maken in sonden, in keefsdomme, in
 8 overspele, in woekere, in voercope ende in anderen boosen werken.
 Hier in vintmen grote[on]eendrachticheit.

118rb

[46 KLACHT]

[46]

1 Sente Augustijn seghet: Niet te meer dan gode es bequame dat bassen
 vanden honden of dat brieschen vanden coeyen of dat ghilen vanden
 swinen, soe en es hem oec niet bequamelijc dat singen ende dat lesen
 4 ende den dienst vanden papen ende vanden clerken die met oncuy-
 scheiden omme gaen, ende oec van alle den ghenen die met oncuy-
 scheden omme gaen ende in dootsonden leven. Nota. |

 /118v/ /tekening van Madonna en kind, met sint Catharina en sint
 Barbara/

V [45] 4 canesie: een kapittel van kanunniken 7 keefsdomme (kevesdoem): ‘overspel’

P 101/2 Na seggen is ten doorgestreept.
 /118v/ /Maria met twee heiligen/ Barbara: hs. Bbarbara. /tekst M/ Jhesus: afkorting ihes met super-
 script streepje.

sonden te male verblint / sijn ion
en daer in gestorue sijn / en die
iele werck ee in die eertste berdoe
menisse / dan so comt die werelt en
doet een soetelic binnuact / met
den besondichden lichame / dijn sijn
den alre gulsten boorme leuere /
hier toe segget onse he / laet die dode
hare dode grane / want alle die leue
in dootsonden / die sijn yelwortelt en
yruet in dootsonden / hier
op segget onse he / laet die dode den
doden grane / Als comt die kerke
en geeft desen haer grane / haer
mussen haer gebeden / haer aflact en
yden den dode / en den dode die
willens in dootsonden leuen /
en dies met en willen laten
omwils die willichlike yelwoente
soe en die wille bereincht met
yelwoente / en best die menschen
in die sonden / daer si met lantier
yelwoente in yelwortelt ee / dese
menschen en sijn niet te bekeerne
want se yde met en conste bekeere
En hare sonden en sijn niet te
vergeuen / want si en bekenne
hare sonden niet / daer om en
hebben si nimmermeer gherechte
rouwe bin haren sonden / In den
heilige geest die nimmermeer
en worden verstaen in desen leuen
noch inden toecomende leuen
hier om mach onse he seggen
ion te he / laet die dode de dode
grane / En dese soeken dat licht
der glorie in gebroekene
sondeliker dinc / daer omme
soeken si dat licht der demstheide

Onse he segget / Doe waer si. 6. selen
wesen in een huys / daer selen die dode
sijn seggen die tēboe / En die. 7. segge
die. 8. segge merit hoe soegheyt het
hier mede staet in al die kerstenseit
In kerken in cloestere in canesten in
steden in d' vierstare in rade in lande
in dorpe in gebuerde in gesinde des
huys / in conente in hulbelike in
al desen bint me grote ondracht
tichheit / daer die meeste eendracht
tichheit die nu is / die hebben si die
een yesspan maken in sonden / in
keeffdome in ouerspele in cloestere
in boercope / en in andren boesen
werken / hier in bint me grote
on eendrachtichheit

Denre Augustijn segget / Niet
te meer dan gode es bequame
dat lussen vanden honden / of dat
brueschen hante coeren / of dat
ghulen vanden stinnen / soe en es
hem oer met bequame / dat
singen en dat lesen / en de dienst
vanden papen en vande clerke
die met oncrispheide omme gae
en oer bin also den ghenen
die met oncrispheide omme gae
En in doot sonden leuen

/teksten bij de afgebeelde figuren:/

Mater Jhesu Cristi
Sente Katherina
Sente Barbara

/tekst onder de tekening:/

- 1 God Jhesus, gheeft mi spoet, [M]
dat ic mi selven laten moet.
O fonteine van alre doecht,
4 ic hebbe mesdaen in mine juecht.
Verghevet mi, want ghi doen moecht,
so dat myn ziele moet sijn verhoecht.
Amen, amen. |
-

[47 GEBED TOT MARIA VAN AUGUSTINUS]

[47]

- 1 **Dit ghebet heeft van yerst ghescreven sente Augustijn** 119ra
O waerde zoete moeder gods Maria, coninghinne des hemels, sterre
[ende] des meres, en verghet no en verzwyme niet dat ghebet dijs
4 knechts. Want ghi sijt ende waert ghebenedijt boven allen vrouwen,
ende ghebenedijt so es die vrucht dijs lichamen, ons heere Jhesus
Cristus, die levende god. Hoert min ghebet. Amen.
O helighe maghet Maria, moeder ons heren Jhesu Cristi, wilt mi
8 arme sondare helpen in allen minen node ende anxten, ende bescermet
mynre zielen vander hellen. Dat biddic u vriendelec, om minne dijs
levens soons, Jhesu van Nazareus, coninc der Joden, ontfarmet u
myns. Cristus, amen.

K [47] Deze tekst is als een eenheid behandeld, ondanks het feit dat deze door meerdere horizontale strepen in het handschrift is onderbroken (na 6, 11, 27, 32, 39, 42). 2/3 De zin kan ook zonder emendatie zinvol worden geïnterpungeerd: *O waerde zoete moeder gods, Maria coninghinne, des hemels sterre ende des meres*. Vermoedelijk is hij echter gebaseerd op de teksten *Regina coeli laetare* en *Ave maris stella* en om die reden dringt zich een structurering van de zin op waarbij emendatie noodzakelijk is.

V [47] 3 *verzwyme*: 'verwaarloos, verontachtzaam', cf. MNW *versumen* 10 *levens*, cf. *levende*: 'levend'; *levens* is een gangbare vorm voor de genitivus van dit bijv. nw.

P [47-51] Teksten geschreven in de cursiva van hand 7.
[47] 1 Opschrift in zwarte inkt, in een kadertje, door hand 7 (cursiva); met aan het eind zijn paraaf.
11 *Cristus*: hs. *xp'istus*

12 O *heerde lieve moeder ons heren Jhesu, des overste conincs, uut-
 vercoren eer die werelt ghemaect waert, du best een tempel ons heeren
 ende een screyen des heleghe geest ende een toevlicht der sondaren.
 16 Ic, arme sondaer, ben bedruct om die menichfuldicheit mijnre zonden,
 overmits voer den anxt des lesten daghes, des bevenden ordeels des
 rechten richters. Ic vlieghe met minre herten tot dijnre groter ontfer-
 micheit ende tot menichfuldicheit dijnre groter ontfermenisse toter
 20 bescuddinghe den toren | gods. Ende ic en weet gheen en machtiger
 den toren ons lief heren u zoens te vermakene dan u, werde Maria.
 Ende ghi sijt van gode ghemaket een biddende moeder van ghenaden
 ende een mylde vrouwe, also als die ontfermt ende helpes alle onsalig-
 24 ge. Also biddic u, zoete moeder Maria, dattu ontferms mi, arme son-
 dare. Want ic bekenne dat ic die ghebode ons heren niet ghehouden en
 hebbe toet deser tijt, in ghedachten, in werken, in woerden, metten VII
 hoofsonden ende met anderen sonden, overmids dat ons heere ver-
 tortnet mach sijn op mi.

119rb

28 O alre miltste vrouwe, ic bekenne dattu heves verdient te draghen
 in [in] uwen werden lichame die de sonden der werelt droech om on-
 sen wille. Ic bekenne al mine sonden, also verre als mi vore staen, die
 ic ghedaen hebbe van minen kintschen daghen tote nu toe, voer u myl-
 32 de vrouwe; die sijn mi alle leet ende rouwen mi zeere.

O alre miltste werde maghet, coninghinne, moeder ons lief heren
 Jhesu Cristi. Helpt mi, aerm sondare, dat ic overmids di, du die waer-
 dich best alles loefs ende alder eeren ende alre werdicheit, vercrighe mi
 36 betringhe aen uwen lieven werden zone Jhesus van allen minen son-
 den, ende behoet mi voert van allen sonden. Ende ic bidde u dat ghi
 niet en laet gheschieden dat ic emmermee come of blive in dat ghewaut |
 der duvelen of mijnre vianden.

119va

40 O alre hertelicste vrouwe, vercrighe mi eenen tijt goets salichs le-
 vens ende hier na die stad des ewichs levens. Amen, dats te segghene,
 dat moet waer sijn.

O alre soetste mynlike vrouwe boven allen vrouwen, en verswyme
 44 niet mijn ghebet mer ontfanc mi, arme sondare, toet di vliende. Also
 alstu mi broederscap kenst, metten dieren bloede dijns liefs soens ver-
 lost, also helpt mi met meere ontfermicheit. Want ic di ghelove alre
 ontfermicheit ende alre mildicheit, daer om bid ic di, edel vrouwe Ma-
 48 ria, dattu mi te hulpen comst in allen minen lidene ende anxt ende

---

K 12 *hs. be eerde*

V 16 *bevenden*: 'angstaanjagende' 19 *bescuddinghe*: 'bescherming'

P 43 *soetste*: de eerste *t* boven de regel toegevoegd.

node, ende in allen wegghen ende sonderlinghe in mijnre lesten noot. So
 ontfaet mine ziele in dinen ghebenedide ghelove, ende vercrighe mi,
 zoete moeder Gods, warachtighe penitencie voer minen doot van al
 52 minen sonden, ende waer ghelove, hope ende ghewareghe biechte,
 ende die heilich olye ende dat helighe sacrement waerdelec tontfane,
 also dat mi die duvel niet en wroeghen, ende dat ic quite moghe gaen
 dat ewich vier; ende als mijn siele ghepresenteert sal werden voer gode,
 56 dat ic dan niet wech en moete gaen gheconfuust | noch bedroeft, maer 119vb
 dat ic vroylic comen moet voer dat ghebenedide anschijn ons lief hee-
 ren; ende dat ic dat ewich aenscouwen moet met vruechden, met di,
 soete moeder Gods, ende met allen saleghen zielen. Amen.

[48 GEBED TOT MARIA]

[48]

1 God gruetu, Maria, rose der doghet. God groet u, vyolette der oet-
 moedicheit. God groet u overscone bloeme, ghelijc die lelye der zoe-
 ticheit, ende al vol van ghenaden, ende al vol van graciën. God groet u,
 4 voledel creatuere, moeder ende maghet, reine ende zuiver boven allen
 maegden ende vrouwen. God groet u al vol heilicheden des oversten
 keyzers. Maria maghet, doer dine grote oetmoet ende grote ontfermi-
 cheit helpt mi, arm zondare, toet uwes liefs zoens Jhesus ende uwer
 8 ewigher salicheit. Amen, dats te segghene, dat moet waer sijn. In gods
 namen. Amen, amen, amen. |

[49 Ps.-ANSELMUS CANTUARIENSIS, ADMONITIO MORIENTI ET DE PECCATIS SUIS NIMIS FORMIDANTI, EXCERPT]

[49]

1 **Na sente Anselmus leere salmen eenen zieken mensche alse hi ster-**
ven sal toespreken oft als hi cranc es aldus 120ra

4 Broeder, sidi des blide dat ghi in kerstene gheloeve sterven sult? Soe
 sal hi andwoerden met goeder meeninghe: Jaey ic.

O lieve broeder oft lieve vrient, sidi des blide dat ghi op dese stede
 oft in desen abite sterven sult? Soe sal hi andworden ut minnen: Jaey ic.

8 O lieve vrient oft broeder, belidi dies dat ghi qualike hebt ghelevet,
 alsoe dat u verdiente niet goets en sal worden ghegheven, en si over-
 mids die ontfarmherticheit ons heeren Jhesu[s] Cristi? Dan sal hi and-
 woerden met goeder meenynghe: Ja ic.

K [49] 10 *Jhesu Cristi: hs. ihs xpi*

P [49] 1/2 Opschrift in zwarte inkt, in een versierd kadertje, door hand 7.

Broeder, berout u des? Dan sal hi antwoerden: Jaet.

12 O mijn lieve broeder of zuster, belidi en bekendi dat ghi niet alsoe en hebt ghelevet alse ghi waert sculdich te doene ende ghi wel hadt ghemoghet; dat es u leet ende rout u zeere? Dan sal hi antwoerden: Jaet.

16 Broeder, hebdi wille u te beteren ocht god ons lieve heere *Jhesus Cristus* u den tijt ghevet ende tleven? Dan sal hi segghen: Jaey ic, met goeder herten. |

Voert gheloevdi dies, dat onse lieve heere Jhesus Cristus omme 120rb
uwen wille staerf? Dan sal hi andwoerden: jaic, volcomelike.

Broeder, gheloevedi dies, dat ghi niet en moecht behouden werden, het en ware overmyts sine heileghe doot. Dan sal hi andwoerden: Jaic.

O lieve broeder, daer omme dancket gode onsen lieven heere al die 24
wile dat uwe ziele in u es. In ons heeren doot alleene – soe segt al uwe gheloeve – ende in ne geenen anderen dinghen, lieve zone, ghetrouwen. In die heyleghe doot ons lief heeren, soe hebt al uwe ghetrouwen. Sijnre heylegher doot, soe beveelt u altemale; ende met zijnre heylegher doot, soe bedect u altemale. In sine doot seldi u altemale setten; ende 28
te zijnre doot seldi u altemale gheven.

Ende wilt u god ordeelen, segt: Heere, die heyleghe doot ons liefs heeren Jhesu Cristi sette ic tusschen uwe oordeel ende mine sonden.

32 Ende segt god: Du heeft verdient verdoemt te sine, andwoert: Heere, die heylege doot uwes werdichs zoens settic tusschen u ende mi, ende sine heylege verdiente offere ic u voer die verdiente die ic niet en hebbe maer hebben soude.

36 Ende seeght god: Ic ben tornich op di, segt: Lieve heere, ic sette die passye, dat werde cruce ende die doot ons heeren | Jhesu[s] Cristi tus- 120va
schen u strenghe oordeel ende mine ziele, nu ende in die ure mijnre doot. Ende sprect dan: Heere, in dinen handen bevelijc u minen gheest. Amen. |

[50 RIJMSPREUK]

[50]

1 Biechte sonder rouwe
ende vrient sonder trouwe
ende ghebet zonder ynnicheit,
4 dats al verloren arbeit,
als die scriftuere seit. |

120vb

K 16/7 *Jhesus Cristus*: hs. *ibes xpi* 37 *Jhesu Cristi*: hs. *ibesus xpi*

P 28 *altemale* (2): *-male* is aan het eind van de regel toegevoegd.

 /120v/ /opgeplakte tekening midden op de bladzijde: links de profeet
 Daniël, rechts de apostel Thomas/

/teksten op banderollen:/

Sente Danielus: Ic ben blide.
 Sente Thomaes apostel

[51 GEBED OM BEROUW]

[51]

1	Om hoe vele hebbic mesdaen ende mesdoe alle daghe, nochtan ne	120va
4	wanhopec niet alse ic zie den pupblicaen, in den tempel heylech ghe- maect, ende alse ic merke den dief, aen de cruyse belierende zine sonden, ende van den cruyse sijne ziele varende ten parendyse; alse ic zie Ma- rien Magdalenen, na vele groter sonden al ghedweghen; alse ic zie dat sente Peeter die gods loechende, ende weder wart apostel ende der	120vb
8	apostelen prince. Ne ware, ic bidde u goedertieren god, die mi dus bi vele exemplen doets hopen, dattu my gheefts die zuychtinge van den publicane ende die biechte van den scakere die hinc ter rechter hant ons heeren, ende die tranen van Maria Magdalenen, ende die weenin- ghe van den apostel sente Peeter, die dijns loechende. Des onne mi	
12	god. Amen.	

 /f. 121, ingevoegd blad/

/121r/ /overdwars opgeplakte tekening: de doop van Christus in de
 Jordaan/

/tekst boven de afgebeelde figuren:/

Sente Jan Baptista
 Jhesus Cristus

/121v/ /opgeplakte tekeningen: vier kerkvaders/

/tekst boven de tekeningen:/

Sanctus Gregorius
 Sanctus Iheronimus
 Sanctus Augustinus
 Sanctus Ambrosius |

[52 LADDER MET DERTIG TREDEN]

[52]

- I **►Dits douwe testament ende dnyewe Jhesus Cristus◄**
 Sente Jheronimus seit van eenre leere de welke hadde xxx spurten.
 Deene side van deser leedere dat es thoude testament, dandre es dnieu-
 4 we. Vanden iersten, dats vanden houden, seghet Ysaïas: De ghene die
 voert gaet met rechte ende sprecht warede, ende die van hem doet alle
 vrecheden, ende die sine handen suvert van allen ghiften, ende die zijn
 horen luket dat zi gheen quaet ne horen, ende sine oghen dat si gheen
 8 quaet ne sien, dese dien dit doen, sullen sien den coninc van glorien in
 sine scoenede. Sente Jheronimus seit dat liede souden maken wonin-
 ghen ende niet wone<n> daer in, ende si souden planten wijngaert
 ende niet vanden wine drinken. Sente Pauwels seit: Het zijn liede die
 12 hebben facelment of vate goudin ende selveren, houtin ende eerdin.
 Wilde wi laten dese vate, wi souden becomen gods vate, ja, ende ghe-
 reet tallen goeden werken. Wilden wi laten dese huse ende woninghe,
 die zijn brekelyc omme gode, hi soude ons ontfanghen in sijn eeweli-
 16 ke rike.
 Deerste sporte van deser leedere es rechtichede ende ghelove. Also
 onse heere seegt: Eest dat ghij mi niet ne ghelovet, ghi sult sterven in
 uwe sonden.
 20 Dander sporte es hope. Wi zijn sculdich te hopene dat al dat wi
 goets doen, god saelt ons lonen in dien dat wi in sinen dienst bliven.
 Sente Gregorius seit dat de felle ende de besondeghe die gode niet ont-
 sien no de heleghe scripture niet horen ne wille, sine moet niet hopen
 24 op sine vrientscepe, no durren bedi te opene daer mens niet ne ver-
 dient, dats hoverde.

122ra

B [52] 4/9 Jes. 33:15-17 11/2 cf. 2 Tim. 2:20-21 14/6 cf. 2 Kor. 5:1 18/9 cf. Joh. 8:24

V [52] 12 *facelment*: 'vaatwerk' 24 *opene*: West-Vlaamse spellingvariant voor *hopene*

P [52] Tekst geschreven door hand 9. 1 Titel is in een kadertje boven de kolom toegevoegd door hand 7 (textualis).

De derde sporte es caritate. Sente Augustijn seit: Het nes so rike
 28 man in de werelt, heefti niet caritate, hi es arem; ende het nes so | arem, 122rb
 heeftise, hi es rike. Ende so es de lichame doot sonder de ziele, es dese
 mensche doot die sonder caritate es.

Die IIII spurte es ghedoechsamhede, so onse heere segt, want si sijn
 32 salech diese hebben ende gods kindre. Sente Augustijn seeghet: Eer dat
 de quade mensche die quaet doet, so es hi ghewont selve also houde als
 hijt peinsde in sine herte; bedi al tqade dat hi wille te di waert, comt
 up hem.

De v es oemoedichede. Also onse heere seit: Leert van mi te sine oe-
 36 moedech ende goedertiere, so suldi vinden ruste tuwer zielen behouf.

De VI spurte es doghet. Also sente Ambrosius secht: Also de ghene
 es te blameerne die becomt quaet onder de goede, so es de ghene te pri-
 sene die goet es metten quaden.

De VII es te verghevene dat men hem mesdoet. Also sente Sepeliens
 40 secht: Het nes in de weerelt so arem, hine mach doen aelmoesene. Hets
 groote aelmoesene te verghevene dat men mesdoet, ende dit mach elc
 meinsche doen.

De VIII spurte es berouwenesse. De scrifture secht: Al ghelijc dat
 44 water al verwint dat jeghen hem comt, also verwint berauwenesse al de
 zonden die so vint inden mensche. Danne es rechte berouwenesse in
 ons als wi besien de heleghe scrifture omme te doene de ghebode ons
 48 heeren. In de maniere dat twijf haer besiet inden spiegel of soe iet
 heeft in hare aensichte dat haren brudegoem mochte vernoyen, also
 zijn wi ons sculdich te besiene inde scrifture ons heeren of wi besmit
 zijn of ne zijn int aensichte ons brudegoems, dats Jhesus Kerst.

De IX spurte es bedinghe. Also sente | Pauwels secht: De weduwen 122va
 52 zijn sculdich te sine in bedinghen ende te hopene an gode; want twijf
 die leeft in weelden es doot. Sente Ysidorus secht: Wat doestu ter ker-
 ken, dune bringhes niet dine herte met di? Hets in dine kisten daer dijn
 56 ghelt in es, dat so es; hets an dine perche met dinen cleederen, dat soe
 es, ende inde poort harentare, daer men di sculdich es. Hoe waendi dat
 god u bede hoert die ghi selve niet verstaet?

Die X spurte van deser leedere es biechte. Also sente Augustijn
 60 seegt: Al de moneke ende al de canoneke ende alle clerke ende papen
 die willen behouden zijn, si moten hebben ghelove, hope ende carita-
 te, ende hier mede volghet naer ghedoechsamhede, omoedichede ende
 noyale biechte, ende penitencie om gode te doene met al siere herten.

B 30/1 cf. Mat. 5:8-9 35/6 Mat. 11:29 44/6 n.g. 52/4 cf. 1 Tim. 5:5-6

V 32 also *houde als*: 'zo snel als'; cf. MNW *houde* 63 *noyale*: 'eerlijk, oprecht'; hetzelfde als MNW *loy- ael*

64 Sente Pauwels secht: Bider herten gheloeft men omme de gherechtichede, newaer bider mont wert de biechte omme de salichede.

De XI spurte es penitencie. Sente Ysidorus seit: Met groter pine clemt de mensche ter doghet, waer lichtelike valt hi in cleene sonden.
68 Een ende een so clemt de mensche vander cleenre doghet in de groote, ende also vallet hi vander cleenre sonde inde groete sonden. Hets vele beter dat men verwachte de sonden te doene dan alsi sijn ghedaen te beterne, bedi te verwachtene de sonden ne behoert gheene penitencie;
72 newaer also ghedaen es, dan behoerse te doene.

De XII spurte van deser leedere es abstinencie van etene, van drinkene. Ende hier of zijn IIII manieren. Deerste doet bi ypocrisien. Dandre doet omme scaershede. De derde doet omme ziechede. De
76 vierde doet omme gode. Vanden ypocriten nu hoert, die vast omme dat men hout over goet dat hi niet en es. De scaerse vast omme tsine te spaerne. De zieke vast omme dat hi | niet ne mach eten. De IIII maniere van vastene es omme gode alleene. Dus soe vast de goede mensche.
80 Ende daer hi hem af onthout, gheeft<i> omme gods wille.

122vb

De XIII es ontsienesse van *gode. Salomon secht: De ontsienesse ons gods es beghinsel van vroscepen. David de prophete segt: Die gode ontsien, hem ne ghebreket gheene dinc.

84 De XIII es suverhede. Also sente Jheronimus secht: In III manieren *ghecrijcht men hemelrike: dats met suverheden, met gherechticheden ende met veronwert te sine der werelt. IIII manieren zijn van suverheden. Deerste zijn omme hare verdiente. Dandre om dat si sijn van couder complectien dat sijs gheenen delijt hebben, ende dats hem lieden leet, ende hier af ne hebsi gheenen loen. De derde zijn suver omme dat si willen sparen haer ghelt. Dese ne zijn niet suver omme gode maer omme de sparinghe van haren ghelde. Dese slachten den hont die gherne soude eten vander dodder croenge, ne waer hi ontsiet hem dat menne mochten biten. Si dat hire af hate of ne dade, hi blijft ont als te voren. De IIII maniere van zuverheden es dat men dicken ghetemteert es ende die temtacie om gode manlike wederstaet. Ende die dit doen, si

B 64/5 cf. Rom. 10:10 81/2 Spreuk. 1:7 82/3 Ps. 33(34):10

K 80 gheefti: conjectuur; hs. gheeft 81 gode: hs. gods 85 hs. ghecriist

V 65 newaer: 'maar' 67 waer: afleiding van *neware*, *newaer*: 'maar' 68 Een ende een: 'een voor een, ieder afzonderlijk'; cf. MNW *een* 71 te verwachtene: 'ervoor te waken' 92 croenge (*cronge*): 'dood beest, aas, kreng' 93 hate: 'at'; Vlaamse hypercorrecte spelling ont: 'hond'; Vlaamse verstomming van de *b*

P 81 ons: op rasuur

96   sijn daer omme ghecroent met gode. Also sente Jheronimus secht: Lie-
ve broeders, ghedoghet de temptacie, want als ghi wert gheprouft, sul-
di ontfanghen de crone dewelke god onse heere heeft voerreet te dinen
bouf ende te siere bouf.

100   De xv spurte es rechtichede. Dats dat men gheve elken dat zijn es.
Gode es men sculdich de minne met alre herten, met allen sinne ende
met alre macht, ende | sinen evenkerstin ghelijc hem selven. Hier af
secht sente Augustijn: God onse heere heeft den mensche liever dan
104   gheene dinc die hi noyt makede; bedi hemel ende erdrike ende al dat
hi noyt makede, dats al om smenschen nutscap. Ende de mensche nes
niewers omme ghemaect sonder omme gode te dienne ende te com-
mene met hem.

123ra

108   De xvi es ontfarmenisse. Also ons heere secht: Zijt ontfarmelijc als
u vader die in hemelrike es. Ende sente Pauwels secht: Sijt ontfarme-
lijc hier in erdrike.

De xvii es aelmoesene. Also Tobie secht: Hets beter dat men gheeft
112   aelmoesene dan dat men scat vergadert. Hi seide tot sinen sone: Oftu
hebs ghenouch ende vele, so ghef vele; ende oftu hebs lettelt, ghef let-
tel. Drie dinghen zijn ter aelmoesenen nuttelijc. Dats dat soe si ghe-
rechtich ende met goeden wille ende van goeder winninghen ende
116   noyaelre. Hier af seegt sente Augustijn: Den armen es men sculdich te
ghevenne omme sine *leefftocht ende om zijn cleeden, want de rike
man en heves niet meer dan hijs gheeft om gode; dat hijs meer heeft,
dats te sire scade. Sente Gregorius secht: Wi verliesen al als wi een deel
120   gheven ende een ander deel onthouden. Wine sijn niet sculdich tont-
houdene, bedi hets een goet huutdoenre die met tsinen bouf onthout
van dinghen die lidende zijn sonder sine leefttocht ende sine cleedre
sonder overdaet. Ende dit ware met allen rechte elken ghenouch. Want
124   die rijchede ne quam hier niet met ons, no wine sulse newer met ons
draghen.

Die xviii spurte es de arme te herberghene. Ons heere sal segghen
int vonnesse: Ic was gast ende sonder herberghe ende du en ontfinghes
128   mi niet. Ende Ysaias secht: Ontfanghet de arme ende brect u broet den

---

B   98/9 cf. Jak. 1 :12   108/9 Luc. 6:36   109/10 cf. Ef. 4:32   111/2 cf. Tobit 4:7   112/3 Tobit 4:9
127/8 Mat. 25:43   128/30 Jes. 58:7

K   117 hs. *leefftocht*

V   98 *voerreet*: 'bereid'; volt. deelw. van *vorereiden*   99 *bouf*: spellingvariant van *behoef*   121 *huutdoen-*
re (utedoener): iemand die iets in erfpacht geeft

P   124 Tussen *sulse* en *niewer* is een woord uitgewist.

hongherechen ende cleet den | ghenen die naect es, ende danne sultu 123rb
dijn vleesch niet onweert hebben.

De xix es dat wi sullen eeren vader ende moeder, ja beede vleesche-
132 like ende gheestelike. Onse vader gheestelijc dats Jhesus Kerst, dien wi
zijn sculdich te eerne ende sine ghebode te houdene. Onse moeder dats
de heleghe kerke, die wij zijn sculdich te eerne; die eerse, die hare ghe-
136 bode hout. Vanden vader naden vleesche segt sente Pauwels: Bruders,
zijt onderroerech uwen vader na den ghebode ons heeren, want hets
recht. Vaders, no maect u kinders niet gram, ja sonder redene, ne waer
voetse in goeder disciplinen ende inde leeringhe ons heeren.

De xx spurten es dat een can temperen sine tonghe ende sine wor-
140 den. Sente Gregorius secht: Doet goede wachte tuwer mont, ende als
tijt es, so swighet; ende alst tijt es, so spreket. Ne sech niet dat te swi-
ghene es ende swijch niet van dinghen die te segghene zijn. Want also
144 de mensche es ghecondampneert omme sine quade worden ende om
zijn quaet spreken, also es hi ghecondampneert om zijn ombetamelijc
zwighen.

Die xxi es goet raet. Also de scrifture segt: Doe suls doen alle dine
dinghen bi goeden rade, ende alst ghedaen wert en sal di niet berou-
148 wen.

De xxii es goet ende recht vonnesse. Sente Gregorius segt: Het ghe-
vallet dicken dat de ghene jugiert, newaer hi caens hem qualike onder-
winden; bedi hi condamneert den onsculdegghen ende verlost den scul-
152 degghen.

De xxiii spurte es goede exemple. Sente Pauwels seit: Gheeft goede
exemple in hu werke beede voer gode ende voor de liede. |

De xxiiii spurte es te visenteerne de zieke. Also onse heere sprekt: 123va
156 Ic was ziec ende in den kerkere, ende ghine ne quaemt mi niet visente-
ren; bedi dat ghi den minsten niet ne daet, <g>hine dedet mi niet. Sen-
te Ambrosius secht: Heeft hu evenkerstin breke van etene of iewer, of
moghestu hem helpen ende te staden staen, so doet; doestuut niet ende
160 hi stervet, du sijs mansslachtich.

De xxv es dat men gherne de kerke antiert ende theleghe sacrament
eert ende ontfanghe ten minsten eenewarf of twee tsjaers, in dien dat
si sijn sonder hooftsone, also sente Augustijn secht.

164 De xxvi es noyale offerande. Sente Gregorius secht dat de offeran-
de die met goeden wille es ghedaen, becomt gode.

De xxvii spurte van deser leedere es noyaleke te ghevene sine tien-

B 135/8 Ef. 6:1, 4 146/8 Sir. 32:24(19) 153/4 cf. Tit. 2:7 156 Mat. 25:43 157 Mat. 25:45

V 136 *onderroerech*: vermoedelijk Vlaamse spellingvariant van *onderhoerech* 161 *antiert* (*hantieren*): 'be-
zoekt'

de. Sente Augustijn secht: Wi sullen moeten laten onse quade be-
 168 gheerte ende gheven dat wi hebben om gode. Ende dan so moghen wi
 hopen zekerlike up de hemelsche bliscepe. Om des help ons Jhesus.

De xxviii es vroscepe, vander welkere onse heere secht: Sijt vroet
 172 ghelijc den serpente ende simpel also de duve es. Tserpent es wel vroet,
 bedi het gheeft al sine lichame omme thoofte te behoudene. Dit serpent
 es Jhesus Cristus, die hem selven gaf offerande sinen vader, ja, dor on-
 sen wille. Ende daer omme zijn wi sculdech ons selven te ghevene
 176 omme hem te behoudene, die ons hooft es, ende sine ghebode met al
 onser macht te behoudene. Also sente Pauwels dapostel seit: Jhesus
 Kerst es onse hooft, ende hi wart meinsche dor ons; ende wi zijn sine
 lede in dien dat wi volghen hem. Bedi de lede zijn sculdich te volghene
 haren hoofde, twelke hi es beede vander | zielen ende vanden lichame.

123vb

180 De xxix es goede wille. Sente Gregorius secht: De nijt discordeert
 altoos jeghen den goeden wille, want also houde als nijt comt in smen-
 schen herte, de goede wille moet vlien.

De xxx spurte van deser leedere es te vulstane in doegden toten
 184 ende. Ende onse heere secht: Die ghene die vulstaet toten ende, wer-
 den behouden.

Met deser leedere so ne clemmen niet de hoverdeghe, no die nijt ofte
 hatisschepe draghen, no die <in> hoerdome *zijn. Sente Ambrosius
 188 secht dat niemene ne mach met deser leedere clemmen, hine hebbe
 bruutcleedere an, dats gheloeve ende caritate. Ende die gheloeve ende
 caritate sal hebben, hem wert dese leedere gherecht ende wort van
 Ambrosis wint dat Jhesus Kerst ontfanghet *ter brulocht ende ter bli-
 192 scepen zonder ende. Daer so moete ons bringhen Jhesus Kerst bider
 bede van ziere moeder. Des jonne ons de vader, de zone, de heleghe
 gheest. Amen, amen.

B 170/1 Mat. 10:16 176/8 cf. Ef. 5:23, 30 184/5 Mat. 24:13

K 187 in: noodzakelijke toevoeging Hs. *zijt*; het onderwerp is derde persoon meervoud. 191 hs. *der*

V 187 *hoerdome (hoerdom)*: 'hoereri, overspel' 190/1 *wort – wint*: betekenis onduidelijk, zinsdeel mo-
 gelijk corrupt

P 169 *Om – Jhesus*: toegevoegd door andere hand, waarschijnlijk hand 7. 194 Tweede *amen* in rode inkt,
 waarschijnlijk hand 7.

[53 OVER ZEVEN ZALIGHEDEN]

[53]

1 Die mensche die onsen heere ontfaet met sonderlingher begherten,
 onse lieve heere Jhesus Cristus ghevet hem zevenderhande salichede.
 4 Deerste es dat hi hem ghevet een zoete vercoelinghe van vleesscheliker
 hitten. Dander es dat hi hem dat herte ontrect van allen werliker ghe-
 nouchten. Derde es dat hi hem zonde ghevet te kenne. Dat vierde es dat
 hine dronken maect van minnen. Dat vijfde es dat hine stercket in alle
 8 die aderen van siere zielen. Dat sesste es dat hi die ziele maect ghelijc
 hem selven. Dat sevende es: dat hi bringht ende dat hi vint, dat wille hi
 ghemeen verteeren. Des helpe ons die goede Jhesus. Amen, amen. |

[54 DE ZEVEN GAVEN VAN DE HEILIGE GEEST]

[54]

1 **Dit zijn de vii gaven vanden helegghen gheest**
 Die eerste es die vreesse gods. Die ander es raet. Die derde es const. Die
 4 iii es wijsheide. Dat v es goedertierheide. Dat vi es milthede. Dat
 sevende es saechede. Deo gracias.

124ra

[55 ZEVEN ZONDEN TEGEN DE HEILIGE GEEST EN ZEVEN GAVEN VAN DE HEILIGE GEEST]

[55]

1 Onse heere spreect in der ewangelie: Die sondecht inden helegghen
 gheest, en wert hem niet vergheven, noch in dese weerelt noch in
 4 dandre. Doe dit een arm mensche verstoet, begheerdi te wetene an on-
 sen heere welc die sonden waren daer mede dat men sondechde in den
 helegghen gheest. Ende god dede sine gracie, so dat hie vii vant.

Deerste es dat men sondecht met voersienicheden. Dat dat waer es,
 dat prouwen wi met iii redenen. Deerste es dat doe god den eersten
 8 mensche maecte, sach hi den achtersten an ende alle hare werke. Doe
 planti alsoe ghedane voersienichede in den mensche, daer mede dat hi
 voersien soude wat hem te nosen comen mochte. Dat dede hi uut goet-
 hede des helichs gheests. Waneer dat nu die mensche met voersie-

---

B [55] 1/3 Mat. 12:32

V [55] 10 *te nosen comen*: 'schaden'

P [53] Tekstje als bladvulling door hand 7 (cursiva).
 [54-60] Teksten geschreven door hand 9.
 [54] 1 Dit opschrift in rood, van de hand van de kopiist, staat in een rood kader.

12 nichede kiest quaet te doene, so mesdoet hi dan inden helegghen gheest.
 Hadde Adaem besien wat daer af ghecomen soude hebben doe hi in-
 den appel beet, hine hads niet ghedaen. Maer doen hi aensach dat wijf,
 doe viel sine minne te groot op hare. Daer omme dedi haren wille. Dat
 16 heeft ons allen in pinen bracht. Ute desen 11 punten mesdoen si alle die
 mesdoen: of sine besien niet watter af comen sal, of si hebben hare
 minne te groot op creatueren. Daer omme zijn si den | creature ghe-
 noech. God die dit wiste, heeft gheseit in sine ghebode: Ghi sult gode
 20 minnen. Die gode mint, hout sine ghebode. Dat ander point es, dat doe
 god die natuere maecte, hi se so goet inden paradise, daerse staet op
 hare versienichede. Bi natueren wederseit si quaethede. Dat prouft ons
 24 een heydin meester ende oec Seneca: Alse waert dat de gode niet en
 waren ende de sonde niet sonde en ware, so willedic de sonde laten om
 de vulheyt vander sonden. Dat derde point es dat god den wille alsoe
 ghewijst heeft ende hem sine vriheyt also ghegheven heeft ute sire
 goetheyt des helichs gheests. Waer die vrie wille staet op sine voer-
 28 sienicheyt bi rechter natueren, en[de] kiest hi niet dan goet; daer hi nu
 met voersienicheden kiest quaethede, daer doet hi jeghen dat goet dat
 de heleghe gheest in hem gheplant heeft. Aldus hebben wi met 111
 proeven gheproeft, die sondecht met voersienicheden, dat hi sondecht
 32 in den helegghen gheest.

124rb

Die andre sonde es dat men gracie benidende es. Dat prouven wi
 met 111 ponten. Deen es daer men nijt draegt, daer sondecht men met
 voersienicheden. Daer omme so eist mesdaen in den helegghen gheest.
 36 Dat ander point es: die gracie benijt, hi doet onrecht, want hem gracie
 niet en cost ense die heleghe gheest ghevende es. Ende alle goede ghif-
 ten comen vanden vader des lichts, alse sente Jacop seit. Hier omme
 sondecht hi inden helegghen gheest die gracie benidende es. Dat derde
 40 point es dat hi weder|seit den helegghen gheest. Dat ne gheen werc in
 hem hebben en mach, also vele als hem toebehoert, om dat hi gracie
 benidende es. Aldus hebbe wi gheprouft met 111 ponten, wie gracie be-
 nijt, dat hi sonde doet inden helegghen gheest.

124va

44 Die derde sonde [es] daer mede dat men sondecht inden helegghen
 gheest, dats dat men gheestelike kindre doedende es. Gheestelike kin-
 dre dat zijn goede voersieneghe willen, goede[r] woerde of goede[r]
 werken. Alse dit die mensche in hem doedende es ende niet te vorsci-

---

B 37/8 1 Jak. 1:14

V 21 *goet (gieten)*: 'goot, stortte uit', ook in overdrachtelijke zin

---

P 29 *kiest*: de *s* is boven de regel toegevoegd. 37 *Ende*: boven de regel toegevoegd, met invoegteken op de lijn.

48 ne bringhende en es, hier omme mesdoet hi inden helegghen gheest. Dat
 ander point es dat die dus gheestelike kindre in hem doedende es, hi
 maect hem selven onghereet andre gheestelike kindre in hem tontfane.
 52 Dat derde point es dat hi maect den helegghen gheest onghewillich an-
 dre gheestelike kindre hem te ghevene. Aldus hebbe wi gheprouft met
 III ponten, die gheestelike kindre in <hem> doet, dat hi sondecht in-
 den helegghen gheest.

Die vierde sonde [es] daer mede dat men sondecht inden helegghen
 56 gheest, dats dat men sondecht op gods ontfarmichede. Dat dat ghe-
 sondecht es inden helegghen gheest, dat prouven wi met III redenen.
 Deerste es dat si sondeghen met voersienichede. Dander point es dat si
 verontweerden gods gherechtichede. Nu behoert sire goetheyt toe des
 60 helichs gheests, dat hi also wel gherechtich si also ontfarmech, hoe dat
 hi nu sine ontfarmichede meer doogt in dien dat hi ons nu spaert in
 onse sonden. Hier omme seit hi in dewangelie: Salich zijn si die hon-
 gher hebben ende dorst na de gherechtichede, want si selen versaedt |
 64 werden. Dat derde point es, si maken den helegghen gheest onghewil-
 lich gracie te ghevene. Aldus hebbe wi gheprouft, die sondecht op
 gods ontfarmichede, dat hi sondecht inden helegghen geest.

124vb

De vijfste sonde es dat men sondecht met ondanclicheden. Dat
 68 dat ghesondecht es inden helegghen gheest, dat prouven wi met III
 pointen. Deerste es dat al dat de men<s>che hevet dat goet es, dat heeft
 hi vander goetheyt des helichs gheests. Want nu de mensche dire goet-
 heyt niet dankelec en si, dat es ondanclicheyt. Hier omme so son-
 72 decht hi in den helegghen gheest. Sente Jacop seit: Alle goede ghiften
 comen vanden vader des lichts. Dat ander point es dat die aldus son-
 decht, maect hem onwerdich andre goet vanden helegghen gheest ton-
 fane. Dat derde point es dat, ende hi maect den helegghen gheest on-
 76 ghewillich andre goet te ghevene.

Die seste sonde [es dat] daer mede dat men sondecht inden helegghen
 gheest, dats onverduldichede, die comt ute II dinghen. Deen es datten
 mensche dinct dat men hem onrecht seit of doet; daer omme wert hi
 80 gram, ende dan eist hoeftsonde; ende *alse hi dat in hem laet wassen,
 so werdet onverduldichede. Ute deser onverduldicheden ontgaet hem
 de mensche in quaden woerden oft in quaden werken op hem oft op
 sinen evenkerstin, ende dit heet wi onverduldichede. Dat dit gheson-
 84 decht es inden helegghen gheest, dat prouve wi met III pointen. Deerste

B 62/4 Mat. 5:6 72/3 1 Jak. 1:14

K 53 *hem*: noodzakelijke toevoeging ('in zich doodt') 80 *alse*: hs. *alle*

P 48 Tussen *bringhende* en *en* is *es* doorgestreept. 59 Voor *nu* is *mu* doorgestreept.

es dat hi cranct sine sinne ende sine nature, die hi goet heeft vander goetheit des helichs gheests. Dander point es, hi destru|eert die stat daer die heilige gheest zijn werc in werken soude, ware soe bereet. Dat
 88 derde point es dat [ende] hi maect den helegghen gheest onghewillich sine gaven hem te ghevenne. Aldus hebbe wi gheprouft: die sondecht met onverduldecheden, dat hi sondecht inden helegghen gheest.

125ra

Die sevende sonde es dat men sondecht met wanhopen. Dat dat
 92 ghesondecht es inden helegghen gheest, dat prouve wi met III redene. Deerste es dat god alle dinc heeft ghemaect ute siere puerre goetheyt om smenschen wille, op dat de mensche soude comen mids de creaturen in kennessen gods. Wanneer dat nu de mensche sondecht in wan-
 96 hopen, es dit in hem te vergheefs. Hier omme mesdoet hi inden helegghen gheest. Dander point es dat al dat god mensche es worden ende hier ghewandelt heeft in dit erderike ende de doot heeft ghesmaect. Ende alle de mi<n>nen werken die hi heeft ghedaen, heeft hi ghedaen
 100 ute sire goethede, om dat de mensche berouwenesse in sine goetheit hebben soude. Alse onse heere seide: Hebt berouwenesse in mi ende hu ghelove heeft u behouden. Alse nu de mensche valt in wanhopen, mesdoet hi jeghen de goethede des helichs gheests, die ons dus vrien-
 104 deleec ghetroot heeft. Dat derde point es dat god heeft sinen helegghen gheest ghesent in dapostele, ende alle die minne heeft ghetoegt die ons nutteleec mochte zijn. Alse nu de mensche valt in wanhopen, so mesdoet hi alte zeere in die goethede des helichs gheests, die hare selve also
 108 mildelec heeft gheopenbaert. Aldus hebbe wi gheprouft, die sondecht in wanhopen, dat hi sondecht in die heleghe gheest. Dit zijn de VII sonden daer men mede sondecht in den helegghen gheest. |

Soe nu onse heere heeft ghesproken: Wie so sondecht inden helegghen gheest en wert hem niet vergheven in dese weerelt noch in dandre. Doch hebbe wi daer jeghen vanden medicine bi siere werdicheden. Die medicinen zijn die VII ghiften des helichs gheest.

125rb

Die eerste dat es voersienechede. Hoe nu de mensche ghesondecht hadde met voersienecheden, consti comen an dese gave der vorsienicheyt, so soudi onbeeren te sondichene met vorsienicheden. Hier omme sprac onse heere toten wivekine die men steenen soude: En wille nemmermeer sonde doen; ic en doeme di niet. Alse hadde nu de
 116 mensche ghesondecht met vorsienecheden ende en wilde hem selven niet doemen, god en soudene niet doemen; aldus bleve hi onghedomt.

Dander gifte des helichs gheests dats oemoedechede, die onse lieve heere hadde ende zijn lieve moeder. Dese oemoedichede es eene
 124 doeght die den mensche doet hem selven versmaden ende alle menschen houdtet beter dan hem selven. Hoe nu de mensche ghesondicht

hadde in dien dat hi gracie hadde benijt, consti nu gheraken an dese oemoedichede, so soude in hem cessen alle nijt. Ende dan soudi sinen
 128 evenkerstin jonnen der gracen ghelijc hem selven, ende dan soudem god sire gracie jonnen.

Die derde ghifte des helichs gheest dat es ontfarmechede. Ontfarmechede es eene doegt die teerst hare werc heeft op hare selven ende
 132 daer na op sinen evenkerstin, ende dan ontfarmt god des menschen. Hier af soe heeft god ghesproken inder ewangelien: Salech zijn si die ontfarmech zijn, want zij selen ontfarmechede vinden. Hoe nu een mensche ghesondecht hadde in dien dat hi gheestelike kindre in hem
 136 ghedoot | hadde, consti nu gheraken an dese medicine der ontfarmicheit, god die sout hem vergheven, die ontfarmech es, ende gheseit heeft: Zijt ontfarmech also u hemelsche vader ontfarmech es.

125va

Die vierde ghifte des helichs gheest dats gherechtichede. Gherechtichede es eene doegt die elken gheeft dat sine es. Die gode nu opdraegt al dat goet es, die gheeft hem tsine, want al goet van hem comt. Die nu an hem selven trect dat ghebreckeleece es, die doet recht; ende sinen evenkerstin minne ende karitate wijst, dats een gherechtich mensche.
 144 Hier af spreect onse heere inder ewangelien: Salich zijn si die hongher ende dorst hebben om de gherechtichede, want si selen versaet werden. Die nu ghesondecht hadde op gods ontfarmechede, consti nu gheraken an dese medicine der giften des helichs geests de welke gherechtichede es, die gherechtiche god die sout hem vergheven.
 148

Die vijfste gave des helichs gheest dat es godertierhede. Hier af heeft onse heere ghesproken in der ewangelien: Salech zijn si die goedertiere zijn, want si selen gods kindre heeten. Hoe nu de mensche ghesondecht hadde met ondancelicheden, consti nu gheraken an dese medicine ende an dese ghifte des helichs gheests dewelke goedertierheyt es, die goedertiere god die sout hem vergheven, die selve heeft ghesproken: Leer an mi dat ic sachte ben ende goedertiere ende oemoedich van herten.
 152
 156

Die seste ghifte des helichs gheest dats verduldichede, dwelke Job hadde, die sprac: God gaeft, god naemt; de name ons heeren si ghebenedijt. Die nu ghesondecht hadde in onverduldichede, consti gheraken nu an dese medicine, an dese ghifte des helichs gheest dewelke verduldichede es, die verduldeghe god die sout hem vergheven, die verduldechleec voor ons allen ghedoogt heeft.
 160

Die vii ghifte des helichs gheest dats ghewillich aermoede. Hier af

B 133/4 Mat. 5:7 138 Luc. 6:36 144/5 Mat. 5:6 150/1 Mat. 5:9 155/6 Mat. 11:29 158/9 Job 1:21

P 141 Voor *nu* is op doorgestreept.

- 164 so seit onse heere inder ewangelien: Salech zijn de ghene | die arem zijn 125vb
 van gheeste, want hemelrike es hare. Hoe nu een mensche ghesondecht
 hadde in wanhopen, consti gheraken an dese medicine ende an dese
 168 ghifte des helichs gheest dwelke ghewillich aermoede es, so ware he-
 melrike zijn, ende soe en haddi niet daer omme te biddene.
 Aldus hebbe wi die VII sonden ende die VII ghiften vonden die boe-
 ten zijn jeghen die sonden. Nu bidde wi alle diet sien ofte horen, dat si
 hem wachten van desen sonden, want de medicine es quaet te vindene.
 172 Hoe sal nu ons heeren woert waer ghesijn, die ghesproken heeft: Wie
 sondecht inden helegghen gheest, en[de] wert hem niet vergheven, no in
 dese werelt noch in dandre. Sijn woert sal waer zijn. Nochtan selen wi
 ghenade vinden. Daer onse heere spreekt van II weerelden, daer meent
 176 hi dese wide weerelt daer wi in wandelen; die andre weerelt dats de
 mensche. Hier af spreken die meesters: De mensche es eene cleyne
 weerelt. Dats daer omme dat hi met allen dinghen heeft ghemeenscap.
 In desen II weerelden soe en werden de sonden niet vergheven. Ende
 180 waer werden sij dan vergheven? In den gheest ende inder waerheden.
 Hier af heeft onse heere ghesproken toten wivekine van Samarien.
 Tote hare so sprac onse heere: Dien tijt so es nu commen dat die ghe-
 wareghe anebeders gode anebeden sullen inden gheeste ende inder
 184 waerheden. Nu bidde wi alle die dit sien ofte horen sullen, dat si on-
 sen heere bidden die dit te voerscine heeft brocht, dat hi sinen besten
 niet en ontblive. Segt amen alle de ghene diet horen. Amen, amen. |

 /f. 126, ingevoegd blad/

/126r/ /opgeplakte tekening: drie doden die opstaan uit hun lijkisten/

/tekst onder de tekening:/

- 1 Och, ghi heren ende vrouwen,
 wilt dit gheschrift te recht anscouwen,
 ende wilt peinsen in alre tijt
 4 wannen ghi comt ende wat ghi sijt.

[N]

B 164/5 Mat. 5:3 172/4 Mat. 12:32 182/4 Joh. 4:23

V /126r/ /tekst N/ 2 dit gheschrift: 'deze afbeelding'

P 186 Tweede *amen* in rode inkt geschreven.

Ghi coninghe, legt af u hoverde
 ende merct hoe ons in die erde
 die worme hebben verbeteret;
 8 aldus wordi oec versleten.

O mensce, en jaecht geen ongelike
 jeghen niemende op ardrike
 om enich goet dat u mach baten,
 12 want ghi moetet hier laten.

Weldaet sal dijns verbeyden
 als alle dinc van di sal sceyden.
 Hebstu dan wel gedaen,
 16 so sal weldaet bi di staen.
 Anders en can di niet gebaten
 dan du ghedaen hebst ende gelaten.

/126v/ */opgeplakte tekening van een geleerde zittend aan zijn lesse-
 naar/*

/tekst onder de tekening:/

Senica seit aldus een woert:
 Spreect wel, so eist al eens wiet hoert. |
 - - - - -

[56 PALMBOOMTRAKTAAT]

[56]

1 *Ascendam in palmam et apprehendam fructus eius.* Dit segt Salomon
 in den bouke van minnen: Ic sal clemmen inden palmboem ende sal
 nemen ziere vrucht. Inder heleghe scrifturen verstaet men bi wilen die
 4 <heilighe cruce biden palmbome, bi wilen die penetencie,> bi wilen

127ra

B [56] 1, 1/2 Hoogl. 7:9

K [56] 4 *heilighe* – *penetencie*: aanvulling op basis van Reynaert, 202.

V 9 *en jaecht geen onghelike*: ‘jaag niets na wat onrechtvaardig is’
 [56] Een andere versie van het Palmboomtraktaat is eerder uitgegeven in Reynaert 1978.

P [56] De Latijnse citaten in deze tekst in rode inkt, in een soort kadertje geplaatst. 1 De tekst begint met
 een opengewerkte rode lombarde van drie regels hoog.

Och ghi heren en vrouwe
 wilt dit gheschift te recht afsouwe
 En wilt penlen in alre tijt
 wānen ghi comten wat ghi sijt

Ghi coninghe legt af v houerde
 En merct hoe one in die erde
 die wanne hebben vbeten
 Alons wordi oec vlieten

O mensche en inecht geen oghelike
 Ieghen niemende op ardrike
 Om enich goet dat v mach bate
 Want ghi moetter hier laten

Welbaet sal dīns vberden
 Alo alle dinc van di sal leyde
 hebdu dan wel gedaen
 so sal welbaet bi di staen
 Anders en can di niet gebate
 Dan du ghedaet hebt en getate

contemplacie. Inden palmeboeme der crucen salmen gaderen die vrucht van den live; in den palmeboem vander penitencien sal men gaderen VII vruchte: die lichame IIII ende die ziele drie.

8 Die eerste vruchte die sal hebben die lichame die hevet ghedaen penitencie, dat sal zijn clærheyt, alsoe die scrifture seghet: *Fulgebunt iusti sicut sol in regno patris eorum*. Die gherechteghe liede selen scemen als die sonne int rike haers vaders. Daer af seegt sente Pauwels:
12 *Salvatorem expectamus dominum Ihesum Cristum, qui se formabit corpus humanitatis nostre transfiguratum corpori claritatis sue*. Wij ontbeiden onsen heere Jhesum Cristum, die sal vervormen den lichame onser oemoedicheyt ende gheliken den lichame zire clærheyt.

16 Die ander vrocht dat sal zijn lichthede. Want die lichame sal zijn alsoe licht alsoe tghpens. Daer af vintmen van onsen heere dat hi was so licht in sine opverstannesse doe hij verbaerde den twee jongheren in Emaus ende al te hant den apostelen in Jherusalem.

20 De derde vrucht sal zijn subtylheit. Want sine selen niet wesen van | grover naturen also si nu sijn, maer zij selen wesen harde subtyl, also
als men vint van onsen heere dat hij ghinc na sijn opverstannesse tote
sinen jongheren in dat huus beslotenre doren, dat hij te voren niet en
24 wilde doen. Maer doe dede hijt bij ziere grooter cracht.

127rb

Die vierde vrucht sal wesen onpilecheyt. Dat es gansheyt omme dat zij selen zijn so gans, dat hem nemmermeer ne mach deeren noch ziecheyt no zwaerheyt, no hitte no coude, no hongher no dorst, in lichame no in ziele.

28 Dese IIII vruchte sal hebben die saleghhe lichame. Die ziele salder hebben drie. Die eerste sal zijn kinnesse vander godicheyt, daer die apostel af spreekt: *Nunc videmus quasi in speculo et in enigmatē, tunc autem facie ad faciem*. Nu kenne wine also bij eere figuren ende bij spiegehele, maer na der verrisenessen sele wine kennen als hi es. Maer wij selene kennen in waerheden sonder donckerheyt. Dat sal zijn eene groote bliscap die hebben sal die heleghe ziele. Die andre bliscap sal zijn vander *menscheit
32 Jhesu Cristi, die si daer sal zien. Dese bliscap ne selen niet hebben die inghele. Die derde bliscap sal zijn minne. Want hadde die ziele kennesse in gode ende en minden sine niet, dat en ware hare negheene bliscap.
36 Maer si salne minnen, sien ende kennen.

B 9/10, 10/1Mat. 13:43 12/3, 13/5 Fil. 3:20-21 31/2, 32/3 1 Kor. 13:12

K 35 hs. *mencsheit*

V 25 *onpilecheyt*: cf. *onpijnlicheit*. De betekenis die MNW geeft (krachteloosheid), is onjuist. De term *onpijnlicheit* is een vertaling van *impassibilitas*: het vermogen om geen lijden te ervaren. Voor de vier kwaliteiten van het lichaam na het Laatste Oordeel, cf. CTV, lib. 7, cap. 28: *claritas, agilitas, subtilitas, impassibilitas*.

40 Nu gawi ten palmboome van contemplacien. Die palmboom es
 cleene ende | [ende] smal beneden ende groot ende breet boven. Also
 sal zijn die ziele die wille clemmen in contemplacien. Soe es sculdich
 te sine cleene ende *smal tote alle eerdschen dinghen ende tote allen
 44 vleescheliken sinnen, ende groot ende wijt boven inder minnen gods
 ende des evenkerstins. Want alse hare die ziele meer opwaert recket
 alse die palmboom, so zij meer wasset in minnen. Dese palmboom es
 sculdich te hebbene VII telgheren, ende op elke telghe eenen voghel
 48 ende eene bloume.

127va

Dat eerste telg es dat die ziele bescouwe haer selven. Want als die ziele
 hare bekennet ende soe met goeder trouwen ondersceedet hare
 consciencie, dat daer ne gheene dinc inne blivet dat gode mach mes-
 52 hagen.

Op desen telghe maket die paeu sinen nest. Die paeu es van diere na-
 tueren, alse hi slaept ontwaecht hij haestelike ende screiet vele zeere,
 omme dat hij wanet hebben verloren sine scoenheyt. Dese voghel be-
 56 teekint de ziele, die altoos es sculdich tontsiene vander nacht deser
 weerelt dat soe niet en verliese hare scoenheyt – dat es die joghet ende
 die gracie ende dat goet dat hare god hevet ghedaen – ende met groo-
 ter cracht screyet te onsen heere, alsoe mesgripet eeneghe zake van
 60 sonden. Ende soe kennet ende ondersceedet dat hare gheberst.

Op desen telghe wasset eene harde scoone bloeme, die es van goe-
 den roeke ende hevet hemelsche verwe ende heet violette. Dese bloe-
 me beteekent omoedicheyt; want die gherne zijn onderhoerech, zij
 64 gheven goeden roeke. Also es die narde een cruut cleene ende nedere
 ende heet | van naturen: dat es oemoedicheyt, die es ontsteken metter
 hitten van caritaten. Dus ghedane omoedicheyt ghevet grooten roke in
 hemelrike. De omoedicheyt dede den gods sone comen in eerderike,
 68 also alse onse vrouwe daer soe seide: *Quia respexit humilitatem ancil-
 le sue; ecce enim ex hoc etc.* God bescouwe die omoedicheyt zijns jon-
 ghes wives. Soe en seide niet haren maegdom noch hare edelheyt noch
 hare caritate noch hare vele andre doegden daer so hare mochte af heb-
 72 ben beromt, maer soe seide hare oemoedicheyt, omme dat eist eene die
 speciaalste doegt ende principaelste, daer die gods sone omme quam

127vb

B 68/9, 69/70 Luc. 1:48

K 43 hs. *zin al*

V 59 *alsoe*: samentrekking van *als soe* 60 *gheberst* (*gebersten*): 'ontbreekt'

P 44 Voor *sinnen* is het woord *dinghen* doorgestreept.

van hemelrike in eerderike. Waerlike, en had soe niet oemoedich ghe-
weest, hine ware aen hare niet comen, want hij wederstaet hoverde,
76 ende der omoedicheyt ghevet hij gracie. Wale ruste dese vrouwe op
desen telghe van contemplacien doe soe behilt hare oemoedicheyt
ende oec niet verloos hare helicheyt.

Op desen telghe begheerde David te sittenne, doe hij seide: *Asper-*
80 *ges me, domine, ysopo et mundabor; lavabis me, et super nivem deal-*
babor. Heere, seit hij, ghij sult mi besprincghen metten ysopen ende ic
sal werden wittere ende suverre dan die snee. Dat selve beteekent die
ysope dat die narde beteekent. Ysope purgeert die borst ende die
84 omoedicheyt suvert die herte van alderande boesheden. | Dat beghee-
ret die prophete. Want hijt wel wiste, dat het ware der zielen ghewa-
reghe medicine.

128ra

Dat ander telg van contemplacien es ontfarmicheyt. Want alse die ziele
88 heeft ghebetert in goeden trouwen al dat in haer gode Jhesus Cristus
mesquam, ende soe heeft clare kennesse van haer selven, ende soe bi-
der kennessen hevet ghewonnen die scoene bloeme van oetmoediche-
den, soe es so sculdich te hebbene ontfarmecheyt van haren evenker-
92 stin van allen dinghen daer hi af hevet mesquame in ziele ende in live.

Op desen telghe maket die heigher sinen nest. Die heigher es vander
natueren dat hij gheerne es biden graven der dooder liede; ende als een
man es ziec ende hij naket der doot, soe weenet hij ende screyete vele
96 zeere van grooten rouwe. Dese voghel beteekent die ontfarmeghe ziele,
*die es sculdich te sine bij den ghenen die doot zijn bij sonden,
omme hem te bekeerne ende weder te leedene ten rechten weghe te
haerre salicheyt. Ende alsoe weet dat een man naket der doot bi hooft-
100 sonde, soe es soe sculdich te weenen ende te screyene ende harde te
roupene op onsen heere met tranen over den besculdeghen mensche.

Op dese telghe wasset eene bloume ende heet lescebloeme. Dat
lechs wasset gerne op de watre. Biden watere verstaet men die ghene
104 die gheerne loopen in sonden, daer die ontfarmeghe ziele gherne over
biddet omme dat soese weder wille trecken ter salicheyt. |

Omme desen telghe was David gheclommen, doe hi seide: *Exitus*
aquarum deduxerunt oculi mei, quia non custodierunt legem tuam etc.
108 Heere, omme dat die sondeeren niet en hebben ghehouden uwe ghe-

128rb

B 79/81, 81/2 Ps. 50(51):9 106/7, 108/9 Ps. 118(119):136

K 97 hs. *dit*

V 93 *heigher*: 'reiger' 99 *alsoe*: samentrekking van *als* soe 102 *lescebloeme*: niet in MNW, cf. *lissche*: 'lis'

bode noch uwe wet, so vloeyen altoos mine oghen van tranen.

Op desen telghe was gheclommen Jheremias, doe hi seide: Wie sal gheven water minen hovede ende fonteine van tranen minen oghen,
 112 dat ic moghe beweenen die versleghene mines volkes? Dus ghedane trane es sculdich te hebbene die ziele die wille clemmen den palmboom van contemplacien.

Sente Pauwels was oec gheclommen up desen telghe, doe hi seide:
 116 *Quis infirmatur, et ego non infirmor? Quis scandalizatur, et ego non uror etc?* Wie es, seghet hi, siec in al die heleghe kerke in lichame ochte in ziele ende ic en ben *met hem niet siec ende in ontfarmecheden? Ende wie es ghescandelizeert ende ic ben met hem niet beroert in
 120 droefheden?

Dat derde telg es leidende penitencie, daer mede hare die ziele quellet in dit lijf. Ende soe ghedoghet blidelike al aermoede ende vernoy omme die minne Jhesu Cristi in vreden van herten.

124 Op desen telghe makede die zwane sinen nest. Die zwane es van diere naturen dat hi singhet herde soetelike vore sine doot. Dese zwane beteekent goede ziele die bliscap heeft in hare vernoy.

Op desen telghe waren gheclommen <die apostelen>, daer men af vindt ghescreven: *Ibant apostoli gaudentes a consiliis*. Die apostolen
 128 hadden groote bliscap | <alse> sij ghinghen vanden consilien, daer zij waren ghe<s>legghen ende versporken, blidelike omme dat zij ghereet waren iet te doghene omme die minne Jhesus Kersts.

128va

132 Op desen telghere wast die lelie, daer <af> seghet onse heere in boeken van minnen: *Sicut lilium inter spinas, sic amica mea inter filias etc*. Alse die lelie es onder dien doren, alsoe es mine soete vriendinne onder die dochtere vander weerelt. Die lelie die tusschen den doren staet, soe
 136 es gheprekelt ende ghesteken vanden dorne. Nochtan en can so hare niet ghewreken, maer soe [si] ghevet altoos harde goeden roke. Alsoe sal die heleghe ziele doen: soe ne sal niet antwerden met spraken noch met scarpn worden, noch wreet ansichte toghen <noch> murmurin-
 140 ghe al ware soe onsculdich derre dinc, maer soe es sculdich te ghevene soete roke bij gheduldicheden. Want onse heere segt: **In paciencia* vestra possidebitis animas vestras*. Met gheduldicheden suldi behouden

B 110/2 Jer. 9:1 116/7, 117/20 2 Kor. 11:29 128, 128/9 Hand. 5:41 133, 134/5 Hoogl. 2:2 141/2, 142/4 Luc. 21:19

K 127 *die apostelen*: aanvulling op basis van Reynaert, 207 129 *alse*: aanvulling op basis van Reynaert, 208 130 *geslegghen*: s aangevuld op basis van Reynaert, 208 132 *af*: aanvulling op basis van Reynaert, 208 139 *noch*: aanvulling; geen parallel in Reynaert 141 *hs. inpaciencia*

V 130 *versporken*: inversie van o en r

uwe zielen. Ende moghe wi segghen met sente Pauwelse: *Cristi bonus*
 144 *odor sumus etc.* Wij zijn in allen ziden soet roke ons heere.

Dat vierde telg van contemplacien es compunctie. Compunctie es alsoe
 die ziele werdet ghenopet met pinen ons heeren, ende soe verghetet al-
 derandre pinen die hare moghen toe comen. Alsoe alsoe die eenen naghel
 148 wille driven uuyt eenen houte, dat hine moet verdriven met eenen an-
 deren naghele, alsoe moet die ziele doen alsoe beseft nopinghe van ver-
 noye. Soe es so sculdich te peynsene omme die pine ende omme dat
 vernoy dat hare soete amijs Jhesus doghede dore haren wille ander
 152 crucen. Ende dese peinsinghe es hare sculdech alle andere quade | pein- 128vb
 singhen te verdrivene ute haerre herten.

Op desen telghe maket die harpie haren nest. Dese voghele heeft
 mannes ghedane, ende hi es so wreet, dat hi doot den eersten mensche
 156 dien hi siet. Ende alsoe hine ghedoot heeft, soe drivet hi grooten rouwe
 alsoe dicke alsoe hine siet die hi ghedoot heeft. Dese voghel beteekent die
 ziele die heeft ghedoot hare ghelike. Want onse heere Jhesu Kerst was
 ghedoot dore onse sonden, die onse ghelijchennessen nam ane der ma-
 160 ghete sente Marien, siere liever moeder. Hier af es sculdich die ziele te
 hebbene grooten rouwe, alsoe die tortelduve doet die heeft verloren ha-
 ren gheselle: alsoe comt op die stat daer hij starf ende soe vindt eene
 plume van hem ochte eenich teekin, soe hevet soe seerecheyt dat soe
 164 nemmermeer blide ne wert. Aldus es sculdich te doene die ziele die he-
 vet verloren Jhesu Kerste, haren lieven gheselle.

Alsoe alsoe eens conincs dochter was ende bleef weese, so quamen
 hare viande ende namen haers heeren herve. Doe dit eens conincs sone
 168 ghesach, doe ontfarmets hem ende quam neder ende huwede aen die
 joncvrouwe, ende vacht soe langhe jeghen haer viande, dat hij weder
 wan hare herve, ende te lesten bleef hij doot inden stride. Die jonc-
 vrouwe nam des ridders wapene ende zijn gheryde, die dore haren
 172 wille was doot bleven, ende hevet leit ghehouden, ende alle daghe
 ghinc soe weenende op die wapene ende dreef grooten rouwe. Dese
 joncvrouwe, die eens conincs dochter was ende weese bleef ende hare
 herve verloes, dat was die ziele Adaems, ons eerst vaders. Die was een |
 176 harde hoghe man alsoe langhe als hi was inden paradyse, maer alsoe hij 129ra
 was ghesteken uten paradyse, verloes hij zijn herve omme sine mes-

B 143/4, 144 2 Kor. 2:15

V 147 *alse*: samentrekking van *als se* 155 *ghedane*: 'gedaante' 156 *drivet ... rouwe*: 'jammert harts-
 tochtelijk'; cf. MNW *rouwe*

P 151 *Jhesus*: door de kopiist interlineair toegevoegd. 157 *die – heeft*: op rasuur, waarschijnlijk door
 hand 7 (cursiva).

daet. Den gods sone ontfarmede dat hi was van hem ghesceeden ende
sine herve hadde verloren ende quam in eerdrake ende huwede aen
180 dese joncvrouwe. Ende op den selven dach doe hi was gheboren, was
ghemaect dese brulocht, doe hi hem voughede an onse menscheyt,
daer die prophete af seegt: *Tanquam sponsus procedens de thalamo suo*
etc. Onse heere, seegt hi, quam in siere cameren alse een brudegoem,
184 ende xxxii½ jaer vacht hi omme haren wille, ende te lesten bleef hij
doot in die battalie doe hi starf anden cruce dor haren wille. Nu zi wij
sculdich te doene alse die joncvrouwe dede: alle daghe soude wij pen-
sen omme sine doot ende houden sine wapene in onsen ghedachte.
188 Sine wapenen waren dat cruce, dat spere, die naghele, die dor<n>ine
croone ende alle die andre manieren van siere passien.

Op desen telghe wasset die rose, die beteekent gheestelike materie.
Die ziele die altoos es ontsteken, verghetet lichte al dander vernoy
192 ende mach wale segghen: *Vulnerata sum in caritate*. Ic ben ghewont in
caritaten. Alse lief hevet die dronkene mensche den ghenen diene scel-
det alse de ghene diene priset; alsoe doet die heileghe ziele: soone ver-
heeft hare niet in bliscpen alsoe dronkin es in karitaten, ende soe ne
196 droevet niet van rouwen.

Dat v telg es alse die ziele hevet groote begheerte ende roupet op on-
sen heere.

Op dese telghe waren gheclommen die helegghen, die wilen waren
200 maertelaren. Die begheerden die toecomste ons heeren ende seiden in
hare ghebeden: *Veni, domine, et noli tardare etc.* Comt, soete heere,
ende en merret niet langhe.

129rb

Op desen telghe was opgheclommen David, doe hij seide: *Expectans*
204 *expectavi dominum. Sicut *cervus desiderat ad fontes aquarum, ita de-*
siderat anima mea ad te deus. Al beidende ontbeide hi gods ons hee-
ren. Ende also alse die hert begheert de fonteyne, alsoe begheert mine
ziele tot di, lieve god.

208 Sente Pauwels was oec gheclommen up desen telghe, doe hi seide:
Cupio dissolvi et esse cum Cristo. Infelix homo! Quis me *liberabit de
corpore mortis huius etc? Ic begheerde dit lijf te latene ende met gode

B 182, 183 Ps. 18(19):6 192, 192/3 cf. Hoogl. 5:7, 5:8 204/5, 206/7 Ps. 39(40):2, 41(42):2 209/10,
210/2 cf. Fil. 1:23, Rom. 7:24

K 188 hs. *dorine* 204 hs. *seruus* 209 hs. *liberavit*

V 195 *alsoe*: samentrekking van *als* soe 201, 201/2 Dit is de tekst van een bekende antifoön.

P 207 Tussen *tot* en *di* is, aan het begin van de regel, waarschijnlijk *ghi* uitgewist.

te sine. Ay keytijf mensche! Wie sal mi verledeghe van desen lichame
212 derre doot?

Op desen telghe maket die nachtegale haren nest. Die es van diere
naturen, dat soe singhet alden somerschen nacht ende jeghen den dach
216 also die sonne opriset. So drivet se soe groote bliscap, dat soe wel na
tebreect. Dit beteekent die <heleghe ziele, die> inder nacht van desen
live beidet gods ons heeren, die es die clare sonne der gherechticheyt.
Sol iusticie, Cristus, deus noster. Ende also ghevoelet dat hi es comen in
hare herte bi gracen, so hevet soe soe grote joye in hare, dat soe se ne
220 can ghespreken noch gheswighen.

Dese joye es gheheeten jubilacie. Simon was wel verjoyt ende ver-
vult metter joien, die soe meneghen dach | ende soe menich jaer ont-
beide de toecomste ons heeren, daer hij af seide: *Quando veniet?*
224 *Quando nascetur? Quando videbo? Numquid durabo etc?* Ay soete
god, weltijt sal comen dat zoete kint? Weltijt wert gheboren? Salic so
langhe moghen leven dat mi vinde sine heleghe gheboernesse; ende
sullen mijn oghen mogen sien bi welken die oghen der herten werden
228 verlicht? Ende omme dese groote begheerte ontfinck hijs antworde van-
den heleghe gheest, dat hi nie ne soude sterven, hine hadde ghesien
dat zoete kint. Aldus sanc onse zoete nachtegale alden nacht. Maer also
*hi sach den dach die al verlicht ende die es rechde sonne, dien Maria,
232 zijn soete moeder, brochte in *templum domini*, doe liep hij jeghen hem
ende ontfinckene in sinen arme jeghen sijn herte. Daer af hadde hi soe
groete joie in sijn herte, dat hem wel na therte brac. Daer omme sprac
hi al te hant: *Nunc dimittis servum tuum, domine etc*. Nu suldi, heere,
236 uwen knecht doen bliven in paise, want ghij sijt die vrede die ic langhe
hebbe begheert, ende ic hebber af so groote bliscap, dat icker af ster-
ven moet. Ay, dor god, waer omme ne doe wi niet als sente Symeon
dede, dat wij ontfanen inden arme onser herten dat zoete kint?

240 Op desen telghe wasset die bloume van soffrane, die ghelu es ende
bleec. Daer af segt die bruut in Canticis cantiken: *Nolite considerare*
quod fusca sum ego, quia decoloravit me sol. Ne merket niet dat ic ben

129va

B 221/39 cf. Luc. 2:25-31 241/2, 242/3 Hoogl. 1:6

K 216 heilighe – die: aanvulling op basis van Reynaert, 211 231 hs. si

V 218 cf. responsorium *Felix namque es sacra virgo Maria et omni laude dignissima quia ex te ortus est sol iustitiae Christus Deus noster*; cf. Mal. 4:2 also: samentrekking van *als se* 221 Simon: bedoeld is Si-
meon (Luc. 2). 223/4 cf. (Ps.?)–Augustinus, Sermo 370, *De nativitate domini*, cap. 3 – PL 39, kol. 1658
224/30 Ay soete – kint, cf. (Ps.?)–Augustinus, Sermo 370, *De nativitate domini*, cap. 3 – PL 39, kol. 1658
227 bi welken: ‘degene waardoor’ 231 rechde sonne: ‘ware zon’

P 239 dede: boven de regel toegevoegd.

244 ghelu, want die sonne hevet mi ontverwet. Ende in eene andre stat
seegt soe: **Fulcite me floribus, stipate me malis, | quia amore langueo.* 129vb
Onderset mi met appelen ende scieret mi met bloemen, want ic quele
van minnen.

248 Dat vi telg van contemplacien es visitacie gods. Want alse onse heere
hevet ontfarmecheyt vander minnender zielen, so visenteert hise bij
gracien ende doet hare ghevoelen sine soete jeghewordicheyt, die soe
te voren zeere heeft begheert.

252 Op desen telghe maect die zwaluwe haren nest, die es van dierre na-
turen dat soe nemt hare voedinghe in die lucht, al vlieghende. Dese
voghel beteekint die ziele die es ghevisenteert van onsen heere. Want
soe sculdech niet en es te nemene no tontfane hulpe no troost van ee-
negher weerliker creature maer alleene van gode, ende noet des licha-
men te soukene al vlieghende, dat es lidelike[r], so si minst mach,
256 omme den lichame tontdraghene.

Op desen telghe sat David, doe hi seide: *Sicut pullis hyrundinis, sic
clamabo.* Alsoe als der swaluen kinder screyen na hare moeder, alsoe
260 doet die ziele contemplative alse hare keeret tote hare selven ende hare
es grote joie ontt<r>ecket. Soe en es soe niet sculdich te sinkene te dul-
heden no te zonden maer te roupene op onsen heere alse der zwaluen
jonc tusschen hier ende si weder comen.

264 Op desen telghe wasset die goutbloume ende volghet der sonnen. Bi
die alse die zonne opriset, so ontpluket hare die goutbloume. Ende alse
hare die zonne decket, soe luket hare die goutbloume. Aldus es scul-
dich te doene die contemplative ziele jeghen gode onsen heere, die es
268 ghewareghe sonne, dat soe hebbe | altoos hare herte ontloken in min-
nen ende in begheerten; ende ochte het ghevalt dat hare die gracie wer-
det onttrect, soe es so sculdich te lukene hare herte [daer] jeghen al
weerlijc solaes ende jeghen alle weerlike ghiften. Soe en es oec niet
272 sculdich te hebbene ruste noch troest tusschen hier ende hi weder
comt, ende dus es sculdich te begheerne ende te volghene, als die gout-
bloume der zonnen onsen heere.

276 Aldus ghedane was Maria Magdalena doe so quam ten sepulcre
gods. Menne vint niet ghescreven dat soe yet antworde die jeghen hare
sprac, want soe was soe bernende ende soe begheerende onsen heere

B 244, 245/6 Hoogl. 2:5 258/9, 259 Jes. 38:14

K 244 hs. *fulsite* 261 *onttrecket*: emendatie op basis van Reynaert, 213

V 256 *lidelike*: 'terloops' 260 *alse*: samentrekking van *als se* 263 *tusschen hier ende*: 'totdat'; cf. MNW
tusschen

dien so sochte, dat soe niet en mochte ontfaen troest vanden ingle. Soe
 gheliket wel den goutbloumen, die beidet der zonnen. Nochtan waren
 280 sine cleeder wit ende sijn anschijn claerre danne die blixeme. Wattan,
 soe sochte die zonne die verlicht blixeme, mane ende sterren ende gaf
 letter omme dander claerheyt. Daer af ghevielt dat soe ne sochte daer
 hij niet en was, ende dat quam hare van grooter begheerten. Want hare
 284 begheerte waende hem altoos vinden. Daer omme vant soene sider
 daer hi was waerlike. Die wilt hebben onweert omme hem al ander so-
 laes sonder twivel, hi soudene vinden. Want hi selve segt in Apocalip-
 sis bij sente Janne: *Ego diligentes me diligo; et qui mane quesierit me,*
 288 *inveniet me.* Ic minne, seegt hi, die ghene die mi minnen; ende die mi
 vroeck souken, sullen mi vinden. Aldus eist waer omme soene vant.

Op desen telghe was die prophete gheclommen, die seide: *Memor*
fui dei et delectatus sum etc. Mi ghedachte gods, ende op die wile | was-
 292 ic in grooter weelden ende hadde groote delectacie in die minne gods,
 ende mijn gheest *ghebarst in mi.

13orb

Dat vii telg es alse die ziele es daer toe comen, dat soe ghevoelt so vele
 gods, datse die menscheyt en can niet begripen.

296 Op desen telghe maket die fenix sinen nest, die es een eenech voghel
 sonder ghenoot ende beteekent ons den gheesteliken mensche. Want
 diere te lettelt sijn die vulcommen te desen hoochsten telghe. Dese vo-
 ghel es van sulker naturen dat hi gadert goede crude alse hi sal sterven
 300 ende legghetse in die hitte vander zonne te gadere, ende daer na vliegghet
 hi daer boven so hoghe, dat soe ontsteken. Dan valt hi neder in dat
 cruut ende ontsteket ende verbernet hem selven in dat vier, ende van
 dien asschen wasset een wormekin, ende van dien woremkine wasset
 304 weder die voghel, die derdes daghes levende wert.

Dese voghel beteekent in eene side gode, onsen heere, die was son-
 der vader in erdrike ende niemen en was hem ghelijc. In hem waren al-
 derande crude van dogheden, die hem selven inden viere verberkede in
 308 den outare vander heiligher crucen.

Dese voghel beteekent oec die ziele die gadert alle goede crude van
 doegden ende draechse hoghe in die hitte van karitaten ende maket
 gode sacrificie van haren lichame ende van haerre zielen. Alsoe ghe-

B 287/8, 288/9 Spreuk. 8:17(!) 290/1, 291/3 Ps. 76(77):4

K 293 Hs. *ghevarst*. Het verschil tussen *b* en *v* is orthografisch zeer klein.

V 282 *letter*: West-Vlaamse bijvorm van *lettelt/luttel* 286/8 De verwijzing naar de Apocalyps is onjuist;
 Spr. 8:17: *Ego diligentes me diligo; et, qui mane vigilant ad me, invenient me.* 293 *ghebarst* (*gheber-*
sten): vertaling van *deficere*: 'tekortschieten' 311 *Alsoe*: samentrekking van *als soe*

- 312 voelet in hare roke van zoetheden in den outare haerre herten bij he-
legher begheerten, dat es die sacrificie die gode es bequame, daer Da-
vid af spreket, doe hi seide: *Sacrificium tuum pingue fiat etc.* Heere,
316 segt hi, dine offerande sal wesen | vet. Dan es die sacrificie vet, alse die
ziele verheffet metten werken der helegher begheerten buten alle eerd-
sche willen ende boven alle vleeschelike ymaginacie, ende soe ghe-
voughet es an gode onsen heere ende ghevestet ende dordronken met-
ten helegghen gheest gracie.
- 320 Dus ghedane ziele moet some wile *ghebersten in hare selven omme
die groote vervult van gracen diese heeft beseten. Want die coninc-
ghinne van Zaba beteekent wel dese siele, die quam in Jherusalem
324 omme te ziene Salomons wijsheyt, daer soe af hadde ghehoort groote
niemare. Maer dat seegt die scrifture: Alse daer quam, toe waes vele
meer danne soe hadde ghehoort te voren spreken; ende *ghebar{ste}
hare *herte van groeten wondre dat soe daer sach ende hoerde.
- 328 Die bloume ende die vrucht van desen telghe es Jhesus Cristus onse
heere, die seide: *Ego sum flos campi et lilium convallium*. Ic ben blou-
me uten woude ende lilië uten dale. Van deser vrucht es ghescreven tot
332 onser vrouwen: *Benedictus fructus ventris tui etc.* Ghebenedijt es dine
vrucht dijns lichamen. Die blader van desen telghe es ghescreven van-
der passien gods ende dat versuchten dat die saleghen hebben omme
gode onsen heere, die ons allen moete bringhen ten eewelike levene.
Amen, dat moete waer zijn. Amen.

[57 PREEK OVER JOHANNES 8:59]

[57]

- I Dit es daer onse heere hem bedechte doen hem de joden steenen
wouden ende ghinc uten temple. Dat volcht hier naer. |
Ihesus autem abscondit se et exivit de templo. Jhesus bedecte hem ende 130vb

B 314, 314/5 Ps. 19(20):4 321/3 2 Kron. 9:1 324/6 2 Kron. 9:1-12 328, 328/9 Hoogl. 2:1 330,
330/1 Deut. 28:4 3, 3/4 Joh. 8:59

K 320 hs. *gheversten* 325 *ghebarste*: hs. *ghekar* gevolgd door open ruimte van enkele spaties; emendatie
op basis van Reynaert, 216 326 Hs. *herde*; emendatie op basis van Reynaert, 216

V 318 *dordronken* (volt. deelw. van *doredrinken*): 'doortrokken, doordrongen' 320/1 *omme die groote
vervult*: 'vanwege de grote overvloed'; cf. MNW *vervulte* 324 *Alse*: samentrekking van *Als se*

P [57] 1/2 Opschrift in kadertje, evenals het Latijnse citaat waarmee de tekst bovenaan kolom 130vb be-
gint. Opschrift en citaat in rood en qua schrift niet te onderscheiden van de rest van de tekst. 3 De
langszijdig geplaatste lombarde *J* functioneert tegelijkertijd als *I* van *Ihesus* (openingsinitiaal) en als *J* van
Jhesus (eerste regel van de tekst).

4 ghinc uten temple. Dit beschrijft mijn heere sente Jan, die suptile ewan-
 geliste, in eene ewangelie die men leest vor dese, dat teenen tiden onse
 heere Jhesus Cristus stont biden temple, den welken hi voerseit uteg-
 hinc. Ende de meesters vander wet eescheden hem een teekin, ende hi
 8 andworde ende seide: Breet desden tempel ende ic salne binnen III dag-
 hen wedermaken. De meesters zeiden: In XLVI jaren es desden tempel
 ghemaect, ende du segghes: breet desden tempel ende in drie daghen
 salickene wedermaken? Segt die ewangelie dat onse heere meende den
 12 tempel van sinen lichame, den welken si doden soudende hi binnen
 dien derden daghe op doen staen soude. De andworde van desden mees-
 teren die was warachtich, al ne verstonden sise niet selve, doe zi seiden:
 In XLVI jaren es desden tempel ghemaect.

16 Nu comt mijn heere sente Augustijn ende reket ende aproprieert
 dese XLVI jaren ter makinghe stempels dies lichame ons heeren Jhesu
 Cristi, ende seit XLVI daghe over de XLVI jaren, also int ghemeene ghe-
 seit es dat in elken daghe een jaer ute gaet; ende segt dat binnen XLVI
 20 daghen de materie, die bi menscheliker generacien of winninghen ende
 bi natuerlike in den lichame der vrouwen ontfanghen wert, bereet es
 die ziele tontfane, die god upten XLVI dach inde bereedde materie |
 sent; ende dat dus XLVI daghe sijn eer de ontfanckelike materie bereet
 24 es van gode de ziele tontfane.

13 Ira

Goede heere, ende nu predeckte [nu] di op de annunciacie van onser
 vrouwen, dat also houde als Maria gheconsenteert ende gheseit hadde
 totten inghel: 'Siet hier die dierne gods; mi gheschie na dinen woerde',
 28 in hare was de composicie, de vergaderinghe der godliker natueren
 metten lichame ende der ziele, vulmaect in eenen persone van Jhesus
 Cristus. Waer omme segdi dan dat desden tempel binnen XLVI daghen
 ghemaect was? Antwoert een meester in postillen zijn leere ende ze-
 32 ghet dat die zuvere, *pure, cleene substantie die daer van Marien ghe-
 nomen was, aen de welke hare die godlike nature vereenichde, also
 cleene was dat onsen oghen hadde ghesijn onsienlijc. Maer dese lette-

---

B 4/16 cf. Joh. 2:18-21 27 Luc 1:38

K 32 pure: hs. pine

V 5 vor dese: 'voor dit (evangelie)'. Het evangelie Joh. 8:46-59 werd gelezen op Passiezondag; een eerder
 evangelie, Joh. 2:13-25, werd gelezen op de tweede dag van de voorgaande week (i.e. na de vierde zondag
 in de veertigdagentijd).

P 14 verstonden: hs. verstant met den boven de t. 18 Tussen .xlvi en daghen is een woord of zijn enke-
 le letters uitgewist.

le ende cleene substantie, dewelke an de godlike nature na den con-
 36 sente van Marien sonder tijt in den persone ons heeren Jhesu Cristi
 vergadert was, die *wart na der ghelike der vorseider materien der
 menscheliker generacien biden XLVI daghen in den lichame van Marien
 40 vulwassen ende vulmaect, bi den welken die andworde waer gheprouft
 es die de voerseide meestre antworten, alsi seiden: Bin XLVI jaren es
 dese tempel ghemaect.

Nu gaenwi tonsen eersten woerden: Jhesus bedecte hem ende ghinc
 uut den tempel. Wanen dat dese worde quamen, so moghen wi eens
 44 deels *vertrecken ute den monde des ewangelisten, die zeghet aldus,
 onder | ander woerden die tusschen onsen heere ende den princen van
 den papen in dese presente ewangelie ghevielen, dat onse heere tote
 hem lieden seide: Vorwaer segghic hu, dat die mine woerde hoert ende
 48 die behout, diene sal die doot niet zien eewelike. Doe spraken die prin-
 chen ende seiden: Nu weten wi wel dattu den duvel binnen hebs.
 Abraham, onse vader, ende die propheten zijn doot, ende du segs, die
 dine woerde hoert, diene sal die doot niet sien eewelike. Bestu meeder
 52 dan onse vader Abraham ende die propheten, die doot zijn? Wien
 maechstu di selven? Doe andworde onse heere ende seide: Abraham,
 hu vader, begheerde minen dach te ziene ende hi sachene ende wart
 blide. Doe spraken die joden ende seiden: Dune hebs noch niet L jaer
 56 ende hebs Abrahame ghezien? Doe andworde onse heer ende seide:
 Over waer segghic u, eer Abraham wert, ic ben. Als of hi segghen wil-
 de: Abraham die wert ende ic ne wert noyt, want alle creaturen die
 gheworden zijn, die zijn in dat waer, als hi segt, eer Abraham wert.
 60 Maer in gode en es gheene verwert, newaer een wesen int welke wesen
 hi wert ende es, niet en es. Want bi drie dinghen es god niet ghemeten.
 Dats daer bi hi was ende es ende zal. Newaer god es een nu, int welke
 nu dat al dat men soude connen ghenoomen dat gheweest heeft ende
 64 zijn sal, in dit nu alte male besloten es. Want in dit nu dat god es, so no
 es no vore no na, no comen no varen. | Dese meesters dit horende, in
 de welke clergie was, die hadden ontwert dat in eenen aldus danen man

131rb

131va

B 47/53 cf. Joh. 8:52-53 53/7 cf. Joh. 8:56-58 64/71 cf. Joh. 8:59

K 37 hs. *want* 44 *vertrecken*: conjectuur; hs. *verdrucken*

V 51 *meeder*: spellingvariant van *meerder*: 'groter, voorname' 52/3 *Wien maechstu di selven?*: 'wie denk je dat je bent?'; cf. MNW *maken*, bet. 6: 'zich houden alsof, doen alsof men is' 57 *ic ben*: het Middelnederlands heeft de woordvolgorde van het Latijn: *ego sum*. 59 *Na waer* is een ruimte van enkele spaties opengelaten. De betekenis van de zin blijft onduidelijk. 60 *verwert*: 'bederf', hier 'vergankelijkheid'; niet in MNW, gesubstantiveerd volt. deelw. van *verwerden* 66 *hadden ontwert*: 'verachtten, geringschatten'; cf. bijv. nw. *onwert*; *onwert hebben*

- alsi in presencien saghen, dus dane suptile worden wesen soude, ende
 68 met haren steeninen herten so scoten si den steenen, ende wildene heb-
 ben ghesteent. Ende hier omme soe quaemt dat hem onse heere be-
 dedecte ende ghinc uuyt ten temple. Jhesus die bedeckede hem danne
 ende ghinc uut ten tempel.
- 72 Nu comt die heleghe kerke die vul van glorien es, ende dese com-
 passelike of deerlike ende presente of jeghenwoerdege bedeckinghe
 van haren bequameliken brudegoem, onsen heere Jhesus Kerste, een
 goet stic voersach, die heeft hare glorie bedect met eenen nederen
 76 zanghe ende liet uter compassie van haren zoeten brudegome XIII
 nacht of meer voer vastenavond de commune of ghemeene huwelike te
 doene ende dat bequame liedekin van *Alleluja*. Daer na so liet soe uter
 grooter compassie t*Gloria in excelsis deo* ende *Te deum laudamus*.
 80 Ende nu, alse XIII nacht voer paesschen wesende, so heeft soe ghela-
 ten uuyt eere overvloyende droufheyt t*Gloria patri* ende beghint nu
 hare messe ter ghelike van der messe van requiem. Newaer om dat men
 bi alte groeter droufheit in wanhopen vallen mochte, so heeft soe ons
 84 eene dinc ghelaten ons mede te consollatine ofte versolacene ende te
 conforteerne, dat es dat glorieuse sacrament vanden lichame ende den
 bloede Jhesu Cristi, dat inden scine van brode ten outare bedect es, de
 welke bedeckinghe ghemaect was in witte donresdaghe. | In figure van
 88 desen so staet bescreven in Genisi dat die vader van Ezauwe ende van
 Jacoppe begheerde tetene van eere maniere van spisen, den welken si-
 nen sone Ezau hi vermaende dese spise te bereedene ende hem te
 bringhene ende daerna van hem sine benedictie tontfane. De moedere
 92 van desen kindren die hadde grote minne an haren jonxten sone Ja-
 coppe ende ghinc, de wile dat Ezau te woude was, om zijns vaders spi-
 se ende bereede eene spise dewelke haer man plach gherne tetene, de-
 welke spise Jacob brochte vor sinen vader, de welke dese goede at over
 96 de spise die hi waende dat hem zijn outste sone bracht hadde, want in
 alle sine sinne faelgierde hi sonder alleene int horen. Int sien so fael-
 gierde hi, want hi niet ne sach; int smaken ende int rieken so faelgier-
 de hi oec; ende int tasten so faelgierde hi mede, want hem Jacob an hal-
 100 se ende an handen na der ghelike van Ezau ru ghemaect hadde.
 Newaer int horen ne faelgierde hi niet, want hi seide: Dit zijn de han-

131vb

B 87/102 cf. Gen. 27 101/2 Gen. 27:22

V 67 *suptile worden*: ‘vernuftige, scherpzinnige woorden’ 84 *consollatine*: ‘vertroosten’; niet in MNW, infinitief, verwant aan *consolatie* *versolacene* (*versolasen*): ‘opbeuren, bemoedigen’

P 82 *der*: hs. *d’*, boven de regel tussen *van* en *messe* toegevoegd.

de van Ezauwe, newaer het es de voys van Jacoppe. Deser ghelike so
 104 eest met ons, dat wi van desen bedecte sacramente in al onsen zinnen
 faelgieren sonder alleene int horen. Int zien so faelgieren wi, want dat-
 ter es, dan zien wi niet; ende dat ons dinct datter es, dan esser niet. Int
 tasten so faelgieren wi, want wij tastent ende weghent ende in ghe-
 wichten ende in handlinghen, |

 /f. 132, klein formaat ingevoegd blaadje/

/132r/ /opgeplakte tekening: Salvator Mundi/

/132v/ /opgeplakte tekening: de Joden die Jezus gaan stenigen/

/tekst onder tekening:/

Dese wouden onsen heere steenen,
 Jhesus berch hem en ginc henen. |

-----

108 anders niet vindende dan eene ongheconsacreerde of onghewide hos- 133ra
 tie; ende der ghelike van smakene ende van riekene inde ander twee
 sinne. Maer int horen soe ne faelgieren wi niet.

Te desen werdeghen sacramente behoren twee dinghen, dat es de
 112 materie ende de voorme. Als de pape hevet materie – dat es broot ende
 wijn – ende de vorme die god ghelaten hevet, ende als hi dit spreken-
 de es dat god spreekt: *Hoc est enim corpus meum*, ‘dit es mijn lichame’,
 116 ende ic dit hore na dien dan dat waer wesen moet ende es al dat god
 ghesproken heeft, sone bem ic niet bedroghen in mijn horen, ende es
 also ict daer ghehoert hebbe, want onse heere spreekt: Hemel ende
 erde zal tegaen, maer mine woerde en sullen niet gaen.

Jhesus bedeckte hem aldus in dit heleghe sacramente, ende zijn vi
 120 sonderlanghe bedectheden in dit sacrament te verstande. Die eerste be-

B 117/8 Mat. 24:35

V 102 *voys* (*vois*): ‘stem’ 105 *dan*: samentrekking van *dat en* 120 *sonderlanghe*: *a* voor *i* is West-
 Vlaams; cf. Van Loey 1976, § 2, 10, opm. 3.

P 112 *voorme*: gecorrigeerd uit *woorme*; het haaltje van de *w* is geëxpungeerd. 114 *Hoc – meum*: op een
 aparte regel (133ra11) in een grotere textualis. 115 Tussen *ende* en *es* is *al* doorgestrept.

Desemmerstere dat hoerendem de welcke
 elc gheleghen die quaden outwilt. Dat
 in vone aldus danc may alst in psonne
 sagten dus danc supile warden
 dide. Ende met hare stemmen
 so scoten si den stercken. Ende al
 hebbe ghesteent. Ende hier om
 quaden dat hem onse gebede
 ende gheint. Enyt ten temple.
 die bedeckende hem danc ende
 but ten temple. In com die he
 kerke die sul da glorie en
 gpasslike is f drelke ende pr
 o fagten warden ghe bedeckende
 da haren harenmelike brude
 onsen hoer. Hese hese. Hese
 ste hoerfacht die heeft hare g
 bedect met een mederey zang
 liet nter gpassie da hare goet
 degome zom macht of meer
 da stonauond. De gmine of
 me hudeleke te doene. Ende d
 me ludeleke da alst. Daer m
 so hiet gesot gpassie talsen
 elpse de. Ende te dea lunda
 nu alst zom macht. Daer pa
 wesen. so heeft sie ghelede
 rede oner blazende drouffent
 p. Ende beghint. nu hare m
 gheleke da messe da zepue.
 om dat men bi alre goet. De
 in wanhopen dalken machus p
 so ons vone danc ghelede om
 te gollitue. ofte versplaten
 coferenme dat es dat glaeu
 ment. Gande lueganc. Ende de bloede
 ntu op dat mden seme da broden
 outwilt bedect es. de welcke bedect mste
 nsemact. Wom in Witte danc daghe.

In figure va deley. so staet besaene
 in gonsi. Dat die bader va zunde
 ende bader. bader. bader.

Dele wouden onle heere kreenen
 nhs berch hem en gme heney

By dat ons danc
 met int tapse so faelgroe. In want
 in talfent. Ende waggent in in
 ghe wichte. Ende in handelingen

decthede dat es dat daer dat brood ende die wijn verwandelt es int vleesch ende int bloet ons heeren Jhesus Cristus. Dander bedeckinghe dat es dat inden scine van also cleenre substantie als eene hostie ons
 124 heeren lichame also groot ende also ghewillich es als hi hinc inden cruce. Die derde bedeckinghe dat es hoe dat dit sacrament ghedivideert of ghedeelt ende meneghen ghegeven es, dat het nochtanne in elken deele als int gheheele vulmaect es, ende int gheheele alst in elken deele es.
 128 De IIII bedeckinghe dat es dat de lachame ons heeren in dit sacrament also claer es als i was doe hi verrees vander doot te live. De v bedeckinghe dat es dat de lichame ons heeren inden outaer ende in allen outaren ghelijc es als hi sit ter rechter hant zijns vaders; ende die wi
 132 aenbeden hier inden outaer, datti de selve die daer es, | hier es, ende nochtan daer blivende es, ende die daer ende hier es blivende, newaer een lichame es. De VI bedeckinghe es hoe men dit sacrament breect, knuwet, zwelghet, dat het nochtan al gheheel blijft. Ende dit zijn VI bedeckinghen van desen helegghen sacramente.

133rb

Jhesus dan bedecte hem ende ghinc uten temple. Goede heere, nu wilden wi u gherne bidden, om dat wi in verstannessen cleene zijn, dat ghi ons dese VI subtile pointe verclaret. Want al waren wi logiciene
 140 ende studente van Parijs, so zijn zij ons studiens ghenouch.

Nu, ghi heeren, om de hovessche mani<n>ghe van hu lieden ende omme den lof ende prijs ons heeren, ende om uwer lieder instructie of ghestichtichede, soe willic mi van minnen gherne daer toe pinen. Mijn
 144 heere sente Augustijn die segt dat dit te ghelovene es harde grote salicheit, newaer dit te gronde of tondersoukene es mijnder zalicheit.

Nu, ter eeren ons heeren ende tonser alre zalicheit, comende ter eerster bedeckinghe: dat broot ende die wijn verwandelt int bloet Jhesu
 148 Cristi. Weet, alle mine lieve vriende, dat de nature herde machtich es. Een mensche die nemet I sticke broots ende eenen toghe wijns, ende nut het tgheent, soe es eene hitte in de menschelike nature, die gheent broot ende genen wijn verwandelt in zijn vleesch ende in zijn bloet.
 152 Wel dan mach de almachteghe god, die de nature ghemaect hevet ende die boven der naturen es, dit broot ende desen wijn verwandelen in zijn vleesch ende in zijn bloet. Eene andere redene es hier toe, de welke mijn heere sente Anselmus seghet: Eer eenighe crea|tuere ghewor-
 156 den, god so makede alle creaturen ende alle dinc. So mach hi wel dan eene ghemaecte substantie verwandelen in eene die edelre es, nadien datti alle dinc eer si gheworden, ghemaect heeft. So mach hi dan wel

133va

V 124 *ghewillich*: 'bereidwillig' 128 *lachame*, cf. noot 120 149/50 *ende nut het tgheent*: 'en dat nuttigt'
 150 *gheent*: variant van aanw. vnw. *gene*

P 151 Na *bloet* is *Eene andre redene es hier toe* doorgestrept (cf. 154).

dat ghemaect es verwandelen in een ander dat beter es. Eene derde re-
 160 dene <es>, de welke seghet sente Gregorius, dat god Moysesse om de
 bekeeringhe vanden coninc pharaone sine rode huut siere hant werpen
 hiet ende soe soude verwandelen in eenen serpente; ende Moyses die
 dede alsoe, ende ghene substancie van roede verwandelde inde sub-
 164 stancie van eenen serpente. Ende na dien dat de godlike macht dit in
 Moysesse wrochte, so es hi wel machtich huut den pape de verwande-
 linghe te makene vanden broede ende vanden wine in sine soete sub-
 stancie. Gregorius segt: Eene vierde redene comt hier toe, ende segt dat
 168 god onse donkere lichamen – die wi nu draghen ende die der dood
 noch donkere wesen sullen ende daer na noch leliker werden sullen –
 verwandelen sal te verrisene, dat <es> also grote clærheyt, dat gheen
 oghen die nu zijn, bescouwen mochten. Na dien dat god de donker-
 172 heyt van onsen lichamen in also glorieuser glorien verwandelen zal,
 soe eist een cleine dinc te gheloevene ende hem 1 licht te doene na de-
 ser achterster ghedoechder macht ende al den anderen voerseit, in dese
 eerste bedeckinghe de zalighe verwandelinghe te doene.

176 Jhesus danne bedeckte hem. Dander bedeckinghe dat es dat inden
 scine van eere also cleenre substancie als een hostie de lichame ons hee-
 ren also groot es als was doe hi hinc inden cruce. Eene redene es hier
 toe. Cont ende kenlijc es | den menighen dat god meerre es dan natu-
 180 re bi gheliken: een man comt die hevet eenen spieghel, ende ga staen
 voer eenen torre ende houde ghenen spieghel jeghen ghenen torre.
 Ghenen torre sal hem al te male in ghenen spieghel representeren die
 nochtanne dusentich werven meerre es dan ghenen spieghel. Ende na
 184 dien danne dat een arem spieghel makerkin bi siere conste vermach, so
 eist danne gode eene cleene dinc te doene, die alle conste ghemaect
 heeft ende die boven alle consten es.

De derde bedeckinghe dat es hoe dat dit sacrament ghedivideert of
 188 ghedeelt ende menighen ghegheven es, dat het nochtanne in elken dee-
 le als int gheheele vulmaect es, ende int gheheele alst in elken es. Eene
 redene in figuren diere verclaerst ons dese bedeckinghe ende segt al-
 dus: Neemt eenen spieghel ende houtene voer dijn aenscijn. Ghi sulter
 192 in zien al gheheel u ansichte. Breect ghenen spieghel in xx of in xxx
 sticken, ghi sult in elken sticke hu aensichte al gheheel aenscouwen, ja,

133vb

B 160/5 cf. Ex. 7:8-10

K 170 es: noodzakelijke toevoeging

V 163 roede: 'staf' 165 pape (pap): 'mengsel, brij' 181 torre (toren): 'toren'

P 167 segt: interlineair toegevoegd. 168 dood: de tweede d verbeterd uit een t.

ter ghelike dat ghi daet in den spieghel doe hi al gheheel was.

De IIII bedeckinghe dat es dat de lichame ons heeren in dit sacra-
 196 ment also claer es als hi was doe hi verrees vander doot te live. Segt een
 meester dat elc glorieus lichame macht in hem heeft, dat hi hem also
 claer ende also donker vertoghen mach als hij wille, bi gheliken als of
 200 *toghen als hi wilde | ende als hi niene wilde. Eene andre redene die es,
 dat ansichte van Moysesse, doe hi upten berch van Synay tjeghen on-
 sen heere hadde ghesproken, also overclaer was dat als hi, ten neder
 comene, jeghen de kindre van Yrael spreken soude, scen hi hebben II
 204 hoerne mids der grooter claerhede die ute sinen aensichte slouch, de
 welke claerhede <hi> ontfanghen hadde vanden ansichte gods. Waer-
 bi dat de kindre van Yrael jeghen Moysesse niet ghesproken mochte
 dor die groote claerheyt van sinen ansichte, hine moeste een cleet daer
 208 voren houden. O, danne ende hoe ommoghelijc zout ons wesen, wi die
 in dese donkernessen ende in stervelicheden zijn, met onsen sterveliken
 oghen den gheheelen glorieusen onsterveliken lichame ons heeren te
 bescouwene. Eene derde redene es, dat ane te scouwene dat ansichte
 212 ons heeren es vulmaecte glorie. Ende waert dan dat wi hier in deser tijt
 zijn clare godlike ansichte te bescouwene, sone waren wi niet inden
 staet van verdienten, maer van vulmaecten loene; ende dat ne mochte
 niet zijn. Ende hier bi dan so moghen wi ons wel ghepayt houden met
 216 deser vierder bedeckingen.

134ra

De v bedeckinghe dat es dat de lichame ons heeren inden outaer
 ende in allen outaren ghelike es als hi zit ter rechter hant sijns vaders;
 ende waer een lichame es die zit ter rechter hant svaders ende dien wi
 220 aenbeden hier inden outaer, dat hi de selve die daer es, hier es ende
 nochtanne daer blivende es, ende die hier ende daer blivende es, nem-
 meer dan een lichame es. Eene redene die es hier op dewelke segt:
 waert dat also niene ware, onse moeder | die heleghe kerke, behouden
 224 hare groote reverencie, die zeide jeghen die waerheyt. Want onder ti-
 den zinghet zoe: Lam gods, die de zonden der weerelt ofdoet, ontfar-
 me di onser; die sit ter rechter hant svaders, ontfarme di onser. Ende
 in desen dat zoene presentelike of jeghenwordelike in den outaer ane-
 228 beid ende segghende es 'ter rechter hant svaders', bi orlove gheseit, soe
 seide soe besiden, waert niet also. Eene andere redene toghet mijn hee-
 re sente Anselmus, ende segt dat de inghele dese diviniteit van gode

134rb

K 200 *hs. doghen* 203 *Yrael*: deze vorm zonder *s* komt ook voor in 206 en 278 (*Yrabel*); blijkbaar een gangbare schrijfwijze. 205 *hi*: noodzakelijke toevoeging

V 203 *scen (scinen)*: 'leek' 221/2 *nemmeer*: 'niet meer'; variant van onbep. telw. *nemmee* 222 *Eene redene die es hier op*: 'er is een redenering dienaangaande' 229 *besiden*: elliptisch staat *besiden* voor *besiden der waerheit*. 230 *diviniteit*: 'goddelijke eigenschap'; cf. MNW *diviniteit*: 'godgeleerdheid'

hebben dat zij sijn ter stede daer si begheeren also houde alsi willen.
 232 Ende dit behoert hem oec toe, soutsij hebben vulmaecte glorie. Ende in
 deser manieren dat dingle zijn oft wesen, so sullen de menschen ghe-
 staureert of hermaect zijn. Heere, behouden uwen woerden, al eest
 236 also ghij gheseyt heeft dat de inghele in elke stede daer zi begheeren te
 wesene, zijn also varinghe alsi willen, sone zijn si up de zelve wile niet
 in de stede die si hebben ghelaten. Andwort mijn heere Anselmi: O,
 seit hi, of god de inghele ende den puren mensche dese diviniteit ghe-
 gheven heeft, zoude danne niet de lichame ons heeren Jhesus Cristus
 240 hoghere gheprivilegiert zijn, die god ende mensche es? O ja hi, twelke
 ons mildelike staet te gheloevene, want anders en ware gheene diffe-
 rencie of tusschensceet tusschen hem ende den inghelen ende den
 mensche. Ende merct, noch meer es hi niet vergadert aen die godliche-
 244 de die in allen steden es, bi den welken ic segghe, dat bi deser redene
 ende den anderen voerseide van deser vijfster bedeckinghen tonsen
 gheloeve ghenouch ghedaen es.

De vi bedeckinghe dat es hoe dat men dit sacrament breect, kuwet
 248 ende swelghet, dat het nochtan al gheheel blivet. O, segt een meester,
 van | hoe groter overvloyender minne so es ghegheven dit sacrament.
 Want god, die ons niet alleene ghemaect heeft gheestelijc maer oec
 vleeschelijc, die wilde oec vleeschelijc in ons comen. Eene redene die
 252 andwort op dese bedeckinghe, ende seit dat onse heere op eenen tijt
 vijf dusentich voedde met v gheerstinen brooden ende met II vischen,
 ende datter overbleven XII corve vul reliefs. Segt mijn heere sente Au-
 gustijn, dat na dien dat dit broot tebroken, ghecnuwet ende gheswol-
 256 ghen was, ende nochtanne XII corve alle vul overbleven ende daer
 menich gheheel broot in was, dat goet te gheloevene es, soe eist dan
 licht te ghelovene vanden lichame ons heeren dat hi te heel ende onte-
 broken blijft. Eene andere redene es, hoe dat men vint in de oude wet
 260 van eenen wivekine, die eene mate olyen hadde, twelke wiveken zoe
 ende hare kindere elkes daghes namen ende besichden van ghore olye.
 Newaer omme de benedictie diere een prophete over ghedaen hadde,
 wat dat sire ofnamen ende besichden, gone mate bleef emmer vul ende
 264 gheheel. Ende na dien dan dat dit de benedictie eens menschen ver-
 mochte, so eist claer te gheloevene dat god met sire benedictie den li-

134va

B 252/4 cf. Mat. 14:13-21 260/4 Cf. 2 Kon. 4:1-7

V 233/4 *ghestaureert*: 'hersteld, goedgeemaakt' 234 *behouden uwen woerden*: 'zonder aan uw woorden afbreuk te doen' 261 *ghore*: dativus van *gene*, *gone*

P 233 *oft wesen*: op rasuur, waarschijnlijk door hand 7. 255 *ghecnuwet*: de *n* is boven de regel toegevoegd. 261 Tussen *van* en *ghore* is *hare* doorgestreep.

chame ons heeren Jhesu Cristi gheheel ende ontbroken hout, den welken hij ghebenediet ende gheconsacreert selve hevet.

268 Jhesus danne bedect hem. Segt onse heere in dewangelie: Vader, segt hi, ic belie di dattu dit bedecs hebs den grooten ende den wisen ende gheopenbaert den cleenen. Uten welken woerden es te verstane dat men met alder leeringhe van Aristotoles ende met alder suptijlheit der
272 naturen dat in dese bedekinghe es, niet bescouwen en mach; maer den cleenen ende den oemoe|deghe[n] ziet ende bescouwent.

134vb

Jhesus heeft hem danne bedect. Nu comt mijn heere sente Jan ewangeliste, ende segt in Apocalipsi: Den ghenen die verwinnen, salic gheven een bedect broot. Dese verwinninghe leghet in drie manieren: in te verwinne de onse de ons vleeschs, de diverse cueringhen van den duvel, ende de menichvoude beelde vander weerelt. De kinder van Yrahel hadden broot inder woestinen, int welke bedect was alle maniere van
280 zoetheden. Biden welken broode ons dese suptile ewangeliste ghevet te verstane dat alle den gonen die dus verwinnen, dit voerseide bedecte broet, int welke alle maniere van zoetheden es, ghegheven wert.

So bedecte hem danne Jhesus ende ghinc uten temple. In tweeden manieren es dit uutgaen des tempels te verstane. Teen es hoe dat sine uut den temple ende uut hare stat worpen ende daden gaen, ende te monte Calvarie hinghen aen een cruce, daer hi vanden levende uut ghinc der doot. Ende dander uitganhinghe die was, dat sine edele ziele uuyt den
284 temple sijns helichs lichamen ghinc. Die tempel es svaders ende tsoens ende sheilichs gheests, eens almachtichs ende warachtich gods Jhesus Cristus.

Jhesus danne bedecte hem ende ghinc uut den temple – ten welken
292 temple zij glorie ende eere gheseit –, die met zinen temple ons den upersten temple inghestitueert hevet. Amen, amen.

[58 LIMBURGS SERMOEN 46]

[58]

I *Ortus conclusus es, dei genitrix. Ortus conclusus, fons signatus, surge, prospera, amica mea.* | Dese antiffene singhet de heleghe kerke in de

135ra

B 268/70 Mat. 11:25 275/6 Apok. 2:17 278/9 Ex. 16, i.h.b. vs. 3

V [58] 1/2 Deze antifoön is afgeleid van Hoogl. 4:12.

P 284 *uutgaen*: hs. *uutghegaen*, waarbij *ghe* doorgestreep is. 290 *Cristus*: hs. *xpristus* 293 Tweede *amen* in rode inkt, waarschijnlijk door hand 7.

[58] 1/2 Thema van de preek is genoteerd als opschrift, in rode inkt, geschreven in een forse textualis/cursiva, die grote gelijkenis vertoont met het type schrift dat hand 7 voor opschriften e.d. gebruikt. Cf. Inleiding p. 50-51.

4 eere vander helegheer moeder gods, wies helichede dingle loven ende
 wonderen van harer hoecheden. Dingle hebben feeste ende yoye van
 hare in hemelrike, ende de goede mensche in erdrike. Met allen rechte
 verbliden si, want gheboren es de scare van Jacop den patriarche, die
 8 ons brocht heeft de zonne van gherechticheden, dats Jhesus Kerst.
 Gheboren es de roede van Jesse, up de welke, so Ysayas seit, sal rusten
 de heleghe geest, ja de gheest van vroscepen ende van verstantnessen,
 de gheest van rade ende van moghentheden, de gheest van consente
 ende vander goedertierheyt, ende wert vervullet vander vreesen gods,
 12 dats van Jhesus Kerst. Gheboren es de ghebenedide vrouwe, die van-
 den inghelen was gheboedtschap, vanden patriarken ghefigureert, van-
 den propheten beheeten, den apostelen ende ons ghegheven, bin wies
 tiden dat roude vander weerelt es comen. In also velen als dese feeste
 16 es ghemeene allen kerstinen lieden, zijn wi ons sculdich te verblidene
 ende te lovene. Nochtanne moghen wi twifelen van hem te lovene bij
 onser ghebreckelicheden, also sente Augustinus secht: De ghene die
 gode loft ende hem niet ne wacht van sonden, het ne profiteert hem niet.
 20 Neware eist dat wi willen gode leven of ziere helegheer moeder, wi mo-
 ten houden sine ghebode. Ic hebbe noot dat soe mi helpe, want ic ben
 vul sonden. Ende de mont vanden besondichden ne mach niet loven
 gode, het ne si dat soe bi hare grooter ghenaden, daer zoe altoos ghereet
 24 of es te impetreerne van haren lieven kinde helpe. Ende op de hope van
 harer hulpe so maghic mi niet onthouden, ic ne moet segghen van desen
 woerden diere voerseit | zijn met Salomoene hare te eeren ende te love: 135rb
Ortus conclusus, fons signatus etc. Dese woert segt Salomoen.

[59 OVER VIER PUNTEN VAN OOTMOED]

[59]

I **Van IIII punten van oetmoedicheden**

Om dies wille dat die doghet van oemoedicheden so nootdorstich es
ten eeweghen levenne te comenne, hebben die heleghe leeres eeneghe

---

B [58] 8/II Jes. II:I-3

K [58] 27 In het handschrift worden de laatste woorden van de tekst, *Dese woert segt Salomoen*, op dezelfde regel gevolgd door het opschrift *Van IIII punten van oetmoedicheden*. De kopiist heeft ze ten onrechte bij elkaar getrokken.

V 4 *Dingle*: 'de engelen' 15 *roude vander weerelt*: 'de stam, boom van de wereld', d.w.z. Jezus Christus, die een tak en bloem is aan de boom van Jesse.

P 18 *Augustinus*: hs. aug9
[59] 1 Opschrift in dezelfde kleur inkt als de tekst.

4 pointen bescreven, biden welken, ghemerct ende in werken ghestelt,
de meinsche mach sonder dolen werden een warachtich mensche. On-
der welke dese IIII achtervolghende zijn principael.

8 Int eerste, dat de mensche onsen heere merke alsoe beghin ende wer-
kere van allen dinghen, ute den welken wat goede dat wi vinden in ons,
dat zijn wi sculdich gode an te scrivene, ende segghen metten prophe-
te: Heere, alle onse ghewerke hebstu ghewrocht. Ende aldus worden
12 wi kennende dat al dat goet dat in ons es, dat wi dat hebben van gode
ende niet van ons selven. Ende dit merken sluut hoverde ende ver-
waenthede ute ons. Want waer op mach hi hem verheffen die claelike
kent dat hi niet van hem selven en heeft? Aldus wert men oemoedich.
16 Alsoe spreekt sente Pieter: Veroemoedecht u onder de moghende hant
gods, wetende dat die cracht van uwen handen niet ghewrocht en heb-
ben dat goet dat in hu es, maer die heere die u ghewrocht heeft ende
ghi niet hu selven. Voert, mensche, bestu sculdich te merkene dat god
es een gherechtich loenre alre verdiente – ja also nauwe, dat negheen
20 ghepeins so cleene sinen vonnesse en ontblijft, also die scripture or-
cont –, die de edele inghelike gheeste, in so natuerlike vulmaectheden
ghescepen, om een eenech zondelijc ghepeins in der hellen gront ee-
welike warp ende doemde. Dit dan merkende, peins dat hi di[e] niet
24 sparen en sal. Ende hier uut spruut di de vreesse gods, die di ver|oe-
moedecht. Ende dit es dat eerste point.

135va

Dander point es een blivende ghedinken Cristus. Du best sculdich
te verpeinsene dat Cristus veroetmoedecht was toter versmadelijcstere
28 maniere van stervenne, die was om onse verloessenesse an deene zide,
ende om ons exempel te ghevene an dander zide. Om teerste spreekt
Ysayas: Wi anesaghene als den minsten ende den versmaetsten aller
meinschen, ghelijc den lazersen. Ende van gode ghesleghen, heeft hem
32 dan de gods sone vernedert onder alle menschen om onse zalichede.
Ende wi sijn ons selven sculdich te veroetmoedeghe om zine werdi-
chede. Voert heeft hi hem veroetmoedecht als onse meester ende onse
heere, ende negheen scalc en es boven sinen heere, noch discipel boven
36 sinen meester. Wi, die zijn knechte ende zijn jonghere zijn, sijn ons
wel sculdich te veroetmoedeghe. Also spreekt sente Bernaerd in een
sermoen: Wat node was den coninc vander majesteyt, die upperst ende
hoghests was ende in dat rike der ingele es, dat hi soude willen dalen
40 ende zijn versmaet ende verontwert ende minst in dat rike der men-

B 10 Jes. 26:12 15/6 cf. 1 Petr. 5:6 19/20 cf. Hebr. 4:12 21/3 cf. 2 Petr. 2:4 30/1 cf. Jes. 53:3

V 31 lazersen: 'leprosen', gesubstantiveerd adjectief; cf. MNW *lasers*

P 40 verontwert ende: op rasuur, door hand 7.

schen, sonder om dat ghi de ghelike doen sout? Bi hoverden zij di ghevallen, ende bi oetmoedecheden moeten wi risen: jeghen onse wonde en es gheene andre medicine.

44 Dat derde point principael es een claer bekennen dijns selfs, dwelke die mensche ghecrijcht als dat buten hem es laet, ende merct bloet beghin zijns levens, middel ende ende. De prophete Missyas segt: Dat veroemoedeghen dijns rust in dat du kenst di inde middewaert. Dat es
48 te verstane: Merct wanen dattu comen best: vander massen der verdervenessen, vanden pulvere ende vanden lime der erden ghewrocht, in zonden | gheleeft ende ballinc best, versteken uten paradise. Ende voert merct werwaert trest te stervene: den wormen, te pulvere, te as-
52 schen. Leefstu nu, bi aventuren du sulst merghen sterven; heden ghesont, marghen ziec; heden rike, merghen arem; hedin vroet, merghin zinloos; heden gheredent, merghin sonder spreken. Wat menschen mach dan zijn, die, dit al omtrent aensiende, hem dar roeren te eenegher hoverden, sonder die verblent es ende vergheten heeft datti mensche es?

135vb

Dat IIII point principael es dat de mensche in eeren ende in weerdicheden hebbe zinen evenkerstin, ende sonderlinghe de ghene die meere zijn van state, ja lachamelike te verstane oec mede van buten. Want dat es ghebod, also de apostel Paulus ghebied in eere andre maniere, dat du niemens consciencie en ondervraghes, no en besoucs alse van ghebreke, nochte en vonnest, sonder selfs die di voer al sculdich es be-
60 kent ende naect *te zine. Ende dit hout over zeker dat elc mensche eeneghe gracie heeft, bedect ofte openbaren, mids der welkere dat hi in die oghen gods beter es dan du, ende dit es di boven al in dijn vonnesse aller zekerst. Kennestu in wat state ende in wat grade van verdien-
64 ten dat du ende elc mensche waerst in de oghen van gode, so mochtstu di ofte andre menschen verheffen ofte vernederen naer dat kennen. Nu en weestu dies niet also claerlike, de scripture spreekt hutten welken ne gheen dinc zekere no profitelekere en es dan dattu nu na den raet Cris-
68 tus altoes di veroetmoedichst ende ganc sitten in de nederste stede. Ende dit es, also seghet sente Augustijn, summe van ewangeliker vulmaectheden. Also andworde een helich man int leven vanden vaderen,

---

B 46/7 cf. Mi. 6:14 61/4 cf. I Kor. 10:29 70/2 cf. Luc. 14:10

K 64 hs. *de*

V 46 *Missyas*: de profeet Micha 48 *wanen*, 'waarvandaan, van waar' 49 *vanden lime der erden*: 'uit het slijk der aarde'

P 41 *Bi*: hs. heeft een *B* met een *j* op rasuur, waarschijnlijk door hand 7.

136 gherne niet
 Dat ghi moegt
 art. Dat dogen
 t. Dat ghyt mo
 hey: hier ome
 ten paternoster.
 s brood gheest
 onse lieue hee.
 cruce. an doot
 aende hi. Ic hebbe
 die steden myn
 aen minen
 dus doggen. Wille
 myn lichame
 t. Op dat ic
 er dienden doghe
 ren. Die ver dien
 hi maken sult
 doen: Die na
 n manieren
 heeft udden
 ome bidden
 n. Ver geest
 sent: Alse wi
 en sulden
 bitteren dranc.
 n heileghen zoe
 us becoer. Onse
 e. hee. i. h. o. tot
 wel dat hys
 soude. Want
 ghemact.

ghedraghen hier ome s bodt
 mi alse udden vader. Om v
 daghelix broot. Ende ic

om ome niet becoer. inghe
 te voren. Was hi becoert. va
 den siant in de woestine. Als
 es. xpc. becoert ghesceet. van

141/142
 D. f. Blatt 142 a. 143
 das zur Zeit gezeichnet

oemadecft ende

and. pont. 8

Recept du be

seme dat op de veld

8 smad. linc. ma

die was om onse

zide. En om ons

an dauid. zide. Om

ias. Wi mus. ghe

en den 8 smad. linc.

den lizer. sen. Ende

hoest. ge. den. de. ge.

ander. alle. men. linc.

En. Wi. sin. and. se

moed. ghe. om. 2

hoest. si. ghe. 8. d. e.

mest. en. on. se. linc.

en. es. linc. sine. linc.

sine. moed. linc. 8.

zuy. linc. 8. zuy. 8.

te. 8. d. e. moed. ghe.

seme. linc. 8. d. e.

no. d. e. linc. 8. d. e.

u. p. e. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

u. linc. 8. d. e.

S. PETRUS .

S. PAULUS .

me. d. e. linc. 8. d. e.

me. d. e. linc. 8. d. e.

76 die zach erdrike al vul ghespreekt van netten van sonden, ondersocht
 waer mede dat men alle die strecke vlien ende scuwen mochte. Hi sei-
 de: Alleene met oemoedicheden. Aldus seghet een sant: Dlantscap es
 hoghe, die wech es neder; wiltu besitten die hoechede gods, so achter-
 vollecht die oetmoedichede Cristus. Die moet ons verleenen god ee-
 80 welijc ghebenedijt. Amen, amen. |

 /f. 136, klein formaat ingevoegd blaadje/

/136r/ /opgeplakte tekening: sint Michaël vecht met de draak/

/136v/ /opgeplakte tekening, verdwenen/

/tekst onder tekening:/

Sanctus Petrus
 Sanctus Paulus |

[60 LEER VAN SINT PAULUS OVER DE HEILIGE GEEST]

[60]

I **Dit es sinte Pauwels leere, ghemaect den heligen gheest ter eeren.**
 Die heileghe leerere sinte Pauwels sprect: Dat dat rike gods binnen ons
 es, dats gherechticheit, vrede ende blijscap in den heileghen gheest.
 4 Wie dat wille emmermeer met gode regneren oft te gode comen, of dat
 god in hem come ende woene, die moet dese drie in hem ghevoelen of
 daer na arbeiden ende pinen dat hijse ghecrighe. Ende voer dese din-
 ghen en salmen gheene uutwendeghe oefeninghe laten gaen. Ende alle
 8 uutwendighe oefeninghe – het si vasten, het si gheeselen of waken of
 vele soutere te lesene, of pater noster, het si arbeit van buyten of van
 binnen, het si hart te ligghene of hare te draghene – die sijn also vele
 nutte ende goet ende niet meer als vrede, gherechticheit ende bliscap

143ra

B [60] 2/3 cf. Rom 14:17

K /136v/ /tekst/ Sanctus: in beide gevallen oplossing van de afkorting S.

P 80 *amen* (2): in rode inkt later toegevoegd.

[60-70] Teksten door hand 7 geschreven in een forse cursiva.

[60] 1 Opschrift in rode inkt bovenaan de kolom in een grote textualis, geschreven door hand A (zie In-
 leiding p. 54).

12 inden heileghen gheest innebringhen. Want daer omme salmense doen,
 ende daer na salmense meten ende nemen min of meer. Ende alle oefen-
 16 ninghe die gherechticheit, vrede ende bliscap in den heileghen gheest
 of eennich van | desen drien hinderen, die sijn scadelec den mensche
 ende hinderlec ende ongeordeneert, ende die coemt den mensche van
 des viants inghevene ende van eenwillecheit des menschen ende van
 begripelicheit sijns selfs. Die viant gheeft meneghen mensche in din-
 20 ghen te doene die goet schinen van buyten ende oec goet waren dade-
 mense ute goeden gronde ende gherechtichlic. Ende de viant gheeft in
 alsodaen hart leven, die hi wel weet datten mensche cranct van hoofde
 of tornich of quadertieren maect of hoverdich, of daer hi eenen men-
 24 sche mede brinct daer toe dat hem duncket dat hi wat sy, of dat hem
 sine werken behaghen. Die viant weet wel dat die werken van buiten
 sonder inwendeghe goede werke niet ne sijn, ende sonder inwendeghe
 rechtverdicheit so sijn si meer scadelec dan helpelic. Ende die viant
 28 gheeft meneghen mensche in harde werke te doene ende daer op hem
 te verlatene te hemelrike te comene, op dat hi min achte sijnre in-
 wendecheit ende dier dinghen die hem meer | noot waren. Ende daer
 omme dat wonder es, so vintmen vele lieden die vele beden ende sul-
 32 ke die har[c]t leven leeden, nochtan so sijn si onrecht van binnen ende
 so vervloten op titelike have, dat si haer goet dat si ongherechtelec ghe-
 wonnen hebben, niet wedergeven en connen. Nochtan dinkensi dat
 hem tgoet meer ende naerre ghewassen es overmits quadere ghyere-
 36 cheit ende ghierighe ghewoenten dan hem god ende sijn minne ende
 sijn ghebode in therte sijn. Dese lieden hebben wat scijs onder die
 simpele lieden over mits den schijn haerre oefeninghe. Want gheliker
 wijs als die grave der dooder lichame van buyten scone sijn, maer na
 40 Cristus woerde cleene te baten der dooder lieden, ende van binnen sijn
 si vul van wormen ende van stancke, also sijn dese lieden. Wi sullen
 weten, also sinte Pauwels seget, al spraken si met inghelschen tonghen
 ende wisten alle dinc te voren ende consten alle const, ende daden mi-
 44 rakele dat si die berge | van haere stat dreven, of al leefden si so har-
 delec dat si haers selfs lijf branden, al waert hem om niet ne hadden si
 gheene godlike minne, die alle titelike dinghen verwonne of verwou-
 48 ghe. Ende negheene godlike minne ne mach wesen in den mensche die
 willens ende wetens houdt of begheert onrecht goet. Die gherechti-
 cheit ende tgherechte die gaen altoes te voren inden mensche eer god
 of die minne die god es, in hem coemt. Also sprect David inden sou-

143rb

143va

143vb

B 38/41 cf. Mat. 23:27 42/46 I Kor. 13:1-3

V 46/7 *verwoughe* (*verweghen*): 'zwaarder woog'

52 tere: Gherechticheit ende vonnesse sijn een bereiden of bereidinghe
des stoels gods in ons. Dat es, si bereedt ons dat wi bequame werden
dat god in ons come ende sitte. Ende dit es dat ierste ghebod dat god
van ons wille ghevonnest hebben.

Daer na gherechticheit in ons: dat wi ons selven so rechten dat wi
56 onsen evenkerstin van allen dat wi hem mesdaen hebben ende van hem
tonrechte hebben, dat wi hem daer af ghenouch doen na onse macht,
wat wi daer omme liden souden, ja al souden wi dan om ons broot
gaen; want dat sal dat ghe**|**bod gods ende die minne overweghen. Die
60 minne heischt gherechticheit. Ende god wiltse loenen boven datmen
spreken can. Niet eer en sal een recht kerstin mensche offeren sijn
ghiften op den outaer eer hi dat ghedaen heeft; dats, niet eer en es sine
inwendeghe of ooc sine uitwendeghe offerande die hi gode doet be-
64 quame. Ende dits te wetene dat waer es. Ende sinte Thomaes sprect in
Secunda Secunde dat een mensche die wedergheven sal ende mach
ende wille, maer verhout hijt ende vermerret hijt ende en doets niet,
dat houden ende merren es een dootlike zonde ende een dood der zie-
68 len. Waer omme en mach die minne gods niet wesen metten mensche
in der tijt dat hem enich tidelike goet also verweghet, dat hijt met on-
rechte ende jeghen dat ghebod gods begheert te houdene of ghecrighet,
of neemt daer op eneghen vrede daer hi mach met machte of met be-
72 hendicheden, het si heimelic of openbaer? Ende alle die biechters die
de lieden hier in houden, dat sijn svians voersprekers ende hulpers,
ende hier met bedrieghen si hem selven enten mensche. | Want die val-
sche bescuddinghe die doet den mensche daer in te male verblinden
76 ende bliven. Wouden dese menschen haer leven aensien ende hem sel-
ven niet ve<r>laten op haer lesen ende op haer blinde harde leven, si
mochten sien dat si buten minnen staen. Want si moghen vinden hoe
cleene een titelic dinc doetse beweghen jeghen gode ende jeghen recht-
80 verdicheit; ende hoe cleen occusoen alsi een cleen wordeken horen, si
werden ontset af in haren herten ende in monde; ende hoe lichtelic si
bedrouft werden om een cleen dinc dat hem afaet jeghen die blijscap
inden heileghen gheest, die enen mensche so vele min bedroeft houdt
84 van weerleken saken, als hi meer mint dinghen die in der waerheit god-
lic sijn. Ende hier omme so sijn dese liede tornich, stridende, murme-
rerende, volsprekens haestich; si behaghen hem selven, si en hebben
negheene vrede van binnen. Dat bewisen si metten woerden | ende met
88 werken. Ende ware die vrede inwendich oft uitwendich ghebrecht,
daer es god niet maer de viant. Want die prophete sprect dat gods stad

144ra

144rb

144va

B 51/2 Ps. 88(89):15 89/90 cf. Ps 120(121):7

V 65 *Secunda Secunde*: verwijzing naar *Summa Theologiae* van Thomas van Aquino

es in vreden. Ende die heere sprect dat sijn gheest niet en rust dan in-
 den rusteliken mensche. Vrede es die ierste *ghifte: die dinghele boot-
 92 scaepten doe Cristus gheboren was ende wart allen goetwilleghen
 menschen. Ende also vele ghewarichs vreden heefstu, als du heves
 goets willen. Wat es anders goede wille dan dat die mensche sinen wil-
 le ghelike den wille gods ende anders niet en willen dan dat god wille?
 96 Ende David in den soutere seit: God sprect vrede in sinen volke, ende
 die hem inwaert ter herten keeren. Cristus quam, hi ghinc, hi sprac den
 sinen vreden inwendich ende uutwendich. Inwendelic spreict hi vrede
 die boven alle ghevoelne gaet den ghenen die volcomen sijn. Ende na
 100 dat die mensche onreinre es van herten, | daer na heeft hi min ghewa-
 richs vreden. Want reynicheit van herten ende enicheit van herten ende
 vresamicheit die sijn altena bi een; een ghestoert herte en can haer niet
 onthouden met vreden.

144vb

104 Het sijn v poenten die zeere scadelic sijn onder gheestelike men-
 schen. Dat een es eyghen minne, eyghen wille ende eyghen behaghen
 ocht eyghen goetdunken. Dat ander es, dat si so lichtelec beweghet
 ende gherenen werden van lieve ende van leede tijtleker dinghen ocht
 108 toevallegher dinghen. Dat derde es, dat si so seere hemselven soeken
 ende te vele verkiesen hebben in den dinghen. Dat maect dicke onvre-
 de ende ghedeilde herten. Dat vierde es, dat si te lichtileec uutkeren
 met haren sinnen ende hem te vele onderwinden dat hem niet toe en
 112 hoort. Dat vijfde es ende dat leste es, dat si te vele oordeelen dat si sien
 oech horen, ende dat si onnachtsaem sijn cleinre ghebreke, ende dat si
 haers gronts so cleine warenemen van binnen. | Daer af werdet de
 mensche menecvuldech ende onghestadich van binnen, ende onghe-
 116 raect in den zinnen. Ende dat si die dinghen nemen van den creaturen
 die si van gode ontfaen souden, dat mach dat seste sijn.

145ra

Aldus sal de mensche hem selven berespen ende oerdelen ende sal
 spreken hem selven toe: Aey, arm mensche, hoe bestu dus ontbekent
 120 ende dus blint, ende van onbekintheiden dijns selves so en canstu di
 selven niet bekinnen. Ay, arm mensche, bekinne di selven ende sich
 ane dijn orspronc, wanen du comen best ende wanen du henen moets.

B 90/1 n.g. 96 Ps. 28(29):11

K [60] 91 hs. *ghiste*

V 82 *hem afgaet (afgaen)*: 'dat ze verliezen'; cf. MNW *enen afgae*

P 102 *vreden*: door de kopiist rechtsboven *ghewarichs* toegevoegd. 113 *oech*: interlineair toegevoegd.
cleinre: -re is kleiner geschreven en vult de spatie tussen *cleinre* en *ghebreke*; mogelijk achteraf toege-
 voegd.

- Merke wat dijn oeffeninghe es ende dijn leven es van buten, ende de
 124 vruchte dijnre werken ende [ende] wat dine meninghe ende dijn on-
 derstant es van binnen. Merc weder du meer leves na tijtlicheit so na
 ewicheit, weder du meer volghes den gheest ocht dine sinlecheit ocht
 128 dine nature, ende ochtu meer oeffens ende minnes gode ofte cr<e>atu-
 ren. Ay, arm dorre menschen, du leves di selven, du minnes di selven, | 145rb
 du behaghes dy selven, du soecs di selven ende du besittes di selven; du
 heves noch vele onnaerds ende vele middels in di; du best onghelijc der
 waerheit ende grof. De waerheit en vint gheene stad in di, want ghi sijt
 132 onghestorven van binnen ende ongheoeffent in den sinnen, ende ong-
 helaten dijns eyghens willen, ongheleert ende ongheleeft ende onver-
 licht van godliker waerheit ende van hemelscher dinghen, ende onghe-
 renen van godliker min<n>en. Du best te male utwendich ende
 136 menichvuldich van binnen, onghestedich van gronde ende ghebrecke-
 lec in allen dinen levene. Aey, du arm grof sondech mensche, du leves
 contrarie den godliken wille ende jeghen rechte oerdinancie ende je-
 ghen consciencie. Du, arm mensche, beroefs gode sijn loefs ende siere
 140 eren, ende du hindere di selver dinre eewegher salicheit, ende du ghe-
 ves dinen naesten quaet exemple ende di selven de meeste scade. Och
 mensche, nem di selven dinre ziele waere. | Maer die tijt sal comen dat 145va
 di god berespen sal ende saelt voer dijn aenschijn setten. Lieve kinde-
 re, sijt wijs als de serpente ende simpel als de duve, ende vechtet man-
 144 lec metten ouden serpente. Uwe lendene selen ghegort sijn ende ber-
 nende lanternen selen sijn in uwen handen. Ende werct manlike, ende
 u herte werde ghesterct. Die u aenvochten hebben, si selen u ontsien
 148 ende overmits gode seldi cracht werken. Ende hi sal te nieute maken
 die ghene die u tribulacie doen.
- Sinte Jan seit: Ghi en selt niet mijnnen die werelt noch die dinghen
 die daer in sijn. Want soe wat in die werelt es, dat es ghenou<ch>licheit
 152 des vleeschs oft begheerlicheit der oghen oft hoverdicheit des levens,
 die welke niet en sijn uten vader maer uter werelt. Dat sijn drie sonden
 daer alle die | werelt mede omme gaet: dat es hoverdicheit, ghiericheit 145vb
 ende oncuyscheit. Sinte Jan seit in Apocalipsi: Wee, wee, wee, allen den
 gheenen die daer wonen in der eerden, dat es in erdschen dinghen. Sin-
 156 te Jheronimus seit: Es dat sake dattu dijn leven settes in den monde der
 menschen, so bestu nu groot, nu cleine, nu nieman. Noch het es on-
 moghelec dat wi souden ghebruken der jeghenwordeghen blijscapen
 160 ende der toecomender. Sinte Augustijn: Si sijn alle verre van gode, die

B 144 Mat. 10:16 145/6 Luc. 12:35 146/7 Ps. 30(31):25 150/1 1 Joh. 2:15-16 155/6 Apok. 8:13

P 124 *werken*: de *r* is rechtsboven de eerste *e* toegevoegd. 128 *leves*: aan het eind van de regel interline-
 air toegevoegd. 142 Achter de laatste regel van kol. 145rb heeft hand 7 zijn paraaf geplaatst.

dese werelt te haren wille hebben. Augustijn: Het es onmoghelic dat yeman mach hebben tgoet van erderike ende tgoet van hemelrike, ende dat yeman mach hebben die verweentheit ende die glorie van ertrike
 164 ende die verweentheit ende die glorie van hemelrike, dat hi gae van der eenre glorien in die ander. Want Cristus moeste liden ende doghen ende also comen in sine glorie. Dat es die meeste wijsheit die een mensche hebben mach, hem selven te | bekennene ende gode sinen sceppare
 168 re te minnene, die werelt te versmadene ende die sonden te latene. Daer help ons god toe. Amen, amen. 146ra

[61 MEMENTO MORI]

[61]

1 Sente Baernaert seit toten kersten menschen: Alle die tijt die di ghegheven es, hoe dune bestaet heves, salmen di eyschen in den daghe des oerdeels. Sente Jheronimus seit: Lichte verwint hi alle dinghen, die altoes peinst te stervene. Ende echter egheen beziect mensche en es eyselekere te siene dan die bezondeghe ziele, mochtmense sien. Vele horen, luttel onthouden; vele weten, lettelt leven; van quade goede aelmoesene gheven, ghelove sonder werc, een herte sonder ghemerc, verstennisse sonder minne, doecht sonder oefeninghe, verborgen scat, verborgen wijsheit, onrecht goet vercrighen met comanscap, hoverdicheit te minne ende leckerheit, ende daer toe oec volghen ledicheit, ghebet sonder innicheit, een reyn leven sonder oetmoedicheit: dats al
 12 verloren aerbeit, also de scrifture seit. |

[62 PREEK VAN MARIA VOOR HENDRIK VAN CALSTER]

[62]

1 **Dit sermoen preecte ons vrouwe voer broeder Heinrike vander Calstren te Colne** 146rb
 Ic beghinne inden name Jhesus, inden zoeten name ons lijf heeren
 4 Jhesu Cristi, amen. Die van oetmoedeghen herten sijn ende van reyn der herten, in hem beclivet dwoert gods. Die dit sijn, die werken uter-

---

B [61] 11/2 n.g.

V [61] 4 *echter*: 'insgelijks, ook nog' *beziect*: 'ziek, ergens aan lijdend' 4/5 *eyselekere* (*eiselijc*): 'afschuwelijker'

P 167 *bekennene*: hs. *bekennene* met horizontaal streepje op de derde e
 [61] 3 *Jheronimus*: hs. *Jheronimu*⁹
 [62] 1/2 Opschrift door hand 7 in een forse textualis, met rood ingevuld. 3 *Jhesus*: aan het eind van de regel (f. 146rb4) toegevoegd.

lec, ende des en weten si niet om die crancheit horen natueren, want
 die natuere dicke gheleit wort metten gheeste. Doch en bliven si niet
 8 langhe in diere ontwetenheit; si worden ghetogen in die heileghe drie-
 voldecheit. Daer uute werken si al dat si doen. Die alre oetmoedechts
 es, hi es alre wijst, niet allene eenvoldechleech; hi es onsen heere alre
 12 lovelaects wercs. Die alre oetmoedechts es, hi es onsen heere alre hei-
 melaelchts. In den heimelaechheit openbaert ons heere den oetmoede-
 ghen den scat der godelaecker wijsheit. Wale hem allen die daer sijn
 van reynen herten, si selen onsen heere sien; niet allene sien, si selen
 sijns ghebruken in volre ghelorien. Onse lieve heere god spreect: Wat
 16 die ziele wille, dat wille ic; | ende wat ic wille, dat wille si. Ende daer
 omme en willic niet sonder hare. Si en sal niet spreken sonder mi, noch
 horen sonder mi. Si is mi al te verwenden bruyt; sine mint niet dan
 20 doer mi, daer omme hebicse vercoren. Ende si en bekennes niet die
 wile dat si es in desen live. Gavic hore dat ic ben, sine vermochts niet
 die wile dat si es in desen live. Daer omme, ic sparse die wile dat si es
 in desen live. Ic spaer die mine ende ic ben hare. Hier naer sal si comen
 24 in volder bekennissen godelaker minnen. Ic en si selen verenecht wor-
 den, alsoe verenecht alsic ewech ben. Soe sal si ewech sijn in volre glo-
 rien. Wale hem allen die daer sijn van reynen herten, want si selen on-
 sen heere sien. Wee hem allen die daer sijn van onreynder herten; si
 28 sijn ghescheeden vander heilegher drievoldicheit. Du, arme mensche,
 waer omme en bekensti di selven niet die wile dattu best in desen live?
 Dien tijt diestu nu in sotheiden keerst, die sal onse heere van di ey-
 schen. Daer omme so radic di dat du di keerst ter doegdenliker wijs-
 heit. Kerdi omme om den ontfermherteghen god, ende ontfermdi sel-
 32 ven over di. | Onse lieve heere god is ontfermhertich ende hi beghaert
 dijn salicheit, dattu oetmoedich van herten bist. Waerstu oetmoedich,
 soe laetstu onsen heere in dine ziele. Du best alte blint, dat es di alte
 36 scadelaec. Dies wes seker ende ghewes: op dattu dine ziele niet gode en
 gheefts, du selts bedroghen worden eerstu selve waenst. Du, arme
 mensche, waer omme en bekenstu di selven niet dattu best een ghe-
 stubbe in desen live? O lieve mensche, ontfermdi selven over di, want
 40 ic begherdi tontfane. Dat seide onse lieve heere. O lieve mensche, laet-
 ti ontfermen dat dier godheit na di verlanct heeft ende sine eedele
 mensheit dor di ghegheven heeft. O lieve mensche, ic bidde di doer die
 minne die ic hebbe te di, ontfermdi selven over di ende coemt te mi.
 Amen.

146va

146vb

 B 13/4 Mat. 5:8 15/6 n.g.

 V 6 *weten si niet om*: 'hebben zij geen besef van'

[63 VIER DWALINGEN]

[63]

- I **Dit sijn III poenten daer die mensche in doolt**
 Dat yerste point es hope van langhe te levne. Dander es waninghe van
 lichtelike te vergevene, dat hem onse heere god haer sonden verghe-
 4 ven sal. Dat derde es sijns selfs sonden niet te weghene ende tover-
 denckene hoe en wat dat si ghesiet sijn. Dat vierde es niet te vreesene
 tfonnesse ons heeren.

[64 DICTUM SINT BERNARDUS]

[64]

- I Sente Bernaert seget: Het es quaet te houdene oetmoedecheit met rijc-
 heden, ende reynecheit met verweentheden, ende waricheit in vele
 spreken. |

[65 SPREUK SENECA]

[65]

Senica seeght: Wi souden wandelen metten ghenen daer wi ons leven I41ra
 mede souden betren.

[66 OVER DE GOEDERTIERENHEID VAN GOD]

[66]

- I In twee dinghen machmen proeven die goedertierede gods: deen es
 dat hi verduldlike spaert den mensche in sonden, dander es dat hine
 ghenadelike ontfaet alse hi hem bekeert ut den sonden. Dese twe fon-
 4 teynen springhen uter borst ons liefs heeren Jhesus Cristus: dat hi lan-
 gebeit den mensche ende lichtelike vergheeft. Daer omme vorsti lan-
 ghe die sentencie van verdoemenesse van den ghenen diene verontwert
 hebben ende sine gheboden niet ghehouden en hebben, dat hi daer na
 8 wille gheven gracie alse hem de mensche bekeert. O, die es alleene sa-
 lich, dien god verlaet die sonden, bedi die ne gheene en heeft. Dan es
 niemen talre rechticheden, dat mi die ghene ghenadich es dien ic heb-

- V [63] 5 *en*: 'en'
 [66] 5 *vorsti* (*vorsten*): 'stel je uit'

- P [63] 1 De titel is met zwarte inkt in een kleinere cursiva onder de versierde scheidingslijn toegevoegd.
 2 *van*: in de marge toegevoegd, met invoegtekens tussen *hope* en *langhe*.
 [64] Dictum door hand 7 (textualis/cursiva) met rechtsonder de sierlijn *Nota*.
 [65] Spreuk geschreven door hand 7 (cursiva) in rode inkt, tussen rode lijnen geplaatst.
 [66] 9 *heeft*: hs. *heft* met klein e'tje boven de e.

12 be mesdaen. So wat hi mi vergheeft, dat es oft noeyt gheweest en hadde. O goede Jhesus, hoe rike bestu in ghenadicheden, hoe milde in gracen, heere Jhesus, ons god.

O du goede Jhesus, ghi sijt een volhandich ghevere, een overghe-rechtech loenre, een overghenadich verlossere. Lielike bescousstu de
16 oetmoedeghe; rechtelike doemstu donnoesele. |

O goede Jhesus, ghenadelike behoutstu oec den sondare. O heere
Jhesus, hoe groot es die menichfoudichede diere zoetheden. O heere,
hoe verre sijn dine ghepeinse van onsen ghepeinsen. O heere, hoe vas-
20 te [vaste] es dine ghenadicheden op den zondare. Ende al es groot mine
quaethede, sonder ende es meere dine ghenadicheden. Daer omme, alse
mine ziele es verstormt in mi selven, ic sal, lieve Jhesus, ghedincken die-
re grondeloser ghenadicheden ende sal hopen. Dine ghenaden es int
24 ghemeene gheset ende niemen esser sonder, het en si diese ontseeght.
So wie dan verdient heeft eewelike verdomnesse, hi si blide, bedi sine
grote ghenadicheden bovengaet sonder achtinghe die groothede ende
ghetal van alrande sonden. Caym seide: Meerre es mine sonden dan dat
28 ic ghenaden vinden moghe. Dat nes niet waer. Over vele meerre es gods
ghenadichede dan der werelt quaetheden, bedi sine natuere es goethe-
de, ende hi es fonteyne van ghenadicheden. Hets waer dat hi pint ende
doemt lieden, ne ware dat hi ghenadich es, dats hem natuerlijk proper,
32 ende daer nemt hi af materie | uut hem selven. Dat hi pint, daer dwin-
ghen wine mede daer toe, so dat vele anders comt uut ziere herten die
ghenadichede dan doet die pine. Daer omme heetene sente Pauwels
niet vader van wraken, ne ware vader van ghenadicheden, om dat hi
36 neemt die ghenadicheden uut hem selven ende die wrake uut ons lie-
den. Die ghene oec die vroet sijn, sine decken hare sonden niet, ne waer
sie beliense gode onse heere Jhesus Cristus, om dat hi goet es ende sine
ghenadichede eeuwelec es sonder ende. *Deo gratias.*

141rb

141va

[67 LEER VAN SINT PAULUS]

[67]

I Dits sente Pauwels leere

Sente Pauwels seget: Sijt dat ghi scint ofte scijnt dat ghi sijt. Die nu wil-

B [66] 27/8 Gen 4:13 34/5 cf. 2 Kor. 1:3
[67] 2 n.g.

V 14 *volhandich*: 'overvloedig'

P 11 *mesdaen*: hs. *mesdan* met klein e'tje boven de *a*. 31 *doemt*: in de marge toegevoegd, met invoegeten tussen *ende* en *lieden*.

[67] 1 Opschrift in rode inkt door hand 7 (textualis/cursiva) in forse letters, tussen scheidslijnen.

le weten of hi een gheestelijc mensche es die daer een gheestelec men-
 4 sce scijnt, dat sal hi proeven aen dese redenen die hier na comen.

Deerste es dat kent de mensche hem selven, so sal hi IIII dingen be-
 kennen. Dat yerste es sine natuere. Dander es sine ziele. Dat derde es
 8 sijn ghescepen gheest. Dat vierde es gods geest. Die dese viere beken-
 nen ende hare werken ende elken gheven tsine, dats een gherechtch
 mensche. |

Dander point es dat een mensche alle sine worde ende alle sine wer-
 ken neme oft ontfa van den gheeste gods.

141vb

12 Dat derde point es dat sine woerde vallen ja ende neen, want onse
 lieve heere Jhesus Cristus heeft ghesproken ende gheseit: Uwer liede
 woerde selen sijn ja ende ja, ende neen ende neen. Water meer es,
 coemt van quade also verre alse gode niet ontfa kelic en sijn. Daer
 16 omme, lieve mensche, nemt dijnre woerden ware.

Dat vierde point es dat des mensche biechte es van gheesteleken
 dinghen ende niet van *vleescheleken, bedien hi heeft vleescheleke
 sonden afgheleit uut bekennen.

20 Dat v point es dat, want nu dese mensche hem biechten moet van
 gheesteliken dinghen, so es hem noet dat hi ondersceet hebbe der
 geeste. Want sente Pauwels seit: Menne sal alle geeste niet gheloven.
 Viere manyere van gheeste sijn. Die yerste geest es smenschen geest.
 24 Die andre es fyants geest. Die derde geest es der inghele geest. Die
 vierde geest es gods geest. Die nu dese IIII manyere van | gheeste be-
 kennende es ende hare werken, die mach weten hoe hi hem van gees-
 teliken dinghen biechten sal.

142ra

28 Dat vi point es dat dusghedanen smenschen oefeninghen es meer van
 binnen dan van buyten. Dit heeft onse lieve heere Jhesus Cristus wel be-
 wijst, daer hi seide: Alse ghi bedinghe wilt doen, sluut uwe doren ende
 uwe veinstre, ende gaet in uwe camere ende doet daer uwe bedinghe int
 32 heymelike, ende uwe hemelsche vader saelt zien, ende die saelt u loe-
 nen; ende sijt volcomen alse uwe hemelsche vader volcomen es.

Dat VII point es dat dese mensche sal hebben ondersceet tusschen
 verstanneesse ende bekenneesse. Die heydinsche meesters, si hadden
 36 meer natuerleker verstanneessen dan nu de meesters doen van Parijs.
 Nochtan en maectet hem niet salich, want onse heere heeft ghespro-

B 13/5 Mat. 5:37 22/3 1 Joh. 4:1 30/2 Mat. 6:6 33 Mat. 5:48

K 18 hs. *vleeschheleken*

V 15 *alse*: samentrekking van *als se*

ken: Dat es eeuwech leven, vader, datmen u bekenne eenen ghewar-
 40 achtteghe god, ende Jhesus Kerste, uwen eenegen ghebornen zone, de
 welke | die ghi ons hebt ghesent. Aldus hebben wi ondersceet tusschen 142rb
 verstanne ende bekenne. Alse waert nu dat een mensche dese
 voerseide redene aen hem vonde, nochtan ware hem noet dat hi hem
 over onnutte hilde. Die des nu niet aen hem en vindt, wete dat hi es een
 44 naturlec mensche oft een onnaturlec. Een natuerlec mensche, dat<s>
 die alle quaetheit af heeft gheleidt; dan staet hi op sine onnoeselheit.
 Hier af heeft gheseyt onse lieve heere Jhesus: En si dat ghi sijt onnoe-
 sel alse dit kint, ghi en selt [en sult] niet comen int rike gods. Een on-
 48 naturlec mensche, dats die noch met quaetheden behanghen es. Legt
 die af, dats ons raet.

[68 ZEVEN WOORDEN VAN CHRISTUS AAN HET KRUIS]

[68]

I **Dit sijn de zevensde woerde die onse lieve heere Jhesus sprac aen den heileghen cruyce**

Alse die vroetschap van den vader gherecht was aen den cruyce ende in
 4 die bitter stavelie van den naghele stoet, die sine heileghe voeten sco-
 ren dede, och doen wildi dat alre beste leeren dat hi wiste, ende seide:
 Vader, vergheeft hem die my pinen, want sine weten niet wat si doen.
 Hier mede meendi te leerne alle deghene die dat rike gods wilden be-
 8 sitten dat hi hem cochte met siere doot, dat si alsoe doen souden. Alle
 die dus | doen, roepen mi ane over haren vader, ende dies vader willic 142va
 sijn. Ende dit sal die hemel sijn daer ic wesen sal, ende in dese salic
 mine name helegen. Aldus so spreken wi int beghinsel van onsen pa-
 12 ter noster: Vader onse, die in dese minne wandelen, de welke sijt in
 uwen hemele, ghehelecht si uwe name. In dusghedane mensche es god
 ende si sijn in gode.

Dat ander woert dat Jhesus sprac aen den cruyce, dat was dat hi sei-
 16 de: Wijf, sich hier dijn kint. Ende tote Jhanne: Jan, sich hier diere moe-
 der. Hier meende onse heere: Also ic u tween bevelen mallic anderen, alse

B 38/40 Joh. 17:3 46/7 Luc. 18:17
 [68] 6 Luc. 23:34 12/3 Mat. 6:9 16 Joh. 19:26-27

K 47 Hs. *en sult*: een merkwaardige, onnodige toevoeging, waarbij *en* als correctie boven de regel is toege-
 voegd.

V [68] 4 *stavelie*: vermoedelijke betekenis ‘getimmerte’; cf. Pijnenburg e.a. 2001: ‘stapel hout’ *den na-
 ghele stoet*: ‘de nagelstoot’, analoog aan ‘dolkstoot’

P [68] 1/2 Opschrift in rode inkt door hand 7 (textualis/cursiva) tussen scheidingslijnen.

een moeder met den kinde ende een kint metter moeder, in eenen troes-
te mallic anderen ende in eenen vriendelike bistane, also bevelic allen den
20 ghenen die dit rike willen besitten dat ic hem cope met myere passye,
dat si aldus wandelende sijn, deen bi den anderen. Ende alle die dijt sijn,
bidden mi omme mijn rike, ende ic saelt hem gaerne gheven. Hier omme
bidden wi in onsen pater noster: Toecome ons dijn rike.

24 Daer na hinc een ter rechter | ende een ter luchter hant. Beede hoer-
den si dat de joden opwaert riepen: Ofte gods sone best, come neder
vanden cruyce ende helpe di selven; wi sullen aen di gheloven. Ende si
loghen. Die ter luchter hant hinc, die seide: Oft ghi de gods sone sijt
28 ende u helpen moghet, help u ende ons. Die ter rechter hant hinc, sei-
de: Swich, du ende ic hebbe der dood verdient maer hi en heves niet
verdient. Dat hi hier hanghet, es met onrechte.

Dese dief die ter rechter hant hinc, die hadde III punten aen hem.
32 Dat eerste was dat hi een mededoghen hadde met Jhesus Kerste. Dan-
der dat hi hem sculdich gaf. Dat derde dat hi gode onsculdich kende.
Dese III punten sijn allen menschen noet die ten eeuweliken leven co-
men wille.

36 Ende dese III punten, die wonnen III punten op gode. Deen was
een goet betrouwen dat hi hadde tonsen heere. Dander was dat hi be-
kende dat hi een heere was. Dat derde was dat hi bekende dat hi een
rike hadde. Dat toghet hi in dien dat hi seide: Heere, ghedinct myns als
40 ghi coemt in u rike.

Over | dese III punten so gaf hem god drie andre. Deen was een ver-
sekerheit van vreuden, ende dat was omme dat betrouwen dat hi in
hem hadde. Dander point was dat hi seide: Ghi sult met my sijn. Ende
44 dat was daer omme dat hine heere kende. Dat derde point was, dat hi
seide: Heden suldi sijn int paradijs. Dat was daer omme dat hine ken-
de dat hi een rike hadde. Nu heeft onse here Jhesus gheleert in den pa-
ter noster: Heere, also alse dijn wille gheschiede in desen die ter rechter
48 hant hinc, ende nu gheschied in hemelrike, also moete dijn wille ghe-
scien in erderike. Aldus spreken wi in onsen pater noster: Heere, dijn
wille gheschie in erderike alse in hemelrike.

Daer na sprac onse heere Jhesus aen den cruyce: Mijn god, mijn god,
52 waer omme hebdi my ghelaten? Hier mede meende onse lieve heere:
Mine lieve kindere die hier na comen sult, liet ic u in dusghedaen do-
ghen alse daer ic mi selven in late om uwer minnen wille, ghi soudt
faelgieren ende ghi en soudes niet conen ghedraghen. Hier omme so

142vb

137ra

B 23 Mat. 6:10 25/6 Mar. 15:32 27/30 Luc. 23:39-41 39/40 Luc. 23:42 42, 45 Luc. 23:43 49/50
Mat. 6:10 51/2 Mat. 27:46

V 44 *kende* (*kennen*): 'erkende'

- 56 bidt mi alse uwen vader om u daghelicx broot, ende ic | saelt u gheven 137rb
gherne, met welken broode dat ghi moegt werden ghesterct: dat dogen
dat u bejeghent, dat ghijt moghet ghedraghen. Hier omme bidden wi
in onsen pater noster: Onse daghelics brood gheeft ons heden.
- 60 Daer na sprac onse lieve heere Jhesus aen den cruyce: Mi dorst. Hier
mede so meende hi: Ic hebbe ghedoget in alle die steden myns lichame
sonder aen minen mont, ende aldus doghen wille in allen de steden
myns lichamen onverdiendelec, op dat ic met minen onverdienden
64 doghene beterende ben die verdiende scult, die ghi maken sult met
uwen mesdoene, die na comen sult, ja, in manieren dat ghijt vergheeft
uwen sculdaren. Hier omme bidden wi int pater noster: Vergeeft ons,
vader, onse scult, alse wi vergheven onsen sculdaren.
- 68 Hier na was bitteren dranc gheset aen sinen heileghen zoeten mont.
Aldus becoerdense onsen lieven zoeten heere Jhesus toter dood. Si
wisten wel dat hijs niet drinken en soude, want hi was so bitter ghe-
maect; daer omme waest becoeringhe. Te voren was hi becoert van den
72 viant inde woestine. Aldus es Cristus becoert gheweest van | tween 137va
vianden. Ende wi sijn becoert van den III. Deen es de viant vander we-
relt. Dander es de viant vander hellen. Die derde viant es de viant ons
vleeschs. Van desen derden viant en[de] was Jhesus Cristus niet be-
76 coert. Dat hadde hem de heleghe gheest afghenomen, want nu onse
heere wiste dat ons dese III viande swaer soude sijn sonder sijn hulpe.
Hier omme so heeft hi ons gheleert in onsen pater noster: Heere, en
leedt ons niet in becoringhe ende staet ons bi dat wi met uwer hulpen
80 dese viande wederstaen.
- Daer na so sprac onse lieve heere Jhesus: Het es al voldaan. Vader,
in uwen handen bevelic minen geest; vader, ende also alse uwe ghe-
benediden geest wart verlost van allen quade, also verlost ons van al-
84 len quaden. Nu bidden wi alle den ghenen diet sien ofte horen sullen,
dat si met eenen pater noster bidden voer den ghenen die dit te voers-
cine brochte. Amen, amen.

[69 ZEVEN WOORDEN VAN CHRISTUS AAN HET KRUIS]

[69]

- 1 Onse heere Jhesus sprac VII woerde aen den helegghen cruce. | Deerste 137vb
was: Vader, vergevet hem die mi pinen, want sine weten niet wat si
doen. Dat bediet ons oetmoedichede. Dat ander was teenen dief, die
4 ter rechter hant hinc: Heden sultu wesen met mi int paradijs. Dat ver-

B 59 Mat. 6:11 60 Joh. 19:28 66/7 Mat. 6:12 68 cf. Mar. 15:36; Joh. 19:29 71/2 Mat. 4:1-11; Mar.
1:12-13 78/80 Mat. 6:13 81/2 Luc. 23:46
[69] 2/3 Luc. 23:34 4 Luc. 23:43

biet ons nydechede. Dat derde was: Wijf, sich hier din kint. Dat be-
teekent onsen evenkerstin te paeysse te setten. Dat IIII was: Mi dorst.
Dat beteekent ons evenskerstens salichede te begherne. Dat v was: Va-
8 der, waer<om> hebdi mi ghelaten. Dat verbiet ons traechede. Dat VI
was: Nu eest al voldaan. Dat verbiet ons gulsechede. Dat zevende
woert was: Vader, ic bevele u minen gheest. Dat verbiet ons onsu-
verhede.

[70 DE ACHT ZALIGSPREKINGEN VAN CHRISTUS]

[70]

1 Dit es de leeringhe dien Jhesus Cristus, onse lieve heere god, leerde si-
nen apostelen ende sine jongheren, alse ons sente Matheus ewangelis-
te beschrijft in de ewangelie. Ende seegt aldus dat ons heere clam op 1
4 berch ende hi begonste aldus, alse hier na coemt.

Dit es dat yerste: Salich sijn si die arm sin van geeste, bedi dat rike
van den hemelle es hare. Hier op seegt de glose: Die es arm van geeste,
die oetmoedich es van herten. Bedi die arm gheest voet oetmoediche-
8 de. Die sijn arem van geeste, al hebsi dat goet van der werelt, die hem
niet en verladet metter zorghe, maer dat si milde sijn ende nemmeer
dan haer noet nemen ende dander gheven doer gode. Ende harde wel
seit de ghelose die beghint van oetmoedicheden: bedi, deerste sonde
12 was hoverdichede.

138ra

Dander es: Salech sijn si die goedertieren sijn, bedi si sullen besitten
al erderike. Dat seit de ghelose: Die goedertiere mensche, die ne ver-
belghet niemene, no hi en mach niet belghen, no hine begheert niemen
16 te derne, bedi die goedertierhede leert hem hoe hi onrecht verdragen
sal. Dese doegt voet patencie ende oetmoedichede van geeste.

Dat derde es: Salech sijn si die weenen over mi, bedi si sullen wesen
ghetroest. Dat segt de glose: Die weenen over hare sonden ende over
20 haren evenkerstins sonden ende om die begherte ende om die minne te
hemelrike | te comene, die sullen werden ghetroest met den heleghe
geest. Dese doegt voet morwede van herten.

138rb

Dat IIII es: Salech sijn si die hongher ende dorst hebben om de ghe-
rechtichede, bedi si sullen werden versaet. Dat seit de glose: Dit sijn
24 die minres van den warachteghen god, die niet ghevoecht ne sijn dat si
selve gherecht sijn, maer altoes onghert hem omme vaert van gherech-
ticheden. Dese sullen versaet wesen metten goede van der boven, niet

B 5 Joh. 19:26-27 6 Joh. 19:28 7/8 Mat. 27:46 9 Joh. 19:30 10 Luc. 23:46
[70] 5/6 Mat. 5:3 13/4 Mat. 5:5 18/9 Mat. 5:4 23/4 Mat. 5:6

V [70] 26 onghert: i.e. honghert

28 hier beneden. Ende dat es recht: dien hongert dat menne sade. Dese doget voet die cracht van den helegghen geest.

Dit es dat v: Salech sijn si die ontfermich sijn, bedi si sullen ghecrighen ontfermichede, ende god sal haers ontfarmen. Dat segt die
32 ghelose: Ontfermicheit es ghegeven den ghenen die mesdaen hebben. Dese doegt wast ut al den anderen die hier voerseit sijn. Bedi als men es oetmoedich ende goedertieren, ende men weent over die sonden ende over ons evenkerstins sonden, ende dat men hongere heeft om
36 gherechtchede, so wert die mensche ghepurret met ontfarmecheden.

Dit es dat vi: Salech sijn si die suyver herten sin, bedi si | sullen gode
sien, hier metter hopen, ende daer boven also alse hi es. Dat seghet de
glose: Die sin zuyverhertich, die hare conciencie niet ne begrijp van
40 sonden, bedi so salmen de oeghen zuyveren van der zielen ende sal hem elc mensche uter werelt werpen. Die de eeuweleke dinghen minnen, die behelsen gode. Dan sal hi gode moghen sien, bedi in also velen mint hine also hi starft in minnen vander werelt. Dese doghet voet
44 nouwe hoede ende clare verstantesse.

Dit es dat vii: Salech sin si die vredelec sin, bedi si sullen werden die
kinder gods gheheeten. Dats also de glose seit: Die sin vredelec, die
hare begherten ende hare meeninghen der redenen der zielen onderda-
48 nich maken. Ende al eest dat zake dat si vechten jeghen die sonden, daer mede ne wert die paeys niet te broken. Hier mede woerden wi gherecht kinder gods, daer al loen aen staet. Dese doghet voet exem-
ple van Jhesus Kerste, die wel | paeys kan maken.

Daer na coemt dat achste: Salich sijn si die vernoy ende pine ghe-
doghen om gherechtichede, bedi hare es dat hemelrike. Dese doget be-
hoert den maertelaren toe ende hebben dien selven loen die deerste
hebben, bedi si sijn metter minnen doerdronken, so dat si no leven no
56 dood ne mach sceeden van gode. Dese es ghepuyert ende ghespruyt ute alden anderen dogheden die hier voerseit sijn, ende voet tghelove ende die minne. Die dese leeringhe wel hilde, hi ware seker hemelrichs.

138va

138vb

[71 OVER OOTMOED]

[71]

I Die baniere Jhesus Cristus dat es oetmoedichede. O mensche, oft u di
bi aventuyren scaems te volghene eenen omoedegghen mensche, volcht
eenen oetmoedegghen god. Sekerlike, die hoesschede van den doechden

B 30/1 Mat. 5:7 37 Mat. 5:8 45/6 Mat. 5:9 52/3 Mat. 5:10

V [71] 3 *hoesschede*: 'edelste'; cf. MNW *hovesc*, spellingvariant: *hoosch*; superlatief van deze vorm: *hooschede*

4 dats omoedichede.

Onse heere ghehoert den armen ende hine ghehoert niemen sonder den aermen. Wiltu ghehoert wesen, wes arem. Dese aermoede, dats gherecht oetmoedichede. Salich sijn de ghene die omoedich sijn in hem selven, bedi si sijn hoeschs in haren god. Bi omoedicheden wert behouden karitate. Die gene alleene ne verliest ne gheene vrient, die alle die vriende in gode heeft, die men niet verliesen en mach. Daer omme heetene sente Pauwels niet vader van wraken, ne ware vader van ghenadicheden, om dat hi neemt die ghenaden ut hem zelve ende die wrake uut ons lieden. Die ghene die vroet sijn, sine decken hare sonden niet, ne ware si belienise gode, om dat hi goet es ende sine ghenadichede eeuwelijc es. *Deo gracias*.

139ra

[72 EXEMPEL]

[72]

1 Een heilich vrouwen zeide: Eest verre dat men zittende dorgaen mach? Eest verre dat men met ghelokenre oghen dorzien mach? Eest verre dat men zwighende d'oerroupen mach? Of zoe segghen wilde: Neent. |

[73 GEBED]

[73]

1 **Hier beghint een goede oracie**

139rb

S[z]oete heere Jhesus, anevest die marghe myere ziele ter alre zoester ende zalichster wonde diere minnen, want die inadren myere herten met warachter ende broederliker ende aposteliker karitaten – also dat si quellen ende warachtechlike moeten bernen in minnen – te Jhesus waert ende in din begherte altoes begherende sinde. Gheeft mi dat mine ziele allene di beghere, hemels broet van levne, twelke daelde van den hemele, broet der inghelen, voetsel der heleger ziele, onse daghelijxe broet, noedelike hebbende in hem alle zoetheit ende alle smake ende alle delectacien of ghenouchten van zoetheden. Die inghelen begherden di te [te] aenscouwene. Min herte moete hongeren di tete-

---

B [71] 11/2 cf. 2 Kor. 1:3

V 10/5 *Daer omme heetene – gracias*: deze passage komt in haar geheel ook voor op f. 141va.
[73] 2 *marghe (march)*: 'merg' (i.e. 'het innigste')

P [72] 6 Onderaan de kolom de paraaf van hand 7 in een versiering.

[73] 1 Opschrift door hand 7 (cursiva) met rode inkt, gevolgd door zijn paraaf, eveneens in rood.

- 12 ne, ende verwulle de inadren miere zielen vander zoetheit diere smake.
Ic beghere di, Jhesus, fonteyne des levens, fonteyne der sciencie, fon-
teyne des eewelijcs lichts, ryviere der weelden, drachtelijc huys gods.
16 totes mine herte omme gaende moete di zoeken ende vinden ende
toespreken ende alle dinghen werken | in dinen lof enter ghelorie die- 139va
re name. Daer moet ons toe bringhen die leeft ende regneert *in secula*
seculorum. Amen.

[74 SINT BERNARDUS OVER GEESTELIJKE ARMOEDE EN LIEFDE]

[74]

I Sente Bernaerd zeghet

- Het nes niet scadelijc wissel te latene alle dinghe om den ghenen die
boven allen dingen es, bediens met hem sijn alle dinghe te gadere ghe-
4 geven. Ende alstu, die alle dinghe hebts ghelaten doer hem, in de aer-
me van diere zuvere ziele zuls hem hebben behelst, so sal hi alleene sijn
alle dinghe de welke du suls moghen begheren. Om claerlike te ver-
stane hoe datmen mach alle dinghen laten, so moet men verstaen dat
8 myn here sente Peeter zeide tote onsen heere Jhesus Kerste: Heere, zie,
wi hebben alle dinghen ghelaten omme di ende wi zijn di ghevolghet.
Rijcheden en liet hi niet vele, bediens hi hadder luyttel. Hi was een vis-
schere ende een arem man, waer omme zeide hi danne: Wi hebben alle
12 dinghen ghelaten?

- Dat exponeren of ontbin|den ons de meesters. Die seggen hier op 139vb
dat hi niet ne liet vele rijcheden – bedi hine hadder niet vele –, ne waer
hi liet aertsche dinghe te begherne ende sinen properen wille, dat es de
16 wille die trect de ziele te mesdoene. Omme de welken dinghe te ver-
stane es men sculdich te wetene dat gode onsen lieven heere niet ghe-
nouch en was alleene te wesene in sijn gheloriose verweende rike te
verblidene, ne waer om sine grote caritate – de welke hare altoes strect
20 toten anderen – so wildi creatuyren deelachtich maken aen sine bliscap
ende aen sijn ghebenendijt rike. De bliscap es so groot datse no tonghe

B [74] 8/9 Mar. 10:28

V 12 *verwulle*: spellingvariant voor *vervulle*; in het Middelnederlands worden *w* en *v* soms verwisseld (Van Loey 1976, § 101; cf. tekst 27 r. 1080 en 1127).

[74] 2 *wissel te latene*: 'in ruil aan te bieden'; cf. MNW *wissel*: zaak waarvoor men iets ruilt 3 *bediens*:
lexicale variant van *bedi*: 'omdat, want' 4/5 *Ende alstu – behelst*: 'en wanneer jij, die alles hebt achter-
gelaten om Hem, Hem in de armen van je zuivere ziel hebt omarmd'

P [74] 1 Opschrift in rode inkt tussen twee punten geplaatst. 5 *hem*: interlineair toegevoegd. 8 *Peeter*:
hs. *peter* met etje boven de eerste *e*.

mach spreken, no herte en mach peinsen.

24 Twee creaturen macti danne omme te verstande hem: om hem te
oeffene, omme hem te aenbedene. Hem ne mochtsi niet verstaen son-
der redene, niet aenbeden sonder kennessen, niet kennen | sonder ver- 140ra
stannesse. Twee creatuyren maecte hi danne, dat es te wetene de in-
ghelike ende die menschelike creature. Ende hi maketse so dat si
28 redene in hem hadden. Dese redene es eene begherte ende een wille die
alle aerdsche dinghen versmaedt, hemelsche dinghen beghert; so ghe-
voecht te wesene met den ghenen inden welken te bescouwene alle
32 begherten sijn vervult. Jeghen dese redene ne hadden dinghele gheen
contrarien wille, noch de mensche eer dat hi mesdede, sijns makers
ghebod verbrekende. Ne waer also houde als hi hadde sonde ghedaen
ende hi niet obedient of onderhoerch wilde wesen den oppersten, so
36 moest obedient of onderhoerch wesen sinen nedersten, dats te we-
tene zijns selves vleesche. Ende hi ghevoelt in hem selven eene contra-
rie begherte, jeghen sijne redene wedervechtende. Dit es de quade wil-
le, die in ons allen es vander mesdaet ons eersts vaders, de welke | wille 140rb
ons doet menich werven begheren dinghen die sijn jeghen onse zalichede.
40 Hier of seit myn here sente Pauwels, dat hi vant altoes in hem
eene natuyere ende een begherte die was contrarie met den vleessche
jeghen den gheest, de welke begherte es harde pijnlec wech te jaghene
ende te destrueerne, bedi het es een viant die [es] altoes met ons es:
44 slaep wi, waecken wi, eten wi, nemmer hine sceet van ons. Ne waer om
victorie te hebbene van desen viant, so es noet dat elkerlijc onder alle
dandre duegden hebben in hem caritate sonder de welke caritate nie-
mene mach sijne ziele behouden. Bedien so wi die caritate hevet, hi es
48 in state van zalicheden ende hi heeft alle duegeden. Want sone mach
niet staen te gadere met hoeftsonden, want *karitate es minne metter
welker die ghene diese hevet, minnet gode eerst om hem selven, sinen
vrient in gode ende sinen viant | om gode. 140va

52 Die danne karitate hevet, minnet gode. Ne machne niet minnen, het
ne si dat hi hem becoemt. Hem ne mach hi niet become als hi es in
hoeftsonden, bedien god boven allen dinghen haet de sonden. Want de
viant van der hellen haet hi niet zonder om de zonde. Volghende es

B 40/2 cf. Rom. 7:23

K 49 hs. *karitarie*

V 53 *hem becoemt*: 'aan hem (i.e. God) bevalt'

P 24 *mochtsi*: de *t* interlineair toegevoegd. 46 *caritate* (1): de eerste *t* door de kopiist interlineair toegevoegd. Tussen *sonder* en *de* is *niemen* doorgestrept en geëxpungeerd.

56 dan dat hi de sonden meest haet. Die dan in sonden es, ne becoemt
hem niet. Die hem niene becoemt, ne minten niet, want minnende hi
hem, dats te wetene gode onsen here, god zoude hem wederminnen.
Niemen mach hem mi<n>nen, hine hebbe caritate. Niemen en heeft
60 dan caritate die in hoeftsonden es. Die dan karitate hevet, allen doech-
den hi heeft. Int ghelike dat water *bluschst tfier, so bluscht die son-
den caritate.

Van deser karitate, de welke es warachtighe minne, sente Augustijn
64 ammonesteerde of riet dat elkerlijc stuydere dese caritate te hebbene
ende te houdene jeghen sinen evenkerstijn; seghet hi in dusghedane |
maniere: Caritate es eene doghet in de ziele, de welke also es ghegeven, 140vb
zoe hout altoes haren ghevere. Ende als mense gheeft, men verliese
68 niet, ne waer zoe wast ende wert te meerre in haer selven. Ende na dien
dat het also es dat mense niet mach gheven, ees<t> dat mense niet en
heeft, also eest dat mense niet en mach hebben, eest dat mense niet en
gheeft. Bedi tfier ne bernet niet alleene in hem selven, ne ware andren
72 gheeft het licht; also karitate: daer zoe es, ne verhijs niet alleene die
herte daer in dat zoe es, ne waer zoe spreedt haer licht te sinen even-
kerstijn, hem stichdende met exem<p>le van scoenre conversacien.
Also de mense ghevet, zoe wast inden mense; ende so mense meer
76 gheeft, so wast zoe te meer ende wert te staerker in haer selven. Ende
zoene slacht niet desen ertschen dinghen, die mindren als mense
gheeft; dese bi ghevene wast.

O heere god, lieve heere Jhesus Cristus, ic bidde u met alre myere
80 begherte, dat ghi mi met uwer groter gracen ende uwer karitaten myn
herte wilt ontsteken. Amen. |

[75 GERARD VAN VLIEDERHOVEN, CORDIALE DE QUATUOR NOVISSIMIS, EXCERPTEN]

[75]

I *Memorare novissima tua et in eternum non peccabis.* Dit leert ons die
wise man ende bediet dus in onser talen: Ghedinct dijn uterste ende in-

147ra

B [75] 1, 2/3 Sir. 7:40(36)

K 61 hs. *bluchst*

V 64 *ammonesteerde*: 'maande'; niet in MNW; cf. Lat. *admonere*: 'manen, onderwijzen'
[75] De tekst van hs. Wiesbaden is vergeleken met de editie Dusch 1975 en met hs. Den Haag, KB, 73 G
28.

P 77 *zoene*: hs. *zone* met e'tje boven de o. 81 *Amen* heeft aan weerszijden een paraafteken in rood, met
links en rechts enige versiering.

4 der eewicheyt en seltu niet sondighen. Hier af spreect sente Augusti-
 nus aldus: Meer es te scuvene alleene die onreynicheyt der sonden dan
 alle grootheyt der pinen. Ende want kennisse ende ghedinknisse der
 8 utterster dinghen den mensche trecken van sonden tot doochden ende
 houden ende vestigen in goeden werken, daer omme, bider gracen
 gods, meen ic te segghene uter leeren der helegher schrifturen welc dese
 12 utterste sijn. Als ons beschijft sinte Bernardus ende seyt: Ghedinct dijn
 utterste, die welke vier sijn, als die doot ende dat oerdeel, die helle ende
 die hemelsche glorie. Wat es vreeschelijker dan die doot? Wat es ver-
 vaerliker dan dat oerdeel? Wat es onverdracheliker dan die helle? Ende
 wat es vroogdeliker dan die hemelsche glorie? Die sijn vier rade als an
 eenen wagen, daer die zielen der menschen mede worden ghevoert
 16 toter eewegher glorien. Oec so troosten dese vier rade den menschen
 te versmaden waerlike dinghen ende weder te keeren toten scepper.
 Ende want ghedinknesse deser utterster dinghen aldus nut ende
 orbaerlic es, daer om sprac die wijsse man: Ghedinct dijnre utterster
 dinghen.

147rb

20 Dat eerste van desen vier uttersten, dat den mensche vanden sonden
 trect, es die lichamelike doot, daer Bernardus aldus of spreect: Daghe-
 like gedenkenisse des doots es die alre hoechste phylosophye ende
 conste, ende dese conste sel die mensche met hem dragen waer hi he-
 24 nen vaert, ende hi en sal niet sondigen. Augustinus spreect ooc: Gheen
 dinc en trect meer van sonden dan gedenckenis des doots. Ende dat
 doet den mensche hem oetmoedigen, alle vergancliken dinghen doen
 versmaden ende penitenci doen.

28 Inden eersten so doet gedenckenis des doots den mensche hem oet-
 moedigen. Daer Augustinus of spreect: Die mensche beken hem sterf-
 lic te wesen, ende die hovaerde sel tebreken werden. Alle dinc, goet of
 quaet, sijn ons onseker, mer die doot es ons allen seker. Al is die ure
 32 des doots ons verholen, hi sel scier tocomen, ende hi en sal niet lange
 merren. Als die wise man spreket: Kint, gedenct dat die doot niet lan-
 ge merren en sal. Van dien preket ooc sinte Bernardus: O onsalige
 mensche, waer om en bereytsstu di niet in elker uren? Ghedenc di te
 36 hant doot te wesen, wanttu van node ymmer sterven moets. Ghedenc
 hoe dijn ogen verkeren sellen in dinen hoofde, | hoe die senuwen in di-
 nen lichame sellen ghescoert werden, ende hoe dijn herte van groten
 wee sel gebroken werden. Wie en sal dit niet vresen, die ghedenct dat
 40 hi thant wedercomen sal totter aerden? Ende daer en sal wesen ghene
 verkiesinge der personen, alst van beghin en heeft gheweset. Daer of is

147va

B 33/4 Sir. 14:12

P 13 *glorie*: de *i* is tussen *r* en *e* boven het woord toegevoegd. 34 *preket*: *p* verbeterd uit een *s*.

- ghescreven in der Coningen boecke: Wi sullen alle sterven ende gaen
inden aerden alse watere die niet weder en comen. Aldus moghen wi
44 merken dat die doot is dat uterste ende tleste punt al deser dingen.
Daer die poete of spreken: Die doot neemt alle dinc. Dien gheleerden
Catho ende Socrates hevet hi wech ghenomen. Alse spreket die wise
man: Die gheleerde sterft ghelijc den ongheleerden. Aldus sien wi dat
48 conste noch leringhe nyement vander doot en bewaert. Also sprect
ooc Ysayas die prophete: Waer sijn die gheleerde, waer sijn die die
woirden <der> ewen consten wegen ende die lere der jongher? Of hi
segghen woude: Sy en leven noch sy en sijn hier niet, maer metten an-
deren sijn sij wech. Maer of die poeta niet meer dan die twe en noemt
52 ghestorven, sechtu mi, elke mensche: Waer is Hector ghebleven, waer
is Julius, waer is Alexander, die alder mogenste; waer is Judas Macha-
beus ende Sampson, die sterke van crachten; waer is *Cresis, die alre
56 rijcste; waer is Absolon, die alre scoenste; waer is Galienus, die grote
medicus, ende *Avicenna, sijn gheselle; waer is Salomon; waer is Tu-
lius; waer is die geleerste Arystotiles, waer is Plato, waer is Porphyri-
us, waer is Virgilius, die geleerste onder alle die poeten? Ende sijn si
60 niet alle wech ghevaren als pelgryms ende gasten van enen dage? Voer-
waer, jaes. Want een van hem allen en es hier niet ghebleven. Haer
dage sijn wech gegaen in ydelheden ende haer jaren mit groter haesti-
cheden. Als die prophete seit inden souter: Die mensche gaet wech als
64 in enen scyen. Nu is hi starc ende machtich al sijnre sinne, morgen is
hi siec ende cranc of begraven inder aerden. Aldus wort gheprovet hoe
glydende, hoe broesch ende onduerich des menschen leven is, niet al-
leen des armen menschen, mer oec die alre rij<c>ste ende machtichste.
68 Hier of spreckt die heilige man Job vanden hovardigen menschen: Is
dat die hovardige mensche toten hemel opclymmet ende sijn hoofd de
wolken raect, int leste sal | hi verloren worden als in een vulnysse.
72 Ende ghelijc enen droem sal hi wech gaen, ende men en saels niet vin-
den. Baruch die prophete sprect: Waer sijn die princen des volcs, die
heerscapie hadden over die beesten op der aerden, die spelen metten
vogelen der luchten, ende die met sorchfuldicheit smeden ende gader-

B 42/3 cf. Mik. 1:4 47 Pr. 2:16 49/50 Jes. 19:12 63/4 cf. Ps. 101(102):12, 108(109):23, 38(39):7
68/71 Job 20:6-8 72/7 Bar. 3:16-19

K 49/50 Cf. Dusch, 6, r. 6-7: *Wur syn de de worde der ee konden wegen...*; hs. 73 F 28: *waer sijn die die woerde der ewe consten wegghen* 55 hs. *tiesis* 57 hs. *amtema*

V 55 *Cresis*: Croesus, de rijke koning van Lydië 57/8 *Tullius*: Marcus Tullius Cicero, Romeins redenaar

P 49 Na *gheleerde* is *waer sijn die gheleerde* doorgestreept. 73 Tussen *hadden* en *over* is *op der* geëxpungeerd.

den zilver ende goud, in welken die menschen betrouden? Si sijnre om
 76 nederghelcommen toter hellen ende *andere menschen sijn gaen staen
 in haren steden. Daer Prosper af spreect: Sich haer grave, sech mi, wie
 was een heere, wie was een knecht, wie ryke, wie arme, wie sterc, wie
 cranc, wie scone, wie lelic? Oec seit sente Jan Guldenmont: Wat batet
 80 den ghenen die in oncuysheit ende weelde des levens toet in desen les-
 ten daghe bleven? Siet nu haer grave ende merct oft u enich licteken
 vinst hare rijcheden ende hare weelden. Sich, waer sijn nu haer coste-
 like cledinghe ende *grote | cierheit der werelt? Waer es dat grote ghe- 148rb
 84 volch der scaren ende die grote overvloedicheit? Waer es die onghe-
 maette boerde ende onghetemde vroeylicheit? Waer eest henen
 ghevaren, ende waer sijn si nu? Merct nu van al desen neerstelike ende
 trect voert tot hoer alre grave, ende sich daer stof ende stinkende wor-
 88 me, ende ghedeyncke dattat een eynde des lichaems is, ende ooc weder
 si dit leven overcomen sijn in weelden, in rijcheden ende in on-
 cuuscheden of in reynicheden of in arbeyde. Oec seyt sinte Bernardus:
 Sech mi, o mensche, *waer sijn die minres deser werelt, die voer een
 92 luttel tijts mit ons waren? Niet en is van hem ghebleven dan asche ende
 stinkende worme. Denc wat si gewest hebben. Menschen waren si als-
 tu bist: si aten, si droncken, si lachten; in weelden leden si haer dage,
 ende in enen put clommen si neder ter hellen. Al hier wort haer
 96 vleesch gegeven den wormen ende ghinder haer ziele den viere, totter
 tijt toe dat in die onsalighe vergaderinghe die ziele weder toten licha-
 me comen sal ende dan te gader zelen worden ghesent toten ewelghen 148va
 100 brant des helschen viers, op dat si dan ghesellen werden inder pinen
 die ghesellen waren inden sonden. Wat helpt dan die grote rijcheit, die
 grote moghentheit, die grote blijscap, die dan al gheleden ende van
 hem ghenomen sijn ende comen in al die meeste droefnysse ende tor-
 menten die men spreken mach? Al dat desen ghesciet es, dat mach di
 104 ghescien, wantu best een als sij waren, van sclym der erden. Van aerde
 leeftu ende tot aerde seltu wedergaen. Van desen minners der werelt,
 die alsoe vleeschlijc ende alsoe waerelec leven ende den doot die hem
 so nabi is niet en vresen, spreket sinte Bernardus: O onsalighe der on-

B 110/2 Ps. 54(55):16

K 76 *andere*: hs. *aen die*; cf. Dusch, 8, r. 2-3: *unde ander mynschen syn gaen staen...*; hs. 73 F 28: *ende ander menschen sijn gaen staen* 83 hs. *grate* 91 hs. *war of wat*

V 77 *Prosper*: Prosper van Aquitanië, vermoedelijk als auteur van *De vita contemplativa* van Julianus Pomerius, dat ten onrechte aan hem werd toegeschreven.

P 85 *eest*: hs. *est* met klein etje boven de *e*. 97 Tussen *tijt* en *toe* is een woordje uitgewist. 107 *Bernardus*: hs. *Bernardu*⁹

- 108 saligher, welke die droefheden des onsalichs levens verbeiden ende om
die corte vroechede des droefliken levens thant ende onversyenliken
nedervallen selt ter hellen. Als die prophete seyt in den souter: Die
112 doot sal comen op die ghene, ende levende sullen sij nederclimmen in-
der hellen. Soe mochten dese spreken: Die droefheit des doots hebben | 148vb
ons omghevaen ende die vrese der hellen hebben ons omghebonden.
Lieve vriende, wat dunct u vanden riken ende machtegen menschen
deser werelt, ende en sterven sij niet als die ander? Vorwaer, yae. Alsoe
116 seit die wise man: Allen menschen is ghemeyn een inganc toet desen
leven ende oec een uitganc. Oec seyt Job van desen: Die een staerft in
groten rijcheden ende in weelden, sijn lichaem is vol vetheden, sijn
been sijn vol vochticheden ende merchs. Die ander starft in bitterhe-
120 den sijnre zielen sonder alle rijcheden. Ende nochtan worden sij ghe-
lijc in der aerden gheworpen ende van den wormen verteert. Van de-
sen is ghescreven in de bibel: Sijn glorie en es niet dan wormen ende
*onreynicheit. Heden wert hi zeer gheeert ende vor morgenavont en
124 selen mens niet vinden. Des hebben wij exemple aen die uutmene |
prince Alexander, die met machte hem al die werelt onderdanich
maecte, soe dat hi alleen een heer over al die werelt was ende een co-
ninc der coninghen gheheten was. Sich mensche, wat groetheyt is hem
128 bleven? Want den ghemeenen doot mytten andren moest hi sterven.
Doe mochte Alexander spreken als Job seegt: Ic ben be[d]roeft van mi-
nenre glorien ende die crone es ghenomen van minen hoofde, ende
haestelijc ben ic nedergheworpen ende verderve altemale. Want sijn re-
132 gnacie en duyerde niet langher dan xii jaer. Als een poeta scrijft: Ende
hi en behielt niet meer dan een graf cuyme van viii voeten lanc. Nu siet
hoe die coninghen ende princen sterven ende vervaren als een droem.
Als poeta scrijft: Die doot deelt alle dinc. Alle salicheit deser tijt wor-
136 den gheeynt ende bescloten metter doot. Want eest als men seyt van
Abrahams ghelove, vander goedertierenheyt Josephs, vander karita|ten 149rb
Moeyses, vander stercheit Sampsons, vander minnen Finees, vander
saftmoedicheit Davids, vander mieraculen Helyseus, vander wijsheden
140 ende rijcheden Salomons, van der scoenheit Absolons, altoes es dat
ende der hystoreyen dit: ende hi es doot. Ende dus isset openbaer dat

---

B 116/7 Wijsh. 7:6 117/21 Job 21:23-26 122/4 1 Makk. 2:62-63 130/1 Job 19:9-10

K 123 Hs. *onreyn'cheit* (*onreyncheit*) met een afkortingsstreepje i.p.v. schrapje boven de y.

V 138 *Finees*: zoon van Eleazar; naam volgens Vulgaat, in Nederlands: *Pinechas*

P 132 xii: hs.: .xxij. met rasuur van de eerste x. 139 *saftmoedicheit*: hs. *saftmoedicht* met etje rechtsboven de b.

scoenheyt, gheslachten, zeden, wijsheit, rijcheit ende ere den mensche
niet en bewaren vanden valle des doots. Ysayas die prophete seyt: Alle
144 vleyschs es als hoy ende al sijn glorie als een bloem des ackers. Voer-
waer, dat volc is hoy. Dat hoy is verdorret ende die bloem es gheval-
len, mer dat woert des heren blivet ewelike. Hier of spreket Bernaer-
148 dus: Waer of mach hem die mensche verhoverden wes ontfangenisse
sonde was, wes geboorten pine ende verdriet was, wes leven pine ende
verdriet is ende oec arbeyt ende van node emmer sterven moet? Denc
hier an, vrient, ende ansich dijn beghin, dijn middel, dijn eynde, ende
in al seltu vinden grote saken di te oetmoedigen. Wat dencstu, wat sp-
152 reecstu, wie wiltu die selven maken? Bistu niet stof | ende aerde? Die
wise man spreekt doch: Dat stof sal weder comen toter aerden daer het
of quam, ja, in die alre vuulste ende stinkenste aerde vol van wormen.
156 Alsoe Job scrijft: Ic seyde der onreynicheyt: 'Du biste mijn vader', ende
den wormen: 'Du bist mijn moeder ende mijn suster'. Hier of verma-
ent ons Alaen ende seyt: Mensche, wes ghedachtich dattu *stub wer-
den selt ende spise der wormen alstu legst in die stinkende aerde. Nie-
ment en sal di begeren meer te sien, want dijn vleysch sal ongaver ende
160 vuylre sijn dan enich stinkende hont. Als sinte Bernardus seyt: Wat is
stinkender dan die dode mensche, wat is vervaerliker te sien? Ende die
ghene die seer bequaem was in sinen leven om te helsen, *wart inder
doot verveerlike an te sien. O ewige god, met wat eynde wert dat men-
164 schelike ende bescloten!

149va

Men leest dat inden hof van Romen voermaels plach te wesen wan-
neer een nyewe paus eerst ghecoren was, soe was een man ende brocht
voer hem een stucke wercs of vlas ende bernede dat voer hem ende sei-
168 de: Aldus vergaet die bliscap. Dus | oec seyt Ysidorus dat ghewone
plach te wesen opten eersten dach als een keyser van Constantinobel
gecroont was, als hi in sijnre meester eren was, so quam tot hem een
steenhouwer ende bracht met hem drie of vier manier van stenen ende
172 hiet hem kiezen van welken steen hij sijn graf woude ghemaect hebben.
Oec leest men van dien heiligen man Johannes almoessenyer, die een
patriarche was tot [drien] Alexandrien, dat hi sijn graf dede maken
maer niet volmaken. Ende hi hadt also ordineert dat altoes inden mees-
176 ten hoectiden, als hi inder meester eren was, so quam een tot hem ende
seyde: Here dijn graf es niet volmaect. Ghebiet dat te volmaken, want-
tu en weetst niet wanneer die dief comen sal.

149vb

B 144/6 Jes. 40:6, 8   153/4 cf. Pr. 12:7   155/7 Job 17:14   178 cf. Mat. 24:43

K 157 hs. *scub*   162 hs. *warc*

V 157 *stub*: 'stof'

Ende waer om gesciede dese dingen mitten paeus ende metten key-
 180 ser ende metten patriarche, die allene uutghenomen menschen waren
 van machte ende van grootheden, anders dan si hem bekennen soudē
 sterfliken te wesen ende in oetmoedicheyt te bliven? Die wise man
 seyt: Alle dingen die vander aerden sijn, sullen toter *aerden weder-
 184 gaen, ende in dien getalle sijn alle menschen. Die prophete die hiet den
 mensche drierwer|ven aerde: vander aerden es hi ghescapen, opder aer-
 den es sijn wandelinghe ende ten lesten gaet hi weder toter aerden.

150ra

Men leest dat een groot gheleert man in phylosophyen zeer ghe-
 188 keert was tot ydelheden der werelt, ende hoerde tot eenre tijt lesen in-
 der metten vanden langen leven der ouder vaderen ende dat van elken
 gheseyt wort int leste eynde: ende hi es doot. Doe wert hi denckende
 dat hem dat oec gescien soude, hoe langhe dat hi oec levede. Ende
 192 thant so creech hi vrese van sinen sonden ende ghinc inder prediker
 oerden, ende tot Parijs wort hi een meester van theologien ende een
 man van groter heylicheit.

Hoe wel mercte dese die woerde des wise mans, die dus spreckt: Of
 196 een mensche veel jaren leeft in bliscappen ende in vroylicheden, het is
 noot dat hi ghedencke die lange | daghe ende die donker tijt, want die
 voerleden <tijt> ende ydelheden sellen berijspt werden. Voer waer, in
 die ure des doots wort gheopenbaert die ydelheit der ydelheden, ende
 200 dat dese dingen idel gewest hebben. Ende voer <waer>, onsen leven
 ende alle menschen sijn idel. Ende du, vrient, waenstu lange leven,
 ende dese dinghen *met vruchten ende met weelden veele jaren te be-
 sitten? Vrient, niet alsoo! Mer als die prophete inden souter seyt: Die
 204 mensche is ghelijc worden der ydelheit, sijn dage gaen wech als een
 sceem. Dus siestu dat dijn dage coort selen wesen, ende dijn heerlij-
 cheit sal een ander besitten. Ende du moechste spreken: Ic waende
 noch vele jaren geleeft hebben, mer die doot volget mi nae soe waer ic
 208 gae, ende huden sal licht mijn leste dach wesen. Dus gae ic sterven.

150rb

Nu moghen wi merken hoe ghedenckenisse des doots doet den
 mensche penytencie aennemen, dat ons bewijst es van Jonas ende van
 die van Nyneve, die van gode ghedrieht waren te sterven ende te ver-
 212 varen; die alle grote penitencye deden daer si mede onthouden wor-

B 183/4 cf. Sir. 40:11; 41:13(10); 17:1 184/6 cf. Sir. 17:1 195/8 Pr. 11:8-9 199/200 cf. Pr. 1:2 203/5
 Ps. 143(144):4 210/2 cf. Jonas 2, 3

K 183 hs. *aerder* 198 *tijt*, cf. Dusch, 16, r. 21: *alle de vorgande tit unde ydelcheyt*; hs. 73 F 28: *want alle die verleden tijt ende ydelhede* 200 *waer*, cf. Dusch, 16, r. 24: *Unde vor war, unse levent unde alle menschen syn ydel*; hs. 73 F 28: *ende voerwaer onse leven* 202 hs. *niet*

P 182 *in*: interlineair toegevoegd. 185 *opder*: hs. *Inder*, boven de *n* is *op* geschreven. 190 *wort*: hs. *wort*, met overbodig afkortingsteken rechtsboven de *r*. 202 *veele*: de *v* verbeterd uit een *w*.

- den. Sinte Jan | Baptista leerde den mensce penitencie te doen, ende
seit: Doet waerde vroucht der penitencien. Die bijl es gheset aen die
wortele des bomes, dat een dreyghen des doots es. Hier of seget sinte
216 Ambrosius: Wee mi, of ic mijn sonden niet en bescreye! Wee mi, of ic
inder nacht niet op en[de] stae di, heer, te aenbeden! Wee mi, of ic mijn
evenmensche bedroghen hebbe! Wee mi, of ic die waerheit niet ghes-
proken en hebbe! Die bile is gheset toten wortel des boems. Wie
220 mach doen vrucht der penitencien. Die heer is hier bi, die eyschen sal
die vrucht des levens. Die heilege man Job mercte die broescheit des
levens, ende daer om had hi liever in scarpheit ende in penitencien te
leven dan namaels groten rouwe te hebben onnuttelic ende sonder
224 vrucht. Ende daer om sprac hi: Die cleynheit mijnre dagen sal cortelic
gheint wesen. Daer om ghehege mi dat ic een luttel bescreye mine
sonden eer ic gae totter donker aerden, die bedect es metter swaerheit
des doots. | Seneca seyt: Onse leven es een pelgrimaedse, ende alse wij
228 langhe ghewandelt hebben, soe moeten wij ten lesten wedercomen.
Bernardus seyt: Des menschen leven es ghelijc enen boem toet wes
wortelen sitten twe muyse, een witte ende een swerte. Dats die dach
ende die nacht, die de wortelen van onsen leven altoes biten ende ver-
232 teren sonder aflaten.
- Hier af spreect die heyleghe *Effrem: Alre* lief<s>te vriende, ist dat
wij versuymen dese corte tijt, wij en selen gheen onscult hebben te to-
nen voer onse sonden. Daer omme en wilt niet versuimen, op dat ghi
236 namaels niet en krijcht grote onnutte rouwe ende sonder alle vrucht.
Daer omme en traghet niet maer met groten haesten, op dat ghi ten
eynde mit dien dwasen maechden niet buyten ghescloten en wort, daer
die ewangeliste sinte Lucas of scrijft: Siet, die brudegoem coemt. Ende
240 die bereyt waren ghinghen met hem in toten bruloften ende die dore
es ghescloten. Van desen woerden seyt Gregorius: Och, of die men-
schen herten | smaken mochten hoe grote wonderlike dinghen dit
woert in hem hevet 'Siet, die brudegom comt', ende hoe grote soeti-
244 cheden dit woert in hem hevet 'Si ghinghen myt hem in toten bruy-
loften', ende hoe veel bitterheden dit woert in hevet 'Ende die dore es
ghescloten'. Voer waer, smaecten wij dit ende verstonden, wij soudn

B 213/5 Luc. 3:8-9 224/7 Job 10:20-21 239 Mat.(!) 25:6 240/1 Mat. 25:10

K 233 *Effrem: Alre: hs. Effremalre*

V 233 *Effrem: Efre de Syriër (306-373, dichter en kerkleraar 237 cf. Dusch, 16, r. 24: ...mer mit gro- tem haste ilet; hs. 73 F 28: mer mit groter haesten, op dat ghi...*

P 239 *ewangeliste: de s verbeterd uit een e.*

248 met groter haesten lopen toet penitencien ende dese bequame tijt ende
daghe ter salicheit niet dus ledichlike, onnuttelike ende sonder vroe-
de verliesen. Daer af sprekt sinte Jan inder verholenthey: O mensche,
ghedenct waer du af ghevallen best ende doet penitencie, ende hoet u
voert van sonden.

252 Daer om so laet ons nu goet werken also langhe als wij den tijt heb-
ben, op dat wij hier na niet en segghen met groten rouwe, als ons wa-
rent sente Jeremyas ende seyt: Die somer es gheleden, die oechst is
geeynt, ende wij en sijn niet salich gheworden. Hier af vermaent ons
256 die goede Effrem ende seyt: O mijn alre lief<s>te ende vriende | mijn, 151rb
ic bid u oetmoedelike, waket in dese corte tijt, arbeyt in deser elfster
ure; die vespertijt es ghenaeft ende die vader des ghesins ende der ghe-
huyerde knechte sel te hant comen met groter glorien ende lonen el-
260 ken na synen werken. Dus est waer ende openbaer bi veel exempelen
dat ghedenckenysse des doots den mensche leyt tot penitencye.

[76 BERIJMDE OVERWEGING VOOR RECHTERS]

[76]

I Ghi, die gene die rechteren sijt,
hebt in u ghedachte talre tijt,
dats alse u clachten comen te voren,
4 soe wilt emmer die wederpartie daerop verhoren
ende dan therecht recht wel overzien
eer ghi vonnis gheeft van dien.
Want sulc vonijs als ghi gheeft nu,
8 salmen namaels gheven u,
ende oec alle menschen dies ghelike
die haer neringhe doen ongherechtelike.

[77 BERIJMDE OVERWEGING]

[77]

I Weldaet sal dins verbeiden
als alle dinc van di sal sceyden.
Hebtstu dan wel ghedaen,
4 so sal weldaet bi di staen.

B 249/51 n.g. 254/5 Jer. 8:20

V 253/4 *warent (waernen)*: 'waarschuwt'

P 261 Na *penitencye* heeft hand 7 zijn paraaf geplaatst.

Anders en can di niet ghebatē
 dan du ghedaen heeft ende ghelaten.
 Daer omme doet altoes wel,
 8 so en wort u die doot nie fel. |

 /151v/ /opgeplakte tekening: sint Joris, staand, met gedode draak/

/tekst onder tekening:/

O sente Jorijs, heylich martelare,
 bidt vor mi, arm sondare. |

 /f. 152, ingevoegd blad/

/152r/ /op zichzelf staande teksten:/

[BOETEFORMULIER]

[O]

1 Ic, arm sondich mensce, vertye des viants vander hellen en- 152ra
 de al sijn gewerken, ende ic gelove inden vader, inden soen
 ende inden heiligen gheest, dat dese drie persone sijn een ge-
 4 warech god ende een onversceiden god. Met desen heilighen
 ghelove comic te ghenaden, gode van hemelrike, onser vrou-
 we sinte Marien ende alle gods heiligen, ende u priester in
 gods stat. Ende ic gheve mi sculdich dat ic mi alte zere beson-
 8 dicht hebbe met minen vijf zinnen in horen, in zien, in rieken,
 in smaken, in tasten, in ghevoelen. Ic gheve mi sculdich dat ic
 mi alte zere besondicht hebbe in die tyen gheboden gods, dat
 ic minen here minen god niet gemint en hebbe boven minen
 12 evenkersten gelijc mi selven, ende dat ic den [na] name gods
 versworen hebbe, den sondach niet gheviert en hebbe, vader
 ende moeder niet ghehoert en hebbe, yemens goed begheert
 16 hebbe, yemens beddeghenoot begheert hebbe, enich valsch
 ghetughe [ge]ghegheven hebbe, yement verraden hebbe, ye-
 ment ghedoot hebbe metten woerden, metten werken, metten
 ghedachten ende metter herten. Dat es mi leet. Ic gheve mi
 20 sculdich in die achte zalicheden mire zielen, in die zeven
 dootlike zonden: in hoverdicheden, in ghiericheden, in gram-

100

152

Walsche gheladen
die mogen wel staen
en doen niet gien
hoghe wiken
heen niet liden
die si en vaden

¶ Ben quaet gheswat
Comt di in dat
Jochan: verbeyt
en meen d'heit
dat ghy onrecht
ende d'ghefcoer

In sulker wijs
 Inmeten v prijs
 En eer mede jert
 En hoer vinger
 Des bidte wer
 Voer omme bele

Flora

scepen, in onsuverheyden mijns levens, in traecheyden te gods dienste, in nydicheiden mijnre herten, in overeten, in over-
 24 drinken. Ic gheve mi sculdich in die zeven ghetiden vanden dage, inden zeven gaven des heilichs gheests, in die zeven sacramenten der heyligher kerken: tsacrament vanden outare, tsacrament vanden doopsele, tsacrament vanden vormsele,
 28 tsacrament vanden priesterscepe, tsacrament vanden huweleke, tsacrament vander biechten ende inden sacramente vanden olisel. Ic gheve mi sculdich inden zeven werken der ontfarmharticheden: den hongherighen niet ghespijst en hebbe, den
 32 dorsteghen niet gelavet en hebbe, den naecten niet ghecleet en hebbe, den elendeghen niet gheherbercht en hebbe, den ghevangen niet ghetroest en hebbe, den zieken niet ghevisenteert en hebbe ende den doden niet ghegraven en hebbe. Ic gheve
 36 mi sculdich van te doen dat ic laten soude ende te laten dat ic doen soude: in ghebroken vastene ende in ghebroken vierten ende in ghebrokene penitencie; dat ic mijn doopsel ontreynicht hebbe jeghen den wille gods ons heren: in verzuuimenisse alder goeder werken, in onverduldicheden, in tornighen moede, in sceldene, in belghene, in vloekene, in lieghene,
 40 in beldrieghe, in sweerne, in versweerne, in spotte, in achterspraken. Ic gheve mi sculdich dat ic mi alte zeere besondicht hebbe in etene, in drinkene, in slapene, in wakene, alle ne of met yement ghemene, wetende oft onwetende, ende menich goet gepeins dat ic versumet hebbe, ende menich quaet ghepeins dat ic geleeft hebbe: in copene, in vercopene,
 48 in weghene, in verweghene, in metene, in vermetene. Van desen zonden ende van allen zonden daer mi god sculdich in kent, die ic ye beghinc met minen voeten, ghetast met minen handen, gehoert met minen oren, ghesien met minen oghen,
 52 ghesproken met minen monde ende gedacht met mire herten ende volbracht metten werken. Alle sijn si mi leet ende berouwen mi zere, een werven, ander werven. Ic roepe ghenaden, heere god, ghenade, weest mijns ghenadich arm sondich
 56 mensche, ende wilt mi so langhe sparen in desen cranken levene, dat ic mijn leven betren moet ende uwe gracie vercrighen. Des jonke mi die vader, die zone ende die heilighe gheest. Amen. Amen.

152rb

[BERIJMDE STERVENOVERWEGING]

[P]

1 Dat eynde versint
 eer ghijs beghint.
 Neemt goeden raet
 4 die ghenuecht
 ende *gheprueft
 heeft zulker daet.

Als ghi bestaen
 8 ende aen te vaen
 u hebt ghesaet,
 die zoete ende zuyr
 ende al avontuyr
 12 met u bestaet.

Voerdenct u vast
 hoe ghi den last
 moecht wederstaen,
 16 die u in dien
 al mocht ghescien
 eert wort voldael.

Volc licht gheladen
 20 die mogen wel staden
 ende doen mesgaen,
 hoghe zaken
 doen mesraken
 24 die si aenvaen.

Een quaet ghewat
 comt di in dat,
 nochtan verbeyt
 28 ende raemt den tijt
 dat ghijs wort quijt
 ende daer of sceyt.

K /tekst P/ 5 hs. *ghepruest*

V /tekst P/ 25 *een quaet ghewat*: 'een moeilijke toestand'   28 *raemt den tijt*: 'houdt het tijdstip in de gaten'

P /152v/ /teksten P-U/ Teksten geschreven door hand E (zie Inleiding p. 63-64).

- In zulker wijs
 32 dat men u prijs
 ende eer mede bereyt,
 ende hoet u meer,
 des bid ic zeer,
 36 voer quaet beleyt.
 Nota

/opgeplakte tekening onderaan de b-kolom, verdwenen/

/152v/ /teksten in relatie tot tekeningen/

/tekst in relatie tot tekening sint Joris (f. 151v):/

[BERIJMDE TEKST OVER SINT JORIS]

[Q]

- 1 **Dits hoe sinte Jorijs ridder wart**
 In wat huysc sinte Jorijs beelde
 staet, geluc ende eertsce weelde
 4 es daer gherne, hout zijn legende.
 Gelijc dat hi uten allende
 verlost sconinx dochterkijn,
 so sal hi die den name zijn
 8 eeren, verlossen uut allen zeere
 bider hulpen van onsen heere,
 op dat es zijn salichede.
 Want men scrijft ons die waerhede
 12 dat Maria, die wel geraecte,
 sinte Jorijs selve ridder maecte
 ende beval hem ridder te sine.
 Ende seide: Jorijs, die bede dine
 16 die sal ewelike becliven,
 sijn zij manne ofte wiven,
 die u eeren ende weerden
 met reverentien opter eerden,
 20 victorie ende seghe sal hem mijn kint
 verleenen, des en twivel twint.
 Des dancte sinte Jorijs der maget goet,
 ende wart ridder ende storte zijn bloet
 24 minnentlike voer tgelove ons heeren.

152va

Nu laet ons allen sinte Jorijs eeren,
 dat onse lichame moet zijn bewaert
 ende van quader doot ghespaert,
 28 so dat wi na dit corte leven
 met hem daer boven worden verheven
 in dat zoete hemelrike
 ende met Jhesum regneren eewelike.
 32 Amen

/tekst in relatie tot tekening sint Christoffel (f. 16r):/

[BERIJMD GEBED TOT SINT CHRISTOFFEL]

[R]

1 **Van sinte Christoffels**
 O Christoffels, o heylich sant,
 helpe mi dat ic zij becant
 4 voer minen god, vore minen heere,
 des biddic u met herten zeere. Amen

/op zichzelf staande teksten:/

[BERIJMDE TEKST OVER IJDELHEID VAN HET BESTAAN]

[S]

1 Trat gaet omme, en caent verweren,
 het moet gaen altoes sinen ganc.
 Alle dinc moet regneren
 4 sinen tijt, eest cort oft lanc.

152vb

Al es man of wijf van hogen state,
 si en selen niet versmaden die mate,
 si selen dencken ende oversien
 8 wat leden es, dat mocht gescien.

Arm ende naect zijn wi geboren,
 des en clage ic en gheen verlies,
 hebbic minen edelen tijt niet verloren,
 12 al stervic naect, wat roect mi dies.

V */tekst S/ 1 en caent verweren: 'het kan het niet beletten'*

P */tekst R/ 1-2 Christoffels: hs. xpristoffels, als in tekst E3 op f. 16r. Cf. tekst 57 (290), hs. xpristus.*

- Vrucht worpic ter eerden neder,
nature verwint dat leven mijn.
Nu moetic ter eerden weder
16 alst god gebiet, so benic zijn.
Ic heb goet dat en es niet mijn
ende en weet niet wiens dat sal zijn.
Ic en hebs niet meer te minen gebode
20 dan ic vertere ende gheve om gode.

[BERIJMDE TEKST OVER MEDEDOGEN]

[T]

- 1 Als ghi ter tafelen zijt gezeten,
daer ghi drincken sult oft eten,
dan denct op gode, diet al verleent.
4 Sprect met maten dat ghi meent,
ende denct om die arme opter straten,
dat zij gheerne met u aten.

[BERIJMD GEBED]

[U]

- 1 Die vader in zijnre ewicheit,
de zoene in zijnre ontfermherticheit,
die heilige geest in zijnre wijsheit
4 verleene mi heden ende alle dage
mijn meeste salicheit. Amen.

[BERIJMDE VANITAS-TEKST]

[V]

- 1 De tijt gaet vast,
wij sijn hier gast
sonder erven.
4 Die dood niet en spaert
gheen lijf so waert,
wi moeten sterven.

- Daer omme laet ons vroede
8 ende van zonde also behoeden,

V 13 *Vrucht*: 'vrees' 19 *te minen gebode*: 'tot mijn beschikking'; cf. *gebot*
/tekst V/ 1 *vast (vaste)*: 'snel, met spoed' 7/14 cf. *Der leken spiegel*, cap. 37, r. 127-130, 133-137

P */tekst V/* Tekst geschreven in een kleine, thans verbleekte cursiva/textualis, misschien door hand 7.
4 *dood*: hs. *dod* met boven de o een tweede o.

dat wij om een wijle hier
niet en comen int euweghe vier.

12   Ons en dar roucken dat wi hier doghen,
op dat wij hemelrijc hebben moghen,
dat leven es hier scier ghetarmeneert,
daer men euwelec om renggheneert.

/f. 153, dekblad/

/153r/ /opgeplakte tekening: sint Paulus/

/onderschrift:/

Sanctus Paulus

/tekst op banderol:/

Ic en mach mi verbliden niet
dan inden cruce Cristus, wats ghesciet.

B   */153r/ /tekst banderol/ Gal. 6:14*

V   13 *ghetarmeneert*: 'beëindigd'; cf. *termineren*   14 *om renggheneert*: 'over heerst'; cf. *rengeneren*; variant van *regneren*

Een kritische editie in de mvn-reeks

Toen de mvn-reeks werd opgezet, is gekozen voor het uitgeven van diplomatische edities. Die keuze was gebaseerd op twee overwegingen. De ene was dat diplomatische edities relatief snel te vervaardigen zijn en de andere, meer principiële, dat diplomatische edities een blijvend fundament voor wetenschappelijk onderzoek vormen. Die overwegingen gelden nog steeds en er zullen dan ook diplomatische edities in de reeks blijven verschijnen. Die zullen echter niet langer als boek worden gepubliceerd, maar als webuitgave via de site van het Huygens Instituut (<http://www.huygensinstituut.knaw.nl>). De digitale editie garandeert een optimale toegankelijkheid en biedt meer mogelijkheden voor onderzoekers, waaronder elektronische doorzoekbaarheid, een wens die vanaf het verschijnen van het eerste deel door vele recensenten en gebruikers is geuit.

Er zullen echter ook mvn-delen als boeken blijven verschijnen. Het zal al dan gaan om kritische edities, in principe vergezeld van een elektronische editie op het internet. De ervaringen met de reeks hebben namelijk geleerd dat niet alle handschriften werkelijk goed ontsloten kunnen worden via een diplomatische editie. Er zijn handschriften die door hun complexe inhoud in diplomatische vorm ontoegankelijk blijven, zelfs voor medioneerlandici. Er zijn bovendien handschriften die vanwege hun inhoud een interdisciplinair belang hebben en die daarom zo toegankelijk mogelijk moeten zijn voor diverse soorten mediëvisten. En tenslotte zijn er handschriften met een dusdanig literair-historisch of cultuurhistorisch belang dat zij een optimale toegankelijkheid verdienen. In al die gevallen is een kritische editie beter geschikt als ontsluiting dan een diplomatische.

Deze keus voor een andere editievorm is echter geen breuk met de uitgangspunten van de reeks. Het is nog steeds de bedoeling om de volledige inhoud van een bron te presenteren en die zoveel mogelijk te respecteren. Er zal in de inleiding dus een even grote aandacht blijven bestaan voor de materiële aspecten van de uit te geven codex. Bovendien zal het kritisch uitgeven zich beperken tot het zo leesbaar mogelijk presenteren van de teksten in de bron. Voor zover die zinvolle lezingen bevatten, zullen ze niet worden gewijzigd; ook niet als op grond van parallellevering aannemelijk kan worden gemaakt dat de lezing van het handschrift niet de oorspronkelijke is. Dit type tekstvariatie is immers wezenlijk voor een op handschriften gebaseerde tekstcultuur.

Er worden regels opgesteld voor kritische delen in de mvn-reeks, maar

deze kunnen in de praktijk worden aangepast aan de specifieke eisen die een handschrift stelt. De tekstverzameling in een bepaald handschrift kan immers sterk verschillen van andere tekstverzamelingen, zowel naar genre, breedte van de tekstoverlevering, noodzaak tot tekstkritiek of wenselijkheid van bijzondere tekstpresentatie. Ook de gekozen doelgroep kan van invloed zijn op de specifieke editiewijze. De kritische delen zijn bedoeld voor een bredere doelgroep dan de diplomatische, namelijk gespecialiseerde lezers (*medioneerlandici*), studenten en beroepsmatig geïnteresseerden (professionele wetenschappelijke onderzoekers uit verschillende disciplines en mensen met beroepen in de culturele sector, het onderwijs en de journalistiek). De edities worden echter *niet* gemaakt met het oog op scholieren of lezers zonder specifiek wetenschappelijke belangstelling of studietoelinden.

Het is passend dat het eerste kritische deel van de reeks gevormd wordt door een uitgave van het zogenaamde Wiesbadense handschrift (al verschijnt deze zonder de digitale tegenhanger). Dit handschrift vertoont namelijk veel van de kenmerken die hierboven genoemd zijn als argumenten voor een kritische uitgave. Het bevat een heel gevarieerde en voor een deel uiterst eigenzinnige verzameling religieuze teksten in het Middelnederlands die als collectie voor veel mediëvisten van belang kan zijn. Een deel van die teksten is in een zodanige vorm overgeleverd dat ze zonder ingrepen en toelichting voor een moderne lezer niet te bevatten zijn (vgl. met name het Apocalyps-commentaar). De ontstaansgeschiedenis is buitengewoon complex en het boek is dus interessant voor codicologen. En tenslotte bevat het een deel van de oudst overgeleverde West-Europese grafiek, wat het essentieel maakt voor kunsthistorici en iedereen die geïnteresseerd is in woord-beeld relaties.

Met dit eerste kritische deel kiest de MVN-reeks een andere route naar hetzelfde doel: een intrigerende handschriftelijke bron beschikbaar maken voor een ruime kring van vakgenoten.

Paul Wackers en Dieuwke van der Poel

Literatuuropgave

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

- BNM   Bibliotheca Neerlandica Manuscripta. Documentatie-apparaat, vnl. met betrekking tot de handschriftelijke overlevering van de Middelnederlandse letterkunde, opgezet door W. de Vreese en sinds 1939 ondergebracht in de UB Leiden. Online raadpleegbaar via <http://www.bibliotheek.leiden-univ.nl/collecties/bijzonder/bnm.jsp>
- IDL   G. van Thienen (ed.), *Incunabula in Dutch libraries. A census of fifteenth-century printed books in Dutch public collections*. 2 dln. Nieuwkoop 1983.
- Campbell M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*. 1 dl. en 4 supplementen. Den Haag 1874, 1878, 1884, 1889, 1890.
- LThK   *Lexikon für Theologie und Kirche*
- Mulder   J. Deschamps (†) & H. Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België* (voorlopige uitgave). Afl. 1-11. Brussel 1998-2009.
- MNW   E. Verwijs & J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*. 's-Gravenhage 1885-1952. Cd-rom Middelnederlands. Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Den Haag-Antwerpen 1988.
- OGE   *Ons geestelijk erf*
- PL   Migne, *Patriologia Latina*
- VL²   Kurt Ruh (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. 12 dln. Berlijn-New York 1978-2006.

BRONNEN

- CTV = Hugo Ripelin van Straatsburg, *Compendium theologiae veritatis*. Uitgegeven in: St. Borgnet (ed.), *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, ordinis Praedicatorum, Opera Omnia*, Vol. XXXIV, Parijs 1895, 1-306. De tekst is ook uitgegeven in: A.C. Peltier (ed.), *S.R.E. Cardinalis S. Bonaventurae Opera Omnia*. Dl. 8. Parijs 1866, 61-246.
- Greg. Magn., *Moralia* = M. Adriaen (ed.), *S. Gregorii Magni Moralia in Iob*. 3 dln. Turnhout 1979-1985. Corpus Christianorum: Series Latina 143-143b.
- Hieronymus, *Commentariorum* = F. Glorie (ed.), *S. Hieronymi presbyteri, Commentariorum in Daniele libri III*. Turnhout 1964. CCSL 75a.
- Nova Vulgata = *Nova Vulgata Sacrorum Editio*. Rome 1986.
- Peraldus, *Summa* = Guillelmus Peraldus, *Summae virtutum ac vitiorum*. Antwerpen: Nutius, 1588. 2 dln.
- Petr. Lomb., *Sent.* = *Petri Lombardi libri IV sententiarum studio et cura PP. Collegii S. Bonaventurae in lucem editi*. Ad Claras Aquas prope Florentiam 1916.

- Vulgaat = R. Weber e.a. (red.), *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*. 2 dln. Stuttgart 1969.
- Vulgaat-vertaling 1933 = *De Heilige Boeken van het Oude Verbond. Vulgaat en Nederlandsche vertaling met aantekeningen*. Tweede, ongewijzigde druk. 7 dln. 's-Hertogenbosch 1933.
- Willibrordvertaling = *De Bijbel uit de grondtekst vertaald. Willibrordvertaling*. Boxtel 1975.

LITERATUUR

- Anrooij, W. van, 'Feit of fictie? Medioneerlandistiek en geschiedwetenschap', in: F.P. van Oostrom e.a., *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam 1991. NLCM 5, 98-109, 207-214.
- Axters, St., 'De zalige Hendrik van Leuven, O.P., als geestelijk auteur', in: *OGE* 21 (1947), 225-256.
- Axters, St., *Bibliotheca Dominica Neerlandica Manuscripta, 1224-1500*. Leuven 1970. Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 49.
- Back, Fr., *Mittelrheinische Kunst. Beiträge zur Geschichte der Malerei und Plastik im vierzehnten & fünfzehnten Jahrhundert*. Frankfurt 1910.
- Belder, M. de & R. Fallon (eds.), *Boec van het kerstene leven. Tekstuitgave van een katechetisch werk uit de XVde eeuw*. KU Leuven 1970. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling.
- Berteloot, A., 'Drukkerstaal. Een verkenning', in: A. Berteloot, J. Konst, N. Zwijnenburg, *Handelingen van de bijeenkomst van universitaire docenten Nederlands in het Duitse taalgebied (Berlijn, 18-20 maart 2004)*. Münster 2005, 110-130.
- Biemans, J.A.A.M., *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de 'Spiegel historiael' [...]*. 2 dln. Leuven 1997. Schrift en schriftdragers in de Middeleeuwen 2.
- Biemans, J. e.a. (eds.), *Het handschrift-Borgloon. Hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek (UvA), I A 24 l, m, n*. Hilversum 2000. MVN 5.
- Blommaert, Ph. (ed.), *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuwen*. 3 dln. Gent 1838, 1841, 1851.
- Brinkman, H. (ed.), *Het handschrift-Jan Phillipsz. Hs. Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Germ. Qu. 557*. Hilversum 1995. MVN 4.
- Brinkman, H. & J. Schenkel (eds.), *Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22*. 2 dln. Hilversum 1997. MVN 2.
- Brinkman, H. & J. Schenkel (eds.), *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623*. 2 dln. Hilversum 1999. MVN 7.
- Briquet, C.M., *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material. Ed. A.E. Stevenson. 4 dln. Amsterdam 1968.
- Bruin, C.C. de (ed.), *Middelnederlandsch geestelijk proza*. Ingeleid door C.G.N. de Vooy. Zutphen 1940.
- Buyle, M., 'Een puzzel op de schouw en draken op de muren. Merkwaaardige muurschilderingen uit de late 14de eeuw in een Brugs woonhuis', in: *Monumenten en landschappen* 14 (1995), 6-27.

- Delaissé, L.M.J., *A century of Dutch manuscript illumination*. Los Angeles 1968.
- Demmin, A., *Die Kriegswaffen in ihrer geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart Eine Encyklopädie der Waffenkunde*. 3. gänzlich umgearbeitete und sehr bedeutend vermehrte Aufl. 1891.
- Deschamps, J., *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Catalogus*. Tweede herziene druk. Leiden 1972.
- Dolch, W., *Die Verbreitung oberlandischer Mystikerwerke im Niederländischen auf Grund der Handschriften dargestellt*. Diss. Leipzig 1909.
- Drobná, Z., *Die gotische Zeichnung in Böhmen*. Praag 1956.
- Dusch, M., *De veer utersten. Das Cordiale de quatuor novissimis von Gerhard von Vliederhoven in mittelniederdeutscher Überlieferung*. Keulen-Wenen 1975. Niederdeutsche Studien 20.
- Fleischer, W., *Untersuchungen zur Palmbaumallegorie im Mittelalter*. München 1976. Münchner Germanistische Beiträge 20.
- Gheldere, K. de (ed.), *Dietse Rime. Geestelijke gedichten uit de XIIIe, XIVe en XVe eeuw. Naar een HS. van het einde der XVe eeuw*. Brugge 1896.
- Glorieux, P. (ed.), *Jean Gerson, Oeuvres complètes*. 10 dln. Parijs 1960-1973.
- Govers, M.-J. e.a. (eds.), *Het Geraardsbergse handschrift. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 837-845*. Hilversum 1994. MVN 1. Online raadpleegbaar via <http://www.huygensinstituut.knaw.nl/epub/mvn/geraardsbergen/>
- Graaf, K. de (ed.), *Flandrijs. Fragmenten van een Middelnederlands riddergedicht*. Groningen 1980.
- Gryson, R. (ed.), *Bedae presbyteri Expositio Apocalypseos*. Turnhout 2001. Corpus Christianorum, Series Latina 121A.
- Gumbert, J.P., 'A proposal for a Cartesian nomenclature', in: *Essays presented to G.I. Lieftinck*. 4 dln. Amsterdam 1976, dl. 4. *Miniatures, scripts, collections*, 43-52.
- Gumbert, J.P., *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert*. Leiden 1974.
- Gumbert, J.P., *Codicologische eenheden – opzet voor een terminologie*. Amsterdam 2004. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, dl. 67 nr. 2.
- Guyot, B.-G., 'L'attribution des articles de foi aux apôtres dans la littérature pastorale latine des XIII-XIV siècles', in: P. Lacroix (red.) e.a., *Pensée, image et communication en Europe médiévale. A propos des stalles de Saint-Claude*. Actes du colloque [...]. Besançon 1993, 179-184.
- Haan, C. de, *Dichten in stijl. Duitse kleuring in Middelnederlandse teksten*. Amsterdam 1999. NLCM 20.
- Hesbert, R.-J., *Corpus antiphonalium officii*. 6 dln. Rome 1963-1979. Rerum Ecclesiasticarum Documenta, series maior 7-12.
- Heubach, D., *Grisaillen und Federzeichnungen der altflämischen Schule. Aus einer niederländischen Bilderhandschrift vom Jahre 1410*. Straatsburg 1925.
- Hoebeke, M., *De middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde, 13e eeuw-1500 (spelling en klankleer)*. Gent 1968. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde 11.
- Hogenelst, D., *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke*. 2 dln. Amsterdam 1997. NLCM 16.

- Hommel-Steembakkers, N. de, *Een openbaring: Parijs, Bibliothèque nationale, Ms. néerlandais 3*. Nijmegen 2001. Nijmeegse Kunsthistorische Studies 9.
- Itersen, F.H.G., 'De Bibliotheek van het oude Convent der Zusters in S. Johans Klooster te Weesp', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 7 (1847), 177-192.
- Jungmann, J.A., *Missarum solemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*. 2 Bd. Wenen 1962.
- Kern, J.H., *De Limburgsche sermoenen*. Leiden 1895.
- Kienhorst, H., 'Middel nederlandse verzamelhandschriften als codicologisch object', in: *Sonnemans* 1996, 39-60.
- Kienhorst, H., "Nach der Lektüre das Buch bitte umgehend zurückbringen". Über die merkwürdige Entstehungsgeschichte der mittelniederländischen Sammelhandschrift Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, Hss.-Abt. 3004 B 10', in: *Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung* 7 (2002), Heft 2: M.J. Schubert (ed.), *Der Schreiber im Mittelalter*, 48-73.
- Kienhorst, H., 'Hoe moet zo'n boek genoemd worden? Een vernieuwde kijk op Middel nederlandse verzamelhandschriften als codicologisch object', in: *Revue Belge de philologie et d'histoire* 83 (2005), 785-817.
- Kienhorst, H., *Lering en stichting op klein formaat. Middel nederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament*. 2 dln. Leuven 2005. *Miscellanea Neerlandica* 31-32.
- Kienhorst, H. en K. Schepers, 'Het hele plaatje zien. De toevoeging van tekeningen in de codex Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10', in: *Feestbundel Guido de Baere*. Leuven. *Miscellanea Neerlandica* (te verschijnen in 2010).
- Kors, M.M., 'Epistolaire aspecten van de geestelijke brief (ca. 1350-1550)', in: Th. Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middel nederlandse geestelijke proza*. Amsterdam 1993. *NLCM* 8, 52-69, 386-388.
- Krings, B., *Das Prämonstratenserstift Arnstein a.d. Lahn im Mittelalter (1139-1527)*. Wiesbaden 1990.
- Lievens, R., 'Een antihierarchische disputatie uit de veertiende eeuw', in: *Album amicorum Nicolas-N. Huyghebaert o.s.b.* Speciaal nummer van *Sacris Erudiri* 25 (1982), 167-201.
- Lievens, R., 'Questien van eenen goeden simpelen mensche', in: Th. Coun e.a. (eds.), *Hulde-album Dr. F. Van Vinckenroye*. Hasselt 1985, 187-208.
- Lievens, R., 'Eggaert en de (nog steeds) onbekende leek', in: *Leuvense bijdragen* 88 (1999), 15-49.
- Loey, A. van, *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de XIIIe en XIVe eeuw. Fonologie*. 's-Gravenhage 1937.
- Loey, A. van, *Middel nederlandse spraakkunst, I. Vormleer*. Negende druk. Groningen 1980.
- Loey, A. van, *Middel nederlandse spraakkunst, II. Klankleer*. Zevende herziene uitgave. Groningen 1976.
- Maximilianus, P. (ed.), *Sinte Franciscus leven van Jacob van Maerlant*. 2 dln. Zwolle 1954. Zwolse drukken en herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 7.
- Meertens, M., *De Godsvrucht in de Nederlanden, naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw*. Dl. 1-4. Antwerpen 1930-1934.

- Mooijaart, M.A., *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*. Utrecht 1992.
- Morvay, K & D. Grube, *Bibliographie der deutschen Predigt des Mittelalters. Veröffentlichte Predigten*. München 1974. Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 47.
- Oosterman, J.B., *De gratie van het gebed. Middelnederlandse berijmde gebeden: overlevering en functie, met bijzondere aandacht voor produktie en receptie in Brugge (1380-1450)*. 2 dln. Amsterdam 1995. NLCM 15.
- Ouy, G. (ed.), *Gerson bilingue. Les deux rédactions, latine et française, de quelques oeuvres du chancelier parisien*. Parijs 1998. Études Christiniennes 2.
- Panofsky, E., *Early Netherlandish painting*. 2 dln. New York 1971.
- Pansters, K., *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500*. Hilversum 2007. Middeleeuwse studies en bronnen 108.
- Pauw, N. de (ed.), *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten, Eerste deel. Geestelijke en zedelijke gedichten*. Gent 1893-1897.
- Piccard, G., *Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*. Findbuch I-XV. Stuttgart 1961-1987.
- Pijnenburg, W.J.J. e.a. (red.), *Vroegmiddelnederlands woordenboek. Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus-Gysseling*. 4 dln. Leiden 2001.
- Prims, F. (ed.), *Een Limburgsch gebedenboek uit de XVe eeuw*. Dendermonde 1926. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Uitgave Salmans-Fonds 2.
- Renger, M.O., *The Wiesbaden codex B 10 and Netherlandish art around 1410*. Ann Arbor 1985 (diss. Harvard University 1985).
- Renger, M.O., 'The Wiesbaden Drawings', in: *Master Drawings* 25, nr. 1 (Spring 1987), 390-410.
- Renger, M.O., 'Wiesbaden 3004 B 10: more than a manuscript', in: M. Smeyers & B. Cardon (eds.), *Flanders in a European perspective. Manuscript illumination around 1400 in Flanders and abroad*. Leuven 1995. Corpus verluchte handschriften 8, The Low Countries series 5, 207-217.
- Reynaert, J., 'Het vroegste Middelnederlandse palmboomtraktaat', in: *OGE* 52 (1978), 3-32.
- Reynaert, J., *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de universiteit te Gent, II/1. De handschriften verworven na 1852 (deel 1)*. Gent 1996.
- Rudolf, R., *Ars Moriendi. Von der Kunst des heilsamen Leben und Sterbens*, Keulen-Graz 1957. Forschungen zur Volkskunde 39.
- Scheepsma, W., 'Het oudste Middelnederlandse palmboomtraktaat en de Limburgse sermoenen', in: *OGE* 75 (2001), 152-181.
- Scheepsma, W., *De Limburgse sermoenen (ca. 1300). De oudste preken in het Nederlands*. Amsterdam 2005. NLCM 26.
- Scheller, R.W., *Exemplum. Model-book drawing and the practice of artistic transmission in the Middle Ages (ca. 900-ca. 1450)*. Translated by M. Hoyle. Amsterdam 1995.
- Schepers, K., 'Het *Opus tripartitum* van Jean Gerson in het Middelnederlands', in: *OGE* 79 (2005-2008), 146-188.
- Schepers, K., 'Kortsluiting tussen Wearmouth-Jarrow en Vlaanderen. De *Apocalyps*

- in het Middelnederlands', in: *Queeste* 15 (2008), 97-119.
- Schepers, K., 'Wech van salicheit. Een catechetische summa als centrale tekst in verzamelhandschrift Wiesbaden 3004 B 10' (in voorbereiding).
- Schweitzer, F.J., *Meister Eckhart und der Laie. Ein antihierarchischer Dialog des 14. Jahrhunderts aus den Niederlanden*. Berlin 1997. Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanenordens. Neue Folge 6.
- Sonnemans, G. (red.), *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden*. Congres Nijmegen 14 oktober 1994. Hilversum 1996. Middeleeuwse studies en bronnen 51.
- Stoffers, M. (red.), *De middeleeuwse ideeënwereld, 1000-1300*. Hilversum 1994. Middeleeuwse studies en bronnen 43.
- Stooker, K. & Th. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. 2 dln. Leuven 1997. Miscellanea Neerlandica 15-16.
- Stracke, D.A., 'Middelnederlandsche gebeden', in: *OGE* 19 (1945), 255-257.
- Taube, O. von, 'Zur Ikonographie St. Georgs in der italienischen Kunst', in: *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst* 6 (1911), 180-203.
- Ubbink, R.A., *De receptie van Meister Eckhart in de Nederlanden gedurende de Middeleeuwen. Een studie op basis van de Middelnederlandse handschriften*. Amsterdam 1978.
- Vlaamse miniaturen voor Van Eyck (ca. 1380-ca. 1420)*. *Catalogus*. Leuven 1993. Corpus verluchte handschriften 6, The Low Countries Series 4.
- Vooy, C.G.N. de, 'De dialoog van meester Eggaert en de onbekende leek', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, n.s. 7 (1910), 166-226.
- Vreese, W. de, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studien*. Ed. P.J.H. Vermeeren. Zwolle 1962. Zwolse reeks van taal- en letterkundige studies 11.
- Wackers, P., 'Het belang van de studie van verzamelhandschriften', in: Sonnemans 1996, 23-37.
- Wackers, P., *Terug naar de bron*. Oratie Universiteit Utrecht, 26 april 2002.
- Wackers, P., 'Een berijmde brief over het volmaakte leven', in: *Feestbundel Guido de Baere*. Leuven. Miscellanea Neerlandica (te verschijnen in 2010).
- Walther, H. (ed.), *Initia carminum ac versuum medii ævi posterioris latinorum. Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen*. Göttingen 1959. Carmina medii ævi posterioris latina 1.
- Walther, H. (ed.), *Proverbia sententiæque latinitatis medii ævi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung*. Bd. 1-6. Göttingen 1963-1969. Carmina medii ævi posterioris latina 2, 1-6.
- Warnar, G., 'Augustijnken in Pruisen. Over de drijfveren van een Middelnederlandse dichter en literatuur binnen de Duitse Orde', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 8 (2005), 101-139.
- Werd, G. de, *St. Nikolaikirche Kalkar*. Mit Aufnahmen von M. Jeiter. München-Berlin 2002.

Kleurafbeeldingen

De afbeeldingen zijn niet op ware grootte; de verkleiningsfactor is 66,23%. De nummers tussen ronde haakjes verwijzen naar de nummering van de tekeningen in tabel 3 op p. 53.*

Pl. I	f. 1v	(37)	Pl. XVII	f. 92r	(20, 21)
Pl. II	f. 2v	(6)	Pl. XVIII	f. 92v	(22)
Pl. III	f. 14r	(18, 30)	Pl. XIX	f. 110v	(35)
Pl. IV	f. 14v	(15)	Pl. XX	f. 118v	(34)
Pl. V	f. 15r	(1, 2, 5)	Pl. XXI	f. 120v	(13)
Pl. VI	f. 15v	(11, 20)	Pl. XXII	f. 121r	(36)
Pl. VII	f. 16r		Pl. XXIII	f. 121v	(31)
Pl. VIII	f. 16v		Pl. XXIV	f. 126r	(24)
Pl. IX	f. 24r	(7, 8, 23)	Pl. XXV	f. 126v	(32)
Pl. X	f. 24v	(10)	Pl. XXVI	f. 132r	(14)
Pl. XI	f. 45r	(17)	Pl. XXVII	f. 132v	(26)
Pl. XII	f. 51v	(28)	Pl. XXVIII	f. 136r	(25)
Pl. XIII	f. 60v		Pl. XXIX	f. 136v	
Pl. XIV	f. 61r	(19, 33)	Pl. XXX	f. 151v	(16)
Pl. XV	f. 61v	(3, 4, 12)	Pl. XXXI	f. 152r	
Pl. XVI	f. 80r	(27)	Pl. XXXII	f. 153r	(9)

---

* De nummering is die uit Renger 1987.

gheghe in hemelrike van gode mede ghe-
glorificeert sijn salte mit ghemenen
vanden ghisten vanden bliscpen der saliger
in de siele zinderlinghe.
vanden ghisten vanden bliscpen der zalighen
inden lichte sinderlinghe.
Wat bi de siele sculdich este begheerne
die bliscap van hemelrike.

Vander o dieman inden d'end inget
De expolierie vanden s'jans ewangelium.

Die expolierie van apocalyp. Ende wat
metten teyten: dat sinte Jan sach in patmos

Besouwen des leuens volghet
hier naer ghescreuen in francisc

En hier achter sijn questien van eenen
goeden sinpelen mensche. *in d'vanden*
in d'vanden. 1. Joffe. En oer d'ene en pape.

Hier staet den lof en den prijs van
onser lieuer vrouwe iacop in lant

Hier staet vander Conciencie.

Alse desen boec ghelesen es
Soe gheeffen weder d'ee hi es
Soe sal mene v ten ander male
Gherne leenen dat weeten wale
Waerme des oer niet en dide
Ende mane ander s'vorne bade
Hi soude wesen onghereet
Dat segget de ghene die wel weet

Desen boec es
Anno domini. m. cccc. en. x. mo-
ren hi hout. En bladeren rom.

Ende och. 167.

Dit es een goet ghebet
hier achter van s'ente
Jan ewangeliste

Ende noch hier achter
in de bouc staet een goede
Oerae van onser lieue
vrouwe s'ente marien.
En maecte s' augustijn

Die sinen moer In rade gari
Alles wat keeten hi wat ghelant
Ende ghecoeng met onsen hater

in d'ant hi riet
Die d'ant riet
Ende hem mit l'ete
Wer quacheu gheet
Ende d'ant
Ende l'ant

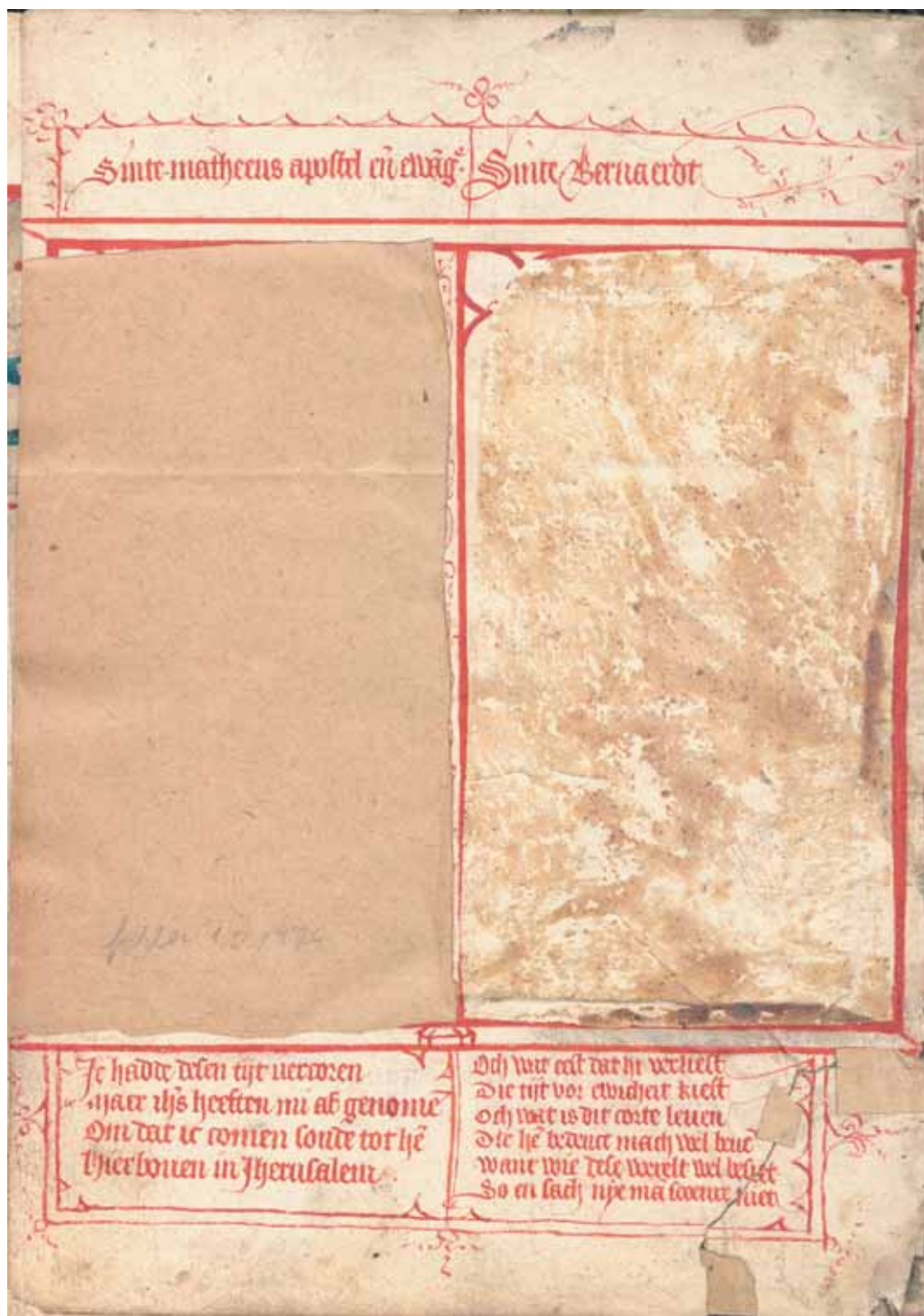
Heerstoffel en verbonoert v niet sekerlike.
Want ghi draghet hemel en eerrike.

Principium sancti. spiritum quicumque tuetur
Illa nempe die non morte mala mouetur

O kerstoffsels o heilich sant. Helpt mi dat ic al becant
Vore miut god vor miue here. Des biddic v niet herten seie

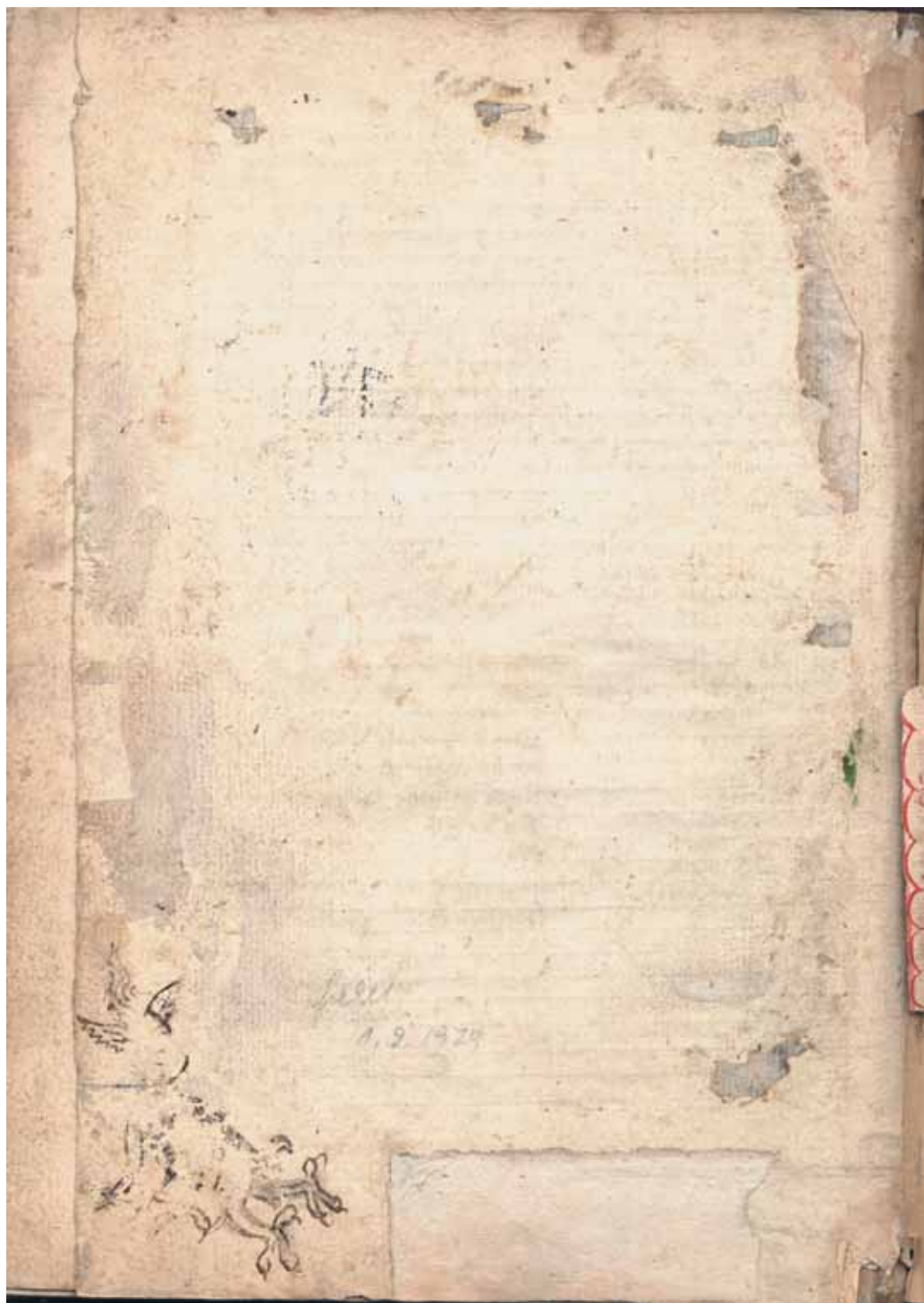
Die sijn die heilige .v. gheslote die god moyses gaf opten berch van sinay. Hier
 na leughet niet en sechtmen. Dier ons alle volcomenheit hierkens gheloues in
 gheleert wort. Ende alle sonden ende ghebiedinge in verboden es. Ende die honden
 metten verken ende metten leucue die bloet sehouden. Ende die dat sebreect. En
 die also seest die wet verdoemt ende van gode eeuwelic vermalendyt. .v. .v. .v. .v. .v.

Die menscheftichheit der verdoem
de die gheslachten heeft haen sterpen
en heeft haer den vanden onder
woyden te ontfangen. Et gesien
sitten inden bloeden der onreinheden
nigher volke neghen welcke d'mensch
fuchtheit der ghelouighe es een ghe
en een siele met welcke onreinheden

Comen gheen en in woerden d'erken
sin alle die gheloue die goudichlike
die dinghen van aerwile soeken.
Die die onreinheden velen inden
quaden lusten d'zonden en die die d'
woetheit d'heren vromen.

En hi al voer in in die boecme
inden greate bider woestine isstet
me hier afbesinghe d'godheit wes
neghen woordichheit dat paradys es
dat was in besouwinghe die heren
der sondergher menschen. En te sach
von wijf. Die brant van quaet
ghen bloedich wel blasphemien in
ghelassen die op heft die verdult
heit der quaden inden goudich der wo
heit hebbende. Dat es hebbende die
waghe der werelt en die zake wel
ker glorie hi ppen inden kerck wijf
der. En dat wijf der. Inden purp

es te verstaen die ghelouende derbe
d'gheslachten derreinghe. En inden
morte es berekent dat bloedichhe
ghen d'ongheuechheit.
En was vergulde met goud en met
dierbare stene in perlen en in magaten.

Dat es met alder onreinheden gheuester
waerheit. En warden seken d'heren
na volcht. Dat bediet hi seggende hebbende.
Gout vol der onreinheden dat es vps
crane die van gaten den heiden sinen
als gherechtich. En van binne sin si vol
alder onreinheden. Dat seke dat vrom
es inden goud. Dat es die beste onder
den abite des gheuester. Wijf seken
En in haer voerhoeften. En haer aen
sichte wort si belijst te sine een der
uulster en een goedster der sonden. En
want si van gaten guden sijn so
wort alreue met woetheiden onder
vonden dat es dat biden verborghene
name es berekent. Die beste die du
heues ghelien die was en es met

Dat es die brant die wilen eer prince
was ouer die werelt. En der onreinheden
gheuester. Et te ghelouen es
gint ende der werelt sal hi warden
ontbonden vander gheuester sinen
kerker. En sal vanden gheuester d'is
mont des heiden inaren in elicheit
hier es in die. Dat es inder bedie
vissen haer ghedagente die hier na
volcht so moghedise belienme en b'
d'voer hoeften. En horende die ho
uede der beesten sin die wangen der
werelt die onreinheden opdinghe der ho
ueden sin ghelicht den hoghen ber
ghen. En waneer hi comt te. Want
ons die heiden goudich en crane belien
die daghe die sonderlinghe quactfulle
sin die seke hi onreinheden verort
te wordene quact. En dat hi die goudich
veruere wt op dat hi die onreinheden

Ihesus xpi. tusschen s strenghe
 oordeel. ende mine ziele. wden
 In die die mynre doot. En spreek
 dan heere. In dinen handen
 beuehke s minen gheest. amen

Biechte sonder rouwe
 En dient sonder trouwe
 En ghebet sonder pincheit
 Wate al der loze arbeit
 Als die scrift tuere seit

Om hoe vele hebbe
 aefdaen. En nes doe
 Alle dinghe. Rochten ne
 Van ho. et mat. Alse
 zie den publicanen in de
 tempel heelerly ghemaect
 En alse ic marte den dief
 den de conise behoude zint
 sonder. Ende in den conise
 sime ziele. Van die tempel
 vordt. Alse ic zie manen
 magdalen. vna vele grot
 sonder. alse d'weghen. Alse
 ic zie dat. s. peeter. die gods

loechende. en weder
 wart apostel. Ende
 der apostelen prince
 de. Ware ic bidde s goed
 tierey gods. Die mi dus
 bi vele exempelen doetshope
 Dattu mi gheeft die zuchtunge
 van den publicanen. Ende die
 biechte van den staker die sime
 te. wecht hant ons heerey
 En die tranen van maria
 magdalen. En die weeninghe
 van den apostel s. peeter. die
 dints loechende des onne in god amen

Och ghi heeren en vrouwe
 Wilt dit ghescreif te recht afsouwe
 En wilt penſen in alre tijt
 Wānen ghi comten wac ghi sijt

Ghi cominghe legt af v houerde
 En niet en hoe ons in die erte
 Die wonne hebben vberen
 Alons wordi oer vſleren

O menſce en inecht geen oghelike
 Jeghen menende op ardrike
 Om enich goet dat v mach bate
 Want ghi moetes hier laten

Weldaet ſal dinc vberden
 Als alle dinc van di ſal ſeyde
 hebſtu dan wel gedaen
 So ſal weldaet bi di ſtaen
 Andere en can di niet gebate
 Dan du ghedaet hebſt en gelaet

Seneca sat albus een woert
spreet wel so eist alreus iuct hant

Desemecshre dat hoecende de welcke
 chemo. Wie die gaderen ont. Dat
 myrene aldus dinc may als in yfenne
 faghen. Dus dinc supple warden
 dide. Ende met hare steunen
 so scaten si den soene. Ende Wil
 selbe ghesceen. Ende hier omme
 quacint. Dat hem onse hee bede
 ende gheue. Omte ten temple.
 die bedede de hem dinc ende
 Out ten temple. Nu comt die hee
 sterke die bul van glorie. En
 gresselike of doerlike ende pe
 sraghen. Weerdeghe bedede
 van haren bapamelike brude
 onsen goet. Hese. De. Hese. ven
 ste. Hoer. fag. die heeft hare gt
 bedede met eenen meden. y. zame
 het. nter gresselike van hare zoet
 de. gone. xij. mach. of. moer
 de. stonand. De. gmine of
 ne. hude. like. te. doene. Ende. de
 me. hude. like. van. al. Daer. nu
 se. huz. goot. gresselike. to. so.
 c. l. se. de. Ende. te. den. hude. an
 nu. al. se. xij. mach. de. pa
 w. f. end. so. heeft. se. gheselare
 ree. one. blay. ende. dion. f. h. y. t.
 pe. Ende. beggint. nu. hare. m.
 gheselike. b. l. m. se. h. de. se. p. u. e.
 om. dat. men. bi. al. se. goet. di
 in. w. an. h. o. p. e. y. b. l. l. y. m. a. c. h. e. s. i.
 se. one. eenen. dinc. gheselare. out
 te. g. p. l. l. a. t. u. e. of. se. d. e. r. p. l. a. t. u. e. m.
 c. o. s. t. u. e. r. u. e. dat. es. dat. g. l. a. r. e. u.
 m. u. t. b. a. n. d. e. h. e. g. a. m. e. Ende. de. b. l. o. e. d. e.
 v. a. n. p. i. d. u. t. m. d. e. n. s. e. m. e. v. a. n. b. r. o. d. e. t. e. y.
 out. a. d. e. b. e. d. e. t. e. d. e. w. e. l. l. i. e. b. e. d. e. t. m. a. s. s. e.
 e. s. t. m. a. c. t. w. i. t. m. w. i. t. e. d. o. m. e. s. t. a. g. h. e.

In figure van desey. so staet bekenne
 in gemy. dat die hader van exultie
 ende van l. a. n. n. b. e. a. d. e. n.

Dese wouden onse heere steenen
 ihs berch hem en gme henen

En dat ons omme
 met. i. t. t. p. s. p. f. a. c. l. i. q. u. e. s. e. v. a. n. a. n. t.
 v. a. n. t. a. s. s. i. e. n. t. e. n. d. e. w. e. s. t. e. n. t. e. n. m.
 g. h. e. l. l. i. c. h. e. n. Ende. m. h. a. n. d. e. l. m. o. n. t. e. n.

[illegible][illegible]

Abstract

4 Dattetynne verint
 o er ghine begun
 want goet niet
 die ghenick
 en ghelyck
 hoest inder oer

¶ **W**ale ist ghehoert
die moge ual sine
en doctine sijn
die he sijn
doctine sijn
die sijn velen

Quo gñ bellum
 est non te videri
 in ipso gloriari
 que tota est in
 conspectu amentium
 nec bellum

¶ Sen quat għidim
 Għidim in dar
 Kollha d'għidim
 Għidim in dar
 Kollha d'għidim

¶ Doer want v'will
hoe gheen Lust
Onder uoerthof
Die v'moeten
Amoche ghesaren
seet uoet baloum

q In sulen tuss
sachten o ppen
d'ier tuss d'ier
d'ier hoer tuss
d'ier hoer tuss
Doe oer tuss

新

Lijst van zwart-witafbeeldingen

Hieronder volgt een lijst van afbeeldingen 1-65. De nummers 2-29 zijn afbeeldingen op ware grootte. De overige reproducties zijn verkleind weergegeven. Zie voor de kleurafbeeldingen van de pagina's met tekeningen (pl. I-XXXII) het overzicht op p. 656.

1	f. 60r	frontispice	33	f. 14r	185
2	f. 3r (detail)	31	34	f. 14v	186
3	f. 52r (detail)	31	35	f. 15r	187
4	f. 58r (detail)	32	36	f. 15v	188
5	f. 44v (detail)	32	37	f. 16r	189
6	f. 62r (detail)	37	38	f. 16v	190
7	f. 78v (detail)	37	39	f. 24r	217
8	f. 90r (detail)	38	40	f. 24v	218
9	f. 109r (detail)	38	41	f. 25r	219
10	f. 97r (detail)	39	42	f. 25v	229
11	f. 104r (detail)	39	43	f. 45r	289
12	f. 58r (detail)	40	44	f. 45v	290
13	f. 110r (detail)	47	45	f. 61r	357
14	f. 146v (detail)	47	46	f. 61v	358
15	f. 114r (detail)	48	47	f. 92r	459
16	f. 135r (detail)	48	48	f. 92v	460
17	f. 45r (detail)	55	49	f. 110r	541
18	f. 58v (detail)	55	50	f. 110v	542
19	f. 126r (detail)	55	51	f. 118r	561
20	f. 151v (detail)	55	52	f. 118v	562
21	f. 16r (detail)	56	53	f. 121r	567
22	f. 16v (detail)	56	54	f. 121v	568
23	f. 24v (detail)	56	55	f. 126r	583
24	f. 25r (detail)	57	56	f. 126v	584
25	f. 152v (detail)	57	57	f. 132r	599
26	f. 1v (detail)	57	58	f. 132v	600
27	f. 152r (detail)	58	59	f. 136r	609
28	f. 152v (detail)	58	60	f. 136v	610
29	f. 44v (detail)	58	61	f. 152r	639
30	f. 13v-14r	75	62	f. 152v	640
31	f. 14v-15r	76	63	f. 153r	647
32	f. 1v	136			

Register van opschriften

advent	(Van der O) diemen inden <i>advent</i> singt 44va
Andreas	(Doen die heilige apostel sinte) <i>Andries</i> hinc dwaers anden cruce... 91va
Anselmus	Na sente <i>Anselmus</i> leere salmen eenen zieken mensche... 120ra
Apocalyps	(Die expositie) van <i>Apocalipsi</i> 62ra
Augustijnen, Expositie	(Dit es de expositie van sente Jans ewangelium in dyetsche.) <i>Austijn</i> 51vb
Augustinus	(Dit ghebet heeft van yerst ghescreven sente) <i>Augustijn</i> 119ra
Bernardus	Sente <i>Bernaerd</i> zeghet 139va
bedecken	(Dit es daer onse heere) hem <i>bedechte</i> doen hem de joden steenen wouden... 130va
bedinge	Eene goede <i>bedinghe</i> 51ra
beswaringe	Dits die <i>beswaringhe</i> des lidens ons liefs heeren Jhesu Cristi 59va
boec	(Dit es de tafele) van desen <i>boecke</i> 2ra
Christoffel	Van sinte <i>Christoffel</i> 152va
consciencie	Dit es vander <i>conscientie</i> 58va
drie koningen	Dits vanden heiligen <i>iii coningen</i> 25ra
disputacie	(Nu hoert) een <i>disputacie</i> tusschen hem tweende dat daer na volghen sal... 111ra
dolen	(Dit sijn <i>iiii</i> poenten daer die mensche) in <i>doelt</i> 146vb
expositie	Dit es de <i>expositie</i> van sente Jans ewangelium in dyetsche. <i>Austijn</i> 51vb; Die <i>expositie</i> van Apocalipsi 62ra
gebet	Dit <i>ghebet</i> maecte ende plach te lesene die heilighe, vercorene leerare sente Thomaes van Aquinen vander predecaren oerdenen 50vb; Dit <i>ghebet</i> maecte die tweentwintichste paeus Jan... 51va; Dits een goet <i>gebet</i> van sente Jan ewangeliste 110ra; Dit <i>ghebet</i> heeft van yerst ghescreven sente Augustijn 119ra
here	Dit es daer onse <i>heere</i> hem bedechte doen hem de joden steenen wouden... 130va
horen	Nu <i>hoert</i> een disputacie tusschen hem tweende dat daer na volghen sal... 111ra
Johannes XXII	(Dit ghebet maecte) die <i>tweentwintichste paeus Jan</i> ... 51va
Johannes de Evangelist	(Dits een goet gebet van sente) <i>Jan ewangeliste</i> 110ra
Joris	Dits hoe sinte <i>Jorij</i> s ridder wart 152va
leraer	Dit ghebet maecte ende plach te lesene die heilighe, vercorene <i>leerare</i> sente Thomaes van Aquinen vander predecaren oerdenen 50vb
licht	Van <i>iiii</i> <i>lichten</i> 116vb
O	Van der O diemen inden advent singt 44va

---

oefeninge	Dit sijn die <i>oefeninghen</i> die behoren eenen gheesteliken toe 108rb
Paulus	Dit es sinte <i>Pauwels</i> leere, ghemaect den heligen gheest ter eeren 143ra; Dits sente <i>Pauwels</i> leere 141va
oracie	(Hier beghint) een goede <i>oracie</i> 139rb
prediken	(Dit sermoen) <i>preecte</i> ons vrouwe voer broeder Heinrike vander Calstren te Colne 146rb
questie	Dit sijn <i>questien</i> van eenen goeden simpelen mensche... 104ra
sermoen	Dit <i>sermoen</i> <i>preecte</i> ons vrouwe voer broeder Heinrike vander Calstren te Colne 146rb
seven	Dit sijn de vii gaven vanden helegghen geest 124ra; Dit sijn de <i>zevene</i> woerde die onse lieve heere Jhesus sprac aen den heileghen cruyce 142rb
tafele	Dit es de <i>tafele</i> van desen boecke 2ra
testament	Dits douwe <i>testament</i> ende dnyewe Jhesus Cristus 122ra
Thomas van Aquino	(Dit ghebet maecte ende plach te lesene die heilighe, vercorene leerare sente) <i>Thomaes van Aquinen</i> vander predecaren oerdenen 50vb
vier	Van iiii punten van oetmoedicheden 135rb; Dit sijn iiii poenten daer die mensche in doelt 146vb

---

Register van incipits

INCIPITS VAN TEKSTEN IN HET MIDDELNEDERLANDS

advent	(Die O) diemen inden <i>advent</i> singt ende lude roept 44va
aenvesten	(Soete heere Jhesus,) <i>anevest</i> die marghe myere ziele 139rb
Augustinus	Sente <i>Augustijn</i> seget: Niet te meer dan gode es bequame dat bassen vanden honden 118rb
baniere	Die <i>baniere</i> Jheus Cristus dat es oetmoedichede 138vb
bassen	(Sente Augustijn seget: Niet te meer dan gode es bequame) dat <i>bassen</i> vanden honden 118rb
bedecken	(Jhesus) danne <i>bedecte</i> hem ende ghinc uut den temple 130vb
beginnen	Ic <i>beghinne</i> inden name Jhesus, inden zoeten name ons lijf heeren Jhesu Cristi 146rb
behoudere	Sijt willecome, <i>behouder</i> mijn 45r
Bernardus	Sente <i>Baernaert</i> seit toten kersten menschen: Alle die tijt 146ra; Sente <i>Bernaert</i> seget: Het es quaet te houdene oetmoedecheit met rijcheden 146vb
bescouwen	<i>Bescouwens</i> des levens volct hier na 91vb
bidden	Ic <i>bidde</i> u, heere, dore u ontfermherticheit 50vb (Ghenadeghe, goedertieren heere Jhesu Christe,) ic <i>biddu</i> dore die grote minne 51va; Ic <i>bidde</i> der almoghender, overvloyender godheit gods sonder beghin 109rb; (O soete Jhesus,) ic <i>bidde</i> u omme die grote minne die u brachte tot Jherusalem 109va; O soete heere Jhesus Cristus, ic <i>bidde</i> u bider cracht des gheloeven 109vb
biechte	<i>Biechte</i> sonder rouwe 120vb
bitterheit	(Dierste es dat ons heere van beghinne sijns levens bekende) die <i>bitterheit</i> sijne doot 59va
Blasius	<i>Blasius</i> , der armer stone, Cristum, den gods zone 92r
boec	Also desen <i>boec</i> ghelesen es 2va
broeder	<i>Broeder</i> , sidi des blide dat ghi in kerstene gheloeve sterven sult? 120ra
capittel	Inden eersten <i>capittel</i> so seghet Johannes 62va
Christoffel	<i>Kerstoffel</i> , en verwondert u niet sekerlike 16r; O <i>Christoffels</i> , o heilich sant 16v; O <i>Christoffels</i> , o heylich sant 152va
Christus	<i>Cristus</i> sprac: Niement en salic geven dien edelen scat des dogens 116vb
consciencie	Int ierste es boven al eenre suvere <i>consciencie</i> 108rb
contemplacie	(Lieve vrient, in gode wiltu wesen) in <i>contemplacie</i> 109ra
creature	Ic, besondeghe <i>creature</i> , om dat ic soe onlange dure 92r
cruce	O <i>cruce</i> , weerdelijc, vry, edel, ghebenedijt 109rb
drie koningen	Die heilige III coninge sijn marscalke van vele dingen 24v
ende	Dat <i>eynde</i> versint eer ghijs beghint 152rb
Evangelie	(Onse heere spreect) in der <i>ewangelie</i> : Die sondecht inden heleghe gheest 124ra

- geest Die *gheest* van troeste 61r
- geschrifte (Och, ghi heren ende vrouwen,) wilt dit *gheschrift* te recht anscouwen 126r
- glorie *Glorie* moet sijn in gode 45va
- God Dits hoe *god* den mensche gemint heeft 2ra; Om dat *god* alle menschen gheroepen heeft dat ewelike leven te besittene 3ra; (*Glorie* moet sijn) in *gode* 45va; O hemelsce *god*, vader, heere alre creatueren, ic neighe ende valle vore u 51ra; *God* gruete u, ghenadighe, ontfermhertighe, overvloeiende heere Jhesu Cristi 59vb; Waer es *god* 61v; (Lieve vrient,) in *gode* wiltu wesen in contemplacie 109ra; *God* Jhesus, gheeft mi spoet, dat ic mi selven laten moet 118v; *God* gruete, Maria, rose der doghet 119vb
- godheit (Ic bidde) der almoghender, overvloyender *godheit* gods sonder beghin 109rb
- goedertierheit (In twee dinghen machmen proeven) die *goedertierede* gods 141ra
- groeten (God) *gruete* u, ghenadighe, ontfermhertighe, overvloeiende heere Jhesu Cristi 59vb; (God) *gruete*, Maria, rose der doghet 119vb
- here Ic bidde u, *heere*, dore u ontfermherticheit 50vb; Ghenadeghe, goedertieren *heere* Jhesu Christe, ic biddu dore die grote minne 51va; Dierste es dat ons *heere* van beghinne sijns levens bekende die bitterheit sijnre doot 59va; O soete *heere* Jhesus Cristus, ic bidde u bider cracht des gheloeven 109vb; Onse *heere* seget: Wandelt inden lichte, op dat ghi kindere blijft des lichts 117ra; Onse *heere* seget: Soe waer v selen wesen in een huys 118rb; Onse *heere* spreekt in der ewangelie: Die sondecht inden helegghen gheest 124ra; Och, ghi *heren* ende vrouwen, wilt dit gheschrift te recht anscouwen 126r; Dese wouden onsen *heere* steenen 132v; Onse *heere* Jhesus sprac VII woerde aen den helegghen cruce 137va; Soete *heere* Jhesus, anevest die marghe myere ziele 139rb
- hope (Dat yerste point es) *hope* langhe van te levne 146vb
- horen Nu *hoort* na mi, ic wil beghinnen den lof der edelre coninghinne 90ra
- huus In wat *huys*e sinte Jorijs beelde staet 152va
- Jeronimus Sente *Jheronimus* seit van eenre leere de welke hadde xxx spurten 122ra
- Jezus *Jhesu*, coninlike slotel Davids, die daer sluit 62ra; (O soete minnentlike, mijn uutvercoren alder liefste heere) *Jhesu* Criste 91va; *Jhesus*, der soeter zielen leven, / die moet u, jonfrouwe, gheven 93ra; O soete *Jhesus*, ic bidde u omme die grote minne die u brachte tot Jherusalem 109va; O soete heere *Jhesus* Cristus, ic bidde u bider cracht des gheloeven 109vb; *Jhesus* danne bedecte hem ende ghinc uut den temple 130vb
- Johannes de Evangelist (Sente) *Johannes ewangeliste*, / die met goods gracen wiste 51vb; O heileghe *Johannes ewangeliste*, du best een blickende licht des hemels 110ra
- Johannes, Apocalyps (Inden eersten capittel so seghet) *Johannes* 62va
- joncfrouwe (Jhesus, der soeter zielen leven, die moet) u, *jonfrouwe*, gheven 93ra; (Met oetmoede,) *joncvrouwe* goet ende fijn 110v; Eene *joffrouwe* van

	oerdinen vraechde eenen priester van oerdenen 111ra
Joris	(O ridder,) sente <i>Jorijs</i> , gods martelare 14v; O sente <i>Jorijs</i> , heylich martelare 151v
Judas	Sinder dat <i>Judas</i> verriet den meester sijn 91rb
kint	O heilich <i>kint</i> vol heylicheden 25ra
ladere	(Sente Jheronimus seit) van eenre <i>leere</i> de welke hadde xxx spurten 122ra
leraer	Die heileghe <i>leerere</i> sinte Pauwels spreect: Dat dat rike gods binnen ons es, dats 143ra
leren	<i>Leert</i> de wet 45r
leringe	Dit es de <i>leeringhe</i> dien Jhesus Cristus, onse lieve heere god, leerde 137vb
lesen	<i>Lesenende</i> beden ende contempleren 58rb; <i>Leset</i> dese scrifte ende verstaet met uwer herten wel 62rb
lof	Nu hoort na mi, ic wil beghinnen den <i>lof</i> der edelre coninghinne 90ra
Maria	(O waerde zoete moeder gods) <i>Maria</i> , coninghinne des hemels 119ra
Maria Magdalena	O <i>Maria Magdalene</i> , om uwe bernende minne reene 92v
Martha	Sancta <i>Martha</i> , gods vriendinne, ghi dienet Jhesum met allen sinnen 92v
Martinus	O <i>Martijn</i> , wel lieve vrient 14r
Meester Eckhart	<i>Meester Eggaert</i> seide: Ic pensde te nacht 60ra; <i>Meester Eggaert</i> vraechde eenen mensce wes hem meest ghebrake 91va
mensce	(Dits hoe god) den <i>mensche</i> gemint heeft 2ra; (Om dat god) alle <i>menscen</i> gheroepen heeft 3ra; Die <i>mensche</i> die onsen heere ontfact met sonderlingher begherten 123vb; Ic, arm sondich <i>mensce</i> , vertye des viants vander hellen 152ra
minne	(Ghenadeghe, goedertieren heere Jhesu Christe, ic biddu) dore die grote <i>minne</i> 51va
misdoen	Om hoe vele hebbic <i>mesdaen</i> ende mesdoe alle daghe 120va
moeder	O waerde zoete <i>moeder</i> gods Maria, coninghinne des hemels 119ra
moet	Die sinen <i>moet</i> in rade goet 2vb
nacht	Dese <i>nacht</i> moghen wij ghenesen 58rb
name	(Ic beghinne) inden <i>name</i> Jhesus, inden zoeten name ons lijf heeren Jhesu Cristi 146rb
neigen	(O hemelsce god, vader, heere alre creatueren,) ic <i>neighe</i> ende valle vore u 51r
nijt	<i>Nijt</i> , vrese, minne ende miede 58rb
O	Die O diemen inden advent singt ende lude roept 44va
ontfermherticheit	(Ic bidde u, heere,) dore u <i>ontfermherticheit</i> 50vb
ootmoede	Met <i>oetmoede</i> , joncvrouwe goet ende fijn 110v
ootmoedicheit	<i>Oetmoedicheit</i> is al vol wijsheden 59rb; (Om dies wille dat die doghet) van <i>oetmoedicheden</i> 135rb; (Sente Bernaert seget: Het es quaet te houdene) <i>oetmoedecheit</i> met rijcheden 146vb; (Die baniere Jhesus Cristus) dat es <i>oetmoedichede</i> 138vb

pape	Die <i>papen</i> , alsic versta / en volghen der heligher scriften niet na 60rb
Paulus	(Die heileghe leerere sinte) <i>Pauwels</i> spreect: Dat dat rike gods binnen ons es, dats 143ra; Sente <i>Pauwels</i> seget: Sijt dat ghi scint ofte scijnt dat ghi sijt 141va
pensen	(Meester Eggaert seide:) Ic <i>pensde</i> te nacht 60ra
poent	Dat yerste <i>point</i> es hope langhe van te levne 146vb
rat	<i>Trat</i> gaet omme en caent verweren 152vb
rechter	Ghi, die gene die <i>rechteren</i> sijt 151rb
ridder	O <i>ridder</i> , sente Jorijs, gods martelare 14v
roede	Uter <i>roede</i> Yesse sal gaen 61r
roepen	(Om dat god alle menscen) <i>gheroepen</i> heeft dat ewelike leven te besittene 3ra
schone	Want ic soe <i>scone</i> ben, waeromme 1v
schreven	Daer staet <i>ghescreven</i> Venite, / in manu tua domine 58va
Seneca	<i>Senica</i> seit aldus een woert 126v; <i>Senica</i> seeght: Wi souden wandelen 141ra
seven	(Onse heere Jhesus sprac) vii woerde aen den helegghen cruce 137va
sijn	(Sente Pauwels seget:) <i>Sijt</i> dat ghi scint ofte scijnt dat ghi sijt 141va
sondigen	(Onse heere spreekt in der ewangelie:) Die <i>sondecht</i> inden helegghen gheest 124ra
tafele	Als ghi ter <i>tafelen</i> zijt gezeten 152vb
Tien Geboden	Dit sijn die helighe <i>x ghebode</i> , die God Moyses gaf opten berch van Sinay 45r
tijt	Ic hadde desen <i>tijt</i> vercoren 16v; De <i>tijt</i> gaet vast 152vb
twee	In <i>tween</i> dinghen machmen proeven die goedertierede gods 141ra
vader	Die <i>vader</i> in zijnre ewicheit 152vb
verbliden	Ic en mach mi <i>verbliden</i> niet 153r
verliesen	Och, wat eest dat hi <i>verliest</i> 16v
vertien	(Ic, arm sondich mense,) <i>vertye</i> des viants vander hellen 152ra
vier	<i>Vier</i> dinghen sijn die god en gheenen mensche openbaert om iiii poynte wille 60rb
vijf	(Onse heere seget:) Soe waer v selen wesen in een huys 118rb
vragen	Ic <i>vraghe</i> of men vander godliker godheit yet warachtichs spreken mach 104ra
vrese	Die eerste es die <i>vreesse</i> gods 124ra
vrient	Lieve <i>vrient</i> , in gode wiltu wesen in contemplacie 109ra
vroetscap	Alse die <i>vroetscap</i> van den vader gherecht was aen den cruyce 142rb
vroukijn	Een heilich <i>vrouken</i> zeide 139ra
wandelen	(Onse heere seget:) <i>Wandelt</i> inden lichte, op dat ghi kindere blijft des lichts 117ra; (Senica seeght:) Wi souden <i>wandelen</i> 141ra
weldaet	<i>Weldaet</i> sal dins verbeiden 151rb
wille	Om dies <i>wille</i> dat die doghet van oemoedicheden 135rb
wissel	Het nes niet scadelijc <i>wissel</i> te latene alle dinghe om den ghenen die boven alle dinghen es 139va

LATIJNSE INCIPITS

ascendere	<i>Ascendam</i> in palmam et apprehendam fructus eius 127ra
Christophorus	<i>Christofori</i> sancti speciem quicumque tuetur 16v
concedere	Si <i>concedis</i> non reabibis 58rb
creacio	<i>Creacio</i> ex patre 50vb
Maria	Ave <i>Maria</i> rosa, gracia plena fiola 59va
memorare	<i>Memorare</i> novissima tua et in eternum non peccabis 147ra
mors	<i>Mors</i> tua, mors Christi 1v
ortus	<i>Ortus</i> conclusus es, dei genitrix 134vb
regina	Salve <i>regina</i> , peccatorum medicina 59va
species	(Christofori sancti) <i>speciem</i> quicumque tuetur 16v
venire	(Daer staet ghescreven) <i>Venite</i> , in manu tua domine 58va

---

Summary

The Wiesbaden Codex, named after the place where it is currently kept (Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 3004 B 10), is a folio size codex, produced in Flanders around 1410. It contains a collection of some 80 widely divergent Middle Dutch texts – several of which unique – whose sole common denominator is that they qualify as ‘devotional literature’. The miscellany is of a puzzling nature, intensified by the fact that an unmatched collection of discarded pre-Eyckian drawings was glued onto separate leaves, which were then inserted into the codex.

The copyists and compilers of the collection do not introduce, let alone name themselves, but they most likely are a group of urban, lay devout people, intent on living a sincere religious life, willing to bypass ecclesiastical authority if it threatened the unfettered pursuit of their spiritual ideals.

Apart from mere availability, the choice of texts seems to have been governed by three spheres of interest: catechetical instruction, apocalypticism, and lay spirituality. The general character of the texts gradually shifts from virtuous and humble to ardently devout and assertive. While scholarly analysis tends to seek coherence in whatever it investigates, it is important on principle to consider ‘chance’ an important factor in the composition of this collection.

The rather unprofessional nature of the codex is enhanced by the fact that the collectors take on the roles of scribes and illuminators, with the least qualified copyist ultimately taking on the role of editor-in-chief. His personal touch can be traced throughout the codex as he applies crude decorations and scatters small texts into every available place. A further amateurish feature is the versified, moralistic formulation of lending rules. It suggests that members of the group are themselves the readers of the codex, even though it is uncertain whether the codex ever functioned in the intended way.

Thus the defining characteristic of the codex seems to be that it defies all common conceptions and categorizations. None of the obvious expectations are met, and a long list of incongruities can be drawn up. The drawings the codex contains, were never meant to be part of a book and have nothing to do with this manuscript. Even though the book was privately owned, the owners did not commission the book as one would expect, nor was it written by professional scribes. What looks like an institutionally

owned book – either a monastery or a chapter –, was apparently owned by private persons, and they themselves were the scribes. A book whose outer appearance suggests it was meant for serious study or *lectio divina*, was in fact used for catechetical instruction and private devotion. What looks like a book that was destined to be part of a larger library, probably ended up being a ‘one-volume library’. Due to their nature, many texts would be better placed in a compact, small size book, and are at odds with this bulky codex in folio. The size and lay out of the leaves are markedly uncommon for a book of private reading.

With the present critical edition the entire collection of texts in the Wiesbaden Miscellany becomes available for scholarly research. This extraordinary collection is of interest to scholars and students of historical literature, ‘medioneerlandici’ as well as mediaevalists, art-historians and theologians.